

**Ελπίδα Κ. Βόγλη**  
Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης & Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας

*Τι πρέπει να γνωρίζει  
ο ιστορικός για την επιστήμη και το  
επάγγελμά του;*



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά  
Συγγράμματα και Βοηθήματα  
[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

**HEALLINK**  
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών



Ευρωπαϊκή Ένωση  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ  
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ  
ανάπτυξη στην κοινωνία της γνώσης  
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ  
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ  
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΣΠΑ  
2007-2013  
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΤΙΕ, ΔΠΘ

*Τι πρέπει να γνωρίζει  
ο ιστορικός για την επιστήμη και το  
επάγγελμά του;*



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά  
Συγγράμματα και Βοηθήματα  
[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

---

**Τι πρέπει να γνωρίζει  
ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του;**

***Συγγραφή***

Ελπίδα Κ. Βόγλη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΔΠΘ

***Κριτικός αναγνώστης***

Γιάννης Σακκάς, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

***Συντελεστές έκδοσης***

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Σοφία Τρομάρα, Φιλολόγος, Δρ. Παιδαγωγικής

**ISBN: 978-960-603-292-9**

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015



Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

[www.kallipos.gr](http://www.kallipos.gr)

---

*Στη μνήμη της μητέρας μου, Ελευθερίας,  
και του πατέρα μου, Κωνσταντίνου.*

---

## Πίνακας περιεχομένων

<b>Πίνακας περιεχομένων.....</b>	<b>5</b>
<b>Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια.....</b>	<b>8</b>
<b>Εισαγωγή .....</b>	<b>9</b>
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>13</b>
<b>Κεφάλαιο 1: Τι είναι (ή τι δεν είναι) η ιστορία; .....</b>	<b>14</b>
1.1. Για τη σημασία των όρων .....	15
1.1.1 Η ιστορία ως σχολικό μάθημα .....	17
1.1.2 Η ιστορία ως ψυχαγωγία.....	19
1.2 Η ιστορία είναι μία επιστήμη.....	20
1.2.1 Για τη χρησιμότητα της επιστημονικής γνώσης και τον ορισμό της <i>νεότερης επιστήμης</i> .....	21
1.2.2 Η αναγνώριση της ιστορικής επιστήμης.....	25
1.2.3. Η αμφισβήτηση και η υπεράσπιση της επιστημονικής ιστορίας.....	30
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>41</b>
<b>Κεφάλαιο 2: Οι πηγές και τα «εργαλεία» του ιστορικού.....</b>	<b>44</b>
2.1 Οι πηγές του ιστορικού.....	44
2.1.1 Μελετώντας τις γραπτές πηγές.....	45
2.1.2 Η γοητεία ... αλλά και οι δυσκολίες των μη γραπτών πηγών .....	51
2.1.3 Ένα διαφορετικό είδος μη γραπτών πηγών: Οι προφορικές μαρτυρίες.....	54
2.1.4 Το οπτικο-ακουστικό υλικό και η έρευνα του ιστορικού στη σύγχρονη εποχή .....	58
2.1.5 Άλλες σημαντικές κατηγοριοποιήσεις των πηγών .....	62
2.2 Η περιοδολόγηση: ένα πολύτιμο εργαλείο του ιστορικού.....	65
Παράρτημα 2.1: Αρχεία και οργάνωση ειδικών υπηρεσιών για τη φύλαξή τους στην Ελλάδα.....	69
Παράρτημα 2.2: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Παλαιογραφία .....	71
Παράρτημα 2.3: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Κρυπτογραφία.....	74
Παράρτημα 2.4: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Διπλωματική .....	75
Παράρτημα 2.5: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Εραλδική .....	76
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>77</b>
<b>Κεφάλαιο 3: Το παρελθόν είναι μια «άγνωστη χώρα».....</b>	<b>79</b>
3.1 Η αρχαία εποχή παραμένει ... ένα αίνιγμα.....	79
3.2 Εκεί που η γνώση του ιστορικού συναντά την άγνοιά του .....	83
3.3 Πόσο τυχερός είναι ο ιστορικός της νεότερης ή σύγχρονης εποχής;.....	86

---

<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>96</b>
<b>Κεφάλαιο 4: Πώς γράφεται η ιστορία; Η έρευνα, το αντικείμενο και η θεωρία της ιστορικής επιστήμης.....</b>	<b>98</b>
4.1 Η επιλογή του υπό εξέταση θέματος.....	98
4.2 Από την έρευνα και την «ανακάλυψη» των γεγονότων στην ιστορική συγγραφή.....	100
4.3 Τεχνικές και κανόνες στη συγγραφή της ιστορίας .....	104
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>110</b>
<b>Κεφάλαιο 5: ... και για την εξέλιξη της ιστορίας: Μια ιστορία της ιστορίας από τον Ηρόδοτο στο Διαφωτισμό .....</b>	<b>111</b>
5.1 Η «γένεση» της ιστορίας, συνέχειες, ασυνέχειες και σταθμοί .....	111
5.1.1 Γιατί οι άνθρωποι γράφουν ιστορία; .....	112
5.1.2 Σύγχρονη ιστορία ή μυθιστορία; Η σχέση του ιστορικού με τις πηγές του .....	117
5.1.3 Αξιόλογοι και λιγότερο αξιόλογοι ιστορικοί;.....	119
5.1.4 Οι παγκόσμιες και οι άλλες ιστορίες της ρωμαϊκής εποχής .....	121
5.1.5 Η περίοδος του ιστοριογραφικού σκότους; .....	125
5.1.6 Για την ιστορία μιας ιστορίας ή της αληθινής ιστορίας;.....	129
5.2 Αναζητώντας την αναγέννηση της ιστορίας ... ..	131
5.2.1 Στην εποχή της Αναγέννησης.....	132
5.2.2 Η ιστορία στα χρόνια της Επιστημονικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού .....	138
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>146</b>
<b>Κεφάλαιο 6: Γιατί θα πρέπει να γνωρίζει ο σημερινός ιστορικός τις θεωρίες του Λέοπολντ φον Ράνκε ή τις ιδέες του Μαρξ;.....</b>	<b>148</b>
6.1 Οι επαναστάσεις του 18 <sup>ου</sup> αιώνα και η ιστορία .....	149
6.2 Γιατί η επανάσταση της ιστορίας έγινε στη Γερμανία του αρχόμενου 19 <sup>ου</sup> αιώνα; Γιατί είναι τόσο σημαντική η «σχολή» του Ράνκε; .....	157
6.3 Τι είναι «ιστορική σχολή»;.....	164
6.4 Ποιος ήταν ο Μαρξ και τι είναι η μαρξιστική ιστοριογραφία; .....	171
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>175</b>
<b>Κεφάλαιο 7: Είναι πράγματι τόσο σημαντική η ιστορία της «σχολής» των Annales; .....</b>	<b>178</b>
7.1 Η ίδρυση του περιοδικού και η γένεση μιας νέας «σχολής».....	178
7.2 Η μεταπολεμική περίοδος: Από την εποχή του Μπροντέλ στην τρίτη γενιά .....	185
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>194</b>

---

<b>Κεφάλαιο 8: Η ιστορία και οι άλλες επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου .....</b>	<b>196</b>
8.1 Μελετώντας το παρελθόν: Η σχέση της ιστορίας με την αρχαιολογία.....	198
8.2 Στο ταξίδι από το παρόν στο παρελθόν: Η ιστορία και η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και άλλες επιστήμες .....	203
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>211</b>
<b>Κεφάλαιο 9: Η κοινωνική, η πολιτική, η οικονομική και οι ... άλλες ιστορίες.....</b>	<b>213</b>
9.1 Η πολιτική ιστορία σε κρίση; .....	215
9.2 Η «βασίλισσα» κοινωνική ιστορία, οι πολλές κοινωνικές «ιστορίες» και οι μεταστροφές του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος από το γενικό στο ειδικό .....	221
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>235</b>
<b>Κεφάλαιο 10: Μπορεί η ιστορία να συγκρίνει, να προβλέψει ... και γιατί χρειαζόμαστε την ιστορία;.....</b>	<b>238</b>
10.1 Η σύγκριση στην ιστορία και η συγκριτική ιστορία .....	239
10.2 Είναι δυνατό η ιστορία να προβλέπει; Μερικές σκέψεις για τη χρησιμότητα της ιστορίας .....	244
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>248</b>
<b>Κεφάλαιο 11: Για ποια ... αντικειμενικότητα; Η δυτικοποίηση, η εθνοποίηση ή η ιδεολογικοποίηση της ιστορίας .....</b>	<b>249</b>
11.1 Η «τυραννία» της αντικειμενικότητας: Οι ιστοριογραφίες είναι «εθνικές» .....	251
11.2 Όλοι οι λαοί έχουν ιστορία .....	261
11. 3 Μια σύντομη περιήγηση στη μη δυτική ιστοριογραφία.....	264
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>270</b>
<b>Κεφάλαιο 12: Η ιστορική επιστήμη στην Ελλάδα .....</b>	<b>273</b>
12.1 Όταν ένα νέο κράτος γεννιέται και γράφει την ιστορία του .....	273
12.2 Η ελληνική επιστημονική ιστορία και οι κυριότεροι σταθμοί της .....	279
<b>Βιβλιογραφία .....</b>	<b>288</b>
<b>ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ .....</b>	<b>290</b>
<b>Σύντομο βιογραφικό σημείωμα .....</b>	<b>297</b>

---

## Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια

βλ.	βλέπε
έκδ.	έκδοση
εκδ.	Εκδόσεις/εκδοτικός οίκος
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
κ.ά.	και άλλα
κ.εξ.	και εξής
ΚΝΕ/ΕΙΕ	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
μτφρ.	μετάφραση
π.χ.	παραδείγματος χάριν
σ.	σελίδα
σσ.	σελίδες



---

## Εισαγωγή

Η γνωριμία του ιστορικού με την επιστήμη του μοιάζει με ένα ταξίδι στο παρελθόν –και είναι το πρώτο από τα πολλά που θα αποτολμήσει, αφού έχει επιλέξει αυτό το επάγγελμα. Ο λόγος, φυσικά, δεν είναι αυτός που έρχεται αμέσως στο μυαλό μας, ότι δηλαδή η ιστορία είναι μία επιστήμη του παρελθόντος. Αν μάλιστα δεν εξηγήσουμε εξαρχής ότι, όταν της αποδίδουμε αυτόν τον τίτλο, δεν εννοούμε ότι ανήκει στο παρελθόν αλλά μόνον ότι μελετά το παρελθόν, την έχουμε ακυρώσει πριν καλά καλά τη γνωρίσουμε. Τι αξία θα είχε για μας, που ζούμε στο σήμερα, μια επιστήμη του παρελθόντος; Βέβαια, με την παραπάνω ερώτηση δεν απαντούμε στο κεντρικό ερώτημά μας, που δεν είναι άλλο από το τι είναι η ιστορία. Ευτυχώς, όμως, σήμερα, αρκεί μια αναζήτηση με τον όρο ιστοριογραφία ή ιστορία της ιστορίας στον ηλεκτρονικό κατάλογο κάποιας πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης, για να έχουμε στη διάθεσή μας μια σειρά βιβλίων, όπου λογικά θα βρούμε –ή έστω ελπίζουμε ότι θα βρούμε– απαντήσεις.

Είναι αλήθεια ότι τώρα έχουμε πολλές επιλογές, αντίθετα από τον άτυχο ιστορικό των αρχών της δεκαετίας του 1990, ο οποίος μετά από κοπιαστική αναζήτηση στις δελτιοθήκες της ίδιας βιβλιοθήκης θα ήταν ικανοποιημένος, αν έβρισκε την πρόσφατα τότε μεταφρασμένη μελέτη του Γκέοργκ Ίγκερς (Georg G. Iggers, 1938-) για τη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία (1991) δίπλα στο πολυσέλιδο, τρίτομο *Έργο της Ιστορίας* (Le Goff & Nora, 1981-88) –το πρώτο ίσως έργο αυτής της μορφής που μεταφράστηκε στα ελληνικά. Αν ήταν μάλιστα λίγο τυχερός μπορεί να έβρισκε και κάποιες από τις ολιγοσέλιδες συλλογές ομιλιών ή άρθρων, που επίσης είχαν μεταφραστεί από τη γαλλική ή την αγγλική γλώσσα τη δεκαετία του 1980. Δίπλα τους μάλλον θα ήταν τοποθετημένα τα πολλά αντίτυπα των εγχειριδίων εισαγωγής στην ιστορική επιστήμη της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου (1917-2012) και του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου (1922-2000). Αραγε ποιος θα ξεφύλλιζε σήμερα το τελευταίο εγχειρίδιο και δεν θα το έκλεινε μόλις έφτανε στην προτεινόμενη τεχνική χειρόγραφης αποδελτίωσης των πηγών σε καρτέλες (1984: 35-49); Για να διευκολύνει μάλιστα τους φοιτητές του, ο Καραγιαννόπουλος είχε φροντίσει να παραθέσει στο εγχειρίδιό του και ένα σχέδιο (όχι φωτογραφία!) μιας τυπικής δελτιοθήκης (1984: 49). Αντίθετα, η Χριστοφιλοπούλου, η πρώτη τακτική καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1972, μάλλον ήταν πιο διορατική, ώστε αναφερόταν ακόμη και στην προοδευτική εξέλιξη της τεχνολογίας (1978: 117-118). Εξάλλου, η ίδια ασκούσε –σίγουρα με μεγάλη ευγένεια– κριτική στους δικούς της καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών της δεκαετίας του 1930, τις ερευνητικές ιδέες των οποίων θεωρούσε πια «ξεπερασμένες» (1994).<sup>1</sup>

Αντίθετα, σήμερα, ο νέος ιστορικός, αν δεχθούμε ότι είναι προετοιμασμένος να μελετήσει πολλές και ενδιαφέρουσες σκέψεις αλλά και χρήσιμους προβληματισμούς –και ότι δεν αναζητά δηλαδή οριστικές, κατασκευασμένες απαντήσεις– η προσπάθειά του είναι βέβαιο ότι θα έχει αίσια αποτελέσματα, αρκεί να καταφέρει να διαχειριστεί την τεράστια υπάρχουσα βιβλιογραφία. Πράγματι, από τη δεκαετία του 1980 –ίσως και από την προηγούμενη– η ξενόγλωσση βιβλιογραφία που εστιάζεται στην επιστημολογική ταυτότητα της ιστορίας, αυξάνεται εντυπωσιακά. Σήμερα παρουσιάζεται ανεξάντλητη. Αλλά και η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί ιδιαίτερα, περιλαμβάνοντας αξιόλογες μελέτες Ελλήνων ιστορικών και πολύ περισσότερες μεταφράσεις σημαντικών πονημάτων. Η ιστορία εξελίσσεται, όπως εξελίσσεται κάθε επιστήμη. Αλλά η εξέλιξη όλων ανεξαιρέτως των επιστημών δεν οφείλεται μόνο στην πρόοδο της τεχνολογίας. Αυτό που γενικά αποκαλούμε επιστήμη –και έχει ενδιαφέρον να αναλογιστούμε ποιο είναι το περιεχόμενο που αποδίδουμε σε έναν όρο που χρησιμοποιούμε τόσο συχνά– αποτελεί οργανικό και αναπόσπαστο μέρος της πραγματικότητας μιας εποχής και η ιστορία της αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον όχι μόνο διότι μας πληροφορεί για τους πρωτοπόρους

---

<sup>1</sup> Η Χριστοφιλοπούλου έγραψε αυτό το άρθρο της στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980, με σκοπό να περιληφθεί στον τιμητικό τόμο ενός συμφοιτητή της και καθηγητή Βυζαντινής Τέχνης, που συνταξιοδοτήθηκε το 1982. Τελικά, ο τόμος δεν εκδόθηκε.

---

θεμελιωτές κάθε κλάδου, τις επινοήσεις και τα επιτεύγματά τους, αλλά κυρίως διότι μας αποκαλύπτει γενικότερα τη σχέση και την «επικοινωνία» της με τον κόσμο της εποχής της. Η επιστημονική γνώση παράγεται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας ανάλογα με τις ανάγκες, τις προτεραιότητες ή και τις ευαισθησίες της και μεταδίδεται σε αυτήν την κοινωνία (Bowler & Morus, 2014: 2-3), ή σωστότερα σε κάποιες ομάδες αυτής της κοινωνίας με γνώμονα το είδος της επιστημονικής δημοσίευσης (π.χ. επιστημονικές δημοσιεύσεις, όπως διδακτορικές διατριβές ή επιστημονικές μελέτες, άρθρα για το ευρύτερο κοινό, εγχειρίδια για μαθητές ή φοιτητές κ.ά.) (Noiriel, 2005: 15). Επομένως, σε κάθε βιβλίο το σύνολο των γνώσεων που αποφασίζει να μας προσφέρει ο συγγραφέας του, εξαρτάται από τα ερωτήματα που ο ίδιος θέτει, και τα ερωτήματα αυτά αντικατοπτρίζουν τα ενδιαφέροντά του ή γενικότερα τη δική του οπτική για το θέμα που έχει επιλέξει να πραγματευτεί. Επιπλέον, φανερώνουν τις επιλογές του σε ό,τι αφορά το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Με άλλα λόγια οι δημοσιεύσεις των ιστορικών που *πρωταγωνιστούν* σε αυτό το βιβλίο –και φυσικά όχι μόνο των ιστορικών– μπορούν να μελετηθούν από όλους, αλλά δεν σχεδιάζονται για να απευθυνθούν σε όλους.

Με δεδομένο το γεγονός ότι το παρόν βιβλίο ξεκίνησε με σκοπό να διευκολύνει την εξοικείωση των νέων ιστορικών με την επιστήμη και το έργο τους –και απευθυνόμενο πρωτίστως σε αυτούς λογικά κατατάσσεται στην κατηγορία των εγχειριδίων– ο σχεδιασμός και η δομή της θεματικής του ανάπτυξης βασίζονται στα ερωτήματα που οι ίδιοι θέτουν ή θα ήθελαν να θέσουν, ακόμη κι αν δεν τολμούν, κατά την πρώτη συνάντησή τους με την ιστορία. Έτσι, κάθε κεφάλαιο διατηρεί, κατά κάποιο τρόπο, την αυτονομία του, και αποκτά τη μορφή της παρουσίασης ενός θέματος –ή σωστότερα μιας ενότητας θεμάτων. Παράλληλα, όμως, η παρουσίαση που επιχειρείται σε κάθε κεφάλαιο, δεν έχει μοναδικό στόχο να προσφέρει ένα σύνολο γνώσεων. Απώτερη επιδίωξη είναι να ενθαρρύνει τις αμφισβητήσεις και τους προβληματισμούς των νέων ιστορικών και όποιων άλλων φιλιστόρων αναγνωστών του, προκειμένου να τους προετοιμάσει να υποδεχθούν τις παρεχόμενες γνώσεις και να κατανοήσουν για ποιους λόγους θα πρέπει να τις αποκτήσουν. Αξίζει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι η επιλογή της ενότητας των θεμάτων που παρουσιάζονται στο πρώτο (και εισαγωγικό) κεφάλαιο, αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη. Ο λόγος είναι ο εξής: για να κατανοήσουν οι αναγνώστες μας την ιδιαίτερη θέση που κατέχει η ιστορία μεταξύ των άλλων επιστημών, δεν θα αρκούσε ούτε μια συζήτηση γύρω από το περιεχόμενο που προσλαμβάνει ο όρος επιστήμη σε κάθε εποχή –ακόμη κι αν εμπλουτίζεται με πολλά παραδείγματα. Αντίθετα, όσοι επιθυμούν να κατανοήσουν *τι είναι η ιστορία* θα πρέπει να ξεκινήσουν από το παρόν και να εξετάσουν οι ίδιοι εμβριθώς το τι πιστεύουν για την επιστήμη της ιστορίας, και επίσης να ελέγξουν αλλά και να αμφισβητήσουν τις αξιωματικές θέσεις ή τα στερεότυπα, που έχουν ήδη αποδεχθεί ως μαθητές της υποτιθέμενα «αληθινής» εθνικής ιστορίας του σχολείου αλλά και ως πολίτες και αποδέκτες των ιδεών για την ιστορία, που διαδίδονται ή και επιβάλλονται στο δημόσιο διάλογο της σύγχρονης κοινωνίας, κυρίως από τα ΜΜΕ. Με άλλα λόγια, είναι απαραίτητο να αποδεχθούν εκ των προτέρων ότι η ιστορία δεν έχει αποκλειστικό στόχο την απομνημόνευση γεγονότων, ονομάτων και ημερομηνιών ούτε επιδιώκει να ανασύρει από το παρελθόν τους «καλούς» και τους «κακούς», τους «πολιτισμένους» και τους «απολίτιστους». Επίσης, θα πρέπει να προετοιμαστούν να αναθεωρήσουν πολλές άλλες σκέψεις τους για το *τι είναι ιστορία* και να υποδεχθούν μια ευρεία ποικιλία ορισμών σχετικά με το επιστημολογικό περιεχόμενο της, η οποία έχει διαμορφωθεί παράλληλα με την παραγωγή της ιστοριογραφίας. Αν μάλιστα αναλογιστούμε ως πρόσθετη συνιστώσα την πολιτική και ιδεολογική χρησιμοποίηση της ιστορίας και τις αντηχήσεις της στην εικόνα της ή και στο έργο των εκάστοτε ιστορικών, ο προβληματισμός μας περιπλέκεται ακόμη περισσότερο. Είναι βέβαιο λοιπόν ότι η σημαντικότερη απάντηση που μπορούμε να προσφέρουμε στο πρώτο κεφάλαιο στο ερώτημα *τι είναι ιστορία*, δεν καλύπτει όλα τα ερωτήματα των αναγνωστών μας. Αποτελεί, όμως, έναν «οδηγό» που θα τους διευκολύνει να μελετήσουν τα επόμενα κεφάλαια. Η ιστορία, λοιπόν, είναι μια επιστήμη, οι μεταβολές και αναμορφώσεις της οποίας επηρεάστηκαν από τις αλλαγές των ανά τον κόσμο εθνικών κοινωνιών κατά την ιδεολογική, πολιτική, οικονομική, πολιτισμική και θεσμική εξέλιξή τους, η οποία σε κάθε εποχή εγγράφεται στο ευρύτερο πλαίσιο των επιδράσεων ενός διεθνούς περιβάλλοντος –ενώ και ο τελευταίος όρος προσλαμβάνει το περιεχό-

---

μενο του με βάση τα δεδομένα κάθε εποχής. Επομένως, η ιστορία δεν είναι οριστική αλλά αλλάζει, παρά το γεγονός ότι το υπό εξέταση παρελθόν παραμένει αμετάβλητο.

Στα κεφάλαια 2, 3 και 4 προσπαθούμε να προετοιμάσουμε τον αναγνώστη μας να κατανοήσει γιατί η ιστορία αλλάζει και τι ακριβώς εννοούμε, όταν υποστηρίζουμε ότι οι αλλαγές απορρέουν από το παρόν του ιστορικού και τα νέα ερωτήματα που θέτει ο ίδιος. Έτσι, παρουσιάζουμε τις πηγές του ιστορικού και προσπαθούμε να εξηγήσουμε ποιο τμήμα της πραγματικότητας του παρελθόντος και ποιες «αλήθειες» είναι πιθανό να του αποκαλύπτουν. Στη συνέχεια απαντούμε σε μια σειρά από ερωτήματα, όπως: με ποιους τρόπους επιλέγει ο ιστορικός το ερευνητικό αντικείμενό του; πώς οργανώνει την έρευνά του; πώς συγγράφει μια ιστορική μελέτη; ποιες είναι οι υποχρεώσεις με τις οποίες τον επιφορτίζει το επάγγελμά του; και ποια είναι τα σημαντικότερα προβλήματα, που ο ίδιος θα κληθεί να αντιμετωπίσει. Φυσικά, στα κεφάλαια αυτά ο αναγνώστης μας δεν θα μελετήσει «κανόνες» ή κάποια «μαγική συνταγή» που θα του αποκαλύπτει πώς εργάζεται ο «καλός» ιστορικός. Στην ιστορία, όπως και στις περισσότερες επιστήμες που μελετούν την κοινωνία και τον άνθρωπο, δεν υπάρχουν τέτοιοι κανόνες, ενώ είναι μάλλον ανώφελο να επινοούμε ή και να αποστηθίζουμε «ορισμούς», αφού δεν θα τους εφαρμόσουμε ποτέ στην πράξη. Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο προσπαθούμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, βασίζεται στην παράθεση και ανάλυση διάφορων παραδειγμάτων.

Τα κεφάλαια 5, 6 και 7 αφιερώνονται στην ιστορία της ιστοριογραφίας από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα. Στόχος μας δεν είναι η εξαντλητική ανάλυση όλων των εξελίξεων και η παράθεση όλων των σημαντικών ιστορικών, των ιστορικών «σχολών» και των σπουδαιότερων ιστορικών πονημάτων. Αντίθετα, ξεκινούμε προτρέποντας τον αναγνώστη μας να αναρωτηθεί, αν οι άνθρωποι κάθε εποχής ενδιαφέρονταν για την ιστορία, όπως εμείς σήμερα, και γιατί επιθυμούσαν να γνωρίζουν τι είχε συμβεί παλιότερα. Ποια ήταν δηλαδή τα ερωτήματά τους και υπό την επίδραση ποιων παραγόντων είναι πιθανό να διαμορφώνονται αυτά τα ερωτήματα; Γιατί άραγε κάποιοι άνθρωποι σε κάθε κοινωνία του παρελθόντος θέλησαν να γίνουν ιστορικοί και πώς απαντούσαν οι ίδιοι στο ερώτημα τι είναι ιστορία και τι είδους ιστορία επιδίωξαν ή κατάφεραν να γράψουν; Προφανώς, η γνώση για το παρελθόν δεν αποτελεί ένα αυτονόητο, αμετάβλητο και διαχρονικό κοινωνικό αίτημα και, φυσικά, δεν θα περιμέναμε ότι οι απαντήσεις των ιστορικών μιας εποχής θα ταυτίζονταν ή ότι θα έμοιαζαν με εκείνες που θα μας προσέφεραν κάποιοι άλλοι μερικούς αιώνες αργότερα. Έτσι, επιδιώκοντας μια φανταστική «συνομιλία» με τους προγενέστερους ιστορικούς, δεν προσπαθούμε μόνο να προσφέρουμε στον αναγνώστη μας ένα τεράστιο σύνολο γνώσεων για την ιστορία της ιστορίας, τις επιστημονικές περιπέτειές της και τους κυριότερους σταθμούς της εξέλιξής της αλλά απώτερος στόχος μας είναι να του εξηγήσουμε γιατί θα πρέπει να γνωρίσει τους προγενέστερους ιστορικούς και τις επιστημονικές αρχές που εκείνοι πρότειναν –και οι οποίες σήμερα είναι ξεπερασμένες.

Συνεχίζοντας τη φανταστική «συνομιλία» μας με τους προγενέστερους ιστορικούς στα κεφάλαια 8 και 9 εξετάζουμε τη σχέση και τη συνεργασία της ιστορίας με τις άλλες επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου και επίσης τον κατακερματισμό της σε πολλές επιμέρους ιστορίες –π.χ. πολιτική, οικονομική, κοινωνική ιστορία κ.ά. Παράλληλα με την προσπάθειά μας να σχεδιάσουμε έναν γενικό «χάρτη» των επιστημών που μελετούν την κοινωνία και τον άνθρωπο, και έναν ειδικότερο που αφορά αποκλειστικά την ιστορική επιστήμη, αφενός εξηγούμε την ιδιαίτερη σημασία της διεπιστημονικής συνεργασίας και αφετέρου παρουσιάζουμε στον αναγνώστη μας τις αντιπαραθέσεις και διαφωνίες των ιστορικών στον ατέρμονο διεπιστημονικό διάλογό τους –με άλλα λόγια, τους «πολέμους» μεταξύ των ιστορικών, καθώς και τους «πολέμους» μεταξύ των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Αλλά γιατί οι ιστορικοί και οι άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες διαφωνούν ή και συγκρούονται; Όσο παράδοξο κι αν ακούγεται, όμως, αυτοί οι «πόλεμοι» υπήρξαν (και καθώς συνεχίζονται, εξακολουθούν να είναι) εξαιρετικά σημαντικοί για την εξέλιξη εν γένει των επιστημών και, φυσικά, της ιστορικής επιστήμης, στην οποία εστιάζουμε την προσοχή μας στο βιβλίο αυτό. Εν κατακλείδι, αξίζει να επισημάνουμε ότι τον κεντρικό άξονα της θεματικής ανάλυσης αυτών των δύο κεφαλαίων προσφέρει το ερώτημα αν τελικά είναι εφικτός ο διαχωρισμός των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου ή ακόμη και των πολλών ιστοριών.

---

Στα κεφάλαια 10 και 11 επαναφέρουμε μερικά από τα κεντρικά ερωτήματα, που θέσαμε στα πρώτα στάδια της «περιήγησής» μας στην ιστορική επιστήμη και την ιστορία της ιδίως σε ό,τι αφορά τα όρια του επιστημολογικού της πεδίου. Μπορεί η ιστορία να προβλέψει ή να συγκρίνει; Τελικά, γιατί χρειαζόμαστε την ιστορία και κατά πόσο μας αποκαλύπτει «αλήθειες»; Άραγε ο «καλός» ιστορικός θα πρέπει να είναι αντικειμενικός και αμερόληπτος; Με εφελτήριο μάλιστα τα δύο τελευταία ερωτήματα, παρουσιάζουμε συνοπτικά αφενός τη μη δυτική ιστοριογραφία, που περίπου μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσε άλλη μια «αποικία» των δυτικών, και αφετέρου τις εθνικές ιστοριογραφίες ως μια γενική κατηγορία ιστορικής γραφής, που σίγουρα δεν διεκδικεί τον «τίτλο» της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας. Με τις απαντήσεις ή τους ευρύτερους προβληματισμούς μας –αφού, όπως ήδη αναφέραμε, όλα τα ερωτήματα δεν έχουν απαντήσεις, ή τουλάχιστον όχι απόλυτες και οριστικές– στην πραγματικότητα ξεκινούμε τον «επίλογο» αυτού του βιβλίου, τον οποίο συνεχίζουμε στο κεφάλαιο 12, όπου παρουσιάζουμε ως υπό εξέταση περίπτωση την ελληνική ιστοριογραφία και την ανάπτυξη της ιστορικής επιστήμης στο ελληνικό κράτος κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> και του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι σε αυτό το βιβλίο δεν υπάρχει κάποιος τυπικός «επίλογος», διότι δεν υπάρχει «επίλογος» στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης, η οποία συνεχίζεται, καθώς οι ιστορικοί αναιρούν, αναθεωρούν και ανανεώνουν τις ερμηνείες τους για το παρελθόν, θέτοντας νέα ερωτήματα, τα οποία διαμορφώνουν με βάση τα ερεθίσματα που τους προσφέρει το παρόν τους.

Ισχυρό κίνητρο για την απόφασή μου να πραγματοποιήσω τη συγγραφή αυτού του βιβλίου, που παρέμενε ως ιδέα στο μυαλό μου από το 2008 που ανέλαβα για πρώτη φορά τη διδασκαλία του εισαγωγικού μαθήματος για τη θεωρία και τη μεθοδολογία της ιστορίας, υπήρξε η προκήρυξη του «Κάλλιπου» για την προετοιμασία ηλεκτρονικών βιβλίων. Οφείλω να ομολογήσω ότι στην αρχή ήμουν επιφυλακτική στη σκέψη να «εκδώσω» ένα ηλεκτρονικό βιβλίο. Αλλά η ιστορία εξελίσσεται παράλληλα με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και το νεωτερικό πνεύμα της εποχής, στην οποία παράγεται η ίδια. Ως ιστορικός, επομένως, οφείλω όχι απλά να παρακολουθώ την εξέλιξη της ιστορίας αλλά να προσπερνώ τους δισταγμούς μου και να αναθεωρώ τις παλιότερες ιδέες μου, ώστε να «εξελισσομαι» μαζί της. Διαφορετικά δεν μπορώ να ανανεώνω τη σχέση μου με την επιστήμη μου και το επάγγελμά μου. Για το τελικό αποτέλεσμα, βέβαια, τόσο της θεματικής μου ανάπτυξης όσο και της «εικόνας» του ηλεκτρονικού βιβλίου μου (την οποία δημιούργησα η ίδια) η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Χωρίς αμφιβολία, θα πρέπει να ευχαριστήσω πρώτα απ' όλα τους φοιτητές μου, που όλα αυτά τα χρόνια με βοήθησαν με τις ερωτήσεις τους και μου επέτρεψαν να φανταστώ τις ερωτήσεις που δεν τολμούσαν να υποβάλλουν, ζωντανεύοντας στη σκέψη μου αλλά και δίνοντας σαφέστερη μορφή στα ερωτήματα που κι εγώ είχα, όταν ξεκίνησα το πρώτο μου «ταξίδι» στην ιστορία –ένα «ταξίδι» που δεν έχει τέλος. Οι ερωτήσεις τους μου προσέφεραν τον βασικό ιστό της θεματικής ανάπτυξης αυτού του βιβλίου. Φυσικά, δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω αυτό το έργο, εάν δεν είχα την υποστήριξη και τη συμπαράσταση των συναδέλφων και των φίλων μου. Οφείλω να ευχαριστήσω τις συναδέλφους και φίλες, Αθανασία Μπάλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, για τις ατέρμονες συζητήσεις μας στα θέματα που με απασχόλησαν όλο αυτό το διάστημα, και Νόρα Ναξίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια, για την πολύτιμη ηθική στήριξή της. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον Καθηγητή Ιωάννη Σακκά για τις πολύτιμες υποδείξεις του, που με βοήθησαν να ξεπεράσω αρκετά προβλήματα στα διάφορα στάδια αυτής της μελέτης. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φιλόλογο Δρ. Σοφία Τρομάρα, που επιμελήθηκε με αξιοσημείωτο ζήλο το κείμενο. Ωστόσο, απέραντη ευγνωμοσύνη οφείλω στην οικογένειά μου, τον αδελφό μου Δημήτρη Βόγλη, που βρίσκεται πάντοτε δίπλα μου και στηρίζει κάθε προσπάθειά μου, τον Χάρη, που είναι σταθερά κοντά μου, και, φυσικά, τον γιο μου Κωνσταντίνο Τσιρκινίδη, που δίνει νόημα σε κάθε στιγμή της ζωής μου και σε κάθε ερευνητική περιπέτειά μου. Αφιερώνω το βιβλίο αυτό στη μνήμη της μητέρας μου, Ελευθερίας, και του πατέρα μου, Κωνσταντίνου, στους οποίους οφείλω τα πάντα.

---

## Βιβλιογραφία

- Bowler, Peter J. & Iwan Rhys Morus. (2014). *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης*, μτφρ. Βαρβάρα Σπυροπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Iggers, Georg G. (1991). *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, Γνώση, 1991.
- Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. (1984). *Εισαγωγή στην τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας [ανατύπωση 1988]
- Le Goff, Jacques & Pierre Nora (Επιμ.) (1981-88), *Το έργο της Ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη. Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα/Κέρδος
- Noiriel, Gérald. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*; μτφρ. Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. (1978). *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Αθήνα [φωτομηχανική επανέκδοση της πρώτης έκδοσης, 2005].
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. (1994). Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. *Νέα Εστία* 136 (1610), 983-990.

---

## Κεφάλαιο 1: Τι είναι (ή τι δεν είναι) η ιστορία;

Η ιστορία αναγνωρίστηκε ως επιστήμη στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι νωρίτερα οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονταν για το παρελθόν ή ότι δεν υπήρχαν ιστορικοί πριν ιδρυθούν ιστορικά τμήματα στα διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Άλλωστε, ως «πατέρες» της ιστορίας αναφέρονται συνήθως ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, οι *ιστορίες* των οποίων θεωρούνται, κατά κοινή ομολογία, τα κλασικά πρότυπα της δυτικής ιστοριογραφίας, ενώ και οι μη δυτικές ιστοριογραφίες αντλούν τα δικά τους πρότυπα από την αρχαιότητα. Πώς μπορούμε, λοιπόν, να διακρίνουμε την επιστημονική ιστορία από τις ερασιτεχνικές μορφές της –που σίγουρα δεν εγκαταλείφθηκαν μετά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα; Τι ακριβώς θεραπεύει η ιστορία ως επιστήμη, πώς εργάζεται ο ιστορικός, ποιοι είναι οι στόχοι, αλλά και ποια είναι η χρησιμότητα της ιστορίας; Εν ολίγοις, πώς θα απαντούσαμε στα ερωτήματα τι είναι ή τι δεν είναι η ιστορία; Το παράδοξο μάλιστα είναι ότι ακόμη και οι μη ιστορικοί –οι φιλόσοφοι ή ακόμη και αυτοί που θεωρούν τις ιστορικές μελέτες βαρετές– είναι πεπεισμένοι ότι γνωρίζουν «την ιστορία» και φυσικά το «τι είναι ιστορία». Αν αναλογιστούμε επίσης ότι στην ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούμε σχεδόν καθημερινά τον όρο «ιστορία» με διάφορες σημασίες, τότε κατανοούμε όχι μόνο ότι δεν ταυτίζεται με το όνομα μίας επιστήμης, αλλά επίσης ότι είναι αρκετά δύσκολο να περιγράψουμε τη σημασία του σε λίγες μόνο γραμμές. Με εφελτήριο τις παραπάνω σκέψεις, το κεφάλαιο αυτό αποτελεί μια γενική εισαγωγή του βιβλίου και έχει στόχο να προβληματίσει ιδίως τους νεαρούς απόφοιτους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που επιθυμούν να γίνουν ιστορικοί, σχετικά με τις έως τώρα γνώσεις τους για την επιστήμη που έχουν επιλέξει.

Συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα θα παρουσιάσουμε τις εννοιολογικές περιπέτειες του όρου «ιστορία» πριν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην ιστορία ως θεωρητικό και επιστημονικό κλάδο ή, με απλούστερα λόγια, ως οργανωμένη «απόπειρα ανασύνθεσης του παρελθόντος από τον ιστορικό» (Marwick, 1985: 12) –δηλαδή τον επιστήμονα και επαγγελματία ιστορικό. Εξάλλου, τόσο η επιστήμη όσο και ειδικότερα η ιστορική επιστήμη είναι όροι με σαφές περιεχόμενο και η εμπειρία αποδεικνύει ότι, όταν διαφορούμε για τη σημασία των όρων, συνήθως προσπαθούμε να καλύψουμε τη σύγχυσή ή την αδυναμία μας να απαντήσουμε επακριβώς σε ένα ερώτημα. Φυσικά, είναι αδύνατο ο αναγνώστης αυτού του κεφαλαίου να λύσει όλες τις απορίες του σχετικά με το τι είναι (ή δεν είναι) η ιστορία. Αλλά μετά τη μελέτη της πρώτης ενότητας θα κατανοήσει γιατί είναι δύσκολο να δοθεί σε λίγες γραμμές ή σελίδες ένας ορισμός της ιστορικής επιστήμης και επίσης ότι και ο ίδιος ακόμη έχει αποδεχθεί αρκετές συχνά επαναλαμβανόμενες απόψεις σχετικά με το τι υποτίθεται πως είναι η ιστορία. Επίσης, θα αναρωτηθεί γιατί σε διαφορετικές εποχές και διαφορετικές κοινωνίες αποδίδεται διαφορετικό περιεχόμενο στον όρο «ιστορία».

Η πιο σύντομη απάντηση πάντως στο ερώτημα *τι είναι ιστορία* είναι ότι πρόκειται για μια επιστήμη – ακόμη κι αν η επιστημονική ταυτότητά της αμφισβητήθηκε κατά καιρούς και εξακολουθεί να αμφισβητείται ακόμη και σήμερα. Στη δεύτερη ενότητα θα ξεκινήσουμε το «ταξίδι» μας στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης από τα τέλη περίπου του 19<sup>ου</sup> αιώνα –όταν δηλαδή οι ιστορικοί ήταν πια επαγγελματίες (με την έννοια ότι ασκώντας το επάγγελμά τους μπορούσαν να εξασφαλίζουν τα προς το ζην) και αναγνωρίζονταν ως επιστήμονες, αφού αρκετοί διέθεταν πια τίτλους σπουδών με ειδίκευση στην ιστορία, και κάποιοι κατείχαν έδρες σε ιστορικά τμήματα διάφορων πανεπιστημίων του κόσμου, στα οποία εγγράφονταν όλο και περισσότεροι φοιτητές. Με άλλα λόγια, η αφετηρία της ανάλυσής μας συμπίπτει με την πρώτη ακμαία φάση της ιστορικής επιστήμης, και, όπως κάθε ανάλυση που ξεκινά *in media res*, έχει στόχο να μας προσφέρει τα απαραίτητα εφόδια για να παρακολουθήσουμε με μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αλλά και να κατανοήσουμε σε βάθος τις προηγούμενες φάσεις της εξέλιξης της επιστήμης μας. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται στο κεφάλαιο αυτό, θα δοθούν σταδιακά στα επόμενα κεφάλαια, που στην ουσία θα αναλύουν σε βάθος τις διάφορες εξελίξεις που περιγράφονται συνοπτικά (για να προσφέρουν έναν «οδηγό» προβληματισμού και μελέτης) στην ενότητα που εστιάζει στην αμφισβήτηση και την αναγνώριση της ιστορίας ως επιστήμης.

---

## 1.1. Για τη σημασία των όρων

Είτε το έχουμε προσέξει είτε όχι, χρησιμοποιούμε πολύ συχνά τον όρο *ιστορία* με πολλές σημασίες, ειδικά μάλιστα σε μια σειρά συχνά επαναλαμβανόμενων φράσεων, με τις οποίες είμαστε τόσο εξοικειωμένοι, ώστε συνήθως εστιάζουμε την προσοχή μας στο ευρύτερο νόημα που αποκτούν αυτές οι φράσεις, παρά στην ερμηνεία του όρου *ιστορία*. Ακούμε, για παράδειγμα, ιδίως σε περιόδους κρίσης, από δημοσιογράφους, πολιτικούς, ανθρώπους του θεάματος ή άλλους επιφανείς, που αποκτούν βήμα λόγου στα παράθυρα των καθημερινών τηλεοπτικών εκπομπών και δελτίων ειδήσεων, ότι *η ιστορία επαναλαμβάνεται*. Στη φράση αυτή ο όρος *ιστορία* ταυτίζεται με το παρελθόν και όχι με την καταγραφή ή την απόπειρα ανασύνθεσης και μελέτης του παρελθόντος από τον επιστήμονα ιστορικό. Η ιστορία (ακόμη και με την έννοια ενός αδιάρρηκτου συνόλου γεγονότων) δεν επαναλαμβάνεται. Για παράδειγμα, πόλεμοι γίνονταν σε όλες τις εποχές. Αλλά ένας συγκεκριμένος πόλεμος –ο Κριμαϊκός ή ο γαλλοπρωσικός, ο Πρώτος ή ο Δεύτερος Παγκόσμιος– είναι αδύνατο να επαναληφθεί. Είναι πιθανό ότι μια τόσο απλουστευτική φράση, όπως το *ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται*, χρησιμοποιείται προκειμένου να στηρίξει σκέψεις, αντιλήψεις ή ακόμη και απογοητεύσεις που σχετίζονται με το παρόν μιας κοινωνίας, η οποία στρέφεται για τους δικούς της λόγους στη μελέτη του παρελθόντος. Ίσως, όμως, η ίδια φράση αποτυπώνει και τις αντιλήψεις των κοινωνιών για το παρελθόν τους ή αυτό που οι ίδιες ορίζουν ή προσδοκούν ως χρησιμότητα της ιστορίας: π.χ. τη διδασχία, τη νουθεσία, τον παραδειγματισμό ή ακόμη και την εξεύρεση μιας «μαγικής λύσης» για σύγχρονα προβλήματα. Είναι πράγματι η ιστορία μια «δεξαμενή παραδειγμάτων» και συνάμα μια επιστήμη που έχει τη μαγική ικανότητα συνεχόμενων και πολλαπλών μεταμορφώσεων; Προφανώς, όχι (Noiriel, 2005: 20-22).

Πολύ συχνά αναφέρεται επίσης στις καθημερινές συζητήσεις μας ότι *ο κάθε άνθρωπος έχει την ιστορία του*. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, η ιστορία ταυτίζεται με το παρελθόν και φαίνεται μάλιστα πως συνδέεται στενά με τα προσωπικά βιώματα ή τη μνήμη των ανθρώπων και των ομάδων, παρά με την επιστήμη της ιστορίας. Μπορεί πάλι να υποστηριχθεί ότι η ίδια φράση απηχεί και την ανάγκη ή σωστότερα τον διακαή πόθο του ανθρώπου να κατανοήσει την αξία του παρελθόντος, για να προσδιορίσει τη σχέση του με τον χρόνο, ειδικά όταν αναλογίζεται ότι ο κύκλος της ανθρώπινης ζωής είναι περιορισμένος και ασύγκριτα μικρότερος από τη διάρκεια της «ζωής» των εθνών, των λαών, των κοινωνιών και των κρατών –όλων αυτών των συλλογικών ουσιαστικών που απαρτίζονται μεν από πολλά μέλη, αλλά είναι αδύνατο να διαιρεθούν στα συστατικά τους (στα μέλη τους) και χρησιμοποιούνται τόσο συχνά στον προφορικό αλλά και στον γραπτό λόγο, για να παραγάγουν ή να επιβεβαιώσουν υποτιθέμενες, γενικές και αδιαμφισβήτητες αλήθειες. Κάθε απόπειρα του ανθρώπου να ερμηνεύσει τη σχέση του με τον χρόνο μοιάζει με μια διανοητική περιπέτεια, που αναπόφευκτα τον στρέφει και προς την ιστορία, σαν να τον ωθεί να ορίσει και να κατανοήσει τη σχέση του και με αυτήν –ίσως γιατί κι ο ίδιος επιθυμεί να μη λησμονηθεί στην πορεία του χρόνου. Μια από τις πιο αποκαλυπτικές αποτυπώσεις αυτής της διανοητικής περιπέτειας, μπορεί να αναζητηθεί στους στίχους γνωστού ελληνικού τραγουδιού της δεκαετίας του 1970: «μη μας περιφρονάς, γράψε βρε ιστορία δυο λόγια και για μας», σημείωνε η στιχουργός, αξιώνοντας από την ιστορία –δηλαδή από τους ιστορικούς– να μη λησμονούν «τους ταπεινούς και τους ανώνυμους της πλάσης», οι οποίοι συνήθως αποτελούν «σκαλί [...] για τους τρανούς» και παραμένουν απλοί «θεατές» –και όχι πρωταγωνιστές– «στις παρελάσεις». Ο προβληματισμός της στιχουργού κορυφώνεται με τη διανομή των ρόλων κατά τη σταδιακή μεταμόρφωση του ανθρώπινου παρόντος –που εδώ ταυτίζεται με τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής– σε ιστορικό παρελθόν: «Αν δεν υπήρχαμε εμείς, πώς θα ξεχωρίζαν οι άλλοι; Αν δεν υπήρχαν οι μικροί, πώς θα υπήρχαν οι μεγάλοι; [...] Για μας δεν νοιάζεται κανείς [...] μας ξέρουν πέντε συγγενείς, η μάνα μας και οι γειτόνοι».<sup>2</sup> Οι στίχοι ενός τραγουδιού, η ποίηση και γενι-

---

<sup>2</sup> Οι στίχοι προέρχονται από το τραγούδι του Κώστα Χατζή, «Εμείς οι ταπεινοί», από τον δίσκο «Θυμηθείτε μαζί μου», που ηχογραφήθηκε στη μπουάτ «Σκορπιός», στην παράσταση της 16<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 1978, και ανήκουν στην ποιήτρια και στιχουργό Σώτια Τσώτου (1942-2011).

κότερα η τέχνη προσφέρουν στον ιστορικό έναν καθρέφτη στον οποίο μπορεί να δει αρκετά καθαρά –και με λίγες μόνο παραμορφώσεις– τον τρόπο με τον οποίο έχουν αφομοιωθεί από τους πολλούς οι κρατούσες αντιλήψεις. Η ταύτιση της ιστορίας με την περιγραφή της δράσης των *λίγων*, *ισχυρών* και *μεγάλων* και η καταλυτική επιρροή των αποφάσεών τους στη ζωή των πολλών, *ασήμαντων*, *μικρών* και *ταπεινών*, συγκαταλέγονται στις ελκυστικότερες αντιλήψεις που αναπαράγονται με επιτυχία και συνδέονται μάλιστα στενά με την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης.

Χωρίς αμφιβολία, στόχος και υποχρέωση της σύγχρονης ιστορικής επιστήμης δεν είναι να αφιερώνεται στους λίγους επιλεγμένους ήρωες ή και να τους εξυμνεί, περιφρονώντας τους πολλούς και *ασήμαντους*· αλλά ας μη βιαστούμε να τεκμηριώσουμε αυτήν την άποψη. Τα επιχειρήματά μας θα αναδεικνύονται σταδιακά, καθώς θα εξετάζουμε την ιστορία της ιστοριογραφίας στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να θέσουμε ερωτήματα και να εμπλουτίσουμε το πεδίο των προβληματισμών μας σχετικά με μια επιστήμη, της οποίας η επιστημονική ταυτότητα φαίνεται τόσο περίπλοκη, ώστε θεωρείται μη προσδιορίσιμη (ή και αμφισβητήσιμη), πρώτα απ' όλα, εξαιτίας της επίδρασης που ασκεί σε κάθε κοινωνία και κάθε εποχή, και κατά δεύτερο λόγο, εξαιτίας των αξιώσεων και απαιτήσεων που τροφοδοτεί η αλληλένδετη σχέση του υπό εξέταση υποκειμένου της (δηλαδή του ανθρώπου και των κοινωνιών στην πορεία του χρόνου) και της κάθε κοινωνίας που παράγει και παράλληλα καθίσταται αποδέκτης των ερευνητικών πορισμάτων του επιστήμονα ιστορικού.

Στη βάση αυτής της περίπλοκης σχέσης έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς και πολλές άλλες «φράσεις», που επίσης έχουν αποκτήσει την ισχύ αξιώματος, σαν να εκφράζουν δηλαδή γενικές αλήθειες, τις οποίες όλοι σχεδόν αποδέχονται, αλλά χωρίς να τις ελέγχουν. Στον πίνακα 1 σημειώνονται αρκετές τέτοιες «αξιωματικές αλήθειες», στις οποίες πρωταγωνιστεί ο όρος «ιστορία», και επιχειρείται η εξήγηση της σημασίας που προσλαμβάνει σε έκαστη εξ αυτών. Θα ήταν σίγουρα καλή άσκηση να μελετήσει κανείς αυτόν τον πίνακα, να προβληματιστεί και, ενδεχομένως, να προσπαθήσει να τον συμπληρώσει. Στις δύο παρακάτω ενότητες θα εξηγήσουμε γιατί, πριν ξεκινήσουμε την περιήγησή μας στην επιστήμη της ιστορίας, είναι απαραίτητο να λησμονήσουμε τις «ιστορίες» με τις οποίες είμαστε εξοικειωμένοι από τα παιδικά μας χρόνια, την ιστορία δηλαδή ως μάθημα των κρατικών εκπαιδευτικών συστημάτων και την ψυχαγωγική ιστορία που αναπαράγουν ο κινηματογράφος, τα ντοκιμαντέρ και η λογοτεχνία.

... συχνά επαναλαμβανόμενες φράσεις	... όπου ο όρος ιστορία σημαίνει
1. αν θέλεις να μάθεις ιστορία, παρακολούθησε τις εκπομπές [τα ντοκιμαντέρ] του X καναλιού	αφήγηση και παρουσίαση των γεγονότων του παρελθόντος. Στο (1) η ιστορία φαίνεται να ταυτίζεται με ένα σύνολο γεγονότων· στο (2) με την καθιερωμένη, την επίσημη ή και στρατευμένη αφήγηση· στο (3) με τη μη-επιστημονική ή εκλαϊκευμένη ιστορία, ακόμη και με το ιστορικό μυθιστόρημα· ενώ στο (4) μπορεί να ταυτίζεται και με το σχολικό μάθημα, όπως και στο (5). Αξίζει να σημειωθεί ότι στις αρχικές τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο μάθημα της ιστορίας διδάσκεται μυθολογία.
2. την ιστορία γράφουν πάντα οι νικητές	
3. του αρέσει η ιστορία, την προτιμά ακόμη και από το ποδόσφαιρο	
4. η ιστορία έχει ήρωες, γεγονότα κ.ά. και πολλές ημερομηνίες	
5. έχουμε ιστορία κάθε Τρίτη και κάθε Παρασκευή	
6. τι σπουδάζει ο γιος/η κόρη σου στο πανεπιστήμιο; Αα ιστορία, τότε θα διοριστεί;	
7. το έθνος μας έχει ιστορία	(7) παρελθόν. Εδώ μπορεί να εννοείται και σπουδαία ιστορία [ή αξιομνημόνευτες ρίζες]
8. πρέπει να μάθουμε την ιστορία μας	(8) παρελθόν: σύνολο γεγονότων αλλά και καταγεγραμμένη ιστορία, συνήθως με συγκεκριμένο τρόπο
9. πρέπει να διδασκόμαστε την ιστορία	
10. πρέπει να διδασκόμαστε από την ιστορία	
11. η ιστορία δεν είναι έργο μόνον των μεγάλων	



λων ανδρών 12. ποιες εξελίξεις καθορίζουν την πορεία της ιστορίας, οι οικονομικές ή οι πολιτικές; 13. αν μάθεις την ιστορία αυτού του ανθρώπου, θα εντυπωσιαστείς! 14. εγώ την έζησα την ιστορία, τι μου λένε τώρα! 15. να σου πω τι έμαθα, μεγάλη ιστορία!	(ενδεχομένως από την αρχή της δημιουργίας του κόσμου) (10) παρελθόν αλλά δεξαμενή παραδειγμάτων, χρήσιμων για το παρόν (11)-(15) παρελθόν, γεγονότα, περιπέτειες
16. η γιαγιά και ο παππούς πάντα μας έλεγαν ιστορίες από τον τόπο τους	(16) αφήγηση εμπειριών, γεγονότων, μύθων κ.ά.

**Πίνακας 1.1.** Για τη σημασία του όρου «ιστορία».

Η ιδέα για τη δημιουργία αυτού του πίνακα προέρχεται από το βιβλίο του Marwick (1985: 11-13), όπου προτείνεται μία άσκηση για την εξήγηση του όρου «ιστορία» σε διάφορες φράσεις του καθημερινού λόγου. Στον πίνακα αυτό, ωστόσο, δεν περιοριζόμαστε, όπως ο Μάργουικ, στη διάκριση της ιστορίας ως «παρελθόν», «γενικότερη προσπάθεια του ανθρώπου να ανασυνθέσει/εξηγήσει το παρελθόν» ή ως «επιστημονικό κλάδο», αλλά επιχειρούμε να σκιαγραφήσουμε τις περαιτέρω σημασίες που είναι πιθανό να αποκτά ο όρος.

### 1.1.1 Η ιστορία ως σχολικό μάθημα

Ας ξεκινήσουμε αυτήν την ενότητα αναλύοντας την ταύτιση της ιστορίας με το σχολικό μάθημα, στο πλαίσιο του οποίου *μαθαίνουμε* την ιστορία με σαφή και απόλυτο τρόπο. Από παιδιά δηλαδή απομνημονεύουμε εκτός από ημερομηνίες και ονόματα, τα αίτια του τάδε φαινομένου ή τις συνέπειες του άλλου, σαν να διαχωρίζονται τα αίτια και οι συνέπειες από τα ευρύτερα συμφραζόμενά τους, σαν να ξεκινούν σχεδόν ξεκάθαρα την τάδε στιγμή και να ολοκληρώνονται σε κάποια άλλη, και σαν να «καλύπτουν» με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όλες τις κοινωνίες, όλα τα κράτη, αλλά και όλες ανεξαιρέτως τις ομάδες ή τους ανθρώπους μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη εποχή. Συνήθως μάλιστα συγκρατούμε στο μυαλό μας και την ερμηνεία που προβάλλεται στα εγχειρίδιά μας: π.χ. το τάδε καθεστώς υπήρξε φιλελεύθερο και το άλλο συντηρητικό. Ούτε καν αναλογιζόμαστε ότι τα αίτια ή οι συνέπειες ενός φαινομένου δεν εγείρουν *τείχους* στο ιστορικό γίγνεσθαι ή ότι το περιεχόμενο των όρων φιλελεύθερος και συντηρητικός αποκτά καταφανώς διαφορετικό περιεχόμενο στις κοινωνίες του 19<sup>ου</sup> και σε αυτές του 20<sup>ου</sup> ή του 21<sup>ου</sup> αιώνα, με αποτέλεσμα και ο προσδιορισμός τους να απαιτεί την ενδελεχή εξέταση των παράλληλων πολιτικών εξελίξεων στην Ευρώπη και τον ευρύτερο προηγμένο (ή μη προηγμένο) κόσμο μιας δεδομένης εποχής.

Αλλά αυτές οι παρατηρήσεις δεν είναι απαραίτητα σημαντικές στο πλαίσιο του σχολικού μαθήματος που μάλλον έχει στόχο να μας μάθει να αποδεχόμαστε –χωρίς να αμφισβητούμε– τους χαρακτηρισμούς και τις διαπιστώσεις της ιστορίας ή σωστότερα κάποιων ιστορικών –σαν να είναι δηλαδή η ιστορία η επιστήμη που κρίνει τα πρόσωπα του παρελθόντος και ο ιστορικός να αναδεικνύεται σε κριτή ή δικαστή. Ο «καλός» μαθητής μάλιστα –που λαμβάνει δηλαδή τον βαθμό «άριστα»– είναι αυτός που μπορεί να «καταχωρεί» φωτογραφικά (και φυσικά προσωρινά) στη μνήμη του τις σελίδες του εγχειριδίου του. Φυσικά, αυτή η σχέση του μαθητή με το σχολικό μάθημα της ιστορίας –αν και δεν θα μας απασχολήσει περισσότερο στο βιβλίο αυτό<sup>3</sup>– δεν αναπτύσσεται μόνο στο ελληνικό σχολείο και δεν αποτελεί ζήτημα που αφορά αποκλειστικά ένα μόνο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Για παράδειγμα, στον συλλογικό τόμο που εκδόθηκε το 1998 από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου του Sussex που συμμετείχαν στη διδασκαλία του μαθήματος «οι διενέξεις των ι-

<sup>3</sup> Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τους στόχους του μαθήματος της ιστορίας και τη διδασκαλία του στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση διάφορων χωρών. Βλ. ενδεικτικά Barton & Levstik, 2008 (όπου παρατίθεται αναλυτικότερη βιβλιογραφία).

---

στορικών», παρουσιάζονται πολλοί παρόμοιοι προβληματισμοί για τις απόψεις των πρωτοετών φοιτητών σχετικά με την ιστορία (Lamont, 1998). Με άλλα λόγια η σχέση που αποκτούμε στα παιδικά μας χρόνια με το σχολικό μάθημα της ιστορίας, αποτελεί μια «κακή» κληρονομιά: είναι η πρώτη επαφή μας με την επιστήμη μας, η οποία χαράσσει στο μυαλό μας μια συγκεκριμένη αντίληψη για την ιστορία. Κανείς ενήλικος δηλαδή δεν ισχυρίζεται ότι γνωρίζει μαθηματικά, επειδή έχει μάθει την προπαίδεια, αλλά οι περισσότεροι μετά από την επαφή τους με την «απόλυτη» και «σαφή» ιστορία του σχολείου, έχουν την πεποίθηση ότι γνωρίζουν «ιστορία»: προφανώς *το τι έγινε στο παρελθόν*. Πολλές φορές μάλιστα υποστηρίζουν ευθαρσώς ότι γνωρίζουν την *απόλυτη αλήθεια* για το τάδε γεγονός ή για κάποιον πόλεμο. Σε ποιον βαθμό, όμως, μπορούμε να πλησιάσουμε την «αλήθεια» του παρελθόντος; Όπως θα δούμε στα κεφάλαια 2 και 3, με βάση τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από τις ιστορικές πηγές, η «κατάκτηση» αυτής της πολυπόθητης «αλήθειας» είναι αναπόφευκτα στόχος ουτοπικός.

Από το σχολικό μάθημα επίσης κληρονομούμε μια πρόσθετη «βεβαιότητα»: πιστεύουμε ότι ο ρόλος της ιστορίας είναι να διδάσκει τους λαούς τα επιτεύγματα και τα «λάθη» του παρελθόντος. Ιδίως εάν αυτός ο λαός διαθέτει «σπουδαία ιστορία» (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό) η γνώση αυτής της ιστορίας του εγγράφεται αναπόδραστα στις υποχρεώσεις του: κάθε λαός δηλαδή οφείλει να γνωρίζει την εθνική ιστορία του, αφού μέσω αυτής της γνώσης αποκτά ασφαλές πλεονέκτημα, όταν συγκρίνεται με άλλους λαούς, η ιστορία των οποίων είναι μικρότερης διάρκειας ή λιγότερο σημαντική. Δεν έχει σημασία τι είδους πλεονέκτημα αποκτά ένας λαός ή ένα κράτος που διαθέτει «σπουδαία» και «συνεχή» ιστορία. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι τα μέλη του αισθάνονται υπερηφάνεια για τους προγόνους τους, τις επιτυχίες τους και γενικότερα τη «σπουδαία» ή και «συνεχή» ιστορία τους –επομένως, δεν είναι απαραίτητο να αναρωτιούνται τι ακριβώς γνωρίζουν και τι αγνοούν για την ιστορία τους. Ενίοτε μάλιστα η άγνοια αποδεικνύεται ευεργετική.

Είναι αυτονόητο, άλλωστε, ότι στο πλαίσιο της «διδασκτικής ιστορίας» του σχολείου επιλέγονται προς εξιστόρηση τα γεγονότα που διευκολύνουν την καλλιέργεια της εθνικής συλλογικής μνήμης και συνείδησης. Ως αποτέλεσμα, το ίδιο το γεγονός –για παράδειγμα ένας πόλεμος μεταξύ δύο γειτονικών κρατών– εμφανίζεται με διαφορετικό τρόπο στις «διδασκτικές ιστορίες» των δύο κρατών. Αυτή ακριβώς η «ειδική» παρουσίαση του παρελθόντος, στο πλαίσιο της «διδασκτικής ιστορίας» των σχολείων, αναιρεί την «αλήθεια» που υποτίθεται ότι κατακτούμε ως μαθητές· αλλά κι αυτό διαφεύγει την προσοχή μας. Αν υποθέσουμε πάλι ότι κάποια στιγμή συναντιούνται μερικοί ενήλικες που αποφοίτησαν από τα σχολεία δύο εχθρικών κρατών στο παρελθόν –του κράτους Α και του κράτους Β– και συζητούν για τις ιστορικές σχέσεις των πατρίδων τους, ποιος άραγε γνωρίζει την «αληθινή ιστορία» και ποιο από τα δύο κράτη διέδωσε στους πολίτες του την «ψεύτικη» (ή «πααραχαραγμένη») ιστορία; Οι πρωταγωνιστές αυτής της φανταστικής συνομιλίας θα έχουν λησμονήσει εξαρχής τους ιστορικούς. Τελικά, είναι τα κράτη ή οι ιστορικοί που ανασυνθέτουν την ιστορία; Από την άλλη πλευρά, οι ιστορικοί που προσεγγίζουν το ιστορικό παρελθόν με σκοπό να επιτελέσουν το έργο τους ως επιστήμονες, θα πρέπει να ξεκινούν με εφιαλτήριο την παραδοχή ότι ανήκουν στο Α ή το Β κράτος ή ότι έχουν χρέος να στηρίζονται στις αρχές και τις μεθόδους της επιστήμης τους; Ας υποθέσουμε επίσης ότι στο κράτος Α κατοικεί μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων που ανήκει και διατηρεί εθνικούς ή άλλους δεσμούς με το κράτος Β (μια ομάδα που σήμερα την περιγράφουμε με τον όρο «μειονότητα»). Ποιο αποτέλεσμα θα έχει άραγε στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των μελών της η εκμάθηση της σχολικής ιστορίας του κράτους Α; Στο σημείο αυτό δεν θα απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα· οι απαντήσεις μας θα δοθούν σταδιακά στη συνέχεια του βιβλίου. Εδώ είναι σκόπιμο να θέσουμε αυτά τα ερωτήματα και να αναλογιστούμε αν η συγγραφή της σχολικής ιστορίας ή γενικότερα μιας ιστορικής μελέτης μπορεί να επηρεάζεται σοβαρά από τους στόχους που πρόκειται να εξυπηρετήσει.

Τελικά, η γνώση της ιστορίας έχει διδακτική αξία; Η ιστορία μοιάζει να προσφέρει στους ανθρώπους έναν πολύτιμο «οδηγό» πολιτικής, κοινωνικής και ευρύτερα πολιτισμικής δράσης, με βάση τον οποίο μπορούν οι ίδιοι να αποκωδικοποιούν τις εξελίξεις στην πορεία του χρόνου και να εξετάζουν ή να ερμηνεύουν τις παρατηρούμενες αλλαγές. Από αυτήν την άποψη, η ιστορία πράγματι μας διδάσκει. Αλλά ένας τέτοιος «οδη-

---

γός» δεν είναι απαραίτητο να απευθύνεται αποκλειστικά στους πολίτες ενός μόνο κράτους ή στα μέλη ενός μόνο έθνους. Ήδη φάνηκε μάλιστα ότι στο σχολείο του δικού μας κράτους διδασκόμαστε μόνο τη δική μας εθνική ιστορία. Έτσι, αποκτούμε και την εντύπωση ότι εγείρονται «τείχη» και ανάμεσα στις ιστορίες των εθνικών κρατών, και ότι κάθε μια εξελίσσεται σχεδόν ανεξάρτητα, παρά το γεγονός ότι δέχεται θετικές επιδράσεις μέσω μεμονωμένων «πυλών» (π.χ. μέσω του εμπορίου) ή αρνητικές επιδράσεις μέσω των απροστάτευτων σημείων αυτών των «τειχών» (π.χ. μέσω των εξωτερικών πολιτικών παρεμβάσεων).

Όσοι αποφασίζουμε, λοιπόν, να σπουδάσουμε την επιστήμη της ιστορίας, κατά τη μετάβασή μας από το σχολείο στο πανεπιστήμιο, αναγκαζόμαστε να εξοικειωθούμε με μια διαφορετική και κάθε άλλο παρά «απόλυτη» ιστορία και έτσι να ξεκινήσουμε την προσωπική μας μετάβαση από τη μία «ιστορία» στην άλλη, στη βάση μιας σειράς αναπόδραστον παραδοχών, όπως:

- ότι η ιστορία είναι η λιγότερη απόλυτη από τις επιστήμες;
- ότι οι ιστορικοί διαφωνούν και είναι θεμιτό να διαφωνούν μεταξύ τους;
- ότι είναι ατέρμονος ο διάλογος για την ιστορία και ότι όλες οι απόψεις που διατυπώνονται στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου επιδέχονται αμφισβήτηση, ενώ τα συμπεράσματα που εξάγονται είναι μόνο προσωρινά;
- ότι η ανταλλαγή ή και η σύγκρουση των απόψεων των ιστορικών αναδεικνύεται σε κινητήριο δύναμη για την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης και ότι κάθε μεταγενέστερος ιστορικός είναι αναγκασμένος –περισσότερο ίσως από άλλους επιστήμονες– να εντυπώσει στην ιστορία της επιστήμης του πριν προσεγγίσει το ιστορικό παρελθόν;
- ότι η ανασύνθεση των εξελίξεων του ιστορικού παρελθόντος προϋποθέτει εκτός των άλλων την κατανόηση ενός ευρύτερου πλαισίου που ξεπερνά τα εθνικά σύνορα και αποκτά, αν είναι εφικτό, ακόμη και παγκόσμιες διαστάσεις;
- και, τέλος, (με εφελτήριο την προσωπική μας μετάβαση από την ιστορία που νομίζαμε ότι γνωρίζαμε, στην επιστήμη της ιστορίας) ότι όλες οι εποχές είναι εποχές μεταβάσεων.

### 1.1.2 Η ιστορία ως ψυχαγωγία

Στην πραγματικότητα οι παραδοχές και οι προβληματισμοί που μας απασχόλησαν στην παραπάνω ενότητα, σκιαγραφούν μόνο την εισαγωγική μύση του νεαρού ιστορικού στην επιστήμη του. Εξάλλου, πέρα από την κληρονομιά του σχολείου, όλοι σχεδόν οι πολίτες είμαστε εξοικειωμένοι και με τις «ιστορίες» που προβάλλουν ο κινηματογράφος και οι τηλεοπτικές σειρές ιστορικού περιεχομένου, τα ιστορικά μυθιστορήματα, ακόμη και τα ντοκιμαντέρ. Είναι αλήθεια μάλιστα ότι αυτές οι «ιστορίες», που είναι κατά κανόνα επιλεκτικές (δηλαδή απομονώνουν κάποια πρόσωπα, παρουσιάζουν συγκεκριμένες ιστορικές «σκηνές» και αποσιωπούν πολλές άλλες), είναι εξαιρετικά εντυπωσιακές, ενώ ταυτόχρονα μέσω της εικόνας και της μουσικής ή της λογοτεχνικής γοητείας (στην περίπτωση των ιστορικών μυθιστορημάτων) καθίστανται δημοφιλέστερες και παρουσιάζονται πειστικότερες από τη «βαρετή» και «περίπλοκη» ιστορία των επιστημόνων ιστορικών.

Η ιστορική αφήγηση μιας κινηματογραφικής ή τηλεοπτικής ταινίας έχει τη δυνατότητα να μεταφέρει στους θεατές της πληροφορίες που δεν μπορούν να διαψευστούν, επειδή οι ιστορικές πηγές δεν προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες για την επιβεβαίωσή τους. Εξάλλου, ο δημιουργός μιας ταινίας, όπως και ο συγγραφέας ενός λογοτεχνικού έργου, δεν δεσμεύονται από τις ιστορικές πηγές. Συνήθως ξεκινούν το έργο τους επιλέγοντας γνωστά ιστορικά γεγονότα, αλλά μπορούν να παρεμβάλουν, όσο συχνά επιθυμούν, φανταστικές σκηνές που αφορούν, για παράδειγμα, την προσωπική ζωή κάποιων ηρώων τους. Έτσι, αφενός καλύπτουν περίτεχνα τα «κενά» του ιστορικού παρελθόντος (στα οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά στα κεφάλαια 2 και 3), χωρίς να παραβιάζουν σοβαρά τις υποδείξεις του επαγγελματία ιστορικού που μπορεί να έχουν προσλάβει ως

---

σύμβουλο ή ακόμη και ως σεναριογράφου τους και αφετέρου εμπλουτίζουν, έστω και φανταστικά, τις εικόνες αλλά και τις απόψεις του θεατή ή αναγνώστη τους σχετικά με ένα προβαλλόμενο κομμάτι του ιστορικού παρελθόντος. Ως αποτέλεσμα, έχουν τη δυνατότητα να πείθουν τον θεατή ή αναγνώστη τους ότι έχει γνωρίσει και κατανοήσει τα «ιστορικά γεγονότα» και ίσως ότι έχει ανακαλύψει την «αντικειμενική ιστορική αλήθεια». Τα ντοκιμαντέρ προβάλλουν και πάλι επιλεγμένες σκηνές του παρελθόντος· αυτές που επέλεξε να αποθανάτισει υπό δεδομένες συνθήκες ή ακολουθώντας εντολές ο άνθρωπος του παρελθόντος που βρισκόταν πίσω από τον φακό. Με τον συνδυασμό της εικόνας, της μουσικής και της αφήγησης τα ντοκιμαντέρ είναι πιθανό να εντυπωσιάζουν τον θεατή τους. Αν και δεν βασίζονται αποκλειστικά στη φαντασία των παραγωγών τους, αλλά κυρίως στις επιλογές τους, συνήθως «κατασκευάζουν» ένα εξίσου «ζωντανό» και ελκυστικό είδος ιστορίας –όπως οι σκηνοθέτες και οι λογοτέχνες– και ενισχύουν την πεποίθησή μας ότι μαθαίνουμε ιστορία. Αξίζει να μνημονεύσουμε εδώ και την «ιστορία» των δημοσιογράφων –την ιστορία που κατά κύριο λόγο επικαιροποιεί ή και ιδεολογικοποιεί το παρελθόν, προκειμένου να εξυπηρετηθούν στόχοι του παρόντος.

Πώς μπορούμε, λοιπόν, να γεφυρώσουμε το κενό κατά τη μετάβασή μας από την ιστορία με την οποία είμαστε εξοικειωμένοι μέσω του δημόσιου διάλογου, του σχολείου, του κινηματογράφου, της τηλεόρασης ή της λογοτεχνίας στην επιστημονική ιστορία; Η επίτευξη αυτού του στόχου είναι δύσκολη. Απαραίτητες προϋποθέσεις είναι να παραδεχθούμε την άγνοιά μας και να κατανοήσουμε ότι ούτε ο δημόσιος διάλογος ούτε η τέχνη παράγουν επιστημονική ιστορία· αντίθετα, χρησιμοποιούν τα πορίσματά της για τους δικούς τους στόχους. Στη συνέχεια, θα πρέπει να απαντήσουμε πολλά άλλα περίπλοκα ερωτήματα, τα οποία θα προσπαθήσουμε να βάλουμε σε μια λογική σειρά στο επόμενο κεφάλαιο.

## 1.2 Η ιστορία είναι μία επιστήμη

Ποιο περιεχόμενο αποδίδουμε συνήθως στον όρο *επιστήμη*; Η *επιστήμη* ορίζεται με ένα και μοναδικό τρόπο σε όλες τις εποχές; Υπάρχουν σαφή κριτήρια με βάση τα οποία κάποιοι γνωστικοί κλάδοι κατατάσσονται στην κατηγορία των επιστημών και άλλοι σε διαφορετική κατηγορία και ποιοι είναι τελικά οι αρμόδιοι για μια τέτοια ταξινόμηση; Χρησιμοποιούνταν δηλαδή στον 16<sup>ο</sup> ή στον 17<sup>ο</sup> αιώνα ή και νωρίτερα οι όροι *επιστήμη* και *επιστήμονας* με τη σημασία που αποκτούν στη σύγχρονη εποχή; Ήταν άραγε τότε οι επιστήμες τόσες όσες είναι σήμερα και τι εννοούμε, όταν υποστηρίζουμε ότι η ιστορία μιας συγκεκριμένης επιστήμης ξεκινά στον τάδε αιώνα; Αλήθεια πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε το γνωστό επεισόδιο της δίκης του Γαλιλαίου από την Ιερά Εξέταση, ενός επιστήμονα δηλαδή που ανακοίνωσε την επιστημονική ανακάλυψή του –ότι η γη κινείται γύρω από τον ήλιο; Από την άλλη πλευρά τι σήμαινε η αναγνώριση της ιστορίας ως επιστήμης; Μέσω ποιων διεργασιών ή συνθηκών συντελέστηκε και τι ακριβώς συνεπαγόταν;

Όποιος επιθυμεί να κατανοήσει την ιστορία μιας συγκεκριμένης επιστήμης, είναι μάλλον απαραίτητο να ξεκινήσει τη μελέτη του από την ιστορία γενικά της επιστήμης: από τη σταδιακή αναμόρφωση δηλαδή του πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού περιβάλλοντος, που οδήγησε ή έστω επέτρεψε τον πολλαπλασιασμό των αναγνωρισμένων (και θεσμοθετημένων) επιστημών. Θα πρέπει επίσης να λάβει υπόψη του ότι αυτό που ορίζεται σε κάθε εποχή ως «επιστημονισμός» αντικατοπτρίζει τις κρατούσες αντιλήψεις της, όσον αφορά την ικανότητα του επιστημονικού λόγου να θεμελιώνει τη γνώση ή από μια διαφορετική οπτική γωνία, αποκαλύπτει τον εκάστοτε επικρατέστερο κώδικα αρχών αλλά και τις πρακτικές ανάγκες, που σε συνδυασμό με συγκεκριμένες πολιτικές επιδιώξεις επέτρεψαν υπό δεδομένες συνθήκες να γίνει αποδεκτή κάποια στιγμή η ωφελιμότητα της γνώσης, την οποία παράγει ο κλάδος που τον ενδιαφέρει.

### 1.2.1 Για τη χρησιμότητα της επιστημονικής γνώσης και τον ορισμό της νεότερης επιστήμης

Αυτό που συνήθως αποκαλούμε επιστήμη, μας εξηγεί ο γνωστός ανθρωπολόγος των επιστημών Μπρυνό Λατούρ (Bruno Latour, 1947-) (1988: 214), είναι ένα σύνολο φαινομένων ή και δραστηριοτήτων που επιλέγεται από ένα τεράστιο και ετερόκλητο πλήθος αντίστοιχων συνόλων. Μια επιστήμη δηλαδή υπάρχει, όπως υπάρχουν οι εθνικές γλώσσες και ο σύγχρονος κόσμος, πριν από την παρέμβαση αυτών που έχουν τη δυνατότητα να κάνουν την επιλογή, όπως προσέθετε ο ίδιος. Αλλά ποιοι έχουν τη δυνατότητα να προβούν σε αυτήν την επιλογή; Κατά την εξέλιξη των επιστημών μετά τον 17ο αιώνα και τη λεγόμενη Επιστημονική Επανάσταση, παρατηρούμε ότι αυτοί που ανέλαβαν πρωταγωνιστικούς ρόλους στην εν λόγω διαδικασία ήταν οι κοινωνικά επιφανείς και πολιτικά ισχυροί.

Ο Μπρυνό Λατούρ, πολυγραφότατος φιλόσοφος και ανθρωπολόγος, καθηγητής στο Παρίσι και περιστασιακά στο Λονδίνο, γεννήθηκε το 1947 και ειδικεύεται στη Φιλοσοφία, την Ιστορία, την Κοινωνιολογία και την Ανθρωπολογία της Επιστήμης. Ανάμεσα στις γνωστότερες μελέτες του ξεχωρίζουν η πραγματεία του *We have never Been Modern* (Harvard University Press, 1993), τα δοκίμια του στο βιβλίο *Pandora's Hope: Essays in the Reality of Science Studies* (Harvard University Press, 1999), όπου διερευνά τις συνέπειες των «επιστημονικών πολέμων», καθώς επίσης οι πρώτες μελέτες του *Laboratory Live: The Construction of Scientific Facts* (Princeton University Press, 1986), *Science in Action* (Harvard University Press, 1988) και *The Pasteurization of France* (Harvard University Press, 1988).

Αρχικά επρόκειτο για δούκες ή βαρόνους, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν, για παράδειγμα, ο μεγάλος δούκας της Τοσκάνης Κόζιμο Β΄ των Μεδίκων, που κολακεύτηκε από τις αφιερώσεις των έργων του Γαλιλαίου (1564-1662) στην οικογένειά του και το 1610 τον προσέλαβε στην αυλή του, φροντίζοντας παράλληλα για τον διορισμό του σε έδρα καθηγητή της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Αρκετοί άλλοι εύποροι και διακεκριμένοι άνδρες στις τοπικές κοινωνίες τους ενδιαφέρονταν επίσης για τις νέες γνώσεις ή απλώς επιθυμούσαν να ενισχύσουν το κύρος τους, προσκαλώντας διάσημους μορφωμένους στις αυλές ή τα σπίτια τους. Φυσικά, τη μεγαλύτερη δύναμη κατείχαν οι βασιλιάδες, συνήθως οι φωτισμένοι και προοδευτικοί, ενώ στη συνέχεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα τη σκυτάλη στη διαδικασία αυτής της επιλογής έλαβαν οι αιρετοί κυβερνώντες, αρχικά των προηγμένων και ευημερούντων κρατών και κατόπιν των λιγότερο αναπτυγμένων. Η παρέμβασή τους ήταν ο καθοριστικός παράγοντας για τη χρηματοδότηση των γνωστικών κλάδων που πετύχαιναν τώρα την «ανάρρησή» τους σε νέους «θρόνους», δίπλα σε εκείνους που κατείχαν οι παλιές επιστήμες. Από τη στιγμή της «ενθρόνισής» τους, όπως τόνιζε ο Λατούρ (1988: 214), όσοι συνήθιζαν να «αυτοαποκαλούνται “επιστήμονες”» –όρος που επινοήθηκε από έναν βρετανό πολυμαθή επιστήμονα και φιλόσοφο το 1837 (Bowler & Morus, 2014: 4-5)<sup>4</sup>– ήταν λογικό να «ισχυρίζονται ότι τα εργαστήρια, οι βιβλιοθήκες, οι συναντήσεις, οι παρατηρήσεις πεδίου, τα όργανα και τα κείμενα είναι μόνο οι τρόποι και τα μέσα που διαθέτουν για να φέρουν στην επιφάνεια την αλήθεια». Αυτό όμως που έχει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι έκτοτε οι ίδιοι δεν σταματούσαν «να κατασκευάζουν εργαστήρια, βιβλιοθήκες και όργανα». Είναι φανερό ότι γνώριζαν πως χω-

<sup>4</sup> Ο Βρετανός που επινόησε τον όρο *επιστήμονας* ήταν ο Ουίλιαμ Χιούελ (William Whewell, 1794-1866), στη μελέτη του *History of the Inductive Sciences (Ιστορία των Επαγωγικών Επιστημών)*. Ο Χιούελ, που συνέγραψε μελέτες για ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων, όπως τη γεωλογία, την ορυκτολογία, τη μηχανική και την αστρονομία αλλά και την πολιτική επιστήμη, τη θεολογία, το διεθνές δίκαιο ή την αρχιτεκτονική, τη φιλοσοφία και την ιστορία της επιστήμης και την ηθική φιλοσοφία, συγκαταλέγεται στις σημαντικότερες προσωπικότητες της Βρετανίας του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αναφέρεται μάλιστα ότι οι διαπρεπέστεροι επιστήμονες της εποχής ζητούσαν από τον Χιούελ επιστημονικές και φιλοσοφικές συμβουλές, ακόμη και για ζητήματα ορολογίας. Νωρίτερα στη θέση του όρου *επιστήμονας* χρησιμοποιούνταν οι όροι *φυσικός φιλόσοφος* ή *άνθρωπος της επιστήμης*.

---

ρίς αυτόν τον υποδεέστερο, με θεωρητικούς όρους, υλικό εξοπλισμό ήταν εύκολο να βρεθούν και πάλι στην αφάνεια· ήταν δηλαδή σαν να «προσέχουν να μη σκοτώσουν τη χήνα που κάνει τα χρυσά αυγά», κατά το σχόλιο του Λατούρ (1988: 214).

Με απλά λόγια, αυτή ήταν η ιστορική διαδρομή που ακολούθησαν τόσο οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες όσο και οι φυσικές και, οι λεγόμενες σήμερα, θετικές επιστήμες, αφού και η δική τους εξέλιξη ορίστηκε από την προθυμία και τη βούληση των εκάστοτε πολιτικών και κυβερνητικών ελίτ, που είχαν τη δυνατότητα να επιλέγουν και να στηρίζουν την ανάπτυξη μεμονωμένων επιστημών στις τοπικές περιφέρειες της δικαιοδοσίας τους ή γενικότερα στις επικράτειες των κρατών τους. Ωστόσο, για όλες σχεδόν τις επιστήμες η διαδικασία αυτή υπήρξε αργή και ίσως δύσκολη, διότι οι αντιλήψεις για τη σημασία της επιστήμης δεν γεννώνται ούτε μεταβάλλονται διά μαγείας μετά από μια επιστημονική ανακάλυψη ή τη λήψη της απόφασης ενός άρχοντα. Μέχρι τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, όπως επισημαίνουν οι επιμελητές του τόμου της *Ιστορίας των Επιστημών του Κέμπριτζ για την Πρώιμη Νεότερη Εποχή* (την περίοδο δηλαδή 1490-1730), μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «επιστήμη» μόνο συμβατικά· συνήθως για να περιγράψουμε με κατανοητό τρόπο τους γνωστικούς τομείς που αναδείχθηκαν τότε και θεωρούνται σήμερα επιστήμες. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη κατηγορία των επιστημών δεν είχε την αντίστοιχί της πριν από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα και, αν θα θέλαμε να αναζητήσουμε τη «βασίλισσα των επιστημών» (με αυτή τη συμβατική σημασία του όρου), προφανώς θα έπρεπε να στραφούμε στη θεολογία. Αντίθετα, όλοι οι γνωστικοί κλάδοι που στηρίζονταν στην εμπειρική παρατήρηση, ακόμη και η θεραπευτική ιατρική, αποκλείονταν από τις επιστήμες. Στη φυσική φιλοσοφία, για παράδειγμα, εντασσόταν η μελέτη ακόμη και της κινητικής, της μετεωρολογίας, της ορυκτολογίας, της εξέλιξης των φυτών και των ζώων ακόμη και των ανθρώπων, ενώ στις σημαντικότερες βιβλιοθήκες της εποχής, στην κατηγορία «ιατρική» μπορούσε κανείς να βρει βιβλία ανατομίας, χειρουργικής, φαρμακευτικής και χημείας και στην κατηγορία «μαθηματικά» μελέτες αστρονομίας, αστρολογίας, αρχιτεκτονικής και άλλες (Park & Daston, 2006: 1-3).

Δεν πρέπει, λοιπόν, να μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι άνθρωποι των επιστημών τον 16<sup>ο</sup> αιώνα ή αυτοί που πρωταγωνίστησαν στη λεγόμενη Επιστημονική Επανάσταση (βλ. κεφάλαιο 5) και θεωρούνται σήμερα «πατέρες» της νεότερης επιστήμης, είχαν ποικίλες δραστηριότητες και πολλοί από αυτούς είχαν ειδικευτεί στα πανεπιστήμια της Ευρώπης σε αντικείμενα που δεν είχαν σχέση με τα μεταγενέστερα ενδιαφέροντά τους και τις ανακαλύψεις τους για τις οποίες έμειναν γνωστοί. Ο Ουίλιαμ Γκίλμπερτ (William Gilbert, 1544-1603), συγγραφέας της πρώτης αναλυτικής μελέτης του μαγνητισμού (1600), είχε σπουδάσει ιατρική και ο αστρονόμος Γιόχαν Κέπλερ (Johannes Kepler, 1571-1630) θεολογία. Ο Κοπέρνικος πάλι είχε σπουδάσει ιατρική και δίκαιο, ενώ ο Νεύτωνας (Isaac Newton, 1642-1727), πέρα από το έργο του που τον συνδέει με τη νεότερη επιστήμη, μελετούσε με πάθος τα ιερά κείμενα. Για τους περισσότερους άνδρες, αφού οι γυναίκες αποκλείονταν από την επιστήμη, οι πανεπιστημιακές σπουδές ήταν ένα στάδιο προετοιμασίας για την ανάληψη ρόλων στην κοινωνική ζωή (Shapin, 2006: 183). Έτσι, ένας από τους μαθηματικούς που σήμερα θεωρείται κορυφαίος εκπρόσωπος της επιστήμης του, μπορεί να είχε πτυχίο θεολογίας (όπως ο John Wallis, 1616-1703) ή νομικής (όπως ο Pierre de Fermat, 1601-1665)· ήταν πιθανό οι μελέτες του να εστιάζονται όχι μόνο στην άλγεβρα αλλά σε ένα ευρύ φάσμα γνωστικών αντικειμένων, π.χ. στην αστρονομία, την ιατρική, τη φιλοσοφία (όπως το έργο του Girolamo Cardano, 1501-1576) ή ακόμη και σε θεολογικά ζητήματα (όπως το έργο του John Napier, 1550-1617)· και ήταν επίσης πιθανό ο ίδιος να προτιμήσει μια καλύτερα αμειβόμενη έδρα ιατρικής, εγκαταλείποντας μια έδρα μαθηματικών (όπως δηλαδή έπραξε ο Dane Erasmus Bartholin, 1625-1698) (Andersen & Bos, 2006: 696-723). Παρομοίως, πριν από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, λίγοι μόνο από τους μαθηματικούς που θεωρούνται σήμερα πρωτοπόροι κέρδιζαν τα προς το ζην διδάσκοντας μαθηματικά, ενώ οι πρώτες έδρες μαθηματικών ιδρύθηκαν σε ορισμένα βρετανικά πανεπιστήμια στα τέλη μόλις του 17<sup>ου</sup> αιώνα. Ορισμένοι μάλιστα δεν είχαν παρακολουθήσει συστηματικά κάποιο πρόγραμμα πανεπιστημίου και δεν είχαν εργαστεί σε πανεπιστημιακά ή ερευνητικά κέντρα, ενώ άλλοι εγκατέλειψαν πρόθυμα τις πανεπιστημιακές έδρες τους, για να αναζητήσουν την οικονομική προστασία ενός πάτρωνα. Εξάλλου, η επαγγελματική σχέση με τα ιδρύματα

---

της ανώτερης εκπαίδευσης συνήθως είχε στόχο τη δημιουργία δεσμών με τους φορείς της θρησκείας και τους ανθρώπους των σημαντικών κοινωνικών τάξεων και, έτσι, η απόκτηση μιας πανεπιστημιακής έδρας ήταν για τους περισσότερους άνδρες της επιστήμης περιστασιακή και προσωρινή· και αυτό συνέβαινε για διάφορους λόγους (Sharin, 2006: 183-4). Ο Γαλιλαίος, για παράδειγμα, προτίμησε να προσληφθεί στην αυλή του Κόζιμο Β΄, διότι ως καθηγητής μαθηματικών λάμβανε μόλις το ένα τέταρτο του μισθού ενός καθηγητή φιλοσοφίας, αφού τη δεδομένη εποχή οι μαθηματικοί θεωρούνταν κατώτεροι τόσο ως προς το διανοητικό τους επίπεδο όσο και ως προς το κοινωνικό κύρος τους (Shea & Artigas, 2003: 20-26· Bowler & Morus, 2014: 25-33, 304-305).

Ακόμη και η αστρονομία είχε δευτερεύουσα θέση στα προγράμματα των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Τον 17<sup>ο</sup> αιώνα ούτε καν εντασσόταν στη φυσική φιλοσοφία, που, κατά τις κρατούσες αντιλήψεις, μελετούσε τα αληθινά αίτια των πραγμάτων. Αντίθετα, οι άνδρες της εποχής, τους οποίους χαρακτηρίζουμε σήμερα σημαντικούς αστρονόμους, θεωρούνταν –όπως δηλαδή και οι μαθηματικοί– «κατώτερης διανοητικής αλλά και κοινωνικής στάθμης» (Bowler & Morus, 2014: 25). Στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα, οι περισσότεροι αστρονόμοι κατείχαν έδρες μαθηματικών, ενώ τα πανεπιστημιακά αστεροσκοπεία, που ήταν απαραίτητα για τις έρευνές τους, είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται με ελάχιστα κονδύλια λίγο πριν από τα μέσα του 17<sup>ου</sup> αιώνα, με απώτερο στόχο συνήθως να ενισχύσουν το διεθνές κύρος ενός πανεπιστημίου ή να προβάλλουν τον νεωτερικό χαρακτήρα του –και όχι για να διευκολύνουν την έρευνα και την πρόοδο της αστρονομίας (Donahue, 2006: 564-595). Τα βασιλικά αστεροσκοπεία [τα πρώτα ιδρύθηκαν στο Παρίσι (1668) και στο Γκρίνγουιτς (1675)] λειτουργούσαν ανεξάρτητα από τα πανεπιστήμια και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στις κυβερνήσεις, διότι υπήρχε η προσδοκία ότι η αστρονομία θα συνέβαλε στη βελτίωση των τεχνικών ναυσιπλοΐας και έτσι θα ευνοούσε το εμπόριό τους.<sup>5</sup> Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις είχαν ήδη στρέψει την προσοχή τους στη στήριξη και χρηματοδότηση των γνωστικών κλάδων που θεωρούσαν πρακτικά χρήσιμους, προτιμούσαν να δοκιμάζουν τα περιθώρια της ανάπτυξής τους σε χώρους που δημιουργούσαν δίπλα στα παραδοσιακά πανεπιστήμια, που θεωρούνταν κοιτίδες της έως τότε αποδεκτής επιστημονικής γνώσης. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το Κολέγιο Γκρίσαμ, που ιδρύθηκε το 1597 στο Λονδίνο ως κληροδότημα του εμπόρου Τόμας Γκρίσαμ (Sir Thomas Gresham, 1519-1579) και το οποίο διέθετε εξαρχής έδρες αστρονομίας, γεωμετρίας και ιατρικής. Στα επαρχιακά κολέγια που δημιουργήθηκαν μεταξύ άλλων και για τέτοιους πειραματισμούς, διδάσκονταν τα μαθηματικά και, σε μερικές περιπτώσεις, οι φυσικές επιστήμες, προκειμένου να επιτευχθεί η εξήγηση των παρατηρούμενων φυσικών φαινομένων «με όρους αδιάσειστων θεμελιωδών αρχών για τη φύση των πραγμάτων μέσω της κατασκευής ακλόνητων αιτιακών αλυσίδων» (Brockliss, 2003: 44-45).

Τον Νοέμβριο του 1660, η συνάντηση στο Λονδίνο 115 Βρετανών διανοουμένων και αριστοκρατών είχε ως αποτέλεσμα τη μετατροπή δύο χρόνια αργότερα της (ανεπίσημης) Φιλοσοφικής Εταιρείας της Οξφόρδης σε Βασιλική Εταιρεία της βρετανικής πρωτεύουσας –πρόκειται για το πρώτο δημόσιο ίδρυμα που ήταν αφιερωμένο στην προώθηση της εμπειρικής έρευνας, σε μια εποχή που το Κολέγιο Γκρίσαμ βρισκόταν σε παρακμή λόγω του βρετανικού εμφυλίου πολέμου. Πάτρωνάς της ήταν ο ανώτατος πολιτικός άρχοντας, ο βασιλιάς Κάρολος Β΄ (1630-1685), παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν εμπιστευόταν τις νέες επιστήμες. Αλλά υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα του μετά τον πόλεμο, είχε πολλούς λόγους να ενδιαφέρεται για την κοινωνική πρόοδο που ήταν πιθανό να φέρει η επιστημονική ανάπτυξη. Πράγματι, τα μέλη της Βασιλικής Εταιρείας που, χάρη στις πολιτικές διασυνδέσεις τους, εξασφάλισαν την εύνοια του βασιλιά (αλλά όχι και τη χρηματοδότησή του), διεξήγαγαν με δικούς τους πόρους έρευνες για τη φύση και την τεχνολογία, αποβλέποντας στη βελτίωση των γεωργικών, των εξορυκτικών και πολλών άλλων τεχνικών που θα ωφελούσαν άμεσα

---

<sup>5</sup> Αστεροσκοπεία απέκτησαν τα πανεπιστήμια του Λέιντεν το 1632, της Κοπεγχάγης το 1641, της Ουτρέχτης το 1642, της Ουψάλας το 1741, του Γκέτιγκεν και της Πράγας το 1751, της Οξφόρδης το 1773 (που διέθετε και τον ακριβότερο εξοπλισμό), του Δουβλίνου το 1783 και της Κόμπρα το 1792. Μέχρι τα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα, ο αριθμός των πανεπιστημιακών αστεροσκοπειών έφτασε και ίσως ξεπέρασε τα δώδεκα.

---

το κοινωνικό σύνολο. Χάρη στα βασιλικά προνόμια που απέκτησε η Εταιρεία, οι εκδόσεις της δεν υπόκειντο σε λογοκρισία, τα μέλη της μπορούσαν να επικοινωνούν ελεύθερα με πολίτες άλλων χωρών και, μέσω του περιοδικού που εξέδιδαν από το 1675, είχαν τη δυνατότητα να κοινοποιούν τα ερευνητικά πορίσματα και τις ανακαλύψεις τους στη διεθνή επιστημονική κοινότητα της εποχής. Ως αποτέλεσμα, η Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου αναδείχθηκε σε παγκόσμιο πρότυπο οργάνωσης της επιστημονικής δραστηριότητας. Το 1664 ιδρύθηκε η Βασιλική Ακαδημία Επιστημών στο Παρίσι, η οποία μάλιστα εξασφάλισε άμεσα την οικονομική υποστήριξη του υπουργού του Λουδοβίκου ΙΕ΄, Κολμπέρ (Jean-Baptiste Colbert, 1619-1683) (Bowler & Morus, 2014: 305-308· Stimson, 1993: 15 κ.εξ.). Τα επόμενα χρόνια αυξήθηκε εντυπωσιακά ο αριθμός των ακαδημιών και των επιστημονικών οργανώσεων που προσέφεραν τα πορίσματα των ερευνών τους στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, εισπράττοντας σε αντάλλαγμα κύρος και χρηματοδοτήσεις.

Με την έμμεση ή άμεση στήριξη των κρατών άρχισαν να οργανώνονται διεθνή επιστημονικά προγράμματα με υψηλούς στόχους –π.χ. για την παρατήρηση της κίνησης των ουράνιων σωμάτων και τον υπολογισμό της απόστασης μεταξύ της γης και του ήλιου (προγράμματα που διεξήχθησαν το 1791 και το 1796) ή για τη μελέτη των καιρικών φαινομένων (πρόγραμμα των ετών 1780-1795). Όσο περνούσε ο χρόνος, οι επιστήμες αποδεικνύονταν πολύτιμες για την αποικιακή εξάπλωση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, αλλά και για την πολιτική επικράτηση έκαστης εξ αυτών στις αποικίες τους. Οι ισπανικές αποικιακές αρχές ίδρυσαν, για παράδειγμα, μια μεταλλευτική σχολή στο Μεξικό, ενώ στις βρετανικές αποικίες της βόρειας Αμερικής έκαναν την εμφάνισή τους παιδαγωγικά ιδρύματα και κολέγια (π.χ. το Κολέγιο του Χάρβαρντ το 1663, του Γιέλ το 1701, του Πρίνστον το 1746, η Αμερικανική Εταιρεία για την προώθηση των ωφέλιμων γνώσεων στη Φιλαδέλφια το 1768 κ. ά). Η Ισπανία, η Γαλλία, η Βρετανία και η Ολλανδία ενέταξαν στον γραφειοκρατικό μηχανισμό τους τους βοτανικούς κήπους που δημιούργησαν στις αποικίες τους, υπό την αιγίδα των αντίστοιχων εθνικών επιστημονικών κέντρων τους. Στην αυγή του 19<sup>ου</sup> αιώνα οι βοτανικοί κήποι των περισσότερων αποικιοκρατικών δυνάμεων εξελίχθηκαν σε χώρους οικονομικού πειραματισμού. Με άλλα λόγια, αυτό που ενδιέφερε τώρα τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις δεν ήταν τόσο η επιστημονική παρατήρηση του φυσικού κόσμου, αλλά κυρίως η διερεύνηση των προϋποθέσεων για την οικονομική εκμετάλλευση των προϊόντων που παράγονταν στις αποικίες τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι γαλλικοί κήποι λάμβαναν πια οδηγίες από το υπουργείο Ναυτικών, παρά από την επιστημονική ακαδημία του Παρισιού. Με παρόμοιο τρόπο λειτουργούσε από την ίδρυσή του, το 1786, ο βασιλικός βοτανικός κήπος της Ισπανίας στο Μεξικό. Η Βασιλική Εταιρεία Επιστημών και Τεχνών, που ίδρυσε το 1784 η Γαλλία στην πλουσιότερη αποικία της, την Αιτή, είχε στόχο τη μελέτη των τρόπων που θα διευκόλυναν την αποικιακή της εξάπλωση (McClellan III, 2003: 92-93 και 99-102).

Καθώς ο 18<sup>ος</sup> αιώνας πλησίαζε στο τέλος του, οι κρατικές ηγεσίες ενδιαφέρονταν όλο και περισσότερο για τη θεσμοθέτηση νέων επιστημών. Η αστρονομία, η βοτανολογία και η ανάπτυξη διά αυτής κλάδων, όπως η φαρμακευτική, και επίσης η εξέλιξη άλλων, όπως η γεωλογία, η ορυκτολογία, η ανατομία, η ζωολογία αλλά και τα μαθηματικά και οι οικονομικές σπουδές, κέρδιζαν επιστημονικό κύρος και αναγνωρισιμότητα εξαιτίας της κοινωνικής χρησιμότητάς τους. Από τη δεκαετία του 1760 λειτουργούσε στο Μπέρμιγχαμ η Εταιρεία της Σελήνης (Lunar Society), που είχε στόχο την εφαρμογή της επιστήμης στη βιομηχανική τεχνολογία. Στα μέλη της συγκαταλέγονταν ο Σκωτσέζος μηχανουργός και εφευρέτης, Τζέιμς Βατ (James Watt, 1736-1819), ο συνεργάτης του στην κατασκευή ατμομηχανών, επιχειρηματίας Μάθιου Μπούλτον (Mathew Boulton, 1728-1809), ο χημικός, κληρικός, φυσικός φιλόσοφος και πολιτικός ριζοσπάστης Τζόζεφ Πρίστλεϊ (Joseph Priestley, 1733-1804), που ανακάλυψε το πρωτοξείδιο του αζώτου και το οξυγόνο, και πολλοί άλλοι.

Υπό τις συνθήκες που είχε δημιουργήσει η πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση, ο όρος «επιστήμη» καθιερώθηκε στο αγγλικό λεξιλόγιο, για να περιγράψει συγκεκριμένους κλάδους οργανωμένης παραγωγής της γνώσης, και ήταν ευδιάκριτη η τάση της αξιοποίησης της επιστημονικής ανάπτυξης για πρακτικούς και κερδοσκοπικούς στόχους. Ωστόσο, αντίθετα από την Αγγλία ή και τη Γαλλία που συντηρούσαν τον παραδοσιακό χαρακτήρα των πανεπιστημίων τους, μερικές ευρωπαϊκές χώρες είχαν μετατρέψει από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα τα πανεπιστήμιά τους σε σπουδαία ερευνητικά κέντρα των φυσικών επιστημών: το Πανεπιστήμιο του Λέιντεν, για



---

παράδειγμα, ήταν γνωστό για τις μελέτες του ηλεκτρισμού, τα πανεπιστήμια της Σκωτίας φημίζονταν για τις ιατρικές σπουδές τους, ενώ σε ορισμένα γερμανικά κρατίδια έκαναν την εμφάνισή τους μεταλλευτικές ακαδημίες, που εξασφάλιζαν χρηματοδοτήσεις από τις εξορύξεις που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Ο 18<sup>ος</sup> αιώνας έφερε επίσης στο επίκεντρο του επιστημονικού και πολιτικού ενδιαφέροντος τη χημεία ως κλάδο που αναμενόταν να συμβάλλει πολλαπλώς στην κοινωνική πρόοδο (Bowler & Morus, 2014: 59-64 και 308-10). Στους ευνοημένους γνωστικούς κλάδους, λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν, συγκαταλέγονταν και οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, οι οποίες όμως ήταν απαραίτητο να αναμένουν μέχρι την ανάδυση του εθνικού κράτους και την ενίσχυση των εθνικισμών για την οριστική ενθρόνισή τους μεταξύ των επιστημών.

## 1.2.2 Η αναγνώριση της ιστορικής επιστήμης

Ο όρος «κοινωνικές επιστήμες» εμφανίστηκε στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα στον ενικό αριθμό ως συνώνυμο της κοινωνιολογίας. Από τα τέλη του ίδιου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στον πληθυντικό αριθμό –κυρίως στις Η.Π.Α. –για να περιγράψει όχι μόνο την κοινωνιολογία αλλά και την ανθρωπολογία. Όπως αναφέρουν οι Οφφενστάτ (Nicolas Offenstadt), Ντυφώ (Grégory Dufaud) και Μαζουρέλ (Hervé Mazurel) στο αντίστοιχο λήμμα του λεξικού τους, στην κατηγορία των κοινωνικών επιστημών εντάσσονται γενικότερα οι γνωστικοί κλάδοι που «μελετούν τον άνθρωπο μέσα σε κοινωνίες» (π.χ. η πολιτική επιστήμη, η ψυχολογία κ.ά.). Η ιστορία, παρά το γεγονός ότι μελετά τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον, εντάσσεται συνήθως στις ανθρωπιστικές σπουδές (ή «επιστήμες του ανθρώπου») –όρος που βρισκόταν σε χρήση στο γαλλικό λεξιλόγιο ήδη από τον 17<sup>ο</sup> αιώνα, αλλά κατέστη δημοφιλής και επικράτησε και στο αγγλικό λεξιλόγιο μετά τα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ωστόσο, η διαφορά μεταξύ των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών σπουδών «δεν είναι ούτε σαφής ούτε απαραίτητα λειτουργική», και ο αριθμός των επιστημών που εντάσσονται στις δυο κατηγορίες «ποικίλλει ανάλογα με τους ορισμούς που προκρίνονται και με τις θεσμικές λογικές που επικρατούν στα πανεπιστήμια» κάθε χώρας (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 77). Είναι γεγονός, όμως, ότι οι επιστήμες και των δύο κατηγοριών βρέθηκαν στο επίκεντρο του επιστημονικού και πολιτικού ενδιαφέροντος εξαιτίας των ριζικών μεταβολών που επέφερε η διάδοση της Βιομηχανικής Επανάστασης και των ποικίλων ανατροπών που ακολούθησαν τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους. Τι είχε αλλάξει;

Θεσμοί με μακράιωνα παράδοση είχαν καταρρεύσει. Πλήθος σημαντικών μέχρι πρότινος αξιών είχαν υποχωρήσει μπροστά στη δυναμική επιρροή νεωτερικών ριζοσπαστικών ιδεών που αφορούσαν τόσο την πολιτειακή όσο και την κοινωνική οργάνωση του προβαλλόμενου τώρα ιδεατού εθνικού κράτους. Από την άλλη πλευρά, η εντυπωσιακή απήχηση της αρχής της εθνικής αυτοδιάθεσης, που έθεσε τις βάσεις για τη διάδοση του εθνικισμού, και ο φόβος για την εμφάνιση νέων επαναστατικών κυμάτων ωθούσαν τους κραταιούς ηγέτες και τις κυβερνήσεις τους να αναπροσαρμόζουν την πολιτική τους (Feldner, 2003: 3-22). Προφανώς, στόχος τους ήταν να κατανοήσουν μέσω ποιων διεργασιών ή μηχανισμών είναι πιθανή η μαζικοποίηση των κοινωνικών αντιδράσεων και, έτσι, να επινοήσουν τους μηχανισμούς μέσω των οποίων θα μπορούσαν να αποτρέψουν πιθανές λαϊκές κινητοποιήσεις. Ακόμη όμως κι αν ενδιαφέρονταν να αναπαράγουν τον έλεγχο τους στις μάζες, διασφαλίζοντας την υπακοή τους, είναι γεγονός ότι η σιωπηρή παραδοχή της δυνητικής χρησιμότητας των κλάδων που μελετούσαν τον άνθρωπο ως μέλος μιας κοινωνίας, προετοίμαζε τις προϋποθέσεις για την ανάδυση και ανάπτυξη νέων επιστημών. Το γεγονός ότι δεν αποσοβήθηκε η εκδήλωση νέων επαναστατικών κυμάτων στην Ευρώπη του 19<sup>ου</sup> αιώνα, μπορεί να θεωρηθεί ως πρόσθετος ευνοϊκός παράγοντας για τη γένεση των περισσότερων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Στις αρχές της δεκαετίας του 1820 επαναστάσεις ξέσπασαν στην ιταλική, την ιβηρική χερσόνησο και την Ελλάδα, το 1830, με επίκεντρο την Ιουλιανή Γαλλία, οι εξεγέρσεις επεκτάθηκαν σε αρκετά μεγάλο μέρος της Ευρώπης και το 1848 σε ακόμη μεγαλύτερο. Η ψυχολογία άρχισε να ελκύει το ενδιαφέρον των πολιτικών αρχόντων από τα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα, και απο-

---

γειώθηκε μετά το 1879, που ο Βίλχελμ Βουντ (Wilhelm Wundt, 1832-1920) ίδρυσε στη Λειψία εργαστήριο ψυχολογίας, στο οποίο μελετούσε, με τη βοήθεια μηχανικού εξοπλισμού, τις νοητικές διαδικασίες του ανθρώπου. Ο ίδιος υποστήριζε ότι *επιτέλους* η ψυχολογία είχε αναδειχθεί σε αυτόνομη επιστήμη, η οποία λίγες δεκαετίες αργότερα επρόκειτο να αποκτήσει τα επιστημονικά περιοδικά, τις εταιρείες και τα πανεπιστημιακά τμήματά της. Ο επονομαζόμενος «πατέρας» της πολιτισμικής ανθρωπολογίας Έντουαρντ Μπάρνερτ Τάιλορ (Edward Barnett Tylor, 1832-1917) κατέλαβε την πρώτη έδρα στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης το 1896, και η κοινωνιολογία, που το όνομά της ήταν σε χρήση από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τις τελευταίες δεκαετίες του απέκτησε και αυτή τα επιστημονικά περιοδικά, τις εταιρείες και τη θέση της στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (Bowler και Morus, 2014: 281-297).

Παρόμοια ήταν και η πορεία της ιστορικής επιστήμης. Νωρίτερα ίσως από τις άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες διείσδυσε στο πανεπιστημιακό κατεστημένο, αλλά με έδρες που εστιάζονταν αποκλειστικά στην αρχαία εποχή –στην Οξφόρδη, για παράδειγμα, υπήρχε έδρα αρχαίας ιστορίας από το 1622<sup>6</sup>– και με καθηγητές των οποίων τα ερευνητικά ενδιαφέροντα κινούνταν ανάμεσα στη φιλολογία και την αρχαιογνωσία. Αξιωματιμότερη επίσης είναι η πρωτοβουλία το 1724 του βασιλιά της Βρετανίας Γεωργίου Α΄ να προσθέσει στις «βασιλικές» έδρες (Regius Professorship) θεολογίας, ιατρικής και άλλων παραδοσιακών κλάδων που υπήρχαν στα πανεπιστήμια του Κέμπριτζ και της Οξφόρδης, από τα τέλη του 16<sup>ου</sup> και τις αρχές του 17<sup>ου</sup> αιώνα, δύο έδρες σύγχρονης ιστορίας με έμφαση στη μελέτη των γλωσσών της εποχής. Βέβαια, στόχος αυτής της τόσο πρώιμης βασιλικής παρέμβασης δεν ήταν η εξέλιξη της ιστορίας σε αυτόνομη επιστήμη, αλλά κυρίως η εκπαιδευτική κατάρτιση των Βρετανών διπλωματών και κρατικών υπαλλήλων, ο εμπλουτισμός των γνώσεων τους για το παρελθόν, την κοινωνία, την πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό και επιπλέον η γλωσσομάθειά τους, ώστε να είναι ικανοί να λαμβάνουν καίριες αποφάσεις για την ανάπτυξη, για παράδειγμα, των καλλιεργειών της Ινδίας, αν μιλούσαν την ινδική γλώσσα ή για τις αγγλογερμανικές σχέσεις, αν μιλούσαν τη γερμανική. Αν λάβουμε όμως υπόψη μας τα δεδομένα του αρχόμενου 18<sup>ου</sup> αιώνα, εύλογα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μια αρκετά σημαντική πρωτοβουλία που φανέρωνε μεταξύ άλλων ότι οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες είχαν αρχίσει να προβληματίζονται σχετικά με το πώς θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην πολιτική τους την ιστορία –και μάλιστα τη σύγχρονη ιστορία. Ωστόσο, η Βρετανία δεν διεκδίκησε τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιστημονικής ιστορίας. Οι «βασιλικές» έδρες της δεν οδήγησαν στη δημιουργία ερευνητικών κέντρων (όπως είχε οραματιστεί ο Γεώργιος Α΄) ή ιστορικών τμημάτων, και η διαφαινόμενη επιστημονική πορεία της ιστορίας ανακόπηκε για μερικές δεκαετίες. Προφανώς, ο θεσμός των «βασιλικών» εδρών δεν ευνοούσε μια επιστημονική «επανάσταση» στον γνωστικό κλάδο της ιστορίας. Αντίθετα, συνδυάστηκε με τον διορισμό ευνοουμένων του στέμματος ή της βρετανικής αριστοκρατίας: πράγματι, μετά από τους δύο κληρικούς «βασιλικούς» καθηγητές Σύγχρονης Ιστορίας που διόρισε ο Γεώργιος Α΄,<sup>7</sup> ο μεγάλος κατάλογος των ονομάτων των ανδρών που κατέλαβαν στη συνέχεια τις δύο έδρες απαρτίζεται από διανοούμενους και πολυμαθείς, που δεν ήταν απαραίτητα ιστορικοί, αλλά και όσοι ήταν, δεν διακρίνονταν για τις επιστημονικές δημοσιεύσεις τους (Clark, 1904: 183-193· Searby, 1997: 233 κ.εξ.). Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι οι πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Βρετανία, δεν προσφέρονταν για εντυπωσιακούς νεωτερισμούς στον χώρο της ιστορίας, όπως θα συνέβαινε δηλαδή λίγο αργότερα στην Πρωσία (βλ. κεφάλαιο 6).

Στο μεταξύ, η μελέτη του παρελθόντος εξακολουθούσε να προσελκύει το ενδιαφέρον των πολιτικών ελίτ. Κατά την ακμαιότερη φάση της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς οι εθνικές επέτειοι και οι εορτές πολλα-

---

<sup>6</sup> Η έδρα αυτή ιδρύθηκε με το κληροδότημα του ιστοριοδίφη, τοπογράφου και αρχαιολόγου, Ουίλιαμ Κάμντεν (William Camden, 1551-1623). Για τα αντικείμενα μελέτης, τους καθηγητές, τα δημοσιεύματα και γενικότερα την ιστορία του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης μέχρι τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα, βλ. *The Oxford University Calendar*: 1827.

<sup>7</sup> Τον Σεπτέμβριο του 1724, ο Γεώργιος Α΄ διόρισε πρώτο καθηγητή στην έδρα του Κέμπριτζ τον κληρικό Σάμιουελ Χάρρις (Samuel Harris, 1688-1733) και στην έδρα της Οξφόρδης τον Ντέιβιντ Γκρέγκορι (David Gregory, 1696-1767), γιο ενός μαθηματικού και επίσης κληρικό.

---

πλασιάζονταν με εντυπωσιακούς ρυθμούς σε διάφορες χώρες, η αναγνώριση της αξίας της ιστορικής μνήμης ως συνεκτικού δεσμού των κοινωνιών αναδείκνυε τη γνώση του παρελθόντος σε αστείρευτο οπλοστάσιο συμβόλων και ιδεών. Επρόκειτο ίσως για την αμεσότερη σύνδεση του παρελθόντος με το πολιτικό παρόν των ίδιων των ιστορικών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ιστορικές εταιρείες έκαναν την εμφάνισή τους από τη δεκαετία του 1790, εντάσσοντας στο έργο τους την έκδοση αμερικανικών ιστοριών και βιογραφιών σημαντικών Αμερικανών πολιτικών. Κατά την προετοιμασία του πανηγυρισμού της επετείου των πενήντα χρόνων από τη Διακήρυξη της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, οι ιστορικές εκδόσεις πολλαπλασιάστηκαν, και δίπλα στις ιστορικές εταιρείες που ήδη λειτουργούσαν στη Μασσαχουσέτη, τη Νέα Υόρκη και αλλού, τον Δεκέμβριο του 1824 προστέθηκε ακόμη μία στην Πενσυλβανία –η έβδομη κατά σειρά. Στο καταστατικό της αναφερόταν ξεκάθαρα ότι στόχος και υποχρέωση μιας ιστορικής εταιρείας, όπως και κάθε ευημερούσας, ακόμη και οικονομικά υπανάπτυκτης πολιτικής κοινωνίας, ήταν η συγκέντρωση και διάσωση του τεκμηριωτικού υλικού του παρελθόντος της, στο οποίο θα έπρεπε να έχουν ελεύθερη πρόσβαση οι ιστορικοί της, για να στηρίζουν τη συγγραφή του έργου τους (Carson, 1940).

Την ίδια εποχή το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων για τα ντοκουμέντα (πηγές) του παρελθόντος –αλλά όχι ακόμη για την επιστήμη της ιστορίας– ήταν ευδιάκριτο και στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Πρωσία επιστράτευσε άμεσα την ιστορία και την ιστορική μνήμη στον εθνικό αγώνα της ενοποίησής της, χρηματοδοτώντας στις αρχές της δεκαετίας του 1820 την έκδοση σημαντικών αρχαιικών συλλογών της (με τίτλο *Monumenta Germaniae Historica*). Η απάντηση της Γαλλίας ήρθε το 1834, όταν υπουργός Παιδείας ήταν ο Φρανσουά Γκιζό (Francois Guizot, 1787-1874), καθηγητής στο Παρίσι και συγγραφέας της *Ιστορίας του Πολιτισμού της Γαλλίας* (1829-1832), με τη γενναιόδωρη χρηματοδότηση ενός προγράμματος αρχαιικών ερευνών και μιας έκδοσης αντίστοιχης με αυτήν των Πρώσων (Stern, 1972: 19-20). Μέχρι τα τέλη του αιώνα ακόμη και το Βατικανό επέτρεψε τη μελέτη τμήματος των αρχείων του, ενώ οι τόμοι δημοσιευμένων αρχείων πολλαπλασιάζονταν με εντυπωσιακούς ρυθμούς σε πολλές χώρες της Ευρώπης.<sup>8</sup> Η διαδικασία της ανάδειξης του ιστορικού σε επαγγελματία είχε ξεκινήσει με σημείο εστίασης τη διάσωση και ανάδειξη του πρωτογενούς υλικού της ιστορίας παρά την έρευνα και ανασύνθεση του παρελθόντος. Σταδιακά η μεταστροφή των πολιτικών αντιλήψεων, σε ό,τι αφορά τη διαχείριση του παρελθόντος, και η αναγνώριση της χρησιμότητας της ιστορικής επιστήμης από ολοένα και περισσότερα κράτη του 19<sup>ου</sup> αιώνα άνοιξαν τον δρόμο για την ίδρυση και χρηματοδότηση ιστορικών εδρών και τμημάτων στα παλιότερα πανεπιστήμια, όπως και σε αυτά που συστήνονταν τώρα. Μετά από το πρώιμο παράδειγμα του νεοσύστατου Πανεπιστημίου του Γκέτιγκεν, η ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα (αμφότερα θα μας απασχολήσουν διεξοδικότερα στο κεφάλαιο 6), μπορεί να θεωρηθούν ενδεικτικές προσπάθειες για τον συνδυαστικό εθνικιστικό και πολιτικό προσανατολισμό, που καθόριζε τη νεωτερική θεώρηση των κρατών όσον αφορά την ιστορία στα πρώτα βήματα της επιστημονικής της εξέλιξης.

Τη σκυτάλη στην ανάπτυξη της ιστορικής επιστήμης έλαβαν στη συνέχεια διάφορα άλλα νέα πανεπιστήμια που από τη σύστασή τους σχεδόν διέθεταν έδρες ιστορίας –όπως του Λονδίνου που ιδρύθηκε το 1828 ή το Κολέγιο του Μάντσεστερ, όπου αναπτύχθηκε νωρίς ιδιαίτερο ιστορικό τμήμα. Τις δεκαετίες του 1860 και 1870 στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης είχε καθιερωθεί το επάγγελμα του ιστορικού, ενώ στις ΗΠΑ οι μόλις έντεκα πανεπιστημιακοί καθηγητές ιστορίας το 1880, λίγο πριν τα τέλη του αιώνα εικοσπλασιάστηκαν (Harrison, Jones & Lambert, 2004: 19-20). Στη μεταβολή αυτή φαίνεται ότι συναινούσαν και οι ίδιοι οι ιστορικοί ή τουλάχιστον πολλοί από αυτούς, διότι, χάρη στην επιρροή που μπορούσαν τώρα να ασκούν ως μελετητές της πολιτικής ιστορίας των κρατών τους, συνδέονταν όλο και στενότερα με την πολιτική. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι ιστορικοί επιφορτίστηκαν τώρα με βαρύτερες υποχρεώσεις απέναντι στις κοινωνίες, τους πολιτικούς ηγέτες και τις κυβερνήσεις τους, και ότι απλώς κατάφεραν να αντικαταστήσουν

---

<sup>8</sup> Βλ. τις επιστολές του Τζον Άκτον προς την επιτροπή έκδοσης, κυρίως την επιστολή του τον Οκτώβριο του 1896 (χωρίς ακριβή ημερομηνία), στο *The Cambridge Modern History: An Account of Its Origins, Authorship and Production*, 1907: 8-9, 11 κ.εξ.

τις ερμηνευτικές κατευθύνσεις, που τους επέβαλλε έως τότε η θρησκεία, με αυτές που απαιτούσε τώρα ο αναδυόμενος εθνικισμός. Αυτή όμως ήταν μόνο η μία όψη του νομίσματος. Ακόμη κι αν η άμεση συσχέτιση της ιστορίας με τον εθνικισμό είχε οδηγήσει κυρίως στην «κατασκευή» των εθνικών ιστοριών αλλά και των εθνικών μύθων, που χρειαζόνταν οι ηγέτες των πρόσφατα ενοποιημένων ή των παλαιότερων κρατών, για να ενισχύσουν την εθνική προσήλωση και την υπερηφάνεια των λαών τους, αυτές οι κρατικές παρεμβάσεις υπήρξαν πολύτιμες για την εξέλιξη της ιστορικής μελέτης και έρευνας. Άλλωστε, ακόμη και στα τέλη του 19<sup>ου</sup> ή στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, οι εθνικές ιστορίες –παρότι μπορούν να θεωρηθούν στρατευμένες και ενδεχομένως παραπλανητικές μελέτες (βλ. κεφάλαιο 11)– προσείλκυαν το ενδιαφέρον και των ιστορικών, οι οποίοι, αναπαριστώντας το ένδοξο παρελθόν του έθνους τους, είχαν την ευκαιρία να γίνουν δημοφιλείς ή και να αποκτήσουν πολιτικούς ρόλους (Soffer, 1994: 33). Οι περισσότεροι ιστορικοί της εποχής πάντως αποδέχονταν ότι την ευνοϊκότερη συγκυρία για την ιστορική επιστήμη προσέφεραν ο γαλλοπρωσικός πόλεμος και πρωτίστως η ενοποίηση της Γερμανίας.

Στην ηττημένη Γαλλία, η νέα γενιά των επιστημόνων ιστορικών μετά το 1870 στράφηκε στη μελέτη της σύγχρονης εποχής, που ως τότε ήταν μονοπώλιο των ιδεολογικά φορτισμένων και ερασιτεχνών ιστορικών, οι οποίοι αναζητούσαν ιστορικά επιχειρήματα για την υπεράσπιση του παλαιού καθεστώτος. Στόχος τους ήταν να εκπληρώσουν την εθνική αποστολή τους στο πλαίσιο του εντεινόμενου ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών εθνικισμών: να συνδράμουν δηλαδή στην «προώθηση μιας εθνικής μνήμης σύμφωνης με τα συμφέροντα του νέου καθεστώτος». Από το 1884 μέχρι το 1891 ιδρύθηκαν στη Σορβόνη οι τρεις πρώτες έδρες νεότερης και σύγχρονης ιστορίας, εκ των οποίων η τρίτη επικεντρωνόταν στη Γαλλική Επανάσταση, και την ίδια περίπου εποχή η σύγχρονη ιστορία εισήχθη στα προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ως αποτέλεσμα, οι τρεις καθηγητές της Σορβόνης απέκτησαν, κατά μια ερμηνεία, «ηγεμονική θέση στην αγορά της εκλαΐκευσης της γνώσης». Οι δύο εξ αυτών επιμελήθηκαν μετά το 1893 την έκδοση μιας δωδεκάτομης *Γενικής Ιστορίας*, που ξεκινούσε από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα και στον τελευταίο τόμο της επικεντρωνόταν στη σύγχρονη εποχή. Λίγο αργότερα ακολούθησε η δεκάτομη *Ιστορία της Σύγχρονης Γαλλίας από την Επανάσταση μέχρι το 1919*.<sup>9</sup> Αυτές οι εκδοτικές πρωτοβουλίες των Γάλλων, αλλά και οι αντίστοιχες επιστημονικές πρόοδοι των Γερμανών ιστορικών, παρακίνησαν το Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ να αποτολμήσει το 1896 την προετοιμασία μιας «καλύτερης» (ό,τι κι αν σήμαινε αυτό) και επίσης πολύτομης σύγχρονης ιστορίας, υπό την επιμέλεια του τότε «βασιλικού» καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας Τζον Άκτον (John Dalberg Acton, 1834-1902), ενός εύπορου αριστοκράτη με πολιτική σταδιοδρομία και σημαντικές διασυνδέσεις. Η βρετανική ιστορία ξεκινούσε από την περίοδο της Αναγέννησης –αυτή ήταν, άλλωστε, η αφετηρία της σύγχρονης εποχής που αποδεχόταν ο αγγλοσαξονικός κόσμος (Noiriel, 2005: 23).

Ο λόρδος Άκτον, εύπορος αριστοκράτης και κοσμοπολίτης με πολιτική δράση, γεννήθηκε στη Νάπολη της Ιταλίας τις πρώτες μέρες του 1834. Μετά τον θάνατο του πατέρα του και το γάμο της μητέρας του με τον λόρδο Τζορτζ Λέβεσον ή κόμη του Γκράνβιλ [υπουργό Εξωτερικών στις κυβερνήσεις του Γκλάντστοουν (1870-74 και 1880-85)] ακολούθησε την οικογένειά του στην Αγγλία. Πέρα από την αγγλική, μιλούσε άριστα τη γερμανική, τη γαλλική και την ιταλική γλώσσα. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και στη συνέχεια ακολούθησε πολιτική καριέρα. Το 1895 ανέλαβε με την έγκριση του κυβέρνησης του λόρδου Rosebery τη «βασιλική» πανεπιστημιακή έδρα του Κέιμπριτζ. Η έναρξη της «σύγχρονης εποχής» αποτέλεσε ένα από τα θέματα που πραγματεύτηκε στην εναρκτήρια ομιλία του –τη σπουδαιότερη ίσως διάλεξη ενός «βασιλικού» καθηγητή, που, κατά παράδοση, συγκέντρωνε πολυπληθή ακροατήρια. Ο Άκτον υποστήριξε ότι η ρήξη της συνέχειας που σηματοδοτεί το τέλος του Μεσαίωνα και την έναρξη της Σύγχρονης Εποχής εντοπίζεται στη

<sup>9</sup> Τις τρεις πρώτες έδρες νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στη Σορβόνη κατέλαβαν οι Αλφρέντ Ραμπώ (Alfred Rambaud, 1842-1905), Ερνέστ Λαβίς (Ernest Lavisse, 1842-1922) και Αλφόνς Ωλάρ (Alphonse Aulard, 1849-1928). Βλ. Noiriel, 2005: 31-32.

διάρκεια του 15<sup>ου</sup> αιώνα. Η μελέτη της ιστορίας, όπως τόνισε στην ίδια ομιλία του, συμβάλλει στην κατανόηση όλων όσα έχουν προηγηθεί και, έτσι, στην πρόοδο, μέσω της οποίας οι άνθρωποι μπορούν να φέρουν σε πέρας το σχέδιο του Θεού για την ανθρωπότητα. Παρά το γεγονός ότι ο Άκτον δεν διακρινόταν για το επιστημονικό έργο του, ήταν, κατά μια αρκετά πειστική εκδοχή, ο ιδανικός επιμελητής της *Σύγχρονης Ιστορίας του Κέιμπριτζ*: ήταν πολυμαθής, κοσμοπολίτης και διέθετε πολλές και σημαντικές γνωριμίες. Η αλληλογραφία του με την αρμόδια επιτροπή της έκδοσης αποδεικνύει μάλιστα ότι είχε τις ικανότητες να καταστεί ο καλύτερος διαφημιστής της: το διαφημιστικό φυλλάδιο της έκδοσης προκάλεσε μεγάλη εντύπωση στο αναγνωστικό κοινό, κυρίως χάρη στην επιλογή του Άκτον να δώσει έμφαση στη συνεργασία επιφανών ιστορικών –σε μια εποχή που οι συνεργασίες συγκαταλέγονταν στις αξιοπρόσεκτες αρετές κάθε επιστήμης. Ο πρώτος τόμος της δωδεκάτομης *Σύγχρονης Ιστορίας* που επιμελήθηκε –χωρίς όμως να συμβάλλει με κάποιο άρθρο– δημοσιεύτηκε το 1902 (το έτος δηλαδή του θανάτου του) και ολοκληρώθηκε με την έκδοση ενός παραρτήματος και ενός πρωτοποριακού για τα δεδομένα της εποχής ιστορικού άτλαντα δύο περίπου χρόνια πριν την έναρξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου (1912). Πρόκειται για ένα έργο που κατέστη για έναν περίπου αιώνα πρότυπο των συλλογικών εκδόσεων του Κέιμπριτζ. Στα ενδιαφέροντα του Άκτον σχετικά με την ιστορία συγκαταλέγονταν ο ρόλος της ελευθερίας και η ικανότητα του ανθρώπου να προωθήσει την ελευθερία και την πρόοδο στην εκκλησία και το κράτος. Η πιο διάσημη άποψή του, την οποία διατύπωσε σε μια επιστολή του το 1887, ήταν η εξής: «η εξουσία έχει την τάση να διαφθείρει και η απόλυτη εξουσία οπωσδήποτε διαφθείρει». (Fitzsimons, 1983: 188-206· *The Oxford Companion to British History*, 1997: 3).

Από την άλλη πλευρά, η ριζική αναδιαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της γηραιάς ηπείρου εγκαινίασε τη νέα κορύφωση του αδυσώπητου ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε όλα τα πεδία της δράσης τους: την οικονομία και τη βιομηχανία, την τεχνολογική και επιστημονική πρόοδο, την πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση, την πολιτιστική παραγωγή αλλά και τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς ή ακόμη και τον αθλητισμό. Η κατάληξη ήταν το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου, που τερμάτισε τον αιώνα της ευρωπαϊκής ειρήνης μετά από το συνέδριο της Βιέννης (1815). Την ίδια εποχή όμως η εξοικείωση των μορφωμένων στα περισσότερα αναπτυγμένα ή υπό ανάπτυξη κράτη με το σχολικό μάθημα της ιστορίας είχε οδηγήσει στην αύξηση του αριθμού των αναγνωστών των ιστορικών βιβλίων. Αξίζει να επαναλάβουμε στο σημείο αυτό ότι οι πολιτικές και κυβερνητικές ελίτ ήταν οι αδιαμφισβήτητοι πρωταγωνιστές στη διαδικασία της «ενθρόνισης» της ιστορίας μεταξύ των καταξιωμένων επιστημών, όχι μόνο επειδή μπορούσαν να ιδρύσουν και να χρηματοδοτήσουν πανεπιστημιακές έδρες και τμήματα, κολέγια, ακαδημίες ή επιστημονικές ενώσεις και ερευνητικά κέντρα, αλλά κυρίως για τον λόγο ότι, όσο περνούσε ο χρόνος, είχαν όλο και περισσότερες ευκαιρίες (μέσω των σχολείων, όπως και των άλλων καθιερωμένων μηχανισμών διάδοσης της εθνικής συνείδησης και του πατριωτισμού) να στρέψουν το ενδιαφέρον των πολιτών τους προς συγκεκριμένες επιστήμες –τώρα και στην ιστορία. Με άλλα λόγια, οι ιδιαίτερες συνθήκες του 19<sup>ου</sup> αιώνα βοήθησαν να διαλυθεί το «σύννεφο» της ασάφειας που επισκίαζε έως τότε την ιστορική επιστήμη εξαιτίας της ιδιαίτερης «επιρροής που μπορούσε να ασκεί». Έτσι, οι ηγέτες όλο και περισσότερων κρατών μπορούσαν πια να «βλέπουν» καθαρά, και να αποτιμούν τη χρησιμότητα και την πρακτική αξία της επιστήμης της ιστορίας για τα έθνη τους –κάποια στιγμή θα κατανοούσαν ίσως και τη σημασία που είχε η επιστήμη της ιστορίας για το σύνολο του κόσμου (Bury, 1903: 9). Την άποψη αυτή εξέφρασε το 1903 στη δική του εναρκτήρια διάλεξη ο διάδοχος του Άκτον στην έδρα του «βασιλικού» καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ: ο Ιρλανδός ιστορικός Τζον Μπέρι (John Bagnall Bury, 1861-1927).

Ο Τζον Μπέρι (John Bagnall Bury, 1861-1927), γνωστός ως φιλόλογος και ιστορικός, συγκαταλέγεται στους θεμελιωτές των βυζαντινών σπουδών της Βρετανίας. Πριν διοριστεί «βασιλικός» καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ (1902-1927) ήταν γνωστός για τις μελέτες του που αφορούν τη ρωμαϊ-

κή εποχή: π.χ. *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene* (2 τ., 1889) κ.ά. Το βιβλίο του *A History of Greece to the Death of Alexander the Great* (1900) αποτυπώνει τον θαυμασμό του για την Ελλάδα, την οποία επισκέφθηκε μαζί με τη σύζυγό του το 1895. Από τις μελέτες του για τη θεωρία της ιστορίας ξεχωρίζουν οι εξής: *A History of Freedom of Thought* (1914) και *The Idea of Progress* (1920).

Λίγους μήνες όμως πριν από τη διάλεξή του (την οποία θα σχολιάσουμε εκτενέστερα στην επόμενη ενότητα), ένας Κινέζος ιστορικός και προσεκτικός παρατηρητής των ευρωπαϊκών εξελίξεων υποστήριξε ότι η ιστορική επιστήμη είχε αναπτυχθεί τόσο εντυπωσιακά στην Ευρώπη, όχι ως αποτέλεσμα του εντεινόμενου εθνικισμού, αλλά επειδή οι ηγέτες διάφορων ευρωπαϊκών κρατών αντιλήφθηκαν χωρίς τη χρησιμότητά της, επένδυσαν στη διδασκαλία της και τη δημιουργία ιστορικών πανεπιστημιακών τμημάτων και, ενθαρρύνοντας τη μελέτη και διάδοση της εθνικής ιστορίας τους, κατάφεραν να ενισχύσουν την εθνικιστική προσήλωση, συνειδητοποίηση και αυτογνωσία των λαών τους. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο συγκεκριμένος ιστορικός προσπαθούσε με αυτό το επιχείρημα να κινήσει το ενδιαφέρον των ιθυνόντων του δικού του κράτους για την ιστορική επιστήμη και να εξασφαλίσει χρηματοδοτήσεις, θα πρέπει πράγματι να τον συμπεριλάβουμε στους καλύτερους ίσως «διαφημιστές» της δυναμικής επιρροής που μπορούσε να ασκεί η ιστορία στη συγκρότηση αλλά και την ανάπτυξη των κρατών της εποχής. Από την άλλη πλευρά, όμως, η άποψή του φανερώνει ότι από τις αρχές του 20ού αιώνα οι ιστορικοί διάφορων –όχι μόνο δυτικών αλλά και μη δυτικών– κρατών προβληματίζονταν για την εξέλιξη της εθνικής ιστοριογραφίας τους, ήταν πρόθυμοι να προβούν σε συγκρίσεις, να αναζητήσουν συνεργασίες, αλλά και να συμμετάσχουν σε συζητήσεις για τις μεθόδους και τις αρχές της ιστορικής έρευνας (Lambert, 2003: 47). Αυτό είναι ίσως το πρώτο στάδιο της διεθνοποίησης της ιστορικής επιστήμης, στο οποίο μπορεί κανείς να διακρίνει τον λανθάνοντα ανταγωνισμό των εθνικών ιστοριογραφιών, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η άλλη όψη του πολύπλευρου ανταγωνισμού της λεγόμενης *belle époque* –της εποχής που επιφόρτισε και τη νεαρή ιστορική επιστήμη με την υποχρέωση να αποκαταστήσει τη σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον των εθνικών κρατών.

### 1.2.3. Η αμφισβήτηση και η υπεράσπιση της επιστημονικής ιστορίας

«Η ιστορία είναι μια επιστήμη, τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο», διακήρυττε αρκετά προκλητικά ο Μπέρι (1903: 7) ενώπιον των φοιτητών και των καθηγητών του Κέιμπριτζ, που έσπευσαν να ακούσουν την εναρκτήρια ομιλία του το 1903. Ένα χρόνο αργότερα, ο άλλος «βασιλικός» καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας της Βρετανίας, ο Τσαρλς Φερθ (Charles Harding Firth, 1857-1936) τού απάντησε στη δική του εναρκτήρια διάλεξη στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, σχολιάζοντας ότι, αν και δεν είναι εύκολο, είναι απαραίτητο να δοθεί ένας ορισμός της ιστορίας, προκειμένου να αναδειχθεί η αξία της· να αποδειχθεί δηλαδή γιατί η ιστορία είναι «ένα είδος γνώσης χρήσιμης για τους ανθρώπους στην καθημερινή ζωή τους». Ο ορισμός που ικανοποιούσε τον ίδιο, περιέγραφε την ιστορία ως «καταγραφή της ζωής των ανθρώπινων κοινωνιών, των αλλαγών που είχαν υποστεί αυτές οι κοινωνίες, των ιδεών που είχαν καθορίσει τη δράση τους και των υλικών συνθηκών που είχαν ευνοήσει ή αποτρέψει την εξέλιξή τους». (Firth, 1905: 7-8). Αλλά στο ερώτημα αν η ιστορία είναι ή δεν είναι επιστήμη, ο Φερθ, που στο μεταξύ είχε μελετήσει τη δημοσιευμένη διάλεξη του Μπέρι, δεν συμφωνούσε μαζί του.

Ο Φερθ (Charles Harding Firth, 1857-1936) διετέλεσε «βασιλικός» καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης από το 1904 μέχρι το 1925. Στις σημαντικότερες δημοσιεύσεις του περιλαμβάνονται οι μελέτες *Oliver Cromwell and the Rule of the Puritans in England* (1900) και *Cromwell's Army* (1905). Υπήρξε πρωτεργάτης στην έκδοση του περιοδικού *English Historical Review* το 1886, πρόεδρος της *Royal Historical Society* (1913-1917) και της *Historical Association* (1906-1910 και 1918-1920).

---

Ξεκινούσε μάλιστα την ομιλία του, παραφράζοντας την κεντρική παραδοχή του συναδέλφου του: «η ιστορία είναι επιστήμη ή τέχνη;», ρωτούσε τους ακροατές του. Στην απάντησή του περιέγραφε τρεις διαγραφόμενες τάσεις μεταξύ των ιστορικών της εποχής. Κάποιοι συνάδελφοί του, όπως εξηγούσε, θα υπερθεμάτιζαν την άποψη του Μπέρι ότι είναι μόνο επιστήμη. Άλλοι θα ισχυρίζονταν ότι είναι μόνο τέχνη και ότι ο ιστορικός διακρίνεται για το έργο του αποκλειστικά και μόνο χάρη στη φαντασία του. Κατά την άποψη του Άκτον, ωστόσο, η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση: η ιστορία δηλαδή δεν είναι ούτε μόνο επιστήμη ούτε μόνο τέχνη, αλλά αντλεί τα χαρακτηριστικά της από τη φύση και της επιστήμης και της τέχνης. Ως αποτέλεσμα:

*το επάγγελμα [του ιστορικού] είναι κατά το ένα μισό του η ανακάλυψη της αλήθειας και κατά το άλλο η αναπαράστασή της. [...] Η ανακάλυψη της αλήθειας είναι επιστημονική διεργασία και ο ιστορικός ανακαλύπτει πώς ήταν η ζωή μιας δεδομένης κοινωνίας μέσω των ντοκουμέντων που αυτή έχει αφήσει πίσω της. [...] Αφού ανακαλύψει την αλήθεια ξεκινά το δεύτερο στάδιο του έργου του. [...] Όπως συνηθίζουμε να λέμε, “τοποθετεί τις ιδέες του στο χαρτί”· δηλαδή αγωνίζεται να ενσωματώσει σε κάποια υλική μορφή τις αντιλήψεις για το παρελθόν που πλανώνται στο μυαλό του. Αυτή η εργασία συνδυασμού, κατασκευής και ανα-δημιουργίας είναι ουσιαστικά καλλιτεχνική παρά επιστημονική ως προς τη φύση της (Firth, 1905: 8-9).*

Στην ουσία αυτή ήταν η μοναδική συνεισφορά του Φερθ στη θεωρητική συζήτηση γύρω από την ιστορία και, όπως φαίνεται, αυτό που επεδίωκε, υπερασπιζόμενος την καλλιτεχνική της υπόσταση, ήταν να διαφοροποιηθεί από τον Μπέρι και έτσι να αποσοβήσει τη σύγκριση των ιστορικών σπουδών στα δύο πανεπιστήμια, από φόβο μήπως το πρόγραμμα σπουδών στη Σχολή του πανεπιστημίου που εκπροσωπούσε, αποδεικνυόταν κατώτερο. Την εντύπωση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι επέλεξε να αφιερώσει ολόκληρη τη διάλεξή του σε προτάσεις για τη συστηματικότερη εκπαίδευση των ιστορικών της Οξφόρδης, παρά το γεγονός ότι ο κυρίαρχος άτυπος κανόνας ήθελε τις εναρκτήριες ομιλίες των «βασιλικών» καθηγητών να επικεντρώνονται σε ένα ειδικό θέμα, κατά προτίμηση θεωρητικό, και να αποτελούν τρόπον τινά συμβολή στην εξέλιξη της επιστημονικής συζήτησης. Από την άποψη αυτή η διάλεξη του Φερθ υστερούσε από τις ομιλίες πολλών άλλων κατόχων της ίδιας έδρας ενώ η σημαντικότερη ίσως συμβολή της εστιαζόταν στην οργάνωση των ιστορικών σπουδών. Συγκεκριμένα, ο Φερθ προσπάθησε να ανατρέψει την παραδοσιακή τακτική των ιστορικών πανεπιστημιακών τμημάτων που επιδίωκαν την αποφοίτηση απλά μορφωμένων ανδρών. Στόχος του ήταν η όσο το δυνατό καλύτερη κατάρτιση επαγγελματιών ιστορικών και προφανώς η απώτερη φιλοδοξία του να συνδέσει το όνομά του με την αναδιοργάνωση των ιστορικών σπουδών της Οξφόρδης. Αλλά τόσο ο ίδιος όσο και ο Μπέρι γνώριζαν καλά ότι οι ερμηνείες της ιστορίας που θα αποτολμούσαν ως «βασιλικοί» καθηγητές των δύο σημαντικότερων βρετανικών πανεπιστημίων, θα ασκούσαν μεγάλη επίδραση τουλάχιστον στη βρετανική ιστορική κοινότητα (Soffer, 1994: 78). Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο αν επιθυμούσαν να δώσουν το έναυσμα για επιστημονικές αντιπαραθέσεις –ο Φερθ δηλαδή, όταν αμφισβητούσε τον ορισμό του Μπέρι για την ιστορία, και ο Μπέρι, όταν ανακοίνωνε τον ορισμό του, έχοντας απόλυτη επίγνωση ότι ήταν «επαναστατικός» με γνώμονα τα έως τότε δεδομένα της βρετανικής ιστοριογραφικής παραγωγής. Είναι αλήθεια πάντως ότι αμφότεροι απέκτησαν περισσότερους εχθρούς παρά οπαδούς ή ομοϊδεάτες μετά τις εναρκτήριες διαλέξεις τους.

Συγκεκριμένα ο Φερθ, επειδή παρότρυνε τους αποφοίτους της σχολής του να προβούν σε επιστημονικές δημοσιεύσεις, θεωρήθηκε ιδιαίτερα προκλητικός από τους συναδέλφους του, που διέθεταν ελάχιστο έργο. Ο Μπέρι, επειδή στη δική του ομιλία κατέθετε την εμπειρία του επαγγελματία/επιστήμονα ιστορικού σε ό,τι αφορά τις περιπέτειες της αναγνώρισης της ιστορίας ως επιστήμης, τονίζοντας μάλιστα ότι η επιστημονική της ταυτότητα είχε αμφισβητηθεί εξαιτίας της λογοτεχνικής αφήγησης πολλών καταξιωμένων συναδέλφων του, θεωρήθηκε ότι –έμμεσα τουλάχιστον– εξαπέλυε επίθεση εναντίον των παλιότερων Βρετανών ιστορικών. Έτσι φαίνεται πως εξέλαβε την ομιλία του ο Τζορτζ Μακόλεϋ Τρεβέλιαν (George Macaulay

---

Trevelyan, 1876-1962), συγγενής του γνωστού ιστορικού λόρδου Τόμας Μπάμπινγκτον Μακόλεϋ (Thomas Babington Macaulay, 1800-1859), του οποίου το έργο *Ιστορία της Αγγλίας* συγκαταλεγόταν στις σημαντικότερες λογοτεχνικές ιστορικές προσεγγίσεις του 19<sup>ου</sup> αιώνα (βλ. κεφάλαιο 6). Αργότερα, βέβαια, ο ίδιος εξήγησε ότι η αντιπαράθεσή του με τον Μπέρι ήταν καθαρά επιστημονική και όχι προσωπική –αλλά μάλλον δεν ήταν αρκετά πειστικός.

Ο Τζορτζ Μακόλεϋ Τρεβέλιαν (1876-1962) ολοκλήρωσε τη διδακτορική διατριβή του το 1898 και ξεκίνησε ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, την οποία όμως διέκοψε προσωρινά το 1903, για να αφιερωθεί στην ιστορική συγγραφή. Διαδέχθηκε τον Μπέρι στην έδρα του «βασιλικού» καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και καταξιώθηκε ως ιδιαίτερα δημοφιλής ιστορικός. Στις σημαντικότερες μελέτες του περιλαμβάνονται: *England under the Stuarts* (1904) και *Garibaldi's Defense of the Roman Republic* (1906), που αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγγραφή άλλων δύο βιβλίων του: *Garibaldi and the Thousand* (1910), *Garibaldi and the Making of Italy* (1911). Με κίνητρο την πώληση χιλιάδων αντιτύπων της μελέτης του *History of England* (1926), ξεκίνησε μετά το διορισμό του στο Κέιμπριτζ τη συγγραφή της τρίτομης ιστορίας της Αγγλίας, προσδοκώντας να εκπληρώσει το όνειρο της ζωής του: να γράψει δηλαδή μια μελέτη που θα έμοιαζε με δράμα σε πέντε πράξεις. Το τελευταίο σημαντικό βιβλίο του, *English Social History* (1944), αποδείχθηκε η μεγαλύτερη εμπορική επιτυχία του.

Ο Τρεβέλιαν θαύμαζε από παιδί τον μακρινό συγγενή του και, όπως αποδείχθηκε, ακολούθησε σε όλη τη σταδιοδρομία του τη λογοτεχνική τακτική προσέγγισης του παρελθόντος που είχε κάνει εκείνον διάσημο. Το όνειρό του ήταν να γράφει ιστορικές μελέτες έξω από το πανεπιστημιακό κατεστημένο, απαλλαγμένος από τη σχολαστικότητα και αυστηρότητα του, αλλά και χωρίς να εξαρτάται από τον μισθό του καθηγητή. Ήταν αρκετά εύπορος και κατάφερε να πραγματοποιήσει αυτό το όνειρό του. Το 1903 απομακρύνθηκε από το Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και δεν επέστρεψε παρά μόνο το 1927: όταν μετά τον θάνατο του Μπέρι τον διαδέχθηκε στην τιμητική έδρα του «βασιλικού» καθηγητή, αποκτώντας έτσι και τη δυνατότητα να ανακαλέσει αρκετές από τις πρωτοβουλίες του σε ό,τι αφορά την επιστημονική κατάρτιση των αποφοίτων του ιστορικού προγράμματος του Κέιμπριτζ. Για τον Τρεβέλιαν, άλλωστε, η ιστορία δεν ήταν απαραίτητο να συνδέεται με κάποιο επάγγελμα. Κατά την άποψή του, συνδεόταν με την πρόοδο της κοινωνίας –αποκλειστικά μάλλον της βρετανικής κοινωνίας– προσέφερε στους αναγνώστες της την υπέρτατη διανοητική ευχαρίστηση και στον ιστορικό «μια μόνιμη πηγή ευχαρίστησης», σαγηνεύοντάς τον ακόμη και με την «ποιητική διάστασή της» (Bloch, 1994: 40). Με άλλα λόγια, ο Τρεβέλιαν πίστευε ότι η ιστορία ήταν μια αφηγηματική τέχνη και ότι ο ιστορικός ήταν ο δάσκαλος που θα προετοίμαζε τον Βρετανό πολίτη να διατυπώνει την κριτική του για την κοινωνία του και τα πολιτικά προβλήματά της, χωρίς προκαταλήψεις και έχοντας γνώση του τι συνέβη.

Αυτός ο ιστορικός, λοιπόν, δεν είχε υποχρέωση να κοπιάζει, όπως ο φυσικός επιστήμονας, για να ανακαλύπτει αιτιακούς νόμους ή να ανιχνεύει τα διάφορα στάδια στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης. Αντίθετα, αυτό που θα έπρεπε να κάνει, ήταν να αφιερωθεί στη συγγραφή ιστορικών βιβλίων που θα προκαλούσαν απaráμιλλο «ενθουσιασμό» στους αναγνώστες τους και θα τους βοηθούσαν να καταρρίψουν όλες τις προκαταλήψεις τους. Για την επίτευξη αυτού του στόχου οι μελέτες του ήταν απαραίτητο να προβάλλουν τους ήρωες και τα ιδανικά άλλων εποχών, ώστε να κινούν το «διανοητικό πάθος» των αναγνωστών τους. Σε αυτό ακριβώς το σημείο παρατηρούμε και την πρώτη αντίφαση του συλλογισμού του: από τη μια πλευρά υποβίβαζε συνειδητά τις επιστημονικές μεθόδους της ιστορίας, παρουσιάζοντας τον ιστορικό να ψυχαγωγεί και να εκπαιδεύει σύμφωνα με τα εθνικά ιδεώδη το κοινό του ή απλώς να «παίζει» με το υλικό του –επιχειρώντας ταξινομήσεις, επιλογές, υποθέσεις ή ακόμη και γενικεύσεις που ούτως ή άλλως είναι απορριπτέες στην ιστορική επιστήμη. Από την άλλη, όμως, τόνιζε με κάθε ευκαιρία ότι η ιστορία διαθέτει την επιστημονική μεθοδολογία της και ο ίδιος εξηγούσε αναλυτικά τις μεθόδους που ακολουθούσε. Αρκετά συχνά όμως περιέγραφε στους συναδέλφους του αλλά και στους αναγνώστες του έργου του πόσο ενθουσιαζόταν, όταν βάδιζε στα πε-



---

δία των μαχών του Γαριβάλδι ή όταν διάβαζε ιδιωτικές επιστολές του παρελθόντος στις οικίες των συντακτών ή παραληπτών τους και με τη συντροφιά των απογόνων τους. Άλλοτε πάλι παραδεχόταν ότι διασκέδαζε να γράφει ιστορικές μελέτες με ευχάριστο τέλος. Πώς είναι δυνατό ο ιστορικός να επιλέγει ένα ευχάριστο τέλος στη θέση του epilόγου ή των συμπερασμάτων της επιστημονικής μελέτης του; Αυτό το σημείο αποτελεί τη δεύτερη αντίφαση της στάσης του απέναντι στην ιστορία, η οποία όμως αποκαλύπτει και τα κίνητρά του: η ευχάριστη εξιστόρηση και το όμορφο τέλος μιας ιστορικής μελέτης υπαγορεύονταν από την εθνική κουλτούρα, με την οποία ο ίδιος ταυτιζόταν και την οποία υπηρετούσε. Με απλούστερα λόγια, δίνοντας έμφαση στην καλλιτεχνική υπόσταση της ιστορίας, ο Τρεβέλιαν προσπαθούσε να καλύψει τις εθνικιστικές προσηλώσεις του. Παράλληλα, όμως, φιλοδοξούσε να γίνει διάσημος, όπως ήταν δηλαδή και ο μακρινός θείος του (Soffer, 1994: 123-7· Kenyon, 1984: 175-8 και 227 κ.εξ.· Evans, 2009: 47).

Αξίζει όμως να αναρωτηθεί κανείς γιατί ένας ιστορικός θα τολμούσε στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα να παρομοιάζει την επιστήμη του με *παιχνίδι* και να ταυτίζει το τελικό προϊόν της με μια χαριτωμένη λογοτεχνική αφήγηση, που θα είχε απαραίτητα ευχάριστο τέλος για να ικανοποιεί τους αναγνώστες της. Είναι αλήθεια ότι τη δεδομένη εποχή ο ιστορικός –ακόμη κι αν δεν είχε την οικονομική άνεση του Τρεβέλιαν– δεν ανησυχούσε ότι, διατυπώνοντας τις αμφισβητήσεις του για την επιστήμη του, θα υπονόμει ο ίδιος το επάγγελμά του, τις πανεπιστημιακές έδρες, τα ιστορικά τμήματα και τις χρηματοδοτήσεις του. Φαίνεται ότι ήταν από τους λίγους επαγγελματίες επιστήμονες της εποχής, που ήταν βέβαιοι ότι δεν θα έχαναν τη «χήνα που κάνει τα χρυσά αυγά» –για να θυμηθούμε το σκωπτικό σχόλιο του Λατούρ. Από την άλλη πλευρά ήδη φάνηκε ότι η ιστορία δεν είχε κινήσει το ενδιαφέρον των ηγεμόνων και των κυβερνήσεων χάρη στην επιστημονική της μεθοδολογία, αλλά διότι η εξιστόρηση του ένδοξου παρελθόντος των εθνών που εκπροσωπούσαν και διοικούσαν, εξυπηρετούσε τις πολιτικές επιδιώξεις τους. Με άλλα λόγια αυτό που απαιτούσαν οι ιθύνοντες των κρατών της εποχής από τον επαγγελματία ιστορικό, ήταν η συγγραφή και «μετάδοση» στην κοινωνία μιας εθνικής ιστορίας που θα ικανοποιούσε τις «εθνικές ανάγκες» (με το περιεχόμενο που προσέδιδαν οι ίδιοι στον όρο). Από την άποψη αυτή ο Τρεβέλιαν μπορούσε να είναι περισσότερο δημοφιλής από τον Μπέρι, τον Φερθ και πολλούς άλλους συναδέλφους του. Ήταν επίσης πιθανό να προσελκύει στις ομιλίες του μεγαλύτερο ακροατήριο –όπως πράγματι συνέβαινε– και ίσως θα ήταν ακόμη πιο επιτυχημένος, αν είχε τη δυνατότητα να αναλάβει την επιμέλεια ενός τηλεοπτικού ιστορικού προγράμματος ή μιας σειράς ιστορικών ντοκιμαντέρ. Επομένως, οι επιθέσεις του Τρεβέλιαν κατά της επιστημονικής ιστορίας μας οδηγούν σε μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από τις προθέσεις και τα κίνητρα ενός ιστορικού κατά τη διαδικασία της επιλογής των θεωριών που αποδέχεται και υπερασπίζεται. Παράλληλα, όμως, μας ωθούν σε έναν ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με την υποτιθέμενη ασφάλεια που μπορεί να αισθανόταν ένας ιστορικός των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα, εάν στηριζόταν στη λανθασμένη εκτίμηση ότι ο επιστημονικός διάλογος για την ιστορία απευθύνεται και αφορά αποκλειστικά και μόνο τους ιστορικούς.

Σε κάθε εποχή ο ιστορικός ελέγχεται και κρίνεται για το έργο και τις επιστημονικές θεωρίες του τόσο από την κοινωνία στην οποία «μεταδίδει» τα πορίσματα της έρευνάς του όσο και από τα μέλη της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας –που ειδικά στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα αναγνώριζε έναν γνωστικό κλάδο ως επιστήμη με κυριότερο κριτήριο τη συγγένεια της μεθοδολογίας του με εκείνη των φυσικών επιστημών. Είναι αλήθεια ότι η έμφαση σε αυτή τη συγγένεια τροφοδότησε τις ατέρμονες διεπιστημονικές συζητήσεις σχετικά με την επιστημονική ταυτότητα όχι μόνο της ιστορίας αλλά γενικότερα των κλάδων που μελετούν την κοινωνία και τον άνθρωπο –και όλες σχεδόν οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες βρέθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο των επιστημών, διότι η μεθοδολογία τους διαφέρει σημαντικά από εκείνη των φυσικών επιστημών (Porter & Ross, 2003: 1-10). Βέβαια, η διαφορά αυτή δεν σημαίνει ότι η ιστορία ή οι άλλες επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου δεν διαθέτουν μια οργανωμένη μεθοδολογία. Στα τρία επόμενα κεφάλαια του βιβλίου θα εξηγήσουμε ότι ο ιστορικός χρησιμοποιεί συγκεκριμένους τρόπους για τη συγκέντρωση, τον έλεγχο και τη μελέτη των πηγών του. Ορίζει δηλαδή με βάση τις αρχές και τη δεοντολογία της επιστήμης του το υπό εξέταση αντικείμενο και τα ερευνητικά ερωτήματά του,

---

προσεγγίζει, συμβουλευεται και αξιοποιεί με επιστημονική συνέπεια την υπάρχουσα βιβλιογραφία και εν τέλει χρησιμοποιεί έναν αδιαμφισβήτητα «επιστημονικό χάρτη» για την πλοήγησή του στην άγνωστη χώρα του παρελθόντος. Αντίθετα, όμως, από άλλους επιστήμονες, έχει τη δυνατότητα να επιλέγει με μεγαλύτερη ελευθερία τις μεθόδους του –ιδίως στο στάδιο της συγγραφής της μελέτης του– καθώς και τους τρόπους μέσω των οποίων μπορεί να μεταδίδει στο ευρύτερο κοινό τα πορίσματα της έρευνάς του. Αυτή ακριβώς η ελευθερία έδωσε κατά καιρούς την ευκαιρία σε διάφορους επιστήμονες αλλά ακόμη και σε μερικούς ιστορικούς να αμφισβητήσουν την επιστημονικότητα της ιστορίας. Ως αποτέλεσμα, ο επιστημονικός και διεπιστημονικός διάλογος προσέλαβε αρκετές φορές τις διαστάσεις ενός «ανταγωνισμού» γύρω από ερωτήματα όπως: ποια είναι η «καλύτερη» επιστήμη ή ποια είναι η «καλύτερη» ιστορική μεθοδολογία και ποιος ο «καλύτερος» ιστορικός.

Η ιστορία πράγματι διαφέρει καταφανώς από τη λογοτεχνία, αλλά συχνά οι ίδιοι οι ιστορικοί αναφέρονται στην «τέχνη» τους, αφού αναπόδραστα ο λόγος είναι το μέσο για την καταγραφή των αποτελεσμάτων της έρευνας τους. Επομένως, το εάν κάποιες ιστορικές μελέτες είναι περισσότερο ευανάγνωστες από άλλες, δεν αποτελεί κριτήριο ούτε για τον έλεγχο της επιστημονικής κατάρτισης του ιστορικού ούτε για την επιστημονική υπόσταση της ιστορίας. Θα αποτελούσε, ίσως, εάν δεχόμασταν ως κριτήριο με αντίστοιχη αξία, την ευχάριστη κοινωνική συμπεριφορά ενός γιατρού, για παράδειγμα, χάρη στην οποία θα τον συμπαθούσαν οι ασθενείς του και θα εμπιστεύονταν περισσότερο την επιστήμη και την ειδικότητά του. Ο ιστορικός, είτε δημιουργεί ευανάγνωστα κείμενα είτε όχι, δεν γράφει τις μελέτες του με βάση τη φαντασία του. Αντίθετα από τον λογοτέχνη, ο ιστορικός δεν επινοεί περιστατικά, δράστες και πρωταγωνιστές ή ανθρώπινες σχέσεις αλλά βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στο υλικό του. Η φαντασία είναι χρήσιμη και για τον ιστορικό αλλά μάλλον ταυτίζεται με τη διανοητική ευρηματικότητα και ευελιξία που του επιτρέπουν να κατασκευάσει τους θεματικούς άξονες μέσω των οποίων θα αποκαταστήσει τις σχέσεις μεταξύ των εξιστορούμενων γεγονότων, προκειμένου να καταλήξει στην άμεση απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων που έθεσε εξαρχής. Ο ιστορικός δηλαδή έχει την ανάγκη «να κατανοήσει πώς σκέφτονταν οι άνθρωποι που τον απασχολούν» (Carr, 1999: 38).

Ας παραθέσουμε στο σημείο αυτό ένα απλό παράδειγμα, για να κατανοήσουμε σε ένα πρώτο στάδιο πώς εργάζεται ο ιστορικός, πόσο χρήσιμη είναι η φαντασία και η ευρηματικότητά του και γιατί η ελευθερία του είναι τόσο μεγάλη, που τρομάζει άλλους επιστήμονες ή μη ειδικούς. Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι ένας ιστορικός μελετά τους λόγους που οδήγησαν σε μια λαϊκή εξέγερση και στην εκδίωξη ενός βασιλιά που μέχρι πρότινος ήταν αγαπητός στους υπηκόους τους. Αν περιοριστεί στην εξέταση αποκλειστικά των εξελίξεων της εσωτερικής πολιτικής των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του, μπορεί ίσως να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος βασιλιάς σταδιακά έγινε σκληρός και απολυταρχικός –και για τον λόγο αυτό εκδιώχθηκε. Αν όμως εξετάσει σε βάθος τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λαϊκής εξέγερσης, είναι πιθανό να ανακαλύψει ότι κάποιοι από τους ηγέτες της εκπροσωπούσαν ίσως συμφέροντα δεδομένων ισχυρών ομάδων εντός του βασιλείου ή ότι συνδέονταν με ξένες δυνάμεις, οι οποίες είχαν λόγους να ασκούν επιρροή στο εν λόγω βασίλειο. Αν πάλι εμβαθύνει στη διερεύνηση των κινήτρων των ανδρών που επιχείρησαν να οργανώσουν την εξέγερση, ενδεχομένως να αναγκαστεί να εξετάσει και τη σχέση (ή τη μεταστροφή της σχέσης) αυτού του βασιλιά με τις ομάδες πίεσης ή τις εξωτερικές δυνάμεις που μπορεί να παρενέβησαν. Υπό το πρίσμα αυτό η ίδια εσωτερική πολιτική του βασιλιά είναι λογικό να αναλυθεί με διαφορετικό τρόπο. Αν στη συνέχεια ο ιστορικός εξετάσει την οικονομική κατάσταση του βασιλείου ή αναζητήσει την επιρροή των πιθανών συμβούλων του βασιλιά ή παρακολουθήσει τις συνέπειες ενός ή περισσότερων πολέμων στους οποίους ενδεχομένως ενεπλάκη αυτό το βασίλειο λίγο νωρίτερα, προσθέτει στη «συνάρτησή» του (αν είναι θεμιτό να δανειστούμε εδώ έναν όρο της μαθηματικής επιστήμης) πρόσθετες και κατά κανόνα άγνωστες παραμέτρους, που αναπόδραστα επηρεάζουν και επίσης αλλάζουν το αποτέλεσμα, στο οποίο θα καταλήξει. Αυτό το απλοϊκό παράδειγμα εξηγεί αρκετά πειστικά γιατί οι ιστορικοί διαφωνούν μεταξύ τους, αλλά και γιατί δύο ή περισσότερες ιστορικές μελέτες που πραγματεύονται το ίδιο θέμα, είναι πολύ πιθανό να διαφέρουν τόσο ως προς τη δομή και τον αφηγηματικό ιστό τους όσο και ως προς τα υπό διερεύνηση ερωτήματα, με τα οποία ξεκινούν και τις τελικές απαντήσεις στις οποίες καταλήγουν. Αν εστιάσουμε την προσοχή μας στα διάφορα στάδια της εργασίας του

---

ιστορικού, στην επιλογή του υπό εξέταση θέματος ή και του τίτλου της μονογραφίας, στην οποία καταθέτει ο ιστορικός τα πορίσματα της έρευνας και τις προτεινόμενες ερμηνείες του, είναι αρκετά εύκολο να κατανοήσουμε τη χρησιμότητα και της φαντασίας του.

Είναι φανερό δηλαδή ότι η φαντασία του ιστορικού είναι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλε στον εμπλουτισμό της θεματολογίας της ιστοριογραφίας στην πορεία του χρόνου (Kellner, 2013: 154-5). Εξάλλου, όπως θα εξηγήσουμε και παρακάτω, είναι अपαρχαιωμένη η άποψη που θέλει την ιστορία να ταυτίζεται με τη «βιογραφία των μεγάλων ανδρών»<sup>10</sup> (βλ. σχετικά κεφάλαιο 5). Τα κράτη και οι προσωπικότητες έπαψαν προ πολλού να αποτελούν το βασικότερο θέμα των ιστορικών μελετών, ενώ το ενδιαφέρον των ιστορικών έχει στραφεί σε ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών ακόμη και αφηρημένων ζητημάτων για τη μελέτη των οποίων ακόμη και η αναζήτηση πηγών απαιτεί, όπως θα φανεί και παρακάτω, την επιστράτευση της ευρηματικότητάς τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ιστορικοί επινοούν τις πηγές τους και το παρελθόν που εξετάζουν, αλλά με τη βοήθεια της φαντασίας και της σκέψης τους ανακαλύπτουν τρόπους, για να αξιοποιήσουν κατηγορίες πηγών, τις οποίες απέφευγαν από αμηχανία ή αγνοούσαν στο παρελθόν οι συνάδελφοί τους.<sup>11</sup> Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι ένας ιστορικός που συνέδεε στενά την ιστορία με τη λογοτεχνία και δεν έκρυβε την προτίμησή του για ελκυστικά θέματα (π.χ. βιογραφίες σπουδαίων ανδρών και συνταρακτικά γεγονότα), όπως ο Τρεβέλιαν, ούτε ήταν αφελής ούτε αγνοούσε τις μεθόδους της ιστορικής έρευνας. Αυτό, για παράδειγμα, που διαφοροποιούσε τον Τρεβέλιαν από πολλούς άλλους ομοϊδεάτες ιστορικούς της γενιάς του, ήταν ότι έγραφε τις μελέτες του με κυριότερη επιδίωξη να γίνει αποδεκτός από το ευρύτερο κοινό (που απαρτίζεται από τους ιστορικούς, τους άλλους επιστήμονες, τους μη ειδικούς φιλόστοιχους αναγνώστες αλλά τις πολιτικές ελίτ που συνήθως χρησιμοποιούν την ιστορία για τις επιδιώξεις τους). Ως αποτέλεσμα, οι απόψεις του δεν επηρέασαν σοβαρά την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης. Στα τελευταία στάδια της σταδιοδρομίας του οι εθνικιστικές προσεγγίσεις και οι υμνητικές βιογραφίες του παρέπεμπαν σε μια ξεπερασμένη εποχή της ιστορικής επιστήμης και ο ίδιος ήταν πια εκτός μόδας για τους επαγγελματίες ιστορικούς. Κατά σύμπτωση υπήρξε ο ιστορικός που τους πρώτους μήνες του 1961 έδωσε την αφορμή για την έναρξη ενός νέου και ιδιαίτερα έντονου κύκλου συζητήσεων γύρω από τη μεθοδολογία, τη φιλοσοφία και τη χρησιμότητα της ιστορίας: η αποχώρηση δηλαδή από το πανεπιστήμιο αυτού του «μεγάλου γέροντα» της βρετανικής ιστορίας, όπως τον αποκαλούσαν, του τελευταίου Ουίγκου ιστορικού που εκπροσωπούσε μια άλλη εποχή, ήταν η αφορμή για τη διοργάνωση μιας σειράς διαλέξεων στο Κέιμπριτζ. Σε αυτές τις συζητήσεις θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει τις απαρχές των «επαναστατικών» εξελίξεων που επρόκειτο να γνωρίσει η ιστορική επιστήμη στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα.

Ο διακεκριμένος ιστορικός και νωρίτερα διπλωμάτης Έντουαρντ Καρ (Edward H. Carr, 1892-1982) ήταν ο προσκεκλημένος ομιλητής που επρόκειτο να πρωταγωνιστήσει σε αυτόν τον νέο κύκλο συζητήσεων σχετικά με την ταυτότητα και τη γενικότερη σημασία της ιστορικής επιστήμης. Οι διαλέξεις του εστιάστηκαν στο καθόλα προκλητικό ερώτημα *τι είναι ιστορία*, μεταδόθηκαν από το BBC, και ο ίδιος φρόντισε να διαβαστούν άμεσα από ευρύτερο κοινό. Εντός του έτους, προχώρησε στη δημοσίευσή τους σε βιβλίο, το οποίο πούλησε χιλιάδες αντίτυπα, μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, εγκωμιάστηκε, αλλά προκάλεσε και ποικίλες αντιδράσεις. Αξίζει, για παράδειγμα, να σημειωθεί ότι τον Νοέμβριο του 2001 το Ινστιτούτο Ιστορικής Έρευνας του Λονδίνου, με αφορμή τη σαρακοστή επέτειο από την αρχική έκδοση του βιβλίου του Καρ, διοργάνωσε διήμερο συμπόσιο, τα πρακτικά του οποίου δημοσιεύθηκαν με τίτλο *Τι είναι ιστορία σήμερα*, ενώ παράλ-

---

<sup>10</sup> Ο Καρ θεωρούσε ότι μια «ατυχής διατύπωση» του Τόμας Καρλάιλ (Thomas Carlyle, 1795-1881), διακεκριμένου ιστορικού και συγγραφέα σημαντικών έργων [όπως *The French Revolution* (1837), *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History, Past and Present* (1843), και *History of Friedrich II of Prussia: Called Frederick the Great* (6 τ., 1858-1865)] ήταν η αιτία που ακόμη και πολλοί σύγχρονοί του ταύτιζαν καταχρηστικά την ιστορία με τη βιογραφία των μεγάλων ανδρών

<sup>11</sup> Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι προφορικές μαρτυρίες, τη σημασία και τη χρήση των οποίων θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

ληλα επανεκδόθηκε το βιβλίο του Καρ με νέα εισαγωγή.<sup>12</sup> Αλλά και το συμπόσιο αυτό ήταν μια επετειακή εκδήλωση ή αποτελούσε την αφετηρία ενός ακόμη κύκλου συζητήσεων στην αυγή του 21<sup>ου</sup> αιώνα; Μάλλον ο διάλογος γύρω από το ερώτημα *τι είναι ιστορία* δεν σταμάτησε ποτέ. Μοιάζει ατέρμονος και, ανάλογα με τις εξελίξεις κάθε εποχής, γνωρίζει νέες κορυφώσεις.

Ο Καρ (1892-1982), γόνος συντηρητικών μεγαλοαστών, μετά την περάτωση των σπουδών του στη Σχολή Τρίνιτι του Κέιμπριτζ προσέφερε τις υπηρεσίες του στο Foreign Office, θέση από την οποία παρακολούθησε την εξέλιξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τη Ρωσική Επανάσταση αλλά και τη δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών, ευελπιστώντας για την επάνοδο του ευρωπαϊκού κόσμου στην προπολεμική του κατάσταση. Τα επόμενα χρόνια το ερευνητικό ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στη Ρωσία. Το 1925 μετατέθηκε στη Ρίγα, την πρωτεύουσα της Λετονίας, έμαθε τη ρωσική γλώσσα, μελέτησε ενδελεχώς τα έργα του Ντοστογιέφσκι και εντυπωσιάστηκε από τη ρωσική φιλοσοφία και τις πολιτικές ιδέες Ρώσων εξόριστων, όπως του αναρχικού και εκπροσώπου του μηδενισμού Μιχαήλ Μπακούνιν. Το 1931 δημοσίευσε τη βιογραφία του Ντοστογιέφσκι (*Dostoevsky (1821-1881): A New Biography*), το 1933 τη μελέτη του *The Romantic Exiles*, το 1934 τη βιογραφία του Μαρξ (*Karl Marx: A Study in Fanaticism*) και το 1937 (το έτος που επισκέφτηκε τη Σοβιετική Ένωση και τη ναζιστική Γερμανία) ξεκίνησε τη μελέτη *Η εικοσαετής κρίση 1919-1939: Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων* (η οποία δημοσιεύθηκε το 1939, λίγους μήνες πριν τη γερμανική κατάληψη της Πολωνίας· το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2000 από τις εκδόσεις Ποιότητα). Στο συγγραφικό έργο του συγκαταλέγονται πολλές άλλες μελέτες μεταξύ των οποίων και η 14τομη ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, που ολοκληρώθηκε σε διάστημα 25 ετών (ο πρώτος τόμος της δημοσιεύθηκε το 1950). Ωστόσο, το γνωστότερο βιβλίο του είναι το *What is History?* (α΄ έκδ. Macmillan 1961).

Οι εξελίξεις των πρώτων ψυχροπολεμικών χρόνων αποτέλεσαν το ισχυρότερο κίνητρο για τον Καρ και τους άλλους ιστορικούς που παρακίνησαν με τον δικό τους τρόπο ή απλώς συμμετείχαν σε αυτόν τον επιστημονικό διάλογο σχετικά με τη σχέση της ιστορικής επιστήμης με το ιστορικό γίγνεσθαι, την αξία των ερευνητικών πορισμάτων και γενικότερα τη χρησιμότητά της. Συγκεκριμένα, όπως εξηγήσε ο Καρ μερικές δεκαετίες αργότερα, την εποχή που ετοίμαζε την πρώτη έκδοσή του:<sup>13</sup>

*Ο Δυτικός κόσμος ζούσε ακόμα τον απόηχο των δύο παγκοσμίων πολέμων και των δύο μεγάλων επαναστάσεων του 20ού αιώνα, της Ρωσικής και της Κινέζικης. Η αθώα αυτοπεποίθηση και η πίστη στη διαρκή πρόοδο της ανθρωπότητας, που χαρακτήριζαν τη Βικτοριανή εποχή, αποτελούσαν πια μακρινό παρελθόν. Η πραγματικότητα πρόβαλλε ανησυχητική, αν όχι απειλητική. Μολαταύτα, υπήρχαν ήδη ενδείξεις ότι ορισμένοι από τους κινδύνους που απειλούσαν την ανθρωπότητα θα μπορούσαν να αποτραπούν. Η διεθνής οικονομική κρίση, που ορισμένοι θεωρούσαν βέβαιο ότι θα ακολουθήσει τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είχε ξεσπάσει. Η Βρετανική Αυτοκρατορία είχε διαλυθεί χωρίς ιδιαίτερους κλυδωνισμούς. Η αποσταλινοποίηση στη Σοβιετική Ένωση και η “απομακαρθοποίηση” στις Ηνωμένες Πολιτείες προχωρούσαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς. Η Γερμανία και η Ιαπωνία είχαν συνέλθει από τη συντριπτική ήττα του 1945 και η οικονομία τους ανέκαμπτε με ταχείς ρυθμούς, ενώ η Γαλλία γινόταν σιγά σιγά*

<sup>12</sup> Η αγγλική έκδοση έγινε το 2002. Βλ. Cannadine, 2007: 10-11.

<sup>13</sup> Το βιβλίο του Καρ που θα αναφερθεί σε αρκετά κεφάλαια αυτού του βιβλίου, εκδόθηκε για πρώτη φορά στην αγγλική γλώσσα το 1961 από τις εκδόσεις Macmillan. Περιλαμβάνει, όπως αναφέρθηκε, τις έξι διαλέξεις που έδωσε ο Καρ στη Σχολή Τρίνιτι του Πανεπιστημίου Κέιμπριτζ από τον Ιανουάριο έως το Μάρτιο του 1961. Η μετάφρασή του στην ελληνική γλώσσα που χρησιμοποιείται εδώ, είναι η δεύτερη που επιχειρήθηκε, και στηρίζεται στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Καρ, την οποία προετοίμαζε ο ίδιος επί δεκαετίες αλλά δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Δημοσιεύθηκε μια πενταετία μετά το θάνατό του με επιμέλεια του Ντέιβις (R.W. Davis, 1925-), ο οποίος συνέγραφε και το επιλογικό κείμενο.

---

και πάλι μεγάλη δύναμη. Στις ΗΠΑ άρχισε η περίοδος του Κένεντυ, και στα χρηματιστήρια α-  
ξιών όλου του κόσμου η άνθηση ήταν γεγονός. (...) Τα επόμενα είκοσι χρόνια, πολλές από τις  
ελπίδες μου, αλλά κι η γενικότερη μακαριότητα που αντανακλούσαν τα κείμενά μου, διαψεύ-  
στηκαν (Carr, 1999: 11-12).

Προφανώς είχε εξαρχής κατά νου να επιχειρήσει μια δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση αυτού του βιβλίου του. Για τον σκοπό αυτό, συγκέντρωσε «ένα μεγάλο κουτί με κριτικές και επιστολές σχετικά με την πρώτη έκδο-  
ση». Ήταν μάλιστα αρκετά τυχερός, διότι ευτύχησε να ζήσει ενενήντα χρόνια και να παρατηρήσει ως αυτό-  
πτης μάρτυρας τις *συνταρακτικές* εξελίξεις του μεγαλύτερου μέρους του 20<sup>ου</sup> αιώνα, που ανέτρεψαν τις συνέ-  
χειες και όποιες βεβαιότητες μπορούσε να αποδέχεται μέχρι τότε ο ιστορικός και η σύγχρονη κοινωνία του. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, παρατηρώντας τις ανατροπές που είχαν επιφέρει οι παγκόσμιοι πόλεμοι  
και οι επαναστάσεις του 20<sup>ου</sup> αιώνα, αντιλαμβάνονταν και ο ίδιος με διαφορετικό τρόπο τη σημασία τους από  
ό,τι στην αρχή της «ανησυχητικής εποχής» του Κένεντυ. Η αιτία ήταν «ότι η σχετικότητα της επιστημονικής  
γνώσης είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι πίστευε νωρίτερα», και επίσης η διαπίστωσή του ότι ο χρόνος και ο  
τόπος ως αφετηρίες της έρευνας επηρεάζουν επίσης σημαντικά «τη θεωρία και την πρακτική» του ιστορικού  
(Carr, 1999: 203). Σχεδίαζε, λοιπόν, να περιλάβει στη δεύτερη έκδοση ζητήματα που είχε αγνοήσει ή είχε κα-  
λύψει ανεπαρκώς το 1961 και επίσης να προσθέσει και άλλα ζητήματα προκειμένου να ενισχύσει ή και να  
αναθεωρήσει κάποια από τα αρχικά επιχειρήματά του και τις παλιότερες απόψεις του. Ενδεχομένως θα ξα-  
ναέγραφε «σχεδόν από την αρχή» κάποιες από τις ομιλίες του, αλλά τελικά πρόλαβε να ετοιμάσει μόνο τον  
πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (Carr, 1999: 197).

Οι διαλέξεις του Καρ με τον γενικό τίτλο *Τι είναι Ιστορία* αποδεικνύουν περίτρανα ότι η ιστορία αλ-  
λάζει και εξελίσσεται παράλληλα με την κοινωνία του ιστορικού –η διαπίστωση αυτή θα απασχολήσει σε  
αρκετά από τα σημεία αυτού του βιβλίου. Ο ιστορικός από την πλευρά του, έχοντας γνώση αυτής της αδιάκο-  
πης αλλαγής, είναι μάλλον αναγκαίο να την αποδέχεται, όπως ακριβώς θα πρέπει να αποδέχεται και την κρι-  
τική του έργου του από τους συγχρόνους του. Σύμφωνα με τη σημαντικότερη διαπίστωσή μας μέχρι το ση-  
μείο αυτό, η ιστορία είναι χωρίς αμφιβολία μια επιστήμη. Είναι όμως πιθανό μια επιστήμη να μην καταλήγει  
σε «οριστικά» πορίσματα; Είναι γεγονός ότι το τελευταίο ερώτημα προστέθηκε αρκετά νωρίς στη μεγάλη  
λίστα των ζητημάτων που τροφοδότησαν τις συζητήσεις και φυσικά τις αντιπαραθέσεις των ιστορικών. Όσο  
κι αν μας προκαλεί έκπληξη, ο πρώτος που εξέφρασε την ανησυχία ότι είναι αδύνατο να παραχθεί «οριστική  
ιστορία», ήταν ο αρκετά προοδευτικός και ένθερμος υποστηρικτής της επιστημονικής ιστορίας, Τζον Άκτον,  
ο επιμελητής, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, της πρώτης *Σύγχρονης Ιστορίας* του Κέιμπριτζ. Βέβαια, ο ίδιος  
περιόρισε αυτό το υποτιθέμενο πρόβλημα στις τελευταίες δεκαετίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα που θα κάλυπτε η *Σύγ-  
χρονη Ιστορία*, και υπαινισσόταν επίσης ότι επρόκειτο για πρόβλημα αποκλειστικά της δικής του γενιάς –ίσως  
επειδή θεωρούσε πως ήταν η πρώτη γενιά που αποτόλμησε να μελετήσει σε βάθος την τόσο σύγχρονη ιστορία  
της.<sup>14</sup> Στο σημείο αυτό θα ακολουθήσουμε την παρότρυνση του Καρ και θα προσπαθήσουμε να «κατανοή-  
σουμε» πρώτα τον ιστορικό –στην περίπτωση αυτή τον Άκτον– και έπειτα θα μελετήσουμε τις απόψεις του.  
Έτσι, θα έχουμε την ευκαιρία να προσεγγίσουμε σε βάθος τις ανησυχίες και τις ανασφάλειες που είναι πιθανό  
να έχουν κληρονομήσει από το παρόν τους οι κατά καιρούς πρωταγωνιστές του επιστημονικού διαλόγου για  
τη θεωρία και την πρακτική της ιστορικής επιστήμης και επίσης θα παρουσιάσουμε έναν από τους μεγαλύτε-  
ρους «φόβους» του ιστορικού: τη μελέτη της σύγχρονης εποχής του.

Είναι προφανές ότι ο Άκτον δεν συμφωνούσε με τους περισσότερους ιστορικούς της γενιάς του που  
θεωρούσαν ασφαλέστερα ερευνητικά πεδία την αρχαία και τη μεσαιωνική εποχή, εξαιτίας της χρονικής από-  
στασης που χώριζε αυτές τις εποχές από το παρόν τους. Κατά τη γνώμη του, άλλωστε, το πρόβλημα δεν ήταν

---

<sup>14</sup> Βλ. την επιστολή του Άκτον (Οκτώβριος 1896), στο *The Cambridge Modern History: An Account of Its Origins, Au-  
thorship and Production*, 1907: 12.

---

θεωρητικό αλλά μόνο πρακτικό: για τα τόσο πρόσφατα γεγονότα ήταν ακόμη ελάχιστο και απολύτως ανεπαρκές το τεκμηριωτικό υλικό στο οποίο είχαν πρόσβαση οι ιστορικοί. Στην πραγματικότητα, όμως, το πρόβλημα που έθιγε, παραπέμπει σε ένα σοβαρό θεωρητικό ζήτημα της ιστορίας, που δεν απασχόλησε μόνο τη γενιά του: ποια είναι δηλαδή τα όρια της γνώσης μας για το παρελθόν ή με απλούστερα λόγια ποιο τμήμα του παρελθόντος μας αποκαλύπτουν οι πηγές, ώστε να παράγουμε μια «οριστική» ιστορία; Είναι γνωστό ότι ο Άκτον είχε μελετήσει τη σύγχρονη εποχή του. Ξεκίνησε από την καθοριστική, κατά την άποψή του, τομή του 15<sup>ου</sup> αιώνα και στην τρίτη σειρά των διαλέξεων του στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ –που προκάλεσαν εξαιρετικά θετικές εντυπώσεις– έφτασε μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους. Σε αυτές τις διαλέξεις, εξήγησε στους ακροατές του πόσο επηρέασαν το ξέσπασμα της Επανάστασης οι καταχρήσεις και η χρεωκοπία του παλαιού καθεστώτος, και κατέληξε μάλιστα στο συμπέρασμα ότι αρκετά από τα αιτήματα των επαναστατών ήταν νόμιμα. Ανέλυσε επίσης τις ομοιότητες που παρατηρούσε στην άσκηση της εξουσίας των επαναστατών και των ιθύνόντων του παλαιού καθεστώτος: αμφότεροι είχαν χρησιμοποιήσει, τα ίδια μέσα για την επιβολή τους, όπως σχολίαζε, ξεκινώντας από τον συγκεντρωτισμό και καταλήγοντας στις δολοφονίες των αντιπάλων τους ή και στην τρομοκρατία (Dalberg-Acton, 1910). Ο Άκτον, επομένως, δεν συγκαταλεγόταν στους κατά παράδοση συντηρητικούς της εποχής του. Αντίθετα, ήταν υπέρμαχος της ελευθερίας, με το ειδικά περιεχόμενο που προσέδιδε ο ίδιος στον όρο, και, παρότι ξεκίνησε την πανεπιστημιακή του καριέρα στα τελευταία χρόνια της ζωής του, μπορεί να υποστηριχθεί ότι με το έργο του συνέβαλε στον εμπλουτισμό της ιστορικής θεωρίας. Στις οδηγίες του, για παράδειγμα, προς τους συγγραφείς του τόμου της *Σύγχρονης Ιστορίας* που εστιαζόταν στην Γαλλική Επανάσταση, επεσήμανε την ανάγκη να αποσιωπηθούν τυχόν εθνικιστικές ή άλλες προσηλώσεις, ώστε η ανάλυση, για παράδειγμα, της μάχης του Βατερλώ να ικανοποιεί Γάλλους, Γερμανούς, Δανούς, Άγγλους και κάθε άλλης εθνικότητας ιστορικούς. Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε, λοιπόν, το γεγονός ότι ο ίδιος άνδρας επέμενε πως η «ολοκληρωμένη» ιστορία είναι «οριστική» και χαρακτηρίζεται από «βεβαιότητες». Τι μπορεί να σημαίνει τελικά ο όρος «οριστική ιστορία» ή γενικότερα «οριστική επιστήμη»;

Ας μη λησμονούμε επίσης ότι ο Άκτον ήταν ένας ιστορικός που αγωνίστηκε πριν από τον Μπέρι για να καταδείξει την επιστημονική υπόσταση της ιστορίας. Όπως ήδη φάνηκε, τόλμησε να πραγματευτεί περίπλοκα, ευαίσθητα και δυσερμήνευτα θέματα αλλά μάλλον προβληματίστηκε, όταν συνειδητοποίησε ότι δεν κατέληξε σε βεβαιότητες και ακλόνητα συμπεράσματα, όπως προφανώς προσδοκούσε –αντίθετα, βρέθηκε ενώπιον ενός μεγάλου πλήθους αναπάντητων ερωτημάτων. Επιπλέον, ως ιστορικός της εποχής του, δεν έκρυβε τον ενθουσιασμό του για την αξιοσημείωτη μεταβολή της πολιτικής αρκετών ευρωπαϊκών κυβερνήσεων απέναντι στην ιστορία και το έργο του ιστορικού: τόνιζε, για παράδειγμα, με ενθουσιασμό ότι διάφορες κυβερνήσεις ενθάρρυναν και χρηματοδοτούσαν τη δημοσίευση αρχείων. Παράλληλα, όμως, εξέφραζε την αισιοδοξία του ότι, χάρη στην εντυπωσιακή αύξηση των ελεύθερα προσβάσιμων πια ιστορικών πηγών, θα πολλαπλασιάζονταν και οι βεβαιότητες της ιστορικής γνώσης. Σε κάποια επιστολή του μάλιστα προς την εκδοτική επιτροπή της *Σύγχρονης Ιστορίας του Κέιμπριτζ* ανέφερε ότι, αφού «όλες» σχεδόν οι διαθέσιμες πληροφορίες του παρελθόντος ήταν πια προσιτές, ο ιστορικός θα μπορούσε να δώσει λύσεις σε όλα τα προβλήματα και απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα.<sup>15</sup> Αυτή ήταν άραγε μια ρομαντική ή ακόμη και ουτοπική παραδοχή ενός ιστορικού που προσδοκούσε τα όρια της ανάπτυξης της επιστήμης του να είναι απεριόριστα; Αν απαντήσουμε καταφατικά, τότε θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτή η παραδοχή συνδέει στενά τον Άκτον με πολλούς προγενέστερους από αυτόν και με εξίσου πολλούς μεταγενέστερους ιστορικούς. Παρά τις σημαντικές εξελίξεις στη θεωρία και φιλοσοφία της ιστορικής επιστήμης που θα παρουσιάσουμε στα επόμενα κεφάλαια, ακόμη και στα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα –ίσως και αργότερα– πολλοί διακεκριμένοι ιστορικοί και πανεπιστημιακοί δάσκαλοι σε διάφορα κράτη της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου προσπαθούσαν να ανακαλύψουν «οριστι-

---

<sup>15</sup> Για μια αναλυτική παρουσίαση των απόψεών του μετά το διορισμό του στην έδρα του «βασίλικου» καθηγητή, βλ. Fitzsimons, 1983: 201-206. Βλ. επίσης Mathew, 1946· Himmelfarb, 1952· Mathew, 1968· Schuettinger, 1976.

κές» ερμηνείες, γιατί προφανώς αισθάνονταν επιστημονικά ανασφαλείς –όπως και ο Άκτον– καθώς αναλογίζονταν ότι οι πηγές τους προσφέρουν ελάχιστες γνώσεις για το παρελθόν που προσπαθούν να ερμηνεύσουν. Για να καλύψουν αυτήν ακριβώς την ανασφάλειά τους, αναζητούσαν νέες πηγές και θεωρούσαν ισχυρό κίνητρο για την έναρξη μιας έρευνας και τη συγγραφή μιας μονογραφίας την «ανακάλυψη» ενός άγνωστου ή μέχρι τότε χαμένου αρχείου. Αλλά ο ιστορικός δεν είναι αρχαιολόγος που επιδιώκει να φέρει στο φως κάποιο τμήμα του θαμμένου παρελθόντος ούτε τα όρια της ανάπτυξης της επιστήμης του μπορούν να διευρυνθούν από νέα ευρήματα (βλ. σχετικά κεφάλαια 2-5).

Σε αυτήν την ανησυχία ή της προσδοκία τους να δημιουργήσουν την «οριστική» και μη ανατρέψιμη ιστορία, θα απαντούσαμε σήμερα ότι πολλές επιστήμες –μάλλον οι περισσότερες– εξελίσσονται καθώς αναιρούν παλιότερες διαπιστώσεις τους. Σε μεγάλο βαθμό δηλαδή αυτό-αναθεωρούνται χωρίς να απειλείται η επιστημονική αξία τους.<sup>16</sup> Αυτό ακριβώς ισχύει και για την ιστορία, απαντούσε με αυστηρότητα πενήντα πέντε χρόνια περίπου μετά τον θάνατο του Άκτον, ο καθηγητής Ιστορίας Τζορτζ Κλαρκ (George Clark, 1870-1979), που τον διαδέχθηκε στην επιμέλεια της έκδοσης της *Νέας Σύγχρονης Ιστορίας του Κέιμπριτζ*. Όχι μόνο δεν υπάρχει «οριστική ιστορία», εξηγούσε ο Κλαρκ. Οι ιστορικοί, ή τουλάχιστον πολλοί εξ αυτών, γνωρίζουν ότι «ολόκληρη η ιστορία είναι σύγχρονη», και επειδή «θεωρούν αναμενόμενο ότι το έργο τους θα ξεπεραστεί ξανά και ξανά», δεν περιμένουν τη λύτρωσή τους από τις πηγές –που ούτως ή άλλως δεν θα μπορούσαν να τους λυτρώσουν (Clark, 1957: xix και xxiv). Είναι εκ των προτέρων βέβαιο ότι οι πηγές δεν θα αποκαλύψουν στον ιστορικό την «αληθινή ιστορική πραγματικότητα» που ονειρεύεται, αφενός, γιατί η έννοια του «αληθινού» ταυτίζεται με αυτή της «πραγματικότητας» και αφετέρου, διότι οι ορισμοί αμφοτέρων στα ερμηνευτικά λεξικά όλων των εθνικών γλωσσών δεν είναι εφαρμόσιμοι στην καθημερινή πράξη. Η «αλήθεια» είναι η «πραγματικότητα», δηλαδή «το σύνολο των υπαρκτών πραγμάτων, καταστάσεων ή συνθηκών» ή με άλλα λόγια «ο αντικειμενικός κόσμος όπως υπάρχει και γίνεται αντιληπτός» από ανθρώπους που δεν χρησιμοποιούν τη φαντασία τους και προφανώς ούτε τη λογική τους –αφού και αυτή θα τους οδηγήσει σε προσωπικές αντιλήψεις περί της αλήθειας ή πραγματικότητας.

Ο Τζορτζ Κλαρκ ξεκίνησε την ακαδημαϊκή καριέρα του στην Οξφόρδη το 1919 και το 1931 εκλέχθηκε καθηγητής οικονομικής ιστορίας. Το 1943 διορίστηκε «βασιλικός» καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και το 1947 επέστρεψε στην Οξφόρδη. Ανέλαβε την επιμέλεια των σειρών της *Ιστορίας της Αγγλίας της Οξφόρδης*, στην οποία συνέβαλε με το γνωστό άρθρο του «The Late Stuarts» (1934), και της *Νέας Σύγχρονης Ιστορίας του Κέιμπριτζ*. Στο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται πολλές σημαντικές μελέτες όπως: *Science and Social Welfare in the Age of Newton* (1937), *Guide to English Commercial Statistics, 1696-1782* (1937), *The Wealth of England* (1946), *Early Modern Europe* (1957), *War and Society in the Seventeenth Century* (1958) κ. ά. Υπήρξε επίσης δύο φορές *editor* του περιοδικού *English Historical Review* και τιμήθηκε με πολλούς τίτλους και βραβεία κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του.

Η ιστορία, λοιπόν, μπορεί να οριστεί, όπως πρότεινε άλλος διαπρεπής ιστορικός, ως μια «αναπαράσταση στον νου του ιστορικού του συστήματος σκέψης του οποίου την ιστορία μελετά» (Collingwood, 1946). Είναι δηλαδή το αποτέλεσμα της διανοητικής διεργασίας, μέσω της οποίας μπορεί ο ιστορικός να φανταστεί αφενός τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονταν οι άνθρωποι της εποχής που εξετάζει και αφετέρου τον τρόπο της σκέψης των λίγων που δημιούργησαν τις πηγές του (βλ. σχετικά κεφάλαιο 2) –εν κατακλείδι, ίσως είναι το αποτέλεσμα της επιτυχίας του να διαχωρίσει αυτούς τους τρόπους. Επομένως, «η έρευνα δείχνει να είναι ατέρμονη», κανένα θέμα δεν εξαντλείται μετά την ολοκλήρωση ενός ή περισσότερων ιστορικών έργων και κάθε έρευνα ξεκινά από το παρόν του ιστορικού, και έτσι στηρίζεται σε ερωτήματα που ανανεώνονται και εμπλουτίζονται

<sup>16</sup> Εντυπωσιακή είναι η παραδοχή του διάσημου αστροφυσικού Στίβεν Χόκινγκ (Stephen Hawking, 1942-) μέσω του ηθοποιού που τον υποδύεται στην πρόσφατη κινηματογραφική ταινία *Η θεωρία των πάντων* (*The Theory of Everything*, 2014) ότι ο ίδιος πέτυχε μια νέα επιστημονική ανακάλυψη, επειδή διέψευσε την προηγούμενη.

---

διαρκώς. Αν τελικά «ο ιστορικός που ζει, όπως οφείλει, στο παρόν, δεν μπορεί να ενσωματώσει το παρελθόν στο δικό του παρόν, τότε δεν μπορεί να γνωρίζει το παρελθόν ούτε μπορεί να γράψει σχετικά με αυτό κάτι που να είναι αληθινό ή κατανοητό από τους συγχρόνους του» (Clark, 1957). Με απλούστερα λόγια η απουσία «οριστικής» και «αμετάβλητης» ιστορίας δεν οφείλεται στο ιστορικό παρελθόν –το οποίο ούτως ή άλλως δεν αλλάζει– ούτε όμως στις πηγές που ούτως ή άλλως αποκαλύπτουν τη δική τους αλήθεια. Οφείλεται στο γεγονός ότι οι ιστορικοί κάθε γενιάς ερευνούν το παρελθόν σύμφωνα με τις αντιλήψεις που επικρατούν στο παρόν τους. Όπως προσέθετε ο Καρ, η απάντηση στο ερώτημα *τι είναι ιστορία*, «συνειδητά ή ασύνειδα, αντικατοπτρίζει τη θέση μας στον χρόνο και αποτελεί μέρος της απάντησής μας στο γενικότερο ερώτημα πώς βλέπουμε την κοινωνία στην οποία ζούμε» (Carr, 1999: 17).

Ο ιστορικός, όπως δεν είναι δικαστής (Knowles 1955: 19), δεν είναι λογοτέχνης ούτε ποιητής, παρά το γεγονός ότι η ιστορία «είναι η μόνη επιστήμη που έχει την περίεργη τύχη να απαιτούν από αυτήν να είναι ταυτόχρονα και τέχνη»,<sup>17</sup> καθώς επίσης να είναι αντικειμενική, αληθινή, πειστική, οριστική, διδακτική, ίσως και διασκεδαστική, αλλά γιατί όχι και μαγική. Τελικά, λόγω του ειδικού αντικειμένου που θεραπεύει η ιστορία όσο και εξαιτίας της παραγωγής της ανάμεσα στο παρόν του ιστορικού, στο αντίστοιχο παρόν των προγενέστερων ιστορικών και στο ιστορικό παρελθόν, αποκτά μια ιδιαίτερη θέση μεταξύ των επιστημών. Για πολλούς, κυρίως μη ειδικούς και φιλόστορες, παραμένει ακόμη και σήμερα μια άγνωστη και αμφισβητήσιμη επιστήμη ως προς την επιστημονική δεοντολογία της, τη χρησιμότητα και τους στόχους της. Είναι βέβαιο ότι οι συζητήσεις για την επιστημονική υπόστασή της δεν ξεκίνησαν ούτε ολοκληρώθηκαν στην αυγή του 20<sup>ου</sup> αιώνα: όταν δηλαδή ο Μπέρνι αισθανόταν τυχερός που παρακολουθούσε την προοδευτική ωρίμανση της επαναστατικής μεταμόρφωσης της ιδέας για την ιστορία, που, κατά τη γνώμη του, δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί (1903: 23-25), ο Φερθ πάσχιζε να οργανώσει με επιστημονικό τρόπο τις ιστορικές σπουδές της Οξφόρδης, ο Τρεβέλιαν ασκούσε κριτική σε όλους για τους δικούς του λόγους. Ήδη φάνηκε ότι ο επιστημονικός διάλογος για την ιστορία δεν έχει τέλος· και προφανώς δεν υπάρχει «οριστική ιστορία», όπως δεν υπάρχουν οριστικές απαντήσεις που να ικανοποιούν όλους τους ανθρώπους σε όλες τις κοινωνίες και όλες τις εποχές.

---

<sup>17</sup> Για την άποψη αυτή, την οποία εξέφρασε ο Πρώσος ιστορικός Γιόχαν Γκούσταβ Ντρώυζεν (Johann Gustav Droysen, 1808-1884), βλ. Evans, 2009: 49· Shouthead, 1995.



## Βιβλιογραφία

- Acton, John Emerich Edward Dalberg. (1910). *Lectures on the French Revolution*, Επιμ. John Neville Figgis & Reginald Vere Laurence. London: Macmillan.
- Andersen, Kirsti & Henk J. M. Bos. (2006). Pure Mathematics. Στο Katharine Park & Lorraine Daston (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 3: *Early Modern Science* (σσ. 696-723). Cambridge: Cambridge University Press.
- Atkinson, Dwight. (1993). *Scientific Discourse in Sociohistorical Context: The Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1675-1975*. Mahwah, NJ.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Barton, Keith C. & Linda S. Levstik. (2008). *Διδάσκοντας ιστορία για το συλλογικό αγαθό*, μτφρ. Αφροδίτη Θεοδωρακάκου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bloch, Marc. (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Bowler, Peter J. & Iwan Rhys Morus. (2014). *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης*, μτφρ. Βαρβάρα Σπυροπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Brockliss, Laurence. (2003). Science, the Universities and Other Public Spaces. Teaching Science in Europe and in the Americas. Στο Roy Porter (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 4: *Eighteenth-century Science* (σσ. 44-86). Cambridge, Cambridge University Press.
- Bury, J. B.. (1903). *An Inaugural Lecture delivered in the Divinity School Cambridge on January 26, 1903*. Cambridge: University Press of Cambridge.
- Cannadine, David. (2007). Εισαγωγή. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;* μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 9-22). Αθήνα: εκδ. Νήσος.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Carson, Hampton. (1940). *A History of the Historical Society of Pennsylvania*, 2 τ. Philadelphia: Historical Society of Pennsylvania.
- Clark, George (1957). General Introduction: History and the Modern Historian. Στο *The New Cambridge Modern History*, τ. 1: *The Renaissance, 1493-1520* (σσ. xiii-xxxvi). Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, John Willis. (1904). *Endowments of the University of Cambridge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collingwood, R. G.. (1946). *The Idea of History*, New York: Oxford University Press.
- Donahue, William (2006). Astronomy. Στο Katharine Park & Lorraine Daston (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 3: *Early Modern Science* (σσ. 564-595). Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Richard. (2009). *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη. Αθήνα, Σαββάλας.
- Feldner, Heiko. (2003). The New Scientificity in Historical Writing around 1800. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History: Theory and Practice* (σσ. 3-22). London: Arnold.
- Firth, Charles H.. (1905). *A Plea for the Historical Teaching of History. An Inaugural Lecture delivered on November 9, 1904*, 2η Έκδοση. Oxford: Clarendon Press.
- Fitzsimons, M.A., (1993). *The Past Recaptured*. Notre Dame & London: University of Notre Dame Press.

- Harrison, Robert, Aled Jones & Peter Lambert. (2004). The Institutionalisation and Organisation of History. Στο Peter Lambert & Phillipp Schofield (Επιμ.), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline* (σσ. 9-25). London & New York: Routledge.
- Himmelfarb, Gertrude. (1962). *Lord Acton: A Study in Conscience and Politics*. Chicago: Chicago University Press.
- Kellner, Hans. (2013). The Return of Rhetoric. Στο Nancy Partner & Sarah Foot (Επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory* (σσ. 148-162). London: Sage.
- Kenyon, John (1984). *The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance*. Pittsburg: University of Pittsburg Press.
- Knowles, David. (1963). *The Historian and Character and Other Essays*. Cambridge: University of Cambridge.
- Lambert, Peter. (2003). The Professionalization and Institutionalization of History. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History: Theory and Practice* (σσ. 42-60). London: Arnold.
- Lamont, William (επιμ.). (1998). *Historical Controversies and Historians*. London: UCL Press.
- Latour, Bryno. (1998). *The Pasteurization of France*, μτφρ. στην αγγλική γλώσσα Alan Sheridan & John Law. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Marwick, Arthur. (1985). *Εισαγωγή στην ιστορία*, μτφρ. Κρίστη Τρίγκου. Αθήνα: εκδ. Π. Κουτσύμπος (Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Αγγλίας).
- Mathew, David. (1946). *Acton: The Formative Years*. London: Eyre and Spottiswoode
- Mathew, David. (1968). *Lord Acton and His Times*. London: Eyre and Spottiswoode.
- McClellan III, James. (2003). Scientific Institutions and the Organization of Science. Στο Roy Porter (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 4: *Eighteenth-century Science* (σσ. 87-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Noiriel, Gérald. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*; μτφρ. Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg,
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκότσινας. Αθήνα: Κέδρος.
- Park, Katharine & Lorraine Daston. (2006). Introduction: The Age of the New. Στο Katharine Park & Lorraine Daston (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 3: *Early Modern Science* (σσ. 1-20). Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Roy (Επιμ.). (2003). *The Cambridge History of Science*, τ. 4: *Eighteenth-century Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Theodore M. & Dorothy Ross. (2003). Introduction: Writing the History of Social Science. Στο Theodore M. Porter και Dorothy Ross (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 7: *The Modern Social Sciences* (σσ. 1-10). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schuettinger, Robert L. (1976). *Lord Acton: Historian of Liberty*. La Salle: Illinois, Open Court Publishing Co.
- Searby, Peter. (1997). *A History of the University of Cambridge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 3 τ.
- Shapin, Steven. (2006). The Man of Science. Στο Katharine Park & Lorraine Daston (Επιμ.), *The Cambridge History of Science*, τ. 3: *Early Modern Science* (σσ. 179-191). Cambridge: Cambridge University Press.
- Shea, William R. & Mariano Artigas. (2003). *Galileo in Rome: The Rise and Fall of a Troublesome Genius*. New York: Oxford University Press.

- Shouhard, Robert (1995). *Droysan and the Prussian School of History*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Soffer, Reba N. (1994). *Discipline and Power: The University, History and the Making of an English Elite, 1870-1930*. Stanford CA.: Stanford University Press.
- Stern, Fritz. (1972). Introduction. Στο Fritz Stern (Επιμ.), *The Varieties of History: From Voltaire to the Present* (σσ. 11-34). New York: Vintage Books eds.
- Stimson, Dorothy. (1948). *Scientists and Amateurs: A History of the Royal Society*. New York: H. Schuman ed.
- The Cambridge Modern History: An Account of Its Origins, Authorship and Production*. (1907). Cambridge: Cambridge University Press.
- The Oxford University Calendar*. (1827). London: Oxford.

## Κεφάλαιο 2: Οι πηγές και τα «εργαλεία» του ιστορικού

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε ποιες είναι οι πηγές του ιστορικού, πώς κατηγοριοποιούνται και για ποιους λόγους, πώς παρήχθησαν στην πορεία του χρόνου, με ποιο τρόπο μπορεί και πρέπει να τις διαχειριστεί, να τις αξιολογήσει και να τις αξιοποιήσει, αλλά και πού θα πρέπει να αναζητήσει τις πηγές του. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη μεταβαλλόμενη εννοιολόγηση της ιστορικής πηγής στην πορεία του χρόνου, αλλά και στους τρόπους με τους οποίους η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει επηρεάσει τη διάσωση των πηγών και, κατ' επέκταση, τη διαδικασία της ιστορικής έρευνας. Ειδικότερα, στην ενότητα όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη, η μεθοδολογία και η χρησιμότητα της λεγόμενης «προφορικής ιστορίας», εξετάζονται μεταξύ άλλων και οι επιστημονικές τεχνικές που έχουν αναπτυχθεί για τη συγκέντρωση των προφορικών μαρτυριών. Η ανάλυση όλων των ενοτήτων εμπλουτίζεται με παραδείγματα, ώστε ο αναγνώστης αυτού του κεφαλαίου να προβληματιστεί σχετικά με τις πληροφορίες του παρελθόντος, που είναι πιθανό να του αποκαλύψει η κάθε κατηγορία ή ομάδα πηγών. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο, θα μελετήσουμε ως άλλο απαραίτητο «εργαλείο» της ιστορικής επιστήμης την περιοδολόγηση, και θα εξηγήσουμε την ανάγκη αλλά και τη χρησιμότητα της κατάτμησης της ενότητας του ιστορικού χρόνου.

Πρόσθετες πληροφορίες, που διευρύνουν την κατανόηση του αναγνώστη αυτού του κεφαλαίου σε ό,τι αφορά τις πηγές του ιστορικού, αλλά και στις λεγόμενες «βοηθητικές επιστήμες» της ιστορίας (που αποκαλούνται «βοηθητικές», διότι επεξεργάζονται τις πηγές του ιστορικού και, έτσι, διευκολύνουν τη μελέτη του), παρουσιάζονται στα παραρτήματα αυτού του κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, στο παράρτημα 2.1 περιγράφεται συνοπτικά το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο που αφορά τη διατήρηση των ιστορικών πηγών, στην ίδρυση και στην οργάνωση των φορέων που είναι αρμόδιοι για τη φύλαξή τους. Στα παραρτήματα 2.2 μέχρι και 2.5 παρουσιάζεται το αντικείμενο μελέτης και η ιστορική εξέλιξη μερικών από τις σημαντικότερες βοηθητικές πηγές, συγκεκριμένα της παλαιογραφίας, της κρυπτογραφίας, της διπλωματικής και της εραλδικής, ώστε, σε συνδυασμό με τη μελέτη του κυρίως κειμένου, ο αναγνώστης αυτού του κεφαλαίου να κατανοήσει σε βάθος αφενός τον ρόλο των άλλων επιστημών στην ανάπτυξη της ιστορικής επιστήμης και αφετέρου την αναγκαιότητα της συνεργασίας μεταξύ των επιστημών.

### 2.1 Οι πηγές του ιστορικού

Ήδη αναφέρθηκε ότι ο ιστορικός δεν γράφει την ιστορία από τη φαντασία του, αλλά με βάση τις πηγές του. Και τι είναι οι πηγές; Σύμφωνα με τον ορισμό που περιλαμβάνουν στο λεξικό τους οι Οφφενστάτ, Ντυφώ και Μαζουρέλ, πηγές είναι «το σύνολο των ιχνών που έχουν αφήσει οι φορείς της δράσης στο παρελθόν και πάνω στα οποία ο ερευνητής στηρίζει τη δουλειά του» (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 162-163). Οι πηγές του ιστορικού μπορεί να είναι έγγραφα, κείμενα, επιγραφές, εικόνες, διατροφικά κατάλοιπα, τοπωνύμια, χάρτες, εφημερίδες, μνημεία, νομίσματα, προφορικές μαρτυρίες, μαγνητοφωνημένα ντοκουμέντα, αλλά και κάθε είδους γραπτό ή μη γραπτό ντοκουμέντο που μπορεί να προσφέρει πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία μιας κοινωνίας, για τις συνήθειες, τις ιδέες και τις νοοτροπίες των ανθρώπων, την οικονομία, την πολιτική εξέλιξη κ.ά.

Όπως είναι προφανές, οι πηγές του είχαν συγκεκριμένη χρησιμότητα στην εποχή τους, αλλά δεν «κατασκευάστηκαν» ούτε με τους ίδιους τρόπους ούτε για να εξυπηρετήσουν τις ίδιες ανάγκες· επομένως, είναι από τη φύση τους διαφορετικές, και η μελέτη κάθε πηγής απαιτεί διαφορετικούς χειρισμούς. Ο ιστορικός, λοιπόν, αναγκάζεται να επινοεί ειδικές μεθόδους, ώστε να δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για το έργο του, έχοντας πάντοτε κατά νου ότι οι πηγές δεν ταυτίζονται με την ιστορία, αλλά αποτελούν το υλικό

της και επίσης ότι δεν υπάρχουν «καλές» ή «κακές» πηγές. Λογικά, το πρώτο στάδιο της έρευνάς του είναι η οργάνωση των πηγών του: η δημιουργία δηλαδή μεγάλων κατηγοριών ή ενοτήτων (για να αποφύγουμε εδώ τον πιο περίπλοκο όρο «τυπολογίες», που περιλαμβάνουν στον ορισμό τους οι Οφφενστάντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ), κάθε μία από τις οποίες περιλαμβάνει διάφορες επιμέρους κατηγορίες, ανάλογα με την προέλευση της κάθε πηγής και με τους ιδιαίτερους κανόνες κριτικής, σχολιασμού, ανάλυσης και ερμηνείας που απαιτούνται, σύμφωνα με τη δεοντολογία της ιστορικής επιστήμης, για την αξιολόγηση και αξιοποίησή της. Είναι θεμιτό να ξεκινήσει την ταξινόμηση του με την κλασική διάκριση των γραπτών από τις μη γραπτές πηγές και να προσθέσει, όπως εξηγεί η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (1917-2012) σε ένα από τα πρώτα εγχειρίδια που δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα για την έρευνα και τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, τις εξής τρεις ενότητες: α') προφορική παράδοση, β') μνημεία και αρχαιολογικό υλικό, και γ') οπτικό και ακουστικό υλικό. Η απουσία του διαδικτύου από τις παραπάνω προτεινόμενες κατηγορίες οφείλεται στο γεγονός ότι η Χριστοφιλοπούλου έγραψε το βιβλίο της στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Τονίζει όμως και η ίδια ότι κάθε εποχή μπορεί να «παράγει» νέες πηγές, ανάλογα με την τεχνολογική της ανάπτυξη. Σχολιάζει μάλιστα ότι μερικές από τις ενότητες πηγών που σημειώνει –π.χ. τα γραπτά κείμενα ή τα μνημεία– μπορεί να απαντούν σε όλες ή στις περισσότερες ιστορικές εποχές, ενώ κάποιες άλλες μπορεί να «είναι συνυφασμένες με την πολιτισμική ζωή ωρισμένων (sic) λαών και εποχών». Συγκεκριμένα:

*για την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιογνωσία πρωτεύουσα θέση έχουν οι επιγραφές· για τους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους και ιδιαίτερα για την Αίγυπτο ξεχωρίζουν οι πάπυροι· στο Βυζάντιο εμφανίζονται νέες πηγές, οι βίοι και τα μαρτύρια αγίων και η εκκλησιαστική ιστοριογραφία· τον ΙΖ' αιώνα στη Δυτική Ευρώπη αρχίζει η έκδοση εφημερίδων που θα εξελιχθούν σε μία από τις σημαντικές πηγές των τελευταίων αιώνων (Χριστοφιλοπούλου, 1978: 51).*

Δεν πρέπει όμως να μας προκαλεί έκπληξη ότι όλες οι κατηγορίες πηγών, που αναφέρονται στο σχόλιο της, εντάσσονται στην ευρεία κατηγορία των γραπτών πηγών. Είναι λογικό οι γραπτές πηγές να ελκύουν, χάρη στον πλούτο των πληροφοριών τους, την προσοχή και το ενδιαφέρον του ιστορικού. Μπορούμε, μάλιστα, να κατανοήσουμε εύκολα γιατί επικρατεί η εντύπωση (ή σωστότερα η ψευδαίσθηση) ότι μέσω των γραπτών κειμένων του παρελθόντος έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει με αρκετή ασφάλεια τις δομές, τις λειτουργίες, τις συνήθειες και πολλά από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα μιας δεδομένης κοινωνίας στα συμφραζόμενα της εποχής της. Η αναπόδραστη γοητεία των γραπτών πηγών αλλά και η υποτιθέμενη ασφάλεια που παρέχουν στον ιστορικό, θα μας απασχολήσουν στις επόμενες ενότητες αυτού του κεφαλαίου, στις οποίες θα μελετήσουμε εκτενέστερα τη «συνάντηση» του ιστορικού με κάθε μία κατηγορία πηγών.

### 2.1.1 Μελετώντας τις γραπτές πηγές

Το πρώτο βήμα της επαφής του ιστορικού με τις γραπτές πηγές αναμφίβολα είναι η γλωσσική κατανόηση. Για παράδειγμα, αν δεν είχε επιτευχθεί η ανάγνωση της ιερογλυφικής γραφής, ο ιστορικός δεν θα μπορούσε να μελετήσει και να αξιοποιήσει ως πηγή τον περίφημο «λίθο της Ροσέτης» (μια επιγραφή που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ναπολεόντειας εκστρατείας στην Αίγυπτο). Αν πάλι ο Μάικλ Βέντρις (Michael Ventris, 1922-1956) δεν είχε αποκρυπτογραφήσει με τη βοήθεια του Τζον Τσάντγουικ (John Chadwick, 1920-1998) την ελληνική γραφή της μυκηναϊκής εποχής, τη λεγόμενη «γραμμική Β'», ο σημερινός ιστορικός που μελετά την αρχαία εποχή, δεν θα είχε τη δυνατότητα ανάγνωσης και προσέγγισης πολλών από τις πηγές του.

Φυσικά, η απλή ανάγνωση μιας πηγής δεν αρκεί. Είναι θεμιτό και σκόπιμο ο ιστορικός να επεκτείνει την «κατανόησή» του, ώστε να «μεταχειρίζεται τις γραπτές πηγές ως μαρτυρίες που επιτρέπουν να εξαγάγει μια πραγματικότητα η οποία τις ξεπερνά». Είναι αυτονόητο ότι η βαθύτερη κατανόηση προϋποθέτει τη χρονολόγηση της πηγής –έστω με τη μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. Πώς θα μπορούσαμε άλλωστε να αξιοποιήσουμε έναν νόμο που μας προσφέρει μια επιγραφή ή ένα έγγραφο, αν ήταν αδύνατο να τον χρονολογήσουμε και να τον συσχετίσουμε με τα ιστορικά του συμφραζόμενα; Αναπόφευκτα, λοιπόν, το πρώτο βασικό μέλημα του ιστορικού είναι να εντάξει στον χρόνο και τον χώρο τα γεγονότα που του προσφέρουν οι πηγές του. Με άλλα λόγια, η γλωσσική κατανόηση των πηγών μαζί με τη χρονολόγησή τους ανοίγουν τον δρόμο για το στάδιο της ερμηνευτικής προσέγγισης,<sup>18</sup> στο οποίο ο ιστορικός θα χρειαστεί τη βοήθεια και άλλων επιστημών.

Για παράδειγμα, αν δεν είχαν αναπτυχθεί η επιγραφική ή η παπυρολογία, ο σημερινός ιστορικός δεν θα είχε στη διάθεσή του επεξεργασμένες τις πηγές του, για να τις διαβάσει και να αντλήσει από αυτές τις πληροφορίες του. Πώς θα μπορούσε δηλαδή να διαβάσει τα κείμενα των επιγραφών, τις οποίες η σκαπάνη των αρχαιολόγων φέρνει στο φως ακρωτηριασμένες ή σε θραύσματα (και είναι αλήθεια ότι οι περισσότερες επιγραφές φτάνουν στα χέρια μας σε θραύσματα); Ή πάλι πόσο εύκολα θα μπορούσε να διαβάσει τα κείμενα των τόσο δύσχρηστων παπύρων, που ως γνωστό είχαν τη μορφή κυλίνδρου, ο οποίος ξετυλιγόταν για να διαβαστεί και έπειτα ξανατυλιγόταν –και ένας κύλινδρος μέσου μεγέθους είχε μήκος έξι ή επτά μέτρα και περιλάμβανε κείμενο εξήντα περίπου σημερινών τυπωμένων σελίδων;

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τη βοήθεια που προσφέρουν στον ιστορικό άλλες επιστήμες, αναλύοντας ενδεικτικά τη συμβολή της επιγραφικής και της παπυρολογίας. Ωστόσο, στόχος μας δεν είναι να παρουσιάσουμε εξαντλητικά τις λεγόμενες «βοηθητικές επιστήμες» της ιστορίας (βλ. σύντομες παρουσιάσεις βοηθητικών επιστημών στα παραρτήματα 2.2-2.5). Εξάλλου, είναι αδύνατο να δημιουργήσουμε έναν πλήρη κατάλογο αυτών των επιστημών –αφού χαρακτηρίζονται ως «βοηθητικές» από τη σκοπιά της ιστορίας, και αυτός ο ορισμός τους είναι ασαφής και γενικός (ίσως και υποτιμητικός αλλά και «ιμπεριαλιστικός», όπως σημειώνουν στο αντίστοιχο λήμμα του λεξικού τους οι Οφφενστάντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ). Επίσης, τίποτα δεν εμποδίζει τους ιστορικούς να προσθέσουν σήμερα ή στο μέλλον και άλλες επιστήμες στον ίδιο κατάλογο. Ας κρατήσουμε πάντως κατά νου ότι με τον όρο «βοηθητικές επιστήμες» (χωρίς ο προσδιορισμός «βοηθητικές» να αποκτά εδώ υποτιμητικό περιεχόμενο) περιγράφουμε όλους τους εξειδικευμένους γνωστικούς κλάδους που καταρτίζουν, με βάση τους δικούς τους κανόνες και κυρίως μέσω της σύγκρισης, «σειρές» (corpus) υλικού, που μελετά ο ιστορικός, και έτσι συμβάλλουν σημαντικά στο έργο του (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 45).

Τι ακριβώς προσφέρει, λοιπόν, ένας επιγραφολόγος στον ιστορικό και πώς τον βοηθά στη μελέτη των επιγραφών; Ο επιγραφολόγος ασχολείται με όλων των ειδών τα αρχαία κείμενα που είχαν χαραχθεί σε σκληρή επιφάνεια (πέτρα, μέταλλο ή κεραμικά) και συγκροτεί σειρές επιγραφών (τα λεγόμενα corpus/corpora), αποκαθιστώντας τους δεσμούς μεταξύ των επιγραφών που εντάσσει στο ίδιο corpus. Η ιδέα της δημιουργίας τέτοιων επιγραφικών σειρών δημιουργήθηκε αρκετά νωρίς, ήδη στον 16<sup>ο</sup> αιώνα, με αφορμή την ανακάλυψη κάποια στιγμή αρκετών επιγραφών στην ίδια πόλη. Αλλά πώς δημιουργούνται αυτές οι «σειρές» και ποια είναι η αξία τους για τον ιστορικό; Μία μεμονωμένη επιγραφή περιλαμβάνει μόνο ένα τμήμα ενός μηνύματος, διότι στην εποχή που κατασκευάστηκε, εντασσόταν σε μια σειρά επιγραφών ενός τόπου. Ο επιγραφολόγος

---

<sup>18</sup> Στο λήμμα «ερμηνευτική» του λεξικού των Offenstadt, Dufaud & Mazurel (2007: 80-81) σημειώνεται: «Η ερμηνευτική ενδιαφέρει την ιστορία διπλά. Κατ' αρχάς, επειδή η ιστορία είναι γνώση από τεκμήρια και δεν αρκείται να είναι ένας φιλολογικός κλάδος. Πράγματι, η ιστορία τοποθετείται εκεί όπου πραγματοποιείται το πέρασμα από τη σημασιολογία στην ερμηνευτική, στη διασταύρωση μεταξύ της σημασίας, που πηγάζει από την εσωτερική οργάνωση του λόγου, και του σημείου αναφοράς, που παραπέμπει σε μια εξωτερική ως προς τη γλώσσα πραγματικότητα. [...] Από την άλλη, η ιστορία ενδιαφέρεται εξίσου για την ερμηνευτική, επειδή είναι δυνατόν να επιχειρήσει μία ερμηνευτική της ιστορικής κατάστασης και να εισάγει ένα στοχασμό σε δεύτερο βαθμό επί των συνθηκών που καθιστούν δυνατό τον ίδιο τον ιστορικό λόγο [...]».

εστιάζει την προσοχή του σε ένα σύνολο επιγραφών· περιγράφει και μετράει τους ενεπίγραφους λίθους, τους φωτογραφίζει και τους αποτυπώνει για την επαλήθευση και τη δημοσίευση. Στη συνέχεια, με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια, και κυρίως με βάση την πείρα του, προχωρεί στην αντιγραφή τους. Η αποκατάσταση ειδικά των ακρωτηριασμένων επιγραφών είναι αρκετά σοβαρό πρόβλημα· οι επιγραφολόγοι οφείλουν να φανταστούν και να μαντέψουν τι ήταν χαραγμένο στο κομμάτι της επιγραφής που λείπει, έχοντας μελετήσει προηγουμένως όσες περισσότερες ή ακόμη καλύτερα όλες τις μαρτυρίες της ίδιας κατηγορίας, ώστε να γνωρίζουν άριστα τη γλώσσα της εποχής και τις διατυπώσεις που χρησιμοποιούνταν π.χ. σε έναν νόμο ή σε ένα ψήφισμα. Για αυτό το δύσκολο μέρος του έργου τους οι επιγραφολόγοι έχουν αναπτύξει από τον 19<sup>ο</sup> αιώνα ειδικές μεθόδους με ασφαλή αποτελέσματα. Οι μέθοδοι αυτοί επιβάλλουν τις αρχές της «εξακρίβωσης», του «περιορισμού» αλλά και της «άγνοιας», την οποία οφείλει να παραδέχεται ο επιγραφολόγος. Εμπεριέχουν επίσης τη σύγκριση και τη διαδικασία της αξιοποίησης άλλων επιγραφών που είναι πλήρεις ή πληρέστερες, δηλαδή τη λεγόμενη «μέθοδο των παραλλήλων». Με απλά λόγια, ο επιγραφολόγος μερικές φορές είναι σε θέση να μαντέψει με μεγάλη βεβαιότητα τι ήταν χαραγμένο στο κομμάτι μιας επιγραφής που λείπει (Robert, 2003: 52-63). Έτσι, η επιγραφική συμβάλει καθοριστικά στο έργο του ιστορικού, προσφέροντάς του:

- νόμους και διατάγματα (που αποκαλύπτουν σημαντικές πτυχές της διοικητικής οργάνωσης)·
- συνθήκες ειρήνης (που μπορεί να περιγράψουν ακόμη και με λεπτομέρειες τα αίτια μιας πολεμικής σύγκρουσης)·
- συνθήκες συμμαχίας (που είναι πιθανό να περιλαμβάνουν πλήθος πληροφοριών, ακόμη και σχετικά με τους μισθούς επικουρικών σωμάτων ή τη μοιρασιά της λείας)·
- συνθήκες συγχώνευσης δύο κοινοτήτων (που αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές της διαμόρφωσης ομοσπονδιών πόλεων και ίσως αποκαλύπτουν λεπτομερή στοιχεία για την πολιτική, κοινωνική, οικονομική ζωή μιας εποχής)·
- διαιτησίες ανάμεσα σε δύο πόλεις, και αναφορές σε συνοριακούς διακανονισμούς·
- βασιλικές και αυτοκρατορικές ή θριαμβευτικές επιστολές·
- διάφορα άλλα χρήσιμα ντοκουμέντα, όπως, παραδείγματος χάριν, το τιμολόγιο του Διοκλητιανού που ορίζει την ανώτατη τιμή κάθε καταναλωτικού προϊόντος και το ημερομίσθιο των εργατών·
- αλλά και αναθήματα (που συχνά συνοδεύονται από ανάγλυφα και προέρχονται από ιδιώτες, εταιρίες ή πόλεις)·
- θρησκευτικούς κανονισμούς, σύντομους ή εκτεταμένους, και ημερολόγια θυσιών, καθώς επίσης ντοκουμέντα σχετικά με την καθιέρωση νέων εορτών, ύμνους και λιτανείες ή και αφηγήσεις των θαυματουργών ιάσεων, λόγου χάριν του Ασκληπιού κ.ά.

Με άλλα λόγια, ο επιγραφολόγος παρέχει στον ιστορικό πολύτιμες εικόνες των αρχαίων πόλεων, που ήταν πράγματι γεμάτες με επιγραφές, και του επιτρέπει να ταξιδέψει μέσω της φαντασίας του στις πλατείες και τις λεωφόρους της Αθήνας, της Εφέσου ή της Περγάμου και άλλων πόλεων, όπου στριμώχονταν στήλες και κυρίως βάθρα αγαλμάτων το ένα δίπλα στο άλλο, σε ατελείωτες σειρές. Με τον ίδιο τρόπο, μπορεί να επισκεφτεί τις αυλές διάφορων ναών, που προφανώς ήταν κι αυτές γεμάτες με αναθηματικές στήλες, λίθινα αντίγραφα δημόσιων εγγράφων και τιμητικά αγάλματα, είτε τα αρχαία θέατρα, όπου βρίσκονταν οι προσφορές στον Διόνυσο, τα αγάλματα των μουσικών και οι επιγραφές που απαριθμούσαν τις δωρεές πολιτών υπέρ των θεαμάτων. Έτσι, ο ιστορικός μπορεί να προσπαθήσει να εξηγήσει αυτήν την εντυπωσιακή διάθεση του ανθρώπου της αρχαίας εποχής να χαράσσει παντού επιγραφές και να διεισδύσει βαθύτερα στις κοινωνίες που μελετά. Αλλά δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι οι επιγραφές του αποκαλύπτουν μόνο ένα τμήμα του συνόλου της αρχαίας πραγματικότητας που θα ευχόταν να γνωρίζει. Όπως εξηγεί ο Louis Robert στην ιδιαίτερα ανα-

λυτική και κατατοπιστική μελέτη του, από την οποία αντλεί πολλά στοιχεία η σύντομη παρουσίαση της επιγραφικής στο σημείο αυτό, οι επιγραφές συνήθως αποκαλύπτουν πράξεις, γεγονότα ή εξελίξεις κάποιων στιγμών και ορισμένων τόπων της αρχαιότητας. Σπανιότερα οι πληροφορίες τους μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε μια «συνέχεια»· και αν συμβαίνει αυτό, η «συνέχεια» δεν είναι απαραίτητα μεγάλη.

Επομένως, θα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι τα σωζόμενα κατάλοιπα που αποκαλύπτουν διάφορες όψεις, για παράδειγμα, της πολιτικής ιστορίας της αρχαιότητας είναι αποσπασματικά: και μας αποκαλύπτουν μια ιστορία τοπικής εμβέλειας, η οποία όμως αποκτά μεγάλη σημασία για ένα συγκεκριμένο τόπο. Είναι επίσης πιθανό να μας προσφέρει χρήσιμα στοιχεία και για άλλες τοπικές κοινωνίες, γειτονικές ή και μακρινές. Αυτή η τοπική ιστορία αποτελεί το πλαίσιο για το οποίο έχουμε γνώση. Ακόμη και το απάνθισμα των ιστορικών γεγονότων που αποκαλύπτουν οι επιγραφές, θα πρέπει, όπως τονίζει και πάλι ο Robert, να αξιολογηθεί με γνώμονα τη φύση και τη μορφή των επιγραφών ως πηγών. Ένα ψήφισμα της Σύρου, λόγου χάρη, επαινεί κάποιον πολίτη για τη βοήθεια που προσέφερε στην καταστολή της πειρατείας σε κάποια συγκεκριμένη υπόθεση, ενώ άλλο ψήφισμα προσθέτει περαιτέρω πληροφορίες για άλλη υπόθεση πειρατείας. Έτσι, σκιαγραφούμε τη σημασία της πειρατείας για τα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Για αντίστοιχες υποθέσεις και γεγονότα μπορεί να έχουμε στη διάθεσή μας άλλα τριάντα ή σαράντα ψηφίσματα από μια ευρύτερη περιοχή. Οι πληροφορίες αυτές συγκροτούν τον πυρήνα του ιστορικού πλαισίου που επιτρέπουν την ιστορική ανάλυση και ερμηνεία, παρότι συνιστούν μόνο τα γεγονότα που γνωρίζουμε, δηλαδή μέρος των γεγονότων της εποχής (Robert, 2003: 17-66· Χριστοφιλοπούλου, 1978: 63-8· Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 75).

Ως ένα βαθμό έχουμε ήδη επιχειρήσει και τον έλεγχο της αξιοπιστίας των επιγραφών ως ιστορικών πηγών και παράλληλα την κριτική και την αξιολόγησή τους. Είμαστε μάλιστα τυχεροί που ξεκινήσαμε τη συζήτηση για τους «κανόνες» της ιστορικής έρευνας με βάση τα κείμενα των επιγραφών· διότι πρόκειται για πρωτογενή κείμενα, που έχουν φτάσει σε μας χωρίς μεσάζοντα (σε αντίθεση π.χ. με τα αρχαία έγγραφα που μεταφέρθηκαν σε χειρόγραφα και στη διάρκεια πολλών αιώνων αντιγράφηκαν λίγες ή περισσότερες φορές το ένα από το άλλο). Αντίθετα, οι επιγραφές χαράχθηκαν μόνο μία φορά: δηλαδή από τον χαρακτήρα στον οποίο παρέδωσε το πρωτότυπο ένας ιδιώτης ή κάποιος άρχοντας. Μπορεί ο χαρακτήρας να έκανε κάποιο λάθος· αλλά ακόμη και αν συνέβη αυτό, ο σημερινός ιστορικός διαβάζει στην επιγραφή ό,τι ακριβώς διάβαζαν οι αρχαίοι, και, μάλιστα, μπορεί να δει το κείμενο πάνω στον ίδιο πέτρινο όγκο, τον οποίο είχε επεξεργαστεί κάποιος λιθοξόος, ανάλογα με τις επιταγές, τις προτιμήσεις και τον συρμό εκείνης της εποχής, με τους ίδιους γραφικούς χαρακτήρες που ήταν τότε σε χρήση και με το σύστημα γραφής που μαρτυρά άμεσα την κατάσταση της γλώσσας και τις γνώσεις του γραφέα.

Ας στραφούμε τώρα στην παπυρολογία, για να περιγράψουμε επίσης συνοπτικά τη δική της συμβολή στο έργο του ιστορικού. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή αξίζει να ξεκινήσουμε με μια σύντομη περιγραφή των περιπετειών και της ιστορίας αυτής της επιστήμης. Ο πάπυρος, γνωστό φυτό της κοιλάδας του Νείλου, στην Αίγυπτο βρισκόταν σε χρήση από τις αρχές της 3<sup>ης</sup> χιλιετίας, και όταν άρχισε να προσφέρει επιφάνειες για γραφή, το γράψιμο γινόταν συνήθως με καλάμι. Στη Ρώμη η χρήση του ξεκινά από τον 3<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., υποχώρησε μετά τον 3<sup>ο</sup> αιώνα μ. Χ. που διαδόθηκε η χρήση της περγαμηνής, αλλά εξακολούθησε να χρησιμοποιείται περιστασιακά και αργότερα –ακόμη και στον 13<sup>ο</sup> αιώνα σε διπλώματα και ενίοτε σε λειτουργικά χειρόγραφα (Barbier, 2002: 33-34). Οι πρώτοι σωζόμενοι πάπυροι βρέθηκαν το 1752 απανθρακωμένοι από λάβα σε μια έπαυλη στο Ερκολάνο που ανήκε σε κάποιον φίλο του Κικέρωνα (107-44 π.Χ.). Ήταν πράγματι πολλοί, περισσότεροι από χίλια οκτακόσια «*nolumina*» (δηλαδή κύλινδροι –μορφή που προφανώς επιλέχθηκε, γιατί ο πάπυρος διπλώνεται δύσκολα). Περιλάμβαναν, όπως διαπιστώθηκε, λογοτεχνικά κείμενα, μεγάλο μέρος των οποίων είχε συγγραφεί από τον επικούρειο φιλόσοφο Φιλόδημο, φίλο και προστατευόμενο του ιδιοκτήτη της έπαυλης. Η ανακάλυψη αυτή προκάλεσε μεγάλη εντύπωση σε μία εποχή που οι διανοούμενοί της ενδιαφέρονταν για την αρχαιολογία. Αλλά οι περισσότεροι πάπυροι αυτής της συλλογής καταστράφηκαν. Ο ένας που σώθηκε, είχε τη δική του περιπέτεια: αγοράστηκε από κάποιον Ιταλό έμπορο, εντάχθηκε στη συλλογή του καρδινάλιου Stefano Borgia, ο οποίος τον παρέδωσε σε ένα Δανό ελληνιστή, περαστικό από την Ιτα-



λία –τον Niels Schow. Ο κύλινδρος αυτός (που ονομάζεται «Charta Borgiana») διασώζει έναν κατάλογο ανθρώπων από την Πτολεμαΐδα Όρμου (στην είσοδο του Φαγιούμ), οι οποίοι επισκεύασαν αναχώματα και διώρυγες στα 192-193 μ.Χ. Η δημοσίευσή του το 1788 στη Ρώμη αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την ανάπτυξη της παπυρολογίας, γεγονός που προφανώς δεν υποψιάζονταν ούτε ο άνθρωπος που κατέγραψε αυτές τις πληροφορίες στον κύλινδρο ούτε εκείνοι που τις διάβαζαν.

Είναι γνωστό ότι οι περισσότεροι πάπυροι βρέθηκαν σε πόλεις και χωριά της Μέσης και της Άνω Αιγύπτου, σε τοποθεσίες που στην πλειονότητά τους είχαν καλυφθεί ήδη στην ύστερη αρχαιότητα ή σε μεταγενέστερη εποχή από την έρημο –γεγονός που συνετέλεσε στη διάσωσή τους. Ένα πρώτο σημαντικό βήμα για την ανακάλυψη παπύρων στην Αίγυπτο έγινε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Λίγο αργότερα –το 1818– αναφέρεται ότι ένας φραγκισκανός ιεραπόστολος προσέφερε στον Πάπα Πίο Ζ' σαράντα έξι κομμάτια αγορασμένα από το Λούξορ (την πόλη στην ανατολική όχθη του Νείλου που σήμερα πολύ συχνά αποκαλείται «το μεγαλύτερο υπαίθριο μουσείο του κόσμου»). Είναι αλήθεια ότι τα πρώτα ευρήματα προέρχονταν από τυχαίες ανακαλύψεις Αιγυπτίων χωρικών, οι οποίοι σταδιακά συνειδητοποιούσαν την αξία των ευρημάτων τους, λόγω του ενδιαφέροντος που επιδείκνυαν οι Ευρωπαίοι αγοραστές τους. Έτσι, ξεκίνησε η πρακτική των παράνομων ανασκαφών, στην οποία οφείλεται η απώλεια και ο ακρωτηριασμός τόσο εύθραυστων κειμένων, αλλά και η διασπορά κομματιών τους σε διάφορες συλλογές. Πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1820, δημοσιεύθηκαν οι πάπυροι του Τουρίνο, στις αρχές της επόμενης δεκαετίας οι πάπυροι του Βατικανού και στα μέσα της δεκαετίας του 1860 οι πάπυροι του Λούβρου και της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού. Η επαφή με τους πρώτους παπύρους έδωσε το έναυσμα για τη διενέργεια μιας σειράς συστηματικών ανασκαφών στην Αίγυπτο από ευρωπαϊκές και αμερικανικές αρχαιολογικές αποστολές. Αυτή ήταν η αφετηρία της δεύτερης εποχής στην ιστορία της παπυρολογίας. Έκτοτε, οι παπυρολόγοι αναδείχθηκαν σε πολύτιμους αρωγούς του ιστορικού (Bataille, 2003: 67-73).

Ωστόσο, η μελέτη των παπύρων έχει πολλές δυσκολίες. Μόλις ξετυλιχθεί και καθαριστεί ένας πάπυρος και αφού γίνουν όλες οι απαραίτητες διεργασίες για τη χρήση του, αναδεικνύεται ένα κείμενο με πολλούς ακρωτηριασμούς, κενά, σκισίματα που συχνά τον κάνουν να μοιάζει με «δαντέλα» (Bataille, 2003: 82). Τότε αρχίζουν οι παπυρολόγοι που, όπως και οι επιγραφολόγοι, έχουν αναπτύξει τις δικές τους μεθόδους, το έργο της αποκρυπτογράφησης, αποκατάστασης, ανάγνωσης, μετάφρασης, σχολιασμού και έκδοσης (Bataille, 2003: 93-98). Ελάχιστοι παπυρολόγοι μετά από αυτά τα κοπιαστικά στάδια της δουλειάς τους έχουν το κουράγιο να ασχοληθούν με την αξιοποίηση των κειμένων που αποκαλύπτουν οι πάπυροι – κατά μία εκδοχή, αυτός είναι ο λόγος που καθιστά την παπυρολογία εσωστρεφή αλλά και «βοηθητική» επιστήμη (Bagnal, 1995: 1-2). Είναι σημαντικό όμως ότι μέσω της επιστήμης τους οι παπυρολόγοι επιτρέπουν στον ιστορικό να αποκτήσει πρόσβαση στο περιεχόμενο των παπύρων: των φιλολογικών παπύρων, που διασώζουν λογοτεχνικά κείμενα της κλασικής και μετακλασικής περιόδου, και των παπύρων που ανήκουν στην κατηγορία των εγγράφων και περιέχουν ποικίλα κείμενα της καθημερινής ζωής (π.χ. συμβόλαια, φορολογικές αποδείξεις, υπηρεσιακή αλληλογραφία, διατακτικές πληρωμής κ.ά.). Ως αποτέλεσμα, «ένας ολόκληρος μικρόκοσμος από έλληνες αγρότες, διοικητικούς υπαλλήλους και ιθαγενείς χωρικούς αναδύεται από το σκοτάδι, χάρη σε εκατοντάδες κείμενα που ανατέμνουν μπρος στα μάτια μας την καθημερινή ζωή τους», όπως εξηγούν η Κλωντ Μοσέ και η Άνι Σναπ-Γκουρμπεγιόν (2005: 27-28). Οι φιλολογικοί πάπυροι πάλι μας αποκαλύπτουν έργα, όπως τους *Ιχνευτές* του Σοφοκλή, μία ιστορία που καλύπτει τα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου (τον *Ανόνημο της Οζυρύγχου*), την *Πολιτεία* του Αριστοτέλη, τις *Ωδές* του Βακχυλίδη, ένα σχεδόν άρτιο έργο του Μενάνδρου, το σύνολο σχεδόν των 16.000 στίχων της *Ιλιάδας* του Ομήρου, έργα του Αλκαίου, του Καλλίμαχου, του Αισχύλου, του Ευριπίδη, του Ησίοδου, του Υπερείδη, του Μενάνδρου και πολλών άλλων (Bataille, 2003: 67-102). Σήμερα οι παπυρολόγοι παρέχουν στους ιστορικούς και τους άλλους επιστήμονες σημαντικές διευκολύνσεις: από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 χρησιμοποιούν ευρύτατα στην επιστήμη τους ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων σε μορφή CD-Rom, ενώ από το 1994 το διαδίκτυο αποτελεί απαραίτητο εργαλείο πα-

πυρολογικής έρευνας, αφού μεταξύ άλλων προσφέρει πρόσβαση σε αδημοσίευτο υλικό πολλών ανά τον κόσμο παπυρικών συλλογών.

Ο σημερινός ιστορικός, λοιπόν, θα πρέπει να καταλήξει και σε μια δεύτερη διαπίστωση: η εξέλιξη της επιστήμης του επηρεάστηκε σημαντικά από την ανάπτυξη των «βοηθητικών επιστημών», που προετοίμασαν την επαφή του με πολλές από τις γραπτές πηγές του. Όπως δηλαδή ο ιστορικός που μελετά την αρχαία ιστορία, δεν θα ήθελε να φανταστεί το έργο του χωρίς τη συνδρομή της επιγραφικής, της παπυρολογίας και των άλλων βοηθητικών επιστημών, έτσι και ο ιστορικός που ειδικεύεται σήμερα στη νεότερη και σύγχρονη εποχή, δεν θα τολμούσε ούτε καν να σκεφτεί την έρευνά του σε μια αταξινόμητη αρχειακή συλλογή (για την οργάνωση των αρχείων στην Ελλάδα βλ. παράρτημα 2.1). Τι μπορεί να βρει σε μια τέτοια συλλογή ένας ιστορικός; Κρατικά έγγραφα (διατάγματα, νόμους, υπηρεσιακή αλληλογραφία κ.ά.)· έγγραφα τοπικών αρχών (κτηματολογία, ληξιαρχικά βιβλία, επιστολές, αποφάσεις, εγκυκλίους, αναφορές κ.ά.)· ιδιωτικές οικογενειακές συλλογές (που μπορεί να περιλαμβάνουν κάθε λογής έγγραφα, από επιστολές, διαθήκες, προικοδοτικά σύμφωνα, ημερολόγια, χάρτες και μαθητικά τετράδια μέχρι διαβατήρια, αποκόμματα ή φύλλα εφημερίδων και φωτογραφίες), αρχεία επιχειρήσεων (εμπορική αλληλογραφία, τιμολόγια, αποδείξεις, συμβόλαια, διαθήκες, σημειώσεις, κατάστιχα, λογιστικά βιβλία κ.ά.). Αν αυτά τα αμέτρητα χαρτιά είναι μπερδεμένα και στοιβαγμένα με τυχαίο τρόπο σε ένα δωμάτιο, είναι αδύνατο να αξιοποιηθούν από τον ιστορικό. Σε τέτοια περίπτωση, θα πρέπει να κάνει ο ίδιος αυτό που σήμερα θεωρούμε έργο του αρχειονόμου: να ξεδιπλώσει, να διαβάσει και να κατατάξει βήμα προς βήμα το σύνολο όλων αυτών των χαρτιών του παρελθόντος σε ενότητες με θεματική συνοχή ή χρονολογική σειρά ή και τα δύο (ανάλογα με τη μορφή κάθε αρχείου), να τα τακτοποιήσει σε φακέλους και υποφακέλους (στους οποίους θα παραπέμπει) και, τέλος, να δημιουργήσει την περιγραφή και τον αναλυτικό οδηγό έκαστου αρχείου [όπως, για παράδειγμα, αυτών που υπάρχουν στην ιστοσελίδα του ΕΛΙΑ ([www.elia.org.gr](http://www.elia.org.gr))]. Το τελευταίο στάδιο απαιτεί επίσης έρευνα και γνώσεις σχετικά με την ταυτότητα των κυριότερων προσώπων που έχουν παραγάγει το αρχείο με τα σημαντικότερα γεγονότα στα οποία μπορεί να αφιερώνονται μεγάλα τμήματά του.

Κριτική ανάλυση και αξιολόγηση των γραπτών πηγών	
Εξωτερική κριτική (ή έλεγχος αξιοπιστίας των πηγών)	Εσωτερική κριτική
<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ μπορώ να εξακριβώσω ότι όντως είναι συντάκτης της πηγής αυτός που υπογράφει ή αναφέρεται ως συντάκτης της (μέσω άλλων πηγών ή άλλων δικών του κειμένων κτλ.);</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>✓ Είδος εγγράφου (νόμος, εγκύκλιος, επιστολή κ.ά.)</li> <li>✓ Ταυτότητα του συντάκτη της πηγής</li> <li>✓ Στόχοι του συντάκτη της πηγής (ενημέρωση, αυτοπροβολή, απάντηση κ.ά.)</li> <li>✓ Ένταξη της πηγής στον χρόνο (πότε και υπό ποιες συνθήκες συντάχθηκε)</li> <li>✓ Ποιες είναι οι πηγές του συντάκτη (ήταν αυτόπτης μάρτυρας, στηρίζεται σε φήμες, πρόκειται για υπηρεσιακή αναφορά κ.ά.);</li> <li>✓ Πόσο χρόνο μετά τα γεγονότα συντάχθηκε αυτή η γραπτή πηγή</li> <li>✓ Άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πηγής (ύφος, γλώσσα ... παρατηρούνται κάποιες αλλαγές στην πηγή κ.ά.)</li> <li>✓ Είναι ακέραια πηγή ή σώζεται αποσπασματικά; Έχει τροποποιηθεί κ.ά.;</li> </ul>

**Πίνακας 2.1.** Ενδεικτικός οδηγός κριτικής ανάλυσης και αξιολόγησης των γραπτών πηγών. Για τη δημιουργία αυτού του πίνακα χρησιμοποιήθηκαν: Marwick, 1985:114-116· Bell, 2005· Calgano, Arndt και Hyser, 2008: 57-62.

Επομένως, το τρίτο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο ιστορικός κατά την πρώτη συνάντησή του με τις πηγές, είναι ότι στην ουσία ο διαχωρισμός τους σε γραπτές ή μη-γραπτές πηγές τον βοηθά μόνο για να εξοικειωθεί βήμα προς βήμα με τους ιδιαίτερους κανόνες που επιβάλλει η προσέγγιση της κάθε κατηγορίας. Κατά την έρευνά του, δεν αποκλείει τη μία ή την άλλη κατηγορία πηγών με γνώμονα κάποια ταξινόμηση ή τυπολογία· αντίθετα, θα πρέπει να μελετήσει όλες τις διαθέσιμες πηγές και επίσης την υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα που έχει επιλέξει να ερευνήσει. Αυτοί οι κανόνες μελέτης των πηγών δεν είναι απαραίτητα διαφορετικοί για κάθε κατηγορία πηγών· μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι στηρίζονται στις ίδιες λογικές βάσεις, αλλά προσαρμόζονται και εμπλουτίζονται για κάθε ειδική κατηγορία με γνώμονα την ικανότητα, την ευρηματικότητα και την εμπειρία που αποκτά σταδιακά ο ιστορικός. Σήμερα, βέβαια, ο ιστορικός έχει στη διάθεσή του πολυάριθμα και πολύτιμα εγχειρίδια που του δίνουν χρήσιμες συμβουλές για τα διάφορα στάδια της έρευνάς του (π.χ. Lester, 1987· Bell, 2005· Calgano, Arndt & Hyser, 2008). Αλλά και οι συμβουλές αυτές δεν είναι αρκετές. Ένας γενικός κατάλογος ερωτημάτων για την κριτική αξιολόγηση των γραπτών πηγών, όπως αυτός που παρουσιάζεται στον πίνακα 2.1, είναι πολύ πιθανό να μην αρκεί για την προσέγγιση κάθε γραπτής πηγής· σίγουρα δεν είναι πλήρης.

Είναι πιθανό επίσης κάποια από τα ερωτήματα αυτού του πίνακα να μην απαντώνται για κάθε έγγραφο ή κείμενο. Ο ιστορικός κάποιες φορές είναι αδύνατο να βρει στοιχεία για την ταυτότητα του συντάκτη μιας επιστολής ή ενός εγγράφου, αλλά δεν είναι απαραίτητο ότι πρέπει να θεωρήσει μη αξιοποιήσιμη την πηγή του. Αντίθετα, θα πρέπει να αποδεχτεί την άγνοιά του, ενδεχομένως να την επισημάνει στη μελέτη του, και να επινοήσει άλλους τρόπους για να αξιοποιήσει μια πληροφορία αγνώστου συντάκτη. Εξάλλου, ακόμη και μια άγνωστη «φωνή» του παρελθόντος ή οι ελάχιστες γνώσεις του ιστορικού για τον συντάκτη μιας γραπτής πηγής αποτελούν σημαντικό παράγοντα της σχέσης του με τις πηγές και το αντικείμενο που εξετάζει.

### **2.1.2 Η γοητεία ... αλλά και οι δυσκολίες των μη γραπτών πηγών**

Ο ιστορικός όχι μόνο δεν μπορεί να περιορίζει την έρευνά του στις γραπτές πηγές της εποχής που μελετά, αλλά ούτε θα πρέπει να εστιάζει την προσοχή του αποκλειστικά στον στόχο του να γράψει ένα άρθρο ή βιβλίο στο ειδικό θέμα που έχει επιλέξει. Όπως παρατηρεί ο Άρθουρ Μάργουικ (Arthur Marwick), θα πρέπει να αποβλέπει στον εμπλουτισμό των γνώσεών του γενικότερα για την κοινωνία που εξετάζει, για το διεθνές πλαίσιο στο οποίο αυτή εντάσσεται, για τον πολιτισμό της και ό,τι άλλο σχετίζεται με αυτή. Έτσι, μπορεί να σκιαγραφεί με λεπτομέρειες στο μυαλό του το «πεδίο», στο οποίο πρόκειται να εστιάσει τη μελέτη και τη συγγραφική του προσπάθεια. Τότε μόνο θα είναι άρτια καταρτισμένος και θα έχει προετοιμάσει τις προϋποθέσεις, για να πραγματευτεί σε βάθος το ειδικότερο θέμα που έχει επιλέξει (Marwick, 1985: 84). Αυτό σημαίνει ότι οφείλει να μελετά όλα τα είδη των πηγών. Ας ξεκινήσουμε εδώ από τη γενική κατηγορία, την οποία η Χριστοφιλοπούλου αποκαλεί «μνημεία και αρχαιολογικό υλικό», με πρόθεση να παραπέμψει στον ευρύτερο χώρο δράσης των ανθρώπων στην αρχαία, τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και επίσης τη νεότερη και σύγχρονη εποχή.

Αν ένας ιστορικός επιλέξει, για παράδειγμα, να μελετήσει τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα, εξετάζει ακόμη και τα αγάλματα, προκειμένου να κατανοήσει πώς παρουσιάζονταν οι γυναίκες τη δεδομένη εποχή. Μπορεί επίσης να συγκρίνει το τι συνέβαινε νωρίτερα και τι συμβαίνει στην εποχή που τον ενδιαφέρει ή ακόμη και το πώς απεικονίζεται η γυναίκα στην Αθήνα και με ποιο τρόπο σε άλλες πόλεις. Ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της αρχαιολογικής επιστήμης, έχει στη διάθεσή του στοιχεία σχετικά με τις συνήθειες διατροφής των αρχαίων κοινωνιών ή την κατάσταση της υγείας των αρχαίων πληθυσμών. Μπορεί επίσης να στρέψει την προσοχή του στα ντοκουμέντα που μέχρι πρότινος θεωρούσε απρόσιτα, αλλά τώρα βρίσκονται στη διάθεσή του, χάρη στην ανάπτυξη των υποβρύχιων αρχαιολογικών ερευνών. Σημαντική βοήθεια για την από-

κτηση μιας σαφέστερης εικόνας του χρόνου της αρχαιότητας του προσφέρουν οι βελτιωμένες μέθοδοι χρονολόγησης των κεραμικών κατάλοιπων του παρελθόντος. Σήμερα, λοιπόν, ο ιστορικός μπορεί να εξετάσει με τη βοήθεια της αρχαιολογίας ακόμη και πρακτικές μεταθανάτιας θρησκευτικής πρακτικής· να επιχειρήσει διεξοδικές αναλύσεις των κοινωνικών διαστρωματώσεων σε δεδομένες εποχές· να συνάγει συμπεράσματα μέσω της μελέτης των απεικονίσεων των νομισμάτων, του βάρους και της περιεκτικότητάς τους σε μέταλλο καλής ποιότητας και έτσι να παρακολουθήσει την οργάνωση και λειτουργία οικονομικών συστημάτων. Παράλληλα, έχει τη δυνατότητα να μελετά μεγάλο αριθμό μνημείων και κτιρίων που σώζονται στην αρχική τους θέση, ακόμη και ως θεμέλια, και πλήθος αρχαιολογικού υλικού (κεραμικά, νομίσματα, πολεμικό οπλισμό, στέμματα, σκήπτρα, σταυρούς, λειψανοθήκες, διάφορα άλλα αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα, κ.ά.), ώστε, κατανοώντας τη «λειτουργικότητά τους» στο πλαίσιο της κοινωνίας που τα κατασκεύασε, να αντλεί στοιχεία για το θέμα του.

Η σκαπάνη του αρχαιολόγου είναι πιθανό να έχει ανακαλύψει, για παράδειγμα, έναν τόπο που για κάποιο λόγο ερημώθηκε εσπευσμένα –όπως η πόλη της Ασίνης, που καταστράφηκε στα τέλη του 8<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. από τους Αργείους και δεν ανοικοδομήθηκε ποτέ ή τα ερείπια της Θήρας, ενός συνοικισμού που καταστράφηκε από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης, στα μέσα περίπου του 16<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ., είτε τα θεμέλια ενός βυζαντινού ναού ή μιας οικίας του 18ου αιώνα. Σε αυτήν την περίπτωση, όπως σχολιάζουν οι Μοσέ και Σναπ-Γκουμπειγιόν, ο ιστορικός αποκτά «μια αναπάντεχη “φωτογραφία”, αποτυπωμένη στα ερείπια που καθαρίζονται υπομονετικά – [και την] εικόνα ενός κατοικημένου τόπου στην κατάσταση ακριβώς της καθημερινής λειτουργίας του» (2005: 15). Στη συνέχεια, θα πρέπει να επιλέξει ποια ερωτήματα θα υποβάλλει στον εαυτό του, προκειμένου να διεισδύσει σε αυτήν την καθημερινότητα. Όπως μελετά τα πολεοδομικά συστήματα των αρχαίων ή βυζαντινών πόλεων (ή τα σχέδια τους), εξετάζει επίσης τον χώρο αστικής ή προσφυγικής εγκατάστασης των νεότερων και σύγχρονων πολεοδομικών φάσεων, ακόμη και τα δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια που σώζονται ακέραια και έχουν αναπαλαιωθεί.

Η πολεοδομική εξέλιξη μιας σύγχρονης πόλης, όπως η Θεσσαλονίκη, μπορεί να μας παρουσιάσει, όπως υποστηρίζει η αρχιτέκτονας Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, τη «συνέχει[ά]» της από τους αρχαίους στους νεότερους χρόνους, σαν να «φυλάγει στο πλέγμα των δρόμων της ευκρινώς αποτυπωμένες τις μνήμες του παρελθόντος που τη δημιούργησε και την έθρεψε». Η πόλη παρουσιάζεται στον σύγχρονο μελετητή της «σφιχτά κλεισμένη για είκοσι δύο αιώνες στον ίδιο χώρο που ορίζουν τα τείχη της, πυκνώνει και αραιώνει ανάλογα με τις εποχές, εξαφανίζει και ξαναγεννά τα κελύφη που στέγασαν και έθρεψαν κοινωνικές μορφές και τρόπους ζωής ολότελα διαφορετικούς». Επιπλέον, όπως προσθέτει η ίδια, «οι πολεοδομικοί κανονισμοί και [οι] φορείς ελέγχου της οικοδόμησης» μας αποκαλύπτουν τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες αρχικά του οθωμανικού κράτους και κατόπιν τις αντίστοιχες προσπάθειες του ελληνικού κράτους, ιδίως κατά την ανοικοδόμησή της μετά την πυρκαγιά του 1917. Επομένως, ο χώρος της πόλης δεν είναι πηγή μόνο του αρχιτέκτονα, αλλά είναι εξίσου πολύτιμη πηγή για όποιον επιθυμεί να συγγράψει «δοκίμιο πολιτικής ιστορίας, κοινωνιολογική έρευνα, μελέτη των οικονομικών σχέσεων ή της εξέλιξης της νομοθεσίας», συνδυάζοντας πάντα τη μελέτη των αναδυόμενων εικόνων της με την έρευνα των γραπτών πηγών. Η Καραδήμου-Γερόλυμπου, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί ως πηγές της μελέτης της: πολεοδομικά σχέδια και μελέτες, κείμενα, άρθρα ή άλλα δημοσιεύματα των κύριων συντελεστών του επανασχεδιασμού της πόλης· τους νόμους που εκδόθηκαν για την ανοικοδόμησή της και τις σχετικές συζητήσεις που έλαβαν χώρα στην ελληνική βουλή· τα αρχεία της πολεοδομίας ή των αρμόδιων επιτροπών και φορέων, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής και τα φυλλάδια ή τις μελέτες που εκδόθηκαν σχετικά, και φυσικά την υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία της πόλης (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 1995: 8-9).

Για να μελετήσει ο ιστορικός αυτές τις πηγές, οφείλει να προσαρμόζει τους γενικούς κανόνες εξέτασης των γραπτών πηγών του στην ιδιαίτερη μορφή τους. Όταν αντικρίζει τα ερείπια μιας οικίας με τα δομικά στοιχεία της (μαγειρεία, αποθηκευτικούς χώρους, χώρους υποδοχής κ.ά.) ή ένα δημόσιο κτίριο, ένα ανάκτορο ή έναν ναό (με τις τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά που μπορεί να περικλείουν), είτε ένα σύνολο οικιών ή συ-

νοικιών, τους χώρους του εμπορίου και των αποθηκών που συγκροτούν έναν αστικό χώρο ή ένα προσφυγικό χώρο, θα πρέπει να διαμορφώνει τα ειδικά «ερωτηματολόγια» του, ακολουθώντας τους κανόνες και τις μεθόδους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ξεκινά δηλαδή από την «κατανόηση» (εδώ με τη γενικότερη σημασία του όρου), ελέγχει και συζητά τη χρονολόγηση που του προσφέρουν οι αρχαιολόγοι ή οι αρχιτέκτονες, για να εντάξει την πηγή του στον χρόνο, αναζητά την ταυτότητα των προσώπων (σε αυτήν την περίπτωση όχι των συγγραφέων των πηγών, αλλά των αρχιτεκτόνων ή των καλλιτεχνών κ.ά.) και συνεχίζει τη «συνάντησή» του με την πηγή του για να την αξιοποιήσει με αποτελεσματικό τρόπο. Στόχος του είναι να πολλαπλασιάσει τις εικόνες του για τον πολιτισμό, τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, την τέχνη και την τεχνολογία, τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα ή ακόμη και τις νοοτροπίες μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη εποχή είτε στην εξέλιξή της κατά τη διάρκεια του χρόνου.

Η κατεδάφιση, για παράδειγμα, μεγάλου μέρους του Παρισιού και η κατασκευή πλατιών λεωφόρων με ευρείες προοπτικές, από τον νομάρχη της πόλης στα χρόνια του Ναπολέοντα Γ' [τον βαρόνο Οσμάν (George Eugène Haussmann, 1809-1891)] αποκαλύπτει, κατά τον ιστορικό Τζέιμς Τζολ (James Joll, 1918-1994), ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο της πολιτικής, κοινωνικής και διοικητικής ιστορίας της Γαλλίας: πρώτα απ' όλα, διότι αυτή η πολεοδομική παρέμβαση συνδυάστηκε με τη βελτίωση των υδροδοτικών και αποχετευτικών συστημάτων και, έτσι, με την «εξόντωση» σοβαρών μεταδοτικών ασθενειών, όπως η χολέρα. Παράλληλα, όμως, όπως εξηγεί ο Τζολ (2006: 50):

*αυτός ο [νέος] πολεοδομικός σχεδιασμός είχε ως αποτέλεσμα να καταστήσει δυσκολότερη τη χρήση της παλιάς παραδοσιακής επαναστατικής τακτικής των εμπλοκών σε στενά δρομάκια πίσω από οδοφράγματα –κάτι που είχαν κατά νου και ο Οσμάν και ο Ναπολέων Γ'. Παράλληλα, η ανάπτυξη νέων οικοδομικών τετραγώνων αποκλειστικά για τους πλουσιότερους κατοίκους της πόλης τόνισε ακόμη πιο έντονα τις αντιθέσεις των κοινωνικών τάξεων. Η σταδιακή μετατόπιση της πλειοψηφίας των εργατών στα εσωτερικά προάστια, που σχημάτιζαν πλέον μια "κόκκινη ζώνη" γύρω από το κέντρο του Παρισιού, ήταν εξέλιξη που επηρέασε για αρκετές γενεές τον χαρακτήρα της παρισινής πολιτικής. Το έργο του Οσμάν ευνοήθηκε από το αυστηρά συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα με το οποίο είχε εφοδιάσει τη Γαλλία ο Ναπολέων Γ'.*

Αν εστιάσουμε ακόμη περισσότερο την προσοχή μας στις πολλαπλές και πολύσημες εικόνες που μπορεί να αναδεικνύει ο χώρος, όπου αναπτύσσονται οι κοινωνίες του παρελθόντος, οδηγούμαστε σε μια άλλη ενδιαφέρουσα πηγή: στους χάρτες, που μας αποκαλύπτουν με εντυπωσιακές λεπτομέρειες την «απρόσκοπτη λειτουργική σχέση κράτους-γεωχώρου-κοινωνίας». Η σχέση αυτή αποτελεί «ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία εξέλιξης και προόδου και χαρακτηρίζει το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας» (Λιβιεράτος, 2009: 7). Ο ιστορικός, όπως δεν είναι επιγραφολόγος ή παπυρολόγος, δεν ειδικεύεται στην αρχαιολογία, την αρχιτεκτονική ή τη χαρτογραφία. Αλλά το ερευνητικό αντικείμενό του επεκτείνεται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής και ανθρώπινης δράσης, όπως αποκαλύπτεται και από το εύρος των πηγών του. Ο ιστορικός, επομένως, οφείλει να μελετήσει όλες τις διαθέσιμες πηγές, ακόμη κι αν δεν είναι εξοικειωμένος με τη μορφή τους ή ακόμη κι αν η προσέγγισή τους του προκαλεί αμηχανία.

Είναι αλήθεια ότι μερικές δεκαετίες νωρίτερα κάποιες κατηγορίες πηγών που χρησιμοποιούνται με μεγάλη άνεση σήμερα, προκαλούσαν μεγάλη αμηχανία στους ιστορικούς. Η ενότητα, για παράδειγμα, της «προφορικής παράδοσης» παρουσιάζεται αρκετά διστακτικά και σε ελάχιστες σελίδες της σύντομης μελέτης της Χριστοφιλοπούλου: συγκεκριμένα, καταλαμβάνει μόλις το 6,5% των συνολικών σελίδων που αφιερώνονται στην παρουσίαση των ιστορικών πηγών (αντίθετα, τα διάφορα είδη των γραπτών πηγών καταλαμβάνουν το 80%). Για να εξηγήσουμε την αμηχανία που προκαλούν σε μία ιστορική της δεκαετίας του 1970 οι προφορικές μαρτυρίες, αρκεί να λάβουμε υπόψη μας την εξής σημαντική διαφορά τους από τις γραπτές πηγές (που

θεωρούνταν τότε η «τυπική» ή παραδοσιακή πηγή του ιστορικού): οι προφορικές μαρτυρίες «παράγονται» με τη μεσολάβηση των ίδιων των ιστορικών, οι οποίοι προηγουμένως έχουν επιλέξει το αντικείμενο της μελέτης τους και έχουν μελετήσει εξαντλητικά τις υπάρχουσες «δευτερογενείς» αλλά και «πρωτογενείς» πηγές (στη διάκριση μεταξύ «πρωτογενών» και «δευτερογενών» πηγών θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω στην ενότητα ε'). Δεν πρόκειται δηλαδή για πηγές που παράγονται από τους φορείς της δράσης μιας δεδομένης εποχής. Αντίθετα, «κατατίθενται» αρκετές δεκαετίες αργότερα, και μάλιστα με την υποκίνηση του ιστορικού. Τη δεκαετία του 1970, η μοναδική γνωστή συλλογή προφορικών μαρτυριών που υπήρχε στην Ελλάδα και την οποία προφανώς γνώριζε η Χριστοφιλοπούλου, ήταν αυτή που είχε συγκεντρωθεί στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, με πρωτοβουλία της Μέλπωσ Λογοθέτη-Μερλιέ (Ξάνθη 1890-Αθήνα 1979), και περιλάμβανε τις μαρτυρίες των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής (βλ. <http://www.kms.org.gr>). Την εποχή αυτή, άλλωστε, οι προφορικές μαρτυρίες δεν χρησιμοποιούνταν σε επιστημονικές μελέτες και δεν είχαν απασχολήσει ως πηγή την κοινότητα των Ελλήνων ιστορικών –ειδικά στα πανεπιστήμια της χώρας. Βέβαια, δεν είχαν αναπτυχθεί ακόμη οι επιστημονικές μέθοδοι για τη συγκέντρωση αυτού του υλικού και την οργάνωση των συλλογών της λεγόμενης «προφορικής ιστορίας», τις οποίες θα παρουσιάσουμε στην παρακάτω ενότητα. Αν και σε άλλες χώρες, όπως, για παράδειγμα, στις ΗΠΑ, μέχρι το 1970 είχαν πραγματοποιηθεί 230 προγράμματα συγκέντρωσης προφορικών μαρτυριών (Shumway, 1970), το 1979 η καθηγήτρια στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας, Λουίζα Πασερίνι (Luisa Passerini, 1941-) (1998: 53) δικαιολογούσε απόλυτα την αμηχανία της Χριστοφιλοπούλου και πολλών άλλων ιστορικών: αυτό το είδος πηγών, υποστήριζε, δεν ήταν ακόμη βέβαιο ότι είχε ίση αξία με τις γραπτές πηγές. Από την άλλη πλευρά, όμως, γινόταν όλο και δημοφιλέστερο, διότι την ίδια εποχή υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον για τη διεύρυνση του ορίζοντα της ιστορικής έρευνας σε τομείς, όπως η καθημερινή ζωή και οι εμπειρίες των καταπιεσμένων κοινωνικών στρωμάτων (βλ. κεφάλαιο 9).

### 2.1.3 Ένα διαφορετικό είδος μη γραπτών πηγών: Οι προφορικές μαρτυρίες

Όπως είναι προφανές, η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών συνδέεται με τη μελέτη κυρίως της σύγχρονης ιστορίας, και συγκεκριμένα των πρόσφατων χρόνων, τις εξελίξεις των οποίων μπορούν να περιγράψουν ως προσωπικά βιώματα στον ιστορικό ή την ερευνητική ομάδα του οι «μάρτυρες». Σήμερα για τη συγκέντρωση τέτοιων συλλογών οργανώνονται συνήθως ερευνητικές ομάδες και το έργο τους εντάσσεται στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων με επαρκή χρηματοδότηση, που επιτρέπει την προμήθεια του τεχνολογικού εξοπλισμού που απαιτείται για την καταγραφή των μαρτυριών, τη φύλαξη, την αρχειοθέτηση και την αξιοποίησή τους. Με άλλα λόγια, αυτό το είδος πηγών, που σήμερα αναφέρεται συχνότερα ως «προφορική ιστορία», συνδέεται και με την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Πώς θα μπορούσαμε να ορίσουμε, όμως, την «προφορική ιστορία» –έναν όρο που μάλλον μας μπερδεύει; Σύμφωνα με τον ορισμό που προτείνεται στην αρκετά πλούσια σχετική βιβλιογραφία, η προφορική ιστορία είναι μια πρωτογενής πηγή που δημιουργείται κατά τη συνέντευξη που λαμβάνει ο ιστορικός από κάποιον άνθρωπο, ο οποίος υπήρξε μάρτυρας ή συμμετείχε σε ένα γεγονός, είτε απλά έχει την εμπειρία ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής. Στόχος είναι να διασωθεί η πληροφορία και να καταστεί προσβάσιμη σε άλλους. Αναλυτικότερα, η προφορική ιστορία –όρος που εισήγαγε, κατά την πιθανότερη εκδοχή, ο Άλεν Νέβινς (Allen Nevins, 1890-1971) στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν ξεκίνησε τη συγκέντρωση μιας συλλογής προφορικών μαρτυριών για το Πανεπιστήμιο Κολούμπια– περιγράφει τόσο τη διαδικασία της συνέντευξης όσο και την ίδια τη μαρτυρία. Αλλά καθώς συνδυάζεται με μια συστηματικά οργανωμένη και σχεδιασμένη διαδικασία διεξοδικής και εμβριθούς έρευνας που δίνει έμφαση στη συγκέντρωση λεπτομερών πληροφοριών με ειδικές τεχνικές, μπορεί επίσης να οριστεί ως μια ερευνητική μεθοδολογία, στο πλαίσιο της οποίας η συνέντευξη αποτελεί αναπόδραστα το δυναμικό στάδιο (Sommer & Quinlan,

2009: 1-3). Όπως εξηγεί ο Πωλ Τόμπσον (Paul Thompson, 1935-) (2000: 23-24), ο κοινωνιολόγος και ιστορικός που δημοσίευσε μία από τις γνωστότερες μελέτες για την προφορική ιστορία και συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξή της, πρόκειται για μια ιστορία που κτίζεται γύρω από τους ανθρώπους, που αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο από τις ηγετικές τάξεις, αλλά και από τους κύκλους των πολλών και απλών ανθρώπων, η οποία συνδέει άμεσα το παρελθόν με τις σύγχρονες κοινωνίες και επίσης πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες «επικοινωνίας» μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και διαφορετικών γενεών. Επομένως, η προφορική μαρτυρία συμβάλλει στην αμφισβήτηση πολλών από τους κοινώς αποδεκτούς μύθους για την ιστορία και συνάμα προσφέρει ένα μέσο ριζικής μεταμόρφωσης της κοινωνικής σημασίας της.

Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για ένα νέο είδος πηγών, που «επινοήθηκε» από τους ιστορικούς του 20<sup>ου</sup> αιώνα και αναπτύχθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του; Ασφαλώς, η απάντηση είναι αρνητική. Αυτό το είδος πηγών χρησιμοποιήθηκε πρώτα απ' όλα από τους άνδρες στους οποίους αποδίδεται η συγγραφή των πρώτων ιστορικών μελετών. Όπως θα φανεί αναλυτικότερα στα κεφάλαια 3 και 5, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, πριν από αυτούς οι Ίωνες λογογράφοι, και αργότερα οι άλλοι ιστορικοί της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, στήριζαν τις μελέτες τους κατά κύριο λόγο σε μαρτυρίες αυτόπτων μαρτύρων, κυρίως για τον λόγο ότι είχαν ελάχιστες γραπτές ή άλλες πηγές στη διάθεσή τους. Συνομιλούσαν οι ίδιοι με τους μάρτυρές τους και, επειδή δεν διέθεταν κασετόφωνα ή άλλα μέσα καταγραφής του ήχου, μερικές φορές κρατούσαν σημειώσεις με τα υλικά με τα οποία έγραφαν στην εποχή τους, ενώ παράλληλα προσπαθούσαν να συγκρατήσουν στη μνήμη τους τις περισσότερες από τις πληροφορίες που άκουγαν ή έστω αυτές που οι ίδιοι θεωρούσαν σημαντικότερες ή ίσως εκείνες που άκουγαν από περισσότερους μάρτυρες. Δεν ενδιαφέρονταν, βέβαια, για τη δημιουργία συλλογών ή για την κατάθεση των σημειώσεών τους σε κάποιον φορέα που θα μπορούσε να συγκριθεί με τα σημερινά ιστορικά αρχεία (βλ. παράρτημα 1.1), ώστε να δημιουργήσουν πηγές προσιτές και σε άλλους ιστορικούς. Στην εποχή τους, άλλωστε, δεν θα μπορούσαν να πράξουν διαφορετικά. Οι έννοιες της ιστορικής πηγής, της αξιοπιστίας μιας ιστορικής εργασίας αλλά και γενικότερα της ιστορίας αποκτούν το ειδικό περιεχόμενό τους, με γνώμονα τα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα έκαστης εποχής.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι προφορικές πηγές είναι μια κατηγορία πηγών που σχεδόν μονοπώλησε το ενδιαφέρον των ιστορικών της αρχαιότητας, αλλά έπειτα λησμονήθηκε και παρήκμασε, αναμένοντας την αναγέννησή της στα τέλη του 20<sup>ου</sup> αιώνα; Μάλλον θα είχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε γιατί η προφορική μαρτυρία αποκλείστηκε από τις πηγές του ιστορικού και για ποιους λόγους τρόμαζε τους επαγγελματίες και επιστήμονες ιστορικούς, ιδίως τον 19<sup>ο</sup> μέχρι και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20<sup>ου</sup> αιώνα –και ίσως τρόμαζει αρκετούς ακόμη και σήμερα. Με βάση τα όσα αναφέραμε στο κεφάλαιο 1, η πιο απλή εξήγηση είναι ότι οι επιστήμονες ιστορικοί στράφηκαν στη μελέτη της σύγχρονης εποχής μετά τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ήδη τονίσαμε κάποιους από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους η σύγχρονη εποχή τους φόβιζε. Το ερώτημά μας, λοιπόν, μπορεί να αναδιατυπωθεί ως εξής: γιατί τόσο η σύγχρονη ιστορία όσο και οι προφορικές πηγές προκαλούσαν αμηχανία και ανησυχίες σε πολλούς ιστορικούς του 19<sup>ου</sup> αλλά και των περισσότερων δεκαετιών του 20<sup>ου</sup> αιώνα; Την πειστικότερη αιτία επισημαίνει ο Τόμπσον. Η σημασία που προσλαμβάνει η ιστορία εξαρτάται, όπως υποστηρίζει, από τις κοινωνικές επιδιώξεις με τις οποίες συνδέεται σε κάθε εποχή (Thompson, 2000: 1-3). Αυτό το σχόλιό του μας θυμίζει αρκετές από τις απόψεις που ήδη αναλύσαμε. Για παράδειγμα, η ιστορία ως σχολικό μάθημα έχει στόχο να βοηθήσει τα παιδιά και μελλοντικούς πολίτες ενός κράτους να κατανοήσουν με ποιον τρόπο δημιουργήθηκε το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο ζουν –ή σωστότερα να αποδεχθούν τον συγκεκριμένο τρόπο που προβάλλεται μέσω της εθνικής παιδείας τους. Από την άλλη πλευρά η ιστορία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, απέκτησε τον θρόνο της ανάμεσα στις άλλες επιστήμες, από τη στιγμή που θεωρήθηκε ότι μπορεί να εξυπηρετήσει τους κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους των εκάστοτε κυβερνητικών και πολιτικών ελίτ. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε με αρκετή ασφάλεια ότι οι προφορικές μαρτυρίες προκαλούσαν αμηχανία και τρόμο στους ιστορικούς για μεγάλο διάστημα, κυρίως για τον λόγο ότι συνήθως περιλαμβάνουν αποκάλυπτες αποτυπώσεις αυτής ακριβώς της σύνδεσης του παρελθόντος με την εκάστοτε κοινωνία και τις πολιτικές εξελίξεις ή ανάγκες της –και μά-

λιστα στον χρόνο που έχει μεσολαβήσει από τα γεγονότα μέχρι την αφήγηση του μάρτυρα και την έρευνα του ιστορικού, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο περίπλοκη τη χρήση και αξιοποίηση της πηγής.

Ο μάρτυρας δηλαδή αφηγείται στον ιστορικό την εμπειρία του από γεγονότα, καταστάσεις και τρόπους ζωής του παρελθόντος (Portelli, 1991: 50-51· Portelli, 1998: 67-68). Αν, για παράδειγμα, στα χρόνια της νεότητάς του ήταν επαναστάτης αλλά έπειτα εγκατέλειψε τις επαναστατικές του ιδέες και συνεργάστηκε με εκείνους εναντίον των οποίων είχε πολεμήσει, η μετέπειτα πορεία του είναι λογικό να επηρεάζει τις πληροφορίες που θα καταθέσει στον ιστορικό. Πρέπει τελικά να «πιστεύουμε» και να στηριζόμαστε στις προφορικές μαρτυρίες; Αλήθεια πόσο διαφέρει η προφορική μαρτυρία ενός άνδρα από τα απομνημονεύματα που θα μπορούσε να έχει γράψει ο ίδιος αρκετές δεκαετίες μετά τα γεγονότα, προσφέροντας έτσι μια γραπτή πηγή στον ιστορικό; Η σημαντικότερη ίσως διαφορά αυτών των δύο πηγών αφορά τον τρόπο της παραγωγής τους: στην περίπτωση που ο μάρτυρας καταγράφει τα απομνημονεύματά του, έχει στη διάθεσή του περισσότερο χρόνο, για να επεξεργαστεί τη μαρτυρία του και ενδεχομένως έχει τη δυνατότητα να καλέσει κάποιο τρίτο πρόσωπο ως κριτικό αναγνώστη ή βοηθό του συγγραφικού έργου του. Αυτό σημαίνει ότι είναι πιθανό να προβεί σε αλλαγές που του υπαγορεύει άλλος. Παρά το γεγονός αυτό, τα απομνημονεύματα συγκαταλέγονται στις γραπτές πηγές και δεν διαφέρουν από τις άλλες παραδοσιακές πηγές του ιστορικού. Από την άλλη πλευρά, πόσο διαφορετική αξία θα αποκτούσε ως πηγή μια προφορική μαρτυρία, εάν ο μάρτυρας την δημοσίευε υπό τη μορφή άρθρου σε κάποια εφημερίδα λίγα χρόνια ή μερικές δεκαετίες μετά τα γεγονότα; Στην περίπτωση αυτή, η μαρτυρία του θα ήταν ίσως συντομότερη, ανάλογα με τον αριθμό των λέξεων που θα του είχε παραχωρήσει ο συντάκτης του εν λόγω φύλλου. Επομένως, ο μάρτυρας θα παρέλειπε αρκετά γεγονότα και θα τονίζε κάποια άλλα. Είθισται, όμως, και οι εφημερίδες να συγκαταλέγονται στις παραδοσιακές πηγές του ιστορικού. Ποια από τις παραπάνω πηγές, λοιπόν, μπορεί να θεωρεί ασφαλέστερη ο ιστορικός; Ο κίνδυνος να εξαπατηθεί ή να παρασυρθεί από την πηγή του δεν εξαρτάται από τη μορφή της, αλλά από τις μεθόδους που ο ίδιος θα χρησιμοποιήσει για την αξιοποίησή της (βλ. παραπάνω πίνακα 2.1 και ενότητα 2β'). Η υποκειμενικότητα μιας μαρτυρίας παραμένει βασικό γνώρισμά της, είτε αυτή προσφέρεται γραπτά είτε προφορικά στον ιστορικό. Φυσικά, κάθε πηγή είναι διαφορετική, αλλά δεν υπάρχουν «καλές» ή «κακές» πηγές, ασφαλείς, επισφαλείς ή επικίνδυνες. Όπως ήδη τονίσαμε, καθώς ο ιστορικός «συνομιλεί» με τις γραπτές πηγές του και διαβάζει ό,τι περιέγραψαν οι μάρτυρες του παρελθόντος, τους υποβάλλει διαρκώς ερωτήματα, είτε πρόκειται να λάβει απαντήσεις είτε όχι. Αυτό ακριβώς κάνει όταν προχωρεί στην αξιολόγηση των προφορικών πηγών, στην παραγωγή των οποίων έχει μεσολαβήσει ο ίδιος. Είναι αλήθεια άλλωστε ότι οι ερασιτέχνες ή επαγγελματίες ιστορικοί όλων των εποχών ποτέ δεν απέρριψαν την αξία των προφορικών μαρτυριών ως πηγών για την ανασύνθεση του παρελθόντος (Thompson, 2000: κεφ. 2).

Χωρίς αμφιβολία, η μορφή των προφορικών μαρτυριών ως ιστορικών πηγών συνδέεται στενά με τις επιστημονικές μεθόδους και τεχνικές που εφαρμόζει ο ερευνητής κατά τη συγκέντρωσή τους. Αξίζει να τις περιγράψουμε. Αν έχει εξασφαλιστεί εκ των προτέρων ο απαραίτητος υλικός εξοπλισμός, το πρώτο βήμα είναι ο σχεδιασμός του προγράμματος στο πλαίσιο του οποίου ορίζονται οι ερευνητικές στρατηγικές, οι στόχοι, οι υποχρεώσεις έκαστου μέλους, αν πρόκειται για ομάδα, και το χρονοδιάγραμμα εργασίας. Είναι απαραίτητο τα μέλη της ομάδας να είναι κάτοχοι διδακτορικού και, έτσι, άρτια καταρτισμένοι στην ιστορική επιστήμη; Είναι επίσης αναγκαίο να είναι ιστορικοί; Ίσως αυτό θα ήταν το ιδανικό, αλλά μάλλον δεν είναι απαραίτητο. Θα πρέπει, όμως, να έχουν απόλυτα επαρκείς γνώσεις για το θέμα της έρευνας, να κατανοούν άριστα και σε βάθος τους στόχους της ιστορίας όσο και της προφορικής ιστορίας και επίσης να μην είναι ιδεολογικά, ηθικά, πολιτικά ή με άλλο τρόπο φορτισμένοι απέναντι είτε στους μάρτυρες είτε στο υπό εξέταση αντικείμενο. Αφού ολοκληρωθεί η μελέτη όλων των σχετικών δευτερογενών και πρωτογενών πηγών (αυτή η διάκριση των πηγών θα αναλυθεί στην ενότητα 2ε'), το επόμενο βήμα αφορά την προετοιμασία της συνέντευξης: τη δημιουργία ενός πίνακα θεμάτων και γεγονότων, της ομάδας των μαρτύρων που θα κληθούν να καταθέσουν τις μαρτυρίες τους, καθώς επίσης και του ερωτηματολογίου, που στην ουσία καθορίζει το περιεχόμενο της μαρτυρίας και αναδεικνύει την επιστημονικότητα της έρευνας. Έπειτα, ακολουθεί ο ορισμός της μέρας και ώρας και του



τόπου της συνάντησης με τον μάρτυρα. Κατά τη διαδικασία της συνέντευξης, που εύλογα αποτελεί καθοριστικό στάδιο, ο ιστορικός είναι αναγκασμένος να προετοιμαστεί, ώστε να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του μάρτυρα και να δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα, προκειμένου να αποκομίσει όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες. Ωστόσο, για την αξιοποίηση των μαρτυριών είναι απαραίτητο να προσφέρονται στους ερευνητές που θα αναζητήσουν κάποια στιγμή πληροφορίες στη διαμορφούμενη ιστορική πηγή, τόσο τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν όσο και τα κυριότερα τουλάχιστον στρατηγικά βήματα της οργάνωσης του εν λόγω προγράμματος προφορικής ιστορίας. Αναπόφευκτα η εμβάθυνση στη μεθοδολογία της έρευνας πεδίου καθίσταται σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας της παραγόμενης πηγής.

Μερικές φορές η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών είναι πιθανό να έχει στόχο τη συγγραφή μιας ή περισσότερων μελετών. Είναι, όμως, εξίσου πιθανό να αποβλέπει γενικότερα στη διάσωση πληροφοριών σχετικά με το παρελθόν και άλλοτε στην αξιοποίησή τους από τις σύγχρονες κοινωνίες: την παρουσίασή τους δηλαδή σε μουσεία, είτε σε ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, για παράδειγμα, μια ομάδα ιστορικών και φοιτητών στη Βαλτιμόρη και τη Μινεσότα έλαβαν περισσότερες από 200 συνεντεύξεις για διάφορα ζητήματα της τοπικής ιστορίας. Ταξινόμησαν κατά θέμα τη συλλογή που προέκυψε και έπειτα δημιούργησαν μια θεατρική ομάδα, η οποία το 1981 παρουσίασε τρία θεατρικά έργα, βασισμένα στις προφορικές μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν. Το 1997 στην Ατλάντα, μια οργάνωση για την υπεράσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων οργάνωσε ένα πρόγραμμα συλλογής μαρτυριών, παρουσιάζοντας σε 26 ημίωρες ραδιοφωνικές εκπομπές τις μαρτυρίες διάφορων ανθρώπων. Όπως αναφέρεται, το αποτέλεσμα προκάλεσε εξαιρετικά θετική εντύπωση στο κοινό. Σήμερα, είναι ελεύθερα προσβάσιμες στο διαδίκτυο οι συνεντεύξεις 1.600 μεταναστών και υπαλλήλων του Ellis Island, ενώ στο μουσείο που δημιουργήθηκε τα τελευταία χρόνια στον χώρο υποδοχής των μεταναστών παρουσιάζονται υπό τη μορφή εκθέματος αποσπάσματα από συνεντεύξεις, μια ταινία και μια θεατρική παράσταση που στηρίζονται στις ίδιες μαρτυρίες. Παράλληλα, όποιος επισκέπτης επιθυμεί, μπορεί να ακούσει σε μια ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα τη συνέντευξη που επιλέγει με βάση το όνομα του μετανάστη/μάρτυρα, τον τόπο της προέλευσής του, το όνομα του πλοίου που τον μετέφερε στις Ηνωμένες Πολιτείες ή το έτος της άφιξής του. Η ελεύθερη πρόσβαση πια σε αρκετές συλλογές προφορικής ιστορίας μέσω του διαδικτύου έχει κατά κανόνα εκπαιδευτικούς στόχους, ενώ άλλες συλλογές παραμένουν προσιτές (συνήθως σε μορφή CD-Rom) κατά την επίσκεψη των ερευνητών στις βιβλιοθήκες ή στα αρχεία όπου αυτές φυλάσσονται (Richie, 2003: 237 κ.εξ.).

Τι είδους πληροφορίες θα μπορούσε να αντλήσει ο ερευνητής από συλλογές προφορικών μαρτυριών; Εν μέρει το ερώτημα αυτό έχει απαντηθεί. Δηλαδή, μια κατηγορία μαρτυριών αφορούν γενικότερα εμπειρίες κρισιακών διαδικασιών, όπως είναι η ελληνική προσφυγική αποκατάσταση στη συλλογή της Λογοθέτη-Μερλιέ ή το φαινόμενο της μετανάστευσης στη συλλογή του Ellis Island. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και πολλές συλλογές μαρτυριών που εστιάζονται στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (αν και πολλές από αυτές δε έχουν παραχθεί στο πλαίσιο συστηματικά οργανωμένων προγραμμάτων), στον ισπανικό εμφύλιο, στην περίοδο της Κατοχής ή στο ολοκαύτωμα. Χωρίς αμφιβολία, ένας εμφύλιος ή διακρατικός πόλεμος, ένα πολιτικό κίνημα, όπως η επίθεση και οι καταστροφές της 11<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 2001 και γενικότερα οι «δύσκολες εποχές», ακόμη και οι οικονομικές κρίσεις, αποτελούν προσφιλή θέματα της προφορικής ιστορίας. Ήδη αναφέρθηκε ότι στα υπό εξέταση αντικείμενά της προστέθηκε τα τελευταία χρόνια και η καταπάτηση πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και είναι αλήθεια ότι η θεματολογία της διευρύνεται συνεχώς, εντυπωσιάζοντας ακόμη και τον ίδιο τον ιστορικό. Η προφορική ιστορία, συνεπώς, καθίσταται πηγή ιδιαίτερα πλούσια σε πληροφορίες, που, όπως κάθε άλλη, απαιτεί τη χρήση κατάλληλα επιλεγμένων τεχνικών προσέγγισης και εξέτασης.

Μερικές φορές ο ιστορικός είναι αρκετά εύκολο να διαχωρίσει τις αξιοποιήσιμες από τις μη αξιοποιήσιμες πληροφορίες του. Όταν, για παράδειγμα, ο μάρτυρας καταθέτει ότι σε μια μάχη στην οποία συμμετείχε ο ίδιος, σκοτώθηκαν χίλιοι ή πεντακόσιοι άνθρωποι, είναι προφανές ότι δεν τους έχει μετρήσει ο ίδιος. Ίσως υπερβάλλει ή περιορίζει τον αριθμό των θυμάτων, προκειμένου να τονίσει ή να υποτιμήσει το συγκεκρι-

κριμένο περιστατικό. Ίσως πάλι μεταφέρει στον ιστορικό τον αριθμό των θυμάτων που ο ίδιος έχει ακούσει εκ των υστέρων ή έχει διαβάσει σε κάποια εφημερίδα ή βιβλίο. Ο ιστορικός, έχοντας γνώση για τη συγκεκριμένη μάχη από τις δευτερογενείς και τις άλλες πρωτογενείς πηγές του, έχει τη δυνατότητα να εξετάσει αυτήν την πληροφορία και να προβληματιστεί. Άλλοτε πάλι, ο μάρτυρας είναι πολιτικό πρόσωπο που έδρασε στην εποχή που εξετάσει ο ιστορικός –έλαβε δηλαδή αποφάσεις και πρωτοβουλίες ή απλώς εκτέλεσε εντολές σε κρίσιμες στιγμές. Ο ιστορικός που επίσης γνωρίζει καλά την ταυτότητα και τη δράση του μάρτυρα, υποβάλλει και πάλι τα ερωτήματά του σε δύο επίπεδα: αφενός ρωτά τον ίδιο τον μάρτυρα, για να λάβει απαντήσεις, και αφετέρου «συνομιλεί» μέσω της φαντασίας του με τη μαρτυρία που έχει λάβει, όπως ακριβώς πράττει κατά την αξιοποίηση κάθε άλλης πηγής, ακόμη και γραπτής. Το δυσκολότερο ίσως έργο του κατά τη χρήση της προφορικής ιστορίας αφορά την προσπάθειά του να «απαλλάξει» τις πληροφορίες του από τις ιδεολογικές, κοινωνικές ή άλλες πεποιθήσεις και προκαταλήψεις του μάρτυρα και, επιπλέον, από τις πολλαπλές επιδράσεις που έχουν ασκήσει στη σκέψη του οι εξελίξεις των χρόνων, που μεσολάβησαν από τα γεγονότα μέχρι τη χρονική στιγμή της συνέντευξης –και έτσι παραγωγής της πηγής. Αυτή ίσως είναι η σπουδαιότερη διαφορά, αλλά συνάμα και η γοητεία της προφορικής ιστορίας: ότι το «ταξίδι» του ιστορικού από το παρόν στο παρελθόν λαμβάνει χώρα κατά τη συνάντησή του με τον μάρτυρα, τον οποίο ο ίδιος οδηγεί σε ένα παρόμοιο ταξίδι. Αντί άλλης διαπίστωσης στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειώσουμε την άποψη που μεταξύ άλλων αποτελεί εφιαλτήριο της ανάλυσης του κεφαλαίου 3: η πηγή δεν ταυτίζεται με την ιστορία, αλλά είναι ο ιστορικός που θα ανασυνθέσει το παρελθόν και θα δημιουργήσει μια ιστορική μελέτη με βάση τις πηγές, στην παραγωγή των οποίων όμως έχει λάβει τώρα ο ίδιος ενεργό ρόλο.

#### 2.1.4 Το οπτικο-ακουστικό υλικό και η έρευνα του ιστορικού στη σύγχρονη εποχή

Η σύγχρονη τεχνολογία προσφέρει στον ιστορικό ένα πρόσθετο σύνολο πλούσιων πηγών: το «οπτικο-ακουστικό υλικό», το οποίο η Χριστοφιλοπούλου (1978: 117-118) παρουσιάζει στη μελέτη της και πάλι πολύ σύντομα και διστακτικά –και μάλιστα αναφέρεται μόνο στα κινηματογραφικά επίκαιρα ή τα άλλα μαγνητοσκοπημένα ντοκουμέντα που συνδέονται με πολεμικά, πολιτικά ή «κοσμοϊστορικά» γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας. Είναι γεγονός ότι στα αρχικά βήματα της εξέλιξής του ο κινηματογράφος έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τα εντυπωσιακά και σημαντικά γεγονότα, σαν να συγκαταλεγόταν στις προθέσεις του η απαθανάτιση στιγμών του παρόντος. Πράγματι, ήταν και αυτή μια από τις επιδιώξεις των ανδρών που βρέθηκαν πίσω από τις πρώτες κάμερες, και είχαν τη δυνατότητα να αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο τις εικόνες και τα γεγονότα του παρόντος τους. Τα επίκαιρα αποτέλεσαν προσφιλές θέμα του κινηματογράφου για αρκετές δεκαετίες, προσφέροντας στον μεταγενέστερο ιστορικό μια σημαντική πηγή, την αξία της οποίας δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει: μπορεί δηλαδή ο ίδιος να παρακολουθήσει σκηνές, για παράδειγμα, από παρελάσεις και εθνικές εορτές, από την απόβαση στη Νορμανδία ή τη βόμβα στη Χιροσίμα (Sadoul, 1988: 16-24).

Φυσικά, ο κινηματογράφος δεν εμφανίστηκε παράλληλα σε όλες τις χώρες ούτε είχε την ίδια ανάπτυξη. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα μια πρώτη κορυφαία φάση του τοποθετείται στη θητεία της τελευταίας κυβέρνησης Ελευθέριου Βενιζέλου στα 1928-1932. Τότε ιδρύθηκαν πολλές κινηματογραφικές εταιρείες, οι περισσότερες με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Λειτουργούσαν ήδη περισσότερες από εβδομήντα κινηματογραφικές αίθουσες, όπου οι άνθρωποι της εποχής εξοικειώνονταν με το νέο είδος ψυχαγωγίας. Ο ιστορικός γνωρίζει επίσης τη δημιουργία στα 1916-1917 του πρώτου επίκαιρου, με τίτλο το *Ανάθεμα του Ελευθερίου Βενιζέλου* από την εταιρεία «Αστύ Φιλμ». Το θέμα του ήταν ο συμβολικός λιθοβολισμός του πρωταγωνιστή-πολιτικού, αλλά επειδή ήταν ιδιαίτερα προκλητικό, αμέσως μετά την πρώτη προβολή του κατασχέθηκε με παρέμβαση εισαγγελέα και ο σκηνοθέτης της, ο Ούγγρος κινηματογραφιστής Γιόζεφ Χεπ, εξορίστηκε. Επιπλέον, ο ιστορικός γνωρίζει το δεύτερο επίκαιρο του 1920 που αφιερώθηκε στον βασιλιά με τίτλο *Η επάνοδος του βασιλέ-*

ως Κωνσταντίνου, την παραγωγή του 1920-1921 *Η Μικρασιατική Εκστρατεία* και το φιλμ *Το ελληνικό θαύμα* του 1922, που γυρίστηκε υπό την επίβλεψη του Υπουργείου Εξωτερικών, αλλά ούτε ολοκληρώθηκε ούτε προβλήθηκε, αφού δεν επιτεύχθηκε η ελληνική κατάκτηση της Μικράς Ασίας, που ήταν το θέμα του. Τα επίκαιρα αυτά ήταν τα πρώτα δείγματα της ελληνικής κινηματογραφικής παραγωγής που αποτυπώνουν τα πολιτικά πάθη μιας δεδομένης εποχής και μπορούν να θεωρηθούν προπαγανδιστικά ντοκουμέντα. Ωστόσο, η κορυφαία φάση της ελληνικής κινηματογραφικής προπαγάνδας συμπίπτει με τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (Πετράκη, 2006: 112-5). Το γεγονός άλλωστε ότι ο κινηματογράφος προσέλκυσε σχεδόν εξαρχής το ενδιαφέρον των κυβερνώντων, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλα κράτη –και ενίοτε προκάλεσε και τις παρεμβάσεις τους– καθιστά αυτήν την πηγή αρκετά περίπλοκη ως προς την αξιοποίησή της: και αυτή η πηγή δεν απαρτίζεται μόνο από επίκαιρα, αλλά και από ταινίες που άρχισαν να δημιουργούνται αρχικά στη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ και κατόπιν τη Δανία, την Ιταλία, τη Γερμανία και τη Ρωσία. Αρχικά αναπτύχθηκε ο «βωβός» κινηματογράφος, η κορυφαία περίοδος του οποίου ήταν η δεκαετία του 1920 και η κυριότερη χώρα παραγωγής οι ΗΠΑ, όπου δημιουργούνταν περίπου 700-800 ταινίες το έτος, ενώ αξιοσημείωτη ήταν την ίδια περίοδο η ανάπτυξη τόσο του ιαπωνικού όσο και του ινδικού κινηματογράφου (Sadoul, 1988: 23). Ωστόσο, οι ταινίες, όπως είναι γνωστό, βασίζονται σε σενάρια και στην άποψη ενός σκηνοθέτη και επίσης χρησιμοποιούν ηθοποιούς ως πρωταγωνιστές και σκηνικά: μας προσφέρουν δηλαδή σύγχρονες καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις επιλεγμένων στιγμών του παρελθόντος.

Πώς μπορεί, λοιπόν, να αντιμετωπίσει ο ιστορικός αυτήν την τόσο γεμάτη από εικόνες, σκηνές και πρόσωπα πηγή του; Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στα λεγόμενα επίκαιρα ή ντοκουμέντα, ακολουθώντας την ανάλυση που επιχειρεί ο Μαρκ Φερρό (Marc Ferro, 1924-), με παράδειγμα τις πορείες των διαδηλωτών στους δρόμους της Πετρούπολης το 1917. Οι Ρώσοι, Άγγλοι ή Γάλλοι εικονολήπτες της εποχής, όπως μας εξηγεί ο ίδιος, διευκολύνθηκαν σημαντικά από το γεγονός ότι οι διαδηλωτές ακολουθούσαν συνήθως το ίδιο δρομολόγιο. Έτσι κατάφεραν να εντοπίσουν τις καλύτερες «γωνίες λήψης» και είχαν τον χρόνο να στήσουν εκεί τις κάμερές τους. Ο ιστορικός από την πλευρά του χρονολογεί αρκετά εύκολα αυτά τα ντοκουμέντα, με βάση τα συνθήματα των πανό που κρατούσαν οι διαδηλωτές. Έτσι, παρακολουθεί στην πηγή του, που στην περίπτωση αυτή αποτελεί μια κανονική σειρά κινηματογραφικών τεκμηρίων, τις παρακάτω εικόνες:

*Καθ' οδόν, καθώς προχωρεί η κεφαλή της πορείας, οι καταστηματαρχες και οι περιέργοι από τις μικροαστικές συνοικίες στο κέντρο της πόλης χειροκροτούν και ύστερα από λίγο δεν ξεχωρίζουν πια από τους διαδηλωτές, αλλά έχουν συγχωνευτεί με την πορεία. Οι γυναίκες είναι πολυάριθμες. Τον Απρίλιο και τον Μάιο οι πορείες προχωρούν πιο πειθαρχημένα, με λάβαρα και πανό. Περιέργοι, καταστηματαρχες και περαστικοί κοιτούν ή συνοδεύουν τους διαδηλωτές, χωρίς όμως να εγκαταλείπουν το πεζοδρόμιο· δεν ενώνονται πια μαζί τους. Τον Ιούνιο και στη διάρκεια του καλοκαιριού το πλήθος των διαδηλωτών αραιώνει, το κοινό μένει προσηλωμένο στη δουλειά του και προσέχει ελάχιστα τις παρελάσεις των ειρηνιστών· η διπλή ομάδα της περιφρούρησης διαφυλάσσει με αλυσίδες την ασφάλεια της διαδήλωσης (Ferro, 2002: 58-59).*

Ποιες πληροφορίες μπορεί να αντλήσει ο ιστορικός από αυτήν την πηγή; Πρώτα απ' όλα μπορεί να κατανοήσει, κατά τον Φερρό, με ποιο τρόπο εξελίσσονται στην πορεία του χρόνου οι σχέσεις μεταξύ των διαδηλωτών και του κόσμου, των μικροαστών του κέντρου της πρωτεύουσας (π.χ. αλληλεγγύη, συμπάθεια, αδιαφορία, φόβος ή εχθρότητα). Έπειτα παρατηρεί ότι ανάμεσα στους διαδηλωτές δεν υπάρχουν εργάτες. Ποιοι αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα; Πέρα από τους στρατιώτες, υπάρχουν πολλές γυναίκες που και πάλι δεν προέρχονται από την εργατική τάξη. Πολυάριθμες είναι και οι αντιπροσωπείες των εθνοτήτων. «Ορίστε λοιπόν που η εικόνα αμφισβητεί ξανά τη βαθιά ριζωμένη παράδοση, η οποία γνώριζε μόνο τις “μαζικές διαδηλώσεις, εργατών και αγροτών”», επισημαίνει ο Φερρό. Μέσω αυτής της πηγής ο ιστορικός έχει τη δυνατότη-

τα να εμπλουτίσει τη γνώση του για το υπό εξέταση αντικείμενό του και να αντλήσει πληροφορίες που σπάνια εμφανίζονται στις πηγές του. Με βάση τα ίδια κινηματογραφικά τεκμήρια μπορεί επίσης να διερευνήσει και τη δημοτικότητα του συγκεκριμένου ζεσηκωμού. Παρατηρεί «ότι οποιαδήποτε ταινία κατακλύζεται από το περιεχόμενό της» και είναι πιθανό να αναπαριστά «μια ιστορική περιοχή που έμενε μέχρι τότε ασύλληπτη, αθέατη, αφανής». Οι ταινίες, επομένως, ιδίως αν εξεταστούν στο σύνολό τους, αποτελούν μια σημαντική πηγή για την ιστορική ανάλυση και βοηθούν «να μην της διαφύγει η μικρή λεπτομέρεια», αφού υποχρέωσή της είναι «να μην ευνοεί προνομιακά μία μόνο προσέγγιση, καταλήγοντας στον ολοκληρωτισμό», όπως συμπεραίνει ο Φερρό (2002: 59-61). Αυτό είναι ένα πρώτο προτεινόμενο επίπεδο της αξιοποίησης των κινηματογραφικών επίκαιρων και ντοκουμέντων, το οποίο ενσωματώνει οργανικά στην έρευνά του ο ιστορικός.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ένα ακόμη παράδειγμα. Στη μελέτη της για την προπαγάνδα του δικτάτορα Μεταξά, η Μαρίνα Πετράκη χρησιμοποιεί συνδυαστικά την πηγή του κινηματογράφου με τα ηχητικά ντοκουμέντα και το μεγάλο εύρος των γραπτών πηγών, και αναγκαστικά εξετάζει το νομοθετικό πλαίσιο της αυστηρής λογοκρισίας του καθεστώτος. Προσπαθεί να ανιχνεύσει, στον βαθμό που είναι εφικτό, τις προτιμήσεις των θεατών, ανά κοινωνική τάξη, φύλο και ηλικία. Θέτει επίσης ερωτήματα σε σχέση με τους τρόπους με τους οποίους είναι δυνατή αξιοποίηση του κινηματογράφου για την ενίσχυση του εθνικισμού ή την εξυπηρέτηση των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών επιδιώξεων της δικτατορίας. Παράλληλα, εξετάζει την πιθανή επιρροή που ασκούν στην ελληνική περίπτωση τα ευρωπαϊκά δικτατορικά καθεστώτα της εποχής. Για να επιτύχει τους στόχους της, πριν ακόμη εξετάσει τον κινηματογράφο ως πηγή και αναπαραστήσει στο μυαλό της το κοινό που γεμίζει τις κινηματογραφικές αίθουσες της εποχής, επεκτείνει την έρευνά της, στο σύνολο των δευτερογενών και των άλλων πρωτογενών πηγών: τη νομοθεσία, την υπηρεσιακή και ιδιωτική αλληλογραφία του δικτάτορα και των υπουργών του, τις εφημερίδες, τα περιοδικά, τα δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα ημερολόγια και απομνημονεύματα, καθώς επίσης τις θεατρικές παραστάσεις που ανεβαίνουν την ίδια εποχή και τα λογοτεχνικά έργα που δημοσιεύονται, τις εκδόσεις του καθεστώτος, τις φωτογραφίες και τα προσωπικά αντικείμενα του Μεταξά, τη συλλογή αναμνηστικών δώρων και επιστολών που στάλθηκαν κατά καιρούς στον δικτάτορα (Πετράκη, 2006: 20-1). Μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι ο κινηματογράφος, όπως ακριβώς και η τηλεόραση, «δεν συμπληρώνουν απλώς τις πηγές που χρησιμοποιούνται γενικότερα για τη μελέτη των αναπαραστάσεων: με την παρέμβασή τους κινδυνεύει να τροποποιηθεί η ιστορική προσέγγιση στον τομέα αυτόν» (Sorlin, 2006: 43). Με άλλα λόγια, η πρώτη διαπίστωση του ιστορικού, κατά τη συνάντησή του με αυτήν την κατηγορία πηγών, αποτυπώνεται ξεκάθαρα στην παρακάτω άποψη:

*το σύνολο του κινηματογραφημένου μετά τις αρχές του εικοστού αιώνα υλικού (είτε από μακροϊστορική είτε από μικροϊστορική σκοπιά, με γεγοντολογική ή μη ιστορική αντίληψη, είτε πρόκειται για τεκμήριο είτε για μυθοπλασία) εκ των πραγμάτων συνιστά σήμερα ένα σημαντικό αρχείο, εναποθηκευμένο στα υπόγεια των ταινιοθηκών, των τηλεοπτικών καναλιών, των ιδιωτικών συλλογών, αλλά και στη μνήμη των ανθρώπων (Ferro, 2002: 65).*

Στο υλικό αυτό ο ιστορικός υποβάλλει και πάλι τα ερωτήματά του. Όπως στα επίκαιρα, έτσι και στις ταινίες, αναζητά τις ιστορικές όψεις της πηγής του. Για ποιον λόγο ένας σκηνοθέτης ή παραγωγός επέλεξε το συγκεκριμένο θέμα για την ταινία του (π.χ.: μια σημαντική απεργία, ένα κίνημα, μια γνωστή δολοφονία κ.ά.); Πώς παρουσιάζει ο ίδιος το θέμα του, αλλά και πώς αυτό παρουσιάζεται γενικότερα στον κινηματογράφο (της συγκεκριμένης χώρας, ίσως και στον αντίστοιχο των άλλων χωρών); Εμφανίζονται στην ταινία του και άλλοι προβληματισμοί ή επιμέρους θέματα και πώς εξηγείται η παρουσία τους; Αυτό είναι ένα παράδειγμα ερωτημάτων κατά την έρευνα της κινηματογραφικής πηγής, η οποία μπορεί να προσφέρει πλήθος πληροφοριών που δεν σχολιάσαμε στο σημείο αυτό (π.χ. σχετικά με τις ενδυμασίες, συνήθειες, νοοτροπίες, ήθη, έθιμα μιας εποχής κ.ά.).

Μερικές φορές πάλι η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ιστορικό και την κινηματογραφική πηγή είναι αμφίδρομη. Για παράδειγμα, ο γνωστός ιστορικός Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel, 1902-1985), στον οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 7 (καθώς και σε άλλα κεφάλαια), παρακολουθώντας κάποια στιγμή μια ταινία του 1961 (την ταινία *Οι ληστές του Οργκόζολο* του Vittorio de Seta), συνειδητοποίησε με έκπληξη την αλληλοσυσχέτιση μεταξύ της ιστορικής προσέγγισης που ο ίδιος είχε υιοθετήσει και της σκηνοθετικής αναπαράστασης μιας ορεινής κοινωνίας (Κιμουρτζής, 2013: 39-40). Άλλοι ιστορικοί επιστήμονες έχουν χρησιμοποιήσει αμεσότερα τον κινηματογράφο, όχι μόνο για τη μετάδοση της ιστορίας στις σύγχρονες κοινωνίες τους, αλλά γενικότερα για τον εμπλουτισμό του ερευνητικού πεδίου της επιστήμης. Η τελευταία διαδικασία, όπως εξηγεί ο Φερρό, που ήταν υπεύθυνος για την παραγωγή των τριών ταινιών της σειράς «Εικόνες Ιστορίας» (του ομίλου Hachette-Pathè), συνδυάζεται με την επιλογή περιορισμένων ερωτημάτων κατά τη σκηνοθεσία μιας ταινίας. Η επιλογή αυτή με τη σειρά της αναδιαμορφώνει τη φανταστική σκιαγράφηση του ιστορικού πεδίου και στη βάση αυτή τώρα ο ιστορικός προσπαθεί να αποτυπώσει τις ερμηνείες του για το παρελθόν, όχι πλέον με λόγια, αλλά με εικόνες ή και μέσω της μουσικής (Ferro, 2002: 70).

Ωστόσο, ακολουθώντας την παρουσίαση της Χριστοφιλοπούλου στην εισαγωγική μελέτη της για τις πηγές του ιστορικού, με την οποία ξεκινήσαμε την ανάλυση αυτού του κεφαλαίου, αναφερθήκαμε πρώτα στις κινούμενες «βωβές» και από τη δεκαετία του 1930 «ομιλούσες» εικόνες του παρελθόντος που μας διασώζουν τα κινηματογραφικά ντοκουμέντα, και περιέργως όχι στις στατικές εικόνες του φωτογραφικού υλικού. Η φωτογραφία, όμως, ήταν η πρώτη που εμπλούτισε με εικόνες τις πηγές του ιστορικού. Μήπως πρόκειται για μια ακόμη ομάδα πηγών που προκαλεί αμηχανία στον ιστορικό, επειδή δεν εντάσσεται στις παραδοσιακές πηγές του; Η απάντηση είναι σίγουρα καταφατική.

Η σύγχρονη εποχή της φωτογραφίας ξεκίνησε από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα και συνδέθηκε στενά με τις ποικίλες αναμορφώσεις του ευρωπαϊκού κοινωνικού τοπίου μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση και τις ποικίλες πολιτικές ανακατατάξεις του εξελισσόμενου εθνικού επαναστατισμού. Η πρώτη φωτογραφία (*Το στρωμένο τραπέζι*) χρονολογείται στα 1822 και μάλιστα σώζεται η πληροφορία ότι ο Γάλλος εφευρέτης της πρώτης μηχανής, Ζοζέφ Νιέπς (Joseph-Nicéphore Niépce, 1765-1833), και φωτογράφος στην προκειμένη περίπτωση χρειάστηκε 12 ολόκληρες ώρες για αυτό το έργο του (Sadoul, 1988: 11). Έκτοτε, ο απαιτούμενος χρόνος για τη λήψη μιας φωτογραφίας περιορίστηκε και από το 1839, που ο Γάλλος ζωγράφος και φυσικός Λουί Νταγκέρ (Louis-Jacques-Mandé Daguerre, 1787-1851) παρουσίασε στο κοινό τη δική του μέθοδο, η φωτογραφία άλλαξε ριζικά την αντίληψη των κοινωνιών για το παρόν τους. Το 1839 και πάλι –το έτος που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη ο όρος φωτογραφία– μια ομάδα Ευρωπαίων επισκεφθηκε το ελληνικό βασίλειο, για να φωτογραφίσουν την Ακρόπολη, τον Παρθενώνα, τα Προπύλαια και άλλα αρχαία μνημεία. Έκτοτε, οργανώθηκαν αρκετά παρόμοια ταξίδια, ενώ το τρίτο τέταρτο του αιώνα μπορεί να χαρακτηριστεί ως η χρυσή εποχή των ξένων φωτογράφων-επισκεπτών στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά τα πρώτα δείγματα της δουλειάς ενός Έλληνα φωτογράφου, του ζωγράφου Φίλιππου Μαργαρίτη (1810-1892) από τη Σμύρνη, χρονολογούνται λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1840 (μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται πορτρέτα αγωνιστών του 1821, του βασιλιά Όθωνα και άλλων). Στα μέσα του αιώνα ο Μαργαρίτης, που μεταξύ άλλων δίδασκε την τέχνη της φωτογραφίας, ίδρυσε το πρώτο ελληνικό φωτογραφείο, το οποίο επισκέπτονταν όλο και συχνότερα πολιτικοί, κληρικοί και μέλη των ανώτερων τάξεων της αθηναϊκής κοινωνίας, για να φωτογραφηθούν μόνοι ή μαζί με τις οικογένειές τους (Xanthakis, 1988: 21-37). Η φωτογραφία αποτελεί μια σιωπηλή πηγή του ιστορικού που, όπως είναι πιθανό να του αποκαλύπτει κοινωνικές τάσεις και αναδιαμορφούμενες σχέσεις, αρνείται σθεναρά να «απαντήσει» σε πολλά από τα ερωτήματά του. Δεν είναι αφηγηματική ή γεγονοτολογική και πολλές φορές «κατασκευάζει» έντεχνα το τοπίο, στο οποίο παρουσιάζει τις πληροφορίες οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν τον ιστορικό στις ερμηνείες του. Επομένως, αν συνδυαστεί με το ευρύ φάσμα των άλλων διαθέσιμων πηγών, είναι δυνατό να εμπλουτίσει τον προβληματισμό του σε σχέση με την κοινωνική συμπεριφορά και τις νοοτροπίες των ανθρώπων μιας εποχής.

Σε μερικά σύνολα φωτογραφιών ο ιστορικός μπορεί επίσης να αναζητήσει όχι μόνο διάσπαρτες πληροφορίες, αλλά και «συνέχειες». Μια φωτογραφία, για παράδειγμα, από μία εκδήλωση ενός συλλόγου Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ κάποια χρονιά της δεκαετίας του 1910 ή του 1920 είναι πιθανό να αποκαλύψει στον ερευνητή την ύπαρξη του εν λόγω συλλόγου, την οποία ενδεχομένως ο ίδιος αγνοεί ή τοποθετεί σε μεταγενέστερη περίοδο με βάση άλλες πηγές του. Η ίδια φωτογραφία μπορεί να προβληματίσει τον ιστορικό σχετικά με τον αριθμό των μελών αυτού του συλλόγου ή με τη σημασία της συγκεκριμένης εκδήλωσης. Ως αποτέλεσμα, με εφαλτήριο μια εικόνα ο ιστορικός είναι πιθανό να στρέψει την έρευνά του στο μεγάλο πλήθος άλλων πηγών, που ενδεχομένως θα τον οδηγήσουν σε αθέατες όψεις του ιστορικού παρελθόντος, τις οποίες υπήρχε κίνδυνος να αγνοήσει. Μπορούμε να υποστηρίξουμε, επομένως, ότι οι εικόνες του παρελθόντος αναπαριστούν με έναν ιδιόμορφο ρεαλισμό το φυσικό και κοινωνικό τοπίο στο πλαίσιο του οποίου λαμβάνουν χώρα οι ιστορικές αλλαγές, και αυτή η αναπαράσταση προσφέρει το υπόβαθρο της εξοικείωσης του ιστορικού με το υπό εξέταση αντικείμενό του.

Φυσικά, η φωτογραφία δεν μπορεί να αποτελέσει τη μοναδική πηγή της ιστορικής μελέτης, όπως καμία πηγή δεν μπορεί έχει τέτοιο ρόλο. Τα φωτογραφικά αρχεία που λειτουργούν σήμερα σε διάφορους φορείς, όπως ακριβώς και οι συλλογές των ηχητικών ντοκουμέντων, παρέχουν στον ερευνητή εικόνες και φωνές του παρελθόντος, διευκολύνοντας ποικιλοτρόπως το «ταξίδι» του στο παρελθόν. Η εξέλιξη της τεχνολογίας έχει συμβάλλει καθοριστικά στη διατήρηση των φωτογραφικών πηγών και επίσης τις καθιστά ευκολότερα προσιτές στο ευρύτερο κοινό. Πράγματι, τμήματα μερικών συλλογών διατίθενται ελεύθερα πια στο διαδίκτυο και χρησιμοποιούνται πρωτίστως για εκπαιδευτικούς λόγους, ενώ παράλληλα κάποιες συλλογές συγκαταλέγονται στα εκθέματα ιστορικών μουσείων. Είναι γεγονός ότι η ψηφιοποίηση και η διάθεση μέσω του διαδικτύου πολλών ιστορικών πηγών και βιβλίων επεκτείνει τα όρια της γνώσης και της έρευνας. Παράλληλα, όμως, η διαρκώς αναπτυσσόμενη τεχνολογία δημιουργεί νέες πηγές. Σε αυτές ήδη συγκαταλέγεται και το διαδίκτυο: ένας τεράστιος «χώρος», όπου αναρτώνται κρατικές και πολλές άλλες ανακοινώσεις, με σκοπό την ενημέρωση αλλά και την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών της σύγχρονης εποχής.

### **2.1.5 Άλλες σημαντικές κατηγοριοποιήσεις των πηγών**

#### **Πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές**

Ήδη αναφέρθηκε ότι οι πηγές του ιστορικού χωρίζονται σε «πρωτογενείς» και «δευτερογενείς». Στην πραγματικότητα αυτή η κατηγοριοποίηση αφορά αποκλειστικά τα γραπτά κείμενα. Συγκεκριμένα, ως πρωτογενείς χαρακτηρίζουμε τις πηγές που προέρχονται από τη συγκεκριμένη περίοδο του παρελθόντος που εξετάζουμε κάθε φορά, και οι οποίες ταυτίζονται με «την πρώτη ύλη της ιστορίας» (Marwick, 1985, σ. 84-5). Αν για παράδειγμα ένας ιστορικός εστιάζει τη μελέτη του στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, στις πρωτογενείς πηγές του συγκαταλέγονται τα 100.000 περίπου έγγραφα του Αρχείου των Αγωνιστών, που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, και το τεράστιο πλήθος εγγράφων που απαρτίζουν τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, των Γενικών Αρχείων του Κράτους ή οι τοπικές συλλογές Σπετσών, της Ύδρας, της Σάμου και της Χίου· επίσης, η αλληλογραφία μεταξύ πολιτικών ανδρών, οπλαρχηγών, φίλων ή και συγγενών, τα πιστοποιητικά των αγωνιστών, οι διαθήκες, τα προικοσύμφωνα, οι λογαριασμοί, τα ημερολόγια, οι προσωπικές σημειώσεις και όποιας άλλης μορφής έγγραφα περιλαμβάνονται στον μεγάλο αριθμό των σωζόμενων ιδιωτικών αρχείων της εποχής (για παράδειγμα των αρχείων του Γιαννάκη Ράγκου, του Γεωργίου Σισίνη, του Χριστόφορου Περραιβού, του Σπυρίδωνα Τρικούπη και πολλών άλλων), τα οποία φυλάσσονται στην Ιστορική Εθνολογική Εταιρεία, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (ΕΛΙΑ/MIET) είτε στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη και σε άλλους

φορείς. Στις πρωτογενείς πηγές εντάσσονται επίσης οι εκθέσεις, οι αναφορές ή οι επιστολές των ξένων πρεσβευτών που αφορούσαν την Ελληνική Επανάσταση και οι οποίες εντάσσονται στις αντίστοιχες συλλογές των κρατών τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλές συλλογές εγγράφων έχουν δημοσιευθεί ολόκληρες ή τμηματικά σε τόμους ή βιβλία, συνήθως με σχόλια των επιμελητών τους: π.χ. το αρχείο των Ψαρών· τα έγγραφα από το αρχείο του Βατικανού και από εκείνο της Χάγης σχετικά με το ελληνικό κίνημα· τα αρχεία του Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιου, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και πολλών άλλων. Αυτά τα δημοσιευμένα αρχεία αλλά και τα διάφορα φυλλάδια ή τα απομνημονεύματα των πολιτικών και οπλαρχηγών του Αγώνα, ακόμη και αν δημοσιεύθηκαν πολλά χρόνια μετά από τη δεκαετία του 1820, εντάσσονται επίσης στις πρωτογενείς πηγές, αφού αποτελούν μαρτυρίες ανθρώπων που υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες ή συμμετείχαν στα υπό εξέταση γεγονότα. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν φυσικά και οι εφημερίδες που εκδίδονταν κατά τη διάρκεια του Αγώνα ή τα πρακτικά των εθνοσυνελεύσεων, η αλληλογραφία του εκτελεστικού και του βουλευτικού σώματος, τα συντάγματα και οι νόμοι, που επίσης έχουν δημοσιευτεί σε τόμους. Φυσικά, στο σημείο αυτό δεν επιδιώκουμε να καταγράψουμε όλες τις υπάρχουσες πηγές για τη δεδομένη περίοδο, αλλά να κατανοήσουμε σε τι διαφέρουν οι πρωτογενείς από τις δευτερογενείς πηγές και γιατί αυτή η διάκρισή τους είναι εξαιρετικά σημαντική για την ιστορική έρευνα. Είναι σκόπιμο, επομένως, να επιχειρήσουμε εδώ έναν ορισμό και των δευτερογενών πηγών.

Ακολουθώντας και πάλι τις υποδείξεις του Μάργουικ, δευτερογενής πηγή είναι κάθε προσέγγιση και ερμηνεία του ιστορικού παρελθόντος που επιχειρείται από έναν μεταγενέστερο ιστορικό. Με απλούστερα λόγια, οι δευτερογενείς πηγές ταυτίζονται με το «τελικό προϊόν» του έργου του ιστορικού, ο οποίος αναπόφευκτα στηρίζεται στις πρωτογενείς πηγές, τις οποίες μελετά, ερμηνεύει και αξιοποιεί στα διάφορα στάδια της έρευνας του. Στις δευτερογενείς πηγές εντάσσονται οι διδακτορικές διατριβές, οι μονογραφίες, τα βιβλία και τα άρθρα που δημοσιεύει ένας ιστορικός σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων ή συλλογικούς τόμους και ιστορικές εγκυκλοπαίδειες, και τα οποία αποτελούν με τη σειρά τους υλικό μελέτης για τους υπόλοιπους ιστορικούς, αλλά και όλους όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία (Marwick, 1985: 85). Φυσικά, στην ίδια κατηγορία (που σημειώνεται συνήθως στο τέλος ενός ιστορικού βιβλίου ή άρθρου υπό τον όρο «βιβλιογραφία»),<sup>19</sup> εντάσσονται μελέτες όχι μόνο μεταγενέστερων ιστορικών αλλά και κοινωνιολόγων, ανθρωπολόγων, πολιτικών επιστημόνων, νομικών, οικονομολόγων, αρχιτεκτόνων ή άλλων, ακόμη και δημοσιογράφων, στις οποίες οδηγεί τον ιστορικό το ειδικό θέμα του. Από τις τελευταίες μελέτες είναι πιθανό να αντλεί ιδέες, ερμηνείες, διαπιστώσεις και ενδεχόμενα συμπεράσματα που διευκολύνουν την κατανόησή του κατά την πραγμάτευση του θέματός του.

Ωστόσο, μια μελέτη που αφορά την εξέλιξη των πολιτευμάτων και των κρατικών θεσμών στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα και η οποία δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ή αρκετές δεκαετίες αργότερα, αποτελεί και πάλι πρωτογενή πηγή. Άσχετα από το έτος της έκδοσής της, η μελέτη αυτή παρουσιάζει αφενός τις συνήθειες πρακτικές ή τις ενδεχόμενες ανάγκες και αντιλήψεις που σκιαγραφούν το γενικότερο πλαίσιο της πολιτειακής οργάνωσης πολλών ευρωπαϊκών χωρών μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ως στοιχεία ενός πολιτικού πολιτισμού με ομοιόμορφα γνωρίσματα, και αφετέρου τις τυχόν καίριες αλλαγές τους στη διάρκεια του ίδιου αιώνα. Είναι αναγκαίο, επομένως, ο σύγχρονος ιστορικός να κατατάσσει ένα τέτοιο βιβλίο στις πρωτογενείς πηγές του, άσχετα από το αν ο συγγραφέας του γεννήθηκε π.χ. κατά τη διάρκεια του ελληνικού Αγώνα. Στην ίδια κατηγορία συγκαταλέγει, άλλωστε, και τα ακούσματα και τις λιγιστές αναμνήσεις από το ελληνικό κίνημα που περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ένας άνδρας που ήταν μόλις 12 ετών το 1821 και ο οποίος εγκαταστάθηκε στην ήδη απελευθερωμένη χώρα, όταν την κυ-

---

<sup>19</sup> Στις τελευταίες σελίδες μιας διδακτορικής διατριβής, μονογραφίας ή άρθρου υπό το γενικό τίτλο «βιβλιογραφία» σημειώνονται αρχικά οι πρωτογενείς πηγές (που συνήθως παρατίθενται σε μια πρώτη υποενότητα με ειδικό τίτλο «πηγές») και στη συνέχεια οι μεταγενέστερες μελέτες που μελετήθηκαν, προσέφεραν υλικό για την προσέγγιση του ιστορικού και περιλήφθηκαν στις υποσημειώσεις του.

βερνούσε ο Ιωάννης Καποδίστριας. Αν, λοιπόν, θεωρήσουμε τη χρονική απόσταση της δημοσίευσης μιας πραγματείας, μιας αυτοβιογραφίας, μιας νομικής, οικονομικής, ιστορικής μελέτης ή άλλης προσέγγισης από τα υπό εξέταση γεγονότα ως αποκλειστικό κριτήριο για την ένταξή της στην κατηγορία των πρωτογενών ή αυτή των δευτερογενών πηγών, είναι μάλλον βέβαιο ότι θα προβληματιστούμε πολλές φορές. Για παράδειγμα, σε ποια κατηγορία θα πρέπει να εντάξουμε το τετράτομο ιστορικό *Δοκίμιον* του Ιωάννη Φιλήμονα ή την επίσης τετράτομη *Ιστορία* του Σπυρίδωνα Τρικούπη για την Ελληνική Επανάσταση, που εκδόθηκαν μετά τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα; Όπως ακριβώς τα απομνημονεύματα, όλες αυτές οι ιστορίες και τα δοκίμια αποτελούν επίσης πρωτογενείς πηγές. Αντίθετα, η διδακτορική διατριβή, για παράδειγμα, του Απόστολου Βακαλόπουλου *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, που ολοκληρώθηκε το 1939, συγκαταλέγεται στις δευτερογενείς πηγές.

Όπως ήδη φάνηκε, ο ιστορικός δεν είναι απαραίτητο να έχει αποστηθίσει τον ορισμό της μίας ή της άλλης κατηγορίας πηγών, προκειμένου να ξεκινήσει την έρευνά του. Είναι αυτονόητο, όμως, ότι θα πρέπει να έχει αντιληφθεί τη λογική σειρά που επιβάλλει στην έρευνά του η ουσιαστική διαφοροποίηση της πραγματολογικής μορφής των ιχνών του παρελθόντος, που εντάσσονται στη μία ή την άλλη κατηγορία. Με άλλα λόγια, το πρώτο βήμα του είναι να μελετήσει εξαντλητικά τις λεγόμενες δευτερογενείς πηγές, προκειμένου να εμβαθύνει στην κατανόησή του για την κοινωνία του παρελθόντος που επιθυμεί να μελετήσει, και παράλληλα να γνωρίσει και να εξοικειωθεί με τις προσεγγίσεις που πρότειναν πριν από αυτόν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί – οι επαγγελματίες ή ακόμη και οι ερασιτέχνες – ή ακόμη και οι επιστήμονες συγγενικών κλάδων.

### Άμεσες και έμμεσες πηγές

Οι πρωτογενείς (γραπτές) πηγές με τη σειρά τους χωρίζονται σε άμεσες και έμμεσες και ο ιστορικός οφείλει να κατανοεί, όπως επισημαίνει η Χριστοφιλοπούλου (1978: 54), ότι στις πρώτες εντάσσονται όλα τα ντοκουμέντα που καταγράφηκαν στο παρελθόν, για να υπηρετήσουν συγκεκριμένους πρακτικούς στόχους, ενώ στις δεύτερες όλα όσα «αποβλέπουν να δώσουν ειδήσεις» για την εποχή τους. Η κατανόησή του αυτή είναι απολύτως απαραίτητη για τη μελέτη των πηγών του: δηλαδή, μόνο αν κατανοήσει τη χρηστική αξία που είχαν στο δεδομένο πλαίσιο μιας εποχής αυτές οι «φωνές» του παρελθόντος που ο ίδιος έχει τη δυνατότητα να «ακούει», θα μπορέσει να σχεδιάσει τα ερωτηματολόγιά του υπό τη μορφή των ερωτημάτων του πίνακα 2.1., προκειμένου να προχωρήσει στα επόμενα στάδια της έρευνάς του.

Οι νόμοι, για παράδειγμα, καταγράφονται σε κάθε εποχή, για να δημοσιοποιήσουν τα όρια της υφιστάμενης νομιμότητας, να διευκολύνουν την απονομή της και να επιλύσουν συγκεκριμένα προβλήματα μιας δεδομένης εποχής. Αντίστοιχα, οι διεθνείς συμβάσεις καταγράφονται για να κατοχυρώσουν ή και να κοινοποιήσουν στους ανθρώπους της δεδομένης εποχής συγκεκριμένους όρους και διακρατικές σχέσεις με τη συναίνεση όλων των χωρών που τις υπογράφουν και τις επικυρώνουν. Παρομοίως, τα πρακτικά των διεθνών διασκέψεων ή των εθνικών κοινοβουλίων, όπως και η αλληλογραφία μεταξύ υπουργών ή οι πρεσβευτικές αναφορές έχουν συγκεκριμένη λειτουργική αξία σε μια δεδομένη εποχή. Προφανώς, κανένας νομοθέτης δεν συνέταξε ένα νόμο, κανένας υπουργός δεν σχεδίασε την ομιλία που εκφώνησε σε κάποια συνεδρίαση της βουλής και κανένας πρεσβευτής δεν συνέταξε το κείμενο που απέστειλε στο υπουργείο Εξωτερικών της χώρας την οποία υπηρετούσε, με πρόθεση να περιλάβει στοιχεία που ο ίδιος ίσως θα ήθελε να αναγνώσει ο ιστορικός μετά από έναν, δύο ή περισσότερους αιώνες. Παρομοίως, κανένας άνδρας, όποιο επάγγελμα κι αν ασκούσε, δεν έγραφε επιστολές προς τη σύζυγό του για να βοηθήσει τον μεταγενέστερο ιστορικό να συνθέσει το ιστορικό έργο του. Είναι προφανές πως όλα τα παραπάνω γραπτά ντοκουμέντα παρήχθησαν σε μια εποχή, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των συντακτών τους· προσφέρουν δηλαδή με «άμεσο» τρόπο πληροφορίες για την κοινωνία τους και έτσι κατατάσσονται στις «άμεσες» πηγές. Επομένως, ο σημερινός ιστορικός μελετά αυτά τα κείμενα, διερευνώντας τις προθέσεις των συντακτών τους, λαμβάνοντας υπόψη την προσωπικότητά



τους, τις συνθήκες υπό τις οποίες κατέγραφαν τις παρατηρήσεις, τις εκτιμήσεις ή τα συναισθήματά τους, και προσπαθώντας να κατανοήσει τα κίνητρα ή και τις απότερες επιδιώξεις τους.

Είναι αυτονόητο, ότι πέρα από τα γραπτά ντοκουμέντα αυτής της μορφής, στις άμεσες πηγές ανήκουν όλες ανεξαιρέτως οι μη γραπτές πηγές: τα μνημεία, τα νομίσματα, οι επιγραφές και ό,τι άλλο ανασκάπτουν οι αρχαιολόγοι, καθώς επίσης οι ταινίες ή τα επίκαιρα του κινηματογράφου και το λεγόμενο «ακουστικό (...) και τηλεοπτικό υλικό». Ένας ναός, για παράδειγμα, κατασκευάστηκε για να καλύψει τις ανάγκες μιας κοινωνίας και το μέγεθός του επιλέχτηκε με βάση τα δημογραφικά δεδομένα της και όχι για να παραπλανήσει τον μεταγενέστερο ιστορικό. Αν είχαν δαπανηθεί τεράστια κονδύλια για την κατασκευή και τον διάκοσμό του κι αν είχε αποφασιστεί να είναι μεγαλοπρεπής και επιβλητικός, στόχος ήταν μάλλον να εντυπωσιαστούν –για κάποιους λόγους– οι σύμμαχοι ή οι εχθροί του εν λόγω κράτους, παρά να πειστούν οι ιστορικοί μετά από έναν ή πολλούς αιώνες για το μεγαλείο ή την οικονομική ευημερία του.

Αντίθετα, ένας περιηγητής αλλά και ο συγγραφέας της ιστορίας της εποχής του (π.χ. ο Τρικούπης ή ο Φιλήμων που αναφέρθηκαν στα προηγούμενα παραδείγματα) καταγράφουν τις εντυπώσεις και τις ερμηνείες τους, για να μεταφέρουν συγκεκριμένες εικόνες στους αναγνώστες τους, είτε αυτοί είναι σύγχρονοί τους είτε μεταγενέστεροι –όπως περίπου και ένας λογοτέχνης, ένας ποιητής, ένας θεατρικός συγγραφέας ή ένας συντάκτης ημερολογίου. Μπορεί να υποθεθεί μάλιστα ότι οι συντάκτες τέτοιων κειμένων έχουν τη φιλοδοξία τα έργα τους να διαβάζονται ακόμη και μετά τον θάνατό τους. Δεν είναι απαραίτητο ότι οι ίδιοι συγκαταλέγουν πάντα και τους ιστορικούς ανάμεσα στους πιθανούς αναγνώστες τους, αλλά ένας ιστορικός μπορεί να αποκτήσει «έμμεσα» από το έργο τους μια αρκετά ικανοποιητική εικόνα της κοινωνικής, της πνευματικής ή και της πολιτικής ζωής μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη εποχή. Με άλλα λόγια, αυτές είναι έμμεσες και πρωτογενείς πηγές της ιστορίας.

## **2.2 Η περιοδολόγηση: ένα πολύτιμο εργαλείο του ιστορικού**

Όπως θα εξηγήσουμε κυρίως στο κεφάλαιο 5, η διαίρεση του ιστορικού χρόνου σε περιόδους και υποπεριόδους επηρέασε σημαντικά την επιστημονική εξέλιξη της ιστορίας. Υπήρξε πράγματι ευεργετική για την έρευνα και σύνθεση των έργων του ιστορικού, αλλά και για τη «μετάδοση» της ιστορίας στην κοινωνία του – δηλαδή τη διδασκαλία της. Έτσι, εξηγούνται με απλά λόγια στους επικρατέστερους σήμερα ορισμούς της περιοδολόγησης η αναγκαιότητα και η χρησιμότητά της. Με άλλα λόγια, όλοι οι ιστορικοί, αν και αναγνωρίζουν ότι πρόκειται για ένα «κατασκευασμένο» εργαλείο, αποδέχονται ότι τους είναι απαραίτητο. Οι ίδιοι ειδικεύονται από τα φοιτητικά τους χρόνια στην αρχαία, τη ρωμαϊκή, τη μεσαιωνική ή βυζαντινή και τη νεότερη ή και σύγχρονη εποχή και προσφέρουν στους μαθητές ή φοιτητές τους, και γενικότερα στους αναγνώστες τους, μελέτες ενός κομματιασμένου παρελθόντος, γνωρίζοντας ότι με τον τεμαχισμό του διευκολύνουν τη διάδοση της γνώσης. Αυτές είναι οι πρώτες σημαντικές διαπιστώσεις μας για την περιοδολόγηση, με την οποία όλοι είμαστε τόσο εξοικειωμένοι, ώστε σπάνια σκεφτόμαστε ότι η αρχαία εποχή, για παράδειγμα, δεν έχει απαραίτητα σαφή όρια και ότι οι άνθρωποι που ζούσαν τότε δεν θα απαντούσαν ότι ήταν «αρχαίοι», αν κάποιος τους ρωτούσε: αντίθετα, ήταν ένας ή περισσότεροι μεταγενέστεροι ιστορικοί που όρισαν κάποια στιγμή την εποχή από το έτος Α έως το έτος Β ως «αρχαία». Σπανιότερα μάλιστα αναρωτιόμαστε γιατί μια περίοδος τεμαχίζεται σε ακόμη περισσότερα κομμάτια –δηλαδή υποπεριόδους– με σημεία αναφοράς επιλεγμένα ορόσημα που προβάλλονται ως σταθμοί στην ιστορική εξέλιξη (Σπυριδωνάκης, 2007).

Κατά την κρατούσα αντίληψη, όλα ξεκινούν μετά από την επινόηση της γραφής. Ό,τι προηγείται εντάσσεται στην προϊστορία. Μαθαίνουμε επίσης ότι η αρχαϊκή περίοδος εγκαινιάζεται περίπου το 700 π.Χ από τον Ληλάντιο Πόλεμο (μεταξύ της Χαλκίδας και της Ερέτριας), ενώ το τέλος της συμπίπτει μάλλον με το 480 π.Χ., το έτος της μάχης των Θερμοπυλών, των ναυμαχιών του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας αλλά και

της μάχης της Ιμέρας. Η διάδοχη περίοδος, η περιφημη κλασική περίοδος, φτάνει μέχρι το 323 π.Χ., το έτος που πεθαίνει ο Μέγας Αλέξανδρος. Ακολουθεί η ελληνιστική περίοδος που εκτείνεται μέχρι τη ναυμαχία στο Άκτιο και τη νίκη του Οκταβιανού επί του Αντωνίου το 31 π.Χ. Μια περίοδος έχει το όνομά της και είναι προφανές ότι αυτοί που της το χάρισαν είχαν πρόθεση να καταστήσουν εξ αρχής σαφή τη διαδοχή των διαφορετικών φάσεων στη συνέχεια της εξέλιξης. Η διάρκειά της πάλι δεν είναι κριτήριο· μια περίοδος είναι πιθανό να διαρκεί έναν, τρεις ή περισσότερους αιώνες. Άλλωστε, κάθε περίοδος μπορεί και πάλι να συνεχίσει να τεμαχίζεται, ακόμη κι αν δεν αποδέχονται όλοι οι ιστορικοί την ίδια αρχή ή το ίδιο τέλος για τα επιμέρους κομμάτια της. Κάποιοι ιστορικοί, για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι η Ρωμαϊκή εποχή ξεκινά το 146 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι επικρατούν στην Κόρινθο, ενώ άλλοι προτείνουν ως αρχή της το έτος 86 π.Χ., όταν ο Σύλλας καταλαμβάνει την Αθήνα. Το τέλος της ρωμαϊκής εποχής προκαλεί, όπως φαίνεται, περισσότερες διαφωνίες. Πρώτα απ' όλα έρχεται σταδιακά, επιφέροντας τη ριζική αναδιαμόρφωση του τότε πολιτικού χάρτη και έτσι τον τεμαχισμό του σε νέες πολιτικές ενότητες. Με άλλα λόγια, με το τέλος του ρωμαϊκού κόσμου σηματοδοτείται και το τέλος της ενιαίας ιστορίας των λαών της μεσογειακής λεκάνης, παρότι είναι αμφίβολο αν ήταν ποτέ απολύτως ενιαία.

Έκτοτε, όμως, είναι γενικώς αποδεκτό ότι ξεκινά μια νέα εποχή που διαιρείται σε δύο τουλάχιστον μεγάλες ενότητες: τον Μεσαίωνα στη Δύση και τη βυζαντινή εποχή στην Ανατολή. Ένα πρόβλημα δεύτερου επιπέδου αφορά την ταυτότητα αυτής της νέας εποχής με τα δύο «πρόσωπα». Ο Μεσαίωνας ταυτίστηκε με τα «σκοτεινά χρόνια» της πάλαι ποτέ ένδοξης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο δυτικό κομμάτι της, και έτσι με τη σταδιακή παρακμή των αξιών, των θεσμών και των κλασικών προτύπων που ανάγονται στον ελληνο-ρωμαϊκό πολιτισμό. Αντίθετα, στην πορεία του ανατολικού τμήματός της δεν υπάρχουν ενδείξεις που να δικαιολογούν μια παράλληλη περίοδο σκότους. Κάποιοι από τους ιστορικούς που επέλεξαν να εστιάσουν την προσοχή τους στη Δύση, έκριναν σκόπιμο να παρεμβάλουν μια μεταβατική περίοδο: αυτήν της Ύστερης Αρχαιότητας. Άλλοι από αυτούς προβάλλουν ως αφετηρία της τον 3<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ. ή τα τέλη του 2<sup>ου</sup> αιώνα και άλλοι τον 4<sup>ο</sup> αιώνα, ενώ μερικοί την επεκτείνουν μέχρι και τον 8<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ.. Ήδη είναι φανερό ότι ο προσδιορισμός της αρχής ή του τέλους μιας ιστορικής περιόδου σχετίζεται με την αντίληψη των ιστορικών για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της, δηλαδή για τα κοινά χαρακτηριστικά της, και οι μεταβατικές περίοδοι επινοούνται συνήθως για να παρουσιάσουν ομαλότερα τη διαδοχή –και έτσι ίσως να ικανοποιήσουν κάποιους από τους ιστορικούς που διαφωνούν (Σπυριδωνάκης, 2007: 97). Η Ύστερη Αρχαιότητα, που παρουσιάζεται να προεκτείνει τον αρχαίο πολιτισμό στο πρώτο στάδιο της ανάμειξής του με τον χριστιανισμό, κατέστη μια σχετικά αποδεκτή μεταβατική περίοδος και ένας «πανεπιστημιακός κλάδος με τις έδρες του, τα περιοδικά του, τα συνέδριά του» (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 35-37). Δίπλα σε αυτούς που μελετούν τον δυτικό Μεσαίωνα με τις υποπεριόδους του, βρίσκονται εκείνοι που εξετάζουν τη βυζαντινή εποχή με τις δικές της υποπεριόδους και οι οποίοι χρησιμοποιούν μόνο σπάνια τον όρο «βυζαντινός μεσαίωνας» –τις περισσότερες φορές όταν επιχειρούν συγκρίσεις των παράλληλων εξελίξεων στη Δύση και την Ανατολή. Από μια άποψη, όμως, είναι πιο τυχεροί. Η αφετηρία που σηματοδοτεί το αντίστοιχο πέρας στον ιστορικό χρόνο της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, μοιάζει σαφέστερη και δεν έχει προκαλέσει τόσες διαφωνίες: στις 11 Μαΐου 330 μ.Χ. γίνονται τα επίσημα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης, της νέας πρωτεύουσας, και έτσι ξεκινά η Βυζαντινή εποχή, που δεν χρειάζεται την επινόηση αντίστοιχων μεταβατικών περιόδων.

Ας συνοψίσουμε, λοιπόν, τα κέρδη του σημερινού ιστορικού από τα καθιερωμένα σχήματα της περιόδολογησης. Η κατάτμηση του παρελθόντος σε χρονολογικές ενότητες, που είναι συνάμα και θεματικές, καθίσταται «εργαλείο» που διευκολύνει, τόσο τον ίδιο όσο και τον αναγνώστη του έργου του να κατατάξουν τα γεγονότα στον χρόνο και να κατανοήσουν σε βάθος τη διαδικασία της ιστορικής αλλαγής. Κατ' επέκταση ο ιστορικός μπορεί να ισχυρίζεται ότι τα όρια έκαστης περιόδου δεν είναι νοητές γραμμές χωρίς σημασία στον χάρτη του χρόνου, αφού οι ενότητες που περικλείουν, αναδεικνύονται σε οργανικά σύνολα ιστορικών δεδομένων, που διατηρούν την εσωτερική δομή τους, καθορίζονται από την αλληλουχία, τη συνέπεια ή και τις ασυνέπειες των συστατικών τους στοιχείων και παράλληλα διαφοροποιούνται, τόσο από την προηγούμενη

όσο και από την επόμενη αντίστοιχη ενότητα. Με άλλα λόγια, κάθε περίοδος ή υποπερίοδος έχει τα βασικά χαρακτηριστικά της, ενώ η αρχή και το τέλος της προσδιορίζουν την ιδιαίτερη ταυτότητά της και παράλληλα σηματοδοτούν έναν «δείκτη» των μεταβολών και εξελίξεων, που παρατηρούνται στην ιστορική πορεία ενός πολιτισμού σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι του χρόνου. Φυσικά ο ιστορικός δεν μπορεί να αγνοεί και τα προβλήματα που σχετίζονται με αυτό το «εργαλείο» της επιστήμης του. Τα όρια κάθε περιόδου ή υποπεριόδου είναι «συμβατικές», «αυθαίρετες» ή και «καταχρηστικές» τομές που δεν έχουν απαραίτητα αξία για όλα τα κράτη μιας ηπείρου ή ολόκληρου του πλανήτη, αλλά ούτε και για τις πόλεις ή τις επαρχίες της σημερινής επικράτειας ενός κράτους. Ήδη φάνηκε ότι είναι δύσκολη και ενίοτε ανέφικτη η απάντηση του ερωτήματος, πότε αρχίζει ή πότε τελειώνει μια περίοδος. Ας ξεπεράσουμε, όμως, τη διαφαινόμενη σύγκρουση ανάμεσα στις έννοιες της ιστορικής συνέχειας και της διαίρεσης που επιβάλλει η περιοδολόγηση, και ας αποδεχτούμε ότι δεν πρόκειται για αντιφατικές αλλά για αλληλοεξαρτώμενες έννοιες, που αντιπροτείνουν μια νέα αλυσίδα διαδοχής και συνέχειας (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 59) και ας θέσουμε ένα νέο ερώτημα: πότε τελειώνει ο μακράς διάρκειας δυτικο-ευρωπαϊκός Μεσαίωνας, για να παραχωρήσει τη θέση του στη Νεότερη εποχή (τους Νέους Χρόνους);

Η επινόηση μιας ακόμη μεταβατικής περιόδου, αυτή τη φορά της Αναγέννησης που συνήθως τοποθετείται από τα μέσα του 14<sup>ου</sup> μέχρι τον 16<sup>ο</sup> αιώνα, θεωρείται ότι ως ένα βαθμό λύνει και αυτό το πρόβλημα. Βέβαια, η Αναγέννηση έλαβε χώρα στην Ιταλία. Έπειτα, όμως, επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές του δυτικού κόσμου ενώ οι αλλαγές που επέφερε, επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε σημείο μάλιστα που ακόμη και σήμερα εκπρόσωποι της εθνικής ιστοριογραφίας άλλων εθνών, όπως, για παράδειγμα, της ελληνικής ιστοριογραφίας, «συμπονούν» τις κοινωνίες τους, επειδή απουσιάζει από τη χρονική αλυσίδα τους ο κρίκος της Αναγέννησης και του Ουμανισμού με τα επιτεύγματα τους, που έδωσαν ώθηση στην εξέλιξη των άλλων. Προφανώς η έννοια της εξέλιξης σε συλλογισμό ταυτίζεται με την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Με βάση όμως αυτό το παράδειγμα που παρουσιάζει την Αναγέννηση ως μία εξαιρετικά σημαντική μεταβατική περίοδο, μπορούμε να κατανοήσουμε ότι για την εργαλειακή ενσωμάτωσή της περιοδολόγησης στη θεωρία και τη φιλοσοφία της ιστορίας είναι απαραίτητη να αντιμετωπίσουμε την ιστορία ως «ιστορία των πολιτισμών». Αυτό ακριβώς εξηγήσσε στους φοιτητές του στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας λίγο μετά τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα ο Ελβετός φιλόσοφος της ιστορίας Γιάκομπ Μπούρκχαρτ (Jacob Burckhardt, 1818-1897), επιλέγοντας μάλιστα να επεκτείνει τον συλλογισμό του στη σημασία όλων τις ιστορικών εποχών. Η έννοια της αρχαιότητας, όπως και κάθε άλλης από τις λεγόμενες εποχές της ιστορικής επιστήμης, υποστήριζε, αποκτούν το ειδικό περιεχόμενό τους στην ιστοριογραφία μερικών μόνο λαών –ας πούμε ενός συνόλου λαών– με γνώμονα την κοινή αντίληψή τους για τη δική τους πορεία στον χρόνο ή τις απαιτήσεις τους από το παρελθόν. Ο Μπούρκχαρτ (2007: 1-4) φυσικά εστίαζε την προσοχή του στην εποχή του, τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, και επίσης στον κόσμο στον οποίο ανήκε, δηλαδή στους «πολιτισμένους» λαούς της Ευρώπης, ο πολιτισμός και ο ιστορικός χρόνος των οποίων πρόβαλλαν υπό τη μορφή διαδοχικών φαντασιακών ενοτήτων, όπως σχολίαζε, μέσω του αποκλεισμού των αντίστοιχων ενοτήτων των διαφορετικών πολιτισμών και λαών (όπως των Ιαπώνων ή των Κινέζων) ή και της ενσωμάτωσης μεμονωμένων ενοτήτων από τον χρονοχάρτη άλλων λαών (όπως των Ινδών), που και πάλι είχαν επιλεχθεί με κριτήριο τη συγγενειά τους με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Κατέληγε, έτσι, σε μια σειρά προκλητικών σκέψεων για τα δεδομένα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, που εν μέρει εξηγούν γιατί το έργο του δεν αναγνωρίστηκε από τους συγχρόνους του, αλλά από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Συγκεκριμένα, υποστήριζε:

*Μοιάζουν άραγε οι τρεις μεγάλες εποχές του κόσμου με τους τρεις χρόνους της ημέρας στο αίγινγμα της Σφίγγας; Μάλλον συνθέτουν από κοινού και μέσω αμέτρητων ενσαρκώσεων την αέναη διαδικασία μετεμψύχωσης του δραστήριου και βασανισμένου ανθρώπου. Μια ειλικρινής έρευνα θα θέλει να αναγνωρίσει όλες αυτές τις μεταλλάξεις και να εγκαταλείψει οποιαδήποτε μεροληψία για ιδιαίτερες εποχές (δεν είναι κακό να υπάρχουν ιδιαίτερες προτιμήσεις,*

αφού πρόκειται για ζήτημα γούστου) και θα το πετύχει αυτό μόλις γίνει ζωντανή η αίσθηση της γενικότερης ανθρώπινης ανεπάρκειας. Μόλις γίνει αντιληπτό ότι ποτέ δεν υπήρχαν, ούτε ποτέ θα υπάρξουν, ευτυχισμένες, χρυσές εποχές με τη φανταστική τους έννοια, ο άνθρωπος θα απελευθερωθεί από την ανόητη υπερεκτίμηση κάποιου τμήματος του παρελθόντος, από την παράλογη απόγνωση του για το παρόν και από τη βλακώδη προσδοκία του για το μέλλον, αλλά θα αναγνωρίσει ένα από τα ευγενέστερα έργα στη διανοητική προσέγγιση των ιστορικών εποχών. Αυτή είναι η ιστορία της ζωής και των βασάνων της ανθρωπότητας, αν ειδωθεί ως σύνολο. Ήδη όμως η αρχαιότητα έχει μεγάλη και ιδιαίτερη σημασία για μας [εδώ εννοεί φυσικά τους ανθρώπους του 19<sup>ου</sup> αιώνα]: η αντίληψή μας για το κράτος προέρχεται από αυτή· η αρχαιότητα είναι ο τόπος όπου γεννήθηκαν οι θρησκείες μας και το κυρίαρχο κομμάτι του πολιτισμού μας. Μεγάλο μέρος των θεσμικών και συγγραφικών επιτευγμάτων της αρχαιότητας προβάλλουν ως υποδειγματικά και ανυπέβλητα. [...] Ας αντιμετωπίσουμε όμως την αρχαιότητα απλά, σαν την πρώτη πράξη στο δράμα του ανθρώπου, σαν μια τραγωδία με ακαταμέτρητες προσπάθειες, ενοχές και οδύνες. Ακόμη και αν καταγόμαστε από λαούς που παρέμεναν σε νηπιακή κατάσταση σε σύγκριση με τους ένδοξους πολιτισμένους λαούς της αρχαιότητας, πάλι θεωρούμε τους εαυτούς μας ως γνήσιους απογόνους των τελευταίων, διότι η ψυχή τους έχει περάσει μέσα μας, το έργο τους, οι αποστολές τους και το πεπρωμένο τους αναβιώνει σε μας (Burckhardt, 2007: 3-4).<sup>20</sup>

Ο Μπούρκχαρτ είχε εφαρμόσει τις παραπάνω σκέψεις του στα βιβλία του *Η εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου* (1852) και *Ο Κικέρων* (1855), τα οποία έμμεσα ενέτασσε στη σειρά της «πολιτισμικής βιβλιοθήκης» –την οποία ονειρευόταν, αλλά τελικά δεν κατάφερε να δημιουργήσει. Η δυσκολία της «τοποθέτησης» μιας περιόδου στον γεωγραφικό και πολιτικό χάρτη αναδεικνύεται στην πρώτη και απλούστερη ίσως όψη του προβλήματος, ενώ περισσότερο περίπλοκη παρουσιάζεται η δεύτερη: δηλαδή, η εργαλειοτική «κατασκευή» των περιόδων με γνώμονα το παρόν του ιστορικού. Η Αναγέννηση του αρχαίου μεγαλείου, επεσήμαινε ο Μπούρκχαρτ, ήταν αποτέλεσμα της ευφυΐας των Ιταλών, αλλά οι σπουδαίοι Φλωρεντίνοι έγραψαν τα έργα τους στην ιταλική γλώσσα, αφού μόνο στη ζωντανή γλώσσα τους ήταν δυνατό να αποτυπώσουν τα «ζωντανά» αποτελέσματα της άμεσης παρατήρησης του παρελθόντος που επιχείρησαν ως μέλη της κοινωνίας και της εποχής τους.<sup>21</sup> Για να κατανοήσουμε ευκολότερα τη συλλογιστική των «τάξεων του χρόνου» και των «καθεστώτων ιστορικότητας» που υπαινισσόταν ο Μπούρκχαρτ, ας θέσουμε ακόμη μια σειρά από ερωτήματα για την περιодολόγηση: είναι κοινές οι απαρχές της νεότερης εποχής για τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και για τα κράτη της νοτιοανατολικής ηπείρου, που μετά την κατάρρευσή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ενσωματώθηκαν στην πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία, και για ποιες εποχές μπορούμε να κάνουμε λόγο όσον αφορά τον υπόλοιπο κόσμο; Ποιο είναι τελικά το περιεχόμενο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της Νεότερης εποχής; Επίσης, πότε παραδίδει η Νεότερη εποχή τη σκυτάλη στη Σύγχρονη; Ήδη εξηγήσαμε ότι οι έννοιες της Νεότερης ή Σύγχρονης εποχής προσλαμβάνουν το ειδικό περιεχόμενό τους στις εθνικές ιστοριογραφίες των διάφορων κρατών με γνώμονα τις ιδιαίτερες πολιτικές εξελίξεις τους, οι οποίες συνήθως σηματοδοτούν το πέρασμα από ένα πολιτειακό καθεστώς σε άλλο. Αλλά αυτό συνέβαινε και στην Αρχαιότητα της οποίας οι ιστορικοί ζούσαν, παρατηρούσαν και μελετούσαν τη σύγχρονη ιστορία τους. Οι αφετηρίες, επομένως, της

---

<sup>20</sup> Αυτές τις απόψεις του κοινοποίησε ο Μπούρκχαρτ στις διαλέξεις του στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας στα 1865-1885. Η πρώτη έκδοση αυτών των διαλέξεων του (με τίτλο *Historische Fragmente*) πραγματοποιήθηκε το 1929 ως έβδομος τόμος του έργου του. Εδώ χρησιμοποιείται η ανατύπωση της αγγλικής έκδοσης (London, George Allen and Unwin 1959) που μεταφράστηκε από τη γερμανική έκδοση του 1942.

<sup>21</sup> Για αυτήν την άποψή του, βλ. Fitzsimons, 1983: 169-187.

συγχρονικότητας (ή του λεγόμενου «παροντισμού») είναι λογικό να αλλάζουν ανάλογα με τον χρόνο και το ιστορικό τοπίο από το οποίο επιχειρείται η θέαση του παρελθόντος.<sup>22</sup>

Με την αλλαγή τους αναπροσαρμόζονται παράλληλα οι προηγούμενες «τάξεις του χρόνου» και τα προβαλλόμενα «καθεστώτα ιστορικότητας». Οι «τάξεις του χρόνου» προφανώς υπάρχουν σε κάθε κοινωνία, αλλά «ποικίλλουν σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους». Ωστόσο, κανείς δεν αμφισβητεί την ύπαρξή τους. Αντίθετα, οι άνθρωποι «υποτάσσονται σε αυτές δίχως καν να το αντιλαμβάνονται: πέρα από ή και παρά τη θέλησή τους, εν γνώσει ή εν αγνοία τους, τόσο αυτονόητες είναι». Με άλλα λόγια, απορρέουν ή αποτυπώνουν τις αδιαπραγμάτευτες σχέσεις μιας κοινωνίας με τον χρόνο, είναι αυτό «που θέλουν ή δεν θέλουν» οι «καιροί», γιατί εξυπηρετεί τις υπέρτατες επιδιώξεις τους (την εκδίκηση, την αποκατάσταση μιας τάξης που διαταράχθηκε, ή την απονομή της δικαιοσύνης). Με απλά λόγια:

*Ένα καθεστώς ιστορικότητας δεν είναι παρά ένας τρόπος να συναρμολογούνται το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον ή να συντίθεται ένα μείγμα των τριών κατηγοριών, ακριβώς όπως στην αρχαιοελληνική πολιτική θεωρία γινόταν λόγος για μεικτό είδος πολιτείας (όπου αναμειγνύονταν αριστοκρατία, ολιγαρχία και δημοκρατία με τη μια από τις τρεις συνιστώσες να είναι στην πράξη δεσπόζουσα) (Hartog, 2014: 11-12, 17).*

Στην αρχή αυτής της ενότητας, λοιπόν, παρουσιάσαμε τις επικρατούσες απόψεις για την περιοδολόγηση. Η αναγκαιότητα και η χρησιμότητά της είναι, όπως ήδη τονίστηκε, κοινώς αποδεκτές, παρά τον αυθαίρετο και υποκειμενικό χαρακτήρα της. Προφανώς, μία ιστορική περίοδος δεν αφορά όλους τους λαούς και όλα τα κράτη, δεν αρχίζει διά μαγείας και δεν εξαντλείται απολύτως σε ένα συγκεκριμένο σημείο του ιστορικού χρόνου, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα μιας ενιαίας αλυσίδας, όπως ακριβώς και τα γεγονότα που περικλείει. Σίγουρα όμως πρόκειται για ένα πολύτιμο εργαλείο του ιστορικού, ο οποίος οφείλει να κατανοεί και τις αδυναμίες του και να προσδιορίζει τη σημασία και τη λειτουργία του υπό το πρίσμα της ευρύτερης συλλογιστικής, που αναλύεται στη σύγχρονη επιστημονική συζήτηση γύρω από τις τάξεις του χρόνου και τα καθεστώτα ιστορικότητας.

## **Παράρτημα 2.1: Αρχεία και οργάνωση ειδικών υπηρεσιών για τη φύλαξή τους στην Ελλάδα**

Όταν αναφερόμαστε σήμερα σε αρχεία, είθισται να εννοούμε τις γραπτές σωζόμενες πηγές, τις οποίες έχουν ταξινομήσει αρχειονόμοι, με σκοπό να διευκολύνουν την έρευνα του ιστορικού. Οι συλλογές αυτές βρίσκονται στα δημόσια αρχεία –δηλαδή τις ειδικές υπηρεσίες που έχει οργανώσει κάθε κράτος για τη διάσωση και φύλαξη των εγγράφων που αναφέρονται στις διεθνείς σχέσεις ή στις εσωτερικές υποθέσεις τους– και σε ιδιωτικά αρχεία. Τα δημόσια αρχεία συγκεντρώνουν τους καρπούς της διοικητικής και πολιτικής εργασίας των φορέων (π.χ. υπουργείων) από όπου προέρχονται τα αρχεία και ο τρόπος συγκέντρωσης τέτοιων συλλογών ποικίλει ανάλογα με τη χώρα. Σήμερα, πάντως, η αρχή της δημοσιότητας και πρόσβασης στα αρχεία είναι κοινώς αποδεκτή.

Η ελληνική νομοθεσία για τη διατήρηση και φύλαξη των διπλωματικών εγγράφων του κράτους ξεκινά με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Αρχικά, το «Προσωρινό Πολίτευμα», γνωστό ως σύνταγμα της Επιδάουρου (1822), ανέθεσε την ευθύνη αυτού του έργου στον Αρχιγραμματέα της Επικράτειας. Το 1829

---

<sup>22</sup> Στο κεφάλαιο 1 αναφέραμε το εξής χαρακτηριστικό παράδειγμα: στις τελευταίες δεκαετίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα η αφετηρία της «συγχρονίας» ήταν λογικό να συμπίπτει για τους Γάλλους ιστορικούς με το έτος 1789. Το έτος αυτό όμως δεν αποτελούσε σημείο έναρξης της βρετανικής, γερμανικής, και ελληνικής, κινέζικης ή ιαπωνικής Σύγχρονης εποχής. Άραγε, στα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα ή στις αρχές του 21<sup>ου</sup> αιώνα οι Γάλλοι ιστορικοί θεωρούσαν το 1789 αφετηρία της Σύγχρονης ή της Νεότερης γαλλικής εποχής;

ιδρύθηκε για τον ίδιο σκοπό το «Αρχειοφυλάκειον της Επικρατείας», που προβλεπόταν να δέχεται τα αρχεία όλων των «Γραμματειών» (δηλαδή υπουργείων). Αλλά το 1833 με διάταγμα του Όθωνα διαλύθηκε το Αρχαιοφυλάκειο και κάθε Γραμματεία παρέλαβε τα αρχεία που είχε καταθέσει έως τότε. Με το ίδιο διάταγμα ιδρύθηκε Τμήμα Αρχείων στη «Γραμματεία επί των Εξωτερικών». Η επίσημη, όμως, ίδρυση τμήματος αρχείων με συγκεκριμένες αρμοδιότητες εντός του υπουργείου Εξωτερικών (όπως μετονομάστηκε, το 1863, η «Γραμματεία επί των Εξωτερικών» με απόφαση της Β' Εθνοσυνέλευσης) έγινε μόλις το 1910. Στο μεταξύ, το 1846, συγκεντρώθηκαν στη Βουλή των Ελλήνων τα αρχεία των Εθνοσυνελεύσεων.

Το 1855 ανακοινώθηκε η έκδοση των *Αρχείων της Εθνικής Παλιγγενεσίας* που αποτελούν σήμερα εύκολα προσβάσιμη και πολύτιμη πηγή για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. (Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι, χάρη στη νέα τεχνολογία, η πρόσβαση σήμερα στους τόμους των *Αρχείων της Παλιγγενεσίας* προσφέρεται ελεύθερα στο διαδίκτυο από την ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων). Το 1864, με την πρόσართση στην Ελλάδα των Ιονίων Νήσων, τα «Αρχειοφυλάκεια» Κέρκυρας, Παξών, Λευκάδας, Κεφαλληνίας, Ιθάκης, Ζακύνθου και Κυθήρων περιήλθαν στο υπουργείο Εσωτερικών και αργότερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) που ιδρύθηκαν το 1914 (Ν. 380/1914: «Περί της ιδρύσεως υπηρεσίας των αρχείων του κράτους»), χάρη στις προσπάθειες του καθηγητή Σπυρίδωνα Λάμπρου (1851-1919) και του ιστορικού ερευνητή Γιάννη Βλαχογιάννη (1867-1945), που διετέλεσε πρώτος διευθυντής των ΓΑΚ (και ο οποίος δώρισε στα ΓΑΚ την πολύτιμη συλλογή του).

Από το 1910 που, όπως αναφέρθηκε, οργανώθηκε συστηματικότερα η υπηρεσία αρχείων του υπουργείου Εξωτερικών και μέχρι το 1920 συντελέστηκε μια σημαντική προσπάθεια ταξινόμησης του αρχείου, ώστε να καταστεί λειτουργικό και προσβάσιμο στην ιστορική έρευνα. Ωστόσο, πρόσβαση στα διπλωματικά έγγραφα του αρχείου αποκτούσαν ακόμη μόνο οι επιστήμονες που είχαν καταφέρει να εξασφαλίσουν την άδεια του υπουργείου. Με εντολή του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, για παράδειγμα, παραχωρήθηκε άδεια μελέτης των φακέλων του αρχείου σε δύο Γάλλους ιστορικούς, τους Edouard Driault και Michel Lheritier, οι οποίοι εξέδωσαν την πρώτη διπλωματική ιστορία της Ελλάδας.

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (1941-1944) το Υπουργείο Εξωτερικών και όλες οι Υπηρεσίες του ανέστειλαν τη λειτουργία τους, ενώ απαγορεύθηκε κάθε προσέγγιση στα αρχεία του υπουργείου. Μετά την απελευθέρωση της χώρας, η εικόνα που παρουσίαζαν τα αρχεία ήταν τραγική: η συλλογή είχε εν μέρει λεηλατηθεί, κάποια τμήματά της είχαν καταστραφεί και άλλα είχαν μεταφερθεί κατά την υποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής στη Γερμανία. Παρ' όλα αυτά, το 1945 ξεκίνησε η επαναταξινόμηση της συλλογής, που ολοκληρώθηκε πέντε χρόνια αργότερα.

Πρόσβαση στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, που αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα δημόσια αρχεία του ελληνικού κράτους, άρχισαν να αποκτούν οι ερευνητές μετά το 1959 –το έτος που εκδόθηκε το βασιλικό διάταγμα (426/30.11.1959) με το οποίο ορίστηκε ο τρόπος προσέγγισης ιδιωτών και ιστορικών ερευνητών στο αρχείο. Το ίδιο διάταγμα προέβλεπε ότι τα αρχεία διατίθενται προς έρευνα μετά την παρέλευση πενήντα ετών. Αντίστοιχα, η αναδιοργάνωση των ΓΑΚ πραγματοποιήθηκε αρχικά με νόμο του 1939 (Ν. 2027/1939) και κατόπιν το 1986 (Ν. 1599/1986) και το 1991 (Ν. 1946/1991). Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τον νόμο του 1986, τα αρχεία της αρμοδιότητας των ΓΑΚ σε όλη την Ελλάδα είναι προσιτά στους ερευνητές μετά την παρέλευση τριάντα ετών. Ο νόμος μάλιστα του 1991, εκτός από τους ορισμούς των δημοσίων και ιδιωτικών αρχείων, περιλάμβανε και τον εξής ορισμό των οπτικοακουστικών αρχείων: «Οπτικοακουστικά αρχεία χαρακτηρίζονται οι μαρτυρίες σε ηχητικές και σε κινούμενες ή στατικές οπτικές αποτυπώσεις» (κεφ. Α', άρθρο 5). Αναμφίβολα, η πρόοδος της τεχνολογίας αποτέλεσε βασικό συντελεστή για την αναβάθμιση της οργάνωσης και λειτουργίας, τόσο των δημοσίων όσο και των ιδιωτικών αρχειακών συλλογών στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο.

Κάποιες από τις λεγόμενες ιδιωτικές αρχειακές συλλογές φυλάσσονται σε δημόσια αρχεία αλλά πολλές άλλες σε ιδιωτικούς φορείς, που οργανώθηκαν στην Ελλάδα κυρίως μετά τη δεκαετία του 1980. Οι ιδιωτικές αρχειακές συλλογές δεν χαρακτηρίζονται ούτε από πληρότητα ούτε από ομοιογένεια ως προς το υλικό

τους. Παρήχθησαν στη διάρκεια του χρόνου από μεμονωμένους ανθρώπους που συντηρούσαν έγγραφα σχετικά με τη δράση τους (ως υπουργοί, διπλωμάτες, ως μέλη συλλόγων αλλά και ως έμποροι, μαγαζάτορες κ.ά.), την οικογενειακή, προσωπική ή εταιρική αλληλογραφία τους κ.ά.. Όχι σπάνια στα ιδιωτικά αρχεία περιλαμβάνονται έγγραφα όλων των παραπάνω κατηγοριών ή και άλλων. [Το κείμενο αυτού του παραρτήματος στηρίζεται στις πληροφορίες των ιστοσελίδων της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών (<http://www.mfa.gr/diplomatiko-kai-istoriko-arheio/>) και των ΓΑΚ (<http://gak.gr>).

## Παράρτημα 2.2: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Παλαιογραφία

Ο όρος «παλαιογραφία» περιγράφει γενικά τους παλαιούς τρόπους γραφής. Περικλείει δηλαδή ένα ευρύ φάσμα εννοιών που αναφέρονται στις έρευνες, τόσο της εξέλιξης της γραφής όσο και της υλικής βάσης της, δηλαδή της ύλης με την οποία γράφουμε. Με την ευρύτερη έννοιά του ο όρος αφορά και τη μελέτη των γραπτών μνημείων, π.χ. των χειρογράφων που φυλάσσονται στις βιβλιοθήκες. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι το πεδίο των ερευνών της παλαιογραφίας είναι απεριόριστο, τόσο από την άποψη της γεωγραφίας (μεξικανική ή ελληνική παλαιογραφία) όσο και ως προς το είδος των υπό εξέταση κειμένων (υπάρχει, για παράδειγμα, και μουσική παλαιογραφία). Παρομοίως απεριόριστα παρουσιάζονται και τα χρονικά όρια της παλαιογραφικής επιστήμης. Φυσικά, ο παλαιογράφος θα μπορούσε να εξετάζει και τη χειρόγραφη αλλά και τη μηχανικά αποτυπωμένη γραφή, εστιάζοντας στις διαφορές που παρατηρούνται στη μία ή την άλλη γραφική εκδοχή. Είθισται, όμως, να θεωρούμε ως παλαιογράφο τον επιστήμονα που μελετά τα χειρόγραφα βιβλία και τα γραπτά μνημεία που φιλοξενούνται στις μεγάλες βιβλιοθήκες και τα αρχεία. Με άλλα λόγια, δεν χαρακτηρίζουμε παλαιογράφο τον επιστήμονα που ασχολείται με τους σουμειανούς κυλίνδρους ενώ συνηθίζουμε να αναγνωρίζουμε διάφορους επιμέρους τομείς της παλαιογραφίας, όπως, για παράδειγμα, την κωδικολογία. Ο επικρατέστερος ορισμός της παλαιογραφίας είναι ο εξής: πρόκειται για την επιστήμη που ασχολείται με την αποκρυπτογράφηση, την ανάλυση και τη χρονολόγηση των παλαιών γραφών και απαρτίζεται από τον ελληνικό τομέα, τον ρωμαϊκό και λατινικό, και τον τομέα της μεσαιωνικής Δύσης και της Αναγέννησης.

Η ελληνική παλαιογραφία έγινε επιστήμη στη Δύση την τελευταία περίοδο της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ΄, του μονάρχη μιας από τις λαμπρότερης φάσης της γαλλικής ιστορίας που παρέμεινε στον θρόνο του επί 72 συναπτά έτη (από το 1643 μέχρι το 1714), αφού διαδέχθηκε τον προκάτοχό του σε ηλικία μόλις τεσσάρων ετών με αντιβασιλίσσα τη μητέρα του, Άννα της Αυστρίας. Ήταν ο βασιλιάς Ήλιος, ο οποίος αύξησε σημαντικά την παγκόσμια επιρροή και την ισχύ της Γαλλίας, οδήγησε τη χώρα του σε οικονομική ανάπτυξη και πολλαπλασίασε τις αποικίες της. Ο ίδιος επίσης έκτισε το περίφημο παλάτι των Βερσαλλιών στο οποίο φιλοξενήθηκε το μεγαλείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και κατέστησε τη Γαλλία πρωτεύουσά του. Το κλίμα ευημερίας και πολιτισμικής ανάπτυξης που επικράτησε κατά τη βασιλεία του στη Γαλλία, ευνόησε την ανάπτυξη της παλαιογραφικής επιστήμης. Είναι γνωστό ότι ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ έθεσε τις προϋποθέσεις για την πιο χρυσή εποχή του γαλλικού πολιτισμού: ίδρυσε εθνικές ακαδημίες για να αναγνωρίσει και να τιμήσει συγκεκριμένους συγγραφείς, επιστήμονες και αρχιτέκτονες, χρηματοδότησε το θέατρο και την όπερα (ήταν μάλιστα πάτρωνας του Μολιέρου). Στην πρωτεύουσα, λοιπόν, του Λουδοβίκου ΙΔ΄, ο βενεδικτίνος λόγιος Μοντφακόν (Bernard de Montfaucon, 1655-1741) δημοσίευσε, το 1708, το βιβλίο που τον κατέστησε «πατέρα» της παλαιογραφίας – την *Ελληνική παλαιογραφία* (*Palaeographia graeca*). Με τα επόμενα συγγράμματα που εξέδωσε μέχρι τον θάνατό του, συγκέντρωσε και ομαδοποίησε μεθοδικά όλα τα αρχαία μνημεία που μπορούσαν να συμβάλουν στη μελέτη της θρησκείας, των τοπικών εθίμων, της υλικής ζωής, των στρατιωτικών θεσμών, καθώς και των ταφικών εθίμων των αρχαίων. Μια δεκαετία πριν από το τέλος της ζωής του εξέδωσε τη μελέτη του *Μνημεία της γαλλικής Μοναρχίας*, που εστιάζεται στην ιστορία όπως αυτή καταδεικνύεται στα

μνημεία των διαδοχικών μοναρχιών –την οποία αφιέρωσε στον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Έτσι, γεννήθηκε μια σπουδαία «βοηθητική» επιστήμη προσέγγισης ιστορικών πηγών, παρότι, όπως ήδη φάνηκε, ο Μοντφακόν – αναγκαστικά λόγω των συνθηκών της εποχής στην οποία έγραφε τις μελέτες του– δεν αφιέρωσε μεγάλο μέρος του έργου του στα παλαιογραφικά κείμενα.

Η μελέτη των ελληνικών χειρογράφων καθυστέρησε αρκετά. Οι συλλογές που σχηματίστηκαν μετά την Αναγέννηση, με πρωτοβουλία φωτισμένων ερασιτεχνών της Δύσης, ενώθηκαν και κατέληξαν στις μεγάλες παρακαταθήκες που αποτελούν σήμερα οι εθνικές, βασιλικές και παπικές βιβλιοθήκες. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε μεγάλες απώλειες και μεταφορές κάθε είδους τεκμηρίων από τόπο σε τόπο. Ως αποτέλεσμα, σήμερα δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονται πολλές συλλογές ελληνικών χειρογράφων που προέρχονταν από την Ελλάδα, την Τουρκία, τις βαλκανικές χώρες, τη Ρωσία ή και την Εγγύς Ανατολή. Υπάρχει, άλλωστε, εμπόριο ελληνικών χειρογράφων μέσω του οποίου, από τα χρόνια του Μεσοπολέμου μέχρι αυτά του Ψυχρού Πολέμου, πωλήθηκαν περίπου δύο χιλιάδες τόμοι. Ωστόσο, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των κωδικολόγων, σώζονται περισσότερα από πενήντα χιλιάδες ελληνικών χειρογράφων.

Στον 20<sup>ο</sup> αιώνα ο τομέας της ελληνικής παλαιογραφίας, ειδικά των μελετών της ελληνικής γραφής, γνώρισε αξιοσημείωτη ανάπτυξη. Το 1952, ένας νεαρός Άγγλος, ο Μάικλ Βέντρις (Michael Ventris, 1922-1956), αποκρυπτογράφησε με τη βοήθεια ενός συμπατριώτη του, του Τζον Τσάντγουικ (John Chadwick, 1920-;), την ελληνική γραφή της μυκηναϊκής εποχής, τη λεγόμενη Γραμμική Β΄. Ο Βέντρις εφάρμοσε στις πινακίδες τις τεχνικές που είχαν χρησιμοποιηθεί στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο για την αποκρυπτογράφιση των γερμανικών μηνυμάτων, παίρνοντας σαν υπόθεση εργασίας την ελληνική γλώσσα. Έτσι, κατόρθωσε να διαβάσει τα κείμενα με κατανοητό τρόπο. Αν και η επιστημονική κοινότητα ήταν επιφυλακτική στην αρχή, στη συνέχεια παραδέχθηκε το προφανές: η Γραμμική Β΄ ήταν μια αρχαϊκή μορφή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η επιβεβαίωση του Βέντρις ήρθε όταν ο μυκηναϊκός όρος *ti-ti-ro-de* (=τρίποδες) επαληθεύτηκε στο ιδεόγραμμα μιας πινακίδας που παρίστανε έναν τρίποδα. Η γλώσσα που αποκρυπτογράφησε ήταν η γλώσσα της διοίκησης και της γραφειοκρατίας (όπως ήταν δηλαδή και η Γραμμική Α΄, που δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί και η οποία αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία της Γραμμικής Β΄) και ήταν η σημαντικότερη γραφή σε χρήση πριν από την ανακάλυψη της αλφαβητικής μορφής. Όπως είναι γνωστό, η παράδοση αποδίδει την εφεύρεση του αλφάβητου στον Κάδμο. Στην πραγματικότητα, όμως, η αλφαβητική γραφή προήλθε από το φοινικικό αλφάβητο με την τροποποίηση μερικών γραμμάτων, ώστε να δηλώνονται τα φωνήεντα.

Αν και το αντικείμενο της παλαιογραφικής επιστήμης δεν ταυτίζεται με την ιστορία της γραφής, για να κατανοήσουμε τη σημασία της είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε συνοπτικά την ιστορία της γραφής. Η διάδοση δηλαδή σε όλες τις αρχαίες ελληνικές πόλεις της αλφαβητικής τύπου γραφής που χρησιμοποιούμε ακόμη και σήμερα (24 γράμματα, 7 φωνήεντα και 17 σύμφωνα) επιτεύχθηκε γύρω στον 5<sup>ο</sup> και 4<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. Δεν έχουμε όμως δείγματα γραφής σε πάπυρους ή πινακίδες από την περίοδο αυτή. Οι επιγραφές που σώζονται είναι με τη μεγαλογράμματη γραφή. Επομένως, η γνώση μας για την ελληνική γραφή της κλασικής εποχής στηρίζεται κυρίως στη μνημειακή γραφή και εν μέρει στις πολυάριθμες επιγραφές των ζωγραφισμένων αγγείων. Είναι αλήθεια ότι οι ιδιώτες δεν είχαν γραφική ύλη. Χρησιμοποιούσαν όποιο υλικό είχαν στη διάθεσή τους, π.χ. ένα όστρακο, όπως αυτό στο οποίο διαβάζουμε την ψήφο που καταδίκασε τον Θεμιστοκλή σε εξορία. Στην εποχή του βιβλίου φτάνουμε στην ελληνιστική εποχή. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Πτολεμαίος Α΄ (ο Σωτήρ) ίδρυσε στην Αλεξάνδρεια γύρω στα 285 π.Χ. την πρώτη μεγάλη επίσημη βιβλιοθήκη ελληνικών κειμένων, το Μουσείο που κατέστη αμέσως το πρώτο μεγάλο πανεπιστημιακό κέντρο. Παρά τις διχονοίες τους, οι δυνάστες που μοιράστηκαν την αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, προώθησαν μια σχεδόν ενιαία ελληνική παιδεία σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Στη συνέχεια οι Ρωμαίοι επιβεβαίωσαν αυτήν την ενότητα και την υπεροχή της ελληνικής παιδείας.

Κατά τη διάρκεια του 8<sup>ου</sup> αιώνα μ. Χ., συντελέστηκε μια μεγάλη παλαιογραφική επανάσταση: τη στιγμή που ο λατινικός κόσμος ανέπτυξε τη λεγόμενη καρολίνεια γραφή, ο ελληνικός κόσμος εγκατέλειπε τη στρογγυλογράμματη γραφή στη βιομηχανία του βιβλίου. Έτσι, έμελλε να γεννηθεί η μικρογράμματη ελλη-



νική γραφή. Στον 13<sup>ο</sup> αιώνα, τέλος, ειδικότερα στα χρόνια 1260-1280, εντοπίζουμε έναν άλλο καίριο σταθμό της παλαιογραφικής επιστήμης: η βιομηχανία του βιβλίου γνώρισε νέα ανάπτυξη που συνδυάστηκε με άλλες εξελίξεις σε ό,τι αφορά τη φιλολογική πρόοδο: τότε ξεκίνησε η χρήση του χαρτιού. Το χαρτί, αρχικά ανατολικής προέλευσης –ο λεγόμενος «βομβύκινος χάρτης»– επέτρεψε, λόγω της χαμηλής του τιμής, τη μεγάλη παραγωγή βιβλίων. Φυσικά, η χρήση του χαρτιού δεν άλλαξε μονομιάς τα δεδομένα. Ακόμη και κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου αναπτύσσονταν κέντρα αντιγραφών, αλλά σιγά σιγά άρχισε να χρησιμοποιείται και το χαρτί που κατασκευαζόταν στη Δύση. Το 1453 δεν αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της παλαιογραφίας, αλλά είναι όντως σταθμός στην εξέλιξη του ελληνικού βιβλίου. Οι Έλληνες λόγιοι, που εγκαταστάθηκαν στη Δύση, μετέφεραν το ελληνικό βιβλίο στις δυτικές χώρες. Στο μεταξύ η εφεύρεση της τυπογραφίας δημιούργησε νέα δεδομένα στην παραγωγή των βιβλίων, παρά το γεγονός ότι χρειάστηκαν πολλές προσπάθειες και περισσότερα από διακόσια πενήντα χρόνια για να φτάσει η τυπογραφία στη σημερινή εξέλιξή της.

Στις αναγνωρισμένες επιστήμες προστέθηκε από τον 17<sup>ο</sup> αιώνα –μετά τις εργασίες του Ζαν Μαμπιγιόν (Jean Mabillon, 1632-1707)– η λατινική παλαιογραφία, που αναπτύχθηκε σιγά σιγά στα αρχεία και τις βιβλιοθήκες της Δύσης, όπου βρίσκονταν τα χειρόγραφα των εκκλησιαστικών, δικαστικών, διοικητικών και πολιτικών φορέων του παρελθόντος. Πρόκειται δηλαδή για διπλωματικά έγγραφα και βιβλία, έργα γραμματικών που είχαν εργαστεί σε γραμματείες ή εργαστήρια αντιγραφών. Οι παλαιογράφοι τώρα δεν ενδιαφέρονταν για τις ανασκαφές και τα ευρήματά τους. Έτσι, πέρα από την ελληνική παλαιογραφία εμφανίστηκε η λατινική και η ρωμαϊκή παλαιογραφία, ενώ ο τρίτος τομέας της επιστήμης, είναι η μεσαιωνική παλαιογραφία. Πώς κατάφεραν οι Ουμανιστές και οι λόγιοι του 16<sup>ου</sup> και του 17<sup>ου</sup> αιώνα να προχωρήσουν σε εκδόσεις φιλολογικών κειμένων, οι οποίες βοήθησαν στη διάδοση της αρχαίας και εν μέρει της μεσαιωνικής σκέψης; Πώς κατάφεραν οι ερασιτέχνες ακόμη ιστορικοί της εποχής να διαβάσουν και μάλιστα να δημοσιεύσουν αρκετά σωστά τα έγγραφα που τους ήταν απαραίτητα για να στηρίξουν τις απόψεις τους σε ό,τι αφορά μια εκκλησία, ένα μοναστήρι, μια οικογένεια ή ένα πρόσωπο; Πολύτιμοι βοηθοί τους υπήρξαν οι παλαιογράφοι, παρά το γεγονός ότι και αυτοί δεν θεωρούνταν ακόμη επαγγελματίες ή επιστήμονες. Η παλαιογραφία τους ήταν μεν εμπειρική, αλλά ήταν ιδιαίτερα σημαντική για το ξεκίνημα της επιστήμης που γνωρίζουμε σήμερα. Μια σοβαρή δυσκολία στην ανάγνωση των μεσαιωνικών κειμένων ήταν η αποκρυπτογράφηση των συντομογραφιών, στις οποίες κατέφευγαν οι γραμματικοί, για να δουλεύουν πιο γρήγορα ή για να κάνουν οικονομία στον πάπυρο, την περγαμηνή ή το χαρτί όπου έγραφαν. Ήδη από τον Μεσαίωνα υπήρχαν συλλογές συντομογραφιών –ακόμη κι αν ήταν μικρές συλλογές και υπήρχε η προοπτική να χρησιμεύσουν στην επιστήμη του μέλλοντος.

Η παλαιογραφία έγινε αντικείμενο διδασκαλίας στη Μπολόνια το 1765. Στο Παρίσι η École des Chartes που ιδρύθηκε το 1821 και αναδιοργανώθηκε το 1829 συνέχισε το έργο των παλιών βενεδικτίνων παλαιογράφων και το 1846 δημιουργήθηκε έδρα διπλωματικής και παλαιογραφίας. Το 1889 ένας καθηγητής της ίδιας σχολής προέβη με μεγάλη επιτυχία στη δημοσίευση της μελέτης του, διευρύνοντας τους ορίζοντες της επιστήμης. Στον ίδιο δρόμο κινήθηκαν και άλλοι με ακόμη μεγαλύτερη επιτυχία. Παρόμοιες εξελίξεις παρατηρούνται και εκτός Γαλλίας: στη Γερμανία, την Αγγλία και την Ιταλία. Αργότερα, η ανακάλυψη της φωτογραφίας και κατόπιν των μικροφίλμ έδωσαν μεγάλη ώθηση στην επιστήμη της παλαιογραφίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγο πριν το 1939 βιβλιογράφοι, τυπογράφοι και στοιχειοχύτες ενδιαφέρθηκαν όχι μόνο για το έντυπο βιβλίο αλλά και για το χειρόγραφο. Στη Γαλλία και την Αγγλία δημιουργήθηκαν επιστημονικά περιοδικά, για να δημιουργήσουν μέσω της δημοσίευσης σχετικών μελετών μια γέφυρα ανάμεσα στους δύο τομείς. Ως αποτέλεσμα, η προσοχή των παλαιογράφων στράφηκε σε γεγονότα και τεχνικές που ως τότε τους άφηναν αδιάφορους. [Η σύντομη παρουσίαση σε αυτό το παράρτημα της επιστήμης της παλαιογραφίας βασίζεται στα: Dain, 2003: 103-129· Mallon, 2003: 131-165· Perrat, 2003: 167-197].

### Παράρτημα 2.3: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Κρυπτογραφία

Ήδη αναφέρθηκε ότι ο παλαιογράφος, όπως και ο επιγραφολόγος ή ο παπυρολόγος, αναλαμβάνουν την ανάγνωση των κειμένων τους προχωρώντας στην αποκρυπτογράφησή τους. Είναι αλήθεια ότι η υιοθέτηση συνθηματικής γλώσσας που εμποδίζει τους πολλούς να αποκαλύπτουν τα μυστικά των κειμένων που δεν απευθύνονταν σε αυτούς, ανάγεται στη μακρινή αρχαιότητα. Στην αρχαιότητα γνωρίζουμε τη «σκυτάλη» που χρησιμοποιούσαν οι Λακεδαιμόνιοι και ο Πλούταρχος στον *Βίο του Λυσάνδρου*, περιγράφει τη χρήση της. Σε μία δερμάτινη ταινία δηλαδή υπήρχαν γράμματα, που έδιναν την εντύπωση ότι δεν είχαν συνοχή. Όταν όμως κάποιος τύλιγε την ταινία γύρω από ένα ραβδί με συγκεκριμένη διάμετρο, τότε τα γράμματα έρχονταν το ένα δίπλα στο άλλο και σχημάτιζαν λέξεις και φράσεις. Επρόκειτο για μια από τις «μεθόδους μετάθεσης», σύμφωνα με τη σημερινή ορολογία των κρυπτογράφων. Αυτό το μυστικό μήνυμα ήταν αρκετά εύκολο να αποκρυπτογραφηθεί, αφού ο κανόνας ήταν γνωστός: με άλλα λόγια μπορούσε κανείς να δοκιμάσει διάφορα διαστήματα μεταξύ των λέξεων, για να αποκαλύψει τη διάμετρο του κατάλληλου ραβδιού.

Από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η κρυπτογράφιση στηρίζεται στη «μέθοδο της υποκατάστασης». Οι λέξεις δηλαδή και τα γράμματα παραμένουν στην κανονική τους σειρά, αλλά υποκαθίστανται από ένα σύμβολο που υπάρχει σε έναν πίνακα αντιστοιχίας, ο οποίος έχει καταρτιστεί από πριν για κάθε στοιχείο ή από έναν πίνακα ταξινομημένο με κάποιο τρόπο, ώστε το ίδιο σημείο να μπορεί να αντιπροσωπεύει διαδοχικά πολλά γράμματα ή λέξεις του κανονικού κειμένου. Ο Ιούλιος Καίσαρας, για παράδειγμα, χρησιμοποιούσε στην αλληλογραφία του ένα κωδικό αλφάβητο με χαρακτήρες του λατινικού αλφαβήτου, στο οποίο αντικαθιστούσε κάθε γράμμα του κανονικού κειμένου με το γράμμα που βρισκόταν 4 θέσεις πιο πάνω στο αλφάβητο. Αλλά αυτή η μέθοδος δεν ήταν πρωτότυπη. Είχε χρησιμοποιηθεί νωρίτερα από Ινδούς και Έλληνες.

Στον πρώιμο Μεσαίωνα πάλι παρατηρούμε τη συνήθεια των «μυστικών γραφών». Οι γραμματείς δηλαδή σημείωναν σχόλια στα κείμενα με έναν ειδικό τρόπο που ήταν κατανοητός μόνο από τους συναδέλφους τους σε ένα γραφείο ή φορέα. Η γραμματεία των Καρολιδών, για παράδειγμα, προσέθετε στα βασιλικά έγγραφα υπηρεσιακές σημειώσεις που γράφονταν με σύμβολα της παλαιάς ταχυγραφίας. Στην Ιρλανδία οι γραφείς που χρησιμοποιούσαν το λατινικό αλφάβητο, προσέθεταν για τον παραπάνω στόχο τα σχόλια τους στην παλιά εθνική γραφή —το ογαμικό αλφάβητο.

Ωστόσο, η πιο συνηθισμένη κρυπτογραφία χρησιμοποιήθηκε σε αλληλογραφίες που υπήρχε κίνδυνος να βρεθούν σε χέρια τρίτων. Ήδη από τον 9<sup>ο</sup> αιώνα εντοπίζονται ίχνη από κρυπτογραφικά συστήματα που στηρίζονται σε μεθόδους υποκατάστασης. Αλλά η αποφασιστική πρόοδος συντελέστηκε τον 14<sup>ο</sup> αιώνα, κυρίως στην Ιταλία. Τότε, λοιπόν, συναντούμε κείμενα, στα οποία παρεμβάλλονται κρυπτογραφημένα αποσπάσματα σε μη κρυπτογραφημένες φράσεις, για να καθίσταται ακόμη πιο περίπλοκη η διαδικασία της ανάγνωσής τους από τρίτους. Από το 1400 χρησιμοποιούνται όλο και συχνότερα αλφάβητα υποκατάστασης. Άλλοτε το κάθε σύμφωνο αντικαθίσταται από το επόμενο και άλλοτε χρησιμοποιούνται περιττά γράμματα, γεγονός που καταδεικνύει την αυξανόμενη επιδεξιότητα των αποκρυπτογράφων —όσο δηλαδή αυξάνονται οι επιτυχίες των αποκρυπτογράφων τόσο πιο περίπλοκα συστήματα ανακαλύπτονται, προκειμένου να προσφέρουν εγγυήσεις για τη διατήρηση της μυστικότητας των κειμένων.

Εν κατακλείδι, αξίζει να σημειωθεί ότι η εξέλιξη της κρυπτογραφίας που σε μεγάλο βαθμό συνδυάζεται με την πρόοδο των μεθόδων αποκρυπτογράφισης, καταδεικνύει τη σύγκρουση ανάμεσα σε κάποιους βασιλιάδες και άρχοντες που προσπαθούσαν να διατηρήσουν το απόρρητο των εγγράφων και της αλληλογραφίας τους, και σε εκείνους που απασχολούσαν αποκρυπτογράφους, για να διαβάζουν τα απόρρητα έγγραφα των αντιπάλων τους. Έτσι, τον 16<sup>ο</sup> αιώνα οι Βενετσιάνοι είχαν στην υπηρεσία τους προικισμένους αποκρυπτογράφους, όπως και η Αυλή της Ρώμης ή η Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας (1533-1603), που κατάφερε να αναγνώσει την αλληλογραφία των οπαδών της Μαρίας Στιούαρτ (1542-1587). Ο Ερρίκος Δ΄ της Γαλλίας (1533-

1610) είχε προσλάβει στην υπηρεσία του έναν μαθηματικό που κατόρθωσε να ανακαλύψει το μυστικό του κώδικα που χρησιμοποιούσε ο πρεσβευτής της Βενετίας, αλλά και τον κωδικό που εμφανιζόταν στην αλληλογραφία του βασιλιά της Ισπανίας με συμμάχους του. Το σημαντικότερο είναι ότι οι μέθοδοι της κρυπτογραφίας και ως εκ τούτου της αποκρυπτογράφησης έχουν χρήσεις που ξεπερνούν τις ανάγκες ανάγνωσης μιας απόρρητης αλληλογραφίας από ανθρώπους ενός βασιλιά, που ίσως επιδίωκε να πληροφορηθεί για τις επιδιώξεις κάποιου ανταγωνιστή ή αντιπάλου του. Η αποκρυπτογράφηση της σφηνοειδούς γραφής και η σημασία της για την ιστορική επιστήμη αποτελεί ένα χρήσιμο παράδειγμα –και δεν είναι το μοναδικό. [Το κείμενο αυτού του παραρτήματος αντλεί πληροφορίες από Richard, Jean, 2003: 199-217].

## **Παράρτημα 2.4: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Διπλωματική**

Η διπλωματική είναι η επιστήμη που μελετά τη διαμόρφωση και τη μορφή (την αυθεντικότητα, την προέλευση, τη χρονολόγηση κ.ά.) γραπτών πράξεων με νομική διάσταση. Αφετηρία της ήταν η μελέτη των λεγόμενων «διπλωμάτων», δηλαδή των αυτοκρατορικών και βασιλικών πράξεων του Μεσαίωνα, ειδικά έναν τύπο επίσημης πράξης των Καπετιδών βασιλέων (της τρίτης δυναστείας των βασιλέων της Γαλλίας, που ίδρυσε ο Ούγος Α΄ ο «Καπέτος» και η οποία βασίλευε από τα τέλη του 10ου αιώνα μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση). Επρόκειτο για μια κατηγορία εγγράφων που φαίνονταν αξιόπιστα, αλλά ο έλεγχος της αξιοπιστίας τους ήταν το ισχυρότερο κίνητρο που οδήγησε στη γέννηση της διπλωματικής ως αυτόνομης επιστήμης.

Πολλές φορές δηλαδή οι τίτλοι, τα προνόμια και τα κληρονομικά δικαιώματα που κατοχυρώνονταν σε τέτοιους χάρτες, παρουσιάζονταν στους δικαστές, οι οποίοι καλούνταν να αποφανθούν για τη γνησιότητά τους. Με ποια κριτήρια, όμως, θα λάμβαναν τις αποφάσεις τους; Όταν επρόκειτο για σύγχρονα έγγραφα είχαν στη διάθεσή τους νόμους και, συνεπώς, κάποιους σαφείς τρόπους ελέγχου. Αλλά για τα παλιά έγγραφα η απόφασή τους ήταν αδύνατο να στηριχθεί σε σαφή τεκμήρια. Στη Γερμανία του 17<sup>ου</sup> αιώνα τέτοιες αντιδικίες περιγράφονται ως «διπλωματικός πόλεμος». Για παράδειγμα, κάποιος εκκλησιαστικός άρχοντας μπορούσε να ανασύρει παλιά διπλώματα, για να αποφύγει την επικυριαρχία που απειλούσε τη δεσποτεία του, και απαιτούσε να εξαρτάται απευθείας από τον αυτοκράτορα, χωρίς μεσάζοντες. Άλλοτε πάλι μία πόλη, θέλοντας να χειραφετηθεί από τη δικαιοδοσία ενός μοναστηριού της περιοχής της, απευθυνόταν σε ειδικούς για να καταρρίψει την εγκυρότητα του καρολίνειου διπλώματος που πρόβαλε αυτό το μοναστήρι.

Η διπλωματία έγινε επιστημονικός κλάδος, όταν οι κριτικοί άρχισαν να αξιολογούν τα αρχαιακά έγγραφα, αντιμετωπίζοντάς τα όχι ως κείμενα-συμβόλαια αλλά ως ιστορικές μαρτυρίες. Σταθμός για την εξέλιξη αυτή υπήρξε ο 17<sup>ος</sup> αιώνας και το έργο του Μαμπιγιόν, του πατέρα τόσο της παλαιογραφίας όσο και της διπλωματικής. Μοναχός και ο Μαμπιγιόν, όπως οι περισσότεροι χρονογράφοι/ιστοριοδίφες του μεσαίωνα, δημοσίευσε το 1681 το έργο του που ακόμη και σήμερα θεωρείται μνημειώδες: *De re diplomatica*. Στην ουσία ο Μαμπιγιόν πρότεινε έναν επιστημονικό τρόπο ελέγχου της αξιοπιστίας των πηγών. Έτσι, συνέβαλε στην προετοιμασία της διαδικασίας αξιολόγησης και κριτικής των πηγών και με τον τρόπο αυτό άνοιξε τον δρόμο για την απομάκρυνση της ιστορίας από τη λογική της ιστοριοδιφικής εργασίας, από τις βιογραφίες των βασιλιάδων και των ανθρώπων της ελίτ και γενικά από τη λογική της μεσαιωνικής χρονογραφίας, που ήδη απογοήτευε όσους ενδιαφέρονταν για την ιστορία. Με το έργο του επηρέασε τις έρευνες όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και στην Ιταλία, τη Γερμανία κ.ά. [Αναλυτικότερα για την επιστήμη της διπλωματικής: Tessier, 1998: 219-276].

### **Παράρτημα 2.5: Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων «βοηθητικών επιστημών»: Εραλδική**

Αν ανατρέξουμε στο λεξικό των Ντυφώ, Μαζουρέλ και Οφφενστάιντ (2007: 79-80), θα διαβάσουμε ότι η εραλδική μελετά τους θυρεούς που εμφανίστηκαν τον 12<sup>ο</sup> αιώνα, δηλαδή «τα έγχρωμα εμβλήματα που προσιδιάζουν σε ένα άτομο, μία οικογένεια ή μία κοινότητα και η σύνθεση των οποίων υποβάλλεται σε ιδιαίτερους κανόνες, που είναι αυτοί του οικοσήμου». Ο θυρεός προσδίδει σε ένα αντικείμενο μια ιδιότητα και μια ταυτότητα και χάρη σ' αυτόν μπορούμε να ταυτίσουμε τον ιδιοκτήτη μιας άμαξας, ενός δακτυλιδιού, ενός ξίφους κ.ά.. Κάποιοι πολεμιστές που σκοτώθηκαν, για παράδειγμα, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αναγνωρίστηκαν από το δακτυλίδι τους. Χάρη στον θυρεό, ο ιστορικός είναι πιθανό να διακρίνει δύο συνώνυμες οικογένειες και να αποφύγει το σφάλμα να αποδώσει δραστηριότητες μελών της μιας σε μέλη της άλλης. Η παρουσία του θυρεού στον θόλο μιας εκκλησίας επιτρέπει τον προσδιορισμό της εποχής κατασκευής του κτιρίου, ενώ σε ένα πίνακα μας βοηθά να ανιχνεύσουμε το πρόσωπο που τον είχε παραγγείλει και ενδεχομένως και το όνομα του δημιουργού του. Πρόκειται, λοιπόν, για μια επιστήμη που προσφέρει σημαντική βοήθεια στην ιστορία (De Turigny, 2003: 361-380).

## Βιβλιογραφία

- Bagnal, Roger S. (1995). *Reading Papyri, Writing Ancient History*. London και New York: Routledge, 1995
- Bataille, André. (2003). Παπυρολογία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 67-102). Αθήνα: MIET/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Barbier, Frédéric. (2002). *Ιστορία του βιβλίου*, μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bell, Judith (Επιμ.). (2005). *Πώς να συντάξετε μια επιστημονική εργασία. Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, μτφρ. Ελεάνα Πανάγου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Burckhardt, Jacob. (2007). *Jugments on History and Historians*, μτφρ. & πρόλογος Hugh Trevor-Roper. New York: Routledge.
- Calgano, Michael J., J. Chris Arndt & Raymond M. Hyser. (2008). *Doing History. Research and Writing in the Digital Age*. Boston: Thomson, Wadsworth.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. (1978). *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Αθήνα [φωτομηχανική επανέκδ. της πρώτης έκδοσης, 2005].
- Dain, Alphonse. (2003). Ελληνική παλαιογραφία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 107-29). Αθήνα: MIET/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- De Turigny, Jacque Meurgey. (2003). Διπλωματική. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 361-80). Αθήνα: MIET/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Ferro, Marc. (2002). *Κινηματογράφος και ιστορία*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Fitzsimons, M.A. (1983). *The Past Recaptured*, Notre Dame και London: University of Notre Dame Press.
- Hartog, François. (2014). *Καθεστώα ιστορικότητας. Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δημήτρης Κουσουρής. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Joll, James. (2006). *Η Ευρώπη, 1870-1970*, μτφρ. Ελπίδα Κ. Βόγλη. Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας/σειρά Ίστωρ.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. (1995). *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press (α' έκδοση: Δήμος Θεσσαλονίκης 1985-1986).
- Κιμουρτζής, Παναγιώτης Γ. (2013). Εισαγωγή. Επιστήμη, εκπαίδευση, κινηματογράφος. Στο Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής (Επιμ.), *CineScience. Ο κινηματογράφος στον φακό της επιστήμης* (σσ. 21-42). Αθήνα: Gutenberg.
- Lester, James D. (1987). *Writing Research Papers. A Complete Guide, 5<sup>η</sup> Έκδοση*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Co.
- Λιβιεράτος, Ευάγγελος. (2009). *Χαρτογραφικές περιπέτειες της Ελλάδας, 1821-1919*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Mallon, Jean (2003). Ρωμαϊκή παλαιογραφία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 131-65). Αθήνα: MIET/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Marwick, Arthur. (1985). *Εισαγωγή στην ιστορία*, μτφρ. Κρίστη Τρίγκου. Αθήνα: Εκδόσεις Π. Κουτσούμπος (Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Αγγλίας).
- Mossé, Claude & Annie Schnapp-Gourbeillon. (2005). *Επίτομη ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ.)*, 6η Έκδοση, μτφρ. Λύντια Στεφάνου,. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκοτσίνας. Αθήνα: Κέδρος.

- Passerini, Luisa. (1998). Work ideology and consensus under Italian Fascism. Στο Robert Perks και Alistair Tomson (Επιμ.), *The Oral History Reader* (σσ. 53-62). London και New York: Routledge.
- Perrat, Charles. (2003). Μεσαιωνική παλαιογραφία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 167-97). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Πετράκη, Μαρίνα. (2006). *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Portelli, Alessandro. (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany: State University of New York Press.
- Portelli, Alessandro. (1998). What Makes Oral History Different? Στο Robert Perks και Alistair Tomson (Επιμ.), *The Oral History Reader* (σσ. 63-74). London και New York: Routledge.
- Richard, Jean. (2003). Κρυπτογραφία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 199-217-102). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Richie, Donald A. (2003). *Doing Oral History. A Practical Guide*, 2<sup>η</sup> Έκδοση. New York: Oxford University Press.
- Sadoul, Georges. (1988). Φωτογραφία και κινηματογράφος. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β3: *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών*, τχ. 3, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 11-26). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Shumway, G. (1970). *Oral History in the United States: A Directory*. New York: Columbia University Press.
- Sorlin, Pierre. (2006). *Κοινωνιολογία του κινηματογράφου*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Sommer, Barbara W. & Mary Kay Quinlan. (2009). *The Oral History Manual*. Lanham: Altamira Press.
- Σπυριδωνάκης, Β. (2007). *Περιοδολόγηση της ιστορίας του δυτικού κόσμου*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Tessier, George. (2003). Διπλωματική. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 219-76). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Thompson, Paul. (2000). *Voice of the Past. Oral History*, 2<sup>η</sup> Έκδοση. Oxford και New York: Oxford University Press.
- Xanthakis, Alkis X. (1988). *History of Greek Photography, 1839-1960*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.

## Κεφάλαιο 3: Το παρελθόν είναι μια «άγνωστη χώρα»

Όπως ήδη φάνηκε, οι πηγές του παρελθόντος μας προσφέρουν μια μερική και αποσπασματική εικόνα του παρελθόντος. Ακόμη κι αν μελετήσουμε, όπως οφείλουμε, όλες τις σωζόμενες γραπτές και μη γραπτές πηγές του, το παρελθόν παραμένει για μας μια άγνωστη χώρα, ή σωστότερα ένα σύνολο άγνωστων χωρών που διαθέτουν τις δικές τους ιστορίες και προσωπικότητες (Lowenthal, 2009: xvi). Όπως μας θυμίζει, άλλωστε, ο Καρ (1999: 23), η ιστορία παρομοιάζεται συχνά με ένα «τεράστιο παζλ από το οποίο λείπουν πολλά κομμάτια». Αυτό οφείλεται, εν μέρει, στους τρόπους με τους παράγονται οι πηγές και, εν μέρει, στην απώλεια πολλών πηγών στην πορεία του χρόνου, μέχρι να φτάσουν στα χέρια του σημερινού ιστορικού. Το πρώτο ζήτημα που θα εξετάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο αφορά αυτήν ακριβώς την τύχη των πηγών στην πορεία τους, από το παρελθόν στο οποίο παρήχθησαν, μέχρι το παρόν του ιστορικού που τις μελετά. Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε εξ αρχής ότι το σοβαρότερο πρόβλημα του ιστορικού δεν είναι η επινόηση μεθόδων με τη βοήθεια των οποίων θα μπορέσει να αντιμετωπίσει την άγνοιά του, αλλά η αναζήτηση τρόπων που θα του επιτρέψουν να διαχειριστεί τη γνώση του: δηλαδή να αξιοποιήσει τα «κομμάτια» του παζλ, που έχει στη διάθεσή του.

Στη δεύτερη ενότητα θα παρουσιάσουμε τις μεταβολές που υφίσταται στην πορεία του χρόνου η σχέση του ιστορικού με τις πηγές του, αλλά και με το παρελθόν που επιδιώκει να ανασυνθέσει, και θα εξηγήσουμε ότι αυτή ακριβώς η μεταβαλλόμενη σχέση του αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ανάπτυξης της ιστορικής επιστήμης – με τον τρόπο τουλάχιστον που μπορεί να τη βιώνει ένας ιστορικός, κατά τη διάρκεια της δικής του εξέλιξης ως επιστήμονας ιστορικός. Θα εξετάσουμε επίσης σε ποιο βαθμό η σχέση του ιστορικού με το παρελθόν εξαρτάται από τις σωζόμενες πηγές όλων των κατηγοριών που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και οι οποίες προσφέρουν και τη μοναδική ασφαλή «γέφυρα» ανάμεσα στον παρόν και το παρελθόν και θα απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως: ποιες διαδικασίες ή συμπτώσεις μπορεί να εμποδίσουν την προσέγγιση του παρελθόντος και σε τι διαφέρει η ιστορική προσέγγιση της αρχαίας από αυτή της μεσαιωνικής ή νεότερης και σύγχρονης εποχής;

### 3.1 Η αρχαία εποχή παραμένει ... ένα αίνιγμα

Αν και ο σημερινός ιστορικός γνωρίζει, ή σωστότερα νομίζει ότι γνωρίζει τον Όμηρο, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και πολλούς άλλους άνδρες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο περιέγραψαν την εποχή τους, η αρχαία Ελλάδα εξακολουθεί να «αποτελεί ένα αίνιγμα από πολλές απόψεις» (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 9). Πολλοί ιστορικοί συμερίζονται την άποψη ότι η αρχαία εποχή παραμένει ένα αίνιγμα, όταν, αναλογιζόμενοι την απόσταση που τους χωρίζει από τις πηγές τους, αντιλαμβάνονται πόσο μικρός είναι ο αριθμός των γεγονότων της αρχαιότητας που γνωρίζουν και πόσο μεγάλο τμήμα της πραγματικότητάς της έχουν απολέσει (και είναι αδύνατον να ανακτήσουν). Για να τονίσει τη σημασία αυτής της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ιστορικό και το υλικό του, ο Καρ καταθέτει από την εμπειρία του την έκπληξη που ο ίδιος αισθάνθηκε, όταν λίγο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όντας φοιτητής ακόμη, ξεκίνησε μία μελέτη για την Ελλάδα των Περσικών πολέμων. Ήταν πεπεισμένος ότι στους 15-20 τόμους που είχε συγκεντρώσει στη βιβλιοθήκη του, θα έβρισκε όλα τα γεγονότα που σχετίζονται με το θέμα του. Ούτε καν είχε περάσει από το μυαλό του, όπως παραδεχόταν ο ίδιος αρκετές δεκαετίες αργότερα, πόσο αποσπασματική ήταν η εικόνα που θα μπορούσε να αποκτήσει, ακόμη κι αν μελετούσε με προσοχή κάθε σελίδα αυτών των τόμων που αποτελούσαν τότε το σύνολο των διαθέσιμων πηγών για το θέμα του (1999: 22-23). Ακόμη και σήμερα η αρχαία εποχή, όπως και η μεσαιωνική, αντίθετα από τη σύγχρονη, δίνουν την εντύπωση, ιδίως σε έναν νεαρό και ά-

πειρο ιστορικό, ότι είναι ασφαλέστερα πεδία έρευνας, αφού τα γεγονότα τους δεν έχουν περαιτέρω συνέπειες ή συνέχειες –κι έτσι μοιάζουν ολοκληρωμένα.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στους τόμους της βιβλιοθήκης του Καρ περιλαμβανόταν πλήθος κειμένων που προέρχονταν από επιγραφές χαραγμένες σε πέτρα ή χαλκό ή ήταν ζωγραφισμένα σε αγγεία που σώθηκαν, ανακαλύφθηκαν από τους αρχαιολόγους και μεταγράφηκαν σε τόμους και σειρές από τους επιγραφολόγους. Φυσικά, απουσίαζε η συντριπτική πλειονότητα των κειμένων που είχαν γραφεί σε ξύλινες πινακίδες και χάθηκαν εξαιτίας του υλικού τους. Επομένως, μια πρώτη κατηγοριοποίηση των στοιχείων που σκιαγραφούν τη σωζόμενη εικόνα του παρελθόντος, στο οποίο είχε πρόσβαση ο Καρ και κάθε άλλος ιστορικός, ορίζεται από το υλικό στο οποίο οι άνθρωποι κάθε εποχής αποφάσιζαν να καταγράφουν τα κείμενα ή τις ειδήσεις τους (νόμους, συνθήκες ή ό,τι άλλο). Κατά μια εκδοχή, οι πολιτικές ηγεσίες της αρχαιότητας επέλεγαν να καταγράψουν σε ξύλινες ή πήλινες πινακίδες ό,τι επιθυμούσαν να εκθέσουν στους συνανθρώπους τους για περιορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ επέλεγαν την πέτρα ως υλικό χάραξης για άλλους λόγους και προφανώς με διαφορετικά κίνητρα (Bagnal, 2003: 8· Robert, 2003: 25). Ωστόσο, αυτή είναι μια εξήγηση που προτείνεται εκ των υστέρων· είναι δηλαδή μια υπόθεση του επιγραφολόγου ή του ιστορικού ανάμεσα στις πολλές άλλες λογικές υποθέσεις, στις οποίες μπορούν αμφότεροι να καταλήγουν στην προσπάθειά τους να ανασυνθέσουν τις αρχαίες κοινωνίες. Στην πραγματικότητα γνωρίζουμε ελάχιστα για το τι θεωρούσαν οι άνθρωποι της αρχαίας εποχής προσωρινό ή με ποια κριτήρια το διαφοροποιούσαν από αυτό στο οποίο απέδιδαν μόνιμο ή έστω μονιμότερο χαρακτήρα.

Είναι σχεδόν βέβαιο επίσης ότι ανάμεσα στους τόμους της βιβλιοθήκης του Καρ θα υπήρχε και η αγγλική μετάφραση του έργου του Ηρόδοτου (495 ή 480-425 π.Χ.) –που, όπως μας πληροφορεί ο Finley (1959: 21), ολοκληρώθηκε στα 1858-1860 από τον George Rawlinson. Ποιες γνώσεις είχε για αυτήν την πηγή του ο Καρ; Ακόμη και σήμερα ο ιστορικός γνωρίζει ελάχιστα τη ζωή και τη δράση του συγγραφέα από την Αλικαρνασσό, αλλά θα είναι ακόμη περισσότερες οι απορίες του, αν έθετε στον εαυτό του ερωτήματα όπως: πώς είχε γράψει την ιστορία του ο Ηρόδοτος; Την είχε γράψει ο ίδιος κομμάτι-κομμάτι ή στο σύνολό της με βάση κάποιες ενδεχόμενες σημειώσεις του ή μήπως από μνήμης; Μήπως πάλι την είχε υπαγορεύσει σε κάποιον γραφέα; Πώς δημοσιεύθηκε το έργο του –που, κατά μια εκδοχή, δημοσιεύθηκε λίγο μετά τον θάνατό του (Finley 1959: 28)– αλλά και τι σήμαινε η δημοσίευση ενός βιβλίου στη δεκαετία του 420 π.Χ.; Ποιοι άραγε συνήθιζαν τότε να διαβάζουν βιβλία και πόσοι μπορεί να ήταν; Προκειμένου να αξιοποιήσει αυτήν την πηγή του και να καταρτίσει το ερωτηματολόγιο της έρευνάς του, όπως αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο μεταγενέστερος ιστορικός είναι απαραίτητο να απαντήσει σε όλα αυτά τα ερωτήματα.

Ας επιχειρήσουμε εδώ την απάντηση αυτών των ερωτημάτων, ξεκινώντας από την περιγραφή του βιβλίου των κλασικών χρόνων. Την περίοδο αυτή είχε τη μορφή κυλίνδρου κατασκευασμένου, όπως ήδη αναφέρθηκε, από φλούδες παπύρου, στον οποίο ήταν δεμένη από τη μια πλευρά μια ράβδος από ξύλο ή έβενο ή άλλο υλικό (για να συγκρατεί το ρολό), ενώ για την προστασία του ήταν κολλημένο από την άλλη πλευρά ένα κομμάτι μεμβράνης. Επομένως, η ανάγνωσή του δεν ήταν τόσο εύκολη: δηλαδή ο κύλινδρος έπρεπε να ξετυλίγεται από τη μία και παράλληλα να τυλίγεται από την άλλη πλευρά. Για τον τρόπο πάλι με τον οποίο γράφονταν ή εκδιδόταν ένα βιβλίο οι πρώτες γνώσεις μας προέρχονται από τη Ρώμη του 3<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, όπως αρκετοί άλλοι, και ο Ηρόδοτος θα είχε γράψει πρόχειρα με καλάμι το κείμενό του σε πλακέτες κεριού και έπειτα θα το είχε υπαγορεύσει σε κάποιον γραμματέα (Barbier, 2002: 33-35). Επομένως, θα είχε τη δυνατότητα να προβεί σε διορθώσεις πριν από την τελική δημοσίευση. Άραγε θα διάβαζε με προσοχή τι από αυτά που υπαγόρευε, έγραφε τελικά ο γραμματέας του; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα. Ενδέχεται, όμως, το βιβλίο του να μη δημοσιεύτηκε με τον παραπάνω τρόπο, αν ισχύει η πληροφορία ότι η διαδικασία ξεκίνησε ή ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατό του. Σε αυτήν την περίπτωση ο Ηρόδοτος δεν θα είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει την παράδοση του βιβλίου του στην κυκλοφορία και να το παρουσιάσει ο ίδιος στο κοινό του.



Όσον αφορά τους αναγνώστες του, υπάρχουν μαρτυρίες ότι οι μορφωμένοι της εποχής διάβαζαν βιβλία. Για παράδειγμα, ο Αριστοφάνης που άρχισε να γράφει τις κωμωδίες του λίγο πριν τον θάνατο του Ηρόδοτου, βάζει τον θεό Διόνυσο στους *Βάτραχους* (έργο που διδάχθηκε για πρώτη φορά στα Λήνια τον χειμώνα του 405 π.Χ.) να λέει ότι, ενόσω ταξίδευε με το πλοίο, διάβαξε μια από τις τραγωδίες του Ευριπίδη –την οποία σήμερα γνωρίζουμε αποσπασματικά (πρόκειται για την τραγωδία *Ανδρομέδα* που παρουσιάστηκε το 413 π.Χ.). Επίσης, ο Ευριπίδης που ήταν δέκα ή είκοσι χρόνια νεότερος από τον Ηρόδοτο, γνωρίζουμε ότι διέθετε μια μεγάλη συλλογή βιβλίων (Cavallo & Chartier, 2006: 24), τα οποία ίσως διάβαζαν και οι φίλοι του. Ακόμη κι αν δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε πόσοι ήταν οι αναγνώστες του βιβλίου του Ηρόδοτου, το σπουδαιότερο ερώτημα, που θα ήθελε να απαντήσει ένας ιστορικός των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα, όπως ο Καρ – ή ακόμη και ο σημερινός ιστορικός– είναι αν είχαν γραφεί και άλλα έργα στην εποχή του Ηρόδοτου ή λίγο αργότερα, τα οποία θα ήταν πιθανό να του προσφέρουν εξίσου πολύτιμο υλικό, σε περίπτωση που τα είχε στη διάθεσή του (Carr, 1999: 22-23). Πόσοι είναι άραγε οι συγγραφείς της αρχαιότητας τους οποίους γνωρίζουμε και μέσω ποιας διεργασίας έχουν σωθεί τα έργα τους;

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα πρέπει να σκεφτούμε με ποιο τρόπο δημοσιευόταν ένα βιβλίο και ποιοι παράγοντες καθόρισαν την τύχη του στη «διαδρομή» του, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ή τη σημερινή εποχή. Εφόσον στην εποχή που μας ενδιαφέρει τα βιβλία ήταν χειρόγραφα, το πρώτο ζήτημα που είναι λογικό να εξετάσουμε, στον βαθμό που είναι εφικτό, αφορά τον αριθμό των αντιτύπων τους. Τα αντίτυπα αντιγράφονταν. Αλλά ποιος λάμβανε την απόφαση για την αντιγραφή τους; Έχουμε ήδη αναφέρει ότι οι φιλολογικοί πάπυροι –που χαρακτηρίζονται ως «τα αρχαιότερα χειρόγραφα των κλασικών συγγραφέων» (Robert, 2003: 85)– μας αποκαλύπτουν μεγάλο αριθμό αποσπασμάτων της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο Όμηρος ήταν ο δημοφιλέστερος συγγραφέας στις μεταγενέστερες γενιές, αφού εκείνες οι γενιές αποφάσισαν την αντιγραφή των έργων του. Κάποιοι εγγράμματοι, δηλαδή και διανοούμενοι, προφανώς των ανώτερων τάξεων της ελληνιστικής ή της ρωμαϊκής εποχής, είτε αντέγραψαν οι ίδιοι είτε έδωσαν παραγγελία σε κάποιον επαγγελματία γραφέα να παραγάγει ένα αντίτυπο του συγκεκριμένου έργου για τη βιβλιοθήκη, που ήδη πολλοί από αυτούς διατηρούσαν στις επαύλεις τους. Με γνώμονα το ίδιο κριτήριο στην ιεραρχία των δημοφιλέστερων συγγραφέων ακολουθούσαν ο Δημοσθένης, ο Ευριπίδης, ο Πλάτων, ο Θουκυδίδης και άλλοι (βλ. σχετικά παράρτημα 2.2.). Επομένως, οι προτιμήσεις του μεταγενέστερου αναγνωστικού κοινού συνιστούν έναν πρώτο σημαντικό παράγοντα που επέτρεψε ή διευκόλυνε τη διάσωση κάποιων έργων.

Γνωρίζουμε επίσης ότι από τα κλασικά χρόνια λειτουργούσαν και αρκετές δημόσιες βιβλιοθήκες, που πολλαπλασιάστηκαν στα ελληνιστικά χρόνια. Υπήρχαν αρκετές στην Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις, στην Πέργαμο, την Αντιόχεια και αλλού, ενώ η σπουδαιότερη ήταν αυτή που είχε ιδρύσει στην Αλεξάνδρεια ο Πτολεμαίος Α΄ (323-280 π.Χ.), με στόχο «τη διατήρηση των βιβλίων όλων των εποχών και όλου του τότε γνωστού κόσμου». Για τον σκοπό αυτό οι γραμματικοί που εργάστηκαν στην Αλεξάνδρεια συγκέντρωναν, καταλογογραφούσαν, διόρθωναν, αποκαθιστούσαν και «εξέδιδαν» παλιότερα έργα. Σε διάστημα λίγων μόνο χρόνων ο αριθμός των κυλίνδρων των συλλογών τους ξεπέρασε τις πεντακόσιες χιλιάδες (Barbier, 2002: 40-43· Cavallo & Chartier, 2006: 26-27).<sup>23</sup> Φυσικά, τα αντίτυπα κάθε βιβλίου ήταν ελάχιστα· αλλά αν κάποια στιγμή ενδιαφέρονταν αρκετοί αναγνώστες για το συγκεκριμένο έργο, προφανώς θα ξεκινούσε η διαδικασία της παραγωγής πρόσθετων αντιτύπων του. Στα ρωμαϊκά χρόνια αυξήθηκαν εντυπωσιακά και οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες, σαν να επρόκειτο για μια νέα μόδα, την οποία ακολουθούσαν πιστά οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις

---

<sup>23</sup> Για τη συμβολή των αλεξανδρινών γραμματικών στη διάσωση των έργων της αρχαιότητας, βλ. Κακριδής, 2005. Σχετικά με την ταξινόμηση των βιβλίων στις αρχαίες βιβλιοθήκες ο Barbier (2002: 35) σημειώνει: «Τα volumina συνήθως τυλίγονται σε κεραμικά πιθάρια [...] ή σε καλάθια, μερικές φορές τοποθετούνται σε ράφια ή κασέλες (archa), ή αν πρόκειται για πιο σημαντικές βιβλιοθήκες, τακτοποιούνται σε συρτάρια και ερμάρια (ermarium). Ο τίτλος βρίσκεται σε μια ετικέτα δεμένη στην άκρη του κυλίνδρου». Από το 2002 λειτουργεί η Νέα Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας (<http://www.bibalex.org>) που δημιουργήθηκε υπό την αιγίδα της UNESCO, με τη συνεργασία της Αιγυπτιακής Κυβέρνησης.

(μία από αυτές τις βιβλιοθήκες έχει σωθεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην έπαυλη του Ερκολάνο, τη λεγόμενη «βίλλα των παπύρων»). Τον 1<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. μάλιστα ο λυρικός ποιητής Κάτουλλος (84-54 π.Χ.) και ο Κικέρων αναφέρονται και στη λειτουργία βιβλιοπωλείων (που τότε ονομάζονταν «taberna libraria»), μερικά από τα οποία περιλάμβαναν και εργαστήρια αντιγραφέων (Barbier, 2002: 38-40· Cavallo, 2006: 85-87).

Όπως είναι λογικό, όσο περισσότερα ήταν τα αντίγραφα ενός βιβλίου, τόσο περισσότερες ήταν και οι πιθανότητες να διασωθεί· αλλά η τύχη του δεν επηρεάζεται μόνο από αυτόν τον παράγοντα. Με τη διάδοση της χρήσης της περγαμηνής εγκαινιάστηκε μια νέα φάση επιλογών. Μετά τον 3<sup>ο</sup> και 4<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ., η αντικατάσταση των βιβλίων σε κύλινδρο από δεμένα βιβλία περγαμηνής (τους λεγόμενους «κώδικες») επέφερε με τη σειρά της πολλές νέες απώλειες. Τα νέα βιβλία που ταυτίστηκαν με τον χριστιανικό πολιτισμό, μοιάζουν πολύ με τα σημερινά, αλλά η τιμή της περγαμηνής ήταν υψηλή.<sup>24</sup> Έτσι, τα έργα που και πάλι θεωρήθηκαν «δευτερεύοντα», παραμερίστηκαν· και επειδή η περγαμηνή ήταν υλικό ιδιαίτερα ανθεκτικό, στην πορεία του χρόνου αντιγραφείς που επιθυμούσαν να εξοικονομήσουν διαθέσιμες επιφάνειες, δεν δίσταζαν να ξύνουν τα ειδωλολατρικά έργα που ήταν ήδη γραμμένα, για να γράψουν στη θέση τους π.χ. ιερές γραφές (πρόκειται για τα λεγόμενα «παλίμψηστα», των οποίων το αρχικό κείμενο μερικές φορές αποκαθίσταται σήμερα, χάρη στην ανάπτυξη ειδικών μεθόδων). Από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα η Εκκλησία κατέστη ο κυριότερος μεσολαβητής «για να φτάσουν έως εμάς τα σημαντικότερα έργα της αρχαίας λογοτεχνίας» (Barbier, 2002: 51). Στον Μεσαίωνα πάλι άρχισαν να εκδίδονται πανεπιστημιακά εγχειρίδια και ανθολόγια για εκπαιδευτική χρήση, μέσω των οποίων στις παραπάνω διαδικασίες επιλογής προστέθηκαν και οι προτιμήσεις των λεγόμενων ανθολόγων, οι περισσότεροι από τους οποίους παραμένουν ανώνυμοι (Hamesse, 2006: 143, 146-148). Μέχρι την εφεύρεση, λοιπόν, της τυπογραφίας που επέτρεψε την έκδοση ενός βιβλίου σε πολυάριθμα αντίτυπα, η ιστορία της ανάγνωσης και του βιβλίου καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και την ιστορία της διάσωσης των γνωστών σήμερα έργων της αρχαιότητας.

Η γνώση μας, επομένως, για τη συγγραφική παραγωγή του παρελθόντος ορίζεται όχι μόνο από τις επενέργειες τυχαίων παραγόντων, όπως είναι οι πόλεμοι, οι πυρκαγιές, η υγρασία ή και η ανθεκτικότητα στον χρόνο του υλικού στο οποίο ήταν γραμμένα τα κείμενα της αρχαιότητας, αλλά και από την επιλεκτικότητα των μεταγενέστερων αναγνωστών και αντιγραφέων, που ακόμη και αν μας αποκαλύπτει τα όρια της λογοκρισίας ή τα αισθητικά κριτήρια της εποχής τους, αποτελεί αδιαμφισβήτητη παρέμβαση (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 19-25). Έτσι, όπως συμπεραίνει γνωστός παπυρολόγος, οι περισσότεροι από τους «ελάσσονες συγγραφείς της εποχής του Σοφοκλή, του Θουκυδίδη, του Πλάτωνα, του Δημοσθένη έχουν εξαφανιστεί» (Bataille, 2003: 88). Είναι βέβαιο, όμως, ότι και ο σημερινός ιστορικός θα τους θεωρούσε «ελάσσονες»; Γιατί από τις ενενήντα περίπου τραγωδίες που έγραψε έκαστος από τους τρεις τραγικούς ποιητές, σώθηκαν μόνον ελάχιστες, αφού ούτε ο Αισχύλος, ούτε ο Σοφοκλής, ούτε ο Ευριπίδης συγκαταλέγονταν στους «ελάσσονες»; Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε μόνον τα δεκαοκτώ έργα του Ευριπίδη και κάποια αποσπάσματα από ένα ακόμη, ενώ ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής ήταν ακόμη λιγότερο τυχεροί ως προς τη διάσωση των δικών τους έργων. Μέσω ποιας διεργασίας και υπό ποιες συνθήκες έχει φτάσει στα χέρια μας η *Γεωγραφία* του Στράβωνα, αλλά όχι οι *ιστορίες* του; Γιατί έχουν χαθεί, με εξαίρεση ίσως κάποια αποσπάσματά τους, τα έργα ιστορικών, όπως του Θεόπομπου του Χίου (που γεννήθηκε γύρω στο 380 π.Χ.), του Έφορου (4<sup>ος</sup> αιώνας π.Χ.) και άλλων;

Ένα αρκετά αποκαλυπτικό παράδειγμα είναι η τύχη του *Ανώνυμου της Οξυρύγχου* (έργο που, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τοποθετείται στις αρχές του 4<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. και αφορά τα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου). Είκοσι περίπου σελίδες του έργου αυτού βρέθηκαν στο πίσω μέρος ενός διοικητικού εγγράφου του 2<sup>ου</sup> αιώνα μ.Χ., ενώ αργότερα βρέθηκαν διάσπαρτα και άλλα αποσπάσματά

---

<sup>24</sup> Όπως εξηγεί ο Barbier (2002: 51), «το φαινόμενο των απωλειών που παρατηρούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση συναντάται σε κάθε τεχνική μεταβολή, όταν το κυρίαρχο μέσο εγκαταλείπεται για ένα καινούργιο μέσο: το ίδιο συνέβη με την ανακάλυψη της τυπογραφίας με κινητά στοιχεία (ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων δεν τυπώθηκαν) ή με τις μεθόδους αναπαραγωγής ήχου».

του. Όπως εκτιμούν οι Μοσέ και Σναπ-Γκουρμπεγιόν, πρόκειται για έργο «πολύ ανώτερο οπωσδήποτε από εκείνο του Ξενοφώντα», αλλά παρά το γεγονός αυτό δεν σώθηκε ολόκληρο και δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ούτε το όνομα του συγγραφέα του: ίσως ήταν κάποιος Κράτιππος, που είναι φανερό ότι είχε επηρεαστεί σημαντικά από τον Θουκυδίδη (2005: 37-40). Σε μια προσπάθεια καταγραφής των ονομάτων των ιστορικών από τον 5<sup>ο</sup> μέχρι τον 2<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., με τη βοήθεια των σωζόμενων αποσπασμάτων και άλλων διάσπαρτων πληροφοριών, διαμορφώνεται ο εξής κατάλογος, που σίγουρα δεν είναι πλήρης: Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών, Φίλιστος, Θεόπομπος, Έφορος, Αναξιμένης, Καλλισθένης, Ελάνικος και Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης. Από αυτούς έχουν επιβιώσει στον χρόνο οι τρεις πρώτοι και εν μέρει ο τελευταίος. Θα μπορούσε στον κατάλογο αυτό να προστεθεί και ο πολυμαθής Τιμαίος ο Ταυρομένιος (περίπου 350-250 π.Χ.), που συνέγραψε, όπως γνωρίζουμε από πληροφορίες μεταγενέστερων ιστορικών, μία ιστορία της Σικελίας και της δυτικής Μεσογείου (Luce, 1997: 74). Η εντύπωση, επομένως, του νεαρού Καρ, σχετικά με το τι γνώριζε από το παρελθόν, όταν ξεκινούσε τη μελέτη του, ήταν απολύτως εσφαλμένη. Αντίθετα, ο μεταγενέστερος ιστορικός είναι αναγκασμένος να παραδεχθεί την αδυναμία του να απαντήσει σε πολλά ερωτήματα και επίσης να εξοικειωθεί με την απώλεια των πηγών του, είτε αυτή οφείλεται σε τυχαίους ή μη τυχαίους παράγοντες. Παράλληλα, όμως, οφείλει να προσαρμοστεί στην άγνοια που αποκομίζει μαζί με τη γνώση του, που αποκομίζει κατά τη διάρκεια της μελέτης των έργων της αρχαιότητας, που έχει τελικά στη διάθεσή του.

### 3.2 Εκεί που η γνώση του ιστορικού συναντά την άγνοιά του

Αρκετές δεκαετίες μετά την πρώτη ερευνητική εμπειρία του, το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε ο Καρ ήταν το εξής: «Αν η εικόνα που έχουμε για την Ελλάδα του 5<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. είναι ελλιπής, αυτό δεν οφείλεται κυρίως στο ότι κάποια από τα κομμάτια της έχουν χαθεί». Όσο και αν μας προκαλεί έκπληξη, η σημαντικότερη αιτία για την άγνοια του ιστορικού δεν είναι οι «σιωπές» των πηγών του, αλλά οι σωζόμενες «φωνές» του· το γεγονός δηλαδή ότι αυτά που γνωρίζει, αποτελούν μια «εικόνα διαμορφωμένη από μια πολύ μικρή ομάδα ανθρώπων» –στην περίπτωση της μελέτης του Καρ– των ανθρώπων «που ζούσαν στην Αθήνα της εποχής εκείνης». Όπως εξηγεί ο ίδιος (1999: 23-25):

*Γνωρίζουμε πολλά για το πώς έβλεπε την Ελλάδα του 5<sup>ου</sup> αιώνα ένας Αθηναίος πολίτης, αλλά σχεδόν τίποτε για το πώς την έβλεπε ένας Σπαρτιάτης, ένας Θηβαίος, ένας Κορίνθιος –και πόσο μάλλον ένας Πέρσης, ένας δούλος ή ένας μέτοικος που κατοικούσε στην Αθήνα. Η εικόνα που έχουμε είναι προεπιλεγμένη και προκαθορισμένη, όχι τόσο από συμπτώσεις, όσο από ανθρώπους συνειδητά ή ασύνειδα διαποτισμένους με συγκεκριμένες απόψεις, οι οποίοι θεωρούσαν αξιοσημείωτα εκείνα τα γεγονότα που θα μπορούσαν να στηρίζουν τις απόψεις τους.*

Ο σύγχρονος ιστορικός οφείλει όχι μόνο να συνειδητοποιήσει την αποσπασματική διαθέσιμη γνώση για το θέμα του, αλλά επίσης να αποτιμήσει την αξία της. Η Μοσέ, για παράδειγμα, στη μελέτη της *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα* επιχειρεί να εξηγήσει εξαρχής στους αναγνώστες της (ίσως και λόγω της ιδιαιτερότητας του θέματος που έχει επιλέξει) για ποιους λόγους η ανάλυση που θα διαβάσουν περιλαμβάνει τόσα πολλά ερωτήματα και υποθέσεις και όχι σαφείς απαντήσεις ή συμπεράσματα και επίσης γιατί η έρευνά της εστιάζεται σχεδόν αποκλειστικά στον Αθηναίο πολίτη. Οι πηγές από τις οποίες άντλησε το υλικό της, όπως σχολιάζει η ίδια, δεν της αποκαλύπτουν όσα θα ήθελε να μάθει για τη λειτουργία αυτού του θεσμού. Από την άλλη πλευρά, αφορούν τη συντριπτική πλειονότητά τους την Αθήνα. Η ιστορικός παραδέχεται δηλαδή την αναπόδραστη αντίφαση που παρατηρείται ανάμεσα στον τίτλο και την ανάλυση του βιβλίου της, και προσπαθεί να την ερ-

μηνεύσει: η Αθήνα, λόγω της ηγεμονίας της μετά το τέλος των Μηδικών πολέμων, υπήρξε προφανώς το προσφιλέστερο πρότυπο για τις άλλες πόλεις κράτη, αλλά επίσης –όπως φανερώνουν και οι σωζόμενες πηγές– μερίμνησε η ίδια για τη διάδοση του πολιτεύματός της, άρα και για τη γενίκευση της ιδιότητας του πολίτη, με απώτερη πρόθεση τη διαμόρφωση ενός πολιτικού πολιτισμού με ομοίμορφα χαρακτηριστικά (Mossé, 1996: 17, 137). Αναμφίβολα, το επιχείρημα της Μοσέ είναι πειστικό. Αλλά επίσης στηρίζεται σε μια ακόμη λογική υπόθεση και μια εξίσου λογική γενίκευση, μέσω των οποίων επιχειρεί η ιστορικός, όπως προφανώς και ο αναγνώστης της, να αναπλάσουν το ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον της αρχαίας Ελλάδας –παρά το γεγονός ότι αμφότεροι συνειδητοποιούν ότι το γνωστό κομμάτι από το τεράστιο παζλ του παρελθόντος αφορά πρωτίστως την Αθήνα, ενώ τα υπόλοιπα κομμάτια του παραμένουν άγνωστα και «σιωπηλά».

Ας αναφέρουμε μερικά ακόμη παραδείγματα, για να κατανοήσουμε καλύτερα πόση είναι η άγνοια του ιστορικού και με ποιους τρόπους είναι πιθανό να τη διαχειριστεί, καθώς μελετά τις πηγές της αρχαίας εποχής. Σε μία άλλη ενδιαφέρουσα μελέτη, ο συγγραφέας της αναρωτιέται αν θα πρέπει να πιστέψει τον Θουκυδίδη ότι ο Περικλής είχε εξαρχής απόλυτη εποπτεία της στρατηγικής ικανότητας της Αθήνας, επειδή στα πρώτα στάδια της κρίσης ενθάρρυνε τους Αθηναίους να μην υποχωρήσουν στις απαιτήσεις των Σπαρτιατών, με το επιχείρημα ότι μπορούν να ανταπεξέλθουν σε έναν πόλεμο εναντίον τους. Άραγε, η παρότρυνση του Περικλή στην ομιλία που ο Θουκυδίδης τον βάζει να εκφωνεί ενώπιον των Αθηναίων, αποδεικνύει πράγματι ότι ο πόλεμος επιβεβαίωσε την άριστη στρατηγική εκτίμηση του Αθηναίου πολιτικού; Αυτό, άλλωστε, είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Θουκυδίδης και το οποίο έχει επικρατήσει στη μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Τι γνωρίζουμε, όμως, για τον στρατηγικό σχεδιασμό του Περικλή; Πηγές που να μας προσφέρουν άμεσες απαντήσεις σχετικά με το τι σκεφτόταν, δεν υπάρχουν. Από την άλλη πλευρά, δεν θα ήταν λογικό να θεωρήσουμε υπερβολικά αισιόδοξο τον Αθηναίο πολιτικό, ειδικά, αν λάβουμε υπόψη μας ότι γνώριζε την οικονομική αδυναμία της Αθήνας να ανταπεξέλθει στο τεράστιο κόστος των ναυτικών επιχειρήσεων ενός τόσο μεγάλου πολέμου για τα δεδομένα της εποχής, χωρίς να επιβάλει ο ίδιος στους πολίτες της έκτακτες και «βίαιες εισφορές»; Μήπως αυτό που επεδίωκε ο Περικλής, όταν απηύθυνε αυτήν την παρότρυνση στους Αθηναίους, ήταν να αποσοβήσει τον κίνδυνο της υποταγής τους παρά να παρουσιάσει κάποια μελέτη στρατηγικής μορφής; Η τελική απάντηση που δίνει ο ιστορικός του 20<sup>ου</sup> αιώνα σε αυτά τα ερωτήματα, βασίζεται και πάλι σε μια σειρά λογικών υποθέσεων. Προχωρεί δηλαδή σε μια άρτια μελέτη των στρατηγικών σχεδιασμών της Σπάρτης και της Αθήνας, όπως αυτές αναδεικνύονται εκ του αποτελέσματος μετά από τους Περσικούς πολέμους και καταλήγει στη λογική υπόθεση ότι προφανώς ο οξυδερκής Περικλής μπορούσε να προβλέψει με στρατηγικούς πλέον όρους την αίσια έκβαση του Πελοποννησιακού πολέμου, εφόσον φαίνεται λογικό ότι θα είχε μελετήσει σε βάθος χρόνου τη στρατηγική πολιτική του αντιπάλου. Αλλά δεν υπάρχει κάποια πηγή της αρχαιότητας που να αποκαλύπτει στον ιστορικό αυτήν την «αλήθεια» και έτσι να επιβεβαιώνει και το συμπέρασμα του Θουκυδίδα. Άλλωστε, πώς είμαστε βέβαιοι ότι η ομιλία που βάζει στο στόμα του Περικλή ο Θουκυδίδης είναι πράγματι αυτή που εκφώνησε ο Αθηναίος πολιτικός; Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης είχε κρατήσει κάποιες σημειώσεις, όταν άκουγε μαζί με τους υπόλοιπους Αθηναίους, την ομιλία του συγκεκριμένου πολιτικού άνδρα (Cawkwell, 1975: 53-70).

Λόγω της αποδεδειγμένης άγνοιάς μας για το τι ακριβώς ειπώθηκε ή συνέβη εκείνη τη μέρα, αναγκαστικά οδηγούμαστε σε άλλη μια λογική υπόθεση: αποδεχόμαστε ως αξιόπιστη πηγή αυτήν την πηγή που έκρινε αξιόπιστη και ο Θουκυδίδης, για να στηρίξει σε αυτήν το παραπάνω συμπέρασμά του. Είναι συνετή ή παρακινδυνευμένη η υπόθεσή μας; Τελικά, στις δημηγορίες που παραθέτει ο Θουκυδίδης στην ιστορία του, καταγράφει πράγματι τα επιχειρήματα που επικαλέστηκαν οι άνδρες που τις εκφώνησαν σε κάθε περίπτωση ή έχει την ελευθερία να επινοεί επιχειρήματα, σύμφωνα με τις ανάγκες της αφήγησής του; Το ερώτημα αυτό απασχόλησε πολλούς ιστορικούς του 20<sup>ου</sup> αιώνα που χρησιμοποίησαν την ιστορία του Θουκυδίδα ως πηγή. Κάποιοι από αυτούς υποστήριξαν ότι ο Θουκυδίδης επινόησε ομιλίες, τις οποίες έβαζε να εκφωνούν διάφορα σημαντικά πρόσωπα. Έτσι, προκάλεσαν μια έντονη συζήτηση μεταξύ των ιστορικών της αρχαίας εποχής, η οποία τους δίχασε σε υπερασπιστές/θαυμαστές και επικριτές/αρνητές του αρχαίου ιστορικού. Είναι αλήθεια,

όμως, ότι ο έλεγχος της αυθεντικότητας των δημηγοριών που παρουσιάζονται στην ιστορία του Θουκυδίδη, είναι εφικτός μόνο με βάση τις διευκρινίσεις που μας προσφέρει ο ίδιος, σχετικά με τους τρόπους μέσω των οποίων συγκέντρωσε τις πηγές του, και εξακρίβωσε την αξιοπιστία όσων επέλεξε τελικά να παραθέσει στο έργο του. Με άλλα λόγια, οι απαντήσεις ενός μεταγενέστερου ιστορικού εξαρτώνται από το πόσο θα πιστέψει τους ισχυρισμούς του Θουκυδίδη –δηλαδή του συντάκτη της πηγής του– προχωρώντας σε μια διαδικασία αλληλένδετων λογικών υποθέσεων και όσο το δυνατό ασφαλέστερων, αλλά πάντοτε υποθετικών συμπερασμάτων. Είναι πιθανό άραγε ο Θουκυδίδης να επινόησε έστω μερικές από τις ομιλίες που παρουσιάζει ως πηγές του; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε σε κανένα ερώτημα με απόλυτη ασφάλεια (Kagan, 1975: 71-94).

Τελικά, το σοβαρότερο πρόβλημα του σημερινού ιστορικού που μελετά τα έργα των ιστορικών της αρχαιότητας, για να εμπλουτίσει την κατανόησή του σχετικά με τον κόσμο που αναπαριστούν, είναι ότι ο ίδιος δεν έχει πρόσβαση στις πηγές που εκείνοι είχαν στη διάθεσή τους, αλλά ούτε μπορεί να ελέγξει πώς αποφάσισαν να τις χρησιμοποιήσουν. Η αβεβαιότητά του δηλαδή δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι αρχαίοι ιστορικοί δεν συνήθιζαν, όπως οι σύγχρονοι ιστορικοί, να παραπέμπουν στις πηγές τους (αναλυτικότερα για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούσαν τις πηγές τους βλ. κεφάλαιο 5). Εξάλλου, ακόμη κι αν χρησιμοποιούσαν συχνές και σαφείς υποσημειώσεις, σήμερα είναι αδύνατο να ασκήσουμε έλεγχο. Χωρίς αμφιβολία, λοιπόν, η εξέταση της αρχαίας εποχής είναι μια διαδικασία επιλογών και αποφάσεων του μεταγενέστερου ιστορικού και ως αναπόσπαστο τμήμα της ίδιας διαδικασίας παρουσιάζεται η εξέταση των αποφάσεων, στις οποίες είχαν προβεί οι ίδιοι οι αρχαίοι ιστορικοί κατά τη χρησιμοποίηση και αξιοποίηση των ντοκουμέντων τους. Από την άλλη πλευρά, θα ήταν μεθοδολογικά εσφαλμένη η τακτική μας, τόσο αν θεωρούσαμε εκ των προτέρων βέβαιο ότι οι αρχαίοι ιστορικοί επιδίωκαν να μας παραπλανήσουν όσο κι αν δεχόμαστε άκριτα και χωρίς αμφισβήτηση τις δηλώσεις τους σχετικά με τον άριστο τρόπο χρήσης των πηγών τους. Παρομοίως μεθοδολογικό σφάλμα θα ήταν να προβούμε στην παρακινδυνευμένη γενίκευση ότι, αφού ένας ιστορικός ακολουθεί τον τάδε τρόπο στο έργο του, κάθε ιστορικός της ίδιας εποχής ή όποιος άλλος επηρεάστηκε αργότερα από το έργο του πρώτου, υιοθετεί ακριβώς τις ίδιες πρακτικές (Pitcher, 2009: 68, 94).

Επομένως, ο ιστορικός που ειδικεύεται στην αρχαία εποχή είναι πιθανό, αλλά και επίσης αναγκαίο να στηρίζεται σε λογικές υποθέσεις ή και λογικές γενικεύσεις με μεγαλύτερη ελευθερία από ό,τι ένας συνάδελφός του, που επικεντρώνεται σε μεταγενέστερες περιόδους του ιστορικού παρελθόντος: χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και ο τελευταίος δεν χρειάζεται να καταφεύγει στην τεχνική των υποθέσεων. Είμαστε βέβαιοι, άλλωστε, «ότι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ήταν βαθιά θρησκευόμενοι»; Το ερώτημα αυτό έθετε ο Καρ και εξηγούσε τους λόγους (1999: 23-25):

*Αυτά που γνωρίζουμε ως γεγονότα της Μεσαιωνικής ιστορίας έχουν σχεδόν όλα επιλεγεί από γενεές χρονικογράφων που ασχολούνταν επαγγελματικά με τη θρησκευτική θεωρία και πράξη, και επομένως ήταν φυσικό να θεωρούν εξαιρετικά σημαντικό και να καταγράφουν κυρίως ό,τι είχε σχέση με τη θρησκεία. Η εικόνα του Ρώσου χωρικού ως βαθιά θρησκευόμενου άλλαξε με την Επανάσταση του 1917. Η αντίστοιχη εικόνα του μεσαιωνικού ανθρώπου, είτε είναι αληθινή είτε όχι, παραμένει ακλόνητη, επειδή όλα σχεδόν τα γνωστά γεγονότα που συγκροτούν αυτή την εικόνα έχουν προεπιλεγεί από ανθρώπους που πίστευαν –και ήθελαν να πείσουν και τους άλλους– ότι αυτά ήταν και τα σημαντικά. Αντιθέτως, πολλά άλλα γεγονότα, τα οποία θα αποδείκνυαν ίσως το αντίθετο, έχουν οριστικά καταδικαστεί στη λήθη. Το χέρι των ιστορικών, των αντιγραφέων χειρογράφων και των χρονικογράφων του παρελθόντος έχει καθορίσει αμετάκλητα την εικόνα μας για το παρελθόν.*

Με άλλα λόγια, η διαδικασία της επιλογής μιας κοινωνίας, σε ό,τι αφορά το παρελθόν και την ιστορία της, αποτελεί πρόσθετο δομικό γνώρισμα του υλικού που έχει στη διάθεσή του ο μεταγενέστερος –ο σημερινός ιστορικός– ο οποίος οφείλει να εκτιμήσει και να αξιολογήσει, όπως ακριβώς τα γεγονότα που τού αποκαλύ-

ππει το υλικό του, ακόμη και τους παράγοντες που επηρέασαν ή καθόρισαν την «ιστορία» της διάσωσης της πηγής και τον πλούτο του σωζόμενου υλικού του –άρα και τη δική του γνώση για το υπό εξέταση παρελθόν. Χωρίς αμφιβολία, η ύπαρξη κενών στη γνώση μας για δεδομένες φάσεις του ιστορικού παρελθόντος αποτελεί πρόβλημα –το οποίο μάλιστα έχει τροφοδοτήσει κατά καιρούς αυστηρές επιθέσεις κατά της ιστορικής επιστήμης. Ήδη φάνηκε όμως ότι ο ιστορικός αναζητά τρόπους, για να αξιολογεί και να αξιοποιεί ακόμη και τα πλεονεκτήματα της άγνοιάς του. Ούτως ή άλλως δεν έχει άλλη επιλογή.

Αντί άλλου επιλόγου, αξίζει να παραθέσουμε στο σημείο αυτό μια ακόμη από τις απόψεις του Καρ που εστιάζεται στη σχέση του ιστορικού με τις πηγές του –του ιστορικού δηλαδή που είναι συνεπής στους κανόνες της επιστήμης του και αξιοποιεί με εντιμότητα τα μεθοδολογικά εργαλεία της. Αλλά το καθήκον και αυτού του τόσο συνεπή ιστορικού, κατά τον Καρ, «δεν εξαντλείται στην υποχρέωση να βεβαιώνεται για την ακρίβειά τους». Κατά την έρευνά του οφείλει να αφιερώνει άφθονο χρόνο στη διερεύνηση των ντοκουμέντων του και, μελετώντας όλες ανεξαιρέτως τις υπάρχουσες πηγές, να ανακαλύπτει όσο το δυνατό περισσότερα γεγονότα, που είναι πιθανό να σχετίζονται με το θέμα του· και όταν πια είναι αδύνατο να φέρει στην επιφάνεια άλλες «φωνές» του παρελθόντος και άλλα γεγονότα σχετικά με το θέμα του; Τότε επέρχεται «το στοιχείο της ερμηνείας, η οποία είναι ο ζωοδότης της ιστορίας» (1999: 43-44). Η ερμηνεία αυτή μπορεί να συνδυάζεται με την παραδοχή της άγνοιας και ενδεχομένως την παράθεση μιας ή περισσότερων λογικών και τεκμηριωμένων εξηγήσεων, ακόμη και αν αυτές οι εξηγήσεις στηρίζονται εν μέρει σε υποθέσεις.

### **3.3 Πόσο τυχερός είναι ο ιστορικός της νεότερης ή σύγχρονης εποχής;**

Είναι άραγε πιο τυχερός ο ιστορικός που ειδικεύεται στη νεότερη και σύγχρονη εποχή συγκριτικά με τον συνάδελφό του που εστιάζει το ερευνητικό ενδιαφέρον του στο μακρινό παρελθόν; Αν κάποιος αναλογιστεί το τεράστιο διαθέσιμο πλήθος των πηγών της νεότερης εποχής, αν επίσης σκεφτεί ότι ο ιστορικός που μελετά αυτήν την εποχή μπορεί να γνωρίζει την ημέρα ή ακόμη και την ώρα που λαμβάνει χώρα ένα «γεγονός» και επίσης ότι έχει τη δυνατότητα να εντοπίζει την ταυτότητα πολλών ατόμων που συμμετέχουν σε αυτό, ίσως απαντήσει ότι πράγματι είναι περισσότερο τυχερός. Ο Καρ είχε διαφορετική άποψη. Ο ιστορικός της νεότερης εποχής βρίσκεται, κατά την άποψή του, σε δυσκολότερη θέση: διότι όχι μόνο αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα άγνοιας με τους συναδέλφους του που μελετούν την αρχαία ή τη μεσαιωνική εποχή, αλλά επίσης «δεν απολαμβάνει κανένα από τα πλεονεκτήματα αυτής της εγγενούς άγνοιας» (1999: 25). Με άλλα λόγια, είναι σαν να εγκλωβίζεται ανάμεσα στη γνώση και την άγνοιά του και, προφανώς, διστάζει να παραδεχθεί την τελευταία.

Τι μπορεί να ανακαλύψει δηλαδή στις πηγές του ο ιστορικός που επιθυμεί να εξετάσει, για παράδειγμα, την πολιτική του ελληνικού κράτους ή και τη στάση των Ελλήνων πολεμιστών της Επανάστασης του 1821 απέναντι στους μουσουλμάνους, οι οποίοι είχαν γεννηθεί και κατοικούσαν στις επαναστατημένες επαρχίες; Στα πολιτεύματα του αγώνα θα εντοπίσει τον ορισμό του Έλληνα πολίτη που συνεπάγεται αποκάλυπτα τον αποκλεισμό των μουσουλμάνων. Αλλά δεν θα βρει στις πηγές του καμία αναφορά, έκθεση ή σημείωμα που να εξηγεί τα κίνητρα ή τις επιδιώξεις που οδήγησαν σε αυτόν τον αποκλεισμό. Το ενδεχόμενο συμπέρασμα του ότι το κίνητρο των νομοθετών της «υπό τα όπλα» Ελλάδας ήταν η μαζική και οριστική εκδίωξη των μουσουλμάνων από την επικράτεια του εθνικού κράτους που θα ιδρυόταν, αν ήταν αίσια η έκβαση του πολέμου, είναι απολύτως υποθετικό, εξαιρετικά παρακινδυνευμένο και μάλιστα εσφαλμένο, για τον πρόσθετο λόγο ότι βασίζεται κυρίως στη σημερινή κυρίαρχη εντύπωση ότι μετά το 1821 οι Έλληνες δεν ήθελαν να συμβιώνουν στις ίδιες περιοχές με τους Οθωμανούς. Έχουμε πηγές που να επιβεβαιώνουν την τελευταία εντύπωση; Ασφαλώς όχι. Αν μάλιστα ο ιστορικός συγκεντρώσει από τις πηγές του όλα τα περιστατικά που αφορούν τη σχέση των μουσουλμάνων με το υπό σύσταση ελληνικό κράτος και τους πολεμιστές/πολίτες του, θα ανα-

καλύπτει ότι τους πρώτους μήνες της Επανάστασης πολλοί μουσουλμάνοι εκχριστιανίστηκαν με τη συναίνεση φυσικά των χριστιανών πολεμιστών, προκειμένου να θεωρηθούν και αυτοί Έλληνες πολίτες. Θα βρει, για παράδειγμα, τις συζητήσεις που έλαβαν χώρα λίγους μήνες μετά την ψήφιση του πρώτου Πολιτεύματος – συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1822– μεταξύ του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος, με αφορμή αυτούς τους εκχριστιανισμούς, και θα κατανοήσει ότι η τότε ελληνική πολιτική ηγεσία ήταν διχασμένη ως προς τις προθέσεις της απέναντι στη συγκεκριμένη ομάδα. Από αυτές τις συζητήσεις θα πληροφορηθεί επίσης ότι πολλοί μουσουλμάνοι δεν άλλαζαν θρήσκευμα, για να ενσωματωθούν στο υπό σύσταση κράτος, αλλά μάλλον για να κερδίσουν χρόνο, περιμένοντας, είτε την αντεπίθεση της Πύλης είτε την έκβαση του πολέμου. Υπήρχε άραγε πολεμιστής στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο που γνώριζε κατά τη διάρκεια του 1821 ή του 1822 ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα του πολέμου; Σίγουρα όχι. Εξάλλου, και οι επαναστάτες εγκατέλειπαν εύκολα το στρατόπεδό τους μετά από μια σοβαρή ήττα και ειδικά, όταν σκοτωνόταν ο αρχηγός τους –πολλά τέτοια περιστατικά είναι γνωστά.

Ο σημερινός ιστορικός, επομένως, θα πρέπει να συνεχίσει την έρευνά του στα απομνημονεύματα των αγωνιστών, για να εντοπίσει διάσπαρτες –και συχνά διφορούμενες– απόψεις για τις σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους, πριν ή αμέσως μετά το 1821. Έπειτα, θα προχωρήσει στα κείμενα ξένων παρατηρητών. Θα διαβάσει, για παράδειγμα, τη λακωνική μαρτυρία που βάζει στα χείλη ενός μουσουλμάνου ο γνωστός Φιλέλληνας Φρέντερικ Τιρς (Friedrich Thiersch, 1784-1860) στο πόνημά του για την Ελλάδα: ο «μάρτυράς» του παρουσιάζεται σχεδόν ως εκπρόσωπος των μουσουλμάνων και δηλώνει ότι οι σχέσεις τους με τους χριστιανούς ήταν αγαστές και δεν επηρεάστηκαν σοβαρά κατά τη διάρκεια του πολέμου. Υπήρξε πράγματι ο άνδρας που κατέθεσε αυτήν την άποψη στον Τιρς ή τον επινόησε ο γνωστός Φιλέλληνας και δάσκαλος του Όθωνα; Αν πάλι υπήρξε, δεν γνωρίζουμε τίποτε για την ταυτότητά του, το επάγγελμά του ή την κοινωνική του θέση. Από την άλλη, είμαστε βέβαιοι ότι ο Τιρς παραθέτει ακριβώς αυτά που του είτε ο συγκεκριμένος άνδρας; Αλλά και πόσο αντιπροσωπευτική των απόψεων μουσουλμάνων και χριστιανών μπορεί να θεωρηθεί τελικά η άποψη ενός μεμονωμένου και άγνωστου άνδρα; Επομένως, ο ιστορικός που μελετά ένα πόνημα που δημοσιεύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1830, αντιμετωπίζει τόσα ή και περισσότερα προβλήματα από τον συνάδελφό του που εξετάζει τους ομιλητές ή τους μάρτυρες που ζωντανεύει στην ιστορία του ο Θουκυδίδης. Πέρα από τις παραπάνω αλλά και τις πολλές πρόσθετες αναζητήσεις του, ο ιστορικός της νεότερης και σύγχρονης εποχής θα πρέπει να μελετήσει διεξοδικά στις πηγές του τις πολυδιάστατες πτυχές της αξίας που αποκτά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ο θεσμός της ιθαγένειας, να συγκρίνει τη λειτουργία του σε άλλες χώρες της εποχής και σε άλλες σύγχρονες επαναστάσεις, να δοκιμάσει τις πρώτες σκέψεις του με γνώμονα τις επιτακτικές ανάγκες αφενός του πολέμου, και αφετέρου της επαναστατικής διπλωματίας, και να προβεί σε πολλούς ακόμη συλλογισμούς και διανοητικές διεργασίες, προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα που έθεσε. Αλλά και πάλι δεν θα καταλήξει σε μια οριστική απάντηση, όπως ίσως θα επιθυμούσε. Αντίθετα, θα οδηγηθεί σε ένα σύνολο λογικών σκέψεων και υποθέσεων που θα αναπτύσσονται γύρω από το κεντρικό δεδομένο: την άγνοιά του, η οποία προκύπτει αφενός από τις «σιωπές», και αφετέρου από τις πληροφορίες των πηγών του για το συγκεκριμένο ζήτημα, αφού και οι τελευταίες αποτυπώνουν αυτά που πίστευαν ή επιδίωκαν ή ίσως συμπεραίναν, κατά την κρίση τους, οι άνθρωποι που τις κατέθεσαν (Βόγλη, 2007).

Μπορούμε επίσης να αναλογιστούμε πόσα γνωρίζουμε γενικότερα για την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης από τις εφημερίδες της εποχής ή τις άλλες σωζόμενες αρχειακές πηγές (αλληλογραφίες, πρακτικά συνελεύσεων κ.ά.), από τις περιγραφές Ελλήνων απομνημονευματογράφων και ιστοριογράφων, από τις μαρτυρίες και εντυπώσεις Ευρωπαίων, που συμμετείχαν στα γεγονότα, συμπαραστεκόμενοι στους Έλληνες αγωνιστές, είτε, τέλος, από τις εκθέσεις των ξένων διπλωματών. Είναι αλήθεια, όμως, ότι γνωρίζουμε ελάχιστα ή σχεδόν τίποτα για το πώς έβλεπαν τις ίδιες εξελίξεις οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των επαναστατημένων περιοχών. Γνωρίζουμε επίσης πολλά για τους επιφανείς στρατιωτικούς και πολιτικούς ηγέτες της Επανάστασης (και οι απομνημονευματογράφοι ήταν στη συντριπτική πλειονότητά τους «επιφανείς» κατά τη διάρκεια του πολέμου), αλλά γνωρίζουμε ελάχιστα ή τίποτα για τους αφανείς, τους απλούς στρατιώτες, που επάν-

δρωναν τα ελληνικά στρατόπεδα. Τι πίστευε άραγε ο γεωργός που εγκατέλειψε στο χωριό του τη σύζυγο, τα παιδιά και το σπίτι του, γιατί τον έπεισε ή τον υποχρέωσε να πολεμήσει υπό τις εντολές του π.χ. ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης;

Ο ιστορικός θα πρέπει, όπως εξηγήσεν ο Καρ, να έχει διαρκώς κατά νου ότι «κανένα ντοκουμέντο δεν μπορεί να μας πει κάτι παραπάνω απ' ό,τι σκεφτόταν ο συντάκτης του: τι πίστευε πως είχε συμβεί, τι θεωρούσε ότι θα έπρεπε να συμβεί ή θα συνέβαινε, ίσως τι ήθελε να πιστεύουν οι άλλοι ότι πιστεύει ή ακόμη και τι νόμιζε ο ίδιος ότι πίστευε». Όλα τα στοιχεία αυτά «δεν σημαίνουν τίποτε ως τη στιγμή που ο ιστορικός θα ασχοληθεί μαζί τους και θα τα αποκρυπτογραφήσει». Με άλλα λόγια, οι πηγές δεν ταυτίζονται με το προϊόν της ιστορικής επιστήμης, αλλά «ο ιστορικός πρέπει να επεξεργαστεί τα γεγονότα, είτε αυτά είναι καταγεγραμμένα σε ντοκουμέντα είτε όχι, πριν μπορέσει να τα επικαλεστεί και να τα αξιοποιήσει» (1999: 27). Αλλά πριν τα επικαλεστεί και τα αξιοποιήσει, θα πρέπει προηγουμένως να συνομιλήσει φαντασιακά με τις φωνές του παρελθόντος που αναδεικνύουν οι πηγές του· να υποβάλλει στους μάρτυρές του, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ερωτήματα, ακόμη κι αν γνωρίζει εκ των προτέρων ότι είναι αδύνατο να λάβει περισσότερες ή αναλυτικότερες απαντήσεις από τα όσα έχουν ήδη καταχωρηθεί στις πηγές του. Όπως σημειώνει στην εισαγωγή της μελέτης του για τη σύγχρονη εποχή ο Τζολ, ο ιστορικός στα διάφορα στάδια της έρευνάς του μοιάζει ακόμη και με τον ψυχαναλύτη, που «μας βοηθά να αντιμετωπίσουμε τον κόσμο, δείχνοντάς μας πώς να αντιμετωπίσουμε την αλήθεια για τα κίνητρά μας και το προσωπικό μας παρελθόν». Πράγματι, με παρόμοιο τρόπο συνομιλεί ο ιστορικός με τους μάρτυρές του από το παρελθόν, προκειμένου να βοηθήσει εμάς τους αναγνώστες του έργου του «να αντιμετωπίσουμε το παρόν και το μέλλον, επιτρέποντάς μας να κατανοήσουμε τις δυνάμεις, όσο συγκλονιστικές και αν είναι αυτές, που έχουν καταστήσει τον κόσμο και την κοινωνία μας αυτό που είναι σήμερα» (2006: 11).

Μήπως όμως ο ιστορικός που ειδικεύεται στη νεότερη και σύγχρονη εποχή είναι πιο τυχερός από τους άλλους συναδέλφους του τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις περιπέτειες διάσωσης ή παραποίησης των πηγών του, από την παραγωγή των οποίων, πράγματι, δεν τον χωρίζει τόσο μεγάλη χρονική απόσταση; Αλλά και σε αυτό το ερώτημα θα απαντήσουμε αρνητικά. Πρώτα απ' όλα, ο ιστορικός έρχεται και πάλι αντιμέτωπος με πολλές απώλειες. Πολύτιμες πηγές του 19<sup>ου</sup> αιώνα ή και του 20<sup>ου</sup> αιώνα καταστράφηκαν, είτε τυχαία (π.χ. από την υγρασία, από πλημμύρες ή πυρκαγιές) είτε από την αδιαφορία του κράτους και των μεταγενέστερων γενεών. Για παράδειγμα, πολλές συλλογές επίσημης ή ιδιωτικής αλληλογραφίας εντοπίστηκαν δεκαετίες μετά από τον θάνατο των συντακτών ή παραληπτών των επιστολών που περιλάμβαναν, σε υπόγεια παλιών αρχοντικών από κληρονόμους των επόμενων γενεών. Ορισμένοι κληρονόμοι έσπευσαν να τις μεταφέρουν και να τις δωρίσουν αυτούσιες σε κάποιο αρχαιολογικό φορέα (βλ. κείμενο 2.1). Άλλοι προσπάθησαν να τις πωλήσουν, με αποτέλεσμα η ενότητα αυτών των συλλογών να διασπαστεί και να μοιραστεί σε φορείς και συλλέκτες. Μερικοί μάλιστα επιχείρησαν προηγουμένως κάποια «επιλογή», προκειμένου να «προστατεύσουν» τη φήμη των προγόνων τους, καταστρέφοντας ενδεχομένως τμήμα της αλληλογραφίας ή της ευρύτερης συλλογής (που δεν αποκλείεται να περιείχε και επίσημα έγγραφα, ανάλογα με το επάγγελμα του παραγωγού της). Άλλοι, τέλος, απλώς πέταξαν στον κάδο των απορριμμάτων τα πάντα, ακόμη και τις φωτογραφίες των προγόνων τους. Κάποιες από τις τελευταίες συλλογές περισυλλέχθηκαν ολόκληρες ή τμηματικά από ιστορικούς, ιστοριοδίφες, συλλέκτες ή παλαιοπώλες, που συνηθίζουν να ελέγχουν ακόμη και τους κάδους απορριμμάτων, ιδίως όταν παρατηρούν ότι ένα παλιό αρχοντικό κατεδαφίζεται ή αναπαλαιώνεται. Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα της συλλογής που συγκέντρωσε ένας ευκατάστατος και μορφωμένος Αθηναίος φιλόστορος (ο Κωνσταντίνος Τρίπος, 1880-1977), ο οποίος επί μισό περίπου αιώνα επισκεπτόταν σχεδόν κάθε Κυριακή τα παλαιοπωλεία της Αθήνας (στο Μοναστηράκι) και αγόραζε υλικό.<sup>25</sup> Πολλές άλλες συλλογές σώθηκαν ή χάθηκαν για πάντα με παρόμοιο τρόπο.

---

<sup>25</sup> Πρόκειται για τη «Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου», την οποία οι κληρονόμοι του δώρισαν μετά τον θάνατό του στο Μουσείο Μπενάκη· βλ. Τρίπος, 2009: 22.



Αλλά πέρα από τις τυχαίες παρεμβάσεις στη διάσωση του τεκμηριωτικού υλικού της νεότερης και σύγχρονης εποχής, γνωρίζουμε και πολλές εσκεμμένες. Το πιο αποκαλυπτικό παράδειγμα των περιπετειών διάσωσης μιας αρχειακής συλλογής είναι αυτό που επέλεξε να παρουσιάσει ο Καρ (1999: 27-31): πρόκειται για την τύχη του αρχείου του Γκούσταφ Στρέζεμαν (Gustav Stresemann, 1878-1929), υπουργού Εξωτερικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Μετά τον θάνατό του, βρέθηκαν τριακόσιες περίπου κούτες της επίσημης, ημειπίσημης και ιδιωτικής αλληλογραφίας του, που διατηρούσε κατά τη διάρκεια της εξαιτούς θητείας του ως επικεφαλής της γερμανικής διπλωματίας. Η απόφαση των συγγενών του να αναθέσουν στον έμπιστο γραμματέα του την επεξεργασία και έκδοση του υλικού είχε ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση, το 1932, τριών πολυσελίδων τόμων (με τον τίτλο *Stresemann Vermächtnis*, δηλαδή *Η κληρονομιά του Στρέζεμαν*). Έτσι ολοκληρώθηκε μια πρώτη διαδικασία επιλογών, αλλά σύντομα ακολούθησε και δεύτερη. Μετά την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία η τρίτομη *Κληρονομιά του Στρέζεμαν* εξαφανίστηκε από τα βιβλιοπωλεία και τις βιβλιοθήκες και τα περισσότερα αντίτυπά της προφανώς καταστράφηκαν. Με την αφορμή αυτή ένας Βρετανός (ο Eric Sutton) μετέφρασε το 1935 και επαναδημοσίευσε συντομευμένη την *Κληρονομιά* του Γερμανού υπουργού. Επρόκειτο δηλαδή για «μια επιλογή» του Βρετανού εκδότη –ο οποίος σημειώνει ότι παρέλειψε «το μέρος εκείνο που ο ίδιος θεωρούσε ότι “είχε μάλλον εφήμερη αξία [...] και παρουσίαζε περιορισμένο ενδιαφέρον για τους άγγλους αναγνώστες και σπουδαστές”– από την επιλογή «που είχε ήδη κάμει [sic] ο γραμματέας, στην οποία περιλαμβάνονταν τα 2/3 περίπου του πρωτότυπου υλικού», όπως εξηγούσε ο Καρ (1999: 29).

Αυτό όμως που καθιστά την τύχη του συγκεκριμένου αρχείου εξαιρετικά αποκαλυπτική για τον ιστορικό που θα ήθελε να κατανοήσει σε βάθος την περιπλοκότητα των μεταγενέστερων παρεμβάσεων, αλλά και τις πολλές άλλες εκπλήξεις που μπορεί να του επιφυλάσσουν οι πηγές του στη μορφή με την οποία σώζονται, είναι το γεγονός ότι το αδημοσίευτο αρχείο του υπουργού τελικά διασώθηκε. Το 1945, φωτογραφήθηκε από άνδρες του αγγλικού και αμερικανικού στρατού και εντάχθηκε στις συλλογές του Public Record Office στο Λονδίνο και των National Archives στην Ουάσινγκτον. Έκτοτε, ο ιστορικός έχει στη διάθεσή του τόσο το πρωτότυπο αρχείο όσο και τις δύο δημοσιευμένες εκδοχές του, ώστε να μπορεί να παρακολουθήσει με άνεση τα κριτήρια, τις επιδιώξεις και όλους τους άλλους παράγοντες που καθόρισαν τις επιλογές των δύο εκδοτών – για αυτήν την τύχη του οι συνάδελφοί του που ειδικούνται στην αρχαία ή τη μεσαιωνική εποχή, είναι πράγματι πολύ πιθανό ότι τον φθονούν. Ωστόσο, η τύχη του αρχείου δεν σταματά εδώ· και αξίζει πράγματι να παρακολουθήσουμε τη συνέχεια της ερμηνευτικής συλλογιστικής του Καρ, όσον αφορά τις περιπετειώδεις διεργασίες που μας αποκαλύπτει αυτό το μοναδικό, ίσως, παράδειγμα της ιστορίας ενός αρχείου.

«Αν έχει κανείς την απαιτούμενη υπομονή και περιέργεια» και τελικά αποτολμήσει την κοπιαστική σύγκριση των επιστολών που σώθηκαν στο αρχείο με εκείνες που εντάχθηκαν αρχικά στην πρώτη έκδοση, θα διαπιστώσει, όπως σημειώνει ο Καρ, «ότι ο γραμματέας του Στρέζεμαν είχε κάμει κάτι ούτε ιδιαίτερα ασυνήθιστο, ούτε τόσο σκανδαλώδες όσο φαίνεται από πρώτη ματιά». Μετά τον θάνατό του δηλαδή ο Στρέζεμαν θεωρήθηκε επιτυχημένος ως προς τη «δυτική του πολιτική» –ο Καρ μνημονεύει ενδεικτικά ως επιτυχίες του το Σύμφωνο του Λοκάρνο, την ένταξη της Γερμανίας στην Κοινωνία των Εθνών, το Σχέδιο Dawes και το Σχέδιο Young, καθώς και την αποχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων κατοχής από τη Ρηνανία. Επομένως, «δεν ήταν αφύσικο» το γεγονός ότι ο γραμματέας του υπουργού προφανώς ήθελε να τονίσει τις επιτυχίες του. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα έγγραφα που αφορούσαν τις επιτυχίες «υπεραντιπροσωπεύονταν στη συλλογή ντοκουμέντων» της γερμανικής έκδοσης. Ποια ήταν, όμως, η τύχη των εγγράφων που αφορούσαν την «ανατολική πολιτική» του υπουργού και κυρίως τις σχέσεις της Γερμανίας με τη Σοβιετική Ένωση; Είναι λογικό, όπως υποθέτει ο Καρ, «η επιλογή των σχετικών ντοκουμέντων να έχει γίνει με πιο αυστηρά κριτήρια, αφού πολλά από αυτά αφορούσαν διαπραγματεύσεις που οδήγησαν σε πενιχρά αποτελέσματα» (Car, 1999: 28-29). Πράγματι, αν επιθυμούμε να ανιχνεύσουμε τις προθέσεις και τα κίνητρα του γραμματέα του Στρέζεμαν, ως πρώτου εκδότη του αρχείου, μπορούμε να υποθέσουμε με μεγάλη ασφάλεια ότι δεν

παρέλειψε κάποια έγγραφα με την απλή σκέψη ότι παρουσίαζαν μικρότερο ενδιαφέρον. Προφανώς, η αιτία ήταν ότι, κατά την κρίση του, «δεν προσέθεταν κάτι στη φήμη του Στρέζεμαν».

Ήταν όμως ορθή αυτή η εκτίμηση του γραμματέα του; Είναι δυνατόν ο ρόλος ενός υπουργού στην πολιτική της χώρας του και γενικότερα στη διεθνή πολιτική της εποχής του να εξετάζεται με γνώμονα μόνο τις επιτυχίες του; Προφανώς όχι. Όπως εξηγεί ο Καρ, αντίθετα «απ' ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει ο ανυποψίαστος αναγνώστης της συλλογής που εξέδωσε ο γραμματέας του», στη βιβλιογραφία των αρχών της δεκαετίας του 1960 αναφέρεται «ότι ο Στρέζεμαν ενδιαφερόταν με μεγαλύτερη ένταση και σταθερότητα για τις σχέσεις της χώρας του με τη Σοβιετική Ένωση, οι οποίες έπαιζαν πολύ σημαντικότερο ρόλο στη συνολικότερη εξωτερική πολιτική που ασκούσε» (1999: 29). Τι υπέθεσε άραγε σε ό,τι αφορά την ανατολική πολιτική του Στρέζεμαν ο Βρετανός εκδότης, όταν διάβαζε την τρίτομη γερμανική έκδοση του αρχείου του και επέλεγε ποια έγγραφα θα μεταφράσει και θα περιλάβει στη συντομευμένη επανέκδοσή του; Πείστηκε πράγματι για την υποδεέστερη σημασία των εγγράφων, που αφορούσαν την ανατολική πολιτική του υπουργού ή μήπως έθεσε άλλα κριτήρια που δεν μας αποκαλύπτει, και αποφάσισε να περιορίσει ακόμη περισσότερο τον αριθμό αυτών των εγγράφων, για να κάνει ελκυστικότερη στο αγγλόφωνο κοινό τη δική του έκδοση; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα σε αυτά τα ερωτήματα, αλλά μπορούμε να σχολιάσουμε το αποτέλεσμα της επιλογής του. Στην αγγλική έκδοση, όπως παρατηρεί ο Καρ, η ανατολική πολιτική του υπουργού σχεδόν «χάνεται [...] από το οπτικό πεδίο του αναγνώστη» και η Σοβιετική Ένωση «εμφανίζεται ως ευκαιριακός μόνο – και μάλλον ανεπιθύμητος– παρείσακτος στην προσανατολισμένη βασικά προς τη Δύση πολιτική του Στρέζεμαν» (1999: 30). Ως αποτέλεσμα, οι ιστορικοί και οι φιλόστορες που ενδιαφέρονταν να μελετήσουν τα έγγραφα του Γερμανού υπουργού, μετά από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία και μέχρι να καταστεί προσιτό το φωτογραφημένο αρχείο, είχαν πρόσβαση σχεδόν αποκλειστικά στην αγγλική έκδοση. Εύλογα ο Καρ προσθέτει το εξής ερώτημα: τι θα συνέβαινε άραγε, αν τελικά «τα έγγραφα του Στρέζεμαν είχαν καταστραφεί κατά τους βομβαρδισμούς του 1945 και αν τα λιγοστά αντίτυπα της γερμανικής έκδοσης είχαν εξαφανιστεί»; Σε αυτήν την περίπτωση «κανείς δεν θα αμφισβητούσε ποτέ την αυθεντικότητα και την αυθεντία της αγγλικής έκδοσης», καταλήγει ο ίδιος (1999: 30).

Επομένως, ποια είναι τα συμπεράσματα ή διδάγματα στα οποία καταλήγουμε, παρακολουθώντας την τύχη αυτού του αρχείου; Πρώτα απ' όλα, κατανοούμε ότι οι ιστορικοί της νεότερης και σύγχρονης εποχής όχι μόνον δεν είναι πιο τυχεροί από τους άλλους συναδέλφους τους, αλλά πρέπει να είναι ακόμη περισσότερο επιφυλακτικοί όσον αφορά το επίπεδο της γνώσης που είναι πιθανό να αποκτήσουν για το παρελθόν μέσα από τον πλούτο του υλικού μιας δημοσιευμένης συλλογής, αφού «πολλές δημοσιευμένες συλλογές ντοκουμέντων [...] δεν έχουν ασφαλέστερες βάσεις» από εκείνες του αρχείου του Στρέζεμαν (Carr, 1999: 30). Επίσης, συνειδητοποιούμε πόσο επισφαλές είναι το επιχείρημα που μπορεί ίσως να επικαλεστεί ένας ιστορικός, ότι δηλαδή αναγκαστικά βασίζεται σε μια δημοσιευμένη συλλογή, την οποία είναι πιθανό να έχει στη διάθεσή του, επειδή δεν του επιτρέπεται η πρόσβαση στις πρωτότυπες συλλογές ή διότι αυτές έχουν χαθεί. Αλλά γιατί αυτά είναι μόνον τα πρώτα διδάγματά μας από τις περιπέτειες του εν λόγω αρχείου; Για τον απλό λόγο ότι ξεκινήσαμε την περιγραφή της ιστορίας διάσωσης του εν λόγω αρχείου *in media res*. Με άλλα λόγια οι επιμελητές της γερμανικής και αγγλικής έκδοσης δεν ήταν οι πρώτοι που προέβησαν σε επιλογές των εικόνων του παρελθόντος που αναδείκνυε αυτό το αρχείο. «Η διαδικασία επιλογής είχε αρχίσει από τον ίδιο τον Στρέζεμαν», τονίζει ο Καρ. Είναι βέβαιο ότι ο ίδιος επέλεξε ποια έγγραφα θα κρατήσει· και έτσι εξηγείται ότι σε εκείνα που τελικά συγκέντρωσε στο αρχείο του –για παράδειγμα, στις καταγεγραμμένες συνομιλίες του με τον πρεσβευτή της Σοβιετικής Ένωσης στο Βερολίνο ή με τον σοβιετικό ομόλογό του– παρουσίαζε τον εαυτό του «να δεσπόζει, διατυπώνοντας τα επιχειρήματά του με εύλωτο και πειστικό τρόπο, ενώ εκείνα του συνομιλητή του είναι κατά κανόνα ανεπαρκή, νεφελώδη, μη πειστικά». Επομένως, είναι λογικό να σκεφτούμε ότι ο Στρέζεμαν ή κάθε πολιτικός που θα δημιουργούσε το αρχείο του (και ίσως όχι μόνο πολιτικός) επιθυμούσε να προσφέρει στον μεταγενέστερο αναγνώστη των εγγράφων του, και κυρίως στον ιστορικό, μόνον αυτό που νόμιζε ο ίδιος «ότι συνέβη» ή εκείνο που «ήθελε να πιστεύουν οι άλλοι ότι συνέβη», είτε ίσως αυτό που «ο

ίδιος ήθελε να πιστεύει ότι συνέβη». Κάθε ιστορικός θα ευχόταν, υπέθετε ο Καρ, να είχε στα χέρια και από την πλευρά των συνομιλητών του Στρέζεμαν αντίστοιχες καταγραφές των συζητήσεών τους, ώστε να μπορεί να γνωρίσει και να κατανοήσει και τις δικές τους εκτιμήσεις σε σχέση με αυτά που συνέβησαν (1999: 30-31). Αλλά ακόμη κι αν αυτή η ευχή ήταν ποτέ δυνατό να πραγματοποιηθεί, ο ιστορικός και πάλι δεν θα μπορούσε να λύσει με μαγικό τρόπο το σημαντικότερο πρόβλημα που απορρέει από τη φύση της επιστήμης του: το γεγονός δηλαδή ότι παρατηρεί το παρελθόν μέσα από τις πληροφορίες και τις αφηγήσεις μεμονωμένων μαρτύρων.

Αυτό ακριβώς παραδεχόταν στην *Απολογία* του ο Μαρκ Μπλοχ, ένας άλλος σημαντικός ιστορικός του 20<sup>ου</sup> αιώνα (στον οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικά κυρίως στο κεφάλαιο 7): «σε αντίθεση με τη γνώση του παρόντος, αυτή του παρελθόντος είναι αναγκαστικά “έμμεση”», όπως εξηγούσε. Με απλά λόγια, κατά την έρευνά του ο ιστορικός μάς θυμίζει έναν φυσικό, «ο οποίος καθηλωμένος στο κρεβάτι του λόγω γρίπης μαθαίνει τα αποτελέσματα των πειραμάτων του μόνο μέσα από τις αναφορές του βοηθού του εργαστηρίου του». Ακόμη καλύτερα, μας θυμίζει έναν ανακριτή, «ο οποίος πασχίζει να ανασυνθέσει ένα έγκλημα που δεν έχει ο ίδιος δει» (Bloch, 1994: 75). Το παρελθόν, επομένως, παραμένει σε όλο το απέραντο φάσμα του μια άγνωστη χώρα και, όπως ήδη φάνηκε, οι απώλειες και οι σιωπές των πηγών δεν είναι η μοναδική αιτία. Το σπουδαιότερο πρόβλημα του ιστορικού δεν βρίσκεται στα κενά της γνώσης του για το παρελθόν, αλλά στη σχέση που αναπτύσσει με τις «φωνές» του παρελθόντος, που ζωντανεύουν μέσα από το σωζόμενο τεκμηριωτικό υλικό του και υποβάλλονται στις ερωτήσεις του. Για να κατανοήσουμε σε βάθος τη σχέση του ιστορικού με τις πηγές του, είναι θεμιτό να υποβάλουμε κι εμείς στη «φωνή» του Μπλοχ, που ζωντανεύει κι ο ίδιος μέσα από την *Απολογία* του για την ιστορία, το εξής ερώτημα: εφόσον η παρατήρηση του παρελθόντος από τον ιστορικό είναι έμμεση, θα έπρεπε να ζει ο ίδιος στην εποχή που μελετά, για να γνωρίζει τι ακριβώς είχε συμβεί; Η παρατήρηση δηλαδή του παρόντος είναι πάντα άμεση, ενώ η παρατήρηση του παρελθόντος είναι πάντοτε έμμεση; Με άλλα λόγια τι πρέπει να σκέφτεται ο ιστορικός κατά την περιπετειώδη, όπως αποδεικνύεται, έρευνα του παρελθόντος; Μπορούμε να υποθέσουμε μάλιστα ότι ο ίδιος ο Μπλοχ επιθυμούσε να προκαλέσει αυτά τα ερωτήματα, όταν, γνωρίζοντας πως η ζωή του βρισκόταν σε κίνδυνο, έγραφε την *Απολογία για την ιστορία*, σαν να βιαζόταν να καταθέσει τις εμπειρίες του ως ιστορικός σε ένα κείμενο, που ίσως να ήταν το τελευταίο του (όπως και ήταν).

Ούτε η παρατήρηση του παρόντος είναι πάντοτε άμεση, θα μας απαντούσε ο ίδιος· και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι υπάρχουν λίγες έστω φορές που είναι πιθανό να είναι άμεση. Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε εδώ το παράδειγμα που επέλεξε ο Μπλοχ, για να τεκμηριώσει την άποψή του. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος αποφασίζει να καταστεί μελετητής «της τωρινής στιγμής», να εξετάσει δηλαδή το πώς αντιλαμβάνεται η κοινωνία του μια κρίση, μια πολιτική αλλαγή, μια εξωτερική απειλή ή ό,τι άλλο. Είναι βέβαιο ότι δεν του αρκούν οι δικές του παρατηρήσεις. Λογικά, θα πρέπει να αφοσιωθεί «στη βολιδοσκόπηση της κοινής γνώμης, σχετικά με τα κυρίαρχα ζητήματα της εποχής». Θα έβγαине, λοιπόν, στους δρόμους και θα υπέβαλε ερωτήματα στους συγχρόνους του, θα κρατούσε σημειώσεις και έπειτα θα απαριθμούσε, ίσως θα ταξινομούσε και, εν τέλει, θα συνέκρινε τις απαντήσεις που έλαβε. Αλλά τι θα διαπίστωνε ότι περιέχουν αυτές οι απαντήσεις; «Εκφρασμένες σκέψεις των συνομιλητών [του] σχετικά με το τι θεωρούν ότι οι ίδιοι πιστεύουν ή το τι επιθυμούν οι ίδιοι να [του] αποκαλύψουν από τις σκέψεις τους», απαντούσε ο Μπλοχ. Με άλλα λόγια, ο ιστορικός θα ανακάλυπτε κάποια δείγματα της διάθεσης «“του ανθρώπου του δρόμου” μόνο μέσα από την εικόνα που ο ίδιος επιθυμεί να [του] δώσει». Αναπόφευκτα κάθε άνθρωπος, αυτόπτης αλλά και αυτήκοος παρατηρητής των εξελίξεων βλέπει και γνωρίζει ένα μέρος μόνο «από το τεράστιο εύρος των γεγονότων, λόγων και έργων που διαμορφώνουν το πεπρωμένο μιας ομάδας». Επιπλέον, ο ίδιος παρατηρητής είναι φυσικό να κατανοεί και να ερμηνεύει έστω αυτά που έχει τη δυνατότητα να παρατηρεί, με βάση τη δική του λογική. Επομένως, ο παρατηρητής του παρόντος στηρίζεται, όπως ακριβώς και εκείνος του παρελθόντος, σε παρατηρήσεις άλλων. Έτσι, και ο μελετητής που παρατηρεί και εξετάζει τις σημερινές εξελίξεις, τις οποίες ο ίδιος βιώνει, δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνον που έρευνά το παρελθόν, κατέληγε ο Μπλοχ (1994: 76-77). Η διαπίστωση που αξίζει

να προστεθεί στο σημείο αυτό, είναι ότι η τόσο δημοφιλής άποψη –την οποία πράγματι ακούμε γύρω μας πολύ συχνά και ίσως θα άξιζε να την προσθέσουμε στις αξιωματικές θέσεις για την ιστορία του πίνακα 1.1.– ότι δηλαδή ο ιστορικός θα είχε την τύχη να παρατηρεί άμεσα και να γνωρίζει την αλήθεια, αν ζούσε ο ίδιος στην εποχή που ερευνά, είναι τελείως αβάσιμη.

Ίσως όμως κάποιος και πάλι θα διαφωνούσε, αντιτάσσοντας το επιχείρημα ότι αυτός που παρατηρεί την εξέλιξη ενός γεγονότος, π.χ. μιας πυρκαγιάς, αποκτά την άμεση εικόνα της· που σημαίνει ότι, εφόσον ζει τη στιγμή αυτή της πυρκαγιάς, μπορεί να την περιγράψει ασύγκριτα καλύτερα από έναν ιστορικό που θα προσπαθήσει να την εξιστορήσει με βάση τις πηγές του. Ας παραθέσουμε ένα τελευταίο παράδειγμα, για να ελέγξουμε πόσο βάσιμη μπορεί να είναι αυτή η ένσταση: την πυρκαγιά της 5<sup>ης</sup> Αυγούστου 1917 που, όπως είναι γνωστό, κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του ιστορικού αστικού πυρήνα της Θεσσαλονίκης, ισοπέδωσε 9.500 κτίσματα, άφησε άστεγους περίπου 73.000 ανθρώπους –από τους οποίους, κατά την επίσημη ελληνική εκδοχή, 52.000 ήταν Εβραίοι και 11.000 μουσουλμάνοι– και, σαν να διέγραφε σε μια στιγμή πολλές συνοικίες που είχαν διαμορφωθεί στη μακρά πορεία του χρόνου, επέτρεψε πολλές απαλλοτριώσεις και τον σχεδιασμό ενός νέου πολεοδομικού συστήματος, το οποίο μεταμόρφωσε ριζικά την εικόνα της πολυπολιτισμικής Θεσσαλονίκης. Αυτή η πυρκαγιά, λοιπόν, προκάλεσε πλείστες οικονομικές ανακατατάξεις και συνέβαλε δραστικά στη διαμόρφωση μιας τελείως διαφορετικής και κατά βάση ελληνικής οικιστικής εικόνας της πόλης –μιας εικόνας που φυσικά ικανοποιούσε με τον καλύτερο τρόπο τους ιθύνοντες του ελληνικού κράτους, μία πενταετία μετά την προσάρτησή της στην ελληνική επικράτεια. Με άλλα λόγια, η πυρκαγιά αυτή εξυπηρέτησε με τον καλύτερο τρόπο πολλά καίρια συμφέροντα. Αλλά πώς είχε ξεκινήσει; Ο Ναυτικός επιθεωρητής του Γαλλικού Στόλου, που βρισκόταν εκείνη τη μέρα στη Θεσσαλονίκη, μας περιγράφει τι ακριβώς γνωρίζει (ή πιστεύει πως γνωρίζει) ότι συνέβη.<sup>26</sup>

*Είδα να καίγονται τα δύο τρίτα της παλιάς Θεσσαλονίκης [...] ήταν ένα απόγευμα Σαββάτου και βρισκόμουν στα γραφεία του Ναυτικού, στην οδό Σαλαμίνας, απέναντι από το Γενικό Επιτελείο της Συμμαχικής Στρατιάς, όταν έμαθα πως είχε πιάσει φωτιά ένα σπίτι στα δυτικά της πόλης κοντά στα τείχη. Μια πυρκαγιά είναι μια “ειδησούλα”, ένα ασήμαντο γεγονός στην Ανατολή, λόγω της συχνότητας με την οποία συμβαίνει. Άλλη μια λιγότερο χωματένια καλύβα, ένα άθλιο νοικοκυριό από ελάχιστα πράγματα, μία ή περισσότερες φτωχές οικογένειες που κατεβαίνουν ένα σκαλί παρακάτω στην αθλιότητα· τίποτα που να μπορεί να ταραξεί την ανατολική μοιρολατρία. Μόλις και μετά βίας προσπαθούν να σβήσουν την φωτιά! Όμως τη φορά αυτή η φήμη απλωνόταν ότι ένα μεγάλο συγκρότημα σπιτιών καιγόταν και πως η καταστροφή απειλούσε να απλωθεί, γιατί έλλειπε το νερό που θα την πολεμούσε. Σαν περίεργος Ευρωπαίος, ξεκίνησα προς τα κει, διαπιστώνοντας με ανησυχία πως ο βαρδάρης φυσούσε βίαια [...] Μοιάζει να προμηνύεται καταστροφή... Όπως πλησίαζα, βλέπω μια σειρά από σπίτια ν’ αρπάζουν φωτιά με απελπιστική ταχύτητα. Ο κόσμος μετακινείται πυρετωδώς, παίρνοντας μαζί του ό,τι βρει μπροστά του, σκεπάσματα, έπιπλα, μέσα σε μια χαώδη κατάσταση. [...] Θέαμα δυστυχίας, αξιοθρήνητη και σπαρακτική έξοδος των φτωχών, σε λίγο και των πλουσίων· άνδρες, γυναίκες, παιδιά, γέροι που τρέχουν μέσα στον συνωστισμό σε δρομάκια γεμάτα· αντικείμενα μαζεμένα αλλοπρόσαλλα, ενώ αρχίζει κιόλας η λεηλασία ... Καμιά περιφρούρηση, καθόλου νερό ή αντλίες, καμιά παρουσία της εξουσίας. [...] Στις επτά το απόγευμα, τριακόσια σπίτια είχαν ήδη καεί [...] Στις οκτώ, η μισή πόλη ήταν τυλιγμένη στις φλόγες [...] Η αδυναμία και η αδράνεια των τοπικών αρχών εξαναγκάζουν τους συμμάχους να δράσουν στη θέση τους. Αγγλικά και γαλλικά σώματα του μηχανικού ανατινάζουν ό,τι μπορούν για να ανακόψουν την φωτιά που καταβροχθίζει τα πάντα. Τίποτα όμως δεν μπορεί πια να γίνει. [...] Η*

<sup>26</sup> Βλ. τη μαρτυρία του Γάλλου ναυτικού επιθεωρητή R. Dufour de la Thuillierie, Καραδήμου-Γερόλυμπου, 1995: 76.

*παραλία της Νίκης αντίκρυ στον μόλο, με όμορφα και πλούσια κτίσματα, άναψε ξαφνικά και ταυτόχρονα σε όλο της σχεδόν το μήκος: η φωτιά μεταφερμένη μ' ένα ρυάκι από αλκοόλ, κάπαζε κυριολεκτικά από το ένα κτίριο στο άλλο [...] η κάτω πόλη, ολόκληρο το πλούσιο κι εμπορικό της τμήμα, σε όλο σχεδόν το μήκος της και σ' ένα βάθος 800-1.200 μ. είχε ανεπίστροπτα καταστραφεί.*

Ο Γάλλος παρατηρητής, λοιπόν, βρισκόταν μερικά χιλιόμετρα μακριά από το σημείο που ξέσπασε η πυρκαγιά. Δεν είδε ο ίδιος πώς ξεκίνησε η φωτιά, αλλά έμαθε από κάποιον άλλο, ο οποίος με τη σειρά του πληροφορήθηκε από άλλον ότι η φωτιά ξεκίνησε από ένα σπίτι κοντά στα τείχη. Δεν διευκρινίζει αν ενημερώθηκε επίσημα λόγω της θέσης του για το περιστατικό και από ποιον. Γνώριζε ο ίδιος αν ήταν αλήθεια πως επρόκειτο για τυχαίο γεγονός ή αν κάποιος είχε βάλει επίτηδες τη φωτιά; Προφανώς, αυτό θα μπορούσε να το γνωρίζει μόνον όποιος βρισκόταν εκείνη τη στιγμή σε αυτό το σπίτι ή πολύ κοντά· και αυτό πάλι δεν είναι απολύτως βέβαιο. Ο Γάλλος ναυτικός επιθεωρητής, επειδή γνώριζε ότι πυρκαγιές ξεσπούσαν συχνά στα φτωχά σπίτια της «Ανατολής», και ότι και στη Θεσσαλονίκη ήταν συχνότερες, τελικά πείστηκε ή ήθελε να πειστεί, όπως προφανώς οι περισσότεροι, πως ήταν τυχαίο γεγονός. Αλλά ακόμη κι αν δεν είχε πειστεί, θα το κατέθετε στην περιγραφή του; Προφανώς όχι. Στην ουσία ο ίδιος αναπαρήγαγε την επίσημη άποψη που επικράτησε ως αιτία της καταστροφής. Δύο περίπου μήνες αργότερα δύο νοικοκυρές δικάστηκαν με την κατηγορία του εμπρησμού και αθώωθηκαν. Η υπόθεση έκλεισε: επρόκειτο για μια τυχαία πυρκαγιά, που κατά σύμπτωση ξέσπασε μια μέρα του καλοκαιριού, μετά από αρκετές μέρες ανομβρίας, και ενώ φυσούσε δυνατά ο Βαρδάρης και τα αποθέματα νερού μετά βίας κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων της πόλης –αφού στους 150.000 κατοίκους της, σύμφωνα με την απογραφή του 1913, είχαν προστεθεί άγνωστο πόσοι πρόσφυγες και οι περίπου 200.000 στρατιώτες του συμμαχικού στρατού.

Πώς εξηγείται, όμως, το γεγονός ότι κανείς δεν έκανε τίποτα, ότι οι ελληνικές αρχές αδιαφόρησαν, παρότι ο Γάλλος παρατηρητής μας πληροφορεί ότι όλοι κατάλαβαν εξαρχής πως «προμηνύεται καταστροφή»; Ποιες είναι οι ερμηνείες μας, όταν διαβάζουμε πως και ο ίδιος πήγε ως περίεργος Ευρωπαίος να δει πώς εξαπλώνεται η φωτιά και πώς αντιδρούν οι άνθρωποι που έβλεπαν τα σπίτια τους να καίγονται; Μας λέει, επίσης ότι, όταν ήταν πια αργά, ο συμμαχικός στρατός πήρε μόνος του την πρωτοβουλία να επέμβει ανατινάζοντας οικοδομικά τετράγωνα, για να δημιουργήσει αντιπυρικές ζώνες. Αλλά ο μάρτυράς μας δεν σχολιάζει, γιατί η απόφαση αυτή δεν λήφθηκε νωρίτερα· ούτε πάλι σημειώνει ότι η παρέμβαση αυτή απέτυχε παταγωδώς και μάλλον βοήθησε στην ακόμη μεγαλύτερη εξάπλωση της φωτιάς, που τελικά έκαψε τριάντα δύο ώρες. Δεν μας λέει επίσης ότι, όπως ο ίδιος τόνιζε την αδράνεια των ελληνικών αρχών, στις επίσημες αναφορές της ελληνικής διοίκησης, αμέσως μετά την πυρκαγιά, δινόταν έμφαση στην αδιαφορία του συμμαχικού στρατού. Ούτε μας ενημερώνει για τις συζητήσεις της εποχής, σχετικά με το αν ήταν τυχαία πυρκαγιά ή αν είχε προκληθεί εσκεμμένα. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι μας προσφέρει την εικόνα που θέλει να μας δώσει.

Διαπιστώνουμε επίσης ότι ως παρατηρητής που έζησε τα γεγονότα, αποδέχεται υποθετικά ότι επρόκειτο για τυχαίο γεγονός, όπως ακριβώς μέσω υποθέσεων καταλήγει σε μια απάντηση ο παρατηρητής που εξετάζει σήμερα την εικόνα της Θεσσαλονίκης εκείνο το αυγουστιάτικο Σαββατοκύριακο του 1917. Επομένως, και ο άνθρωπος που έζησε το γεγονός, ακόμη και αν προέβαινε σε διεξοδικότερη έρευνα, μάλλον δεν θα κατέληγε σε ένα συμπέρασμα με ασφάλεια. Ακόμη κι αν κάποιος είχε λάβει εντολή να βάλει τη φωτιά, η εντολή αυτή προφανώς θα ήταν προφορική. Θα αποτολμούσε άραγε να ομολογήσει ο ίδιος μερικούς μήνες ή χρόνια αργότερα ότι έφερε την ευθύνη του εμπρησμού και ότι είχε λάβει –ή και από ποιους είχε λάβει– μια τέτοια εντολή; Ασφαλώς, όχι. Αλλά ακόμη κι αν ο πιθανός δράστης αποφάσιζε να προβεί σε αυτήν την ομολογία, τι στοιχεία θα είχε στα χέρια του, για να πείσει ότι πράγματι έλαβε εντολή; Λογικά κανένα στοιχείο. Αν πάλι υποθέσουμε ότι ήταν τυχαία η πυρκαγιά, θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε αν κάποιος που είχαν συμφέρον να καταστραφεί ο αστικός ιστός της πόλης, αποφάσισαν, όταν είδαν τις φλόγες να κατακαίουν τα πρώτα σπίτια, να την αφήσουν ανεξέλεγκτη –χωρίς φυσικά να μπορούν να προβλέψουν το μέγεθος της κατα-

στροφής που θα επέφερε; Η απάντηση είναι και πάλι ότι δεν γνωρίζουμε. Είναι σχεδόν βέβαιο, άλλωστε, ότι, αν κάποιοι λάμβαναν μια τέτοια απόφαση, δεν θα την κατέγραφαν κάπου, ούτε θα έστελναν σε άλλους γραπτές οδηγίες, που θα ήταν δυνατό να εντοπιστούν λίγες ή πολλές μέρες μετά την πυρκαγιά. Επομένως, ο παρατηρητής που βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1917 είχε μια μερική και αποσπασματική εικόνα των γεγονότων, που εξαρτώταν, όπως ακριβώς και οι ερμηνείες του, από το σημείο από όπου παρακολούθησε το γεγονός, όπως επίσης και από το αξίωμά του. Προφανώς, αυτά που έβλεπε ένας «περίεργος» Ευρωπαίος ναυτικός επιθεωρητής ήταν διαφορετικά από τις εικόνες ενός ζαχαροπλάστη ή ξενοδόχου, που βρισκόταν το ίδιο απόγευμα στον χώρο της εργασίας του, λίγους δρόμους πιο κάτω από την εστία της φωτιάς. Ωστόσο, αμφοτέρωθεν, παρότι είχαν μυρίσει τη φωτιά, είχαν αισθανθεί γύρω τους τη θερμοκρασία της και είχαν δει οι ίδιοι την καταστρεπτικότητα της, δεν θα μπορούσαν να απαντήσουν σε πολλά ερωτήματα, όπως ακριβώς δεν μπορεί και ο σημερινός παρατηρητής, ο οποίος παρατηρεί την πυρκαγιά σε φωτογραφίες ή μέσα από τις αφηγήσεις των αυτόπτων μαρτύρων. Επομένως, η αμεσότητα της παρατήρησης του υλικού, των καταστραμμένων κτιρίων δηλαδή δεν διαφοροποιείται σημαντικά στη μία και την άλλη περίπτωση.

Ο Μπλοχ, μάλιστα, προεκτείνοντας στον χρόνο την τελευταία διαπίστωση, υποστήριξε ότι «η διαφορά ανάμεσα στη μελέτη του απώτερου και αυτή του πρόσφατου παρελθόντος είναι [...] μια διαφορά κλίμακας», που «δεν περικλείει το θεμελιώδες ζήτημα της μεθόδου». Διατηρεί, βέβαια, τη σημασία της· δεν μπορούμε δηλαδή να διεισδύσουμε στο μυαλό των Ευρωπαίων του 11ου αιώνα τόσο καλά όσο μπορούμε να κατανοήσουμε εκείνους του 18ου ή του 19ου αιώνα, που μας έχουν αφήσει τις επιστολές, τα κείμενα ή τις αυτοβιογραφίες τους, όπως προσθέτει ο ίδιος –και ολοκληρώνει αυτόν τον συλλογισμό του με τον παρακάτω τρόπο (1994:83-85):

*Είναι πάντα δυσάρεστο να λέμε: “Δεν ξέρω, δεν μπορώ να ξέρω”. Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να ειπωθεί παρά μόνον έπειτα από μια δυναμική, ακόμη και μια απέλπιδα αναζήτηση. Είναι όμως στιγμές που αυστηρό καθήκον του σοφού είναι, αφού δοκίμασε τα πάντα, να αποδεχθεί και να παραδεχθεί έντιμα την άγνοιά του.*

Η παραδοχή της άγνοιας μπορεί επίσης να θεωρηθεί αναπόσπαστο τμήμα της προόδου της ιστορικής επιστήμης, όπως και της διαδικασίας «συνεχούς μεταμόρφωσης και τελειοποίησης» της γνώσης μας για το παρελθόν· γιατί το παρελθόν δεν αλλάζει –ό,τι έχει συμβεί, έχει συμβεί και ό,τι γνωρίζουμε πως έχει συμβεί, αυτό γνωρίζουμε. Σπάνια διευρύνεται η γνώση μας μέσω κάποιας τυχαίας ανακάλυψης, π.χ. ενός μνημείου ή αρχείου (Bloch, 1994: 83), τα περισσότερα από τα προβλήματα που αναφέραμε παραπάνω δεν επιλύονται. Επομένως, δεν έχουμε πολλές ελπίδες να ανακαλύψουμε «φωνές» του παρελθόντος, που να μας διαφωτίσουν για το πώς ξεκίνησε η πυρκαγιά, για παράδειγμα, του 1917 ή πώς λήφθηκαν οι αποφάσεις για την κατάσβεσή της. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να έχουμε απεριόριστες ελπίδες για την επέκταση της γνώσης μας για το παρελθόν. Εξάλλου, όποιος ορίζει την πρόοδο της ιστορικής επιστήμης με μοναδικό κριτήριο την πιθανότητα να βρεθούν στο μέλλον περισσότερα κομμάτια του τεράστιου παζλ του παρελθόντος ή, πιο συγκεκριμένα, όποιος αντιλαμβάνεται την ιστορία ως «απάνθισμα του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αδιαμφισβήτητων και αντικειμενικών γεγονότων», είναι προτιμότερο, όπως προτείνει ο Καρ, «να εγκαταλείψει το επάγγελμα του ιστορικού και να επιδοθεί στη συλλογή γραμματοσήμων ή σε κάποια άλλη συλλεκτική δραστηριότητα» (1999: 25-26). Φυσικά, με αυτήν την πρότασή του ο Καρ απευθυνόταν σε αρκετούς συναδέλφους του που ακόμη και τη δεκαετία του 1960 γοητεύονταν από τις απαρχαιωμένες πια θεωρίες του Λέοπολντ φον Ράνκε και πολλών ιστορικών του 19<sup>ου</sup> αιώνα, τις οποίες θα αναλύσουμε και θα εντάξουμε στην ιστορία της ιστοριογραφίας στο κεφάλαιο 6. Αλλά στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε τη σημαντικότερη διαπίστωσή μας, που θα μας προετοιμάσει να παρακολουθήσουμε ευκολότερα την ανάλυση του επόμενου κεφαλαίου: η γνώση μας για το παρελθόν δεν αυξάνεται επειδή εμπλουτίζεται το υλικό στο οποίο έχουμε πρόσβαση, αλλά διευρύνεται προοδευτικά, διότι εμπλουτίζονται τα ερωτήματα που εμείς οι ίδιοι θέτουμε στις «φωνές» που ζωντα-

νεύουν μέσα από τις πηγές μας. Με τη διαπίστωση αυτή συμφωνούσαν τόσο ο Καρ όσο και ο Μπλοχ –οι δύο ιστορικοί που με την παράθεση των εμπειριών και των συλλογισμών τους πρωταγωνίστησαν στο κεφάλαιο αυτό, παρά το γεγονός ότι εκπροσωπούσαν διαφορετικές «ιστορικές σχολές» (βλ. κεφάλαιο 6) και ενδεχομένως διαφωνούσαν σε αρκετά ζητήματα που αφορούν την ιστορία.

## Βιβλιογραφία

- Bagnal, Roger S. (1995). *Reading Papyri, Writing Ancient History*. London & New York: Routledge.
- Barbier, Frédéric. (2002). *Ιστορία του βιβλίου*, μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Bataille, André. (2003). Παπυρολογία. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 67-102). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.
- Bloch, Marc. (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Cavallo, Guglielmo & Roger Chartier. (2006). Εισαγωγή, μτφρ. Μαρία Οικονομίδου. Στο Guglielmo, Cavallo & Roger, Chartier (Επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, μτφρ. Μαρία Οικονομίδου (σσ. 17-52). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cavallo, Guglielmo. (2006). Μεταξύ ειλητάριου και κώδικα. Η ανάγνωση στον ρωμαϊκό κόσμο. Στο Guglielmo, Cavallo & Roger, Chartier (Επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο* μτφρ. Μαρία Οικονομίδου (σσ. 83-112). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cawkwell, George. (1975). Thucydides' Judgment of Periclean Strategy. Στο Donald Kagan (Επιμ.), *Studies in the Greek Historians* (σσ. 53-70). Cambridge: Cambridge University Press.
- Finley, M. I. (1959). *The Greek Historians, The Essence of Herodotus, Thucydides, Xenophon, Polybius*. New York, The Viking Press.
- Hamesse, Jacqueline. (2006). Το πρότυπο της ανάγνωσης την εποχή του σχολαστικισμού. Στο Guglielmo, Cavallo & Roger, Chartier (Επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη (σσ. 29-150). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Joll, James. (2006). *Η Ευρώπη, 1870-1970*, μτφρ. Ελπίδα Κ. Βόγλη. Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας/σειρά Ίστωρ.
- Kagan, Donald. (1975). The Speeches in Thucydides and the Mytilene Debate. Στο Donald Kagan (Επιμ.), *Studies in the Greek Historians* (σσ. 71-94). Cambridge: Cambridge University Press.
- Κακριδής, Φάνης. (2015). «Αρχαία ελληνική γραμματολογία». Ανακτήθηκε στις 18 Ιανουαρίου 2015 από [http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient\\_greek/history/grammatologia/page\\_069.html](http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_069.html).
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. (1995). *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press (α' έκδοση: Δήμος Θεσσαλονίκης 1985-1986).
- Lowenthal, David. (2009). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luce, T. J. (1997). *The Greek Historians*. London: Routledge.
- Mossé, Claude. (1996). *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα. Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, μτφρ. Ιωάννα Παπακωνσταντίνου. Αθήνα: Σαββάλας.
- Mossé, Claude & Annie Schnapp-Gourbeillon. (2005). *Επίτομη ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ.)*, Έκτη έκδοση, μτφρ. Λύντια Στεφάνου. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Pitcher, Luke. (2009). *Writing Ancient History. An Introduction to Classical Historiography*. London & New York: I. B. Tauris.
- Robert, Louis. (2003). Επιγραφική. Στο *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β2, *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη (σσ. 17-66). Αθήνα: ΜΙΕΤ/σειρά Encyclopédie de la Pléiade.



Τρίπος, Κωνσταντίνος Σταμ.. (2009). *Αρχείον. Ιστορικά Σημειώσεις περί Οικογενείας Τρίπου* (Επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, σχόλια και σημειώσεις Κλειώ Τρίπου-Μποστταντζόγλου). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη & ΕΛΙΑ.

Βόγλη, Ελπίδα Κ. (2007). *“Έλληνες το γένος”. Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

## Κεφάλαιο 4: Πώς γράφεται η ιστορία; Η έρευνα, το αντικείμενο και η θεωρία της ιστορικής επιστήμης

Η συγγραφή κάθε ιστορικής μελέτης αποτυπώνει έναν συνεχώς ανατροφοδοτούμενο διάλογο μεταξύ θεωρίας και ερευνητικής πράξης, αλλά επίσης μοιάζει με έναν ατέρμονο διάλογο ανάμεσα στον εκάστοτε σύγχρονο ιστορικό και τους προγενέστερούς του. Για να αξιοποιήσει το υλικό του, ο ιστορικός εφαρμόζει όλο και πιο εκλεπτυσμένες μεθόδους, βασίζεται στα εργαλεία που του έχουν κληροδοτήσει οι προηγούμενοι ιστορικοί και ταυτόχρονα φροντίζει τόσο για την ανανέωσή τους όσο και για τον συνδυασμό τους με το εννοιολογικό οπλοστάσιο της επιστήμης του, που επίσης ανανεώνεται προοδευτικά. Με άλλα λόγια, η συγγραφή της ιστορίας μοιάζει με ένα δεύτερο παράλληλο «ταξίδι» στο παρελθόν, αυτήν τη φορά στο παρελθόν της ιστορικής επιστήμης, όπου οι συνομιλητές ανταλλάσσουν απόψεις, σχετικά με τους κανόνες ή νόμους έρευνας και επιλογής του υπό εξέταση αντικειμένου στην ιστορία και γενικότερα στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται η υπόσταση των προτεινόμενων κανόνων ή νόμων και η δυνατότητα της εφαρμογής τους, αλλά και η ίδια η έννοια της μεθόδου στο πλαίσιο της ιστορικής επιστήμης. Μερικά από τα κυριότερα ζητήματα που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό είναι τα εξής: ποια είναι τα βασικά στοιχεία μορφής και δομής της ιστορικής γραφής; Πώς μπορεί να χρησιμοποιήσει ο ιστορικός την αφήγηση, την ανάλυση και την περιγραφή, τα παραθέματα, τις υποσημειώσεις και τη βιβλιογραφία, ακόμη και τις αντικρουόμενες απόψεις που έχουν διατυπωθεί γύρω από ένα ζήτημα; Η ανάλυση εμπλουτίζεται με αρκετά παραδείγματα, προκειμένου να γίνει κατανοητή η πολυσύνθετη και απαιτητική διαδικασία της συγγραφής μιας ιστορικής μελέτης.

### 4.1 Η επιλογή του υπό εξέταση θέματος

Πώς επιλέγει ο ιστορικός το αντικείμενο της μελέτης του; Φυσικά, δεν υπάρχει κάποιος κοινώς αποδεκτός μηχανισμός ούτε είναι δυνατό να προταθεί μια συνάρτηση συγκεκριμένων παραγόντων, που οδηγούν απευθείας στην επιλογή του καλύτερου υπό εξέταση αντικειμένου. Πώς θα μπορούσαμε, άλλωστε, να ξεχωρίσουμε το καλύτερο αντικείμενο μελέτης; Ο μοναδικός τρόπος για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, είναι να αναλογιστούμε τι επιδιώκει ο ιστορικός, όταν λαμβάνει την απόφαση να εκπονήσει μια έρευνα και να συγγράψει μια μελέτη. Στόχος του είναι να μεταδώσει στην κοινωνία στην οποία ανήκει μια νέα θέση συγκεκριμένων όψεων και εξελίξεων του παρελθόντος και συγκεκριμένα της περιόδου στην οποία ειδικεύεται.

Ο σημερινός επαγγελματίας ιστορικός αποφασίζει αρκετά νωρίς (ενδεχομένως, πριν ακόμη λάβει το πτυχίο του) αν θα ειδικευθεί στην αρχαία, τη μεσαιωνική (ή βυζαντινή) ή στη νεότερη και σύγχρονη εποχή. Η ειδίκευση αυτή είναι επιβεβλημένη εκ των πραγμάτων, για τον απλό λόγο ότι απαιτείται η εξοικειώσή του με την τεράστια υπάρχουσα σχετική ιστοριογραφία. Ο όρος «ιστοριογραφία» στο σημείο αυτό περιγράφει τις ιστορικές μελέτες που αφορούν μια περίοδο ή ένα θέμα (αναφερόμαστε π.χ. στην ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης, του Εμφυλίου πολέμου κ.ά.). Βέβαια, πολλές φορές ταυτίζουμε την ιστοριογραφία με το σύνολο των μελετών που εκπονούν και συνήθως εκδίδουν οι ιστορικοί μιας περιόδου (π.χ. η ιστοριογραφία του 19<sup>ου</sup> αιώνα). Κάποιοι μάλιστα χρησιμοποιούν τον όρο «ιστοριογραφία» ως συνώνυμο γενικά της ιστορίας ή του έργου του ιστορικού, με αποτέλεσμα σε αυτήν την περίπτωση ο ιστοριογράφος να ταυτίζεται με τον ιστορικό –αλλά αυτή η σημασία του όρου φαίνεται αρκετά απαρχαιωμένη. Ένας πληρέστερος ορισμός της

ιστοριογραφίας, που εμπεριέχει και τη σημασία της ως συνόλου ιστορικών μελετών που παράγονται σε μια εποχή ή αφορούν ένα συγκεκριμένο θέμα, είναι ο εξής: ιστοριογραφία είναι «η ιστορία του λόγου που οι άνθρωποι εξέφεραν για το παρελθόν» ή, αναλυτικότερα, «η εξέταση των διαφορετικών λόγων της ιστορικής μεθόδου και των διαφορετικών τρόπων γραφής της ιστορίας» (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 104).

Η διαδικασία, επομένως, της επιλογής ενός υπό εξέταση αντικειμένου εξελίσσεται παράλληλα με τη μελέτη της ιστοριογραφίας, με αυτήν την τελευταία σημασία του όρου. Σταδιακά, ο ιστορικός αναπτύσσει μια ικανότητα αξιολόγησης των διάφορων αντικειμένων που έχουν ήδη μελετηθεί, αλλά και κριτικής διερεύνησης των μεθοδολογικών και θεωρητικών τεχνικών στη βάση των οποίων έχουν δομηθεί αυτές οι μελέτες (την αξία αυτής της κριτικής ικανότητας θα επαναλάβουμε και στην ενότητα 3 αυτού του κεφαλαίου). Αν θα ήταν θεμιτό πάντως να καταρτιστεί εδώ ένας τρόπος τινά κατάλογος των πιθανών κριτηρίων που επηρεάζουν ή ορίζουν την επιλογή του αντικειμένου μελέτης του ιστορικού, τα δύο πρώτα κριτήρια θα σχετίζονταν αναπόδραστα με τις δευτερογενείς και πρωτογενείς πηγές του. Καθώς μελετά δηλαδή τις εργασίες σύγχρονων ή προγενέστερων συναδέλφων του (δευτερογενείς πηγές), είναι πιθανό να εντοπίσει ερωτήματα που ενδεχομένως δεν απαντώνται επαρκώς, κατά την κρίση του, ή παραμένουν αναπάντητα. Είναι πιθανό να μελετήσει ιδέες ή και διαπιστώσεις ελάχιστα πειστικές, διότι στηρίζονται σε παρακινδυνευμένες γενικεύσεις ή απόλυτα συμπεράσματα, είτε συνδυάζονται με προβολές του φρονηματικού ρόλου της ιστορίας ή άλλοτε αποτελούν προεκτάσεις μιας αναδρομικής προσπάθειας ιδεολογικοποίησης της ιστορίας (για λόγους πολιτικής, εθνικής, θρησκευτικής, φυλετικής, ταξικής ή όποιας άλλης σκοπιμότητας). Δεν αποκλείεται πάλι ο ιστορικός να συναντήσει αναλυτικές και συνθετικές απόπειρες, οι οποίες στερούνται αφηγηματικής ή και λογικής συνοχής, μεθοδολογικού πλουραλισμού, διευρυμένων ερμηνευτικών ή και συγκριτικών προοπτικών και άλλων αρετών μιας επιστημονικής εργασίας (Κόκκινος, 1989: 53-66).

Με άλλα λόγια, λοιπόν, ελέγχει και αξιολογεί κριτικά το έργο των συναδέλφων του, ανακαλύπτοντας έτσι νέα πεδία έρευνας (βλ. κεφάλαιο 8). Εξάλλου, καθήκον του ιστορικού είναι να συμβάλλει στον εμπλουτισμό και τη θεματική ανανέωση του επιστημονικού διαλόγου, που αποτυπώνεται στην ιστοριογραφία της εποχής του· κι αυτό αποτελεί ένα εξαιρετικά ισχυρό κίνητρο κατά την αναζήτηση του ερευνητικού αντικειμένου του. Μετά από τις πρώτες ανακαλύψεις του δοκιμάζει τις ιδέες του, εξετάζοντας τον ενδεχόμενο πλούτο τεκμηριωτικού υλικού, που είναι πιθανό να του προσφέρουν οι σωζόμενες πρωτογενείς πηγές (γραπτές ή μη, άμεσες ή και έμμεσες) και τις οποίες χρειάζεται, για να προχωρήσει την υπό σκέψη μελέτη του. Σε περίπτωση που οι αναζητήσεις του αυτές αποβούν άκαρπες και, αν είναι αδύνατο να στραφεί σε εναλλακτικές πηγές ή αν το θέμα που σκοπεύει να εξετάσει δεν του επιτρέπει ούτε τον σχεδιασμό, π.χ. ενός προγράμματος συγένησης προφορικών μαρτυριών, τότε αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ερευνητική ιδέα του (Eco, 1994· Lester, 1997· Bell, 2005· Calgano, Arndt & Hyser, 2008).

Ήδη φάνηκε ότι τα πρώτα ενδεχόμενα κίνητρα του ιστορικού, κατά την επιλογή του αντικειμένου της μελέτης του, αντλούνται από τη μελέτη της υπάρχουσας ιστοριογραφίας και διά της παρατήρησης των τρόπων με τους οποίους εργάζονται οι άλλοι ιστορικοί (ίσως και άλλοι επιστήμονες) σκιαγραφείται ο εμβρυακός κεντρικός πυρήνας μιας ερευνητικής ιδέας. Παράλληλα, όμως, ο ιστορικός είναι μέλος της κοινωνίας του, ώστε, όπως υποστηρίζει ο Γιώργος Κόκκινος, η επιλογή του συναρτάται άμεσα με αυτό που θα ονομάζαμε σε κάθε εποχή «κυρίαρχο επιστημολογικό παράδειγμα»: δηλαδή το σύνολο «των πεποιθήσεων, των αναγνωρισμένων αξιών και των τεχνικών» ή γενικότερα της κρατούσας «“κοσμοθεωρίας”, διαμέσου της οποίας μία επιστημονική ή διανοητική κοινότητα [στην προκειμένη η κοινότητα των ιστορικών] θεάται και αποκωδικοποιεί το σύμπαν, τη φύση, την ιστορία, τα συλλογικά σώματα, τα άτομα, τις δυνάμεις κοινωνικής συντήρησης και μεταβολής, αλλά και τον ίδιο τον εαυτό της» (1989: 23).

Με άλλα λόγια, η επιλογή του αντικειμένου μιας μελέτης αντικατοπτρίζει—είτε το συνειδητοποιεί ο ιστορικός είτε όχι— την αλληλοσύνδεση ανάμεσα στο παρόν του και το παρελθόν που ελκύει το ενδιαφέρον του. Η επιλογή του αναπόδραστα επηρεάζεται ή και εξαρτάται: α') από τα κοινωνικά και πολιτικά ενδιαφέροντα της κοινωνίας του (τα οποία συμμερίζεται και ο ίδιος)· και, β') από τις κρατούσες αξιολογικές ή ερμηνευ-

τικές οπτικές, με βάση τις οποίες παρατηρεί τον ιστορικό χρόνο ως ιστορικός αλλά και άνθρωπος της εποχής του. Καταλαβαίνουμε, επομένως, γιατί η κοινωνική θέση και τα πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας, η επέκταση των εκλογικών δικαιωμάτων και πολλά άλλα θέματα ήταν σχεδόν απίθανο να αποτελέσουν αντικείμενο ιστορικής μελέτης τον 18<sup>ο</sup> ή τον 19<sup>ο</sup> αιώνα. Παρομοίως, το φάσμα των επιλογών ενός ερευνητικού αντικειμένου διευρύνεται με γνώμονα τα διαθέσιμα σε κάθε εποχή μεθοδολογικά εργαλεία της ιστορικής επιστήμης. Με άλλα λόγια, ο ιστορικός του 21<sup>ου</sup> αιώνα είναι πιθανό να αποτολμήσει την εξέταση ερευνητικών αντικειμένων που κάποιος συνάδελφός του έναν αιώνα νωρίτερα ούτε καν θα φανταζόταν πως είναι δυνατό να μελετηθούν από την επιστήμη της ιστορίας. Αλλά σήμερα ο ιστορικός μπορεί να βασιστεί α') στα μεθοδολογικά και αναλυτικά εργαλεία που έχει την πολυτέλεια να διαθέτει από τους προγενέστερους συναδέλφους του· β') σε εκσυγχρονισμένες τεχνικές αφηγηματικής αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας· και έτσι να επιλέξει το θέμα του με γνώμονα γ') τον ρόλο, τις ελευθερίες και γενικότερα τις ιδεολογικές λειτουργίες που επιτελεί η ιστορική επιστήμη στο πλαίσιο της σημερινής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας (Κόκκινος, 1989: 23).

Όλα τα παραπάνω ερεθίσματα αλλά και τα εργαλεία που προσφέρει κάθε εποχή στον ιστορικό είναι θεμιτό να προστεθούν ως τρόπον τινά κριτήρια στον κατάλογο που επιχειρήσαμε να καταρτίσουμε εδώ, με σκοπό τη σκιαγράφηση των συνηθέστερων τρόπων αναζήτησης του αντικειμένου μιας ιστορικής μελέτης. Με άλλα λόγια, ο παραπάνω κατάλογος δεν αποτελεί τη μοναδική «συνταγή» για την εν λόγω επιλογή του ιστορικού. Ίσως είναι μία αρκετά συνηθισμένη «συνταγή», την οποία όμως κάθε ιστορικός μπορεί να τροποποιήσει, προσθέτοντας ή αφαιρώντας «συστατικά» και επινοώντας πρόσθετες πρακτικές τεχνικές.

## 4.2 Από την έρευνα και την «ανακάλυψη» των γεγονότων στην ιστορική συγγραφή

Αλλά πώς ακριβώς εργάζεται ο ιστορικός; Η προσωπική μαρτυρία του πολυγραφοτάτου και έμπειρου Καρ σε μια από τις διαλέξεις του το 1961, αποτελεί τη μοναδική ίσως διεξοδική απάντηση που μας προσφέρει η υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία σε αυτό το ερώτημα –και γι' αυτόν τον λόγο αξίζει να αποτελέσει τον κεντρικό άξονα της ανάλυσης σε αυτήν την ενότητα. Στο τέλος της, όμως, θα επιδιώξουμε να διερευνήσουμε τα κίνητρα που ώθησαν τον Καρ να προβεί σε μια τέτοια περιγραφή του έργου του ιστορικού, και αποφεύγοντας να εμποτίσει την αφήγησή του με θεωρητικούς ή άλλους φιλοσοφικούς συλλογισμούς σχετικά με τη φύση της ιστορικής επιστήμης, να εξηγήσει με απλό και εύληπτο τρόπο πώς ακριβώς γράφεται μια ιστορική μελέτη.

Σαν να επιθυμούσε να προλάβει τις ερωτήσεις των φοιτητών του Κέιμπριτζ που άκουγαν εκείνη τη μέρα τη διάλεξή του –είτε και των αναγνωστών της, αφού ο ίδιος φρόντισε, όπως αναφέρθηκε, για την άμεση δημοσίευση ολόκληρης της σειράς αυτών των διαλέξεών του– ο Καρ εισήγαγε το θέμα του ως εξής: «Μερικές φορές, μη ειδικοί με ρωτάνε πώς δουλεύει ο ιστορικός, όταν γράφει ιστορία» (1994: 43). Είναι αλήθεια ότι το ίδιο ερώτημα καλούνται να απαντήσουν σε κάθε εποχή οι ιστορικοί και μάλιστα πολλές φορές είναι αναγκασμένοι να δώσουν μια πειστική απάντηση, για να μη δημιουργήσουν την εντύπωση ότι δεν υπάρχει ένας κοινός ή υποδειγματικός τρόπος έρευνας και συγγραφής μιας ιστορικής μελέτης. Οι μη ειδικοί, άλλωστε, είναι οι πιο απαιτητικοί και δύσπιστοι συνομιλητές του ιστορικού, ακόμη και όταν είναι καλοπροαίρετοι –όταν δηλαδή δεν έχουν πρόθεση να αμφισβητήσουν την αξία της ιστορίας ως επιστήμης, ταυτίζοντάς την υποτιμητικά ίσως με τη λογοτεχνική αφήγηση. Στη συντριπτική πλειονότητά τους, όμως, θεωρούν εκ των προτέρων βέβαιο ότι σε όλες τις επιστήμες –επομένως και στην ιστορία, αφού συγκαταλέγεται μεταξύ των επιστημών– τα στάδια έρευνας, μελέτης και κατάθεσης πορισμάτων ή συγγραφής χωρίζονται μεταξύ τους με σαφήνεια. Δηλαδή «οι περισσότεροι νομίζουν», όπως εξηγούσε και ο Καρ, ότι στη δουλειά του ιστορικού υπάρχουν «δύο σαφώς διακριτές μεταξύ τους φάσεις»: «σ' ένα πρώτο, μακράς διάρκειας, στάδιο» ο ιστορικός

διαβάξει τις πηγές του (πρωτογενείς, άμεσες και έμμεσες και δευτερογενείς) και καταγράφει διαρκώς στα σημειωματάριά του –σήμερα στα αρχεία του υπολογιστή του– τα ιστορικά γεγονότα που έχει «ανακαλύψει»· στο δεύτερο στάδιο «παύει να ασχολείται με τις πηγές του και, με βάση τις σημειώσεις που έχει κρατήσει, αρχίζει να γράφει» (1994: 43-44).

Με αυτήν τη σαφή διαφοροποίηση του πρώτου από το δεύτερο στάδιο της εργασίας του ιστορικού, υποδηλώνεται έμμεσα ότι το αρχικό ερώτημα έρευνας είναι εκ των προτέρων παγιωμένο και αποκρυσταλλωμένο στο μυαλό του, όπως είναι στο μυαλό ενός σεισμολόγου, για παράδειγμα, το ερώτημα γιατί γίνονται σεισμοί. Ως αποτέλεσμα, θεωρείται αυτονόητο ότι αρκεί στη συνέχεια η εμπειρική ή και πειραματική παρατήρηση του υπό εξέταση αντικειμένου, για να αναδυθούν τα απαραίτητα στοιχεία και να καταστεί εφικτή η σύνθεση και ολοκλήρωση της μελέτης του. Παραμένει όμως απαραίλακτη και για τον ιστορικό η θέαση του αρχικού ερωτήματος με το οποίο ξεκινά τη διερεύνηση μιας κοινωνίας του παρελθόντος –όποιου παρελθόντος κι αν έχει επιλέξει να εξετάσει; Προφανώς όχι. Ο Καρ προσέθετε ότι τα στάδια της δουλειάς του ιστορικού δεν χωρίζονται μεταξύ τους τόσο ξεκάθαρα. Ο ίδιος, για παράδειγμα, αντίθετα ίσως από άλλους συναδέλφους του, ξεκινούσε από τα πρώτα στάδια της έρευνας των πηγών και τη συγγραφή, «όχι απαραίτητως του πρώτου κεφαλαίου», αλλά την καταγραφή διάφορων σκέψεων και παράλληλα, ίσως, την πρώτη συγγραφή κάποιων τμημάτων της μελέτης του. Καθώς συνέχιζε την έρευνά του, παρατηρούσε ότι «διάβασμα και γράψιμο προχωρούν παράλληλα». Κατά τη διάρκεια δηλαδή του διαβάσματος «γίνονται προσθαφαιρέσεις, διαγραφές ή αναδιατυπώσεις» στο κείμενο που έχει ήδη γραφεί, διότι, όπως συμπεραίνει με βάση την εμπειρία του, και το «διάβασμα» του ιστορικού «κατευθύνεται και γονιμοποιείται από το γράψιμο»· είναι γεγονός ότι καθώς καταγράφει κανείς τις σκέψεις του, κατανοεί σε μεγαλύτερο βάθος τι ακριβώς αναζητά κι έτσι αξιολογεί καλύτερα «τη σημασία των νέων στοιχείων» που έχει εντοπίσει κατά την έρευνά του (1994: 44).

Ο Καρ, μάλιστα, παρομοίαζε την εργασία του ιστορικού με μια παρτίδα σκάκι. Έτσι, συνέδεε και τα δύο παραπάνω υποτιθέμενα ξεχωριστά στάδια της δουλειάς του αφενός με τον στρατηγικό σχεδιασμό στο μυαλό του παίκτη, αφετέρου με την κίνηση κάθε πιονιού πάνω στη σκακιέρα. Το παράδειγμά του αποδεικνύεται χρήσιμο, γιατί του επιτρέπει να εξηγήσει παραστατικά την αλληλοσυσχέτιση μεταξύ της έρευνας και του παραγόμενου έργου του ιστορικού. Όπως δηλαδή είναι απίθανο να παίξει κάποιος σκάκι και να σχεδιάσει στο μυαλό του τη στρατηγική που θα ακολουθήσει χωρίς να έχει απέναντί του τα πιόνια, το σκάκι αλλά και τον αντίπαλό του, ο οποίος με τις δικές του κινήσεις τον αναγκάζει να αναπροσαρμόζει το αρχικό του σχέδιο, έτσι και «για τον ιστορικό που είναι άξιος του τίτλου του», τα δύο στάδια της έρευνάς του «δεν είναι παρά τμήματα μιας ενιαίας διαδικασίας». Κατά τη διάρκεια δηλαδή της δουλειάς, σχολίαζε ο Καρ, «δεν μπορείς ούτε να τα ξεχωρίσεις ούτε να δώσεις προτεραιότητα στο ένα από τα δύο» στάδια: «διαφορετικά, ή θα γράφεις ιστορία που θα είναι συρραφή γεγονότων χωρίς νόημα, ή θα γράφεις ιστορία-προπαγάνδα, ή θα γράφεις ιστορική μυθοπλασία, στην οποία τα γεγονότα θα χρησιμοποιούνται για διακοσμητικούς μόνο σκοπούς» (1994: 43-44).

Με άλλα λόγια, η αλληλένδετη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο στάδιο του έργου του ιστορικού, διαφέρει ελάχιστα από την ίδια τη σχέση του ιστορικού με τα γεγονότα του· καθώς δηλαδή η έρευνα φέρνει στα μάτια του νέα γεγονότα, συνειδητά ή ασυνειδητά αναδιαμορφώνεται και ο αρχικός συλλογισμός του για το θέμα του, εμπλουτίζονται τα ερωτήματά του και διευρύνεται συνεχώς το ερμηνευτικό πεδίο του. Το στάδιο της έρευνας, συνεπώς, μοιάζει με μια διαδικασία προσωρινής επιλογής γεγονότων και προσωρινής επίσης ερμηνείας και, καθώς προστίθενται γεγονότα, αναπροσαρμόζονται οι αρχικές σκέψεις και σιγά σιγά διαμορφώνονται στο μυαλό του ιστορικού οι απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα της μελέτης του. Είχε δίκιο ο Καρ ότι, αν δεν γίνουν προοδευτικά αυτές οι συνδυαστικές αλλαγές, το κείμενο που θα παραχθεί, είτε θα είναι μια απλή παράθεση γεγονότων (που μάλλον θα μοιάζει με χρονικό, όπως τα μεσαιωνικά χρονικά που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο 5) είτε τελικά θα είναι ένα προπαγανδιστικό ή μυθικό κείμενο –σε αυτήν την περίπτωση ο ιστορικός έχει εκ των προτέρων έτοιμες απαντήσεις στα ερωτήματά του και μέσω της έρευνάς του επιθυμεί να εντοπίσει τα γεγονότα που μπορεί να χρησιμοποιήσει για τη στήριξη

τους. Αλλά για να κατανοήσουμε σε βάθος τις δυσκολίες του ιστορικού, είναι σκόπιμο να εξηγήσουμε τι είναι αυτό που αποκαλούμε «ιστορικό γεγονός».

Είναι αλήθεια ότι πολλοί ιστορικοί θα απέφευγαν ένα γενικό ορισμό, προφανώς διότι είναι δυνατό να προταθούν πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί, και επίσης γιατί, όπως τονίζουν στο αντίστοιχο λήμμα του λεξικού τους οι Οφφενστάντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ, στην εξέλιξη της ιστορίας, από την αρχαιότητα στον Μεσαίωνα και τους Νεότερους χρόνους, αναδύονται πολλοί και ποικίλοι ορισμοί. Με άλλα λόγια, ένα γεγονός – ως το ορίσουμε γενικά ως κάθε «σημαντικό και νέο ιστορικό επεισόδιο, η χρονική έκταση του οποίου ορίζεται από μία αφετηρία και ένα τελικό σημείο»– μπορεί να προσλαμβάνεται και να γίνεται δεκτό με τρόπους που «ποικίλλουν ανάλογα με την απόσταση που έχουν οι φορείς της δράσης από αυτό, ανάλογα με τα γεωγραφικά, κοινωνικά ή ακόμη πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους: [διότι] το “γεγονός” –στον ενικό αριθμό– δεν παύει να θέτει προβλήματα» (2007: 46-48). Οι μη ειδικοί –μεταξύ των οποίων ο Καρ περιλάμβανε ίσως και πολλούς από τους νεαρούς και άπειρους φοιτητές που είχε απέναντί του– που τον ρωτούσαν πώς εργάζεται ο ιστορικός, θα φαντάζονταν ίσως ότι υπάρχει κάτι τρόπον τινά μαγικό στις πηγές, ίσως κάποια ένδειξη ή μια ταμπέλα, που τονίζει ποια είναι τα ιστορικά γεγονότα που πρέπει αναγκαστικά να απομονώσει ο ιστορικός και ποια είναι τα άλλα γεγονότα. Ωστόσο, οι γραπτές πηγές (αφού, κατά την κρατούσα άποψη, οι γραπτές πηγές αποκαλύπτουν τα ιστορικά γεγονότα) προσφέρουν στον ιστορικό συνοπτικά ή μακροσκελή κείμενα κάθε μορφής, αλλά δεν έχουν ενδείξεις ή ταμπέλες. Και όταν υπάρχουν υπογραμμίσεις ή άλλα τυχόν δείγματα έμφασης από τον παραγωγό της πηγής ή κάποιο μεταγενέστερο αναγνώστη, σίγουρα αυτά που επισημαίνονται δεν είναι τα ιστορικά γεγονότα, με την έννοια που θα έδιναν στον όρο όλοι οι ιστορικοί κάθε κοινωνίας και κάθε εποχής, οι οποίοι θα εξέταζαν ενδεχομένως την ίδια πηγή στο πλαίσιο της έρευνάς τους.

Η Χριστοφιλοπούλου με τη σειρά της, στο εισαγωγικό εγχειρίδιό της για τις ιστορικές σπουδές, το οποίο παρουσιάσαμε αρκετά αναλυτικά στο κεφάλαιο 2, προσπαθεί επίσης μάταια να καταλήξει σε έναν ορισμό. «Κάθε μεταβολή αποτελεί γεγονός», μας εξηγεί, αλλά δεν είναι απαραίτητως όλες οι μεταβολές –για παράδειγμα τα φυσικά φαινόμενα– ιστορικά γεγονότα. Κατά την άποψή της, δηλαδή:

*το ιστορικό γεγονός έχει ως επίκεντρο τον άνθρωπο· τη ζωή του, όπως διαμορφώνεται υπό την επίδραση φυσικών φαινομένων (π.χ. ενός σεισμού, εκρήξεως ηφαιστείου) ή καθώς μεταβάλλονται οι υλικές συνθήκες διαβιώσεως· ενυπάρχει ακόμη και η εκδήλωση της θελήσεως και των επιδιώξεων του ατόμου καθώς και ωρισμένες [sic] συναισθηματικές αντιδράσεις. Το ιστορικό γεγονός έχει μοναδικότητα· το ίδιο είναι ανεπανάληπτο. Είναι δηλαδή πράξη ανθρώπινη ατόμων ή ομάδων, που έχει κάτι το αξιωματικόν και ασκεί επίδραση στον ακολουθούντα χρόνο. Καθημερινά συμβαίνουν πολλά γεγονότα. Άλλα εξ αρχής επισημαίνονται ως σπουδαία, πολλά περνούν απαρατήρητα και μερικά εμφανίζονται σημαντικά με την πάροδο του χρόνου. Ο ιστορικός επιλέγει απ' αυτές τις πράξεις ό,τι κατά την κρίση του είναι σημαντικό. Κι εδώ μπαίνει το υποκειμενικό στοιχείο στην εκτίμηση των γεγονότων [...] Έτσι η ιστορική πραγματικότητα αποτελεί σύνολο γεγονότων, που εξελίσσονται στον χρόνο, φαίνονται σημαντικά για την ομαδική εκδήλωση ανθρωπίνης δραστηριότητας και με την συνεχή τους ροή εξακολουθούν να επιδρούν καθοριστικά στο μέλλον της κοινωνικής ζωής (1978: 10-11).*

Φυσικά η Χριστοφιλοπούλου γνώριζε εκ των προτέρων ότι δεν προσέφερε έναν σαφή ορισμό του ιστορικού γεγονότος. Εξηγούσε, μάλιστα, ότι ο ορισμός που πρότεινε ήταν η αρχή μιας σχετικής συζήτησης και όχι το τέλος της. Εξάλλου, η ίδια ανέφερε ότι κάθε ιστορικός επιλέγει ποια από τα πολλά γεγονότα του παρελθόντος, είναι, κατά την κρίση του, σημαντικά για να αναδειχθούν σε ιστορικά γεγονότα, τα οποία αναμφίβολα είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα. Τα υπόλοιπα, που θεωρούνται ασήμαντα, είτε θα περιμένουν κάποιον άλλο ιστορικό, για να τονίσει στο έργο του τη σημασία τους είτε θα καταδικαστούν στη λήθη και την αφάνεια. Άραγε είναι και αυτά μοναδικά και ανεπανάληπτα; Προφανώς είναι. Επομένως, ο ορισμός της ιστορικής πραγ-

ματικότητα, που επιχειρεί η Χριστοφιλοπούλου, φαίνεται να διαμορφώνεται ως εξής: είναι ένα σύνολο μερικών μόνο γεγονότων που στηρίζουν τα επιχειρήματα και τις θέσεις του ιστορικού, ο οποίος τα επιλέγει. Έτσι εξηγείται γιατί ο Καρ μας παροτρύνει, πριν μελετήσουμε τα γεγονότα, να μελετήσουμε τον ίδιο τον ιστορικό: να κατανοήσουμε δηλαδή τι ακριβώς επιδιώκει και πώς σκέφτεται. Εξάλλου, όπως προσθέτει ο ίδιος, «τα γεγονότα δεν είναι σαν τα ψάρια στον πάγκο του ψαρά, αλλά σαν ψάρια που κολυμπούν σε απέραντη, και καμιά φορά δυσπρόσιτη θάλασσα»· που σημαίνει ότι «το τι θα “πιάσει” ο ιστορικός εξαρτάται κυρίως από το σημείο που επιλέγει για να ψαρέψει και από τα σύνεργα που χρησιμοποιεί –σε συνάρτηση πάντοτε με το είδος ψαριού που θέλει να πιάσει» (1999: 37).

Με άλλα λόγια, και τα λεγόμενα ιστορικά γεγονότα, όπως ακριβώς και οι πηγές, δεν έχουν νόημα, πριν την ανακάλυψή τους από τον ιστορικό, αλλά αναμένουν από αυτόν την επιλογή και ανάδειξή τους. Ο Καρ αναλύει και αυτήν τη σκέψη με το εξής απλό και κατανοητό παράδειγμα, που απομονώνει από τη διαδικασία μετατροπής ενός συμβάντος του παρελθόντος σε ιστορικό γεγονός. Το 1850 σε μια μικρή αγγλική κωμόπολη ένας αρτοποιός «ποδοπατήθηκε συνειδητά μέχρι θανάτου από το εξαγριωμένο πλήθος» κατά τη διάρκεια ενός καβγά. Αυτό είναι ιστορικό γεγονός; Το περιστατικό αναφερόταν στα απομνημονεύματα ενός αυτόπτη μάρτυρα και δεν είχε προσελκύσει την προσοχή ιστορικών. Αλλά ένα έτος πριν από τη διάλεξη του Καρ, ένας επιφανής ιστορικός και καθηγητής στην Οξφόρδη το «ανακάλυψε» και μάλιστα το μνημόνευσε σε μια διάλεξή του (λίγο αργότερα το περιέλαβε και στη σχετική μελέτη που δημοσίευσε). «Αυτό μετατρέπει αυτόματα το συγκεκριμένο συμβάν σε ιστορικό γεγονός», αναρωτιόταν ο Καρ; Προφανώς όχι. Αλλά κατά τη γνώμη του, το συγκεκριμένο επεισόδιο είχε ήδη «προταθεί να γίνει μέλος της “εκλεκτής λέσχης” των ιστορικών γεγονότων»· και πράγματι θα γινόταν, αν τα επόμενα χρόνια εμφανιζόταν «πρώτα σε υποσημειώσεις, μετά στο κυρίως κείμενο, και τέλος σε άρθρα και βιβλία για την Αγγλία του 19<sup>ου</sup> αιώνα». Μετά από μερικές δεκαετίες θα είχε ίσως «αποκτήσει την ιδιότητα του αδιαφιλονίκητου ιστορικού γεγονότος». Αλλά ήταν επίσης πιθανό να μην είχε αυτή τη τύχη. Θα μπορούσε δηλαδή να «παραμείνει ξεχασμένο στα τάρταρα των μη ιστορικών γεγονότων του παρελθόντος», από τα οποία ο καθηγητής της Οξφόρδης είχε προσπαθήσει «ηρωικά να το ελευθερώσει». Επομένως, πώς μετατρέπεται ένα συμβάν σε ιστορικό γεγονός; «Η ιδιότητα του ιστορικού γεγονότος είναι τελικά ζήτημα ερμηνείας», και η μοίρα ενός συμβάντος εξαρτάται από αν το επιχείρημα για την υποστήριξη του οποίου το επικαλείται ένας ιστορικός, «θα γίνει δεκτή ως έγκυρη και σημαντική και από άλλους ιστορικούς» (1999: 21-22).

Ο Καρ επέλεξε να περιγράψει με αυτόν τον τρόπο το έργο του ιστορικού, στο πλαίσιο μάλιστα μιας φανταστικής συζήτησης ενός έμπειρου ιστορικού με μη ειδικούς, προφανώς, για να τονίσει την υποκειμενικότητα έναντι της αντικειμενικότητας, που πρωτίστως οι μη ειδικοί –αλλά μεταξύ αυτών και πολλοί ιστορικοί– απαιτούν από την επιστήμη της ιστορίας. Η έννοια της υποκειμενικότητας εδώ δεν προσλαμβάνει αρνητικό περιεχόμενο ούτε αποδίδει την ιδιότητα του λιγότερο επιστημονικού σε μια έρευνα και στα πορίσματά της. Αντίθετα, παραπέμπει στον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης, αντίληψης, επιλογής και οργάνωσης του υλικού, των παρατηρήσεων και των επιχειρημάτων έκαστου ανθρώπου/ιστορικού. Παράλληλα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μέσω αυτής της ανάλυσής του ο Καρ επιδιώκει να τονίσει την τόσο συχνά επαναλαμβανόμενη, από τον ίδιο, άποψη πως το έργο του ιστορικού συντελείται στο παρόν και αναδεικνύει μεταξύ άλλων τον ρόλο του ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν ή, όπως προσθέτει ο Μπλοχ, φανερώνει πώς η κατανόησή του για το παρόν γονιμοποιείται μέσω της επαφής του με το παρελθόν και το αντίστροφο (1994: 64-74). Στο ζήτημα της αντικειμενικότητας της ιστορίας θα επανέλθουμε στο κεφάλαιο 11, όπου μετά την «περιήγησή» μας στην ιστορία της ιστορίας, θα εξετάσουμε πόσο αντικειμενικοί ήταν οι ιστορικοί που έγραψαν την εθνική ιστορία του ή εκείνοι που εκπροσωπώντας τον δυτικό κόσμο παρουσίασαν στο κοινό τους τους μη-δυτικούς πολιτισμούς και τις ιστοριογραφικές παραδόσεις τους.

### 4.3 Τεχνικές και κανόνες στη συγγραφή της ιστορίας

Τα πιο καλογραμμένα ίσως κεφάλαια σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους μπορεί ο ιστορικός να χρησιμοποιεί την αφήγηση, την ανάλυση και την περιγραφή στις μελέτες του, είναι αυτά που περιλαμβάνει στο εισαγωγικό εγχειρίδιο της ιστορίας του ο Μάργουικ. Είναι περιττό να τονίσουμε τη σκέψη του ότι η απαραίτητη αφετηρία της συγγραφής είναι η συστηματική οργάνωση των πληροφοριών, με τις οποίες κάθε ιστορικός επιθυμεί να εμπλουτίσει τα διάφορα τμήματα ενός δομημένου κειμένου. Ο ίδιος κανόνας ισχύει για όλους τους επιστήμονες που χρησιμοποιούν τον λόγο, για να μεταδώσουν τα πορίσματα της έρευνάς τους στην κοινωνία τους, όπως ακριβώς ισχύει για τους δημοσιογράφους, τους απομνημονευματογράφους, τους λογοτέχνες, τους σεναριογράφους, τους δοκιμιογράφους αλλά και όλους τους ανθρώπους, όταν συντάσσουν ακόμη και μια επιστολή.

Ωστόσο, «η αφήγηση είναι ουσιώδης», μας εξηγεί ο Μάργουικ, «γιατί εκφράζει την αλλαγή διαμέσου του χρόνου που αποτελεί τον πυρήνα κάθε ιστορικής γραφής». Σίγουρα όμως δεν αποτελεί το μοναδικό «συστατικό» της κατάλληλης «συνταγής» για την ιστορική γραφή, διότι, αν δεν συνδυάζεται με άλλα «συστατικά», θα οδηγήσει τον ιστορικό στην απλή παράθεση μιας ακολουθίας γεγονότων –και δεν είναι αυτός ο στόχος του. Πράγματι, συνδυάζεται με την περιγραφή, που είναι λιγότερο σημαντική, αλλά είναι επίσης χρήσιμη, διότι επιτρέπει στον ιστορικό να προσθέτει και να αξιοποιεί τις πληροφορίες του. Αλλά τόσο η αφήγηση όσο και η περιγραφή συνυπάρχουν με την ανάλυση, διότι «ενώ η αφήγηση ασχολείται με την αλλαγή διαμέσου του χρόνου, τόσο η ανάλυση όσο και η περιγραφή αποσπούν ένα θέμα από τη ροή του χρόνου και το εξετάζουν, σαν να ήταν στατικό». Το συμπέρασμα, επομένως, στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι ο κάθε ιστορικός είναι υπεύθυνος να επιλέγει τα όρια της εμβάθυνσης στο κείμενό του, όπως ακριβώς και τα όρια της συνδυαστικής χρήσης αφήγησης, περιγραφής και ανάλυσης –με άλλα λόγια, την κατά χρονική σειρά ή κατά θεματική ενότητα επεξεργασία των διάφορων κεφαλαίων ή υποκεφαλαίων του κειμένου του. Η διαπίστωσή μας μέχρι το σημείο αυτό είναι ότι δεν υπάρχουν σαφείς και απαράβατοι κανόνες και ότι οι παραπάνω καλοδιατυπωμένες εξηγήσεις του Μάργουικ στην πράξη δεν λύνουν κανένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ιστορικός στα διάφορα στάδια της συγγραφής του έργου του. Αλλά φαίνεται ότι αυτή είναι και η απώτερη επιδίωξη του ίδιου: να εξηγήσει δηλαδή στους φοιτητές του ότι στην ιστορική γραφή δεν υπάρχουν μαγικές λύσεις, παρά μόνο ίσως κάποιες γενικές τεχνικές. Για παράδειγμα, ότι θα πρέπει 1) να ξεκινούν με την ομαδοποίηση των πληροφοριών τους κατά θεματικές ενότητες σε χρονική ακολουθία· 2) να εναλλάσσουν, κατά την επιλογή τους, την αφήγηση με την περιγραφή και την ανάλυση, αφού πλέον γνωρίζουν τη χρησιμότητά τους· 3) να χωρίζουν το υλικό τους σε επιμέρους χρονικές υποενότητες ή υποπεριόδους με θεματική συνοχή· και 4) να αναζητούν απαραιτήτως τον συνεκτικό ιστό του κειμένου τους, ενδεχομένως μέσω της αφήγησης (δηλαδή της χρονικής ακολουθίας που φαίνεται ως ασφαλέστερη λύση), αλλά χωρίς να διστάζουν, όποτε κρίνουν αναγκαίο, να παρεμβάλουν την περιγραφή και ανάλυση (Marwick, 1985: 178-181). Εξάλλου, ο λόγος είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο και απαιτητικό «εργαλείο», ειδικά, όταν χρησιμοποιείται για την κατάθεση σε ένα ενιαίο και συνεκτικό κείμενο των πορισμάτων μιας έρευνας.

Επομένως, ο κυριότερος ίσως κανόνας –αν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ως κανόνα– τον οποίο θα πρέπει να έχει κατά νου ο ιστορικός, αφορά τη θέση του ανάμεσα στο στάδιο της έρευνας και σε αυτό της συγγραφής, και απαιτεί από αυτόν να γνωρίζει εκ των προτέρων ότι από το τεράστιο πλήθος των στοιχείων που συνήθως συγκεντρώνει, διαβάζοντας πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, θα αξιοποιήσει στο τελικό έργο του μόνο ένα μέρος. Τα υπόλοιπα στοιχεία θα τον βοηθήσουν «σιωπηλά» να κατανοήσει σε βάθος το αντικείμενο που έχει επιλέξει να μελετήσει. Δηλαδή η ιστορική γραφή αρθρώνεται γύρω από ένα σύνολο θέσεων, επιχειρημάτων και ερμηνειών του ιστορικού, που αποτυπώνονται στον κεντρικό ιστό της δομής του κειμένου του (στα κεφάλαια ή και υποκεφάλαια στα οποία επιλέγει να το χωρίσει κατά τη σειρά που ο ίδιος κρίνει κατάλληλη και την οποία παρουσιάζει στα περιεχόμενά του)· και η συνδυαστική χρήση της αφηγημα-



τικής, περιγραφικής ή αναλυτικής αποτύπωσης γεγονότων σε κάθε κεφάλαιο ή υποκεφάλαιο αποσκοπεί στην τεκμηρίωση και τον εμπλουτισμό αυτών των επιχειρημάτων ή ερμηνειών του. Θα πρέπει επίσης να έχει υπόψη του ότι καθώς αυτά τα επιχειρήματα και οι ερμηνείες του αποκτούν υπόσταση, κυρίως μέσω του λόγου του, πολλές φορές ο ίδιος θα αναγκαστεί να ξαναγράψει και μάλιστα αρκετές φορές το ίδιο κομμάτι του κειμένου του, προκειμένου να προχωρήσει στο επόμενο, το οποίο επίσης είναι πιθανό να χρειαστεί να το ξαναγράψει και πάλι αρκετές φορές, για να μεταβεί στο επόμενο και ούτω καθ' εξής.

Επίσης, δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι όλες οι επιλογές του προσαρμόζονται στο είδος του κειμένου που αποφασίζει να γράψει: μονογραφία, κεφάλαιο που πρόκειται να εκδοθεί σε συλλογικό τόμο, διδακτικό εγχειρίδιο, άρθρο προς δημοσίευση σε επιστημονικό περιοδικό ή κείμενο που θα αναγνώσει σε επιστημονικό συνέδριο. Κάθε είδος ιστορικής γραφής μοιάζει να θέτει στον ιστορικό τους δικούς του όρους:

- σε μια μονογραφία ο μοναδικός πρωταγωνιστής που λαμβάνει αποφάσεις, είναι ο ίδιος ο ιστορικός, αλλά η επιλογή τόσο της οργάνωσης της συνολικής δομής όσο και του επιπέδου εμπάθυσης σε κάθε επιλεγμένο επιμέρους ζήτημα είναι εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, που απαιτεί την απόλυτη προσήλωσή του στη μακρά διάρκεια της συγγραφικής διαδικασίας. Γι' αυτόν τον λόγο, ο ιστορικός γράφει συνήθως την οριστική μορφή της εισαγωγής του στο τέλος· μετά την ολοκλήρωση δηλαδή και του επιλόγου ή των συμπερασμάτων του, προκειμένου να είναι σε θέση να περιγράψει με σαφήνεια ποια ακριβώς από τα ερωτήματα, που ίσως φιλοδοξούσε να απαντήσει ή έστω να θέσει, παρουσιάζονται εν τέλει στο κείμενό του.
- κατά τη συγγραφή ενός κεφαλαίου που πρόκειται να ενταχθεί σε συλλογικό έργο, ο ιστορικός οφείλει να προσαρμόσει το συγγραφικό εγχείρημά του στις υποδείξεις και οδηγίες των επιμελητών του συγκεκριμένου τόμου, που έχουν ορίσει και τις κεντρικές επιδιώξεις του συνολικού έργου· και θα πρέπει επίσης να ακολουθεί τις διορθώσεις τους, προκειμένου να αποσβεστεί, για παράδειγμα, ο κίνδυνος επαναλήψεων και επικαλύψεων του ίδιου επιμέρους ζητήματος στα διάφορα κεφάλαια του ίδιου τόμου.
- ακόμη πιο δεσμευτική αποδεικνύεται για τον ιστορικό η διαδικασία της συγγραφής ενός διδακτικού εγχειριδίου. Στην περίπτωση αυτή, τα κυριότερα κριτήρια που τον δεσμεύουν απορρέουν αφενός από το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το έργο του (π.χ. ποια είναι η ηλικία, άρα και το επίπεδο των γνώσεων, των μαθητών για τους οποίους προορίζεται το συγκεκριμένο εγχειρίδιο), αφετέρου από τους στόχους του εκπαιδευτικού συστήματος, οι εκπρόσωποι του οποίου του έχουν αναθέσει αυτό το έργο. Βέβαια, κατά την προετοιμασία ενός πανεπιστημιακού εγχειριδίου που απευθύνεται σε ιστορικούς, όπως το ανά χείρας βιβλίο, ο ιστορικός ανακτά τα περιθώρια της επιστημονικής επιλογής· αλλά δεν ισχύει το ίδιο, αν το υπό επεξεργασία πανεπιστημιακό εγχειρίδιο απευθύνεται σε άλλους επιστήμονες – κοινωνιολόγους, πολιτικούς επιστήμονες ή άλλους.
- κατά την προετοιμασία ενός άρθρου που πρόκειται να περιληφθεί σε επιστημονικό περιοδικό, ο ιστορικός θα πρέπει και πάλι να έχει κατά νου ποιο είναι το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται αυτό το περιοδικό: αν απευθύνεται πρωτίστως σε ιστορικούς ή γενικότερα σε επιστήμονες των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών ή αν εντάσσεται στο ειδικότερο πεδίο, όπου εστιάζεται η έρευνά του. Αν, για παράδειγμα, το θέμα του άρθρου του επικεντρώνεται στην ελληνική ιστορία, αλλά το περιοδικό απευθύνεται στη διεθνή κοινότητα των ιστορικών, προφανώς θα αναγκαστεί να θυσιάσει ένα μέρος της εμπάθυσης στα ζητήματα που επιλέγει, προκειμένου να εφοδιάσει τους αναγνώστες του με τα γενικότερα στοιχεία που θα κρίνει πως είναι απαραίτητα, για να τους βοηθήσουν να κατανοήσουν τα επιχειρήματα και τις ερμηνείες του. Ας παραθέσουμε εδώ ένα παράδειγμα, για να γίνουν αντιληπτές αυτού του εί-

δους οι δεσμεύσεις του ιστορικού. Αν υποθέσουμε ότι το άρθρο του εστιάζεται στις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές που επέφερε το κίνημα της 3<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1843 και ότι δεν απευθύνεται σε ιστορικούς που ειδικεύονται στην ελληνική ιστορία, αναγκαστικά τότε θα επιλέξει να δώσει μεγαλύτερη έμφαση, π.χ. στις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από το κίνημα, ώστε να αναδείξει σε συναδέλφους που δεν γνωρίζουν την ελληνική ιστορική πραγματικότητα, τις ουσιώδεις μεταβολές που επήλθαν μετά το κίνημα, όπως έχει ανακαλύψει στην έρευνά του. Πρόσθετα κριτήρια που θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη του ο ιστορικός κατά τη συγγραφή ενός επιστημονικού άρθρου, είναι η έκταση του, την οποία ορίζει κατά κανόνα το περιοδικό (θέτοντας περιορισμό στον αριθμό των λέξεων έκαστου άρθρου), αλλά και ο τρόπος παράθεσης των υποσημειώσεων και της βιβλιογραφίας (ζητήματα που θα μας απασχολήσουν παρακάτω).

- τέλος, ο σημαντικότερος περιορισμός του ιστορικού που συγγράφει μια ανακοίνωση την οποία θα αναγνώσει σε συνέδριο είναι αφενός η έκτασή της (ο χρόνος που έχει στη διάθεσή του έκαστος ομιλητής κυμαίνεται ανάμεσα στα 15 και 20 λεπτά), αφετέρου η μετάδοση των πορισμάτων της έρευνάς του διά του προφορικού λόγου, και συνήθως με τη δυνατότητα συνδυαστικής προβολής εικόνων, χαρτών, σχημάτων ή ό,τι άλλο κρίνει χρήσιμο ο ίδιος. Με απλούστερα λόγια, στην περίπτωση αυτή ο ιστορικός οφείλει να επιλέξει ποιες από τις βασικότερες θέσεις και ερμηνείες του θα παρουσιάσει στους ακροατές του, ώστε να αναδείξει την πρωτοτυπία και την αξία της έρευνάς του, φροντίζοντας παράλληλα να απαλλάξει το κείμενό του από τις λεπτομέρειες που δεν μπορεί να παρακολουθήσει εύκολα ένας ακροατής –όπως μπορεί ο αναγνώστης ενός κειμένου.

Άλλοι κανόνες που μπορεί ίσως να εντοπίσει ο ιστορικός στα διάφορα εγχειρίδια που κυκλοφορούν σήμερα, για να διευκολύνουν τη συγγραφή ερευνητικών εργασιών –και τα οποία άρχισαν να πολλαπλασιάζονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψήφιων διδασκτόρων– αποτελούν στην πλειονότητά τους χρήσιμες συμβουλές, παρά λειτούργουν ως κανόνες με την ουσιαστική σημασία του όρου. Συνήθως, οι συγγραφείς τέτοιων εγχειριδίων συνιστούν στους ερευνητές: να αποφεύγουν τη χρήση του πρώτου προσώπου στα κείμενά τους· να δίνουν μικρούς τίτλους στα κεφάλαια και υποκεφάλαιά τους· να αποφεύγουν τη δήλωση στόχων που είναι αβέβαιο αν μπορούν να επιτευχθούν, και επίσης την εναλλαγή των χρόνων στην αφήγησή τους, όταν δεν ήταν απαραίτητο· να προσέχουν τη στίξη· να παρεμβάλουν τις απόψεις άλλων επιστημόνων, αναφέροντας ενίοτε και το όνομά τους, προκειμένου να μεταφέρουν και στο κείμενό τους μια ζωντανή εικόνα της επιστημονικής συζήτησης· όταν μνημονεύουν μια άποψη ή πληροφορία που κατέθεσε κάποιος σε προφορική τους συνομιλία, είτε σε τηλεοπτική εκπομπή ή σε κάποια ομιλία του, να αναφέρουν απαραίτητα το όνομά του (αφού είναι αδύνατο να παραπέμψουν στη συγκεκριμένη σελίδα μιας γραπτής πηγής)· και, τέλος, (το αυτονόητο) να διαβάξουν ξανά με προσοχή το κείμενό τους μετά την ολοκλήρωσή του, προκειμένου να διορθώνουν ενδεχόμενα εκφραστικά και συντακτικά σφάλματα ή να βελτιώνουν την εικόνα, γενικότερα, του κειμένου τους (Lester, 1997· Bell, 2005· Calgano, Arndt & Hyser, 2008). Ο Ουμπέρτο Έκο στο δικό του αντίστοιχο εγχειρίδιο προτρέπει τους ερευνητές να μη χάνουν πολύτιμο χρόνο, προσπαθώντας να ξεκινούν το έργο της συγγραφής από το πρώτο κεφάλαιο, να αποφεύγουν τον μακροπερίοδο λόγο, να δημιουργούν αρκετά συχνά νέες παραγράφους και να εξηγούν πάντοτε τους όρους που εισάγουν στο κείμενό τους κατά την πρώτη χρήση τους (Eco, 1994). Θα ήταν χρήσιμο στο σημείο αυτό να τονίσουμε μερικές ακόμη συμβουλές, που ενδεχομένως σημειώνονται σε κάποια από τα σχετικά εγχειρίδια: να αποφεύγεται ο χαρακτηρισμός προσώπων (π.χ. ο αυταρχικός κυβερνήτης, ο δίκαιος βασιλιάς κ.ά.) ή γεγονότων (π.χ. το αποτρόπαιο έγκλημα, η απάνθρωπη τακτική κ.ά.) και επίσης η χρήση όρων που αναδεικνύουν ιδεολογική ή άλλη φόρτιση (π.χ. οι ταλαίπωροι σκλαβωμένοι συμπατριώτες μας)· ενώ, σε μελέτες που εστιάζουν π.χ. στον 18<sup>ο</sup> ή 19<sup>ο</sup> αιώνα, να γίνεται προσεκτική χρήση

όρων το περιεχόμενο των οποίων καθιερώθηκε αργότερα στο εθνικό ή διεθνές λεξιλόγιο (όπως: των όρων «πρόσφυγας» ή «μειονότητες»), και να διευκρινίζεται η σημασία που τους προσδίδεται.

Είναι αλήθεια ότι κάθε ερευνητής και κάθε ιστορικός θα μπορούσε να προσθέσει από την εμπειρία του πολλές άλλες συμβουλές και υποδείξεις. Ωστόσο, στο σημείο αυτό δεν έχουμε σκοπό να καταρτίσουμε έναν γενικό κατάλογο κανόνων/υποδείξεων, αλλά ούτε να υποκαταστήσουμε τα πολλά χρήσιμα και ενδιαφέροντα εγχειρίδια που ήδη έχουν δημοσιευτεί. Αντίθετα, αξίζει να θέσουμε το εξής ερώτημα: Είναι πιθανό ένας ιστορικός να αποκτήσει τα κατάλληλα εφόδια για τη συγγραφή ενός ιστορικού έργου, μελετώντας σε θεωρητικό επίπεδο όλες τις συμβουλές που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, και όλα τα σχετικά εγχειρίδια; «Α, η πρακτική δεν διδάσκεται, μαθαίνεται», θα απαντούσε σε αυτό το ερώτημα ο Αλέξης Πολίτης, διότι «ο καθένας κρίνει κάποιες λύσεις προτιμότερες από κάποιες άλλες –όμως κάτι τέτοιες προτιμήσεις σπάνια μπορούν να αναχθούν σε γενικούς κανόνες». Αλλά ακόμη και αν έχουν ήδη αναχθεί σε κανόνες, είναι απολύτως πειστική η άποψή του ότι «οι κανόνες αξίζουν μονάχα όταν έχουν εσωτερικευθεί» (1989: 172-176).

Όταν, λοιπόν, ένας νεαρός ιστορικός αποτολμά στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του τη συγγραφή ενός έργου, ο καλύτερος «οδηγός» που μπορεί να έχει στο μυαλό του, είναι η παρατήρηση των τρόπων που χρησιμοποιούν για την επίλυση τέτοιων ή παρόμοιων προβλημάτων οι άλλοι ιστορικοί, τα έργα των οποίων έχει μελετήσει. Πώς μπορεί, για παράδειγμα, να παραθέσει στο κείμενό του δύο ή περισσότερες αντίθετες ερμηνείες για το ίδιο ζήτημα, τις οποίες εντοπίζει σε μελέτες που έχουν γράψει άλλοι, πριν από αυτόν; Θα μπορούσε ίσως να τις παραθέσει όλες, ακόμη και όπως ακριβώς τις έχουν διατυπώσει οι εισηγητές τους, αλλά πάντοτε εντός εισαγωγικών. Τα παραθέματα είναι μια πολύτιμη τεχνική του ιστορικού, αρκεί να χρησιμοποιούνται με σύνεση και φειδώ (και όχι κατάχρηση) και να ενσωματώνονται οργανικά στο κείμενό του: αν, για παράδειγμα, από το απόσπασμα που ο ιστορικός επιλέγει να παραθέσει αυτολεξεί εντός εισαγωγικών και με την απαραίτητη υποσημείωση, μία ή οι περισσότερες φράσεις δεν χρειάζονται στην ανάλυση ή τεκμηρίωση της δικής του θέσης, μπορεί να τις παραλείψει, σημειώνοντας στη θέση τους εντός παρένθεσης μερικές τελείες. Όταν πάλι παρατηρεί τη χρήση ενός απαρχαιωμένου όρου, είτε κάποια παλιάς ή ακόμη και λανθασμένης γραφής, θα πρέπει να σημειώσει δίπλα και πάλι εντός παρένθεσης την ένδειξη «sic». Τέλος, αν κάποιο υποκείμενο ή αντικείμενο ενός ρήματος είτε άλλος απαραίτητος όρος μιας πρότασης δεν δηλώνεται στις γραμμές του αποσπάσματος που αυτός έχει επιλέξει να μεταφέρει στο κείμενό του, τότε μπορεί να τον προσθέσει μέσα σε αγκύλες, προκειμένου να αναδείξει το περιεχόμενο του παραθέματός του. Αν, λοιπόν, παραθέσει τις αντίθετες εξηγήσεις του ζητήματος που τον απασχολεί, έπειτα έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει τη δική του άποψη –αυτή είναι μια αρκετά συνηθισμένη λύση στο πρόβλημά του. Θα μπορούσε όμως να αποφύγει ή να δώσει λιγότερη έμφαση στην προσωπική τοποθέτησή του, και στη θέση αυτής να εξηγήσει για ποιους λόγους, κατά την κρίση του, έχουν διατυπωθεί τόσες συγκρουόμενες απόψεις για το συγκεκριμένο θέμα. Είναι χρήσιμο ο ιστορικός να ρωτάει πάντοτε «γιατί», όπως μας εξηγεί ο Μπλοχ (1994: 197-203)· τόσο όταν επιχειρεί το «ταξίδι» του στον ιστορικό παρελθόν μέσω των πρωτογενών πηγών όσο και όταν αποτολμά το παράλληλο «ταξίδι» του στο παρελθόν της επιστήμης του. Ο τρόπος που θα επιλέξει τελικά ο ιστορικός, εξαρτάται από τους στόχους που ο ίδιος θέτει.

Είναι γεγονός, όμως, ότι ιδίως στο αρχικό στάδιο της επιστημονικής πορείας του η ευρηματικότητα του αναπτύσσεται κυρίως μέσω της προσεκτικής παρατήρησης της βιβλιογραφίας που μελετά. Για τον λόγο αυτό αξίζει να εξετάζει πάντοτε προσεκτικά τις μονογραφίες, τα άρθρα και όποιας άλλης μορφής ιστορικά κείμενα βρεθούν στα χέρια του, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο της θεματικής τους ανάπτυξης, αλλά και ως προς τις λύσεις που δίνουν για την επίλυση ακόμη και τέτοιων τεχνικών προβλημάτων και επιπλέον ως προς τις «αδυναμίες» τους –αυτό απαιτεί, άλλωστε, η κριτική μελέτη της βιβλιογραφίας. Όταν, για παράδειγμα, παρατηρεί σε διάφορες μελέτες την εμφάνιση υποκειμένων, όπως ο γηραιός λόγιος, ή οι νεαροί αστοί, είναι χρήσιμο να αναρωτηθεί από ποια ηλικία θεωρείται κάποιος γηραιός ή μέχρι ποια ηλικία εντάσσεται στους νεαρούς. Ισχύουν άραγε σε κάθε εποχή τα ίδια όρια για την περιγραφή μιας ηλικιακής ομάδας; Αν θυμηθούμε τον γνωστό στην ελληνική ιστορία «γέρο του Μοριά», δηλαδή τον πενηντάχρονο Κολοκοτρώνη, όταν ξεκί-

νησε ο ελληνικός Αγώνας, θα τον χαρακτήριζαν άραγε και σήμερα γέρο οι στρατιώτες του σε παρόμοια επαναστατικά στρατόπεδα, η στελέχωση των οποίων τότε σίγουρα δεν στηρίχθηκε (αλλά υπό παρόμοιες συνθήκες ούτε και σήμερα θα στηριζόταν) στην κατάταξη μόνο των ανδρών που θεωρούνταν στρατεύσιμης ηλικίας; Σίγουρα, ο μέσος όρος ζωής εκείνη την εποχή ήταν χαμηλότερος από ό,τι σήμερα. Αξίζει, όμως, να αναρωτηθεί κανείς αν άλλοι πενηντάχρονοι έλαβαν το 1821 τα όπλα ή πώς συνέχιζαν τον βίο τους στα χρόνια πριν το 1821, οι αρματολοί και οι κλέφτες που συμπλήρωναν το πενητηκοστό έτος της ηλικίας τους.

Όταν πάλι ένας ιστορικός διαβάζει σε μια μελέτη ότι οι περισσότεροι πολίτες επιθυμούσαν κάποια δεδομένη στιγμή την παραχώρηση συντάγματος, αυτό σημαίνει ότι ο συγγραφέας της είχε στη διάθεσή του τα αποτελέσματα, για παράδειγμα, ενός δημοψηφίσματος, ώστε ήταν σε θέση να καταλήξει πως ήταν πράγματι οι περισσότεροι που είχαν αυτήν την επιθυμία; Αλλά ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση οι περισσότεροι συνιστούσαν το 55% ή το 95% του συνολικού αριθμού των πολιτών αυτού του κράτους; Αποδεικνύεται μάλιστα ότι η χρήση των συγκριτικών «οι περισσότεροι» ή «οι λιγότεροι» δεν στηρίζεται πάντα σε αριθμητικά στοιχεία που αντλεί ο ιστορικός από τις πηγές του. Αντίθετα, συχνά πρόκειται για διατυπώσεις αρκετά γενικευτικές, που μπορούν να θεωρηθούν και ηθελημένα παραπλανητικές, αφού επιλέγονται (ακόμη και ασυνείδητα), για να ενισχύσουν τα επιχειρήματα του ιστορικού. Αυτό το παράδειγμα προσφέρει εκτός των άλλων ένα διδάγμα στους άλλους ιστορικούς: ότι είναι αθέμιτο να χρησιμοποιούν διατυπώσεις που δεν βασίζονται σε ασφαλείς πληροφορίες των πηγών τους (και τις οποίες οι ίδιοι θεωρούν ασφαλείς μετά από ενδελεχή κριτική αξιολόγηση). Η προσοχή που απαιτείται τόσο κατά την ανάγνωση όσο και κατά τη χρήση τέτοιων διατυπώσεων, μας θυμίζει και πάλι μια άποψη του Μπλοχ: ότι δηλαδή η αντίληψή μας για την ανθρώπινη δράση στο πλαίσιο μιας κοινωνίας και ενός πολιτισμού «είναι διαποτισμένη από τα μαθηματικά» (1994: 123).

Αν θα επιθυμούσαμε να αναζητήσουμε τους σημαντικότερους «νόμους» τους οποίους οφείλουμε να σεβόμαστε κατά τη διαδικασία της ιστορικής γραφής, ένας από αυτούς είναι η αποφυγή παραπλανητικών φράσεων και κάθε γενίκευσης. Αλλά χωρίς αμφιβολία ακόμη σημαντικότερος «νόμος», που φυσικά αφορά όλους τους επιστήμονες, είναι η ερευνητική εντιμότητα: είναι απολύτως αθέμιτο και ανέντιμο να δανειζόμαστε ή να υιοθετούμε απόψεις, επιχειρήματα, συμπεράσματα, σκέψεις ή και προβληματισμούς άλλων προγενέστερων ή σύγχρονων επιστημόνων, χωρίς να παραπέμπουμε στα έργα τους. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί λογοκλοπή, ακόμη και όταν η μεταφορά τους στα κείμενά μας δεν γίνεται αυτολεξεί. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο θεμιτός και νόμιμος τρόπος επιβάλλει τη χρήση υποσημείωσης, όπου καταγράφουμε την πλήρη ταυτότητα της μελέτης (δηλαδή το όνομα του συγγραφέα, τον τίτλο, τον τόπο και χρόνο έκδοσης, συνήθως και τον εκδοτικό οίκο ή το τεύχος και τον τόμο του επιστημονικού περιοδικού, όταν πρόκειται για άρθρο) και επίσης τον αριθμό της σελίδας, όπου αναπτύσσεται η άποψη ή το επιχείρημα που στην ουσία δανειζόμαστε και ενδεχομένως επεκτείνουμε στο δικό μας έργο.

Οι υποσημειώσεις είναι η σημαντικότερη ίσως τεχνική του ιστορικού, που, όπως τονίζει ο Αλέξης Πολίτης, χαρακτηρίζει κάθε επιστημονικό ιστορικό έργο. Στις υποσημειώσεις αναφέρουμε τις πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές από τις οποίες αντλούμε τις πληροφορίες μας, ώστε, πέρα από τον σεβασμό στο έργο των άλλων επιστημόνων, να δώσουμε στον αναγνώστη μας τη δυνατότητα να ελέγξει την αξιοπιστία του έργου μας. Στις υποσημειώσεις μπορούμε επίσης να παραπέμπουμε σε άλλες ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις που εστιάζονται σε κάποιο από τα ζητήματα που εμείς θίγουμε συνοπτικά, αλλά μέσω της μελέτης αυτών των προσεγγίσεων έχουμε κατανοήσει ποια είναι η αξία τους για τη στήριξη ενός επιχειρήματός μας. Δημιουργούμε έτσι και έναν βιβλιογραφικό οδηγό για άλλους ερευνητές, που θα επιδιώξουν μετά από εμάς τη διεξοδικότερη ανάλυση ζητημάτων, τα οποία χρησιμοποιούμε για την τεκμηρίωση των απαντήσεων στα κεντρικά ερωτήματα του υπό εξέταση αντικειμένου που έχουμε επιλέξει. Δηλαδή οι υποσημειώσεις είναι μεταξύ άλλων ένας χώρος πρόσθετης επιστημονικής συζήτησης και σχολιασμού· όπως εξηγεί ο Πολίτης, «ο τόνος της ομιλίας αλλάζει· ο συγγραφέας, είτε επεξηγεί το δικό του κείμενο, είτε παρουσιάζει το υλικό που οδήγησε τη σκέψη του, είτε, ακόμα, προσθέτει κάποιου άλλου τύπου πληροφορία που κρίνει πως δεν θα έπρεπε να τη στερηθεί ο αναγνώστης». Αυτή ακριβώς η αλλαγή του τόνου της ομιλίας είναι εκ προτέρων φανερή, διότι

στις υποσημειώσεις χρησιμοποιούνται πάντοτε μικρότερα γράμματα· πρόκειται για «μια τεχνική δυνατότητα να αποδοθεί οπτικά το χαμήλωμα της φωνής, είναι μια μικρή σκηνοθεσία», που κάποιες φορές επιτρέπει στον ιστορικό «και πιο προσωπικούς τόνους» (1989: 172-183). Τέλος, κάθε επιστημονική ιστορική μελέτη ολοκληρώνεται με την παράθεση των πηγών και της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκαν και εμφανίζονται στις υποσημειώσεις της.

## Βιβλιογραφία

- Bell, Judith (Επιμ.). (2005). *Πώς να συντάξετε μια επιστημονική εργασία. Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, μτφρ. Ελεάνα Πανάγου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bloch, Marc. (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Calgano, Michael J., J. Chris Arndt & Raymond M. Hyser. (2008). *Doing History. Research and Writing in the Digital Age*. Boston: Thomson, Wadsworth.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. (1978). *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Αθήνα [φωτομηχανική επανέκδ. της πρώτης έκδοσης, 2005].
- Eco, Umberto. (1994). *Πώς γίνεται μια διπλωματική εργασία*, μτφρ.-εισαγωγή Μαριάννα Κονδύλη. Αθήνα: Νήσος.
- Κόκκινος, Γιώργος. (1989). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, 3<sup>η</sup> Έκδοση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Lester, James D. (1987). *Writing Research Papers. A Complete Guide*, 5<sup>η</sup> Έκδοση. Glenview, Illinois: Scott, Foresman & Co.
- Marwick, Arthur. (1985). *Εισαγωγή στην ιστορία*, μτφρ. Κρίστη Τρίγκου. Αθήνα: Εκδόσεις Π. Κουτσούμπος (Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Αγγλίας).
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκοτσίνας. Αθήνα: Κέδρος.
- Πολίτης, Αλέξης. (1989). Υποσημειώσεις και παραπομπές. *Μνήμων* 12, 172-183.

## **Κεφάλαιο 5: ... και για την εξέλιξη της ιστορίας: Μια ιστορία της ιστορίας από τον Ηρόδοτο στο Διαφωτισμό**

Στο κεφάλαιο αυτό, που είναι και το εκτενέστερο του βιβλίου, θα περιγράψουμε την ιστορία της ιστοριογραφίας από την εποχή του Ηρόδοτου μέχρι τον 18<sup>ο</sup> αιώνα και θα αναλύσουμε συνδυαστικά τη χρήση της ιστορίας και την ανάγκη της γνώσης του παρελθόντος στην πορεία του χρόνου, εστιάζοντας στις καινοτόμες ιδέες και αρχές, με τις οποίες εφοδίασαν η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός τις κοινωνίες, τις επιστήμες και κυρίως την επιστήμη της ιστορίας. Στόχος μας, όμως, είναι να αποφύγουμε μια κατά χρονολογική σειρά παράθεση ονομάτων και νεοεμφανιζόμενων μεθοδολογικών τεχνικών και επίσης να κατανοήσουμε ότι η εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης θα πρέπει να αναζητηθεί στη σταδιακή ιδεολογική ωρίμανση των πολιτικών κοινωνιών, την πρόοδο των επιστημών, τη διάδοση των βιβλίων και της παιδείας και στη μορφή των εκάστοτε πολιτικών καθεστώτων· εν κατακλείδι, ότι η ιστορική γνώση δεν αποτελούσε απαραίτητα κοινωνικό αίτημα προγενέστερων εποχών, όπως αντιλαμβανόμαστε ένα τέτοιο αίτημα σήμερα.

Στην πρώτη ενότητα θα παρουσιάσουμε τους σημαντικότερους ιστορικούς της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, ως μέλη της κοινωνίας και της εποχής τους, να μας εξηγούν οι ίδιοι μέσα από το έργο τους, για ποιους λόγους αφοσιώθηκαν στην κοπιαστική εργασία της ανασύνθεσης του παρελθόντος και πώς αντιλαμβάνονταν τον ρόλο του ιστορικού· πώς επέλεξαν το αντικείμενο της μελέτης τους, τις πηγές, τις αφηγηματικές τεχνικές και τη μεθοδολογία τους και εν τέλει ποια ήταν τα ερωτήματα που υπέβαλαν στα δρώντα πρόσωπα του υπό εξέταση παρελθόντος τους· αλλά και γιατί θεώρησαν ότι η γνώση για το παρελθόν θα ωφελούσε τους συγχρόνους τους. Αναγκαστικά, στις παρακάτω σελίδες θα παρουσιαστούν οι απόψεις λίγων μόνο ιστορικών του παρελθόντος, αυτών που έμειναν γνωστοί για το έργο τους στη μακράς διάρκειας διαδικασία επιλογών που χωρίζει τη δική τους από τη δική μας εποχή. Με άλλα λόγια, θα πρωταγωνιστήσουν αυτοί που με τις ιδέες και το έργο τους θα μας βοηθήσουν, όσο το δυνατό περισσότερο να κατανοήσουμε την εξέλιξη της ιστορίας και θα απουσιάζουν πολλοί άλλοι, δηλαδή οι περισσότεροι, ιδίως στη δεύτερη ενότητα, όπου εξετάζεται η ιστοριογραφική παραγωγή από το τέλος της ρωμαϊκής εποχής μέχρι τον 18<sup>ο</sup> αιώνα. Για πρακτικούς λόγους επίσης θα απουσιάσουν από αυτό το κεφάλαιο οι μη δυτικές ιστοριογραφίες και οι μη δυτικοί ιστορικοί. Θα ήταν αδύνατο, άλλωστε, να συμπυκνωθούν σε ένα μόνο κεφάλαιο, έστω και οι κυριότερες εξελίξεις, οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι και οι σημαντικότερες ιδέες και καινοτομίες στην παγκόσμια ιστορία της ιστοριογραφίας: οι μη δυτικές ιστοριογραφίες θα μας απασχολήσουν –συνοπτικά μόνο– στο κεφάλαιο 11. Έτσι, τον επίλογο αυτού του κεφαλαίου θα προσφέρουν οι ιδεολογικοί νεωτερισμοί του Διαφωτισμού, για να μας επιτρέψουν να παρακολουθήσουμε στη συνέχεια του βιβλίου –ακολουθώντας την υπόδειξη του Μαξ Βέμπερ (Max Weber, 1864-1920)– με ποιους τρόπους και για ποιους λόγους τα στάδια της ιστορικής σκέψης, αλλά και τα κίνητρα της ιστορικής έρευνας μεταβάλλονται παράλληλα με την ίδια την ιστορία.

### **5.1 Η «γένεση» της ιστορίας, συνέχειες, ασυνέχειες και σταθμοί**

Η πρώτη παραδοχή που προσφέρει τη λογική αφετηρία μιας απόπειρας περιγραφής της ιστορίας της ιστορικής επιστήμης, είναι η διαπίστωση ότι ιστορικοί υπήρχαν σε κάθε εποχή και «θα ήταν σφάλμα να θεωρήσουμε τους ιστορικούς αυτούς στερημένους επιστημονικότητας» (Marwick, 1985: 51-53), επειδή έζησαν και έδρασαν, πριν από τον 19<sup>ο</sup> αιώνα και τη μετατροπή της ιστορίας σε επάγγελμα ή επειδή δεν συγκαταλέγονται στους επιστήμονες, με την έννοια ότι δεν ήταν απόφοιτοι κάποιου πανεπιστημίου και κάτοχοι ιστορικού σχε-

τικού τίτλου σπουδών. Αρκεί άλλωστε να αναλογιστούμε ότι ο πρώτος γνωστός ιστορικός και επονομαζόμενος «πατέρας» της ιστορίας έζησε στον 5<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., και ο αφοσιωμένος μελετητής της ιστορίας που του απέδωσε αυτόν τον τίτλο τέσσερις περίπου αιώνες αργότερα –ήταν ο Κικέρωνας, (Luce, 1997: 26-42) και είχε διακρίνει στο έργο του τολμηρές απόπειρες έρευνας πεδίου, διάσπαρτους πειραματισμούς, που αποσκοπούσαν στη δημιουργία ενός μεθοδικά οργανωμένου συστήματος παρατήρησης, σύγκρισης και ιστορικής ερμηνείας και ενδεχομένως κάποιες ακατέργαστες ως προς τις θεωρητικές βάσεις τους φιλοσοφικές επιδιώξεις.

### 5.1.1 Γιατί οι άνθρωποι γράφουν ιστορία;

Φυσικά, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεύς ξεκίνησε την κοπιαστική ερευνητική περιπέτειά του, για να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις των αναγνωστών του μερικούς ή πολλούς αιώνες μετά τον θάνατό του. Θα πρέπει μάλλον να συμφωνήσουμε με όσους τον παρομοιάζουν με ποιητή, αφού οι ποιητές είχαν κύρος στην εποχή του. Αλλά ήταν ένας ποιητής που αποπειράθηκε να ξεπεράσει τους άλλους και να επεξεργαστεί σε πεζό λόγο μια διαφορετική αφηγηματική τεχνική παρουσίασης των πράξεων του παρελθόντος, επηρεασμένος προφανώς από τους Ίωνες χρονικογράφους και γεωγράφους (όπως τον Εκαταίο τον Μιλήσιο, τον οποίο αναφέρει αρκετές φορές στο έργο του). Θα μπορούσαμε μάλιστα να τον φανταστούμε να απαγγέλλει ο ίδιος τα καλύτερα κομμάτια του έργου του, με τη φιλοδοξία να εντυπωσιάσει τους ακροατές του (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 30· Burrow, 2014: 39) και παράλληλα ίσως να τους πείσει να προσεγγίσουν πιο ρεαλιστικά το παρελθόν τους. Αλλά είναι λάθος να υποθέτουμε ότι, πριν από είκοσι ή είκοσι πέντε αιώνες, οι άνθρωποι και οι κοινωνίες αναζητούσαν στην ιστορία τους ρεαλιστικές αποτιμήσεις των περασμένων πράξεων, με την έννοια που αποδίδουμε σήμερα στον όρο ρεαλισμό.

Ας μη λησμονούμε ότι κατά τη μετάβαση από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή, οι άνθρωποι ήταν απόλυτα εξοικειωμένοι με τον μύθο. Στις μεγάλες γιορτές τους ή στα καθημερινά συμπόσια τους άκουγαν με θαυμασμό τους επαγγελματίες πια ραψωδούς να εξιστορούν μέσα από μύθους μεγαλειώδεις πράξεις, προγενέστερες πολεμικές περιπέτειες και άθλους ηρώων. Γιατί να υποθέσουμε ότι δεν τους αρκούσε ο μύθος; Εξάλλου, ο μύθος μπορεί να ικανοποιήσει με θαυμάσιο τρόπο την ανάγκη των ανθρώπων να αποκαταστήσουν φαντασιακά τη «συνέχεια» της ζωής, συνδέοντας το παρόν με το παρελθόν τους, αλλά και το ανθρώπινο περιβάλλον τους με την αδάμαστη φύση ή και τις ανώτερες δυνάμεις των θεών. Αρκετά εύκολα ο μύθος εντυπωσιάζει με τη ζωντάνια του, αλλά και χάρη στον πλούτο των στοιχείων που περιλαμβάνει. Τις περισσότερες φορές μάλιστα μοιάζει αξιοσημείωτα ρεαλιστικός και πραγματικός, σαφής και εύκολα κατανοητός και επίπλεον διδακτικός, ενώ παράλληλα βρίθει συμβολικών μηνυμάτων, που διευκολύνουν τους ανθρώπους να δώσουν απαντήσεις σε όλα σχεδόν τα ερωτήματα που είναι πιθανό να τους απασχολούν: όσον αφορά, για παράδειγμα, τη μορφή και λειτουργία των θεσμών τους, τα αίτια ενός πολέμου ή κάποιας καταστροφής ή ακόμη και το σύνολο των αισθημάτων ή των ιδεών που τους ενώνουν και τους διαφοροποιούν από τις ξένες κοινωνίες –αυτό που θα περιγράφαμε σήμερα με τους όρους «κοινωνική νοοτροπία» ή «εθνική ιδεολογία» (Finley, 1959: 3).

Ακόμη κι αν ο Ηρόδοτος θέλησε να απομακρυνθεί από την άκριτη αποδοχή του μύθου, ήταν απίθανο να απορρίψει τελείως την αξία του. Δεν θα ήταν φυσικό, άλλωστε, να επιδιώκει την αξιοποίηση των κυρίαρχων μύθων της εποχής του και, αναδεικνύοντας την ελκυστική φανταστική διάστασή τους, να προσπαθεί να περιγράψει τις διαφορές και αντιθέσεις, για παράδειγμα, Ελλήνων και βαρβάρων; Ή να θέλει να εξηγήσει στη βάση μύθων ή και στερεοτύπων, πόσο λογική ή και αναμενόμενη ήταν η ελληνική νίκη εναντίον των Περσών και, εν τέλει, η ανωτερότητα της πόλης κράτους συγκριτικά με τα άλλα συστήματα διακυβέρνησης; Πώς θα μπορούσε να μην πιστεύει ο ίδιος στους οiwονούς, τους χρησμούς, τις θεϊκές παρεμβάσεις και τα προφητικά όνειρα, αφού ήταν άνθρωπος της εποχής του (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 32· Αρώνη-Τσίχλη,



2008: 26· και Burrow, 2014: 43-44); Είναι αλήθεια όμως ότι ο Ηρόδοτος, παρά τη σύγχυση που φαίνεται να διέπει τη σκέψη του σε ό,τι αφορά τη συσχέτιση ανάμεσα στις αποφάσεις των ανθρώπων, τη μοίρα τους και τις επιθυμίες των θεών, καταλήγει να αποδέχεται ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι καθορίζουν τη ζωή τους, ότι οι αδυναμίες τους είναι η βασική αιτία που εξηγεί την πτώση και την παρακμή τους –παρά το γεγονός ότι στα έργα των προγενεστέρων του όλα αποδίδονταν σχεδόν αποκλειστικά στη βούληση των θεών– και ότι, εν τέλει, είναι οι ικανότητες των ίδιων των ανθρώπων, παρά οι ευεργεσίες των θεών, που οδηγούν στους θριάμβους τους (Breisach, 1994: 14).

Δυο περίπου γενιές αργότερα, αλλά και μετά από συνταρακτικές εξελίξεις που είχαν αλλάξει εντυπωσιακά τον τότε κόσμο, ο Ξενοφών (428- περίπου 350 π.Χ.) επαναφέρει στα έργα του την εξηγητική δυναμική της επίδρασης του θεϊκού παράγοντα, ιδίως σε ό,τι αφορά το τυχαίο και το απρόσμενο, αυτό δηλαδή που ο ιστορικός αδυνατούσε να ερμηνεύσει. Παράλληλα, όμως, και ο Ξενοφών επεσήμαινε την άγνοιά του, ακολουθώντας στο σημείο αυτό το παράδειγμα του Θουκυδίδη (460- ίσως 398 π.Χ.) (Dillery, 1995: 36-37). Η τύχη αποκτά σημαντική θέση ως ερμηνευτικός συντελεστής της εξέλιξης στην ιστορία της Ρώμης του Πολύβιου (περίπου 210-125 π.Χ.), του πιο ένθερμου ίσως οπαδού των μεθοδολογικών αρχών του Θουκυδίδη και συνάμα του ιστορικού που, όπως θα φανεί παρακάτω, τοποθετείται στη μετάβαση από την ιστοριογραφία της αρχαιότητας σε εκείνη των ρωμαϊκών χρόνων. Στο έργο του η τύχη σχεδόν προσωποποιείται και άλλοτε ταυτίζεται με τη συγκυρία, προσφέροντας την εξήγηση που είναι αδύνατον να επιτευχθεί με την ανθρώπινη λογική (Burrow, 2014: 99-100).

Άραγε ήταν μόνο ο Θουκυδίδης που απέρριπτε εξ ολοκλήρου τον μύθο και τις θεϊκές παρεμβάσεις; Η απάντηση που αναδεικνύει το έργο του είναι ότι αυτός απέφευγε συστηματικά οτιδήποτε δεν μπορούσε να εξηγήσει με βάση τη λογική. Δεν καταπιάστηκε, για παράδειγμα, με τη μάταιη προσπάθεια να εξηγήσει γιατί εκδηλώθηκε το 430 π.Χ. η πανώλη στην Αθήνα. Αντίθετα, φαίνεται πως θεώρησε τυχαίο ζήτημα που δεν επιδεχόταν ερμηνείας, ακόμη και το γεγονός ότι και ο ίδιος προσβλήθηκε από την ασθένεια αλλά, αντίθετα από πολλούς, άλλους επέζησε. Ενδεχόμενες εξηγήσεις ή και συναισθηματισμοί θα ενδιέφεραν τον συγγραφέα μιας ιστορίας που θα αποσκοπούσε στην ψυχαγωγία των αναγνωστών του. Ο Θουκυδίδης, όμως, εστίαζε την προσοχή του στην πρακτική χρησιμότητα της ιστορίας και στον διδακτικό χαρακτήρα της. Η ιστορία, κατά τη γνώμη του, ήταν μια ανασύνθεση του παρελθόντος που αποσκοπούσε στην αποσόβηση του κινδύνου να επαναληφθεί με τον ίδιο τρόπο στο μέλλον ό,τι είχε συμβεί στο παρελθόν. Όσον αφορά, λοιπόν, τη ραγδαία εξάπλωση της πανώλης, αυτό που έκρινε πως έπρεπε να αναλύσει, ήταν ότι οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να καταπολεμήσουν την ασθένεια, ότι οι εκκλήσεις τους στους θεούς ή η προσφυγή τους στα μαντεία δεν βοήθησαν στην αντιμετώπισή της και επίσης ότι στα θύματά της περιλαμβάνονταν και «καλοί» και «κακοί» (είναι γνωστό, άλλωστε, ότι ανάμεσα στα θύματα ήταν και ο Περικλής).

Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, οι χρήσιμες διαπιστώσεις ή τα διδάγματα που απέρρεαν και ήταν αξιομνημόνευτα σχετιζόνταν με τις ευρύτερες επιπτώσεις της επιδημίας στην αθηναϊκή κοινωνία. Από την άλλη, όμως, ο Θουκυδίδης προχωρούσε ένα βήμα περισσότερο και περιέγραφε αναλυτικά τα συμπτώματα και την εξέλιξή της ασθένειας, με σκοπό, όπως τόνιζε, αν κάποια στιγμή εκδηλωθεί και πάλι, να είναι εύκολα αναγνωρίσιμη. Επίσης, σε όλο το έργο του επέλεγε με αυστηρά κριτήρια τα γεγονότα που περιέγραφε, και επιχειρούσε με οξυδέρκεια και ρεαλισμό εμβριθείς αναλύσεις, με απώτερο στόχο να εμπλουτίσει τις εμπειρίες των αναγνωστών του σε σχέση με τις πρωτοβουλίες, τη συμπεριφορά και τις αντιδράσεις των ανθρώπων στις κρίσιμες και περίπλοκες συνθήκες του υπό εξέταση πολέμου (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 33-35· Burrow, 2014: 66-68). Σίγουρα, υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές στα έργα των διάφορων ιστορικών και αυτές οφείλονται, τόσο στους στόχους που έθεσε ο καθένας τους κατά τη συγγραφή του έργου του όσο και στις ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις της εποχής στην οποία έζησε.

Ο Ηρόδοτος ανήκε στη γενιά που επηρεάστηκε καθοριστικά από τους Μηδικούς πολέμους, που αποτέλεσαν και το αντικείμενο της μελέτης του. Κατά μια εκδοχή, γεννήθηκε λίγο, πριν από τη ναυμαχία της Λάδης (494 π.Χ.), η οποία σήμανε το άδοξο τέλος της Ιωνικής Επανάστασης και αποτέλεσε την αφορμή για

τη μεταφορά της ελληνοπερσικής σύγκρουσης από τις μικρασιατικές αποικίες στις μητροπόλεις του ελλαδικού χώρου. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, γεννήθηκε στα μέσα περίπου της δεκαετίας που ξεκίνησε με τη σχεδόν αποκλειστικά αθηνο-περσική αναμέτρηση στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) και ολοκληρώθηκε με τη γενικευμένη σύγκρουση των συμμαχικών πια πόλεων κρατών του ελλαδικού χώρου εναντίον των Περσών στις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα (480 π.Χ.). Όποια εκδοχή κι αν είναι σωστή, οι Μηδικοί πόλεμοι ήταν το σημαντικότερο γεγονός της εποχής του και προπάντων της γενέτειράς του, που μαζί με τις άλλες μικρασιατικές αποικίες αποτέλεσαν τον χώρο όπου συναντήθηκαν και συγκρούστηκαν δύο διαφορετικοί κόσμοι. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση αυτή θα μπορούσε να ειπωθεί ως η σοβαρότερη πρόκληση στη σχέση μεταξύ των μητροπόλεων και των αποικιών από την εποχή των αποικισμών. Ποιος θα ήταν στο εξής ο ρόλος της εθνοτικής διαφορετικότητας στο μεταβαλλόμενο πλέγμα των εξωτερικών σχέσεων του ελληνικού κόσμου με τους «άλλους»;

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, αν αυτό το ερώτημα απασχόλησε έντονα τον Ηρόδοτο. Είναι φανερό, όμως, ότι ο ίδιος δεν περιορίστηκε στην περιγραφή και εξήγηση των αιτιών του πολέμου. Αντίθετα, επιδίωξε να διερευνήσει τη διαφορετικότητα Ελλήνων και βαρβάρων, παρακινούμενος ίσως και από την υπερηφάνειά του για την επικράτηση των πρώτων, αλλά προφανώς και από την επιθυμία του ως εκπρόσωπος της τότε διασποράς να περιορίσει την άγνοια των ομογενών του, όσον αφορά τον πολιτικό πολιτισμό των ηττημένων. Οι εικόνες, άλλωστε, των εξωτικών πολιτισμών και των μακρινών τόπων είναι άφθονες και στα ομηρικά έπη, ενώ στα έργα των Ιώνων λογογράφων (π.χ. στην *Περιήγησιν* του Εκαταίου του Μιλήσιου) αποτελούν κοινό τόπο της ιστοριογραφίας που άρχισε να παράγεται μετά τον Ηρόδοτο. Τέτοιες εικόνες δεν λείπουν από τα έργα του Θουκυδίδη και αργότερα του Πολύβιου. Στην ιστορία όμως του Ηρόδοτου εμφανίζονται όχι απλά, για να καλύψουν την περιέργεια των ανθρώπων της εποχής για τους «άλλους» και τη γεωγραφία, αλλά φαίνεται πως εξυπηρετούν και έναν σαφή πολιτικό στόχο: να τονίσουν δηλαδή τους κοινούς δεσμούς μεταξύ των Ελλήνων και, έτσι, να ενισχύσουν την ενότητά τους (Luce, 1997: 2). Στο πλαίσιο του διεθνούς περιβάλλοντος που είχε διαμορφωθεί μετά τους Μηδικούς πολέμους, η επίτευξη αυτού του στόχου θα ήταν λογικό να απασχολεί εντονότερα έναν αυτόχθονα μιας μικρασιατικής αποικίας από ό,τι τους γηγενείς των ελλαδικών μητροπόλεων. Παράλληλα, η σκέψη αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τον Ηρόδοτο ως τον συγγραφέα που αποτόλμησε πρώτος να θέσει σε μια τρόπον τινά ενιαία χρονολογική βάση την εξέλιξη των διαφορετικών τόπων και πολιτισμών –αν και το πετυχαίνει κυρίως στα χρόνια μετά την Ιωνική επανάσταση. Η ιστορία του, που μπορεί να περιγραφεί ως ένα είδος πολιτισμικής ιστορίας, πλούσιας σε περιγραφές ηθών, εθίμων και πολιτικών συστημάτων διαφορετικών λαών, πόλεων ή ευρύτερων περιοχών, καταλήγει στον πανηγυρισμό της νίκης των ελληνικών πόλεων-κρατών (κυρίως της Αθήνας) στους πολέμους τους εναντίον των Περσών. Έκτοτε, η αντίληψη των Ελλήνων σχετικά με το παρελθόν επικεντρώνεται στην τύχη αυτών των πόλεων κρατών, σαν να αναπροσδιορίζεται και το ενδιαφέρον τους για την ιστορία: έτσι οι πρόσφατοι ελληνικοί πόλεμοι αναδεικνύονται τώρα στη σπουδαιότερη συλλογική εμπειρία και συνάμα στο κρίσιμο γεγονός που καθορίζει το ελληνικό μέλλον (Breisach, 1994: 12).

Πράγματι, η έκβαση των πολέμων που εξιστόρησε ο Ηρόδοτος, έδωσε το έναυσμα για τη δημιουργία της πρώτης ελληνικής μεγάλης δύναμης ή σωστότερα υπερδύναμης, με τη σημασία που αποκτά ο όρος στο σημερινό λεξιλόγιο: μιας αθηναϊκής αυτοκρατορίας, η οποία ήλεγχε το ευρύτερο φάσμα των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών εξελίξεων των πόλεων κρατών που αποτέλεσαν τμήμα της. Την αποδυνάμωση αυτής της αυτοκρατορίας στα πεδία των μαχών του λεγόμενου Πελοποννησιακού Πολέμου ανέλαβε να εξιστορήσει ο Θουκυδίδης, που γεννήθηκε μια γενιά περίπου μετά από τον Ηρόδοτο στην ισχυρότερη δύναμη του τότε κόσμου, την Αθήνα. Ο Θουκυδίδης είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει ιδίως όμμασι τα πολιτισμικά επιτεύγματα της ακμάζουσας οικονομίας της και της αλληλένδετης πολιτικής και ιδεολογικής ανάπτυξής της και επίσης να θαυμάσει την επίδραση που ασκούσε η δημοκρατία και η ενεργητική συμμετοχή του πολίτη στα κοινά, τόσο στη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών νοοτροπιών των Αθηναίων όσο και στην ισόρροπη συσχέτιση του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου τους: όλα αυτά τα στοιχεία τα μεταφέρει με διάφορα τεχνάσματα στην ιστορία του, κυρίως μέσα από τις δημηγορίες, με σκοπό να καταδείξει τις συντα-

ρακτικές ιστορικές μεταβολές που επέφερε ο πόλεμος, τον οποίο επέλεξε να εξιστορήσει. Αξίζει, για παράδειγμα, να θυμηθούμε τον περίφημο επιτάφιο λόγο του Περικλή, μέσω του οποίου ο Θουκυδίδης αναθέτει το πρώτο έτος του πολέμου στον Αθηναίο πολιτικό –ο οποίος δεν πρόλαβε να δει την ήττα και την παρακμή της Αθήνας– να περιγράψει και να εξυμνήσει την ακμαιότερη φάση της δημοκρατίας, δηλαδή την ένδοξη αθηναϊκή εποχή που δεν είχε παρέλθει ακόμη –όπως δηλαδή όταν ο Θουκυδίδης έγραφε το έργο του. Με τον τρόπο αυτό προσέφερε στον αναγνώστη του μια σαφή εικόνα του προπολεμικού μεγαλείου και της επιρροής της Αθήνας στο διεθνές σύστημα της εποχής και τον προετοίμασε να κατανοήσει γιατί ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν η σημαντικότερη κρίση της έως τότε ιστορίας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Θουκυδίδης επέλεξε το συγκεκριμένο πόλεμο ως αντικείμενο του έργου του, και όχι απλά επειδή ήταν το κρίσιμο γεγονός των ημερών του, στο οποίο, όπως είναι γνωστό, συμμετείχε και ο ίδιος –ήταν στρατηγός μέχρι την αποτυχία του στη μάχη της Αμφίπολης (424 π.Χ.) και την εξορία του.

Με άλλα λόγια, ο Θουκυδίδης δεν αποπειράθηκε να καταγράψει απλά τη σύγχρονη ιστορία του, αλλά επεδίωξε να ερμηνεύσει τους βασικούς μηχανισμούς, τις κινητήριες δυνάμεις και τα δομικά χαρακτηριστικά του ανταγωνισμού και της σύγκρουσης μεταξύ των δύο ισχυρότερων δυνάμεων, που συνάμα εκπροσωπούσαν τις δύο διαφορετικές πολιτειακές κοσμοθεωρίες του ελλαδικού χώρου μετά τα Μηδικά. Επίσης, είναι ο πρώτος ιστορικός που μας εξηγεί τι είναι, κατά τη γνώμη του, η ιστορία: δεν είναι απλώς μια καταγραφή γεγονότων, που ικανοποιεί την περιέργεια του αναγνώστη και ξεπερνά κατά πολύ τη στείρα γνώση των γεγονότων. Είναι μια εμπειριστατωμένη ανασύνθεση του παρελθόντος, που αναδεικνύει τη δράση του ανθρώπου σε περίπλοκες συνθήκες και επιτρέπει την κατανόηση πίσω και πέρα από τα γεγονότα της αφορμής και της αιτίας που τα προκάλεσαν, αλλά και των συνεπειών τους, καθώς επίσης του ευρύτερου φάσματος των δυναμικών παραμέτρων της αλλαγής. Ο Θουκυδίδης, άλλωστε, δεν θεωρούσε πως η ιστορία και, συνεπώς, το δικό του ιστορικό έργο απευθύνονταν αποκλειστικά και μόνο σε όσους ενδιαφέρονταν για τους αντιπάλους του Πελοποννησιακού πολέμου ή για την πορεία της συγκεκριμένης σύρραξης, αλλά πίστευε ότι η ιστορία είχε διαχρονική αξία (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 34-35· Luce, 1997: 57-69· Burrow, 2014: σ. 48-50).

Αντίθετα, ο τρίτος κατά χρονική σειρά σημαντικός ιστορικός της εποχής, ο Ξενοφών, δεν μας εξηγεί πώς όριζε ο ίδιος την ιστορία ή γιατί καταπιάστηκε με τη συγγραφή της. Για να κατανοήσουμε τις απόψεις του, θα πρέπει να εξετάσουμε το έργο και τα όσα γνωρίζουμε για τη ζωή και τη δράση του. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι γεννήθηκε τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου, ότι ήταν ένας αριστοκράτης που δεν συγκαταλεγόταν στους θαυμαστές των δημοκρατικών ιδεωδών και ότι ήταν αυτόπτης μάρτυρας της αθηναϊκής παρακμής και της ανάδυσης νέων δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο. Κατά τη μετάβαση από τον 5<sup>ο</sup> στον 4<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. πολέμησε στο πλευρό του Κύρου, που είχε εξεγερθεί εναντίον του αδελφού του, του Αρταξέρξη, και έπειτα εξορίστηκε από την Αθήνα. Πριν επιστρέψει και ενταχθεί στον κύκλο των μαθητών του Σωκράτη, έζησε πολλά χρόνια σε ένα κτήμα που του είχε παραχωρήσει η Σπάρτη, την οποία θαύμαζε. Υπήρξε επίσης πολυγραφοτάτος, αρκετά δημοφιλής, τόσο ως φιλόσοφος όσο και ως ιστορικός και στα έργα του περιέγραψε την εποχή του. Έγραψε δηλαδή μια ιστορία της Ελλάδας από το έτος 411 π.Χ., που σταματά η ιστορία του Θουκυδίδη, μέχρι τη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.), δίνοντας έμφαση κυρίως στα γεγονότα που παρακολούθησε ως αυτόπτης μάρτυρας ή σε εκείνα που συμμετείχε ο ίδιος, και παραλείποντας πολλά άλλα που μπορούν να θεωρηθούν σημαντικά. Μας δίνει, λοιπόν, την εντύπωση ότι, αντίθετα από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, αντιλαμβανόταν την ιστορία μάλλον ως ένα είδος απομνημονευματογραφικής αφήγησης. Εξάλλου, φαίνεται πως δεν τον ενδιέφερε να συγκριθεί μαζί τους, αφού στο έργο του ούτε καν αναφέρθηκε στις ιστορίες τους. Στην *Κύρου Ανάβαση*, που ήταν από τα δημοφιλέστερα έργα του, περιέγραψε με κέντρο τον εαυτό του, αν και στο τρίτο πρόσωπο, την εκστρατεία του Κύρου και τις περιπέτειες της επιστροφής των Ελλήνων μισθοφόρων στην πατρίδα –γεγονότα δηλαδή στα οποία συμμετείχε. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιστορία αποτελούσε για τον Ξενοφώντα μια πηγή άντλησης παραδειγμάτων και είχε στόχο, αφενός να συγκινήσει τον αναγνώστη της με την περίτεχνη περιγραφή αξιομνημόνευτων γεγονότων και την ανάδειξη σημαντικών προσωπικοτήτων, αφετέρου να αποκτήσει ηθικό και διδακτικό περιεχόμενο, όπως προφανώς απαιτού-

σε η εποχή του –μια εποχή έντονων μεταβάσεων, κατά τη διάρκεια της οποίας οι πολιτικοί ανταγωνισμοί και η παροδική επικράτηση των ηγεμονιών του ελλαδικού χώρου καθιστούσαν, όσο ποτέ άλλοτε, επιτακτική την ανάγκη της ενότητας των Ελλήνων (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 36-37· Burrow, 2014: 71-76· Dillery, 1995: 249-254).<sup>27</sup>

Ωστόσο, αυτός που μας εξηγεί αναλυτικότερα από όλους τους ιστορικούς της αρχαιότητας πώς αντιλαμβάνονταν ο ίδιος την ιστορία, είναι ο Πολύβιος –ένας Αχαιός αριστοκράτης από τη Μεγαλόπολη της Πελοποννήσου, που γεννήθηκε περίπου εκατόν τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο του Ξενοφώντα, στα χρόνια του πρώτου ή του δεύτερου πολέμου της Ρώμης εναντίον του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας (211-205 π.Χ. και 200-197 π.Χ., αντίστοιχα) και ο οποίος μετά την τρίτη αναμέτρησή τους (172-168 π.Χ.) μεταφέρθηκε ως όμηρος μαζί με πολλούς άλλους Αχαιούς στη Ρώμη. Εκεί όμως είχε την τύχη να συνδεθεί με την οικογένεια του νικητή στον τρίτο Μακεδονικό Πόλεμο, στρατηγού Αιμίλιου Παύλου (229-160 π.Χ.) και να αποκτήσει μέσω αυτής της γνωριμίας του την ευκαιρία να εντυπώσει στη λογική της ρωμαϊκής πολιτικής. Δεν μας προκαλεί έκπληξη, ούτε το γεγονός ότι και ο Πολύβιος επέλεξε να εξιστορήσει τη συνταρακτική εποχή του (φτάνοντας μέχρι την καταστροφή της Καρχηδόνας και της Κορίνθου το 146 π.Χ.) ούτε το ότι αποτόλμησε να συγγράψει μια «καθολική», δηλαδή «παγκόσμια» ιστορία, τέτοια που προφανώς επιζητούσε ο κόσμος του –ένας κόσμος που σχεδόν είχε ενοποιηθεί με κέντρο τη Ρώμη. Τα ερωτήματα πώς και γιατί η Ρώμη κατάφερε να επεκτείνει την κυριαρχία της σε όλα σχεδόν τα μέρη του τότε γνωστού κόσμου, αποτέλεσαν τους κεντρικούς άξονες της μελέτης του. Λειτουργώντας μάλιστα ως τρόπον τινά επαγγελματίας ιστορικός σε μια τόσο πρώιμη εποχή, ξεκίνησε το εγχείρημά του ως προσεκτικός μελετητής της εξέλιξης της έως τότε ιστοριογραφίας: εξέτασε σε βάθος τις ερευνητικές, μεθοδολογικές και αφηγηματικές τεχνικές που εφαρμόσαν οι προγενέστεροί του, αξιολόγησε τη θεματολογία των έργων τους σε συνάρτηση με τις ιδέες και τις επιδιώξεις τους σε ό,τι αφορά τη σημασία και τη χρησιμότητα της ιστορίας και διακήρυξε εξ αρχής την πρόθεσή του να διορθώσει τα σφάλματά τους και να τους ξεπεράσει, γιατί αυτό απαιτούσε, κατά τη γνώμη του, η εξέλιξη της ιστορίας.

Εξάλλου, ήταν πεπεισμένος ότι η ιστορία που απαιτούσε η εποχή του, θα έπρεπε να είναι χρήσιμη και όχι απλά ευαγάγνωστη ή συναρπαστική –αυτό ήταν ένα μάλλον αποτυχημένο και ξεπερασμένο είδος· επομένως, ήταν απαραίτητο να είναι πολιτική και στρατιωτική ιστορία και ο ιστορικός θα έπρεπε να έχει πρακτική εμπειρία, τόσο στα πολιτικά όσο και στα στρατιωτικά θέματα, έτσι ώστε να μπορεί να περιγράφει πειστικά και με ακρίβεια τα γεγονότα του παρελθόντος, αλλά και να προσφέρει στον αναγνώστη του ένα πρώτο στάδιο εκπαίδευσης για τη σταδιοδρομία του πολιτικού. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να περιγράψει μια μάχη στις αληθινές της διαστάσεις, αν δεν ήταν εξοικειωμένος ακόμη και με τη σχετική τοπογραφία και το έργο του στρατιωτικού, για να μπορεί να εξακριβώσει τους μηχανισμούς λήψης των αποφάσεων στην καίρια στιγμή ή τα κίνητρα των δρώντων προσώπων και δυνάμεων, και στη συνέχεια να διακρίνει τα αίτια και τις συνέπειες των γεγονότων; Πώς επίσης θα μπορούσε να καταστήσει χρήσιμη την ιστορία σε μια εποχή που οι καλλιεργημένοι φιλομαθείς και φιλόστορες συνήθιζαν να επιζητούν πολιτικά και δημόσια αξιώματα ή ενδιαφέρονταν να κατανοήσουν τους πολύπλοκους μηχανισμούς της πολιτικής; Αυτούς τους στόχους επρόκειτο να εξυπηρετήσει το είδος της «πραγματικής» ιστορίας που ο Πολύβιος ισχυριζόταν ότι εκπροσωπούσε, αναπτύσσοντας τη βαθύτερη συλλογιστική του για τον ιστορικό με μια σειρά εντυπωσιακών, για τα δεδομένα της εποχής, παραδοχών. Παραδεχόταν δηλαδή ότι ο ιστορικός ήταν αδύνατον να είναι αυτόπτης μάρτυρας όλων των εξελί-

---

<sup>27</sup> Παρόμοιοι προβληματισμοί φαίνεται ότι επηρέαζαν τις αντιλήψεις και άλλων ιστορικών του 4<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. σχετικά με τη σημασία της ιστορίας. Ωστόσο, γνωρίζοντας τα έργα τους μόνο αποσπασματικά, δεν μπορούμε να διερευνήσουμε τις απώτερες προθέσεις ή τα κίνητρά τους. Είναι λογικό λοιπόν να περιοριστούμε στον πανελλήνιο χαρακτήρα που πρόβαλλε ως ανάγκη της εποχής, για παράδειγμα, η ιστορία του Έφορου, που, κατά το πρότυπο του Ηρόδοτου, ξεπερνούσε στην αφήγησή του τα όρια του ελληνικού κόσμου, για να καταδείξει τη σημασία της ενότητάς του (στην *παγκόσμια ιστορία* του που ξεκινούσε από την 'κάθοδο των Ηρακλειδών'), είτε του Θεόπομπου του Χίου που στο ένα έργο του (τα *Φιλιππικά*) εναπέθετε τις ελπίδες του για την ένωση των Ελλήνων στην επιβολή ενός νέου πολιτικού συστήματος υπό το Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας (359-336 π.Χ.).

ξεων που εξιστορούσε· γι' αυτό ήταν αναγκασμένος να στηριχθεί σε αξιόπιστες μαρτυρίες, χρησιμοποιώντας την κριτική ικανότητά του. Τόνιζε ότι ο ιστορικός όφειλε να μην είναι ευνοϊκός ούτε καν απέναντι στην πατρίδα του, αν δεν του το επέτρεπαν τα γεγονότα. Επίσης, επεσήμανε ότι ο θρησκευτικός φανατισμός δεν είχε θέση στην ιστορία, αλλά εξυπηρετούσε μόνο τους πολιτικούς άρχοντες που επιθυμούσαν να ελέγχουν απείθαρχες μάζες. Η άμεση συσχέτιση της ιστορίας με την πολιτική έβρισκε την καλύτερη ίσως αποτύπωσή της αφενός στη θεωρία του για την κυκλική πορεία των πολιτευμάτων και την ανάδυση του μεικτού πολιτεύματος της Ρώμης (που συνένωνε στοιχεία από όλα τα πολιτεύματα)<sup>28</sup> και αφετέρου στην άποψή του ότι ο πολιτικός μπορούσε να αναδειχθεί σε εξάισιο ιστορικό (Luce, 1997: 87-99· Burrow, 2014: 85-100). Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο Πολύβιος περιέγραφε με τον τρόπο αυτό και την πρακτική χρησιμότητα της ιστορίας ως γνωστικού κλάδου που προσέφερε γνώσεις στους πολιτικούς και δημόσιους λειτουργούς, οι οποίοι μπορούσαν μετά τη σταδιοδρομία τους να γίνουν «καλοί» ιστορικοί. Πράγματι, όπως θα φανεί και παρακάτω, οι περισσότεροι ιστορικοί της Ρώμης ήταν πολιτικοί ή κατείχαν σε κάποιο στάδιο του βίου τους δημόσια ή στρατιωτικά αξιώματα.

Η επόμενη διαπίστωση στην οποία οδηγούμαστε, καθώς μελετάμε την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην πορεία του χρόνου, είναι ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονταν μεν σε κάθε ιστορική περίοδο για το παρελθόν, αλλά επιθυμούσαν, όπως είναι λογικό, να απαντήσουν στα ερωτήματα που εκείνοι έθεταν και, φυσικά, με τους εξηγητικούς τρόπους που οι ίδιοι αποδέχονταν ως μέλη των κοινωνιών τους. Επομένως, μόνο στο πλαίσιο της εκάστοτε εποχής μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί ένας άνθρωπος αποτολμά να καταγράψει τα γεγονότα του παρελθόντος, ποιο παρελθόν και ποιο θέμα τον ελκύει, αλλά και γιατί η ανασύνθεση του παρελθόντος ήταν πάντοτε το πεδίο που προσφερόταν για τη διανοητική διεργασία, που σήμερα αποκαλούμε ιστορική επιστήμη.

### 5.1.2 Σύγχρονη ιστορία ή μυθιστορία; Η σχέση του ιστορικού με τις πηγές του

Οι περισσότεροι ιστορικοί από τον 5<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. μέχρι τα χρόνια περίπου του Πολύβιου περιέγραψαν, όπως ήδη φάνηκε, την εποχή τους ή το πρόσφατο παρελθόν. Γιατί άλλωστε να τους ενδιαφέρει το μακρινό παρελθόν, που ήταν «κομμένο και ραμμένο στα μέτρα των αριστοκρατών, προορισμένο να δοξάσει τα γένη τους και τους ίδιους ως απογόνους των ηρώων» (Λιάκος, 2007: 32-33, 54-57); Ακόμη και τα λίγα ιστορικά έργα αυτής της περιόδου που ξεκινούσαν από το μακρινό παρελθόν, όπως και οι τοπικές ιστορίες που αναπτύχθηκαν από τα τέλη του 5<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ., αναμειγνύοντας μύθους, γενεαλογίες και περιστατικά από το παρελθόν της Αττικής (οι λεγόμενες «Ατθίδες») και διάφορων άλλων ελληνικών πόλεων, κατέληγαν κατά κανόνα στο παρόν του συγγραφέα τους. Η ιστοριογραφία άλλαζε προοδευτικά, ακολουθώντας τις πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές αλλαγές του τότε κόσμου μετά την κατάργηση της βασιλείας, την επικράτηση του συστήματος των πόλεων κρατών και την προοδευτική ανάδυση της δημοκρατίας, και οι ιστορικοί είχαν πρόσθετα κίνητρα για να πραγματευτούν την εποχή τους.

Υπήρχε, ωστόσο, και ένας πρακτικός λόγος που παρουσίαζε τη σύγχρονη ιστορία ως το αντίθετο της μυθιστορίας. Το παρελθόν που θα μπορούσαν να ανασυνθέσουν οι συγγραφείς αυτής της εποχής, ήταν αναγκαστικά πρόσφατο, αφού όσα είχαν προηγηθεί στο μακρινό παρελθόν ήταν αδύνατο να επαληθευτούν. Όταν ο Θουκυδίδης υποστήριζε ότι «τα όρια της γνώσης θέτουν και τα όρια της ιστορίας» (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 33), εννοούσε πως η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ιστορικό και τα ίχνη του πα-

---

<sup>28</sup> Η μοναρχία δηλαδή μετατρέπεται σε τυραννία, όταν οι διάδοχοι του βασιλιά θεωρούν τους εαυτούς τους ανώτερα όντα, ασκούν βία και προκαλούν αντιδράσεις· ακολουθεί το πολίτευμα της αριστοκρατίας, όπου την εξουσία ασκούν αυτοί που αντέδρασαν (ή και επαναστάτησαν), αλλά μερικές γενιές αργότερα διαφθείρονται και, έτσι, οδηγούμαστε στην ολιγαρχία, η οποία με τη σειρά της αντικαθίσταται από τη δημοκρατία και αυτή από την οχλοκρατία.

ρελθόντος (τις πηγές του), επηρεάζει σοβαρά και την επιλογή του αντικειμένου της μελέτης του. Ο πρώτος μάλιστα, που είχε τονίσει την ανησυχία του, μήπως περιπέσουν σε λήθη τα θαυμαστά έργα και οι ηρωικές πράξεις του πρόσφατου παρελθόντος του, ήταν ο Ηρόδοτος. Για να αποτρέψει έναν τέτοιο κίνδυνο, ο Ηρόδοτος επινόησε, επεξεργάστηκε και εφάρμοσε συστηματικές μεθόδους συλλογής του τεκμηριωτικού υλικού του. Ταξίδεψε σε πολλούς από τους τόπους, όπου έδρασαν οι λαοί τους οποίους μελετούσε· παρατήρησε την οργάνωση του ιδιωτικού και δημόσιου βίου τους, τα έθιμα, τις συνήθειες και τις νοοτροπίες τους· διάβασε τις επιγραφές τους και συζήτησε με πολλούς ανθρώπους, μάλλον με τη βοήθεια μεταφραστή, και έτσι κατέγραψε τις μαρτυρίες τους· επιπλέον, μελέτησε το επίπεδο της πολιτιστικής, οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξής τους. Με άλλα λόγια, ο Ηρόδοτος αποτόλμησε μια επιτόπια έρευνα και συγκέντρωσε επίσης προφορικές μαρτυρίες. Αλλά αυτή η επιλογή του, τον ενέπλεξε σε μια περίπλοκη σύζευξη παρόντος και πρόσφατου παρελθόντος, η οποία με τη σειρά της απαιτούσε μια αυστηρά πειθαρχημένη και συστηματική ανασύνθεση των υπό παρατήρηση κοινωνικών συστημάτων στην ιστορική τους διάσταση. Το εγχείρημά του ήταν εξαιρετικά φιλόδοξο. Προφανώς, όμως, εντυπωσιάστηκε από όσα είδε κι άκουσε και τελικά προσπάθησε να περιλάβει στο έργο του όσα περισσότερα ήταν δυνατό, παρακάμπτοντας πολλές φορές ακόμη και την τεχνική της κριτικής αξιολόγησης των πηγών του –δηλαδή τη βασική αρχή, όπως διακήρυττε ο ίδιος. Από την άλλη πλευρά, δεν δίστασε να επισημάνει την αντιφατικότητα των πηγών του ή και τη δυσκολία του να ορίσει τα κατάλληλα κριτήρια για την επιλογή των πιο αξιόλογων, ενώ παράλληλα έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τη διάσωση ιστορικών λεπτομερειών –για παράδειγμα, προσπάθησε να καταγράψει ακόμη και τα ονόματα των 300 ανδρών του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες ή κάποιων έστω νεκρών Περσών (Burrow, 2014).

Αν και ο Θουκυδίδης απέρριπτε τις μεθόδους του Ηρόδοτου, το σημείο στο οποίο προφανώς συμφωνούσε μαζί του, ήταν ο μεγάλος κίνδυνος της λήθης του παρελθόντος και συνεπώς της επικράτησης μιας απόλυτα μυθικής ανασύνθεσής του. Παραδεχόταν μάλιστα ότι αν ένας ιστορικός, που αποτολμούσε, όπως ο ίδιος, να γράψει την ιστορία ενός πολέμου τον οποίο έζησε, περίμενε το τέλος του, για να ξεκινήσει τη συγγραφή, η μικρή χρονική απόσταση που θα τον χωρίζε από τα γεγονότα, θα είχε εξαφανίσει την πλειονότητα των πηγών του. Τα ίχνη του παρελθόντος ήταν λογικό και αναμενόμενο να χάνονται με το πέρασμα του χρόνου σε μια εποχή που η συνδυαστική χρήση του προφορικού και του γραπτού λόγου, αποτελούσε σημαντικό γνώρισμα του πολιτικού πολιτισμού όλων των τότε ανεπτυγμένων κρατών –και οι πολιτικοί άρχοντες τους ήταν μάλλον απίθανο να φανταστούν ότι αιώνες αργότερα οι διάδοχοί τους θα παρενέβαιναν με σκοπό τη διάσωσή τους. Η λύση, λοιπόν, που πρότεινε ο Θουκυδίδης για τον ιστορικό που θα πραγματευόταν έναν πόλεμο της εποχής του, ήταν η τήρηση ενός είδους ημερολογίου κατά τη διάρκεια των γεγονότων· με άλλα λόγια, η δημιουργία από τον ίδιο τον ιστορικό μιας αξιόπιστης πηγής, από την οποία, είτε θα μετέφερε στο βιβλίο του τα γεγονότα κατά σειρά είτε, αν αποφάσιζε να επεξεργαστεί εκ νέου τις αρχικές σημειώσεις του, θα αξιολογούσε τη σειρά ή και τη σημασία τους, με γνώμονα τους κύριους άξονες της τελικής αφήγησης και ερμηνευτικής προσέγγισης του κειμένου του (Dillery, 1995: 12-13). Την τελευταία τακτική ακολούθησε και ο ίδιος, προσπαθώντας παράλληλα να ανακαλέσει στη μνήμη του το ακριβές περιεχόμενο των δημηγοριών που παρέθετε (βλ. κεφάλαιο 3), και χρησιμοποιώντας, όπως εξηγούσε ο ίδιος, με μεγαλύτερη προσοχή από ό,τι ο Ηρόδοτος τις προφορικές μαρτυρίες που είχε συγκεντρώσει. Παρόμοιες τακτικές ακολούθησε αργότερα και ο Πολύβιος, που επίσης έδινε έμφαση στην «αλήθεια» των εξιστορούμενων γεγονότων. Επομένως, τόσο για τον Θουκυδίδη όσο και για τον Πολύβιο, αλλά όχι λιγότερο και για τον Ηρόδοτο, η «αλήθεια» της ιστορικής αφήγησης εξαρτάται από την υποδειγματική αξιολόγηση, εξακρίβωση και διασταύρωση της αξιοπιστίας των πηγών τους· με άλλα λόγια, από τις μεθόδους που οι ίδιοι εφάρμοσαν κατά τη συγγραφή της ιστορίας τους.

Φαίνεται μάλιστα ότι όλοι σχεδόν οι ιστοριογράφοι τόνιζαν την αξία της δικής τους μεθοδολογίας (εξαίρεση αποτελεί ο Ξενοφών) και συμφωνούσαν ότι το σοβαρότερο πρόβλημα που θα αντιμετώπιζε ο ιστορικός, αν επιχειρούσε την ανασύνθεση των γεγονότων ενός μακρινού παρελθόντος, ήταν η μεσολάβηση των άλλων ιστορικών –εκείνων δηλαδή που έζησαν τα εξιστορούμενα γεγονότα και λογικά είχαν άμεση πρόσβαση στις αξιόπιστες πηγές που χάθηκαν και ήταν αδύνατον να αξιολογηθούν. Σε αυτήν την περίπτωση, το έργο

του μεταγενέστερου ιστορικού θα ήταν απλά να επαναλάβει με διαφορετικά λόγια, όπως εξηγούσε ο Πολύβιος, αυτά που είχαν περιγράψει ή και ερμηνεύσει οι προγενέστεροί του. Με βάση αυτό το σκεπτικό μπορεί να εξηγηθεί γιατί στον 5<sup>ο</sup> ή και στον 4<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., εν μέρει και στην εποχή του Πολύβιου, επικρατούσε η εντύπωση ότι η εξιστόρηση μιας εποχής από κάποιον συγγραφέα σύγχρονο των γεγονότων ήταν ολοκληρωμένη. Δηλαδή, ακόμη κι αν κάποιος μεταγενέστερος επιθυμούσε να διορθώσει ενδεχόμενα σφάλματα της αφήγησης ή της ερμηνείας του, δεν θα το αποτολμούσε λόγω της αδυναμίας του να στηριχθεί σε αξιόπιστα ντοκουμέντα. Προφανώς γι' λόγο οι περισσότεροι ιστορικοί μέχρι την εποχή του Πολύβιου, ακόμη και αν άσκησαν κριτική στο έργο και τις μεθόδους που είχαν εφαρμόσει οι προγενέστεροί τους, ξεκίνησαν τη δική τους μελέτη από το σημείο που είχαν σταματήσει κάποιιοι άλλοι (Luce, 1997: 100-101): όπως ήδη αναφέρθηκε, ακόμη και ο Ξενοφών που δεν ενδιαφερόταν να αποδείξει την ακρίβεια των μεθόδων του, αλλά και δύο ακόμη από τους ιστορικούς το έργο των οποίων έχει χαθεί ή σώζεται μόνο αποσπασματικά (δηλαδή ο Ανώνυμος του Οξυρύνχου και ο Θεόπομπος ο Χίος), ξεκίνησαν τις δικές τους ιστορίες από το έτος 411 π.Χ. που σταματά η ιστορία του Θουκυδίδη, ενώ ο Πολύβιος με τη σειρά του ξεκινά από το σημείο που σταματούσε τη χαμένη σήμερα ιστορία του Τιμαίος ο Ταυρομένιος (περίπου 350-250 π.Χ.) (Mossé & Schnapp-Gourbeillon, 2005: 37-40).

### 5.1.3 Αξιόλογοι και λιγότερο αξιόλογοι ιστορικοί;

Όπως ήδη φάνηκε, η ιστορία που ενδιέφερε τους αρχαίους συγγραφείς προσλάμβανε το ειδικό περιεχόμενό της, σύμφωνα με τα δεδομένα της κάθε κοινωνίας και της κάθε εποχής, σε σημείο μάλιστα που αυτή η ιστορία δεν απηχούσε μόνο την κουλτούρα της εν λόγω κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη εξελικτική φάση της, αλλά προφανώς αποτελούσε συστατικό στοιχείο της. Ίσως η συνειδητοποίηση αυτής της τελευταίας σκέψης ήταν που είχε παρακινήσει τον Μεγάλο Αλέξανδρο να επιλέξει τον επίσημο ιστοριογράφο του, ο οποίος τον συνόδευσε στην εκστρατεία του: τον διασημότερο τότε ιστορικό, τον Καλλισθένη, συγγενή του δασκάλου του, Αριστοτέλη, και συγγραφέα μιας δεκάτομης ιστορίας της Ελλάδας από το 387 μέχρι το 357 π.Χ.. Επρόκειτο για την πρώτη γνωστή παρέμβαση ενός ηγεμόνα στην ιστορία;

Αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι το σχέδιο του Αλέξανδρου ναυάγησε. Λίγο αργότερα κατηγορήσε τον Καλλισθένη για συνωμοσία και διέταξε την εκτέλεσή του. Έτσι, τα γεγονότα της εκστρατείας κατέγραψαν ένας στρατηγός, ο Πτολεμαίος, ένας μηχανικός, ο Αριστόβουλος, ενδεχομένως και άλλοι άνδρες που συνόδευαν τον Αλέξανδρο, ενώ τη σημαντικότερη ιστορία συνέγραψε, όπως αναφέρεται σε μεταγενέστερα έργα, ο ιστορικός Κλείταρχος, που δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας, αλλά αξιοποίησε τις μαρτυρίες ανδρών που συμμετείχαν στην εκστρατεία. Αλλά μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Πλούταρχος (45-120 μ.Χ.) και ο Αρριανός (92-175 μ.Χ.), υποστήριζαν ότι ο Αλέξανδρος ήταν «άτυχος», διότι δεν είχε δίπλα του αξιόλογους ιστορικούς, για να καταγράψουν τις πράξεις του (Bugrow, 2014: 76-77). Θα μπορούσαμε να στηριχθούμε σε αυτό το σχόλιό τους, ώστε να υποστηρίξουμε πως υπήρξε κάποια παρακμή στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας την εποχή του Αλέξανδρου; Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα δεν είναι εύκολη.

Πρώτα απ' όλα, γιατί δεν γνωρίζουμε σημαντικούς ιστορικούς στο διάστημα που μεσολάβησε από τον Ξενοφώντα μέχρι τον Πολύβιο; Ως πρώτη απάντηση θα μπορούσαμε ίσως να επαναλάβουμε τα ονόματα πολλών ιστορικών, τα έργα των οποίων δεν επιβίωσαν στον χρόνο, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 3. Θα ήταν όμως εξίσου χρήσιμο να αναζητήσουμε πρόσθετες απαντήσεις για την εξέλιξη της ιστοριογραφίας στο μεταβαλλόμενο πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον των ελληνικών πόλεων στις δεκαετίες που μεσολάβησαν από το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου μέχρι την εκστρατεία του Αλέξανδρου. Από τα τέλη ακόμη του 5<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. οι πολυμαθείς σοφιστές που δίδασκαν επί πληρωμή ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων, μούσαν τους μαθητές τους στη ρητορική, με σκοπό να τους εφοδιάσουν με τα απαραίτητα προσόντα για τη διεκδίκη-

ση πολιτικών ρόλων και την άσκηση επιρροής στα κοινά. Καθώς περνούσε ο χρόνος, οι κανόνες της ρητορικής διείσδυσαν στην ιστοριογραφία, δημιουργώντας νέες αφηγηματικές τάσεις, που είχαν στόχο να εντυπωσιάσουν τον αναγνώστη (Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 36-38). Αλλά και πάλι, δεν μπορεί να θεωρηθεί πειστικός ο ισχυρισμός ότι οι ιστορικοί της εποχής του Αλέξανδρου δεν είχαν τις ικανότητες να αντιληφθούν τη διαμορφούμενη πραγματικότητα και, έτσι, να δημιουργήσουν αξιόλογα ιστορικά έργα, που θα ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις των μεταγενέστερων συναδέλφων τους.

Είναι μάλλον πειστικότερη η εκδοχή ότι δεν ήταν αρκετά εύκολο για τους ιστορικούς της εποχής του Αλέξανδρου να εντάξουν στις ιστορίες τους την προσωπικότητα και τη δράση του. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι κάποιιοι από αυτούς είχαν ενθουσιαστεί, όταν ανέλαβε να καταρρίψει τη δύναμη των Περσών. Αλλά είναι πολύ πιθανό ότι πολλοί απογοητεύτηκαν, όταν η εκστρατεία του έλαβε τη μορφή εκπολιτιστικής αποστολής, που είχε στόχο τη δημιουργία μιας τεράστιας αυτοκρατορίας. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, η εκστρατεία και τα κατορθώματά του στρατηλάτη δεν προσείλκυαν το ενδιαφέρον μιας αρκετά μεγάλης ομάδας ιστορικών. Από την άλλη, η βραχύβια αυτοκρατορία του επεκτάθηκε σε πολλές άγνωστες περιοχές «βαρβάρων», οι οποίες ήταν δύσκολο να ενταχθούν στην έως τότε κρατούσα πρακτική ιστορικής αφήγησης, που σπανίως παρήγαγε «παγκόσμιες ιστορίες». Επιπλέον, ο Αλέξανδρος παρουσιαζόταν στους συγχρόνους του ως ένας ήρωας –και ένας ήρωας συνήθως αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο ιστορικών έργων. Από την άποψη αυτή, ο Αλέξανδρος θα χρειαζόταν έναν Όμηρο, ο οποίος θα συνέγραφε σε πεζό λόγο μια ιστορική μελέτη για τη ζωή και τη δράση του. Στη βάση αυτής της λογικής μπορεί ίσως να εξηγηθεί γιατί ακόμη και οι γραμματικοί που εργάστηκαν στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας έστρεψαν την προσοχή τους στο μακρινό παρελθόν και τη διάσωση των παλιών πηγών –κυρίως των ομηρικών ποιημάτων– αλλά δεν ενδιαφέρθηκαν για την εποχή τους ή το πρόσφατο παρελθόν. Μετά τον θάνατό του λίγοι ιστορικοί ενδιαφέρθηκαν για τα πρόσφατα γεγονότα, δηλαδή την επικράτηση του πατέρα του Φιλίππου Β΄ και του ίδιου στον ελλαδικό χώρο (και σήμερα γνωρίζουμε τα έργα τους μόνο αποσπασματικά). Αντίθετα, οι περισσότεροι ασχολήθηκαν με τοπικές ιστορίες και αργότερα ο Πολύβιος τους κατέκρινε, τόσο για την απλοϊκότητα των θεμάτων που επέλεγαν όσο και για την προσπάθειά τους να ψυχαγωγήσουν και να συγκινήσουν το αναγνωστικό κοινό τους (Breisach, 1994: 29-36).

Γνωρίζουμε επίσης τα έργα δύο ιερέων του 3<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. –του πρώτου από τη Βαβυλώνα και του δεύτερου από την Αίγυπτο– που αφηγήθηκαν στην ελληνική γλώσσα την ιστορία των λαών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Αλλά επιδίωξη αμφοτέρων ήταν να συμβάλλουν στην εξοικείωση των νέων ηγετών τους με το παρελθόν των δικών τους λαών, παρά να εξυμνήσουν τον Αλέξανδρο.<sup>29</sup> Έτσι, οι ιστορικοί ασχολήθηκαν με τη βραχύβια αυτοκρατορία του Αλέξανδρου τετρακόσια ή και περισσότερα χρόνια αργότερα. Η βιογραφία του από τον Πλούταρχο (Mossman, 1992: 90-108) και τα σωζόμενα τμήματα των έργων του Αρριανού και του Κουίντου Κούρτιου Ρούφου (Burrow, 2014: 77-82), επιβεβαιώνουν μεταξύ άλλων την προθυμία των συγγραφέων αυτής της εποχής να επιχειρήσουν μια ηρωική παρουσίαση του Αλέξανδρου, όπως περίπου θα την φανταζόταν ο ίδιος. Ο Αρριανός στην *Ανάβαση του Αλεξάνδρου*, ακολουθώντας το πρότυπο των έργων του Ξενοφώντα, όπως φανερώνει και ο τίτλος που επέλεξε, περιέγραψε τον ήρωα-Αλέξανδρο που καταγόταν από μυθικούς ήρωες (τον Ηρακλή και τον Περσέα) και ο οποίος από τα παιδικά του χρόνια επιθυμούσε να μιμηθεί τον Αχιλλέα –προς τιμή του οποίου επισκέφτηκε την Τροία και κατέθεσε στεφάνι στον τάφο του. Παρόμοιες περιγραφές περιέλαβε στο έργο του και ο Κούρτιος, που είχε ως πρότυπό του μάλλον το έργο του Ηρόδοτου.

<sup>29</sup> Πρόκειται για τον Μπενόσους και τον Μανέθωνα που συνέγραψαν τα έργα τους (*Βαβυλωνιακά* και *Αιγυπτιακά*, αντίστοιχα), μάλλον τη δεκαετία του 280 π.Χ.. Στα μέσα περίπου του 1<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ., ο Εβραίος ιστορικός Ιώσηπος κατέκρινε την ιστορία του Μανέθωνα, στον οποίο μάλιστα αποδίδεται, κατά μια εκδοχή, η διαίρεση της αιγυπτιακής ιστορίας σε δυναστείες· βλ. Burrow, 2014: 70. Προφανώς, οι πρώτοι χριστιανοί συγγραφείς και κυρίως ο Ευσέβιος, επίσκοπος Καισαρείας, συμβουλευτήκαν τα *Βαβυλωνιακά*, για να χρονολογήσουν τη δημιουργία του κόσμου και την εποχή του Αδάμ· βλ. Breisach, 1994: 35.



Η διαπίστωση, λοιπόν, στην οποία οδηγούμαστε στο σημείο αυτό, είναι ότι, όπως ακριβώς η επιλογή του υπό εξέταση αντικειμένου και των μεθοδολογικών εργαλείων της έρευνας των εκάστοτε ιστορικών συνδεόταν στενά με το ευρύτερο πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον στο οποίο οι ίδιοι εντάσσονταν, έτσι και τα κριτήρια στα οποία στηρίχθηκε η κριτική της ιστοριογραφίας από τους μεταγενέστερους ιστορικούς, απηχούσε τις ευρύτερες προτιμήσεις ή τάσεις της δικής τους εποχής. Αυτό άλλωστε παραδεχόταν ευθαρσώς στα τέλη του 1<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, όταν συνέκρινε τους δύο σπουδαιότερους ιστορικούς του 5<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. –τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη– για να διδάξει τους συγχρόνους του πώς θα έπρεπε να γράφουν τις ιστορικές μελέτες τους. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Διονύσιος που ήταν και ο ίδιος ιστοριογράφος, αν και όχι τόσο δημοφιλής στο αναγνωστικό κοινό της εποχής, ήταν γνωστός κυρίως ως ρητοροδιδάσκαλος που διατηρούσε τη σχολή του στη Ρώμη. Προφανώς, υπερθεματίζοντας την άποψη που είχε διατυπώσει, πριν από αυτόν, ο κατά μερικές δεκαετίες μεγαλύτερος του, διάσημος νομικός, πολιτικός, φιλόσοφος και ρήτορας Κικέρων, σχετικά με την ανάγκη μιας ριζικής ανανέωσης της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας κατά το πρότυπο της αρχαιοελληνικής, αποφάσισε να συγκρίνει τους δύο ιστορικούς, για να αποδείξει την υπεροχή του είδους της ιστορίας που ο ίδιος ενέκρινε. Το σπουδαιότερο κριτήριο για τη σύγκριση των δύο ιστορικών ήταν η επιλογή του θέματος των έργων τους. Ο ιστορικός δηλαδή θα έπρεπε, κατά τον Διονύσιο, να επιλέγει το θέμα που θα ψυχαγωγούσε τους αναγνώστες του και συνάμα θα ενίσχυε την πατριωτική υπερηφάνεια τους. Με βάση στόχο θα προσδιόριζε στη συνέχεια ποια γεγονότα θα περιέγραφε και ποια θα παρέλειπε, αλλά και ποια θα ήταν γενικότερα η στάση του απέναντι στο θέμα του. Στα περισσότερα σημεία, συνεπώς, αυτής της σύγκρισης «καλύτερος» ιστορικός αποδεικνυόταν ο Ηρόδοτος. Αντίθετα, ο Θουκυδίδης, που μεταξύ άλλων χαρακτηζόταν βαρετός, αφού περιέγραφε τη μία μάχη μετά την άλλη, ξεκινούσε από ένα σημείο κρίσης και παρακμής του ελληνικού κόσμου, από μια κακή στιγμή δηλαδή που θα ήταν καλύτερο να είχε λησμονηθεί (Luce, 1997: 85-86).

Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι ο Διονύσιος αφιέρωσε ένα βιβλίο του στην κριτική της ιστορίας του Θουκυδίδα, ξαναγράφοντας ολόκληρα κομμάτια του αρχικού κειμένου, για να δείξει πώς θα έπρεπε να είχε συνθέσει την ιστορία του ο Θουκυδίδης. Ακόμη και ο Κικέρων, που θεωρείται ο σημαντικότερος θεωρητικός της ιστορίας στη Ρώμη, αποδεχόταν τον Ηρόδοτο ως πρότυπο και ευχόταν οι Ρωμαίοι ιστορικοί να γίνουν εκπληκτικοί ρήτορες και να διαβάζουν τμήματα των έργων στα σαλόνια της Ρώμης, εντυπωσιάζοντας το κοινό τους, όπως ο Ηρόδοτος (Breisach, 1994: 58· Mellor, 1999: 27). Αλλά αυτή, όπως και κάθε άλλη μεταγενέστερη σύγκριση των ιστορικών της αρχαιότητας, έχει ενδιαφέρον κυρίως για τα κριτήρια που αποτελούν τη βάση της. Αυτό το ζήτημα θα μας απασχολήσει και στην παρακάτω ενότητα.

#### 5.1.4 Οι παγκόσμιες και οι άλλες ιστορίες της ρωμαϊκής εποχής

Η επιβολή αυστηρής λογοκρισίας, ιδίως στη λεγόμενη αυτοκρατορική περίοδο της Ρώμης (που ξεκινά το 31 π.Χ. και τη νίκη του Οκταβιανού επί του Μάρκου Αντώνιου στη ναυμαχία του Ακτίου), επηρέασε σοβαρά τη συγγραφή της ιστορίας. Ακόμη και στα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας, ο ίδιος ο Κικέρων (που, όπως είναι γνωστό, δολοφονήθηκε το 43 π.Χ.) είχε επιλέξει να μην ασχοληθεί με την εποχή του και την πολιτική ιστορία από φόβο μήπως δημιουργήσει εχθρούς. Έτσι, στράφηκε στη συγγραφή φιλοσοφικών κειμένων (Mellor, 1999: 10). Οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι παρακολουθούσαν με προσοχή το έργο των ιστορικών, αναζητώντας στην αφήγησή τους για το παρελθόν και στα σχόλιά τους για το παρόν τους, τις προσδοκίες που συνήθως διατύπωναν για το μέλλον.

Η μελλοντική εξέλιξη του κράτους, το ενδεχόμενο να αποκατασταθεί το μεγαλείο της παλιάς Ρώμης, είτε η ρεαλιστική αποτίμηση ότι η αποκατάσταση ήταν ονειρικός και ανέφικτος στόχος, από τις τελευταίες δεκαετίες του 1<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ., προβλημάτιζαν όλους σχεδόν τους συγγραφείς της ρωμαϊκής ιστορίας, που ανάλογα με τη στάση τους μπορούμε να τους χαρακτηρίσουμε λιγότερο ή περισσότερο απαισιόδοξους. Για να

κατανοήσουμε όμως πώς αντιλαμβάνονταν τον ρόλο τους ως ιστορικοί και πώς εργάζονταν, θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι, ήδη από τα χρόνια του Πολύβιου, οι περισσότεροι που αποτόλμησαν κάποια αφηγηματική ανασύνθεση του παρελθόντος, είχαν σταδιοδρομήσει προηγουμένως ως πολιτικοί ή και δημόσιοι λειτουργοί. Φαίνεται μάλιστα ότι στη συντριπτική πλειονότητά τους δεν ενδιαφέρονταν να εξηγήσουν τις μεθόδους της έρευνας τους ή να αποδείξουν την αξιοπιστία τους, την οποία μάλλον θεωρούσαν αυταπόδεικτη χάρη στο κύρος της οικογένειάς τους ή και των δημόσιων αξιωμάτων τους. Ακόμη και ο Σαλλούστιος (86-35 π.Χ.), ένας από τους έμπιστους συνεργάτες του Ιούλιου Καίσαρα που εκδιώχθηκε από την πολιτική, επειδή κατηγορήθηκε για ανηθικότητα, χρηματισμό και διαφθορά, συνέγραψε τα τελευταία χρόνια της ζωής του τις ιστορικές μονογραφίες του με ευδιάκριτη αυτοπεποίθηση και όντας βέβαιος, όπως δήλωνε, ότι η συγγραφή της ιστορίας και η διδασκαλία μέσω αυτής των ηθικών αρχών ήταν το τελευταίο στάδιο της πολιτικής σταδιοδρομίας. Αυτή ήταν η μοναδική προσπάθειά του να εξηγήσει τις απόψεις του για τις υποχρεώσεις και τη μεθοδολογία του ιστορικού. Στις μονογραφίες του –προφανώς εξαιτίας της απογοήτευσης ή και του θυμού του για την εκδίωξή του από την πολιτική– περιγράφει την εποχή του και εστιάζει στην πολιτική διαφθορά της Ρώμης: πραγματεύεται τον Ιουγούρθειο Πόλεμο (τέλη 2<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ.) και τη συνωμοσία του Κατιλίνα, ενώ συνέγραψε και μια γενική ιστορία για τη δεκαετία 70-60 π.Χ. –από την οποία σώζονται μερικά αποσπάσματα (Burrow, 2014: 101-101· Mellor, 1999: 30-47). Επομένως, οι μελέτες του διαφέρουν από τις βιογραφίες και αυτοβιογραφίες, όπως και από τις δημοφιλέστερες –ήδη από τα χρόνια του Πολύβιου– «παγκόσμιες ιστορίες» της ρωμαϊκής εποχής. Από την άλλη, όμως, η διάδοση πολιτικών μηνυμάτων αποτελεί τον κοινό στόχο που συνδέει μεταξύ τους όλα τα είδη της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας.

Ανάμεσα στους συγγραφείς που εργάστηκαν με τη συνείδηση του ιστορικού, ξεχωρίζει ο Τίτος Λίβιος (περίπου 59 π.Χ.-17 μ.Χ.), ένας άνδρας που ξεκίνησε να συγγράφει την ιστορία της Ρώμης από τη σύστασή της μια πενταετία περίπου μετά τον θάνατο του Σαλλούστιου, και ο οποίος συγκαταλέγεται στους σπουδαιότερους ιστορικούς των πρώτων χρόνων της αυτοκρατορικής εποχής. Ο Λίβιος δεν ήταν πολιτικός και, σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε για τη ζωή του, δεν κατέλαβε ποτέ δημόσιο ή στρατιωτικό αξίωμα. Έτσι, το έργο του μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό των μετριοπαθών συντηρητικών απόψεων και των ιδεωδών που συμμερίζονταν οι μη πολιτικές τάξεις της αυτοκρατορίας. Φυσικά, η σκέψη αυτή είναι μια λογική υπόθεση. Εξίσου πειστική φαίνεται και η εικασία μας ότι το κίνητρο που τον οδήγησε στη συγγραφή μιας τεράστιας ιστορικής μελέτης –που περιλάμβανε 142 βιβλία και έφτανε, όπως υπολογίζεται, τις 8.000 περίπου σημερινές σελίδες (σήμερα σώζεται περίπου το ένα τέταρτο)– ήταν ο πατριωτισμός του και η πίστη στην αιώνια Ρώμη, παρότι ήταν αρκετά απαισιόδοξος σε ό,τι αφορά το μέλλον της. «Το παρελθόν», εξηγούσε ο ίδιος, «δεν θέτει ευδιάκριτο όριο ανάμεσα στο ανθρώπινο και το υπερφυσικό· αυτό προσθέτει αξιοπρέπεια στο παρελθόν, αν κάποιο έθνος είναι άξιο του προνομίου να επικαλείται θεϊκή καταγωγή» –φυσικά, αυτό ήταν το έθνος των Ρωμαίων. Με αυτό το επιχείρημα δικαιολογούσε και την πρόθεσή του να διασώσει παρά να απορρίψει τους ιδρυτικούς μύθους της Ρώμης και τους θρύλους που συνδέονταν με αυτή. Παράλληλα, όμως, φρόντισε να προσφέρει στον αναγνώστη του διαφωτιστικές διευκρινίσεις για τη σχέση του ιστορικού της εποχής του με το υπό εξέταση παρελθόν και να περιγράψει αναλυτικά τις πηγές του, ακόμη κι εκείνες που θεωρούσε ανεπαρκείς ή επισφαλείς. Σημείωνε, για παράδειγμα, ότι στο πρώτο μέρος του έργου του –δηλαδή περίπου μέχρι τον 5<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ.– ήταν αναγκασμένος να στηρίζεται αποκλειστικά σε χαριτωμένες και αρκετά ποιητικές αφηγήσεις προγενέστερων ιστορικών, διότι τα αρχεία της Ρώμης είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά κατά την κατάληψή της από τους Γαλάτες το 386 π.Χ., όπως είχε πληροφορηθεί. Αλλά δεν ήταν το ίδιο αναλυτικές οι πληροφορίες του σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολούθησε, γεγονός που ίσως οφείλεται στην επίδραση που ασκούσε στον Λίβιο, όπως και στους συγχρόνους του, η δυναμική της ρητορικής (Breisach, 1994: 63-65· Mellor, 1999: 48-75· Burrow, 2014: 119). Είναι γεγονός ότι ακόμη και η προσπάθειά του να εκλογικεύσει τη σχέση μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος και να εξηγήσει με ποιους τρόπους το παρελθόν μπορεί να διαμορφώνει το παρόν μιας κοινωνίας, αποκαλύπτει με αρκετή ασφάλεια ότι είχε συνειδητοποιήσει τον ρόλο του ιστορικού και αναδεικνύει επίσης τη συμβολή του στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας.

Το έργο του Λίβιου επηρέασε τον Κλαύδιο (11-54 μ.Χ.), έναν από τους λίγους αυτοκράτορες της Ρώμης που ασχολήθηκαν με την ιστορική συγγραφή. Δυστυχώς, δεν έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας την ιστορία του για τη Ρώμη από την εποχή του Καίσαρα ή τις ιστορίες του για τους Ετρούσκους και τους Καρχηδόνιους, για να εξετάσουμε πόσο επηρεάστηκε. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Λίβιος προσείλκυσε εξαρχής το ενδιαφέρον των φιλιστόρων αναγνώστών της εποχής του. Θα πρέπει όμως να έχουμε διαρκώς κατά νου ότι μετά τις μεταρρυθμίσεις των αυτοκρατορικών χρόνων μεταβλήθηκαν και οι αντιλήψεις της ρωμαϊκής κοινωνίας σχετικά με τη χρησιμότητα της ιστορίας. Στο εξής, οι αναγνώστες ιστορικών βιβλίων δεν ήταν οι υποψήφιοι πολιτικοί που επιδίωκαν να προετοιμαστούν για τη σταδιοδρομία τους μέσω της μελέτης του παρελθόντος, αλλά ήταν οι μορφωμένοι υπήκοοι, που προφανώς επιθυμούσαν να συνδυάσουν τη γνώση με τη ψυχαγωγία – σε μια εποχή μάλιστα που οι επιλογές των ιστορικών και τα έργα τους περιορίζονταν από τη λογοκρισία. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του Λίβιου, ένα ιστορικό βιβλίο καταστράφηκε στην πυρά εξαιτίας των «κακών» προτιμήσεων του συγγραφέα του, και το 25 μ.Χ. παραπέμφθηκε για πρώτη φορά ενώπιον της Συγκλήτου ένας ιστορικός με την κατηγορία της προδοσίας –κατηγορία που στηρίχθηκε στον τρόπο με τον οποίο είχε γράψει την μελέτη του. Κατά μια ερμηνεία, «οι λέξεις έμοιαζαν τώρα τόσο επικίνδυνες όσο και οι πράξεις», παρά το γεγονός ότι η λογοκρισία δεν ήταν πάντα το ίδιο αυστηρή. Το έργο του ιστορικού που καταδικάστηκε από τη Σύγκλητο μαζί με τα απαγορευμένα έργα άλλων ιστορικών, επανεκδόθηκαν από τον Καλιγούλα (12-41 μ.Χ.), που υποστήριζε ότι οι επόμενες γενιές θα έπρεπε να έχουν πρόσβαση σε όλα τα ιστορικά γεγονότα, παρότι ο ίδιος σχεδίαζε να καταστρέψει το έργο του Λίβιου, γιατί του φαινόταν εξαιρετικά ογκώδες. Στα χρόνια όμως του Νέρωνα (54-68 μ.Χ.) ή του Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.) λίγοι μόνο ιστορικοί υπήρξαν τόλμησαν να δημοσιεύσουν τα έργα τους. Την περίοδο αυτή διώχθηκαν όχι μόνο ιστορικοί αλλά και φιλόσοφοι ή και αστρολόγοι, ενώ ο Ιώσηπος αναγκάστηκε να ζητήσει άδεια από δικαστήριο για την έκδοση του βιβλίου. Αλλά στα χρόνια του Δομιτιανού, το γνωστότερο περιστατικό είναι η αποτρόπαια δολοφονία του Ερμούγενη από την Ταρσό για κάποιες «απρόσεκτες» αναφορές που περιέλαβε στην ιστορία του (Breisach, 1994: 65-66· Mellor, 1999: 194-196).

Ίσως ήταν η λογοκρισία που απέτρεψε τον ύπατο, συγκλητικό και κυβερνήτη της επαρχίας της Ασίας, Κορνήλιο Τάκιτο (μάλλον 55-117 μ.Χ.), που θεωρείται ο σπουδαιότερος Ρωμαίος ιστορικός, να συγγράψει το έργο του, πριν από τις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ. Αν λάβουμε υπόψη την περίγραφή του για την εποχή του Δομιτιανού, είναι φανερό ότι δεν είχε άλλη επιλογή: «Μας έκλεψαν δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια –όχι και λίγα χρόνια από τη ζωή ενός ανθρώπου», αναφέρει στη βιογραφία του πεθερού του, του κυβερνήτη της Βρετανίας, Αγκρίκολα· «πολλοί πέθαναν από τυχαία γεγονότα που επιφύλαξε η μοίρα· οι πιο δυναμικοί έπεσαν θύματα της ωμότητας του αυτοκράτορα. Και εμείς οι λίγοι που επιζούμε, δεν είμαστε πια αυτό που ήμασταν κάποτε, αφού μας έκλεψαν τα καλύτερα μας χρόνια» (Burrow, 2014: 166). Ακόμη και ο Τάκιτος, όμως, που είχε την τύχη να ζήσει και να γράψει το έργο του στα χρόνια των ανεκτικότερων Αντωνίνων Αυτοκρατόρων, αντιμετώπισε προβλήματα λόγω της απόκρυψης των πηγών και της λογοκρισίας. Ο ίδιος εξηγεί αναλυτικά την κοπιαστική προσπάθεια που κατέβαλε, για να ανακαλύψει όσο το δυνατό ασφαλείς πηγές σχετικά με τον εμφύλιο πόλεμο που ξεκίνησε, όταν ο ίδιος ήταν παιδί. Συγκέντρωσε με μυστικότητα προφορικές μαρτυρίες, μελέτησε επιστολές, απομνημονεύματα, βιογραφίες και αυτοβιογραφίες διάσημων ανδρών, και επίσης τα πρακτικά της Συγκλήτου, στα οποία μάλλον είχε εύκολη πρόσβαση, αφού ήταν συγκλητικός. Επιβεβαιώνοντας τον Πολύβιο, το δυνατό σημείο του, είναι η ανάλυση της ρωμαϊκής πολιτικής στα χρόνια μετά τον θάνατό του Νέρωνα, που αποτελεί την αφετηρία του έργου του. Αντίθετα από τον Πολύβιο, και παρά το γεγονός ότι ως πολίτης δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την ιδέα της παρακμής, ο Τάκιτος ως ιστορικός ατένιζε με απαισιοδοξία το μέλλον. Εξάλλου, όπως διευκρίνιζε ο ίδιος, η απώτερη επιδίωξη της ιστορίας, πέρα από τη διάδοση των ηθικών αρχών, που αποτελεί κοινό στόχο στη σκέψη των συγγραφέων της ελληνορωμαϊκής ιστοριογραφίας, δεν ήταν η παρουσίαση των γεγονότων και των αποτελεσμάτων τους, αλλά η ανάδειξη πίσω από όλα αυτά της λογικής και των κινήτρων, που είχαν υπαγορεύσει τις αποφάσεις και τις επιλογές των δρώντων προσώπων –κατ' επέκταση, επομένως, την ιστορική αλλαγή (Breisach, 1994: 66-69· Burrow, 2014: 147-167).

Απαντήσεις στο ερώτημα «πώς δει ιστορίαν συγγράφειν» βρίσκονται διάσπαρτες στους προλόγους και σε διάφορα σημεία των ρωμαϊκών ιστοριών, αλλά πολλαπλασιάζονται, καθώς προχωρεί ο 2<sup>ος</sup> αιώνα μ.Χ. και εντείνεται η απογοήτευση της προϊούσας ρωμαϊκής παρακμής. Μισό αιώνα περίπου μετά από τον θάνατο του Τάκιτου, παρατηρείται μια πρώτη κλιμάκωση της θεωρητικής συζήτησης με πρωτεργάτες αφενός τον Αύλο Γέλλιο (περίπου 125-180 μ.Χ.), τον μαθητή της Πλατωνικής ακαδημίας των Αθηνών και δικαστή στη Ρώμη, ο οποίος σχολιάζει στις *Αττικές Νύχτες* του –περισσότερο ως λογοτέχνης παρά ως ιστορικός– τις νεωτερικές συγγραφικές τάσεις του αιώνα του και αφετέρου τον πολυγραφότατο Λουκιανό από τα Σαμόσατα (περίπου 120-180 μ.Χ.), που αφιερώνει μια από τις πραγματείες του στο πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία. Πρόκειται για τη μοναδική μελέτη της εποχής που επικεντρώνεται στην ιστοριογραφία και τον ρόλο του ιστορικού. Ως κίνητρο της συγγραφής της αναφέρεται η δημοσίευση πλήθους ιστορικών έργων που εγκωμιάζαν τη νίκη του αυτοκράτορα Βήρου στον πόλεμο κατά των Πάρθων (162-166 μ.Χ.). Με ποιο τρόπο επέλεγε ο ιστορικός την αφετηρία της ιστορίας του; Με βάση ποια κριτήρια ταξινομούσε το υλικό του, πώς αποφάσιζε και πώς επέλεγε τι να παραλείψει και τι να περιγράψει και πόσο θα εμβαθύνει σε κάθε ζήτημα; Εν τέλει, πώς μετέτρεπε τα γεγονότα σε λόγια, επινοώντας τους τρόπους που ήταν απαραίτητοι για τη συσχέτισή τους (Breisach, 1994: 72-73); Ο Λουκιανός προσπαθούσε να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά, αφιερώνοντας το πρώτο μέρος της μελέτης του στα λάθη των ιστορικών της εποχής του, ενώ στο δεύτερο έδινε συμβουλές στους επίδοξους ιστορικούς, διότι, όπως εξηγούσε, δεν είναι απλό και εύκολο να γράψει κανείς ιστορία και οι «πραγματικοί» ιστορικοί, που διακρίνονταν για την πολιτική κατανόησή τους και παράλληλα την εκφραστική τους ικανότητα, ήταν ελάχιστοι. Οι απόψεις του μπορούν, πράγματι, να θεωρηθούν καινοτόμες για τα δεδομένα της εποχής. Υποστήριξε, παραδείγματος χάριν:

*Τέτοιος λοιπόν πρέπει κατά τη γνώμη μου να είναι ο ιστορικός: άφοβος, αδέκαστος, ελεύθερος, φίλος της παρρησίας και της αλήθειας, να ονομάζει “τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη”, όπως λέει και ο κωμικός ποιητής, χωρίς να ικανοποιεί το μίσος ή τη φιλία, χωρίς να λυπάται ή να αισθάνεται οίκτο ή ντροπή ή να πτοείται. Να είναι δίκαιος δικαστής, ευνοϊκά διατεθειμένος προς όλους έως το σημείο να μην παραχωρεί περισσότερο από όσο πρέπει, ξένος και χωρίς πατρίδα στα βιβλία του, ανεξάρτητος, χωρίς να υπακούει σε κανένα βασιλιά, ούτε να υπολογίζει τι εντύπωση θα σχηματίσει ο ένας ή ο άλλος αλλά να γράφει ό,τι έγινε.<sup>30</sup>*

Με βάση τα λίγα παραδείγματα των σημαντικότερων ιστορικών της Ρώμης που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε παραπάνω, αλλά και γενικότερα με βάση τα ιστορικά έργα που έχουν σωθεί και βρίσκονται στη διάθεσή μας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το τέλος της κλασικής ή και της ελληνιστικής ιστοριογραφίας σηματοδοτεί την απομάκρυνση του ιστορικού από την αυστηρότητα της μεθοδολογίας ενός Θουκυδίδη ή ενός ένθερμου οπαδού του, όπως ο Πολύβιος –που, όπως είναι γνωστό, επηρέασε σημαντικά τους ιστορικούς της Ρώμης; Σίγουρα ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν παρακινδυνευμένο. Εξάλλου, έχουμε λίγες πληροφορίες για τις πηγές τους και τον τρόπο που τις αξιολόγησαν, αλλά επίσης δεν έχουμε στη διάθεσή μας τις πηγές των «σπουδαιότερων» προγενέστερων ιστορικών, για να εξακριβώσουμε αν και εκείνοι εφάρμοσαν με συνέπεια τις αρχές και τις μεθόδους που διακήρυτταν. Ο σημερινός ιστορικός θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός μπροστά στον κίνδυνο να επιχειρήσει ατυχείς συγκρίσεις και να οδηγηθεί σε γενικευτικά συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξη της ιστοριογραφίας, για τον πρόσθετο λόγο που ήδη τονίσαμε επανειλημμένα: διότι γνωρίζει αποσπασματικά μόνο την ιστοριογραφική παραγωγή του μακρινού ελληνορωμαϊκού παρελθόντος. Επιπλέον, θα πρέπει να έχει διαρκώς κατά νου ότι ακόμη και οι αξιολογήσεις του για την ποιότητα ή τη μεθοδο-

<sup>30</sup> Το παράθεμα από [http://www.greek-language.gr/Resources/ancient\\_greek/anthology/literature/browse.html?text\\_id=541](http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=541), σε μετάφραση του Β. Τσακατίκα. Ανακτήθηκε 12 Φεβρουαρίου 2015.

λογική συνέπεια των ιστορικών έργων που γνωρίζει είναι αναχρονιστικές, αν στηρίζονται στα σύγχρονα κριτήρια της επιστημονικής ιστορίας, και συνεπώς αθέμιτες.

Καθώς εμβαθύνουμε στην παραδοχή ότι η άγνοιά μας για την ιστοριογραφική παραγωγή της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη από τη γνώση μας, αντιλαμβανόμαστε γιατί είναι αδύνατον να ανιχνεύσουμε ιστοριογραφικές τάσεις, αλλά αναγκάζομαστε να περιοριστούμε στη μελέτη των απόψεων για την ιστορία ορισμένων μόνο ιστορικών. Παρατηρούμε πράγματι μια στροφή από τη σύγχρονη ιστορία προς άλλες μεγαλύτερης διάρκειας προσεγγίσεις, που μπορεί μεν να ξεκινούν από το απώτατο ένδοξο παρελθόν, αλλά συνήθως καταλήγουν στις μέρες του συγγραφέα τους, αναβιώνοντας μεταξύ άλλων το θρυλικό και το μυθικό στοιχείο. Αλλά, όπως ήδη φάνηκε, δεν πρόκειται για μια τόσο σπουδαία μεταβολή, αφού οι περισσότεροι ιστορικοί της εποχής εκείνης όχι μόνο δεν λησμονούσαν, αλλά μάλλον έδιναν έμφαση στην εποχή τους. Από την άλλη πλευρά, η θεματολογία της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής ιστοριογραφίας φαίνεται να παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές: σε γενικές γραμμές, είναι πολιτική και στρατιωτική/πολεμική ιστορία, μέσα από την οποία αναδεικνύονται ποικίλες όψεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής δράσης, όπως επίσης και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των ανθρώπων της.

Θα ήταν επίσης μάταιη η ενδεχόμενη προσπάθειά μας να αναδείξουμε την πρόσληψη της ιστορικής μεταβολής σε κυρίαρχο αξιολογικό κριτήριο των έργων αυτής της περιόδου. Οι περισσότεροι ιστορικοί της, όσοι τουλάχιστον μας εξηγούν με ποια κριτήρια επέλεξαν το αντικείμενο της μελέτης τους, καταβάλλουν φιλότιμες προσπάθειες να μας πείσουν γιατί αυτό ήταν το σπουδαιότερο γεγονός του καιρού τους· η ανάδειξη του σπουδαίου θέματος μιας εποχής ενέχει αναπόδραστα τη διάσταση της κοινωνικής αλλαγής και αυτό θα φανεί στην παρακάτω ενότητα, που στο πρώτο μέρος της επικεντρώνεται στα λεγόμενα «σκοτεινά χρόνια» της πνευματικής και πολιτισμικής εξέλιξης του γνωστού κόσμου, άρα και της ιστοριογραφίας. Το κυριότερο συμπέρασμά μας, επομένως, είναι ότι η ιστορία είναι μια επιστήμη που συνδέεται στενά με τον χρόνο και τις μεταβολές που κατά τη διάρκειά του επισυμβαίνουν στις ανθρώπινες κοινωνίες· αλλά αυτό στο οποίο θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας είναι ότι, ενώ ο δεσμός της αυτός είναι προφανής, δεν είναι απαραίτητα ευδιάκριτος και ο αντίκτυπός του στον χαρακτήρα της σταδιακά αναπτυσσόμενης επιστήμης της ιστορίας.

### 5.1.5 Η περίοδος του ιστοριογραφικού σκότους;

Μετά το έργο του Τάκιτου και για ένα διάστημα τριών περίπου αιώνων, «εκτείνεται κάτι σαν ιστοριογραφική έρημος», σημειώνουν κάποιοι ερευνητές της ιστορίας της ιστοριογραφίας, παρατηρώντας ότι οι επιλογές των αντιγραφέων και σε μικρότερο βαθμό οι επενέργειες τυχαίων παραγόντων, μας έχουν στερήσει πολλές σημαντικές «ιστορίες πρώτης κατηγορίας», όπως τη ρωμαϊκή ιστορία του Κάσιου Δίονα (3<sup>ος</sup> αιώνας) ή το μισό περίπου έργο του Αμμιανού Μαρκελίνου (4<sup>ος</sup> αιώνας) και ενδεχομένως αρκετών άλλων (Burrow, 2014: 177). Φαίνεται όμως αρκετά πειστική και η υπόθεση ότι αυτούς τους τρεις αιώνες ο αριθμός των ιστορικών έργων μειώνεται αισθητά, όπως προφανώς μειώνεται και το ενδιαφέρον των ανθρώπων της αυτοκρατορικής Ρώμης για το δημοκρατικό παρελθόν της (Breisach, 1994: 73). Μερικά από τα έργα αυτής της περιόδου σώζονται αποσπασματικά ή περιληπτικά στις επιτομές που πολλαπλασιάστηκαν τον 4<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ.: τον αιώνα κατά τη διάρκεια του οποίου, από τη μια οι τελευταίοι ειδωλολάτρες κλασικίζοντες και από την άλλη οι ολοένα και περισσότεροι χριστιανοί, εκκλησιαστικοί και απολογητές ιστορικοί, προετοιμάζονταν να παραδώσουν τη σκυτάλη της ιστοριογραφίας στους δυτικούς και βυζαντινούς χρονικογράφους του λεγόμενου Μεσαίωνα –της χλιετούς περίπου περιόδου των σκοτεινών χρόνων.

Η μετάβαση αυτή ξεκινά με τη διάδοση του χριστιανισμού και τη σταδιακή επικράτηση της ευρύτερης κοσμοθεωρίας του σε όλο το φάσμα της ζωής των ανθρώπων, με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και, έτσι, τη διαίρεση της πάλαι

ποτέ ενιαίας αυτοκρατορίας σε δύο τμήματα· και συνδυάζεται με τη διαμόρφωση μιας καταφανώς διαφορετικής αντίληψης των ανθρώπων για το παρελθόν και, κατ' επέκταση, για την αξία και τη χρησιμότητα της ιστορίας. Με βάση τις αρχές και τα ιδεώδη της χριστιανικής κοσμοθεωρίας, η νέα αντίληψη έχει στόχο την οργανική ενσωμάτωση του χριστιανικού τώρα κόσμου στα διάφορα προτεινόμενα έως τότε μοντέλα κατανόησης της σύνδεσης του παρόντος με το παρελθόν. Φυσικά, η περίπου χιλιετής ιστοριογραφική παραγωγή που θα παρουσιαστεί στις επόμενες σελίδες, δεν μπορεί να θεωρηθεί ομοιόμορφη. Οι τρόποι, άλλωστε, μέσω των οποίων αποτυπώνονται στο τεράστιο πλήθος των έργων της, οι πολιτικές μεταβολές και οι κοινωνικές, ιδεολογικές ή άλλες ανάγκες ενός κόσμου, που σε καμία περίπτωση δεν είναι ενιαίος, είναι λογικό να αναδεικνύουν διαφορές και ιδιαιτερότητες παρά ομοιομορφίες. Όπως αναφέρθηκε στη σχετική ενότητα του κεφαλαίου 2, ο «Μεσαίωνας», όρος που επινοήθηκε από τους λόγιους της Αναγέννησης, στη Δύση ξεκινά με το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 476 και την ίδρυση νέων βασιλείων στα άλλοτε ρωμαϊκά εδάφη, ενώ, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, μεσολαβεί η μεταβατική περίοδος της ύστερης αρχαιότητας (από τα τέλη του 2<sup>ου</sup> ή τις αρχές του 3<sup>ου</sup> αιώνα, μέχρι τον 6<sup>ο</sup> ή και τον 8<sup>ο</sup> αιώνα). Στο ανατολικό κράτος έχει ως αφετηρία του την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και χαρακτηρίζεται ως Βυζαντινή περίοδος. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ελάχιστες φορές θα συναντήσουμε στα ιστορικά έργα για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, τον όρο «Μεσαίωνας», και σε αυτές τις λίγες περιπτώσεις η χρήση του μάλλον υπαγορεύεται από την ανάγκη της τοποθέτησης σε μια κοινή ή και συγκριτική βάση των παράλληλων εξελίξεων Δύσης και Ανατολής στη διάρκεια μιας ολόκληρης χιλιετίας.

Ειδικότερα, όσον αφορά την ιστοριογραφική παραγωγή αυτών των αιώνων, οι συγγραφείς της Δύσης μάλλον αγνοούσαν ή και αδιαφορούσαν για τα έργα των ομολόγων τους στην Ανατολή, όπως δηλαδή και οι τελευταίοι δεν ενδιαφέρονταν για τα έργα των πρώτων (Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 50). Ωστόσο, αφετηρία όλων ήταν οι κυριότεροι εκπρόσωποι της ελληνορωμαϊκής ιστοριογραφίας, τα έργα των οποίων υποδείκνυαν τις κυριότερες αρχές της αφηγηματικής ανασύνθεσης του παρελθόντος. Δεν προκαλεί έκπληξη, λοιπόν, η συνήθεια των περισσότερων συγγραφέων, τόσο της Δύσης όσο και της Ανατολής μέχρι τον 13<sup>ο</sup> ή και 14<sup>ο</sup> αιώνα να προσπαθούν να πείσουν τους αναγνώστες τους για την αξία του θέματος της δικής τους μελέτης. Βέβαια, κοινός τόπος στην επιχειρηματολογία τους ήταν τώρα η ηθική διαπαιδαγώγηση, σύμφωνα με τη χριστιανική θεωρία, και πρωτίστως η βοήθεια που μπορούσε να προσφέρει η γνώση του παρελθόντος για την κατανόηση των σφαλμάτων, που είχαν οδηγήσει στην κατάρρευση των ισχυρών δυνάμεων του προ-χριστιανικού κόσμου. Στο επίπεδο της καθημερινής ζωής, η ιστορία έτεινε να προσφέρει έναν απαραίτητο οδηγό για την αντιμετώπιση του φόβου απέναντι τους κινδύνους που απειλούν την ανθρώπινη ζωή. Εισάγοντας τη διάσταση του προ-χριστιανικού σφάλματος και της αμαρτίας, οι συγγραφείς της εποχής υποκαθιστούσαν την ελληνορωμαϊκή θέαση της ιστορίας ως δεξαμενής παραδειγμάτων, τα οποία παρουσιάζονταν στις υποτιθέμενα «αληθινές» τους διαστάσεις και παράλληλα σε μια κυκλική πορεία, με την ιδέα μιας ιστορίας που και πάλι αποτελούσε πηγή άντλησης καλών ή κακών παραδειγμάτων, τα οποία όμως παρουσιάζονταν σε μια γραμμική ακολουθία από τη δημιουργία του κόσμου, με κεντρικό σημείο αναφοράς τη γέννηση του Χριστού και με υπέρτατο προορισμό, την έλευση μιας καλύτερης εποχής, που θα συνέπιπτε με την ολοκλήρωση του χριστιανικού σχεδίου. Στο πλαίσιο αυτό, η νέα σημασία της ιστορίας, αλλά και της αξίας της διδασκαλίας της γενικά στον χριστιανικό κόσμο, καθιστούσε τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης του παρελθόντος πολύτιμο μέσο για την επιβεβαίωση της ιστορικής συνέχειας (Le Goff, 1992: 12-13).

Η επίτευξη αυτού του στόχου συνδυάστηκε με τη μέτρηση του χρόνου από την εποχή του Αδάμ μέχρι τις μέρες τους, αλλά και την κατάτμησή του με διαφορετικούς τρόπους, από τους έως τότε προτεινόμενους: στις εποχές δηλαδή των τεσσάρων βασιλείων ή αυτοκρατοριών, τη διαίρεση που έχει τις ρίζες της στην περιγραφή του ονείρου στο Βιβλίο του προφήτη Δανιήλ, είτε στις έξι εποχές του ανθρώπου, που παραπέμπουν στις έξι μέρες της χριστιανικής εβδομάδας, πριν από την έλευση του Σαββάτου. Αυτά ήταν τα κυριότερα σχήματα περιοδολόγησης, με βάση τη χριστιανική κοσμοθεωρία, που επαναλαμβάνονταν, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση σε διάφορες παραλλαγές τουλάχιστον μέχρι τον 13<sup>ο</sup> αιώνα (Breisach, 1994: 80-88). Ως

αποτέλεσμα, το παρόν φαινόταν να εγκλωβίζεται στη σχέση του, αφενός με το παρελθόν που συνδεόταν στενά με τη μυθική εποχή του παραδείσου, αφετέρου με το μέλλον που παρέπεμπε στη σωτηρία και τη λύτρωση.

Η προσωπική μαρτυρία του συγγραφέα αποτελεί κοινό τόπο των αφηγηματικών ειδών ανασύνθεσης του παρελθόντων στη μακρά διάρκεια αυτής της περιόδου. Στο χριστιανικό μαρτυρολόγιο του επισκόπου Ευσέβιου της Καισαρείας (περίπου 260-340 μ.Χ.), του συγγραφέα που χαρακτηρίστηκε ως ο «χριστιανός Ηρόδοτος» και ο οποίος επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της χρονογραφίας, οι μάρτυρες του μεγάλου διωγμού στην πατρίδα του ανέβαιναν αμέσως μετά τον θάνατό τους στον ουρανό –ο ίδιος ισχυριζόταν ότι είχε δει με τα μάτια του τις συνέπειες της οργής του Θεού για την αλαζονεία κάποιων εκκλησιαστικών ηγετών. Για τον Άγιο Αυγουστίνo (354-430), τον πρώτο αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι και συγγραφέα διάσημων έργων, που επίσης θεωρείται ότι άνοιξαν τον δρόμο για την ανάπτυξη της δυτικής χρονογραφίας, η πειστική απάντηση στο κυριότερο ερώτημα που απασχολούσε τους ανθρώπους της εποχής του (στο ερώτημα δηλαδή ποια ήταν η σχέση ανάμεσα στο ειδωλολατρικό και το χριστιανικό παρελθόν της Ρώμης) στηριζόταν στην προσωπική μαρτυρία του: ήταν η εκδοχή της «αλήθειας», που προσέφερε το παρελθόν, για να απαλλάξει τους χριστιανούς από ευθύνες για τις καταστροφικές επιδρομές των βαρβάρων και την προϊούσα παρακμή της Ρώμης, τις οποίες τους απέδιδαν οι ειδωλολάτρες της εποχής. Για την περάτωση της αποστολής του ο Άγιος Αυγουστίνος βρήκε στο εξηκοστό περίπου έτος της ηλικίας του τον κατάλληλο βοηθό: τον φέρελπι τριαντάχρονο τότε κληρικό Παύλο Ορόσιο (μάλλον 375-418) και θαυμαστή των ιδεών του, στον οποίο ανέθεσε τη συγγραφή μιας νέας ιστορικής μελέτης. Έτσι, ο Ορόσιος συνέταξε, όπως εξηγούσε, την *Ιστορία κατά των Παγανιστών*, μέσω της οποίας και με τη συνεργασία του Αυγουστίνου προσπάθησε να πείσει τους χριστιανούς ότι οι βαρβαρικές επιδρομές ήταν θέλημα Θεού, όπως και η ίδια η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν δημιουργία του Θεού, κατά τον Ευσέβιο, και είχε αναπτυχθεί, για να διευκολύνει τη διάδοση του Ευαγγελίου. Τον 6<sup>ο</sup> αιώνα στην ιστορία του Γρηγόριου, επισκόπου της Τουρ (538-594) ή έναν αιώνα αργότερα στην ιστορία του μοναχού Βέδα (673-735), που θεωρείται ο πρώτος Άγγλος ιστορικός, σημείο εστίασης ήταν τα θαύματα, που επίσης παρουσιάζονταν ως «αληθινά», αφού η «αλήθειά» τους επιβεβαιωνόταν από το υπέρτατο θρησκευτικό μήνυμά τους: δηλαδή τον θρίαμβο του χριστιανισμού επί του ειδωλολατρισμού (Bugrow, 2014: 208-46). Κατά παρόμοιο τρόπο κατέστη εφικτή η ιστοριογραφική συμφιλίωση των χριστιανών της δυτικής ή ανατολικής εκκλησίας με τους εκάστοτε εχθρούς των αυτοκρατοριών τους, και κάθε φορά που ήταν αναγκαίο μέχρι την Αναγέννηση ή την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το παρελθόν των εχθρικών λαών έβρισκε τη θέση του στο κυρίαρχο ιστοριογραφικό μοντέλο του ευρύτερου χριστιανικού κόσμου.

Βέβαια, η έμφαση στην προσωπική μαρτυρία δεν σημαίνει ότι οι ιστορικοί και χρονικογράφοι από τον 4<sup>ο</sup> και 5<sup>ο</sup> αιώνα μέχρι τον 15<sup>ο</sup> αιώνα δεν χρησιμοποιούσαν άλλες πηγές. Κάποιοι μας εξηγούν ότι συγκέντρωναν και αξιοποιούσαν τις μαρτυρίες αξιόπιστων ατόμων, που είχαν παρατηρήσει ή συμμετάσχει στα γεγονότα, και ακόμη περισσότεροι προσθέτουν ότι συμβουλευόνταν τις γραπτές πηγές που είχαν στη διάθεσή τους· δηλαδή τα ιστορικά έργα προηγούμενων ιστορικών και επίσης την αλληλογραφία διαφόρων προσώπων, τους νόμους, τα πρακτικά συνόδων ή άλλων συνεδριάσεων και διάφορα εκκλησιαστικά έγγραφα –όπως, για παράδειγμα, τα αντίγραφα που αντέγραψε από τα παπικά αρχεία της Ρώμης και έθεσε στη διάθεση του Βέδα ο πολυταξιδεμένος ιερέας της εκκλησίας του Λονδίνου (Bugrow, 2014: 238). Όσο περνά ο χρόνος, παρατηρούμε τη σταδιακή εγκατάλειψη της προσφιούς τακτικής στην ελληνορωμαϊκή ιστοριογραφία να παρατίθενται εκτενείς ομιλίες και αγορεύσεις. Στη θέση τους εμφανίζονται προοδευτικά αυτούσια αποσπάσματα από γραπτές πηγές –συνήθως από επιστολές– τα οποία ενίοτε ήταν τόσο εκτεταμένα, ώστε το συνολικό κείμενο έδινε την εντύπωση ενός είδους δημοσίευσης αρχαιακού υλικού.<sup>31</sup> Με άλλα λόγια, οι ιστορικοί και χρονικογράφοι αυτών των αιώνων δεν αγνοούσαν ούτε υποτιμούσαν τη σχέση τους με τις πηγές του παρελθόντος, αλλά επέλεγαν τα γεγονότα και τον τρόπο της παρουσίασής τους με βάση τις ερμηνείες που ήθελαν να δια-

<sup>31</sup> Για τους ιστορικούς της ύστερης αρχαιότητας, από τον ειδωλολάτη Αμμιάνο Μαρκελίνο (που κατά την πιθανότερη εκδοχή γεννήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 320 ή στις αρχές της δεκαετίας του 330 και πέθανε λίγο μετά το 391) μέχρι τον Ορόσιο (μάλλον 375-418), το έργο, τις πηγές τους και τη μεθοδολογία που ακολούθησαν, βλ. Rochbacher, 2000.

δώσουν, για να ενισχύσουν μέσω του έργου τους τις αρχές και τα ιδεώδη της χριστιανικής θρησκείας –και όχι με βάση τους κανόνες μιας επιστήμης, όπως θα συνέβαινε μετά από τον 19<sup>ο</sup> αιώνα. Είναι γεγονός, άλλωστε, ότι «ο ιστορικός βλέπει πάντοτε την ιστορική περίοδο που μελετά με τα μάτια της εποχής του και μελετά τα προβλήματα του παρελθόντος ως κλειδί για τα τρέχοντα προβλήματα».<sup>32</sup> Ωστόσο, από τον 5<sup>ο</sup> αιώνα, όπου τοποθετούμε τη «γένεση» της ιστορίας και μέχρι την «ενθρόνιση» της μεταξύ των επιστημών, το κρίσιμο ερώτημα που θα πρέπει να τεθεί αφορά τον τρόπο με τον οποίο «συμπεριφέρονται» οι εκάστοτε ιστορικοί στα γεγονότα τους: αν δηλαδή σέβονται τις πηγές τους ή τις παραποιούν, θυσιάζοντας έτσι το παρελθόν στον βωμό των στόχων που επιθυμούν να εξυπηρετήσουν με τις ερμηνείες τους. Σήμερα ο σεβασμός αυτός θεωρείται ως το υπέρτατο καθήκον του ιστορικού. Αλλά με βάση την εξοικείωσή μας με την ιστορία της ιστοριογραφίας μέχρι το σημείο αυτό, μπορούμε να κατανοήσουμε ότι δεν αποτελούσε κανόνα μεθοδολογικής προσέγγισης στην ελληνιστική εποχή και, φυσικά, δεν δέσμευε τους συγγραφείς ή τους χρονογράφους του Μεσαίωνα και του Βυζαντίου.

Αν επιχειρήσουμε, λοιπόν, έναν κοινό ορισμό της μεσαιωνικής και βυζαντινής ιστοριογραφικής παραγωγής, διαπιστώνουμε ότι θα πρέπει να αναφερθούμε κυρίως στις μεγάλες κατηγορίες των έργων που αμφότερες περιλαμβάνουν: δηλαδή στις ιστορίες, που είναι περισσότερο ρητορικές και η θεματολογία τους αποτυπώνει τις επιδράσεις των ιδιαίτερων πολιτικών εξελίξεων στα κράτη της Δύσης ή στο Βυζάντιο –όπου και πάλι αυτόπτες μάρτυρες ενός μέρους τουλάχιστον των εξιστορούμενων γεγονότων περιγράφουν, άλλοτε την προσωπικότητα σημαντικών βυζαντινών αυτοκρατόρων και άλλοτε διάφορες πτυχές της εσωτερικής πολιτικής και των αγώνων τους εναντίον εξωτερικών εχθρών –όπως, για παράδειγμα, στα *Ανέκδοτα* και το *Περί κτισμάτων* του Προκόπιου από την Καισαρεία (500-562), που εστιάζονται στη ζωή και το οικοδομικό έργο του Ιουστινιανού ή το έργο του κληρικού Ιωάννη Καμενιάτη, για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904, είτε η *Αλεξιάς* που αφιερώνει η Άννα Κομνηνή (1083-1153/1154) στον πατέρα της, την πολιτική του και τους αγώνες που διεξήγαγε εναντίον των Νορμανδών και των Τούρκων (Αρώνη-Τσίγλη, 2008: 67-68, 71, 73-74). Μια δεύτερη κατηγορία έργων της ιστοριογραφικής παραγωγής αυτών των χρόνων αποτελούν οι χρονογραφίες, δηλαδή οι σύντομες αφηγήσεις –σχεδόν σημειώσεις– των γεγονότων ανά έτος, και μια τρίτη συνιστούν τα χρονικά, που συντάσσονταν κυρίως στα μοναστήρια και των οποίων οι συγγραφείς, «ακολουθώντας και προεκτείνοντας την προσπάθεια του Ευσέβιου της Καισαρείας», προσπαθούσαν να ανακατασκευάσουν «τη χρονολογία του παρελθόντος».<sup>33</sup> Ο διαχωρισμός αυτών των κατηγοριών και των υποδιαίρεσών τους δεν είναι πάντα εύκολος. Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-δεκαετία 1080), για παράδειγμα, έδωσε στο έργο του τον τίτλο *Χρονογραφία*, παρότι ο ίδιος το χαρακτήριζε ιστορία, ενώ το περιεχόμενό του απαρτιζόταν από μια σειρά αυτοκρατορικών βιογραφιών. Παρομοίως, η *Χρονογραφία* του Ιωάννη Σκυλίτζη (1018-1079) τον κατατάσσει, κατά την κρίση κάποιων ιστορικών, στους χρονογράφους και κατά τη γνώμη άλλων στους ιστορικούς (Αρώνη-Τσίγλη, 2008: 72, 89). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι από τον 12<sup>ο</sup> και τον 13<sup>ο</sup> αιώνα με τον όρο «χρονικό» περιγραφόταν κάθε μορφής ιστορική αφήγηση. Το κυριότερο γνώρισμα πάντως των περισσότερων έργων αυτής της μακράς περιόδου είναι ότι στην πλειονότητά τους δεν έδιναν έμφαση στα γεγονότα, τη χρονική αλληλουχία και την αναζήτηση της αιτιότητας, αλλά παραχωρούσαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο «χριστιανικό κοσμοείδωλο και τη θεολογική αυθεντία», που τελικά αναδεικνύονταν σε μηχανισμό αποκάλυψης της εσχατολογικής αλήθειας. Με απλούστερα λόγια, η κοσμική ιστορία φαίνεται να ενσωματώνεται σε ένα «γραμμικό και επίπεδο σχήμα εξέλιξης, που συνέχει το σύνολο της ανθρωπότητας», και οι εξέ-

<sup>32</sup> Το παράθεμα από κείμενο του Βρετανού φιλόσοφου, αρχαιολόγου και ιστορικού, καθηγητή στην Οξφόρδη, Ρόμπιν Τζορτζ Κόλινγκγουντ (Robin George Collingwood, 1889-1943) και παρατίθεται στο Carr, 1999: 42-43.

<sup>33</sup> Συνήθως αναφερόμαστε στα «μοναστηριακά χρονικά», αλλά στη διάρκεια αυτών των αιώνων αναπτύχθηκαν και τα «ιπποτικά χρονικά» (που τονίζουν τη σημασία των πολεμικών συγκρούσεων και των διπλωματικών σχέσεων), καθώς επίσης τα «χρονικά των πόλεων» (που περιγράφουν τα επιτεύγματα των ιταλικών κρατιδίων) και τα «γενεαλογικά χρονικά», τα αφηγηματικά έργα, δηλαδή, που υπό τη μορφή βιογραφιών τεκμηριώνουν την αρχή της κληρονομικής διαδοχής και πολλές φορές αποτυπώνουν τις μεταβολές που παρατηρούνται στο άτυπο κληρονομικό δίκαιο, όσον αφορά τη μεταβίβαση γαιών στους κόλπους της αριστοκρατίας.



χοντες χρονογράφοι επιδιώκουν να καταδείξουν τον παρεμβατικό ρόλο της θεότητας στην ιστορία, ανακατασκευάζοντας το παρελθόν όλου του κόσμου, από τη δημιουργία του μέχρι την εποχή τους, και εστιάζοντας την προσοχή τους στη χρονολογική παράθεση και την απλή διαδοχή των γεγονότων (Κόκκινος, 1989: 85-86· Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 197-199).

Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι η χιλιετία του δυτικού Μεσαίωνα και της Βυζαντινής εποχής αποτελεί περίοδο κατώτερης ιστοριογραφικής παραγωγής –μια γενικότερα «σκοτεινή» εποχή που δεν ανέδειξε αξιοθαύμαστους ιστορικούς και αξιομνημόνευτα ιστορικά έργα; Ήδη αναφέραμε, ότι είναι μάταιο να αναζητούμε στάδια ακμής ή παρακμής στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας, χαρακτηρίζοντας τα έργα μιας ιστορικής περιόδου ως λιγότερο ή περισσότερο σημαντικά ή επιχειρώντας αξιολογήσεις και συγκρίσεις με κριτήρια που συνήθως αντλούμε από τη σύγχρονη αντίληψή μας για την επιστημονική ιστορία. Ήδη αναφέρθηκε, άλλωστε, ότι το Βυζάντιο δεν επιβαρύνεται με την παρακμιακή πορεία που παρατηρείται κατά την αφηγηματική προσέγγιση της Μεσαιωνικής Δύσης. Από την άλλη πλευρά, η υποχώρηση της μεσαιωνικής χρονογραφίας και γενικότερα της θεϊκά υπαγορευόμενης ιστοριογραφικής λογικής που περιγράψαμε, ξεκινά, πριν από το συμβατικό τέλος του Μεσαίωνα, ήδη δηλαδή από τον 11<sup>ο</sup> αιώνα. Η διαπίστωση αυτή όχι μόνο αποκλείει το ενδεχόμενο να απαντήσουμε καταφατικά στο παραπάνω ερώτημα, αλλά επίσης δείχνει ότι οι περίοδοι εξέλιξης που μπορούμε ίσως να διακρίνουμε στην ιστοριογραφία, δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τις ευρύτερες ιστορικές περιόδους, στις οποίες συνήθως αναφερόμαστε –π.χ. Μεσαίωνα, Αναγέννηση, η μεταβατική περίοδος δηλαδή της εντυπωσιακής πολιτισμικής και διανοητικής εξέλιξης που σηματοδοτεί την αφετηρία της νεότερης εποχής.

### **5.1.6 Για την ιστορία μιας ιστορίας ή της αληθινής ιστορίας;**

Για ποιους λόγους είναι απαραίτητο να μελετούμε την εξέλιξη της επιστήμης μας από την πρώτη ακμαία φάση της κατά τη διάρκεια του 5<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ.; Φυσικά, στόχος μας δεν είναι, ούτε να απομνημονεύσουμε τα ονόματα των σπουδαίων ή λιγότερο σημαντικών συγγραφέων και τους τίτλους των έργων τους ούτε να αποστηθίσουμε τις μεθοδολογικές τεχνικές ή καινοτομίες τους κατά χρονική σειρά· και θα ήταν επίσης μάταιο και ανώφελο να σχεδιάσουμε απλά ένα διάγραμμα φάσεων ακμής και παρακμής της ιστοριογραφικής παραγωγής, για να το παρουσιάσουμε ως πρώτο κεφάλαιο στην ιστορία της επιστήμης μας. Όπως ήδη φάνηκε, απώτερη επιδίωξή μας είναι η βαθύτερη κατανόηση: α') των παραγόντων που επηρέασαν την επιλογή του αντικειμένου μελέτης των συγγραφέων εκείνων των χρόνων, διότι έτσι μπορούμε να παρακολουθήσουμε την προοδευτική εξέλιξη του γνωστικού κλάδου της ιστορίας στο πλαίσιο της κοινωνίας όπου αναπτύσσεται· β') των επινοήσεων τους σε ό,τι αφορά την αναζήτηση των πηγών τους, αφού άλλωστε τα έργα τους είναι σήμερα πηγές για μας, και οι ίδιοι, επομένως, μας παρουσιάζονται ως οι άνθρωποι που επεξεργάστηκαν, κατά την κρίση τους, αυτές τις πηγές μας· γ') της αντίληψης τους σχετικά με την εξέλιξη της ιστορίας και της υιοθέτησης, συμπλήρωσης ή διόρθωσης και αποφυγής ενδεχόμενων σφαλμάτων ή μη αποτελεσματικών τεχνικών των προγενέστερων έργων· δ') των αντιλήψεών τους για τον χρόνο και κατ' επέκταση για τη σχέση μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος· και, τέλος, ε') της σημασίας που οι ίδιοι απέδιδαν στον μύθο, τη θρησκευτική πίστη ή την επιδιωκόμενη αλλά και τόσο περίπλοκη και πολυδιάστατη «αλήθεια» του παρελθόντος.

Ο τελευταίος στόχος αποτελεί το θέμα που δεν αναλύθηκε μέχρι το σημείο αυτό. Ποια σημασία προσλάμβανε ο όρος «ιστορική αλήθεια» στην εξέλιξη της ιστορίας που εξετάσαμε μέχρι εδώ, τι ακριβώς εννοούσαν, αλλά και τι πέτυχαν οι πιο ένθερμοι τουλάχιστον υποστηρικτές της; Όπως ήδη φάνηκε, στο λεξιλόγιο των ιστορικών της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας η έννοια της αλήθειας αποκτούσε το ειδικό περιεχόμενο της στο πλαίσιο της προσπάθειας εκάστου εξ αυτών να διαφοροποιηθεί από τους προγενεστέρους του: ο Ηρόδοτος από τον Όμηρο και τους Ίωνες λογογράφους, ο Θουκυδίδης κυρίως από τον Ηρόδοτο και ο Πολύ-

βιος πρωτίστως από τον Τιμαίο. Όταν υποσχόταν δηλαδή ένας ιστορικός ότι σκοπεύει να καταγράψει την αλήθεια και τα αληθινά γεγονότα, δεν ήταν απαραίτητο ότι αμφισβητούσε την αλήθεια όλων των προγενεστέρων του, αλλά σίγουρα διαβεβαίωνε τους αναγνώστες του ότι άξιζε να διαβάσουν το δικό του έργο, διότι είχε αφηγηματική σαφήνεια και διακρινόταν για την αμεροληψία του και τον ερευνητικό και μεθοδολογικό πλουραλισμό του. Η συνήθεια, άλλωστε, των περισσότερων συγγραφέων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, όπως και κάποιων των μεσαιωνικών χρόνων –κυρίως στο Βυζάντιο– να ξεκινούν τα έργα τους από το χρονικό σημείο στο οποίο ολοκληρώνονταν οι ιστορίες των προγενεστέρων τους, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν ανησυχούσαν μήπως κατηγορηθούν ως μιμητές του περιεχομένου άλλων αφηγήσεων. Αν πράγματι θεωρούσαν ότι κινδύνευαν να κατηγορηθούν για μίμηση, αυτή η μίμηση λογικά αφορούσε την υιοθέτηση ή και επανάληψη της ερευνητικής και μεθοδολογικής πρακτικής ή και της συγγραφικής τεχνικής που είχαν επινοήσει άλλοι πριν από αυτούς. Έτσι, η υπόσχεση της εξιστόρησης του αληθινού παρελθόντος πρόβαλε ως κριτήριο προόδου της ιστορικής αφήγησης στην πορεία του χρόνου –στόχος που προφανώς ενδιέφερε την πλειονότητα των ιστορικών, όχι μόνο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας αλλά και των μεταγενέστερων χρόνων. Δεν αποκλείεται όμως ο στόχος της αποκάλυψης της αλήθειας –που αποτελεί κοινό τόπο στα εισαγωγικά σημειώματα των περισσότερων κατά καιρούς ιστορικών έργων– να μαρτυρούσε την ανασφάλεια ενός συγγραφέα, που αποτολμούσε τη διανοητική περιδιάβασή του στο άγνωστο παρελθόν, με σκοπό να ανασυνθέσει την εξέλιξη του και έτσι να μεταφέρει στη δική του κοινωνία τα μηνύματά του, όπως τα αποκωδικοποιούσε ο ίδιος.

Ο Ηρόδοτος, λοιπόν, αποπειράθηκε να βρει τους τρόπους χρονολόγησης, για να αφηγηθεί την αλήθεια του παρελθόντος που δεν κατάφεραν ή δεν ενδιαφέρθηκαν να περιγράψουν πριν από αυτόν οι επικοί ποιητές, μολοντί και εκείνοι είχαν αναπτύξει με επιτυχία τις αφηγηματικές του τεχνικές. Ο Θουκυδίδης αφιερώθηκε σε μια ενδελεχέστερη έρευνα των περασμένων γεγονότων και, διασταυρώνοντας με αυστηρότερο και συστηματικότερο τρόπο τις συλλεγόμενες πληροφορίες του, θέλησε να αποτυπώσει την αλήθεια που θα ικανοποιούσε τη δική του σύγχρονη κοινωνία. Με παρόμοιο τρόπο, μπορεί να ενσωματωθεί η επιδιωκόμενη αλήθεια στη σχέση που ανέπτυξαν οι περισσότεροι ιστορικοί με το παρελθόν και το παρόν τους. Εξάλλου, η αξίωση που προβάλλει κάθε φορά το παρόν του ιστορικού για το αληθινό και το πραγματικό, φανερώνει το εκάστοτε κυρίαρχο «καθεστώς ιστορικότητας» (Hartog, 2014: 217). Εστιάζοντας στο σημείο αυτό στους ιστορικούς της αρχαίας και ρωμαϊκής εποχής, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, απορρίπτοντας συνειδητά τις υπερβολές της ποιητικής μυθιστορίας, πέτυχαν τη γένεση μιας ιστορίας που δεν είχε στόχο γενικά την εξερεύνηση του κόσμου, αλλά την εξέταση του παρελθόντος με βάση τα κατάλοιπά του (πηγές) και με μεθόδους που βρίσκονταν σε συνεχή αναθεώρηση και εξέλιξη. Εξάλλου, η αλήθεια, όπως και η πραγματικότητα, αποκτούν ως έννοιες σχετικά σαφές περιεχόμενο, μόνο όταν αφορούν την απλή περιγραφή του φυσικού κόσμου ή των αντικειμένων που μας περιβάλλουν.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ακόμη και ο εξαιρετός ρήτορας-ιστορικός στη φαντασία του Κικέρωνα ή του Διονύσιου είχε υποχρέωση να αναδεικνύει την αλήθεια του παρελθόντος. Όπως εξηγούσε δηλαδή ο Κικέρων, ο ιστορικός, σαν να ήταν δικηγόρος που προσπαθούσε να πείσει το κοινό του, έπρεπε να παρουσιάζει μια αληθοφανή αφήγηση του παρελθόντος. Αν πάλι φανταστούμε τον ιστορικό, σαν έναν ικανό δάσκαλο που θα ενδιαφερόταν και για την επιστημονικότητα των μεθόδων του, θα έπρεπε να εστιάζει την προσοχή του στην καταγραφή της χρήσιμης μνήμης του παρελθόντος, για να οδηγήσει τους αναγνώστες ή ακροατές του στην υιοθέτηση της «σωστής» συμπεριφοράς του πολίτη του ρωμαϊκού κράτους, το οποίο είχε κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της οικουμένης και ήταν λογικό να ταυτίζει την ιστορία με την άνοδό του σε αυτήν την ηγεμονική θέση. Με απλά λόγια, η ιστορική αλήθεια, κατά την ερμηνεία του Κικέρωνα, δεν ήταν απαραίτητο να στηρίζεται στην ακριβή ανασύνθεση των γεγονότων του παρελθόντος. Αντίθετα, αυτό που είχε σημασία είναι να εξυπηρετεί τον απώτερο στόχο της. Σε αυτό το σημείο συμφωνούσε και ο Διονύσιος, που επίσης επιφόρτιζε τον ιστορικό με την υποχρέωση να αποδείξει την «αλήθεια» της παντοδύναμης Ρώμης (Breisach, 1994: 58· Mellor, 1999: 27).

Δεν μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι και οι χριστιανοί χρονογράφοι του Μεσαίωνα υποστήριζαν ότι στόχος τους ήταν να παρουσιάσουν την αλήθεια του παρελθόντος, που επίσης προσλάμβανε το ειδικό περιεχόμενό της, με γνώμονα τις ανάγκες και τις απαιτήσεις κάθε ευρωπαϊκής κοινωνίας στη χιλιετία περίπου που μεσολαβεί μέχρι την Αναγέννηση της Δύσης και την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης της Ανατολής. Την περίοδο αυτή η κρατούσα ιστοριογραφική εντύπωση ήταν ότι η αλήθεια μπορεί να επιτυγχάνεται μέσω της προσωπικής μαρτυρίας ενός συγγραφέα. Έτσι, οι περισσότεροι χρονογράφοι διαβεβαίωναν τους αναγνώστες τους ότι είδαν, για παράδειγμα, με τα μάτια τους ένα καρβέλι ψωμί να μετατρέπεται σε βράχο από θαύμα ή ότι παρακολούθησαν τις δειήσεις, χάρη στις οποίες αποσοβήθηκαν, με τη βοήθεια του θεού, οι καταστροφικές συνέπειες ενός ισχυρού σεισμού, που στο ρωμαϊκό παρελθόν θα είχε ισοπεδώσει ολόκληρες πόλεις. Αν αναλογιστούμε ότι επιχειρήματα αυτής της μορφής επαναλαμβάνονταν σε αφηγηματικές ανασυνθέσεις του παρελθόντος κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι –τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό– θεωρούνταν πειστικά από το κοινό τους.

Για να κατανοήσουμε, επομένως, τι ακριβώς εννοούσαν με την επίκληση της αλήθειας οι εκάστοτε ιστορικοί, δεν θα πρέπει να ανατρέξουμε στο σχετικό λήμμα ενός λεξικού της ελληνικής ή κάποιας άλλης γλώσσας (θα επανέλθουμε στο ζήτημα της ιστορικής αλήθειας μετά την ολοκλήρωση της περιήγησής μας στην ιστορία της ιστοριογραφίας στο κεφάλαιο 11). Αντίθετα, θα πρέπει να διερευνήσουμε τις κρατούσες πεποιθήσεις και νοοτροπίες μιας δεδομένης κοινωνίας, την οποία προσπαθούσαν να πείσουν οι ιστοριογράφοι ή χρονογράφοι της για την ακρίβεια της ανασύνθεσης των γεγονότων του παρελθόντος που επιχειρούσαν. Με άλλα λόγια, η διαπίστωση, στην οποία καταλήγουμε μετά από τη συνοπτική εξέταση της ελληνορωμαϊκής ιστοριογραφικής παράδοσης, είναι πως η «αλήθεια» διά της περιγραφής των γεγονότων, όπως ακριβώς έγιναν, είναι στόχος ουτοπικός: πρώτα απ' όλα, εξαιτίας της αποσπασματικής γνώσης του παρελθόντος που αποκαλύπτουν στον ιστορικό οι πηγές του (όπως φάνηκε δηλαδή και στα κεφάλαια 2 και 3)· και κατά δεύτερο λόγο, διότι η αλήθεια είναι μια έννοια με εύπλαστο περιεχόμενο που μπορεί να αναπροσαρμόζεται αναλόγως των περιστάσεων και των εκάστοτε απαιτήσεων του ιστορικού και της εποχής του. Έτσι, εξηγείται ότι οι περισσότεροι ιστορικοί σε όλες τις εποχές και όλες τις εξελικτικές φάσεις της ιστοριογραφικής παραγωγής ι-σχυρίζονταν, όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο 11, ότι επιδίωκαν στα έργα τους την ιστορική αλήθεια.

## 5.2 Αναζητώντας την αναγέννηση της ιστορίας ...

Η Αναγέννηση δεν εκδηλώθηκε ξαφνικά, ούτε οι λόγιοι και οι διανοούμενοι της ήταν οι πρώτοι που μετά από αιώνες μελέτησαν τα κείμενα της παγανιστικής ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα οι λόγιοι γνώριζαν τα έργα πολλών Ρωμαίων συγγραφέων, όπως του Βιργιλίου, του Κικέρωνα και άλλων. Στην Αναγέννηση όμως ανακάλυψαν ακόμη περισσότερα, και από τον 12<sup>ο</sup> αιώνα πολλές ελληνικές φιλοσοφικές και επιστημονικές πραγματείες μεταφράστηκαν στα λατινικά (Burns, 2006: 96-103). Θα ήταν λάθος επίσης να υποστηρίξουμε ότι το ενδιαφέρον και ο θαυμασμός των συγγραφέων και ιστοριογράφων της Αναγέννησης και του Ουμανισμού για την παγανιστική ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα υποδήλωναν την αμφισβήτηση της χριστιανικής θρησκείας. Αντίθετα, στα μέσα του 14<sup>ου</sup> αιώνα αλλά και αργότερα, οι περισσότεροι συγγραφείς, λόγιοι και καλλιτέχνες παρέμεναν βαθύτατα προσηλωμένοι στη θρησκεία. Η Εκκλησία συνέχισε να διατηρεί την ισχύ της και αρκετοί πάπες, όπως ο Νικόλαος Ε' (1447-1455), ο ιδρυτής της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, που είθισται να αποκαλείται «ουμανιστής Πάπας», υποστήριζαν τα γράμματα και τις τέχνες. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να περιγράψουμε τη μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη. Ακόμη δυσκολότερο είναι να σκιαγραφήσουμε τη μετάβαση από το ένα ιστορικό είδος σε κάποιο άλλο. Αντίθετα, είναι προτιμότερο να

έχουμε διαρκώς κατά νου την εξής σκέψη: ότι η ιστορία «είναι μεταβολή και μνήμη, μνήμη ενός παρελθόντος που δεν σταματά να ζει και να αλλάζει υπό το βλέμμα διαδοχικών κοινωνιών».<sup>34</sup>

### 5.2.1 Στην εποχή της Αναγέννησης

Από τον 10<sup>ο</sup> αιώνα η εμπορική ανάκαμψη του χριστιανικού κόσμου της Δύσης, η ανάδειξη ευκατάστατων ομάδων που ενδιαφέρονταν για την κοινωνική τους άνοδο, καθώς και διάφοροι στρατηγικοί λόγοι που συνδέονταν με τις αποφάσεις των κατά τόπους ηγεμόνων και πριγκίπων, ευνόησαν την επέκταση του ευρωπαϊκού αστικού χώρου και την αύξηση του αριθμού των κατοίκων του. Φυσικά, ακόμη και στις ζώνες έντονης οικονομικής δραστηριότητας, όπως στη Φλάνδρα και την Ιταλία, τη βόρεια Γερμανία, τη Νορμανδία, την Ισπανία και τη νότια Γαλλία, η ανάπτυξη των πόλεων δεν μετέβαλε διά μιας τις τυπικές δομές του μεσαιωνικού φεουδαρχικού συστήματος, ούτε επηρέασε από τη μια μέρα στην άλλη την καθημερινή ζωή των ανθρώπων που ζούσαν στην ύπαιθρο (Berstein & Milza, 1997: 151-156). Αλλά μέχρι τον 13<sup>ο</sup> αιώνα, που συνήθως θεωρείται το απόγειο του Μεσαίωνα, παρατηρούνται τόσο σημαντικές πολιτιστικές και πνευματικές εξελίξεις, ώστε σήμερα κάποιοι ιστορικοί αναρωτιούνται αν είναι θεμιτό να κάνουν λόγο για μια «πρώιμη αναγέννηση» στον 12<sup>ο</sup> αιώνα.

Τότε περίπου εμφανίζονται και τα πρώτα πανεπιστήμια. Στην αρχική τους μορφή τα πανεπιστήμια ήταν ενώσεις ή σωματεία σπουδαστών που φοιτούσαν στις επισκοπικές σχολές, και επιθυμούσαν να απαλλαγούν από την κηδεμονία των επισκόπων και την αυθαιρεσία των τοπικών αρχών. Πολλές φορές υποστηρίχονταν και από την παποσύνη, που επεδίωκε να εξασφαλίσει ένα πρόσθετο μέσο για την επιβολή της εξουσίας της. Το 1194, ο πάπας Καίλεστίνος Γ΄ παραχώρησε τα πρώτα προνόμια στο σωματείο των σπουδαστών του Παρισιού και το 1200 ο βασιλιάς Φίλιππος Β΄ Αύγουστος, μετά από μια αιματηρή συμπλοκή μεταξύ φοιτητών και αστών, αναγκάστηκε να απαιτήσει από τον επίσκοπο να ζητήσει συγγνώμη από το πανεπιστήμιο, το οποίο εννέα χρόνια αργότερα αναγνωρίστηκε επίσημα από τον πάπα, στη συνέχεια απέκτησε το πρώτο καταστατικό της λειτουργίας του (1215) και εν τέλει απαλλάχθηκε οριστικά από τον επίσκοπο, διατηρώντας το μονοπωλιακό δικαίωμα στην απονομή των τίτλων σπουδών (1231). Αρκετά πανεπιστήμια δημιουργήθηκαν μετά από παρόμοιες διαμάχες (π.χ. στη Μπολόνια το 1219, και στην Οξφόρδη τη δεκαετία του 1230), ενώ άλλα ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία κάποιων ηγεμόνων ή της Εκκλησίας. Αλλά, όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. κεφάλαιο 1), η θεολογία παρέμεινε για αρκετούς αιώνες ακόμη η «βασίλισσα» των επιστημών, ενώ η φιλοσοφία παρουσιαζόταν σαν μια απλή άσκηση για την ευελιξία του μυαλού. Στο πλαίσιο αυτό, η σημαντικότερη αλλαγή που παρατηρείται σταδιακά μετά τον 11<sup>ο</sup> αιώνα είναι η προσπάθεια της εκλογίκευσης της χριστιανικής κοσμοθεωρίας. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε η μελέτη της παγανιστικής φιλοσοφίας, κυρίως των έργων του Αριστοτέλη –είτε στις μεταφράσεις του Βοήθιου που χρησιμοποιούνταν στις πλατωνικές επισκοπικές σχολές ήδη από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα είτε στις μεταγενέστερες σχολιασμένες μεταφράσεις των Αράβων φιλοσόφων, που διάδοθηκαν στη Δύση μετά την ισπανική σταυροφορία.<sup>35</sup> Αυτή ήταν η αφετηρία του «σχολαστικισμού», που επηρέασε σοβαρά τη θεολογική σκέψη κατά τη διάρκεια του 13<sup>ου</sup> αιώνα. Ωστόσο, η επιστροφή στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος αρκετών πραγματειών της αρχαιότητας (π.χ. για τα μαθηματικά, τη φυσική και την αστρονομία) χάρη στις λατινικές μεταφράσεις Αράβων και Εβραίων, καθιστούν τον 13<sup>ο</sup> αιώνα μια ιδιαίτερα σημαντική περίοδο για τη μετάβαση προς τη νεότερη επιστήμη. Αρκεί μόνο να μνημονεύσουμε τον

---

<sup>34</sup> Την άποψη αυτή διατύπωσε ο Ζακ Λε Γκοφ και παρατίθεται στο Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 51.

<sup>35</sup> Τα κείμενα του Αριστοτέλη άρχισαν να μεταφράζονται στον αραβικό κόσμο από τον 8<sup>ο</sup> αιώνα. Στους κυριότερους μεταφραστές του συγκαταλέγεται ο ευρυμαθής και πολυγραφότατος γιατρός και φιλόσοφος Ιμπν Σίνα ή Σινά, γνωστός με το εκλατινισμένο όνομα Αβικέννας (980-1037). Σημαντικότερες όμως θεωρούνται οι σχολιασμένες μεταφράσεις των αριστοτελικών κειμένων από τον Άραβα φιλόσοφο Ιμπν Ρουσντ, γνωστό στον λατινικό κόσμο ως Αβερρόη (1126-1198), στον οποίο μάλιστα αποδίδεται η διάδοση των ιδεών του Σταγειρίτη φιλοσόφου στην Ευρώπη.

Ρότζερ Μπέικον (Roger Bacon, 1214-1294), τον σπουδαστή της θεολογίας και της φιλοσοφίας στην Οξφόρδη και το Παρίσι, έναν θαυμαστή του Αριστοτέλη, ο οποίος, λίγο μετά τα μέσα του 13<sup>ου</sup> αιώνα, διατύπωσε τους νόμους της αντανάκλασης, μελέτησε το φαινόμενο της διάθλασης και αποκάλυψε τα λάθη του ιουλιανού ημερολογίου (Berstein & Milza, 1997: 202-210).

Η επίδραση των εξελίξεων αυτών ήταν μεν αισθητή στην ιστοριογραφία, αλλά δεν οδήγησε ακόμη στην εντυπωσιακή μεταμόρφωσή της. Το κυρίαρχο αφηγηματικό μοντέλο της μεσαιωνικής χρονογραφίας δεν εγκαταλείφθηκε τόσο ωρίς. Τα χρονικά εξακολουθούσαν να αποτελούν το προσφιλέστερο είδος αφηγηματικής ανασύνθεσης του παρελθόντος στη Γαλλία, την Αγγλία και άλλες περιοχές της Ευρώπης, ακόμη και τον 15<sup>ο</sup> αιώνα, που το μεγαλύτερο μέρος της γηραιάς ηπείρου βρισκόταν υπό την επίδραση της ιταλικής αναγέννησης. Παράλληλα, μεγάλη άνθηση γνώριζαν οι βιογραφίες των βασιλικών οικογενειών και τα ημερολόγια που παρουσίαζαν κατά αυστηρή χρονολογική σειρά τις πράξεις και τα κατορθώματα των ηγεμόνων –τις περισσότερες φορές υπό τις εντολές των ίδιων. Είναι αλήθεια ότι οι κυβερνώντες της Ευρώπης –μιας Ευρώπης που ταλανιζόταν συχνά από πολέμους και συγκρούσεις– είχαν αρχίσει να ενδιαφέρονται για την ιστορία. Το αξίωμα του ιστοριογράφου της αυλής καθιερώθηκε στη Γαλλία το 1437 και στην Αγγλία το 1661. Δεν θα πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι οι καινοτομίες και οι νεωτερισμοί που χαρακτηρίζουν την πρόοδο της αναγεννησιακής ιστοριογραφίας, παρουσιάστηκαν σε μεμονωμένες μελέτες, οι οποίες εκπονήθηκαν και δημοσιεύτηκαν στη διάρκεια αρκετών αιώνων, αλλά δεν δημιούργησαν απευθείας γενικευμένες και αναθεωρητικές διανοητικές ή στοχαστικές τάσεις. Η συμβολή τους αναδείχθηκε μακροπρόθεσμα, καθώς οι μεσαιωνικές κοινωνίες άλλαζαν και η μεταβολή αυτή αποτυπωνόταν στην ιστοριογραφική παραγωγή τους.

Η αφετηρία πάντως εντοπίζεται στα ιταλικά κρατίδια, όπου ξεκίνησε η Αναγέννηση. Κάποιοι λόγιοι που μελετούσαν τα έργα της αρχαιότητας (των λεγόμενων «antiquarii») προσπάθησαν να προσφύγουν στην κριτική των πηγών. Στη συνέχεια, αμφισβήτησαν την κυριαρχία της προνοιακής εκδοχής της ιστορίας και άσκησαν αυστηρή κριτική στην εποχή τους. Αυτοί οι Ουμανιστές λόγιοι, με κυριότερο εκπρόσωπό τους τον Φραγκίσκο Πετράρχη (Francesco Petrarca, 1304-1374), επιδίωξαν να τονίσουν την αξία του ανθρώπου και της αξιοπρέπειάς του και να πλάσουν έναν εκλεκτό άνθρωπο της γνώσης και της δράσης. Έτσι, έστρεψαν την προσοχή τους στην αρχαιότητα, κατά τη διάρκεια της οποίας όλοι συμφωνούσαν ότι είχε επιτευχθεί ο ιδεώδης τρόπος ζωής, στον οποίο ο Χριστός έδωσε αργότερα το θείο χρίσμα. Με άλλα λόγια, αντιμετώπισαν την αρχαιότητα ως πηγή έμπνευσης, προκειμένου να διευκολύνουν την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητάς τους. Όπως είναι φανερό, η ιστορία δεν είχε αναδειχθεί ακόμη σε αυτόνομη διανοητική πρακτική και η παιδευτική αξία της ταυτιζόταν με τον σχολιασμό των έργων των ιστορικών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, από τα οποία ήταν δυνατό να αντληθούν θετικά ή αρνητικά πρότυπα. Στο πλαίσιο αυτό η γνώση του παρελθόντος παρουσιαζόταν χρήσιμη για τον αναπροσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό, που παρέμενε το καίριο ερώτημα. Αλλά οι προτεινόμενες εξηγητικές μεταβλητές των γεγονότων και εξελίξεων εστιάζονταν πλέον στον άνθρωπο, τη λογική, τα πάθη και τη βούλησή του και οι Ουμανιστές (που σίγουρα δεν αποτελούσαν ενιαία ή ομοιογενή ομάδα ούτε εντός των συνόρων ενός κράτους ούτε φυσικά σε ολόκληρη την Ευρώπη) έδιναν την εντύπωση ότι είχαν καταστρώσει ένα πολιτικό σχέδιο για τη συγκρότηση της ιδεατής πολιτείας (Berstein & Milza, 1997: 314-323). Έτσι, ενδιαφέρθηκαν για την επιστήμη, την τέχνη και τη θρησκεία, αλλά όχι και την πολιτική.

Προφανώς δεν εργάζονταν ως ιστορικοί και δεν διεκδικούσαν τον τίτλο του ιστορικού –γιατί άλλωστε να τους ενδιαφέρει κάτι τέτοιο; Η μέθοδός τους ήταν περισσότερο φιλολογική παρά ιστορική και το ενδιαφέρον τους επικεντρωνόταν γενικά στα έργα της αρχαιότητας. Ανάμεσα σε αυτά ανακάλυψαν, μελέτησαν και σχολίασαν πολλά λησμονημένα ιστορικά έργα. Ο Πετράρχης, για παράδειγμα, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του, διορθώνοντας τα σωζόμενα κείμενα του Λίβιου, που μέχρι τον 16<sup>ο</sup> αιώνα αποτελούσε το ιστοριογραφικό πρότυπο του Ουμανισμού (έκτοτε το προσφιλέστερο πρότυπο προσέφερε το έργο του Τάκιτου). Ο Πετράρχης εξηγούσε ότι επιχειρούσε ένα φανταστικό ταξίδι στο παρελθόν, μια νοητική περιδιάβαση στα ερείπια της αρχαίας Ρώμης και στην πορεία της πόλης, από την ίδρυσή της μέχρι την επικράτηση του χριστιανισμού, γιατί

αυτός ήταν ο κατάλληλος τρόπος διαφυγής από τη μετριότητα αλλά και από τη φυλακή του παρόντος· και αυτό που επιθυμούσε να προσφέρει στους συγχρόνους του, μετά από ένα τέτοιο ταξίδι, ήταν η συμφιλίωση του μεγαλείου του ρωμαϊκού παγανιστικού πολιτισμού με το χριστιανικό παρόν της Ιταλίας. Εξάλλου, ήταν ένας αφοσιωμένος χριστιανός που δεν δίσταζε να διακηρύξει ότι ακόμη και ο Κικέρωνας, τον οποίο θαύμαζε, αν είχε γνωρίσει το κήρυγμα του Χριστού, σίγουρα θα γινόταν χριστιανός. Μέσα από τις επιστολές που απήθυνε σε διάφορους συγχρόνους του, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος ποιες ήταν οι προθέσεις του και πώς αντιλαμβανόταν ο ίδιος τον ρόλο του. Παραδεχόταν δηλαδή ότι το ρητορικό ύφος του Κικέρωνα και άλλων αρχαίων συγγραφέων είχε μεταφυτευτεί στη μνήμη και την ψυχή του, αλλά δεν επιθυμούσε να αντιγράψει το έργο τους· όπως εξηγούσε, κάθε φορά που δανειζόταν κάποιες φράσεις από έναν συγγραφέα, είτε παρέπεμπε στην πηγή του είτε τις τροποποιούσε, για να τις καταστήσει αναπόσπαστο τμήμα της δικής του αφήγησης. Η ατώτερη επιδίωξή του δηλαδή ήταν να διαμορφώσει το δικό του ύφος, ακόμη κι αν αυτό ήταν λιγότερο εκλεπτυσμένο από εκείνο των αρχαίων, διότι το ύφος, κατά την άποψή του, αντικατοπτρίζει την προσωπικότητα ενός συγγραφέα· και ο συγγραφέας που απλά μιμείται το ύφος κάποιου άλλου, προδίδει τον εαυτό του και είναι πολύ εύκολο να γελοιοποιηθεί. Οι παραδοχές του, ακόμη κι αν αντιπροσωπεύουν τις αντιλήψεις ενός μόνο σημαντικού εκπροσώπου του Ουμανισμού, είναι ιδιαίτερα χρήσιμες, για να αποφύγουμε μια υποτιμητική θεώρηση της ουμανιστικής ιστορικής αφήγησης ως ασήμαντης λογοτεχνικής απόπειρας, που ακολουθούσε την απλή «συνταγή» της μίμησης των αρχαίων ιστορικών προτύπων –ή σωστότερα τη μεταφορά τους, με τα λόγια ενός Ουμανιστή συγγραφέα.

Η γοητεία της ρητορικής και γενικότερα των αρχαίων κειμένων αποτέλεσαν το ισχυρότερο κίνητρο για τους διανοούμενους του Ουμανισμού, αλλά είναι εξαιρετικά σημαντικές οι μεταμορφώσεις της ιστοριογραφίας που οι ίδιοι πέτυχαν, επιζητώντας μια προσέγγιση του παρελθόντος που θα ξεπερνούσε τις αναμνήσεις και τις αντιλήψεις ενός προγενέστερου ιστορικού και θα παρουσίαζε από τη σκοπιά της εποχής τους την εξέλιξη του ανθρώπου και των κοινωνιών στην πορεία του χρόνου. Ο Πετράρχης, συγκεκριμένα, δεν υποστήριξε ότι ο Λίβιος ή οι άλλοι ιστορικοί της ρωμαϊκής αρχαιότητας δεν ήταν επιρρεπείς σε σφάλματα και σε λανθασμένες εκτιμήσεις ή ότι δεν επηρεάστηκαν από τις αντιλήψεις τους. Αντίθετα, πίστευε και διακήρυττε ότι οι ιστορικοί της δικής του εποχής μπορούσαν να ξεπεράσουν τους προκατόχους τους, παρά το γεγονός ότι τους αναγνώριζαν ως πρότυπο: αλλά ήταν σκόπιμο να ξεκινούν από τα όσα εκείνοι είχαν παραλείψει και για τη συμπλήρωση του τεκμηριωτικού υλικού τους να χρησιμοποιούν ως πηγές τους χρονικογράφους.<sup>36</sup> Αυτό μπορούσαν να το πετύχουν μέσω της έρευνας.

Πράγματι, ο Ουμανισμός προτείνει μια διαφορετική αντίληψη για την αρχαική έρευνα παρότι, όπως είναι λογικό, οι εκπρόσωποί του δεν εργάστηκαν, ακολουθώντας τους κανόνες του σημερινού ερευνητή. Μπορεί να υποτεθεί μάλιστα ότι ακόμη και στον 16<sup>ο</sup> ή τον 17<sup>ο</sup> αιώνα όσοι ενδιαφέρονταν για την ιστορία ή απλά για τα κείμενα του παρελθόντος, συνήθως ανακάλυπταν τυχαία τις πηγές τους, τις οποίες επεξεργάζονταν κατά την κρίση τους και χωρίς να δεσμεύονται από κάποιες τρόπον τινά παγιωμένες μεθοδολογικές αρχές. Εξάλλου, τα δημόσια αρχεία των διάφορων χωρών παρέμεναν απόρρητα. Ακόμη και τα γαλλικά αρχεία, που άρχισαν να οργανώνονται συστηματικά μετά τη σύντομη βασιλεία του Φραγκίσκου Β' (1544-1560), ήταν προσιτά μόνο σε λίγους λόγιους –συνήθως εκείνους που υπηρετούσαν κατά καιρούς σε αυτά. Οι Γάλλοι βασιλείς θεωρούσαν πως το παρελθόν μπορούσε να καταστεί οπλοστάσιο προπαγάνδας και ήταν πεπεισμένοι πως ήταν απολύτως αναγκαίο να παρέχουν με φειδώ τη δυνατότητα πρόσβασης στα αρχεία (Burrow, 2014: 324). Παράλληλα, όμως, με το ζήτημα της πολιτικής χρήσης της ιστορικής αφήγησης, τέθηκαν αρκετά νωρίς και πολλοί προβληματισμοί σχετικά με τη φύση, τους σκοπούς, τη λειτουργία και τα όρια της ιστορικής γνώσης. Επρόκειτο για μία ευρύτερη συζήτηση που με εφελτήριο τον ιστορικό λόγο και τη ρητορική του διάσταση, επεκτεινόταν σε μια σειρά διλήμματα όπως: Τι είναι η ιστορία –είναι τέχνη ή επιστήμη; Αφορά το αληθές

---

<sup>36</sup> Αναλυτικότερα για τον Ουμανισμό, τις ιδέες και τη συμβολή του Πετράρχη και άλλων Ουμανιστών στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας, βλ. Witt, 2001: 230-291.

ή το αληθοφανές; Αποσκοπεί στην άσκηση πειθούς ή στην ιστορική αιτιοκρατία, στην αντικειμενική γνώση ή τη διάπλαση ήθους (Κόκκινος, 1989: 92-93);

Όπως ήδη φάνηκε στο κεφάλαιο 1, οριστικές απαντήσεις δεν δόθηκαν, ούτε από τους διανοούμενους της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού ούτε από τους επαγγελματίες ιστορικούς, που θα συναντήσουμε στα επόμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Αλλά η απόρριψη από τους Ουμανιστές που ενδιαφέρθηκαν για την ανασύνθεση του παρελθόντος, κάθε πιθανής συσχετίσής της εποχής τους με τον μεσαιωνικό κόσμο, οδήγησε σε μια νέα αντίληψη για τον ιστορικό χρόνο και παρήγαγε το γνωστό σήμερα σχήμα περιοδολόγησης, που ξεκινά από την αρχαία εποχή, διακόπτεται από τους αιώνες του σκότους, δηλαδή τον Μεσαίωνα, και ανακάμπτει στην περίοδο της Αναγέννησης, η οποία με τη σειρά της σηματοδοτεί την αναβίωση της αρχαιότητας (Breisach, 1994: 159-162). Ήδη ο Πετράρχης αναφερόταν το 1341 στη «*storia antica*» και τη «*storia nova*». Σταδιακά η ανάδειξη της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας σε πρότυπο επέφερε τη διαίρεση της ιστορίας σε αρχαία, μεσαιωνική και νεότερη. Η εξέλιξη αυτή με τη σειρά της οδήγησε στην εκκοσμίκευση του ιστορικού λόγου, την επανασύνδεση της νεότερης εποχής αποκλειστικά με την εποχή της αρχαιότητας και την υποβάθμιση του θρησκευτικού κοσμοειδώλου, παρότι χρειάστηκε η παρέλευση αρκετών ακόμη χρόνων για την πλήρη χειραφέτηση της ιστορικής αφήγησης από τη θρησκευτική πρωτοκαθεδρία (Κόκκινος, 1989: 86-88).

Στο σημείο αυτό, όμως, θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε μια αμεσότερη αλλαγή που επέφερε η νέα αντίληψη για την περιοδολόγηση και η οποία αποτυπώνεται στην ανανέωση της θεματολογίας της ουμανιστικής ιστοριογραφίας –ή σωστότερα μεμονωμένων έργων της, τα οποία συγκροτούν και προσθέτουν έναν σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα της εξελικτικής πορείας της. Αυτοί, λοιπόν, οι λίγοι Ουμανιστές που θα παρουσιάσουμε στις παρακάτω σελίδες, απέρριψαν την καθιερωμένη τακτική των χρονικογράφων του Μεσαίωνα να μνημονεύουν τα γεγονότα της εποχής που ήταν εύκολο, κατά την κρίση τους, να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των συγχρόνων τους, αντιγράφοντας απλά και περιληπτικά τα γεγονότα του μακρινού παρελθόντος από παλιότερους συγγραφείς (συγκεκριμένα αυτούς που οι ίδιοι αποδέχονταν). Αντίθετα, μία από τις σπουδαιότερες καινοτομίες των ιστορικών της Αναγέννησης ήταν η προσπάθειά τους να ξαναγράψουν τις εξελίξεις του μακρινού παρελθόντος, ερευνώντας και ασκώντας κριτική στις πηγές τους, ακόμη κι αν δεν ήταν αφηγηματικές –για παράδειγμα, κάποιοι ασχολήθηκαν με την ίδια τη γη, τα ιστορικά τεκμήρια που παρατηρούσαν πάνω της, ακόμη και με τους τίτλους γαιοκτησίας, συγγράφοντας χαρτογραφικές και τοπογραφικές μελέτες –όπως η *Βρετανία* (1586) του Ουίλιαμ Κάμπτεν (William Camben, 1551-1663). Στο πλαίσιο αυτής της αναδιαμορφούμενης αντίληψης, η ολοκλήρωση στα μέσα περίπου του 15<sup>ου</sup> αιώνα της δωδεκάτομης *Ιστορίας του Φλωρεντινού λαού* του Λεονάρντο Μπρούνι (Leonardo Bruni, 1370-1444), εγκαινίασε, όπως υποστηρίζουν πολλοί ιστορικοί σήμερα, μία «επανάσταση» στην ιστορική επιστήμη. Αυτό ήταν το σημαντικότερο έργο του πολυγραφοτάτου Μπρούνι, ενός θαυμαστή του Κικέρωνα (όπως ήταν και ο Πετράρχης), ο οποίος γνώριζε την ελληνική γλώσσα και ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως μεταφραστής των έργων του Πλούταρχου, του Ξενοφώντα, του Δημοσθένη και άλλων. Ο Μπρούνι παραδεχόταν μάλιστα ότι το κίνητρό του να ασχοληθεί με την ιστορική συγγραφή ήταν η εξοικείωσή του με το έργο του μεταφραστή: η προσπάθεια δηλαδή να μεταφέρει με τα δικά του λόγια όσα περιέγραφε σε διαφορετική γλώσσα κάποιος άλλος συγγραφέας. Φυσικά, ως ιστορικός θα είχε την ευκαιρία να μην περιορίζεται σε μία μόνο πηγή και δεν θα δεσμευόταν από τους στόχους που κάποιος άλλος είχε θέσει πριν από αυτόν. Με άλλα λόγια, πρότυπο για την *Ιστορία* του αποτέλεσε το έργο του Λίβιου, αλλά είναι φανερό οι επιρροές και άλλων Ρωμαίων ιστορικών. Ο πρόλογος της *Ιστορίας* του θύμιζε τον πρόλογο του Πολύβιου, αλλά στις πρώτες γραμμές του, όπως και γενικότερα στην αντίληψή του για τη διαφθορά της ρωμαϊκής δημοκρατίας, δίνει την εντύπωση ότι εμπνεύστηκε από τη συνωμοσία του Κατιλίνα, που είχε γράψει ο Σαλλούστιος, ενώ άλλα σημεία του έργου του ακολουθούσαν την ιστορική αφήγηση του Τάκιτου.

Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι ο Μπρούνι, που γνώριζε την ελληνική γλώσσα, ήταν από τους πρώτους που μελέτησαν μετά από αιώνες την ιστορία του Θουκυδίδη και άλλων Ελλήνων ιστορικών. Πόσο άραγε επηρέασε η ανακάλυψη ενός άλλου αρχαίου πολιτισμού τους Ουμανιστές ιστοριογράφους, οι οποίοι

στο αρχικό στάδιο επιδίωκαν να προτείνουν έναν καλύτερο τρόπο κατανόησης του λατινικού κόσμου; Η διεξοδική απάντηση αυτού του ερωτήματος δεν περιλαμβάνεται στους στόχους αυτού του κεφαλαίου. Αρκεί μόνο να τονίσουμε εδώ ότι ο Μπρούνι ξαναέγραφε στα λατινικά την ιστορία της Φλωρεντίας, έχοντας αποκτήσει μια πληρέστερη θέαση των μεθοδολογικών εργαλείων και ερευνητικών τεχνικών που είχαν προταθεί μέχρι τις μέρες του, ώστε να μπορεί να κατανοεί σε μεγαλύτερο βάθος τη διαδικασία της ιστορικής αλλαγής. Αν όμως θέλουμε να εξηγήσουμε γιατί το έργο του Μπρούνι επηρέασε πολλούς από τους ιστοριογράφους των άλλων ιταλικών κρατιδίων του 15<sup>ου</sup> και 16<sup>ου</sup> αιώνα και γιατί αναγνωρίζεται σήμερα ως πρότυπο της ουμανιστικής ιστοριογραφίας, θα πρέπει να τονίσουμε την πρωτοβουλία του να αναγάγει σε δράστη της ιστορικής αφήγησης του το συλλογικό υποκείμενο –τον λαό της Φλωρεντίας– και έτσι να αναδείξει το παρελθόν σε πηγή άντλησης διδαγμάτων για τη σχέση των ανθρώπων όχι πια με τον θεό αλλά με το κράτος και τη δημόσια ζωή. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι, όταν συνέγραφε την ιστορία του, δεν ήταν απλός πολίτης, αλλά διοικητικός λειτουργός της Φλωρεντίας με αρμοδιότητα την υπεράσπιση της εξωτερικής πολιτικής της, είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί επέλεξε να εστιάσει την προσοχή του στα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της Φλωρεντίας. Με άλλα λόγια, η παρουσίαση του θέματός του είναι φανερό ότι επηρεάστηκε από τον ρόλο του. Αλλά θα ήταν εξαιρετικά απλουστευτικό να υποστηρίξουμε ότι εξύμνησε το στρατιωτικό και πολιτικό μεγαλείο της Φλωρεντίας, αποκλειστικά για λόγους προπαγάνδας (Cochrane, 1981· Ianziti, 2012· Burrow, 2014: 305-308).

Διατέλεσε μάλιστα διευθυντής του δημόσιου αρχείου της Φλωρεντίας, θέση την οποία κατέλαβε αργότερα ο συμπολίτης του Νικολό Μακιαβέλι (Niccolo Machiavelli, 1469-1527), ο θεμελιωτής της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας και ψυχολογίας που, αν και στη διατριβή του (*Λόγοι για τα δέκα πρώτα βιβλία του Λίβιου*, 1519) εγκωμίασε ως πολιτικό πρότυπο τη ρωμαϊκή δημοκρατία και αφιέρωσε τη *Φλωρεντινή ιστορία* του στον Ιούλιο των Μεδίκων και έπειτα πάπα Κλήμη Ζ', έμεινε γνωστός για τις προκλητικές προτάσεις που προώθησε μέσω των έργων του και κυρίως για τη θεωρία του, που ανήγαγε την πολιτική σε κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης. Συγκεκριμένα, για να εξηγήσει τα γεγονότα με βάση τις πράξεις ατόμων και συλλογικών υποκειμένων (δηλαδή τον λαό της Φλωρεντίας), ο Μακιαβέλι αναζήτησε στην ιστορία τους νόμους που είναι πιθανό να καθορίζουν τις συνεχείς αλλαγές στις ανθρώπινες σχέσεις. Στον *Ηγεμόνα* εστίασε την προσοχή του στις δομές της πολιτικής, κυρίως της εξωτερικής πολιτικής, και εξηγούσε ότι τα διαδοχικά κύματα των επιδρομών της Ιταλίας στα τέλη του 15<sup>ου</sup> αιώνα αποδείχθηκαν επιτυχημένα εξαιτίας της διαφθοράς των ιταλικών κρατιδίων, που οδήγησε και στην αποδυνάμωσή τους. Στη συνέχεια, αναδείκνυε τον μηχανισμό της αλληλοσυσχέτισης που αναπτύσσεται ανάμεσα στην ανθρώπινη δράση και την ανάγκη. Με άλλα λόγια, ανέλυσε την υποταγή του ατόμου σε ανεξέλεγκτες δυνάμεις και επίσης την αναπόδραστη σύγκρουση ανάμεσα στην απεριόριστη πλεονεξία του ανθρώπου και τις περιορισμένες πιθανότητες που υπάρχουν για την ικανοποίησή του. Αναγνωρίζοντας ότι η βία αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της πολιτικής πράξης, έθεσε το ζήτημα της αλληλοσύνδεσης μεταξύ των στόχων και των μέσων της πολιτικής, καταλήγοντας στην απόρριψη της σύζευξης πολιτικής και θρησκείας. Επίσης, απέρριπτε την εμπλοκή της θείας βούλησης στην ιστορία και εισήγαγε μια –σε κάποιο βαθμό– εκκοσμικευτική τάση στην αέναη διαδικασία της εξέλιξης –μια τάση που προχωρεί ακόμη περισσότερο και συνδυάζεται με την εκκοσμίκευση της πολιτικής εξουσίας και την αποσύνδεσή της από τη θρησκεία. Ανάμεσα στους νεωτερισμούς του ξεχωρίζει το ενδιαφέρον του όχι για το εξιδανικευμένο και παραδειγματικό παρελθόν, αλλά για το πρόσφατο προς την εποχή του παρελθόν όσο και για το παρόν –η τελευταία άποψή του κορυφώνεται στην εμμονή του για τη δυνατότητα ιστορικής πρόβλεψης μέσω της προσέγγισης του παρελθόντος (Κόκκινος, 1989: 96-98· Breisach, 1994: 157-158).

Είναι ορθή η εκτίμηση ότι ο Μακιαβέλι ενδιαφέρθηκε συστηματικά για τη διπλωματική ιστορία, όπως και ο συμπολίτης του Φραντζέσκο Γκουιτσαρντίνι (Francesco Guicciardini, 1483-1540), συγγραφέας της *Ιστορίας της Ιταλίας* και μιας ανολοκλήρωτης *Ιστορίας της Φλωρεντίας*. Το έργο του Γκουιτσαρντίνι θεωρείται από πολλούς σημερινούς ιστορικούς πρωτότυπο. Εξαιρετικά πρωτότυπη, όμως, υπήρξε η κριτική του που άσκησε πρώτα απ' όλα στον εαυτό του –κυρίως στη σταδιοδρομία του ως κρατικού αξιωματούχου, πριν α-



σχοληθεί με την ιστορική συγγραφή– και κατόπιν στους συγχρόνους του. Παραδεχόταν δηλαδή ότι είχε παρασυρθεί από τη δύναμη που είχε και έτσι περιφρόνησε την άθλια κατάσταση του παπισμού και της εκκλησίας. Η ιστορία του για την Ιταλία καλύπτει 44 χρόνια (1490-1534) και είναι η πρώτη μελέτη που εστιάζεται αποκλειστικά στις διακρατικές σχέσεις. Αξίζει να τονιστεί η εικόνα του διεθνούς συστήματος που μετέφερε στα έργα του: πίστευε δηλαδή ότι τα κράτη επιδιώκουν την ισορροπία δυνάμεων, διότι μέσω αυτής μπορεί κάθε κράτος να διατηρεί την ανεξαρτησία του, αφού κανένα δεν θα μπορούσε να καταστεί εξαιρετικά ισχυρό και, επομένως, απειλητικό για τα άλλα. Μια ακόμη ενδιαφέρουσα πρότασή του αφορά τη μοναδικότητα, αλλά και την πολυπλοκότητα έκαστης ιστορικής στιγμής –ιδιότητες που απαιτούν πολλαπλές εξηγήσεις και επίπλεον τη διερεύνηση ενός ευρύτατου φάσματος κινήτρων, προθέσεων, υπολογισμών, παρεξηγήσεων ή παρορμητικών επιλογών των προσώπων που δρουν ή πρωταγωνιστούν στην ιστορία (Breisach, 1994: 159-160· Burrow, 2014: 314-315).

Χωρίς αμφιβολία, ο άνδρας που συνέβαλε καθοριστικά στη μελέτη του κράτους, των θεσμών και του δημοσίου δικαίου και επίσης στην εξέλιξη της ιστορίας προς τη νεότερη επιστημονική μορφή της ήταν ο Γάλλος νομικός, φιλόσοφος της ιστορίας, πολιτικός φιλόσοφος και θεωρητικός της απόλυτης μοναρχίας Ζαν Μποντέν (Jean Bodin, 1530-1596). Στο έργο του *Μέθοδος για την εύκολη κατανόηση της ιστορίας* (1566) όρισε την ιστορία ως «αληθή αφήγηση των πραγμάτων», προσπαθώντας να εντοπίσει τους όρους της εξελικτικής πορείας στην ιστορία. Σε άλλο έργο του μια δεκαετία αργότερα (το έργο του *Έξι βιβλία περί πολιτείας*) αποπειράθηκε να συνδέσει τα συστήματα πολιτικής διακυβέρνησης με τις γεωφυσικές, κλιματολογικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες κάθε κρατικού σχηματισμού. Άσκησε επίσης κριτική στον μύθο της προϊούσας παρακμής της ανθρωπότητας και εξέφρασε την άποψη ότι η μελλοντική ενοποίηση της ανθρωπότητας θα προκύψει από τη δυναμική του εμπορίου και τη θέσπιση κανόνων διεθνούς δικαίου, που θα αποσκοπούν στην ευημερία όλων των εθνών. Στην πραγματικότητα, αυτή ήταν η πρόταση του Μποντέν για την ανάκτηση της χαμένης οικουμενικότητας και, όπως ήταν φανερό, ενσωμάτωνε με νεωτερικό τρόπο τα μηνύματα των σημαντικότερων εξελίξεων που είχαν συντελεστεί μέχρι τις μέρες του. Σε αυτή μάλιστα την πρόταση του Μποντέν μπορεί, κατά μια εκδοχή, να ανιχνευτεί «μια διάσταση πρωτο-εθνικιστικής ιδεολογίας, πίστης στη δημιουργία μιας ισχυρής και κυρίαρχης Γαλλίας, που καταδεικνύει την αρχόμενη συνειδητοποίηση της συνύφανσης των ιστορικών εξηγητικών σχημάτων με τις κριτικές σκοπιμότητες και τον κυρίαρχο ιδεολογικό-πολιτικό λόγο» (Κόκκινος, 1989: 98-100).

Μετά τον θάνατό του Μποντέν η Γαλλία διχάστηκε επί μισό περίπου αιώνα από εμφυλίους πολέμους. Το τέλος τους συνδύαστηκε με την ανανέωση των αναζητήσεων για το ιδανικό εθνικό παρελθόν, οι οποίες βρήκαν τις καλύτερες ίσως αποτυπώσεις τους στο πάντοτε σχεδόν αγαπημένο είδος ιστορικής γραφής: την πολιτικής και στρατιωτική ιστορία. Πράγματι, στη διάρκεια του 16<sup>ου</sup> αιώνα η ανάδειξη των πατριωτικών και εθνικών πολιτικών ιδεωδών αποτέλεσε το σπουδαιότερο διακύβευμα της γαλλικής ιστοριογραφίας, που υπό την επίδραση του νομικού ουμανισμού και του κυριότερου εκπροσώπου του, του Φρανσουά Οτμάν (François Hotman, 1524-1590), οδήγησε σε αυτό που επρόκειτο να χαρακτηριστεί ως «γαλλικανισμός»: την αντίληψη δηλαδή ότι η Γαλλία είχε έναν ιδιαίτερο ιστορικό χαρακτήρα, ανεξάρτητο από τον παπισμό και τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και ότι το ρωμαϊκό δίκαιο –όπως συνήθιζε να τονίζει ο Οτμάν– δεν είχε καμία αξία για τη γαλλική φιλοσοφία του δικαίου, αλλά ανήκε σε άλλη εποχή και σε άλλο τόπο. Εξίσου ευδιάκριτη είναι την ίδια εποχή η επιρροή του πατριωτικού ενθουσιασμού στην αγγλική ιστοριογραφία. Αλλά κατά τη διαμάχη μεταξύ Στέμματος και Κοινοβουλίου στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αιώνα, αυτός ο ενθουσιασμός επρόκειτο να χωρήσει τη θέση του σε επίπονες αναζητήσεις του ιδεατού εθνικού παρελθόντος (Burrow, 2014: 331-341). Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι στα τέλη του 16<sup>ου</sup> και στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αιώνα ήταν ευδιάκριτη στην Αγγλία η διάκριση ανάμεσα στους ρεαλιστές συγγραφείς πολιτικής ιστορίας, που, ακολουθώντας τον Πολύβιο, τον Τάκιτο είτε τον Μακιαβέλι και τον Γκουαρντασίνι, προσέγγιζαν το παρελθόν, τονίζοντας τις παρατηρούμενες ασυνέχειες και συγκρούσεις, και στους αφοσιωμένους στο εθνικό δίκαιο, που επιδίωκαν να διατηρήσουν απαράλλακτες τις αρχές, οι οποίες, κατά τη γνώμη τους, τόνιζαν την ιδιαιτερότητα της ταυτότη-

τας των Άγγλων. Η επιλογή μεθοδολογικών κανόνων και ερευνητικών τεχνικών δημιουργούσε έναν πρόσθετο διαχωρισμό των Άγγλων ιστορικών της εποχής· από τη μια πλευρά, βρίσκονταν οι αρχαιοδίφες, οι οποίοι γοητεύονταν από τα ασύνδετα ντοκουμέντα του μακρινού παρελθόντος που ανακάλυπταν κατά τύχη, και από την άλλη, οι ερευνητές που υπογράμμιζαν την ανάγκη μιας συνεκτικής και συστηματικής ιστορικής αφήγησης, συνδυασμένης με εμβριθείς αναλύσεις της ιστορικής μεταβολής (Salmon, 1997: 17).

Την περίοδο, λοιπόν, της Αναγέννησης και του Ουμανισμού διατυπώθηκαν καίριες σκέψεις και προτάσεις για τη χρησιμότητα, τη σημασία και τη μεθοδολογία της ιστορίας. Αντίθετα από τους προκατόχους τους στη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι ιθύνοντες των κρατών του αναγεννησιακού κόσμου συνειδητοποίησαν ότι ήταν δυνατό να χρησιμοποιήσουν τους ιστορικούς ως εξαιρετικούς προπαγανδιστές, αλλά και ότι οι ιστορικοί θα μπορούσαν να αναδειχθούν στους πιο απειλητικούς εχθρούς τους –αφού οι μελέτες τους τώρα, εξαιτίας του περιορισμού του αναλφαβητισμού αλλά και της διάδοσης της τυπογραφίας, απευθύνονταν τώρα και ασκούσαν επιρροή σε ευρύτερο κοινό (Fryde, 1983: 1-31). Τους τελευταίους ενδοιασμούς συμμαρζίζονταν φυσικά και οι εκκλησιαστικοί ηγέτες. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική μπορεί να θεωρηθεί η άποψη που εξέφρασε στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αιώνα ένας διακεκριμένος Άγγλος πολιτικός με αφορμή τις συζητήσεις στην Οξφόρδη για την επιλογή του πρώτου καθηγητή στην έδρα της Ρωμαϊκής Ιστορίας. «Κατά την ταπεινή μου άποψη», έγραφε το 1615, «στις μέρες μας είναι τόσο αναγκαίο να έχουμε εργατικούς ιστορικούς όσο απαραίτητο είναι να έχουμε πολυμαθείς θεούς». Προσέθετε επίσης ότι κάθε ιστορικός «θα πρέπει να διαθέτει θεϊκές αρετές, ώστε να είναι ικανός να ενώσει την εκκλησία με την κοινοπολιτεία, των οποίων ο διαχωρισμός ισοδυναμεί με προδοσία».<sup>37</sup> Παρά τις αντιδράσεις αυτές, είχε αρχίσει να προετοιμάζεται το κλίμα για την επιστημονικοποίηση της ιστορίας, που υπό την επίδραση των επαναστατικών προκλήσεων του 18<sup>ου</sup> αιώνα επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα (όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1 και θα αναλυθεί στο κεφάλαιο 6).

## 5.2.2 Η ιστορία στα χρόνια της Επιστημονικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού

Το επόμενο και σπουδαιότερο ίσως βήμα για την απομάκρυνση της ιστορίας από τις κρατούσες αντιλήψεις του Μεσαίωνα συντελέστηκε την περίοδο του Διαφωτισμού –του φιλοσοφικού και ευρύτερα πολιτιστικού κινήματος, που τοποθετείται συμβατικά στον τελευταίο αιώνα, πριν από την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης, θεωρείται απότοκος της Επιστημονικής Επανάστασης του 17<sup>ου</sup> αιώνα και υιοθετεί ως προδρομικούς εκπροσώπους του κάποιους από τους λεγόμενους «πατέρες» της νεότερης επιστήμης. Ανάμεσα τους βρίσκονται π.χ. ο Φράνσις Βακόν (Francis Bacon, 1561-1626), ο Καρτέσιος (1596-1650) –ο οποίος διατύπωσε την πασίγνωστη αρχή «cogito ergo sum» (δηλαδή «σκέφτομαι, άρα υπάρχω») – και ο Νεύτωνας (1642-1727) –που στο πόνημά *Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας* (1687) ενσωμάτωσε όλες τις κατακτήσεις της επιστήμης από την εποχή του Γαλιλαίου και κατέληγε, προτείνοντας τον νόμο της παγκόσμιας έλξης. Φυσικά, οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα επιτεύγματα των διάφορων ιδεολογικών κινήματων και των λεγόμενων «πνευματικών επαναστάσεων» σπανίως είναι σαφείς. Με άλλα λόγια, η Επιστημονική Επανάσταση εγκαινίασε την επιστημονική μέθοδο που μπορεί να προσφέρει βέβαιη και αξιόπιστη γνώση για τον κόσμο γύρω μας (Bowler & Morus, 2014: 1-51), και οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού επιχειρήσαν την εφαρμογή της στο ευρύτερο φάσμα των κοινωνικών, ιδεολογικών, οικονομικών και πολιτισμικών εξελίξεων.

Την κοινή αφετηρία τους προσέφεραν τα κυριότερα επιτεύγματα της νέας εποχής, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν ο θρίαμβος του ορθού λόγου και των φυσικών επιστημών, η θεώρηση του ανθρώπου ως σκεπτόμενου υποκειμένου και ως οργανικού στοιχείου της φύσης (όχι πλέον αντίθετου προς τη φύση) και η γενικότερη πίστη στην πρόοδο του ανθρώπου, της κοινωνίας και των εθνών. Ενθουσιασμένοι από τις αναθεωρητι-

---

<sup>37</sup> Την άποψη αυτή εξέφρασε ο Sir John Coke (1563-1644)· το απόσπασμα της επιστολής του παρατίθεται από Salmon, 1997: 19.

κές τάσεις σε ό,τι αφορά την κατάκτηση της αλήθειας και πολύ περισσότερο της επιστημονικής αλήθειας, κάποιοι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού θεώρησαν πως ο μοναδικός δρόμος ήταν η υιοθέτηση μεθόδων που βασίζονταν στην εποπτεία του Λόγου (*rational insights*), με καταλληλότερο παράδειγμα τη μαθηματική σκέψη. Ορισμένοι άλλοι, χωρίς να απομακρύνονται πολύ από την παραπάνω θεώρηση, τάχθηκαν υπέρ της άποψης ότι μόνο οι υποθέσεις που επιβεβαιώνονται ή διαψεύδονται μέσω της παρατήρησης και του πειράματος, είναι πιθανό να οδηγήσουν στην επιζητούμενη αλήθεια. Όπως είναι προφανές, οι ισχυρισμοί των δύο παραπάνω ομάδων άνοιξαν τον δρόμο για την άμεση σύγκριση των επιστημών με τις ανθρωπιστικές σπουδές, που θεωρήθηκαν κατώτερες, και οδήγησαν λίγο αργότερα στο «διαζύγιό» τους. Σε γενικές γραμμές, όμως, η ιστορία ευεργετήθηκε από την επικράτηση των ιδεών του Διαφωτισμού –π.χ. την απόρριψη της αυθεντίας, της δεισιδαιμονίας, της θρησκευτικής και δυναστικο-πολιτικής αυθεντίας, την κάθαρση από τον δογματισμό, την προκατάληψη και την υποκριτική ηθικολογία (Berlin, 2003: 203-220).<sup>38</sup>

Το αποτέλεσμα ήταν να επέλθει σιγά-σιγά η ριζική ανανέωση και του ιστορικού λόγου, που συνδυάστηκε με τη στροφή προς τον εμπειρισμό και τον ορθολογισμό. Η εμπειρική παρατήρηση δηλαδή τόνιζε εμφαντικά την πολυμορφία των πολιτισμών, παρουσιάζοντας μεταξύ άλλων και την ιστορία ως μια εξελικτική διαδικασία των διάφορων επιμέρους μορφών της ενιαίας ανθρώπινης φύσης. Η συσχέτιση των ιστορικών φαινομένων με τις ιδιαίτερες κατά τόπους υλικές και πολιτισμικές συνθήκες, ενίσχυε την εντύπωση ότι η ιστορική εξέλιξη ήταν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση και τις ποικίλες ιδιομορφίες της, που οφείλονται σε αντικειμενικούς παράγοντες –όπως οι φυλετικές παραλλαγές, οι κλιματολογικές και γεωφυσικές συνθήκες είτε το πολιτισμικό περιβάλλον. Στις εκπαιδευτικές εταιρείες, που εξαπλώθηκαν μετά τα μέσα του 17<sup>ου</sup> αιώνα σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, οι ιστορικοί προωθούσαν τον ενθουσιασμό για τη μάθηση, αλλά παράλληλα τόνιζαν την ωφελμιστική διάσταση της γνώσης, ιδίως της ιστορικής γνώσης, η οποία μπορούσε να προσφέρει πολύτιμη βοήθεια για τη διαχείριση των δημόσιων και πολιτικών υποθέσεων (Breisach, 1994: 202).

Ο Βολταίρος (François-Marie Arouet, 1694-1778) προσέθετε ότι η γνώση του παρελθόντος, και πολύ περισσότερο των ενδοξότερων στιγμών της ανθρωπότητας, μπορεί να κάνει τους ανθρώπους καλύτερους, συνετούς, ορθολογικούς, ανεκτικούς και λιγότερο σκληρούς και επίσης να στρέψει τους κυβερνώντες τους σε στόχους, όπως η προαγωγή της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της ευτυχίας, αλλά και της περιστολής του φανατισμού, της βαναυσότητας και της καταπίεσης. Ό,τι πιο αξιόλογο είχε να επιδείξει η ιστορία της ανθρωπότητας, κατά την άποψή του, ήταν οι παρακάτω τέσσερις καλές εποχές: η εποχή του Φιλίππου και του Αλέξανδρου, στην οποία συμπεριλάμβανε και τους κλασικούς χρόνους, η εποχή του Καίσαρα και του Αυγούστου και γενικότερα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στις καλύτερες στιγμές της, η Φλωρεντία των Μεδίκων και της Αναγέννησης και η Γαλλία του Λουδοβίκου του ΙΔ'. Ο Βολταίρος δεν έκρυβε την πεποίθησή του ότι οι ενέργειες έξοχων ανδρών μπορούν να θέσουν σε κίνηση αλλαγές –και με αυτό το σκεπτικό ίσως δέχθηκε να συνδεθεί κατά τη διάρκεια της ζωής του με «εξέχοντες» άνδρες. Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα που τόνιζε, ήταν αυτό του Μεγάλου Πέτρου, ο οποίος είχε βγάλει τη Ρωσία από τη «βαρβαρότητα» και είχε στρέψει τους υπηκόους της στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, φορολογώντας τα μακριά ενδύματα και τη συνήθεια της γενειάδας, προκειμένου με την προώθηση της ενδυματολογικής μεταρρύθμισης να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υποδοχή των ιδεών του Διαφωτισμού από τον λαό του. Για όλους αυτούς τους λόγους θα άξιζε κανείς να γνωρίζει το παρελθόν, απαντούσε ο Βολταίρος στη σύντροφό του, φιλόσοφο και επιστημόνισσα Μαντάμ ντυ Σατελέ (Madame du Châtelet, 1706-1749), όταν εκείνη τον ρωτούσε τι νόημα είχε για μια Γαλλίδα να γνωρίζει τότε ο τάδε βασιλιάς ή αξιωματικός ηγεμόνας διαδέχθηκε τον τάδε στον έναν ή τον άλλο τόπο. Αυτό δηλαδή που ο Βολταίρος επιδίωκε με το ιστοριογραφικό του έργο ήταν, όπως εξηγούσε, να δείξει «με ποιον τρόπο οι ανθρώπινες κοινωνίες αποκτούν ύπαρξη, πώς ζούσαν την οικιακή τους ζωή, τι τέχνες καλλιεργού-

<sup>38</sup> Πρόκειται για τη διάλεξη του Αϊζάια Μπερλίν (1909-1997) που ανακοινώθηκε στον Κύκλο Διαλέξεων εις μνήμην Ταϊκσίνερ με τίτλο «Το διαζύγιο μεταξύ Επιστημών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από το Πανεπιστήμιο του Ιλινόις το 1978.

σαν» και να περιγράψει τις λεπτομέρειες του «ανθρωπίνου [sic] πνεύματος στις πιο φωτισμένες του εποχές», οι οποίες αξίζει να έχουν συνέχεια (Berlin, 2003: 216).

Όπως για τον Μοντεσκιέ και τους περισσότερους στοχαστές του 18<sup>ου</sup> αιώνα, έτσι και για τον Βολταίρο, η ιστορία ήταν φιλοσοφική και συνδεόταν στενά με το παρόν –όχι με το παρελθόν. Συγκεκριμένα, ο Σαρλ-Λουί ντε Σεκοντά, Βαρόνος της Μπρεντ και του Μοντεσκιέ (Charles Louis de Secondat, baron de Montesquieu, 1689-1755), ένας γνήσιος εμπειριστής της εποχής του, ξεκίνησε το συγγραφικό του έργο με μια αρκετά τολμηρή και καλογραμμένη σάτιρα της γαλλικής κοινωνίας και της εκκλησίας της Ρώμης (το έργο δηλαδή *Περσικές Επιστολές –Lettres persanes*). Στη συνέχεια ακολούθησε τον συρμό της εποχής, τη σκεπτική γραμματεία που επικράτησε στη Γαλλία μετά τον θάνατο του Λουδοβίκου ΙΔ΄, θέλησε να επινοήσει μια ορθολογική επιστήμη που θα εστιαζόταν στον άνθρωπο και τις μορφές διακυβέρνησης και, ειδικότερα, στις συμπεριφορές κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Στη μελέτη του για το μεγαλείο και την πτώση των Ρωμαίων (έργο που επηρέασε σημαντικά τις αναζητήσεις του Βολταίρου και δημοσιεύθηκε ανώνυμα το 1735 με τίτλο *Σκέψεις γύρω από τα αίτια του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων –Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence*), στόχος του ήταν να αντλήσει από την αρχαιότητα ιδέες και επιχειρήματα για *Το Πνεύμα των νόμων (Esprit des lois)* –το περίφημο έργο του, το οποίο τότε σχεδίαζε. Προφανώς θα συμφωνούσε με τον Βολταίρο ότι η ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν λογικό να ελκύει την προσοχή των Γάλλων στοχαστών του 18<sup>ου</sup> αιώνα, οι οποίοι προβληματίζονταν για την πρόοδο της σύγχρονης κοινωνίας τους, αφού οι Ρωμαίοι ήταν οι νομοθέτες τους και οι νόμοι τους βρίσκονταν ακόμη σε ισχύ σε διάφορες γαλλικές επαρχίες (Bourgault, 2013: 438).<sup>39</sup> Αυτό που επιδίωκε ο Μοντεσκιέ ήταν να ανακαλύψει τους τρόπους για την «θεραπεία» της ανθρώπινης δυστυχίας ή, με άλλα λόγια, τους «νόμους» που θα άλλαζαν την «τέχνη» της διακυβέρνησης, ώστε να δημιουργούνται κοινωνίες που να επιτρέπουν στους ανθρώπους να ορίζουν οι ίδιοι τη μοίρα τους. Για αυτόν τον λόγο έγραψε το *Πνεύμα των νόμων*, όπως εξηγούσε ο ίδιος: δηλαδή στο όνομα των νόμων που θα έπρεπε να προσαρμόζονται στους λαούς για τους οποίους παράγονται, να ταιριάζουν:

*στις φυσικές συνθήκες μιας χώρας, στο κλίμα της [...] στη φύση του εδάφους της, στη θέση και την έκτασή του, και στον τρόπο ζωής του λαού της [...] στο βαθμό ελευθερίας που το σύστημα μπορεί να αντέξει, στη θρησκεία των κατοίκων του, στις τάσεις τους, τον πλούτο τους, τον πληθυσμό τους, το εμπόριό τους, και στις συνήθειες και τους τρόπους τους (Berlin, 2003: 286-287).<sup>40</sup>*

Αν ο Μοντεσκιέ θέλησε να εξηγήσει τα πάντα και πίστευε πως μπορούσε διά της παρατήρησης και της επαλήθευσης των υποθέσεών του να κατανοήσει ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, και αν ο Βίκο (Giambattista Vico, 1688-1744), που ξεκίνησε με την πίστη ότι η επιστήμη των μαθηματικών ήταν η «βασίλισσα» των επιστημών, κατέληξε σε μία νέα επιστήμη της φιλοσοφίας της ιστορίας που εξελισσόταν όπως ακριβώς η γεωμετρία –αλλά ήταν πιο πραγματική, αφού οι ανθρώπινες σχέσεις είναι πιο πραγματικές από τις γραμμές και τις επιφάνειες– για τον Βολταίρο, επίσης γνήσιο τέκνο της εποχής του, η ιστορία ήταν το πεδίο όπου μπορούσε κανείς να αναζητήσει τα κίνητρα και τα πάθη, που υπερκαθορίζουν τις ανθρώπινες πράξεις και, έτσι, να κατανοήσει ολόκληρες εποχές. Ο Βολταίρος, άλλωστε, ξεκίνησε το πλούσιο ιστοριογραφικό έργο του προτείνοντας μεθόδους ιστορικής γραφής (*Remarques sur l’histoire*, 1742 και *Nouvelles considérations sur l’histoire*, 1744) και ήταν ίσως από τους πρώτους που εξήγησε τους περιορισμούς της επίσημης ιστοριογραφίας και του βασιλικού ιστοριογράφου, αξίωμα που είχε ανατεθεί στον ίδιο το 1745, αλλά του αφαιρέθηκε, όταν βρέθηκε για ένα διάστημα στο Πόστνταμ, ακολουθώντας την πεποίθησή του ότι, για να

<sup>39</sup> Αυτήν την άποψη εξέφρασε ο Βολταίρος στο άρθρο του «Ιστορία» στην Εγκυκλοπαίδεια.

<sup>40</sup> Το παράθεμα προέρχεται από το δοκίμιο του Μπερλίν με τίτλο «Μοντεσκιέ», που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Proceedings of the British Academy* 41 (1955).

γράφει ένας ιστορικός την ιστορία της χώρας του, είναι απαραίτητο να ζήσει ένα διάστημα μακριά από αυτήν (Pierse, 2013: 166). Αναμφίβολα, ήταν ένας άνθρωπος της εποχής του και προβληματιζόταν με σημείο αναφοράς την κοινωνία του. Για την επίτευξη των στόχων του ενσωμάτωσε στην ιστορική αφήγησή του την επίδραση των πολιτιστικών γεγονότων, αναζητούσε τα ελαττώματα των βασιλιάδων και τις αρετές του «έθνους», και προσμετρούσε τον εμπορικό πλούτο ως παράγοντα ιστορικής εξέλιξης. Όταν έγραφε το έργο του *Ο αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ'* (που δημοσιεύθηκε το 1751), ήθελε να ενθουσιάσει τους αναγνώστες του με τις ικανότητες του επονομαζόμενου Βασιλιά Ήλιου, ο οποίος αύξησε την παγκόσμια επιρροή και ισχύ της Γαλλίας, πολλαπλασίασε τις αποικίες της και την ανέδειξε σε πρωτεύουσα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Με αυτόν τον τρόπο φιλοδοξούσε να αποδείξει, μεταξύ των άλλων, πόσο λιγότερο «φωτισμένος» ήταν ο εγγονός του, Λουδοβίκος ΙΕ' (1710-1774) (Thuillier & Tulard, 1993: 23).

Σε άλλα σημεία του ιστοριογραφικού έργου του τόνιζε ότι ο υπέρτατος στόχος της «νέας ιστορίας» που δεν εξαρτώταν πια από τις επεμβάσεις της θείας πρόνοιας, ήταν η διερεύνηση της αλλαγής των ηθών και των νόμων και υποστήριζε ότι οι άνθρωποι θα έπρεπε να έχουν κάποιας μορφής πίστη. Η πίστη της μάζας ήταν αναγκαία για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και γι' αυτό ο Βολταίρος επαναλάμβανε συχνά ότι «αν δεν υπάρχει Θεός, θα πρέπει να τον επινοήσουμε». Φυσικά, συνέδεε στενά τη σημασία της αμφισβήτησης με τη γενική επιστημονική κίνηση της εποχής του –τουλάχιστο στο εξής σημείο: στο ότι η προτεινόμενη απύπνιση του κριτικού πνεύματος καταλήγει στη διάλυση πολλών μύθων και εφοδιάζει τη φιλοσοφία της ιστορίας με την προσμονή «εκπλήξεων». Η «έκπληξη» με τη σειρά της ταυτίζεται με το τυχαίο, το μη προβλέψιμο, το οποίο καθιστά την ιστορία διαρκώς μεταβαλλόμενη. Με άλλα λόγια, από την άποψη της ιστορικής μεθοδολογίας, ο Βολταίρος προάσπισε στο έργο του την αντικειμενικότητα του ιστορικού λόγου, ορίζοντας την έγκυρη ιστορική γνώση ως αποτέλεσμα της απομυθοποίησης, που επιτυγχάνεται μέσω του ελέγχου και της ανακατασκευής των ερμηνειών της Εκκλησίας και των ηγεμονικών κύκλων, καθώς επίσης της κριτικής προσέγγισης των πηγών. Δεν έχει απαραίτητα μεγάλη σημασία να εξετάσουμε ποιες πηγές θεώρησε αξιόπιστες ο Βολταίρος ή να αποφανθούμε αν ο ίδιος ή οι άλλοι διανοούμενοι του Διαφωτισμού υπήρξαν «καλοί» ιστορικοί (Pierse, 2013: 153). Ούτε οι ίδιοι διεκδικούσαν έναν τέτοιο τίτλο, αλλά ούτε συνέβαλλαν στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης χάρη στην «ποιότητα» του ιστοριογραφικού έργου τους.

Για τους λόγους που ήδη τονίσαμε παραπάνω, δεν έχει κανένα νόημα να επιδιώκουμε ποιοτικές ταξινομήσεις των ιστοριών και των ιστορικών της αρχαιότητας, του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης ή του Διαφωτισμού. Αντίθετα, αυτό που έχει ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά την ιστοριογραφία του Διαφωτισμού, είναι κυρίως το ότι οι στόχοι που έθεσαν οι φιλόσοφοι και παραγωγοί της σχετίζονταν με τις ιδεολογικές ανάγκες και αναζητήσεις του 18<sup>ου</sup> αιώνα, εντάσσονταν στις αντιπαραθέσεις της εποχής τους, ακόμη και αν αυτό σήμαινε ότι δεν εμβάθυναν στην κατανόηση των πολιτισμών του παρελθόντος, αλλά ότι χρησιμοποιούσαν την ιστορία, για να στηρίξουν τις αντιλήψεις τους και τις «ανακαλύψεις» τους. Εν ολίγοις, αυτό που τονίζουμε εδώ ως συμβολή τους στην εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης, είναι το ότι διεύρυναν τις συζητήσεις για την προσέγγιση και την αξία της γνώσης του παρελθόντος και προβληματίστηκαν με τον ορθολογισμό και τον εμπειρισμό τους γύρω από τις βασικότερες ιστορικές έννοιες, αλλά και τις μεθόδους, τις πρακτικές και τις επιδιώξεις της ιστορίας (Bourgault & Sparling, 2013: 1-22). Μια από τις σημαντικότερες συμβολές του ιστορικού έργου του Βολταίρου, είναι η απάντησή του στο κεντρικό ερώτημα για την ιστορική αλήθεια (βλ. και παραπάνω). Ο Βολταίρος δεν επιδίωκε την ανακάλυψη της απόλυτης αλήθειας που μπορεί ίσως να παραχθεί στα μαθηματικά, αλλά κατανοούσε και τόνιζε ότι πρόκειται για ανέφικτος στόχος στη μελέτη του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος. Αντίθετα, στόχος του ήταν να αναδείξει έστω κάποιο βαθμό πιθανότητας, που είναι πράγματι ικανοποιητική επιτυχία κατά την εξέταση των ανθρώπινων υποθέσεων, του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου (Berlin, 2003: 215).

Προφανώς για να ανακαλύψει την πιθανότητα ή και για να δοκιμάσει την ωφελιμότητα της ιστορικής γνώσης, αποπειράθηκε κάποια στιγμή να πειραματιστεί στο κτήμα του στο Ferney: το 1758 αγόρασε και εγκαταστάθηκε στο κτήμα, ανέλαβε την ευθύνη για τη ζωή των χωρικών που κατοικούσαν εκεί και δεσμεύτη-

κε να αναβαθμίσει μια οικονομικά παρηκμασμένη περιοχή σε ευημερούσα κοινότητα (Durant, 1965: 710-726). Ίσως η πρωτοβουλία του είχε επηρεαστεί από την εντύπωση που του προκάλεσε ο καταστροφικός σεισμός, την 1<sup>η</sup> Νοεμβρίου 1755, στη Λισαβόνα και οι πολλές χιλιάδες νεκροί του. Μετά το τραγικό συμβάν, είχε διατυπώσει την άποψη ότι δεν αρκεί οι διανοούμενοι και φιλόσοφοι να αναζητούν τους νόμους της κίνησης και μεταβολής προς την πρόοδο και τη βελτίωση του κόσμου. Αντίθετα, θα πρέπει να διδαχθούν γιατί δεν πρέπει να υποβάλουν τους ανθρώπους σε διωγμό ή, κατ' επέκταση, με ποιούς τρόπους μπορούν να συνδράμουν στην περιστολή των διώξεων. Σε διάστημα δυο δεκαετιών οι προσπάθειές του στο κτήμα του στο Ferney αποδείχθηκαν τόσο αποτελεσματικές για την αναβάθμιση της περιοχής, ώστε κάποιοι μεταγενέστεροι μελετητές φτάνουν στο σημείο να υποθέσουν πως αν υπήρχαν αρκετοί Γάλλοι γαιοκτήμονες πρόθυμοι να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Βολταίρου, ίσως η Γαλλική Επανάσταση δεν θα είχε ξεκινήσει. Πέρα από τις άλλες απόψεις του, ιδίως τη δυσπιστία του για τα ατεκμηρίωτα στοιχεία, την έμφαση στο τυχαίο και σε άλλες νεωτερικές παραμέτρους της ιστορικής εξέλιξης, ο Βολταίρος αποκήρυσε τον ευρωπαϊκεντισμό, παρά το γεγονός ότι ο Διαφωτισμός ήταν κατεξοχήν ευρωπαϊκεντρικό κίνημα. Η πολιτισμική ερμηνεία της ιστορίας που επεξεργάστηκε μελετώντας τον κινέζικο, τον ινδικό, τον περσικό και τον ισλαμικό πολιτισμό στο έργο του *Δοκίμιο περί των ηθών και του πνεύματος των εθνών* (*Essai sur le moeurs et l'esprit des nations*, που εκδόθηκε τμηματικά στα έτη 1745-1778) προέτασε την υπεροχή του δυτικού πολιτισμού αποκλειστικά στον κύκλο της εξέλιξης των εθνών, και με κριτήριο την πρόοδο που μπορούσαν να σημειώσουν υπό την επιρροή και κυριαρχία των νόμων και των κυβερνήσεων τους (Κόκκινος, 1989: 114-120, Berlin, 2003: 214-222 και Breisach, 1994: 205-207, 209).

Αρκετοί άλλοι στοχαστές του Διαφωτισμού έδωσαν έμφαση στην ιδέα ότι κάθε έθνος χαρακτηρίζεται από μία ιδιαίτερη λογική εξέλιξης, με βάση την οποία είναι δυνατό να δικαιολογηθεί, τόσο η πολιτισμική πολυμορφία όσο και η ύπαρξη «πολλαπλών ταχυτήτων» ιστορικής εξέλιξης. Ο όρος «πολιτισμός» κατά την επικρατέστερη εννοιολόγησή του στο τελευταίο τέταρτο του 18<sup>ου</sup> αιώνα, περιέγραφε έναν γενικό τρόπο ζωής που παράγεται από την επικράτηση του ορθού λόγου και βελτιώνει τις προτιμήσεις και τις συμπεριφορές των κοινωνιών. Στη βάση της νέας ιστορίας που δεν επικεντρωνόταν στους χριστιανικούς πολιτισμούς ή στο ελληνορωμαϊκό πρότυπό τους, αλλά προσλάμβανε οικουμενικές διαστάσεις και επεκτεινόταν στους αρχαίους πολιτισμούς της Ασίας, της Αφρικής ή της Αμερικής, αναδύθηκε η «ιστορία του πολιτισμού» (πρόκειται για το γνωστικό πεδίο που τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, που, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, ονομάστηκε «Kulturgeschichte»). Ωστόσο, είχε ήδη προταθεί από τον Φοντενέλ (Bernard le Bovier de Fontenelle, που συχνά αναφέρεται ως Bernard le Bouyer de Fontenelle, 1657–1757) η μεταφορική αντίληψη των εθνών ως βιολογικών οργανισμών, την οποία συνέχισε ο Χέρντερ (Johann Gottfried von Herder, 1744-1803) –ο κυριότερος εισηγητής της ιστορικής θεωρίας που, ακολουθώντας το πρότυπο του κύκλου της ανθρώπινης ζωής, ερμηνεύει τη σχέση μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Πώς είναι δυνατό, λοιπόν, οι άνθρωποι του παρόντος να κατανοήσουν «τι είδους ζωή δημιούργησαν στο παρελθόν κοινωνίες διαφορετικές από τη δική τους»; Στο ερώτημα αυτό ο Τζιαμπατίστα Βίκο απαντούσε ότι «καθήκον [τους] [...] είναι να κατανοήσουν τους κόσμους των κοινωνιών αυτών· που σημαίνει, να συλλάβουν τι είδους κοσμοαντίληψη θα πρέπει να είχαν άνθρωποι που χρησιμοποιούσαν μια συγκεκριμένη γλώσσα, ώστε να είναι μια τέτοια γλώσσα η φυσική της έκφραση». Και προσέθετε ότι θα πρέπει να αναρωτηθούν «τι είδους εμπειρία προϋποθέτει, και καθιστά κατανοητή, μια ιδιαίτερη χρήση συμβόλων [...] ποια ιδιαίτερη κοσμοαντίληψη ενσαρκώνεται στους μύθους, στο θρησκευτικό τυπικό, στις επιγραφές, στα μνημεία του παρελθόντος». Με τρόπο θα καταφέρουν, όπως υποστήριζε, να εισχωρήσουν στο μυαλό των ανθρώπων του παρελθόντος και, έτσι, στον κόσμο που εκείνοι είχαν δημιουργήσει (Berlin, 2003: 230, 232).<sup>41</sup>

<sup>41</sup> Για την ανάλυση των ιδεών του Βίκο με σημείο εστίασης την ιστορία και την ιστορική γνώση ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα δοκίμια του Μπερλίν «Η έννοια της γνώσεως στον Βίκο» και «Ο Βίκο και το ιδεώδες του Διαφωτισμού». Βλ. Berlin, 2003: σ. 250-278· Breisach, 1994: 210-213.

Με άλλα λόγια, η ιστορία αποτελούσε τη διανοητική πρακτική που αποσκοπούσε στην κατάδειξη της προόδου και κυρίως στη χειραφέτηση της ανθρωπότητας, ενώ μέσω της ιστορίας οι διανοούμενοι του 18<sup>ου</sup> αιώνα προσπάθησαν να κατανοήσουν την απόσταση που χώριζε την εποχή τους από τους προηγούμενους κρίκους της ιστορικής αλυσίδας. Όπως είναι φυσικό, οι απαντήσεις τους διέφεραν και πολλές φορές ορίζονταν με γνώμονα τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες της δικής του κοινωνίας. Αν πράγματι οι ιδέες του Διαφωτισμού κλόνισαν τα θεμέλια του παλαιού καθεστώτος στη Γαλλία, οι Βρετανοί ιστορικοί του 18<sup>ου</sup> αιώνα κατάφεραν να ενσωματώσουν με μεγαλύτερη προσοχή το νέο σχήμα της προόδου στη φιλοσοφία τους για την ιστορία, προκειμένου να εναρμονίζεται με την προτίμησή τους για τη σταδιακή, παρά τη ριζοσπαστική, αλλαγή των θεσμών. Τυπικό δείγμα αυτής της τάσης που, όπως είναι φανερό, υπαγορευόταν από το αγγλικό πρότυπο ελευθερίας, δηλαδή τη συνταγματική λύση της Ένδοξης Επανάστασης του 1688, αποτελεί η εξάτομη *Ιστορία της Αγγλίας* (1754-1762), του Σκωτσέζου Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume, 1711-1776), τον οποίο γνωρίζουμε σήμερα κυρίως ως φιλόσοφο ή φιλόσοφο της ιστορίας παρά ως ιστορικό.

Ο αγγλικός τρόπος ζωής για τον Χιουμ είχε διαμορφωθεί υπό την επίδραση διάφορων παραγόντων, αρκετά συχνά τυχαία και σχεδόν ποτέ ακολουθώντας κάποιο σχέδιο, ώστε και η ιστορία περιγράφει, όπως συμπεραίνει ο ίδιος, με ποιους τρόπους η σταθερή και απaráλλακτη ανθρώπινη φύση μπορεί να μεταβάλλεται σε ιδιαίτερες συνθήκες. Ισχυριζόταν επίσης ότι ήταν αμερόληπτος, παρότι δεν έκρυβε τον συναισθηματισμό του, ιδίως στα σημεία που αναφερόταν στην εκτέλεση της βασίλισσας Μαρίας της Σκωτίας –είναι αλήθεια ότι η «συναισθηματική» ιστορία γνώρισε μεγάλη άνθηση στα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Απώτερος στόχος για τον Χιουμ, ο οποίος ανησυχούσε μήπως κάποια στιγμή επικρατήσει στη Βρετανία η αναρχία, ήταν να περιοριστεί το βίαιο πνεύμα του φατριασμού και να παραχωρήσει τη θέση του στη λογική και την ειρήνη. Με αυτούς τους ισχυρισμούς ένας ένθερμος οπαδός του κοινωνικού συμβολαίου και των καλών και συνετών κυβερνήσεων και επίσης ένας Σκωτσέζος που επιθυμούσε να ενισχύσει την κοινή αγγλική ταυτότητα, μετά την ένωση Αγγλίας και Σκωτίας (1707), κατέληγε ότι το δυναμικότερο και πιο φιλελεύθερο έθνος της εποχής του ήταν αναμφίβολα το αγγλικό –αλλά δεν είχε κατέκτησε αυτή τη θέση σε μια σταθερή και σταδιακή γραμμική εξέλιξη. Η ιστορία του θα μπορούσε να περιγραφεί ως μια διαδοχή πολιτισμών στη διάρκεια του χρόνου. Εν ολίγοις, η πολιτική επιδίωξή του έργου του ήταν η κατανόηση και η ερμηνεία της αγγλικής ιστορίας με βάση τα γεγονότα και τις ανάγκες της εποχής του. Γι' λόγο, άλλωστε, το 1754 ξεκίνησε να εκδίδει τους τελευταίους τόμους της *Ιστορίας* του: πρώτος δηλαδή δημοσιεύτηκε ο πέμπτος τόμος του πονημάτος του (Breisach, 1994: 215-6· Kow, 2013: 61-99· Allan, 2013: 308-341· Burrow, 2014: 354-62). Στα δημοφιλή αναγνώσματα των Άγγλων φιλιστόρων του τέλους του 18<sup>ου</sup> αιώνα συγκαταλέγονταν επίσης οι πρωτότυπες και νεωτερικές ιστορίες ενός άλλου Σκωτσέζου, του πολιτικού Ουίλιαμ Ρόμπερτσον (William Robertson, 1721-1793). Με τις επιλογές των υπό εξέταση θεμάτων του ο Ρόμπερτσον είχε τρομάξει τον Χιουμ (αναφέρεται μάλιστα ότι κάποια στιγμή ο Χιουμ τον συμβούλευε να αποφύγει κάποιο από τα θέματά του, γιατί ήταν ελάχιστα γοητευτικό) (Smitten, 2013: 101-131). Αλλά ήταν τελικά ο Ρόμπερτσον που διακρίθηκε για την ευρηματικότητά του στην επιλογή των αντικειμένων της ιστορικής μελέτης του (βλ. κεφάλαιο 6). Ωστόσο, το διασημότερο έργο της εποχής, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, ήταν η εξάτομη *Παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* (*Decline and Fall of the Roman Empire*) του Έντουαρντ Γκίμπον (Edward Gibbon, 1734-1794), που δημοσιεύθηκε στα χρόνια ανάμεσα στην Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση: επρόκειτο για ένα έργο του που εστιαζόταν στη διαδικασία της παρακμής και επανέφερε στο ιστοριογραφικό προσκήνιο τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, που δεν ήταν πλέον του συρμού (Manki, 2013: 25-59· Burrow, 2014: 375-89).

Από την άλλη πλευρά ένας Πρώσος, όπως ο Καντ (Immanuel Kant, 1724-1804), ο αντιπροσωπευτικός φιλόσοφος του γερμανικού Διαφωτισμού, προσέδωσε στη φιλοσοφία της ιστορίας μια τελεολογική θεώρηση που συνδύαζε τη χριστιανική παράδοση με τον ορθολογικά ηθικό συλλογισμό. Σε όλα τα ανθρώπινα έργα και στο τεράστιο πλήθος των γεγονότων, όπως εξηγούσε, υπάρχει πάντα ένας σκοπός (τέλος), που μπορεί να μην έχει επινοηθεί –αλλά να είναι αποτέλεσμα ενός «σχεδίου της φύσης» – ενώ ο άνθρωπος που θα πετύχει σκοπό, και ο οποίος είναι προικισμένος με τη λογική, είναι κι αυτός μέρος του υπέρτατου σχεδίου

της φύσης. Υπό τις συντηρητικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στα γερμανικά κρατίδια τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, οι απόψεις αυτές, ακόμη κι αν θύμιζαν τις αντίστοιχες ιδέες των Γάλλων ή και των Άγγλων φιλοσόφων του Διαφωτισμού, αποκτούσαν διαφορετική σημασία. Είναι δυνατό να γίνει λόγος ακόμη και για έναν γερμανικό «αντιορθολογισμό», που προφανώς εκπορευόταν από τις αντιορθολογιστικές τάσεις της Λουθηρανικής Μεταρρύθμισης, ενδεχομένως και από την κατώτερη (οικονομικά και πολιτισμικά) κατάσταση των γερμανικών κρατιδίων στον αιώνα μετά την εξέγερση του Λούθηρου σε σύγκριση προς την πολιτιστική ακμή της Ιταλίας, της Γαλλίας και Αγγλίας, της Ισπανίας και των Κάτω Χωρών (Berlin, 2003: 332).<sup>42</sup> Με άλλα λόγια, αυτό που κυρίως ωθούσε τον Καντ στη δική του φιλοσοφία περί ιστορίας αφορούσε τα προβλήματα εξουσίας και διακρατικών σχέσεων, τον ρόλο του δίκαιου άρχοντα και μιας κοινωνίας των εθνών που θα εγγυάται την ασφάλεια των κρατών. Αντίστοιχα, το τελεολογικό φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831), ακολουθεί τις απόψεις του Καντ, στο επίπεδο που η ιστορία θεωρείται ότι ρυθμίζεται από μεγάλες συλλογικότητες, δηλαδή έθνη, και ότι κάθε έθνος έχει τον ιστορικό προορισμό να αναλάβει τον ιδιαίτερο ρόλο του στην ιστορία του κόσμου. Η απήχηση των παραπάνω απόψεων στον γερμανικό κόσμο είναι ευεξήγητη. Άλλωστε, με γνώμονα τις ιδιαίτερες συνθήκες και ανάγκες κάθε τόπου, προσλαμβάνουν το ειδικό περιεχόμενό τους οι όροι «πρόοδος» και «χειραφέτηση».

Συγκεκριμένα, ο Χέγκελ, που μπορεί να θεωρηθεί συνεχιστής του Βολταίρου, τουλάχιστον στο έργο της χειραφέτησης του μη-ευρωπαϊκού κόσμου από το ιστοριογραφικό περιθώριο, μετέφερε τη δυναμική της προόδου στην ίδια την ιστορία, αποδίδοντας σε κάθε ιστορική περίοδο σαφή ειδοποιά γνωρίσματα, τα οποία αποτυπώνονται στις ιδέες και αντιλήψεις της και καταλήγουν στην εξής κατηγοριοποίηση του ιστορικού λόγου: α') την «αρχική-βασική-αρχέγονη» ιστορία: που ανασυγκροτεί τα γεγονότα του παρελθόντος· β') την «αναστοχαστική» ιστορία: που επιχειρεί να συλλάβει την ιστορική διαδικασία ως ολότητα, εντοπίζοντας σχήματα συνέχειας· και, γ') τη «φιλοσοφική» ιστορία: που συνιστά το ανώτατο στάδιο της ιστορικής κατανόησης (Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 128-134). Σύμφωνα με τις φιλοσοφίες της ιστορίας, που έλαβαν μεγάλη έκταση κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, η ιστορία δεν αποτελεί ένα χαώδες άθροισμα γεγονότων, πράξεων ή συγκρούσεων, αλλά ένα οργανωμένο σύνολο το οποίο τείνει στην πραγμάτωση στόχων. Η ουσιαστική συμβολή της φιλοσοφίας της ιστορίας στην προαγωγή της ιστορικής γνώσης έγκειται στο εξής σημείο: στο ότι η ιστορία θα πρέπει να απαλλάσσεται από μύθους και γεγονότα, που δεν έχουν αξία για το καλό και την ευτυχία της ανθρωπότητας, ώστε να ικανοποιούνται οι τρεις απαραίτητες προϋποθέσεις της –η αλήθεια, η αμεροληψία και η ωφελιμότητα. Ο όρος «φιλοσοφία της ιστορίας» χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού, για να τονίσει μεταξύ άλλων την επιστημολογική ανεπάρκεια της «απλής» ιστορίας, που μέχρι τότε προσδιοριζόταν ως παράθεση γεγονότων (όπως π.χ. στα χρονικά) ή ταυτιζόταν με τις δυναστικές και στρατιωτικές ιστορίες, που απέκλειαν όλα τα στοιχεία που είχαν διαμορφώσει τον σύγχρονο κόσμο: το εμπόριο, τις τέχνες, τις επιστήμες και τον νόμο. Στο πλαίσιο αυτό, ο φιλόσοφος αποτολμούσε να αφοσιωθεί στη διανοητική περιπέτεια της ιστορικής συγγραφής και να αποφασίσει με ποιο τρόπο θα τοποθετήσει τα γεγονότα και ποια από αυτά θα αναλύσει –σαν να απαντούσε διαρκώς στο ερώτημα «πώς πρέπει να συνθέσει κάποιος με φιλοσοφικό τρόπο την παγκόσμια ιστορία» και επίσης σαν να επιδίωκε να προσθέσει τη δική του φιλοσοφία της ιστορίας, όπως πρότεινε, για παράδειγμα, ο Χέρντερ στο έργο του για την εξήγηση της παρακμής, της ακμής και ανάπτυξης των πολιτισμών (Binoche, 2013: 189-216).

Αυτό που αναζητούσαν τώρα από την ιστορία οι φιλόσοφοι, οι υπέρμαχοι ή οι «αντιδραστικοί» επικριτές του Διαφωτισμού, ήταν η πειστική εξήγηση των συνεχειών και ασυνεχειών, των βίαιων και αιφνιδίων μεταβολών, του γεγονότος ότι η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας δεν ήταν στάσιμη, αποκαρδιωτική, χαοτική ή απλά περίπλοκη και δυσνόητη, αλλά ότι είχε ένα στόχο: τη βελτίωση της κοινωνίας και της ανθρώπινης ζωής. Η έννοια της προόδου, λοιπόν, ενσωματωνόταν σε αφηγήσεις που αφορούσαν πολιτικούς αγώνες, όπως και κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές ή και επιστημονικές εξελίξεις, ενισχύοντας την εντύπωση ότι η

---

<sup>42</sup> Εδώ η παραπομπή αφορά το δοκίμιο του Μπερλίν «Ο Χιουμ και ο γερμανικός αντιορθολογισμός».



πρόοδος είναι δυνατό να ανιχνευθεί σε όλους τους τομείς, αλλά και σε όλες τις εποχές (Boucher, 2013: 398-399).

## Βιβλιογραφία

- Allan, David. (2013). Identity and Innovation: Historiography in the Scottish Enlightenment. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 307-342). Leiden & Boston: Brill.
- Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη. (2008). *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Berlin, Isaiah. (2003). *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια για την ιστορία των ιδεών*, μτφρ. Μαρία Β. Καστανάρα. Αθήνα: Scripta.
- Berstein, Serge & Pierre Milza. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1: *Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5<sup>ος</sup>-18<sup>ος</sup> αιώνες*, μτφρ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Binoche, Bertrand. (2013). Herder in 1774: An Incomplete Philosophy of History. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 189-216). Leiden & Boston: Brill.
- Boucher, François-Emmanuel. (2013). 'Philosophes', Anticlericalism, Reactionaries and Progress in French Enlightenment Historiography. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 373-400). Leiden & Boston: Brill.
- Bourgault, Sophie. (2013). Philhellenism among the Philosophes: Ancient Greece in French Enlightenment Historiography. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 437-468). Leiden & Boston: Brill.
- Bourgault, Sophie & Robert Sparling. (2013). Introduction. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ.1-22). Leiden & Boston: Brill.
- Bowler, Peter J. & Iwan Rhys Morus. (2014). *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης*, μτφρ. Βαρβάρα Σπυροπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Breisach, Ernst. (1994). *Historiography. Ancient, Medieval, and Modern*, 2<sup>η</sup> Έκδοση. Chicago και London: The University of Chicago Press.
- Burrow, John. (2014), *Μια ιστορία των ιστοριών. Έπη, χρονικά, μυθιστορίες και διερευνήσεις από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη μέχρι τον 20ό αιώνα*, μτφρ. Άσπα Γολέμη. Αθήνα: Τόπος.
- Burns, E. M. (2006). *Ευρωπαϊκή ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: οι νεότεροι χρόνοι*, 4<sup>η</sup> Έκδοση, μτφρ. Τάσος
- Cochrane, Eric. (1981). *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago & London: The Chicago University Press.
- Dillery, John. (1995). *Xenophon and the History of his Time*. London και New York: Routledge.
- Durant, Will & Ariel. (1965). *The Age of Voltaire. A History of Civilization in Western Europe from 1715 to 1756, with Special Emphasis on the Conflict between Religion and Philosophy*. New York: Simon & Schuster.
- Finley, M. I. (1959). *The Greek Historians, The Essence of Herodotus, Thucydides, Xenophon, Polybius*. New York, The Viking Press.
- Fryde, E. B. (1983). *Humanism and Renaissance Historiography*. London: The Hambledon Press.
- Hartog, François. (2014). *Καθεστώντα ιστορικότητας. Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δημήτρης Κουσουρής. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Ianziti, Gary. (2012). *Writing History in Renaissance Italy. Leonardo Bruni and the Uses of the Past*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Κόκκινος, Γιώργος. (1989). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, 3<sup>η</sup> Έκδοση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kow, Simon. (2013). Politics and Culture in Hume's History of England». Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 61-99). Leiden & Boston: Brill.
- Λιάκος, Αντώνης. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.
- Le Goff, Jacque. (1992). *History and Memory*, μτφρ. Steven Rendall & Elizabeth Claman. New York: Columbia University Press.
- Luce, T. J. (1997). *The Greek Historians*. London: Routledge.
- Manki, Robert. (2013). Edward Gibbon: Historian in Space. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 25-59). Leiden & Boston: Brill.
- Marwick, Arthur. (1985). *Εισαγωγή στην ιστορία*, μτφρ. Κρίστη Τρίγκου. Αθήνα: Εκδόσεις Π. Κουτσούμπος (Ανοικτό Πανεπιστήμιο της Αγγλίας).
- Mellor, Ronald. (1999). *The Roman Historians*. London και New York: Routledge.
- Mossé, Claude & Annie Schnapp-Gourbeillon. (2005). *Επίτομη ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ.)*, Έκτη έκδοση, μτφρ. Λύντια Στεφάνου. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Mossman, J. M. (1992). Plutarch, Pyrrhus and Alexander. Στο Philip A. Stadter (Επιμ.), *Plutarch and the Historical Tradition* (σσ. 90-108). London & New York: Routledge.
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκοτσίνας. Αθήνα: Κέδρος.
- Pierse, Síofra. (2013). Voltaire: Polemical Possibilities of History. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 153-188). Leiden & Boston: Brill.
- Rochbacher, David. (2000). *The Historians of Late Antiquity*. London & New York: Routledge.
- Salmon, J. H. (1997). Precept, Example and Truth: Degory Wheare and the *ars historica*. Στο Donald R. Kelley & David Harris Sacks (Επιμ.), *The Historical Imagination in Early Modern Britain. History, Rhetoric and Fiction, 1500-1800* (σσ. 11-36). Cambridge: Cambridge University Press.
- Smitten, Jeffrey. (2013). William Robertson: The Minister as Historian. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 101-31). Leiden & Boston: Brill.
- Thuillier, G. & J. Tulard. (1993). *Οι ιστορικές σχολές*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Witt, Ronald G. (2001). "In the Footsteps of the Ancients": *The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*. Leiden, Boston & Koln: Brill.

## Κεφάλαιο 6: Γιατί θα πρέπει να γνωρίζει ο σημερινός ιστορικός τις θεωρίες του Λέοπολντ φον Ράνκε ή τις ιδέες του Μαρξ;

Όπως ήδη φάνηκε, πριν από την Επιστημονική Επανάσταση, τον Διαφωτισμό και κυρίως πριν από την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση, κανείς δεν θα αποδεχόταν ότι υπήρχαν ή χρειαζόνταν επιστήμες που με τις ειδικές μεθόδους και θεωρίες τους θα επικεντρώνονταν στη μελέτη του ανθρώπου και της κοινωνίας. Για ευνόητους λόγους, το κεφάλαιο αυτό ξεκινά από το σημείο όπου σταμάτησε το προηγούμενο: από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, τη Γαλλική Επανάσταση και τις ριζικές μεταβολές που αυτή προκάλεσε στην προοδευτική ωρίμανση των ευρωπαϊκών κοινωνιών, ιδίως σε ό,τι αφορά την ανάγκη τους να γνωρίζουν τι είχε συμβεί, πριν από την εποχή τους, τις νέες αντιλήψεις για τη χρησιμότητα της ιστορικής γνώσης, τη διαμόρφωση ενός ενοποιημένου κόσμου με ομοιογενή πολιτικά γνωρίσματα, και, εν κατακλείδι, την επιστημονικοποίηση της ιστορίας και την ανάδειξή της σε επάγγελμα. Με αφετηρία την Επανάσταση του 1789, θα επεκτείνουμε το υπό εξέταση σχήμα της ιστορικής πρόσληψης των νεωτερικών επαναστάσεων ως πεδίου πολιτικών επιρροών και ανταλλαγών της διαρκώς εξελισσόμενης ιστορικής σκέψης μερικές δεκαετίες νωρίτερα: μέχρι την λίγο προγενέστερη Αμερικανική Επανάσταση, την οποία εσκεμμένα δεν αναλύσαμε στο εξαιρετικά πλούσιο κεφάλαιο 5.

Καθώς εστιάζουμε την προσοχή μας στις πολλαπλές και πολύσημες περιπέτειες της ιστορικής επιστήμης κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, αξίζει να θυμηθούμε ότι τα «γεγονότα» είθισται να «φτάνουν» στα χέρια των ιστορικών, να αναδεικνύονται σε θέματα ιστορικής έρευνας και ανάλυσης και να επηρεάζουν την ιστορική γραφή και σκέψη με κάποια χρονική καθυστέρηση. Ακόμη και σήμερα αυτή είναι η κρατούσα αντίληψη αντλεί την τεκμηρίωσή της από τη φιλοσοφία της ιστορίας των χρόνων του Διαφωτισμού και την αλληλοσυσχέτισή της με την έννοια –αλλά και την ιδιάζουσα σημασία– της ιστορικής προοπτικής, που εισάγεται εδώ στη συζήτησή μας, ως μια πρόσθετη διάσταση των προβλημάτων ή των υποχρεώσεων του ιστορικού. Όπως θα φανεί και στα κεφάλαια 8 και 9, με εφιαλτήριο την έννοια της ιστορικής προοπτικής, θα κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος όχι μόνο τα ποικίλα προβλήματα που καθορίζουν τη σχέση της ιστορίας με τις άλλες επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου, αλλά κυρίως τα βασικότερα ερωτήματα που εμπλουτίζουν τον διεπιστημονικό διάλογο, σε σχέση με τη χρησιμότητά της ιστορίας.

Το κεφάλαιο αυτό, το προηγούμενο αλλά και το επόμενο παρουσιάζουν την ιστορία της ιστοριογραφίας. Φυσικά, η ανάλυσή μας είναι αναγκαστικά μερική και επιλεκτική. Είναι αδύνατο να περιλάβουμε σε μερικές σελίδες όλες τις σημαντικές απόψεις που διατύπωσαν για την ιστορία οι κατά καιρούς ιστορικοί, και όλα τα γεγονότα ή τις εξελίξεις που είναι πιθανό να συνέδραμαν, έστω σε κάποιο βαθμό, στην ανάπτυξη μιας τόσο ιδιαίτερης επιστήμης, η οποία, όπως τονίσαμε αρκετές φορές μέχρι το σημείο αυτό, αναπτύχθηκε (και εξακολουθεί να αναπτύσσεται) παράλληλα με τις διάσπαρτες ανά τον κόσμο κοινωνίες και τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον. Όπως ανέφερε σε κάποια από τις τελευταίες ομιλίες της ζωής του ο Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel, 1902-1985) –ο ιστορικός που θα γνωρίσουμε ως εξέχουσα προσωπικότητα των *Αννάλ* στο επόμενο κεφάλαιο– «η ιστορία, αντικείμενο ακατάπαυστης διερεύνησης, είναι καταδικασμένη στον νεωτερισμό, σε διαδοχικές και αναπόφευκτες ανανεώσεις». Από τη στιγμή που το υπό διερεύνηση παρελθόν δεν αλλάζει, η παρατήρηση του Μπροντέλ μας οδηγεί στη σκέψη ότι αυτό που μπορεί να μεταβάλλεται και να ανανεώνεται στην ιστορία, είναι οι ερευνητικές τεχνικές, οι πρακτικές που εφαρμόζονται κατά τη συγγραφή της, οι ερμηνευτικές απόπειρες και οι στόχοι της. Πράγματι, κάποιοι ιστορικοί θεωρούν ως πρώτη σημαντική επανάσταση στον τομέα της ιστορίας –μια επανάσταση παρόμοιας σημασίας με εκείνη που προκάλεσαν οι ανακαλύψεις του Γαλιλαίου– τη δημοσίευση, το 1681, της μελέτης *De re diplomatica* του Μαμπιγιόν, του επονομαζόμενου «πατέρα» της διπλωματικής και της παλαιογραφίας (βλ. παράρτημα 2.4). Από τις πολλές επαναστάσεις της ιστορικής επιστήμης, στο κεφάλαιο αυτό θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε εκείνη του αρχόμενου 19<sup>ου</sup> αιώνα, που συνήθως συνδέεται με τον Γερμανό ιστορικό Λέοπολντ φον Ράνκε (Leopold von Ranke, 1795-1886)

–τον οποίο κάποιοι αποκάλεσαν «πατέρα» της σύγχρονης ιστορικής επιστήμης. Στο πρώτο μισό δηλαδή του 19<sup>ου</sup> αιώνα, η ιστορία, εκτός από έναν ακόμη «πατέρα», απέκτησε και μια «πατρίδα», την Πρωσία, που θεωρήθηκε ο τόπος από όπου ξεκίνησε η εξέλιξή της στη σύγχρονη εποχή και όπου κατέστη δυνατό να αναδειχθεί σε ακαδημαϊκό κλάδο και επιστήμη με τη σημασία που αποκτούσε τότε ο όρος «επιστήμη» (βλ. κεφάλαιο 1). Έκτοτε, συνέχισε την περιπέτεια της ακατάπαυστης και αναπόδραστης ανανέωσής της, γνωρίζοντας άλλες μικρές ή μεγάλες επαναστάσεις. Στην ομιλία του ο Μπροντέλ μνημόνευε αρκετές από τις μικρές επαναστάσεις που έφεραν σπουδαίους νεωτερισμούς: για παράδειγμα, τη δημοσίευση των έργων του Γκιζό και των άλλων Γάλλων ιστορικών του 19<sup>ου</sup>, που θα μας απασχολήσουν στις παρακάτω σελίδες. Τόνιζε, όμως, ότι η σπουδαιότερη επανάσταση ήταν αυτή που προκάλεσαν τα έργα του Μαρκ Μπλοχ (Marc Bloch, 1886-1944) και του Λυσιέν Φεβρ (Lucien Febvre, 1878-1956) και η ίδρυση της «ιστορικής σχολής» τους, της «σχολής» των Ανάλ, με την οποία ήδη αναφέραμε ότι συνδέθηκε στενά και ο ίδιος. Έκτοτε, όπως σχολίαζε ο Μπροντέλ, «ο νεωτερισμός προσέλαβε τις διαστάσεις μιας βίαιης επανάστασης του πνεύματος [...], επειδή αυτοί [ο Μπλοχ και ο Φεβρ] άνοιξαν το πεδίο του ιστορικού στις ποικίλες, νεαρές και κατακτητικές ανθρωπιστικές επιστήμες». Δεν παρέλειψε, μάλιστα, να προειδοποιήσει τους ακροατές του –αλλά και σήμερα εμάς τους αναγνώστες του– ότι πολλές «άλλες επαναστάσεις βρίσκονται σε εξέλιξη».<sup>43</sup>

Αν λάβουμε υπόψη μας την καλοδιατυπωμένη ερμηνεία του Μπροντέλ για την ιστορική επιστήμη και τις επαναστάσεις της, είναι αρκετά εύκολο να ορίσουμε τον στόχο ενός βιβλίου ή ενός πανεπιστημιακού μαθήματος για τη θεωρία, τη μεθοδολογία και την ιστορία της ιστορίας: στόχος μας δεν είναι να παρουσιάσουμε εξαντλητικά όλες τις εξελίξεις, αλλά να εξηγήσουμε στον ιστορικό του 21<sup>ου</sup> αιώνα γιατί θα πρέπει να γνωρίζει σε βάθος το χθες της επιστήμης του, γιατί είναι υποχρεωμένος να μαθαίνει τις απαρχαιωμένες και ξεπερασμένες απόψεις που διατύπωσαν, πριν από έναν ή δύο αιώνες κάποιες «ιστορικές σχολές», ένας Ράνκε ή ένας Μαρξ, και τι θα κερδίσει μελετώντας τις διαδοχικές ανανεώσεις των μεθοδολογικών, θεωρητικών και φιλοσοφικών εργαλείων, με τα οποία και ο ίδιος θα προσεγγίζει το παρελθόν –που ούτως ή άλλως αποτελεί το μοναδικό σταθερό και αμετάβλητο δεδομένο της επιστήμης του.

## 6.1 Οι επαναστάσεις του 18<sup>ου</sup> αιώνα και η ιστορία

Το 1776 ξεκίνησε η Επανάσταση στην Αμερική, τον νέο κόσμο, όπως τον αποκάλεσαν οι διανοούμενοι του παλιού κόσμου, οι οποίοι τον «ανακάλυψαν». Παρακινήμένοι ίσως από την περιέργειά τους για το διαφορετικό ή ακόμη και από την επιθυμία τους να επιβεβαιώσουν διά της σύγκρισης την ανωτερότητά τους, ενδιαφέρθηκαν να ενσωματώσουν αυτόν τον νέο κόσμο στον προβληματισμό τους για τον χρόνο, την εξέλιξη, την πρόοδο και την ιστορία. Ο ευρωπαϊκεντισμός τους, προφανώς, ενισχύθηκε και από το μεγάλο επίτευγμα της «ανακάλυψης». Γι' αυτό, άλλωστε, και ο κόσμος που τώρα ανακαλυπτόταν ήταν νέος, αλλά επίσης ήταν ένας παρθένος τόπος που προσφερόταν για την εκμετάλλευσή του από το παλιό. Με τέτοιες επιδιώξεις οι Ευρωπαίοι άρχισαν να μεταναστεύουν στην Αμερική, και οι μετακινήσεις αυτές προσέφεραν το ισχυρότερο ίσως κίνητρο για την ενσωμάτωση του νέου κόσμου στο ευρωπαϊκό πεδίο διάνοησης.

Από το δεύτερο μισό του 16<sup>ου</sup> αιώνα, όταν εκατοντάδες πλοία διέσχισαν κάθε έτος τον Ατλαντικό μεταφέροντας ανθρώπους και προϊόντα ανάμεσα στους δύο κόσμους, οι συγγραφείς διάφορων εικονογραφημένων βιβλίων προσπαθούσαν να απεικονίσουν τις ενδυμασίες και διά αυτών τις συνήθειες, ακόμη και τα ήθη και την ιστορία των «άλλων». Χάρη στην περιέργεια για αυτούς τους «άλλους» και στο πάθος της εξερεύνησης, κάποιοι από τους πρώτους πολυμαθείς εξερευνητές ή ταξιδιώτες αναδείχθηκαν σε συλλέκτες αντικειμένων από τους διαφορετικούς πολιτισμούς και άρχισαν να παρουσιάζουν με περηφάνια τις συλλογές τους στο ευρύτερο κοινό. Οι εκθέσεις τους, που ενσωματώθηκαν κατά τη διάρκεια του 17<sup>ου</sup> αιώνα στις προδρομικές

<sup>43</sup> Το παραπάνω αποσπάσματα από Thuillier & J. Tulard, 1993: 9-10.

μορφές των σημερινών μουσείων, απέβλεπαν στην ψυχαγωγία των Ευρωπαίων επισκεπτών τους. Παράλληλα, όμως, ενίσχυαν το κύρος και τη φήμη των συλλεκτών και πολλές φορές οδηγούσαν στην έκδοση καταλόγων. Προοδευτικά, οι ευρωπαϊκές επιστημονικές αναζητήσεις επηρέασαν την οργάνωση αυτών των εκθέσεων και ανανέωσαν τους στόχους και τους προβληματισμούς των διοργανωτών τους σε ό,τι αφορά τον υλικό και άυλο πολιτισμό των «άλλων». <sup>44</sup> Καθώς περνούσε ο χρόνος, οι Ευρωπαίοι μετανάστες άρχισαν να δημιουργούν σε αυτούς τους μακρινούς τόπους μια νέα, καλύτερη Ευρώπη, απαλλαγμένη από τις δεσμεύσεις της παλιάς, από την οποία σιγά-σιγά απομακρύνονταν, με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται στον αυστηρότερο κριτή της. Την αλλαγή αυτή καταδεικνύει περίτρανα το γεγονός ότι ο όρος «Αμερικάνοι», που κατά τη διάρκεια του 16<sup>ου</sup> αιώνα περιέγραφε υποτιμητικά τους αυτόχθονες Ινδιάνους, οι οποίοι κατά την ευρωποκεντρική αντίληψη δεν είχαν ιστορία και πολιτισμό (όπως δηλαδή και οι Ινδοί, πριν καταστεί ο τόπος τους αποικία των Βρετανών), στα μέσα περίπου του 18<sup>ου</sup> αιώνα δήλωνε τους απογόνους του παλιού κόσμου, που είχαν δημιουργήσει τις ευρωπο-αμερικανικές κοινωνίες τους στον νέο κόσμο. Η απόσταση που χώριζε τώρα τους δύο κόσμους, δεν ήταν μόνο γεωγραφική, ενώ το σοβαρότερο πρόβλημα των Ευρωπαίων ήταν να κατανοήσουν και να εξηγήσουν πώς ένας μέρος της ευρωπαϊκής ισχύος είχε μεταφερθεί σε ένα μη ευρωπαϊκό περιβάλλον (Kupperman, 1995· Wright, 2008).

Οι παραδοσιακές παγκόσμιες ιστορίες, που είχαν απώτερο στόχο να παρουσιάσουν στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό τους «άλλους», δεν βοηθούσαν στην επίτευξη αυτού του στόχου. Στα τέλη, άλλωστε, του 18<sup>ου</sup> αιώνα δεν ήταν τόσο του συρμού, και οι λίγες σχετικές εκδόσεις ήταν μάλλον απογοητευτικές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας από τις εμπορικά επιτυχημένες πολύτομες σειρές αυτής της μορφής, που μεταφράστηκε σε διάφορες γλώσσες, κυρίως για τον λόγο ότι αποσκοπούσε στην ψυχαγωγία των αναγνωστών –πρόκειται για την *Παγκόσμια Ιστορία (A Universal History from the Earliest Account of Time to the Present)*, που δημοσίευσε στα 1736-1765 μια ομάδα Άγγλων ερασιτεχνών ιστορικών. Στην πραγματικότητα, ήταν μια απλή αφήγηση που παρέθετε πλήθος πληροφοριών, χωρίς να προσφέρει εξηγήσεις των ιστορικών γεγονότων ή της πολιτισμικής πολυμορφίας, όπως απαιτούσαν οι προβαλλόμενοι από τον 16<sup>ο</sup> αιώνα κανόνες συγγραφής των παγκόσμιων ιστοριών, αλλά και οι ιδεολογικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις του 18<sup>ου</sup> αιώνα (Iggers & Wang, 2013: 29-32). Για παράδειγμα, ο Ζαν Μποντέν (Jean Bodin, 1530-1596), στο δοκίμιό του *Μέθοδος για την εύκολη κατανόηση της ιστορίας* (1566) και, λίγο αργότερα, ο Ζακ Μπενίν Μποσιέ (Jacques Benigne Bossuet, 1627-1704), στην *Πραγματεία για την Παγκόσμια Ιστορία* (1681), υποστήριξαν ότι η λογική οργάνωση της δομής μιας παγκόσμιας ιστορίας είναι αναπόδραστα χρονολογική, αλλά θα πρέπει να ξεκινά από το γενικό, για να καταλήγει στο μερικό και παράλληλα, με σημείο αναφοράς τον ευρωπαϊκό κόσμο, να οδηγείται αβίαστα στους πολλούς άλλους άγνωστους κόσμους (Bossuet, 1976: 1-6· Salmon, 1997: 14). Έπειτα, ο Γερμανός φιλόσοφος Λάιμπνιτς (Gottfried Wilhelm Leibniz, 1646-1716) και λίγο αργότερα ο Βολταίρος (ιδίως με την πραγματεία του *Essai sur le moeurs et l'esprit des nations*, 1745-1778) άνοιξαν τον δρόμο για μία ευρύτερη πολιτισμική προσέγγιση, που θα μελετούσε τους άλλους κόσμους, υπό το πρίσμα της ανθρωπίνης και κοινωνικής εξέλιξης και προόδου. Η αλληλένδετη αντίληψη του κόσμου και της ιστορίας προσέλαβε διαφορετικές διαστάσεις στην ευρωποκεντρική σκέψη του Γερμανού φιλόσοφου Καντ (2009: 9-23), ο οποίος, το 1784, προέβλεπε (στο άρθρο του *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*) τη δημιουργία μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας ομοσπονδιακών δημοκρατιών, στο πλαίσιο των οποίων δεν θα γίνονταν πόλεμοι, αφού η κινητήριος δύναμη θα ήταν η Ευρώπη. Παρομοίως, τα αναπτυξιακά στάδια του εμπορίου που ανέλυσαν στα έργα τους ο Άνταμ Φέργκιουσον (Adam Ferguson, 1723-1816), ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith, 1723-1790) και αρκετοί άλλοι αναδείκνυαν την πρόοδο της Ευρώπης, η οποία είχε τη δύναμη, αλλά και την ιστορική υποχρέωση να διαδώσει τον πολιτισμό τους στον υπόλοιπο κόσμο. <sup>45</sup>

<sup>44</sup> Βλ. Doggett, Hulvey & Ainsworth (Επιμ.), 1992. Ο τόμος αυτός δημοσιεύθηκε με αφορμή την Έκθεση που διοργανώθηκε στην Ουάσινγκτον και διήρκεσε από τον Οκτώβριο του 1992 μέχρι το Μάρτιο του 1993.

<sup>45</sup> Για την εξέλιξη της συγγραφής παγκόσμιων ιστοριών, βλ. επίσης το λήμμα «Writing of World Histories», στο McNeill, Bentley, Christian κ. ά. (Επιμ.), 2010: τ. 5, 2.847-2.856.

Όπως δίδασκε στους φοιτητές του ο Τσαρλς Μέικι (Charles Mackie, 1688-1772), ο πρώτος καθηγητής Παγκόσμιας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, αν η μετανάστευση και η αποικιακή εξάπλωση του ευρωπαϊκού κόσμου μελετούνταν ως επιμέρους εκφάνσεις της επέκτασης της «φαντασιακής» αυτοκρατορίας των δυτικών, αναμφίβολα θα χαρακτηρίζονταν «επαναστάσεις» (Sharp, 1962: 23-45).<sup>46</sup> Αυτές τις «επαναστάσεις» αποπειράθηκε να ενσωματώσει στον ευρωπαϊκό ιστορικό λόγο ένας από τους φοιτητές του Μέικι, ο Ουίλιαμ Ρόμπερτσον, ο πολυγραφότατος Σκωτσέζος ιστορικός, στον οποίο αναφερθήκαμε στο τέλος του κεφαλαίου 5. Προφανώς, ο Ρόμπερτσον ήταν θαυμαστής του Μοντεσκιέ παρά του Λάιμπνιτς ή του Βολταίρου. Αυτό επιβεβαιώνεται, τόσο από το γεγονός ότι στην αφήγησή του κυριαρχεί η έννοια της προόδου στην αλληλοσύνδεσή της με την εξέλιξη των υλικών μέσων όσο και από την προσπάθειά του να εξηγήσει γιατί η σημαντικότερη υποχρέωση του ιστορικού είναι η ολοκλήρωση της ιστορίας της διανόησης, μέσω της εξέτασης του ανθρώπινου υποκειμένου στην ευρεία ποικιλία των καταστάσεων εντός των οποίων αναλαμβάνει κάθε φορά καιρίους ρόλους (Phillison, 1997: 55-73). Αυτοί περίπου ήταν οι στόχοι του και στη δίτομη *Ιστορία της Αμερικής* (*History of America*, 1777): το προτελευταίο έργο που περιέλαβε στο συγγραφικό πρόγραμμα, που σχεδίασε λίγο μετά την περάτωση των σπουδών του. Στην τελευταία θέση του προγράμματός του είχε τοποθετήσει μια μελέτη για την Ινδία –πράγματι, η *Πραγματεία για την Ινδία* (*Disquisition Concerning the Knowledge the Ancients Had on India*, 1791) ήταν το τελευταίο έργο της ζωής του (Smitten, 1994: 121-125). Με απλά λόγια, ο Ρόμπερτσον ήθελε πρώτα να γράψει την ιστορία της Ευρώπης και έπειτα να παρουσιάσει στους Ευρωπαίους τους «άλλους» κόσμους, που βρίσκονταν υπό την άμεση επιρροή τους. Ειδικά σε ό,τι αφορά τους Αμερικανούς, αυτό που είχε προσελκύσει το ερευνητικό ενδιαφέρον του, ήταν η παρατήρηση του πολιτισμικού χάσματος, που τους χώριζε από τους Ευρωπαίους. Στην προσπάθειά του να προσφέρει εμπεριστατωμένες εξηγήσεις, οδηγήθηκε στη μελέτη της ισπανικής αποικιοκρατικής πολιτικής, των θεσμών και των πολιτειακών μορφών που εκείνοι επέβαλαν στον νέο κόσμο, προβάλλοντας ως κεντρικό πεδίο της ερμηνευτικής προοπτικής του το κοινωνικό περιβάλλον και την καταλυτική επιρροή του στους δράστες της ιστορίας. Ο Ρόμπερτσον όμως υπήρξε άτυχος. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς του, ξέσπασε η Αμερικανική Επανάσταση και ανέτρεψε τα σχέδιά του. Στον πρόλογο της δίτομης *Ιστορίας* του, ο ίδιος εξηγούσε τους λόγους με τρόπο που χρήζει διεξοδικότερης ανάλυσης:

*Για την εκπλήρωση της υποχρέωσης που ανέλαβα απέναντι στο Κοινό, όσον αφορά στην Ιστορία της Αμερικής, πρόθεσή μου ήταν να μη δημοσιεύσω κανένα τμήμα της, πριν από την ολοκλήρωση της συγγραφής ολόκληρου του πονήματος. Η παρούσα κατάσταση των Βρετανικών αποικιών με ώθησε να αλλάξω αυτήν την απόφαση. Από τη στιγμή που ενεπλάκησαν σε εμφύλιο πόλεμο με τη Μεγάλη Βρετανία, δεν μπορεί να έχουν ενδιαφέρον έρευνες και εικασίες σχετικά με την αρχαία μορφή της πολιτικής και των νόμων τους, που δεν ισχύουν πια. Η προσοχή και η προσδοκία της ανθρωπότητας έχουν στραφεί τώρα στη μελλοντική τους κατάσταση. Με όποιον τρόπο κι αν τελειώσει αυτή η δυσάρεστη πάλη, θα πρέπει να διαμορφωθεί μια νέα τάξη πραγμάτων στη Βόρεια Αμερική και οι υποθέσεις της θα λάβουν άλλη όψη. Με τη σύνεση του καλού πολίτη, θα περιμένω μέχρι να υποχωρήσει ο αναβρασμός και να συγκροτηθεί ξανά μια κανονική κυβέρνηση και τότε θα επιστρέψω σε αυτό το τμήμα του έργου μου, στο οποίο σημείωσα κάποια πρόοδο. Το έργο αυτό μαζί με την ιστορία της Πορτογαλικής Αμερικής και τις αποικίες διάφορων ευρωπαϊκών εθνών στα νησιά της Δυτικής Ινδίας θα ολοκληρώσει το σχέδιό μου (Robertson, 1777: v-vi).*

<sup>46</sup> Ο Charles Mackie (1688-1772). Σπούδασε στο Γκέτιγκεν (1707-1708) και έπειτα στο Λέιντεν. Το 1719, ανέλαβε την πρώτη έδρα Παγκόσμιας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, την οποία διατήρησε μέχρι το 1753, που τον διαδέχθηκε ο Ουίλιαμ Ουάλας (William Wallace).

Ο Ρόμπερτσον, λοιπόν, μας αποκαλύπτει πρώτα απ' όλα πώς αντιλαμβανόταν τον ρόλο του ιστορικού: ήταν μέλος της σύγχρονης κοινωνίας του και επέλεγε τα θέματά του, για να προσελκύσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών του, να τους εντυπωσιάσει και να τους δια φωτίσει. Προφανώς, ο ίδιος πίστευε ότι η απόφασή του να εντάξει στην κυρίαρχη ευρωπαϊκή πολιτική ιστοριογραφία τις ένδοξες στιγμές της ιστορίας των ευρωπαϊκών αποικιών –στόχος απόλυτα θεμιτός τη δεδομένη εποχή, αφού οι αποικίες αποτελούσαν, κατά κοινή παραδοχή, προέκταση του ευρωπαϊκού κόσμου– θα ήταν η δική του συνεισφορά στην πρόοδο της ιστορικής μεθόδου, αλλά και στη γεωγραφική και πολιτισμική «εξάπλωση» των γνωσιολογικών και ερευνητικών πεδίων της ευρωπαϊκής διανόησης. Δεν έκρυβε, άλλωστε, το ενδιαφέρον του για τα πρωτότυπα θέματα, ούτε όμως και την αισιοδοξία του για το απεριόριστο φάσμα των υπό διερεύνηση θεμάτων της ιστοριογραφίας –που στην εποχή του, χάρη στην πολύτιμη βοήθεια της τυπογραφίας και των προοδευτικά αναπτυσσόμενων μεταφορικών μέσων, ήταν ευρύτερο από ποτέ. Αξίζει να αναφέρουμε, άλλωστε, ότι ο Ρόμπερτσον δεν ήταν ταξιδιώτης –όπως και πολλοί άλλοι ιστορικοί της εποχής του. Συνήθως, συγκέντρωνε τις πηγές του από το Εδιμβούργο, στο πανεπιστήμιο του οποίου ήταν πρύτανης επί τριάντα σχεδόν χρόνια: ζητούσε δηλαδή από άλλους να του στέλνουν βιβλία και δημοσιευμένες πηγές (Burton, 2014: 363). Πράγματι, στον πρόλογο και των δύο μη ευρωπαϊκών ιστοριών του παρατηρούμε ότι μνημονεύει και ευχαριστεί όλους εκείνους που τον βοήθησαν σε αυτό το στάδιο της έρευνάς του. Τα γεγονότα, όμως, του 1776 διέκοψαν την επικοινωνία του με τους συνεργάτες του στην Αμερική. Ωστόσο, αυτή ήταν η λιγότερο σημαντική ανατροπή. Όπως παραδεχόταν και ο ίδιος, η σπουδαιότερη ήταν ότι η έρευνά του δεν είχε πια ενδιαφέρον και οι «ενδοξότερες» στιγμές της Αμερικής που περιέγραφε, δεν θα γίνονταν δεκτές από τους αναγνώστες του με τον τρόπο που επιθυμούσε ο ίδιος. Γι' αυτόν τον λόγο βιάστηκε να δημοσιεύσει τους δύο πρώτους τόμους της *Ιστορίας* του –στην οποία δεν επέστρεψε ποτέ, αφού τα ερωτήματα και οι υποθέσεις της έρευνάς του αφορούσαν ένα παρελθόν, που είχε παρέλθει ανεπιστρεπτή και μάλλον εκπροσωπούσαν μια ιστορική τάση που είχε ολοκληρώσει απότομα τον κύκλο της, το 1776.

Με αυτήν την «ατυχία» του, βέβαια, μας δίνει την ευκαιρία να επισημάνουμε εδώ ότι όλοι οι ιστορικοί, των οποίων οι απόψεις και θεωρίες παρουσιάστηκαν μέχρι το σημείο αυτό –όπως και εκείνων που θα παρουσιαστούν παρακάτω– δεν αποτελούν απλά και μόνο «φωνές» ειδικών από το μακρινό ή πρόσφατο παρελθόν της επιστήμης, τις οποίες οφείλει να «ακούσει» ένας νεότερος ιστορικός, για να ενημερωθεί και ίσως να απομνημονεύσει εξελίξεις, ονόματα και ιδέες. Οι προτάσεις και οι ερευνητικές ιδέες κάθε ιστορικού αναπαριστούν γενικευμένες τάσεις και θεωρίες μιας ολόκληρης εποχής ή έστω μιας ιδιαίτερης φάσης της. Επειδή όμως στην περίπτωση του Ρόμπερτσον τα πάντα τέθηκαν ξαφνικά υπό αμφισβήτηση, η περιπέτειά του μας αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα στιγμή από την αναπτυξιακή διαδρομή της ιστορικής επιστήμης, που σίγουρα δεν είναι μια ομαλή και συνεχής διαδικασία. Στη μακρά διάρκεια του χρόνου, παρατηρούμε πολλές παρόμοιες «ανατροπές», που δεν συνδέονταν πάντα με επιστημονικές εξελίξεις ή διανοητικές και ιδεολογικές αλλαγές στην κοινωνία, όπου συντελείται το έργο του ιστορικού. Οι «ανατροπές» μπορεί να οφείλονται σε ευρύτερες πολιτικές, κοινωνικές ή άλλες εξελίξεις, σε έναν πόλεμο ή μια επανάσταση, όπως αυτή του 1776 –και στις τελευταίες περιπτώσεις μπορεί να είναι απότομες. Πράγματι, την επομένη των συνταρακτικών γεγονότων όλα έδειχναν ότι το έως τότε κοινώς αποδεκτό «παράδειγμα» (*paradigm*), που αποτελούσε μέχρι τότε και τον θεμέλιο λίθο της εκπαίδευσης των ιστορικών της γενιάς του Ρόμπερτσον, εμπλουτιζόταν με νέους «γρίφους», η λύση των οποίων προϋπέθετε αναδιαμορφωμένους κανόνες και νέες αποδεκτές απαιτήσεις. Με απλούστερα λόγια, αυτό που συνήθως περιγράφουν οι ιστορικοί με τον όρο «παράδειγμα» –τον οποίο εισήγαγε στο γενικότερο επιστημονικό λεξιλόγιο ο Τόμας Κουν (Thomas Kuhn, 1922-1996)– παρουσιάζεται, σαν ένα αδιάρρηκτο σύνολο κεντρικών παραδοχών ή «κανόνων», που αναπαριστούν τα προγενέστερα «επιτεύγματα» της ιστορικής αφήγησης, τόσο ως προς την ταξινόμηση των γεγονότων και την επιλογή εκείνων που είναι σκόπιμο να περιλαμβάνονται ή να αποκλείονται όσο και ως προς τη συσχέτιση των καίριων παραμέτρων εξιστόρησης και την αποτίμηση της σπουδαιότητας εκάστης, και, γενικότερα, τη διαμόρφωση αυτού που μπορούμε να αποκαλούμε «ιστορική εικόνα» ενός συνόλου (Kuhn, 1996). Έτσι, εξηγείται η θλίψη



του Ρόμπερτσον, όταν παρατηρούσε ότι «η προσοχή και η προσδοκία της ανθρωπότητας» είχαν στραφεί πια αλλού. Το «παράδειγμα», όλες αυτές οι «καθιερωμένες συλλογικές προοπτικές» των ιστορικών και των διάφορων ιστορικών ομάδων της εποχής του –που θα μπορούσαν να περιγραφούν ως κοσμοθεωρίες– είχαν αλλάξει, και είχαν ήδη ξεκινήσει οι διεργασίες, μέσω των οποίων μπορούσαν να επηρεάσουν τη «θεωρητική κατασκευή των τρόπων δόμησης και έρευνας του παρελθόντος» (Fulbrook, 2002: 33). Μπορεί, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι ο μεγαλύτερος ίσως φόβος του ιστορικού είναι να μη βρεθεί την κρίσιμη στιγμή της μεταβολής, σε τόσο δύσκολη θέση όσο ήταν η θέση στην οποία βρέθηκε ο Ρόμπερτσον.

Αλλά τι είναι πιθανό να συμβεί μετά από μία επανάσταση; Αν πράγματι η *αλήθεια* των πηγών ταυτίζεται με τις υποκειμενικές αλήθειες των παραγωγών τους, όπως αναφέραμε στα κεφάλαια 2 και 3, τα επαναστατικά γεγονότα της προσθέτουν μια επιπλέον διάσταση, η οποία απορρέει από το κλίμα των καιρών. Οι πρώτες απόπειρες εξιστόρησης των γεγονότων, αμέσως μετά από μία επανάσταση, υπαγορεύονται κατά κανόνα σχεδόν από πολιτικά κίνητρα, πολιτικές προσηλώσεις και έντονα πάθη. Τα γεγονότα δηλαδή του 1776 απασχόλησαν αρχικά μόνο τους άμεσα ενδιαφερόμενους: τους Αμερικανούς και Άγγλους ιστοριοδίφες και ιστορικούς της εποχής, που στη συντριπτική πλειονότητά τους ήταν αξιωματούχοι και πολιτικοί, «πατριώτες» ή εξόριστοι, που εξέδιδαν *ιστορίες*, για να εξωραΐσουν ή να καταδικάσουν την Επανάσταση. Το 1789, για παράδειγμα, εξέδωσε την ιστορία του για την Αμερικανική Επανάσταση ένας αξιωματούχος της Νότιας Καρολίνας –ο Ντέιβιντ Ράμσαϊ (David Ramsay, 1749-1815), που είχε συλληφθεί κατά τη διάρκεια των γεγονότων. Λίγα χρόνια αργότερα, ακολούθησε η έκδοση μιας εθνικής αμερικανικής ιστορίας με σημείο εστίασης την Επανάσταση από την ποιήτρια και ιστορικό Μέρσι Γουόρεν (Mercy Otis Warren, 1728-1814), της οποίας ο αδελφός υπήρξε πρωτεργάτης της κινητοποίησης (Bender, 2009: 369-389). Με αφορμή τους πανηγυρικούς εορτασμούς της ανεξαρτησίας, τα επόμενα χρόνια οι Ευρωπαίοι-Αμερικανοί που προσπαθούσαν να τεκμηριώσουν τη νέα ταυτότητά τους διά της πρόσφατης ιστορίας τους, ίδρυσαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ιστορικές εταιρείες, που περιέλαβαν στους στόχους τους τη δημοσίευση αμερικανικών ιστοριών και πολιτικών βιογραφιών και, γενικότερα, τη διάσωση των πηγών της πρόσφατης εποχής, στη βάση των οποίων θα συνέθεταν οι μεταγενέστεροι την αμερικανική ιστορία. Η Αμερικανική Επανάσταση είχε *πληγώσει*, βέβαια, την αυτοκρατορική υπερηφάνεια των Άγγλων, αλλά δεν επηρέασε σοβαρά την ιστοριογραφική παραγωγή τους. Ο κυριότερος λόγος ήταν ότι μετά την υπογραφή της συνθήκης του Παρισιού το 1783 και την αναγνώριση του αμερικανικού έθνους, η Επανάσταση δεν παρουσιαζόταν απειλητική για τη βρετανική κοινωνική τάξη πραγμάτων (Breisach, 1994: 255-261). Ένας άλλος σημαντικός λόγος ήταν το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης, που θεωρήθηκε πολύ περισσότερο απειλητική από τους Βρετανούς ιστορικούς.

Ήδη το 1790, ο Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke, 1729-1797) δημοσίευσε τους προβληματισμούς του (ή σωστότερα τις ανησυχίες του) για τη Γαλλική Επανάσταση. Η μελέτη του (με τίτλο *Reflection on the Revolution in France*) εγκαινίασε μια θεματική ενότητα της βρετανικής ιστοριογραφίας, που δεν εγκαταλείφθηκε μετά το 1815, αλλά αναθεωρήθηκε, όταν έγινε πια αποδεκτό ότι τα γεγονότα του 1789 δεν είχαν επιφέρει την οριστική ρήξη με το παρελθόν. Η ιστορία, κατά την άποψη του Μπερκ, ήταν ο σπουδαιότερος οδηγός των λαών, κυρίως επειδή τους βοηθούσε να αποσοβήσουν τον κίνδυνο της αναρχίας. Παράλληλα, η εξέλιξη της Επανάστασης των Γάλλων (π.χ. η επικράτηση της Τρομοκρατίας) αποδείκνυε πόσο σημαντικό ήταν η ιστορική αφήγηση να διατηρεί κάποια χρονική απόσταση από τα γεγονότα. Εξάλλου, κατά την πραγμάτευση των σύγχρονων θεμάτων, απουσιάζει η διάσταση της προοπτικής, που αναδεικνύει τις μεταλλάξεις των αντικειμενικών δεδομένων –την άποψη αυτή είχε υπερασπιστεί, για παράδειγμα, ο Βολταίρος (Pierse, 2013: 157). Όπως παρατηρούσε κάποια στιγμή και ο Ναπολέων Βοναπάρτης, που σίγουρα ενδιαφερόταν για τη θέση του στην ιστορία, «κανένας ιστορικός δεν φτάνει ως τις μέρες μας» δηλαδή «για έναν άνθρωπο 25 ετών», υπάρχει «ένα διάστημα πενήντα ετών που προηγούνται της γεννήσεώς του και για τα οποία δεν υπάρχει ιστορία», προφανώς, γιατί «αυτή η ιστορία δημιουργεί δυσκολίες» (Thuillier & Tulard, 1993: 25).

Βέβαια, οι επαναστάσεις είναι πολύ πιθανό να επηρεάσουν σοβαρά το ενδιαφέρον των ανθρώπων για το παρελθόν τους. Συνήθως προκαλούν «κάτι, σαν πάθος για την ιστορία, που εξαπλώνεται σε όλες τις κοι-

νωνικές τάξεις». Έχει ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι αυτό το πάθος τους εστιάζεται κατά κύριο λόγο στην πρόσφατη εποχή. Θα έλεγε κανείς ότι μετά από τα συνταρακτικά γεγονότα μιας επανάστασης οι άνθρωποι αλλάζουν την αντίληψή τους για τον χρόνο και πιστεύουν ότι κυλά τόσο γρήγορα, ώστε, ό,τι θεωρούσαν έως τότε βέβαιο ή σταθερό, φαίνεται πια εύθραυστο και ευάλωτο. Αν μάλιστα παρατηρήσουμε την εξέλιξη αυτού του ιστορικού πάθους μετά το 1789, διαπιστώνουμε ότι η αφετηρία του υπήρξε μάλλον καταστροφική για την ιστορία: αρκετά δημόσια και ιδιωτικά αρχεία του παλαιού καθεστώτος λεηλατήθηκαν, η λειτουργία των ιδρυμάτων που προήγαγαν έως τότε την μελέτη του παρελθόντος ανεστάλη και κάποια από αυτά διαλύθηκαν. Στο πρώτο στάδιο ήταν διάχυτη η εντύπωση ότι οι επαναστάτες επιθυμούσαν να εξαφανίσουν ό,τι τους συνέδεε με το προ-επαναστατικό παρελθόν τους και να προετοιμάσουν τις προϋποθέσεις για ένα καλύτερο μέλλον με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους. Έτσι, έδωσαν έμφαση στην αξιοποίηση αλλά και την ανάπτυξη γενικά της επιστήμης: ένας γεωμέτρης και μηχανικός τέθηκε επικεφαλής της ιακωβινικής πολεμικής προσπάθειας, μια ομάδα μαθηματικών και χημικών ανέλαβαν την οργάνωση της πολεμικής παραγωγής και ένας μαθηματικός και φυσικός διατέλεσε για μια διετία υπουργός Ναυτιλίας. Βέβαια, όπως είναι φυσικό κατά τη διάρκεια μιας επανάστασης, υπήρξαν και αντιφάσεις. Ως παράδειγμα αξίζει να σημειωθεί η καταδίκη και εκτέλεση, τον Μάιο του 1794, του Αντουάν Λοράν ντε Λαβουαζιέ (Antoine Laurent de Lavoisier, 1743-1794), με την ετυμηγορία ότι η επανάσταση δεν χρειαζόταν επιστήμονες. Βέβαια, ο χημικός και οικονομολόγος Λαβουαζιέ, που ήταν ο πρώτος επιστήμονας στην ιστορία που είχε συμμετάσχει σε κυβέρνηση μιας χώρας, είχε την ατυχία να συνδεθεί με κυβέρνηση του προκάτοχου καθεστώτος, λίγο πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης: συγκεκριμένα, είχε πρωτοστατήσει στον σχεδιασμό των φορολογικών μεταρρυθμίσεων και της γαλλικής οικονομικής στρατηγικής, με κύριο έργο την προετοιμασία του προϋπολογισμού του εθνικού εισοδήματος –γι' αυτό κατηγορήθηκε ως προδότης και φοροεισπράκτορας. Στην πραγματικότητα, όμως, η Επανάσταση δεν αδιαφορούσε για την επιστήμη. Το 1794, ο Βοναπάρτης ίδρυσε το Εθνικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας –το πρώτο ερευνητικό κέντρο της επαναστατημένης Γαλλίας– και επιχείρησε μια γενικότερη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, συστήνοντας την *École Normale Supérieure*, δίπλα στην οποία προστέθηκε το επόμενο έτος η Πολυτεχνική Σχολή της Γαλλίας.

Η Επανάσταση, που αναστάτωσε το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, παρακίνησε πολλές άλλες χώρες (κυρίως την Πρωσία, όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα) να αποτολμήσουν εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη των επιστημών. Στις εξελίξεις αυτές εντάσσεται η κορύφωση του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων για την ιστορία και γενικότερα τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας (π.χ. την πολιτική οικονομία και την κοινωνιολογία). Την ίδια περίοδο η ιστορία συνδέθηκε στενά με άλλες επιστήμες. Το 1815, για παράδειγμα, ο διάσημος Γερμανός νομικός Φρήντριχ Καρλ φον Σαβινί (Friedrich Karl von Savigny, 1779-1861), καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου και ένθερμος οπαδός της ιστορικής συνέχειας των εθνικών δικαίων, ο οποίος άσκησε σημαντική επιρροή στην ευρωπαϊκή νομοθεσία του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ίδρυσε την ιστορική σχολή νομολογίας και, μαζί με τους συνεργάτες του, το *Περιοδικό της Ιστορικής Επιστήμης του Δικαίου* (*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*). Η ιστορία επηρέασε επίσης τη θεολογία και συνδέθηκε στενά με τη νεότευκτη τώρα φιλολογία, την επιστήμη που λίγο αργότερα θα προσμετρούσε ανάμεσα στα επιτεύγματά της την ανάγνωση των ιερογλυφικών (1824) και την επεξήγηση της σφηνοειδούς γραφής (1835). Μέχρι το 1848 δημοσιεύθηκαν πολλοί τόμοι στατιστικών στοιχείων, κρατικές απογραφές και επίσημες σχετικές έρευνες, η χαρτογράφηση γνώρισε την πρώτη ακμαία φάση της και εκτός από την εντυπωσιακή αύξηση των εκδιδόμενων βιβλίων, πολλαπλασιάστηκαν παντού οι εφημερίδες (Hobsbawm, 2002: 334-336, 344-345, 390-417), που προσέφεραν το πολύτιμο μέσο για την ανάπτυξη του ιστορικού ενδιαφέροντος των κοινωνιών της εποχής, συμβάλλοντας επίσης στη διαμόρφωση της αντίληψής τους για την άμεση σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον.

Κατά την εξέλιξη του επαναστατικού πάθους για την ιστορία, παρατηρούμε και άλλες αξιοσημείωτες εκπλήξεις. Για παράδειγμα, μετά την εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο, μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη αρκετές συλλογές παπύρων, που επρόκειτο μερικές δεκαετίες αργότερα να αποτελέσουν αντικείμενο συστη-

ματικής μελέτης. Ωστόσο, η ξαφνική εμφάνισή τους στις δημοπρασίες και τα μουσεία της Ευρώπης των αρχών του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για τις πρώτες αναζητήσεις του κλάδου της παπυρολογίας (βλ. κεφάλαιο 2). Μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων και κυρίως μετά τις τρεις μέρες της Ιουλιανής Επανάστασης (1830), απογειώθηκε το ενδιαφέρον για τη διαμόρφωση μιας νέας γαλλικής ταυτότητας, που θα βασιζόταν στη μνήμη των πρόσφατων γεγονότων. Από τις θέσεις του πρωθυπουργού, του υπουργού Παιδείας και στη συνέχεια Εσωτερικών και Εξωτερικών, ο καθηγητής της Σορβόννης Φρανσουά Γκιζό, ήδη συγγραφέας πολλών σημαντικών ιστορικών μελετών, συνέδραμε καθοριστικά στην ιστορική νομιμοποίηση των γεγονότων του 1830, στην αναδιοργάνωση του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος αλλά και στην καθιέρωση μιας συστηματικότερης πολιτικής για τη διαχείριση της μνήμης. Στο έργο του συγκαταλέγονται η ίδρυση της Επιτροπής Ιστορικών Μελετών και της Επιτροπής Ιστορικών Μνημείων και, το 1846, της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Την περίοδο αυτή ο αριθμός των ιστορικών που αναλάμβαναν πολιτικά και δημόσια αξιώματα αυξανόταν, γεγονός που έδινε την εντύπωση ότι το ίδιο το κράτος αναδεικνυόταν προοδευτικά σε έναν «ιστορικό» (Dosse, 1993: 36-37), που ενθάρρυνε με κάθε τρόπο την αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τη συκέντρωση και δημοσίευση των πηγών και τεκμηρίων της σύγχρονης εποχής. Αξίζει μόνο να σημειώσουμε ότι σε μια περίπου πενταετία (δηλαδή από το 1834 μέχρι το 1838) εκδόθηκαν στη Γαλλία σαράντα τόμοι κοινοβουλευτικών εγγράφων. Στη συνέχεια, ακολούθησαν δημοσιεύσεις καταλόγων διάφορων εντύπων (π.χ. *Ο κατάλογος Ιστορίας της Γαλλίας* της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στα έτη 1855-1870 κ.ά.) και βιβλιογραφιών (π.χ. για τη Νορμανδία, την Αλσατία κ.ά.). Η νέα μόδα δημοσίευσης τεκμηρίων του παρελθόντος και αξιοποίησης των βιβλιοθηκών δεν ξεκίνησε ούτε περιορίστηκε στη Γαλλία: όπως ήδη αναφέρθηκε, οι Γερμανοί ξεκίνησαν την έκδοση των *Monumenta Germaniae Historiae* (1826), οι Άγγλοι ίδρυσαν το Public Record Office (1838), πολλοί γλωσσολόγοι και λαογράφοι σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες εργάζονταν για την προετοιμασία συλλογών προφορικών παραδόσεων και λεξικών των γλωσσών των λαών τους και κάποιοι από αυτούς (π.χ. οι Ρώσοι, οι Βοημοί και οι Σουηδοί) έβρισκαν τώρα τους «πατέρες» της ιστορίας τους. Η νέα μόδα καταδείκνυε μεταξύ άλλων τη διαμόρφωση ενός αρκετά φιλελεύθερου ερευνητικού περιβάλλοντος, που ενίσχυε πλέον την αισιοδοξία πολλών επαγγελματιών και πανεπιστημιακών ιστορικών του 19<sup>ου</sup> αιώνα για την παραγωγή επιστημονικών ιστοριών (Thuillier & Tulard, 1993: 24-30).

Φυσικά, δεν έλειψαν οι αφορμές για νέες δημοσιεύσεις πηγών. Κατά τις προετοιμασίες για την Εκατονταετηρίδα της Γαλλικής Επανάστασης, μαζί με το περιοδικό *Révolution française* που είχαν ιδρύσει το 1881 κάποιοι ριζοσπάστες δημοκράτες –κυρίως ερασιτέχνες ιστορικοί, πολιτικοί και δημοσιογράφοι– δημιουργήθηκε και μια επιτροπή, στην οποία ανατέθηκε η συλλογή τεκμηρίων για την πρόοδο της δημόσιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Επανάστασης (και ειδικότερα των χρόνων μέχρι το 1808). Στα πρώτα του βήματα, και μέχρι να περάσει στα χέρια των πανεπιστημιακών ιστορικών, το περιοδικό χρησίμευσε για τη δημοσίευση ανέκδοτων τεκμηρίων της Επανάστασης. Πολύ σύντομα όμως οι αρμοδιότητες της επιτροπής του 1881 μεταβίβαστηκαν στην Επιτροπή Ιστορικών και Επιστημονικών Μελετών του υπουργείου Παιδείας. Έτσι, τα επόμενα χρόνια πραγματοποιήθηκε η δημοσίευση περισσότερων από εβδομήντα τόμων τεκμηρίων (οι σαράντα πρώτοι περίπου αποτελούν τη συλλογή *Recueil des Actes du Comité de salut public*). Παράλληλα, αυξήθηκε εντυπωσιακά ο αριθμός των επιτροπών της Εκατονταετηρίδας σε ολόκληρη σχεδόν τη γαλλική επικράτεια και το 1888 ιδρύθηκε η Εταιρεία Ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης, που ανάμεσα στους άλλους στόχους της περιλάμβανε και τη δημοσίευση ανέκδοτων τεκμηρίων (Noiriel, 2005: 61-62). Αλλά ήδη από την πρώτη πενταετία μετά το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων, αυξάνονταν σταθερά και οι δημοσιεύσεις των έμμεσων πρωτογενών πηγών: δηλαδή απομνημονευμάτων και διάφορων ιστοριών –αναπόδραστα στρατευμένων πολιτικών ιστοριών, όπως ήταν και αυτές που ακολούθησαν την Αμερικανική Επανάσταση– οι οποίες εντάσσονταν τώρα σε μια «Νέα Ιστορία», που διέφερε από αυτή που διδασκόταν στα σχολεία της Παλινόρθωσης. Δεν επρόκειτο, άλλωστε, για τυπικές πολιτικές ιστορίες, αλλά για πονήματα, που, ακόμη κι αν ήταν ερασιτεχνικά και μεροληπτικά, έμοιαζαν περισσότερο με «ιστορίες του πολιτισμού» και ήταν εμπλουτισμένα με τεράστιο πλήθος οικονομικών, κοινωνικών, ιδεολογικών και άλλων πληροφοριών (Thuillier και Tulard, 1993: 24-30).

Αυτή, όμως, είναι η μία όψη του νομίσματος. Η άλλη αφορά την επιστημονική εξιστόρηση των γεγονότων. Με ποιο τρόπο ήταν δυνατό να αναπτυχθεί η επιστημονική ιστορία της Επανάστασης; Μια λύση θα ήταν η έρευνα να επικεντρωθεί στον ρόλο των σημαντικών ανδρών, που είχαν λάβει πρωτοβουλίες και καίριες αποφάσεις στα γεγονότα. Ο Βοναπάρτης αποτέλεσε αναπόφευκτα το πρώτο πρόσωπο που προσείλκυσε την προσοχή των Γάλλων ιστοριογράφων μετά την Παλινόρθωση. Αλλά το ενδιαφέρον για την ιστορική ερμηνεία του ρόλου του κορυφώθηκε μετά την Επανάσταση του 1848 και κυρίως μετά τη δημοσίευση από τον ανιψιό του, Λουδοβίκο Βοναπάρτη και μετέπειτα αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ' των Γάλλων, του βιβλίου *Οι Ιδέες του Ναπολέοντα* (Breisach, 1994: 245-246). Άλλοι σημαντικοί άνδρες που προσέλκυαν το ενδιαφέρον των ιστορικών ήταν ο Δαντών και ο Ροβεσπιέρος. Στις αρχές μάλιστα του 20<sup>ου</sup> αιώνα, υπήρξαν οι πρωταγωνιστές της ιστοριογραφικής διαμάχης μεταξύ του καθηγητή της Σορβόνης, Αλφόνς Ωλάρ, και του φοιτητή του, Αλμπέρ Ματιέζ (Albert Mathiez, 1874-1932). Ο Ωλάρ, διευθυντής και αρχισυντάκτης από το 1887 του περιοδικού *Révolution française*, ήταν ο ιστορικός που το προηγούμενο έτος είχε διδάξει στη γαλλική πρωτεύουσα, στο πλαίσιο μιας διοργάνωσης, που έλαβε χώρα με πρωτοβουλία του Δήμου του Παρισιού, ένα πρώτο ανοικτό μάθημα για την Επανάσταση. Ανάμεσα στους ακροατές του ήταν και ο Κλεμανσώ (Georges Benjamin Clemenceau, 1841-1929). Έτσι, γεννήθηκε η ιδέα για τη δημιουργία, το 1891, της πρώτης έδρας για τη Γαλλική Επανάσταση στη Σορβόνη, που οδήγησε στον πολλαπλασιασμό των διδακτορικών διατριβών και πολλών άλλων δημοσιεύσεων με θέμα τα γεγονότα του 1789. Χωρίς αμφιβολία, η σύγκρουση ανάμεσα στον Ωλάρ και τον Ματιέζ ξεπέρασε το ειδικό θέμα της. Ως στρατευμένοι υμνητές του Δαντών ή του Ροβεσπιέρου, οι δύο ιστορικοί συνδέθηκαν με μια αποφασιστική τομή στην ιστοριογραφία της Επανάστασης και ενίσχυσαν την ιδεολογικοποίησή της –και ο Ματιέζ, που από το 1900 συμμετείχε στην Εταιρεία μελετών της Επανάστασης (*Société de la Révolution*), ήταν ιδρυτικό μέλος μιας δεύτερης Εταιρείας για τη μελέτη της Σύγχρονης Ιστορίας (*Société d'histoire moderne*) και το 1907 ίδρυσε μια ακόμη εταιρεία, την Εταιρεία Μελετών για τον Ροβεσπιέρο, η οποία εξέδωσε με τη σειρά της το περιοδικό της (*Annales d'histoire de la Révolution française*), συγκαταλέγοντας στους στόχους της τη δημοσίευση της δικής της συλλογής ντοκουμέντων (Noiriél, 2005: 63-75).

Μια δεύτερη λύση για την ανάπτυξη της επιστημονικής ιστοριογραφίας της Επανάστασης θα μπορούσε να έχει ως κέντρο βάρους της αφήγησής της τη διαμορφούμενη σχέση ή και τις συγκρούσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, σε συνάρτηση, ίσως, και με τη νεωτερική σημασία των πολιτικών δικαιωμάτων και των επαναστατικών θεσμών. Στον αντίποδα, λοιπόν, των *Στοχασμών* του Μπερκ ή του δοκιμίου *Κατά της Γαλλικής Επαναστάσεως* (*Ecrits sur la Révolution*, 1793) του Ζοζέφ ντε Μεστρ (Joseph de Maistre, 1753-1821), αξίζει να μνημονευθούν ενδεικτικά: η *Γαλλική Επανάσταση* (1837) του Σκωτζέζου Τόμας Καρλάι (1795-1881), που παρουσίαζε το έτος 1789 ως αρχή της έλευσης της δημοκρατίας στον σύγχρονο κόσμο, ή οι μελέτες του Φρανσουά Γκιζό και του επίσης πολιτικού Λουί Μπλαν (Louis Blanc, 1811-1882), καθώς και του Ζυλ Μισελέ (Jules Michelet, 1798-1874 –του μεταφραστή, το 1827, της *Νέας Επιστήμης* του Βίκο) είτε, τέλος, του Ιππολύτ Ταιν (Hippolyte Taine, 1828-1893) (Burrow, 2014: 400-29, 430-48· Breisach, 1994: 242-5). Από τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα η ανάδειξη του ρόλου της αστικής τάξης και του λαού συνδυάστηκαν με τη στροφή του ενδιαφέροντος στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της Επανάστασης –στις διδακτορικές διατριβές π.χ. του Ζαν Ζωρές (Jean Jaurès, 1859-1914), ιδρυτικού μέλους, το 1903, της Επιτροπής για την έρευνα και δημοσίευση ντοκουμέντων για την οικονομική ζωή κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (που μετονομάστηκε σε Επιτροπή Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Επανάστασης) ή του Ζωρζ Λεφέβρ (George Lefebvre, 1874-1959). Μια τρίτη λύση για την επιστημονική ιστορία της Επανάστασης ήταν η συγκριτική προοπτική και κατ' επέκταση η διερεύνηση της διπλωματίας και των διεθνών σχέσεων –θέματα που ενθάρρυνε ο Γκιζό. Η περίοδος της ακμής τους ξεκίνησε μετά τον πόλεμο του 1870, με πρωτοπόρους τον καθηγητή της Ελεύθερης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, Αλμπέρ Σορέλ (Albert Sorel, 1842-1906) και τον Πιέρ Ρενουβέ (Pierre Renouvin, 1893-1974), και συνδυάστηκε με την ίδρυση νέων εταιρειών και περιοδικών και τη σύγκληση συνεδρίων (Noiriél, 2005: 76 κ.εξ.).

Είναι φανερό, επομένως, ότι η επιλογή του ιστορικού σχετικά με το πώς θα ταξινομήσει τα γεγονότα και θα μεταμορφώσει το υλικό που συγκέντρωσε σε αρχεία και βιβλιοθήκες, σε ιστορικό κείμενο, το οποίο προσφέρει δυναμικές απαντήσεις σε καίρια ερωτήματα (π.χ. γιατί και πώς έγινε η Επανάσταση και πώς εξηγείται το τάδε ή το άλλο περιστατικό), είναι επιλογές θεωρίας –είτε ο ίδιος το αποδέχεται είτε όχι (Solé, 1997: 498-514). Με άλλα λόγια, ακόμη και οι ιστορικοί που εναντιώνονται στη θεωρία της ιστορίας, ξεκινούν από την παραδοχή κάποιας θεωρίας (ή αντι-θεωρίας). Η θεωρία δεν είναι το αντίθετο της έρευνας και δεν δεσμεύει ούτε «υποδουλώνει» τον ιστορικό. Φυσικά, κάθε επιστήμη αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας κοινότητας επιστημόνων που συζητούν, διαφωνούν ή ορίζουν από κοινού τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, επιλέγοντας και τις κατάλληλες μεθόδους για την επίλυσή τους. Αλλά η επιστημονική ή ακόμη και διεπιστημονική συζήτηση (βλ. παρακάτω την ενότητα για τις ιστορικές σχολές) δεν αποκλείει ούτε αναιρεί την ατομικότητα του επιστήμονα ιστορικού. Αλλά παρά το γεγονός ότι ο ιστορικός είναι αδύνατο να αποφύγει τη θεωρία της επιστήμης του, μάλλον δεν θα πρέπει να αφοσιώνεται αποκλειστικά στον εμπλουτισμό της θεωρίας, λησμονώντας ή εγκαταλείποντας την έρευνά του, σαν να επιδιώκει να προσφέρει μόνο ερμηνευτικές θεωρητικές εκδοχές. Χωρίς αμφιβολία, θα πρέπει να θέτει ερωτήματα για τις κοινωνίες που εξετάζει και να προσπαθεί να βρει λύσεις και απαντήσεις, τις οποίες θα παρουσιάσει με εύληπτο τρόπο στους αναγνώστες του. Αν ο ίδιος καταφέρει να κατανοήσει τη σχέση του με τις κοινωνίες του παρελθόντος που μελετά, και την κοινωνία στην οποία ζει, τότε το έργο του θα αναδεικνύει και τα «κριτήρια» του επαγγέλματός του (Fulbrook, 2002: 33). Ωστόσο, σταθμός των συζητήσεων γύρω από τη θεωρία που, όπως φάνηκε, γνώρισαν μια μακράς διάρκειας κορύφωση με αφορμή την υποδοχή στην ιστοριογραφία των επαναστάσεων του 18<sup>ου</sup> αιώνα, υπήρξε αναμφίβολα η «επανάσταση» της ιστορίας που έλαβε χώρα στην Πρωσία, λίγα χρόνια μετά το 1789.

## **6.2 Γιατί η επανάσταση της ιστορίας έγινε στη Γερμανία του αρχόμενου 19<sup>ου</sup> αιώνα; Γιατί είναι τόσο σημαντική η «σχολή» του Ράνκε;**

Το ερώτημα γιατί η «επανάσταση» της ιστορίας ξεκίνησε στη Γερμανία, μας οδηγεί αναπόδραστα στη διερεύνηση των συνθηκών που επικρατούσαν στον γερμανικό κόσμο της δεδομένης εποχής. Μέχρι το 1870 η Γερμανία δεν αποτελούσε ενιαίο κράτος, αλλά απαρτιζόταν από κρατίδια ενωμένα στο πλαίσιο μιας αυτοκρατορίας. Για ένα έθνος, επομένως, που δεν είχε το δικό του κράτος, η ιστορική τεκμηρίωση της γερμανικής ταυτότητας και γενικότερα η σημασία του παρελθόντος ήταν λογικό να προσλαμβάνουν διαφορετική σημασία. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι ιστορικοί και φιλόσοφοι του γερμανικού Διαφωτισμού δεν επιθυμούσαν να απαλλάξουν τον κόσμο από τις δεσμεύσεις της θρησκείας, όπως ήθελε, για παράδειγμα, ο Βολταίρος. Κάποιοι θέλησαν να διαχωρίσουν το παρουσιαζόμενο ως διαχρονικά अपαραλλάκτο χριστιανικό πνεύμα από τις προφανείς πλέον κοινωνικές αποτυπώσεις του, οι οποίες μεταβάλλονταν κατά τη διάρκεια του χρόνου –επομένως, ήταν «ιστορικές». Όπως και οι Γάλλοι, υποστήριζαν την πνευματική ελευθερία, την απαλλαγή από τα μεσαιωνικά κατάλοιπα και από κάθε είδους περιορισμό, καθώς επίσης την ανάγκη να αναζητήσουν στο παρελθόν την ουσία του κοσμικού συστήματος, που δεν εξαρτάται από τον Θεό. Απέριπταν όμως την ιστορία ως αυστηρά ορθολογική αφήγηση της σταδιακής πορείας προς την τελειότητα. Στο πλαίσιο αυτό, κάθε περασμένη περίοδος ήταν για τους Γερμανούς ιστορικούς του 18<sup>ου</sup> αιώνα ένα μοναδικό και ανεπανάληπτο φαινόμενο, διατηρούσε τη βαρύτητά της και καμία δεν ήταν ανώτερη από κάποια άλλη. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους, οι κοινωνίες πριν από την επινόηση της γραφής είχαν την «ομηρική εποχή τους», και, όπως τα ομηρικά έπη, αποτύπωναν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούσαν το παρελθόν τους, έτσι κάθε πολιτισμός μπορούσε να συντηρεί μέσω της ποίησης και της προφορικής του παράδοσης τη μνήμη των σημαντικών γεγονότων (Breisach, 1994: 218- 222).

Οι ιδεολογικές εξελίξεις στη Γερμανία του 18<sup>ου</sup> αιώνα μπορούν να θεωρηθούν ενδιαφέρον δείγμα των παραλλασσόμενων ερμηνειών των αρχών του Διαφωτισμού για την ιστορία και των, αντίστοιχα πολλών και διαφορετικών, προσλήψεων της χρησιμότητας, που αποκτούσε πλέον η ιστορία για τα περισσότερα έθνη ή κράτη, ως *γέφυρα* ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Βέβαια, η απομάκρυνση από τη βιογραφική ιστορία, που εστίαζε στα έργα και τις ημέρες των βασιλιάδων, και από τις μεσαιωνικού τύπου χρονογραφίες ή τις εξιστορήσεις πολέμων, συμμαχιών και επαναστάσεων, ήταν, όπως φάνηκε, εξέλιξη που δεν περιορίστηκε στη Γερμανία, αλλά συγκαταλεγόταν στις γενικότερες προόδους της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Αλλά στα γερμανικά κρατίδια παρατηρήθηκε την ίδια εποχή η σημαντικότερη εξέλιξη για την πρόοδο της ιστορίας: η σύνδεσή της με τα νέα πανεπιστήμια, που προστέθηκαν δίπλα στα παλιότερα του 14<sup>ου</sup> και 15<sup>ου</sup> αιώνα (Overfield, 1984), στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της «φωτισμένης απολυταρχίας». Αυτό ήταν το πρώτο βήμα για την ανάδειξη της ιστορίας σε ακαδημαϊκό κλάδο. Οι πρώτες έδρες, βέβαια, αφορούσαν τις λεγόμενες «βοηθητικές επιστήμες» (π.χ. τη διπλωματική, τη μελέτη των εγγράφων, την παλαιογραφία, ή τη νομισματική και κυρίως τη φιλολογία), αλλά ήταν φανερό ότι υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη των ιστορικών σπουδών. Είναι ενδεικτικό ότι στα μέσα περίπου του 18<sup>ου</sup> αιώνα τα αμφιθέατρα, όπου οι Γερμανοί ιστορικοί έδιναν τις διαλέξεις τους, ήταν κατάμεστα. Φυσικά, οι περισσότεροι αποδέχονταν πρόθυμα το υφιστάμενο πολιτικό σύστημα. Εμπιστεύονταν τους «φωτισμένους» μονάρχες, κυρίως τον Μεγάλο Φρειδερίκο της Πρωσίας (1712-1786), και δεν έκρυβαν την προτίμησή τους σε άνωθεν μεταρρυθμίσεις, που θα προήγαγαν την πνευματική απελευθέρωση των ανθρώπων. Ειδικά οι ιστορικοί που εκπαιδεύτηκαν στο Πανεπιστήμιο του Γκέτιγκεν, μετά την ίδρυσή του το 1734, ξεχώριζαν χάρη σε δύο τουλάχιστον αρετές τους: διέθεταν μια ευρεία οπτική φιλοσόφων-ιστορικών, όπως ο Μοντεσκιέ και ο Βολταίρος, και παράλληλα τις τεχνικές δεξιότητες ενός άριστα καταρτισμένου ερευνητή, που μπορούσε να δίνει έμφαση στη λεπτομερή μελέτη των πηγών ή ενός νομομαθούς, που επιδίωκε να αναβαθμίσει τον ρόλο της ιστορίας στις νομικές σπουδές. Λίγο αργότερα, οι ίδιοι αποπειράθηκαν να απομακρυνθούν, τόσο από την αυστηρή κριτική των κειμένων όσο και από τη νομική. Αυτό ήταν το επόμενο καίριο βήμα για την ανάπτυξη της γερμανικής ιστορίας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι λίγο μετά το γύρισμα του αιώνα, οι απόφοιτοι του Γκέτιγκεν, απορρίπτοντας την ευχάριστη, ψυχαγωγική και περίτεχνη ιστορική αφήγηση του συρμού της εποχής, κατάφεραν να πρωτοστατήσουν στην ωριμότερη αλλά και πιο διεισδυτική ιστορική ερμηνεία των νόμων, η οποία τους οδήγησε στην προσπάθεια να προσδώσουν μια εμφανώς ιστορική διάσταση ακόμη και στη γενικότερη μελέτη της πολιτικής.

Η προικοδότηση της ιστορίας με σαφείς μεθοδολογικές αρχές αποτελεί τη δεύτερη ουσιαστική συνεισφορά τους. Στις προτεραιότητές τους περιέλαβαν την προσέγγιση των κρατών, όχι πια ως αφηρημένων εννοιών, αλλά στην πραγματική τους μορφή και, επιπλέον, ως μοναδικών και διαρκώς αναπτυσσόμενων οντοτήτων απαρτιζόμενων από δυνάμεις, όπως ο *λαός* (*Volk*) –έννοια που επρόκειτο αργότερα να παίζει καθοριστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή σκέψη, ιδίως στο πλαίσιο του Ρομαντισμού. Εάν ήταν σκόπιμο τα κράτη να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης, οι καθηγητές του Γκέτιγκεν ήταν από νωρίς πεπεισμένοι πως η εξέτασή τους ήταν έργο της ιστορίας. Σε όλες σχεδόν τις μελέτες τους χρησιμοποιούσαν με πάθος τις πηγές και παρέκαμπταν τις θεωρίες, σε σημείο που πολλές από τις πραγματείες τους ήταν εξαντλητικά λεπτομερείς και έμοιαζαν με επιτομές των γεγονότων μιας δεδομένης εποχής. Οι ίδιοι αποκαλούσαν το τελευταίο είδος γραφής «περιγραφές του κράτους» (*Statistik*). Μετά τα μέσα του 18<sup>ου</sup> αιώνα, που αυξήθηκε το κύρος των αριθμών στην ιστορική επιστήμη, αυτές οι περιγραφές συνδέθηκαν με τη «στατιστική», στον βαθμό τουλάχιστον που επιδίωξή τους ήταν η σύνδεση της ιστορίας με τη στέρεη βάση των πραγματικών δεδομένων –δηλαδή των στοιχείων για τον πληθυσμό, την πολιτική και διοικητική οργάνωση, το δίκαιο, την εμπορική δραστηριότητα κ.ά.. Έτσι, ο όρος «στατιστική» άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτατα στο Γκέτιγκεν, ιδίως από τον καθηγητή Γκότφριντ Άχενβαλ (Gottfried Achenwall, 1719-1772). Βέβαια, η σημασία της στατιστικής διέφερε από αυτήν που επρόκειτο να προσλάβει αργότερα: αφορούσε τις περιγραφές με ποσοτικούς αλλά και αφηγηματικούς τρόπους (και όχι πάντα με αριθμούς) των παγιωμένων θεσμών και των χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας. Επί-

σης, καθηγητές του Γκέτιγκεν, όπως ο Γιόχαν Γκάτερερ (Johann Christoph Gatterer, 1727-1799), αφιέρωσαν στα έργα τους αρκετές σελίδες στη μεθοδολογία της ιστορίας, υπερασπιζόμενοι την ορθολογική έρευνα των πηγών, και δηλώνοντας περίτρανα την πεποίθησή τους ότι τα γεγονότα είναι μεν το αντικείμενο της ιστορίας, αλλά δεν αποτελούν από μόνα τους την ιστορία. Στο Πανεπιστήμιο του Γκέτιγκεν, άλλωστε, δημιουργήθηκαν οι πρώτες έδρες ιστορίας (και όχι συνδυαστικά ιστορίας και δικαίου) και οι άνδρες που τις κατέλαβαν μπορούν να χαρακτηριστούν θιασώτες μιας ευρύτερα κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, που στήριζε την ενότητα και τη συνέχειά της σε δεδομένους κοινωνικούς θεσμούς (πρωτίστως στον θεσμό του κράτους), έδινε έμφαση στην ορθολογική σκέψη του εμπειρισμού και της επαγωγής και ευνοούσε την κατανόηση της εσωτερικής σχέσης των γεγονότων. Το περιοδικό με τίτλο *Γενική Ιστορική Βιβλιοθήκη* (*Allgemeine Historische Bibliothek*) –στην έκδοση του οποίου πρωτοστάτησε ο Γκάτερερ– αποτέλεσε το μέσο της επιστημονικής συζήτησής τους γύρω από τα θέματα της τότε ιστοριογραφικής παραγωγής (Harrison, Jones & Lambert, 2004: 11).

Καθώς ο 18<sup>ος</sup> αιώνα πλησίαζε στο τέλος του, η ιστορία φαινόταν να διεκδικεί την αναγνώρισή της ως επιστήμη και κάποιοι από τους Γερμανούς ιστορικούς είχαν ήδη δείξει την προθυμία τους να την χαρακτηρίσουν «επιστήμη». Τα πρώτα χρόνια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, οι υπερασπιστές της επιστημονικής ιστορίας την ενέτασαν μεταξύ των ανθρωπιστικών σπουδών και όχι μόνο απέρριπταν τη σύγκρισή της με τις φυσικές επιστήμες, αλλά άνοιγαν τον δρόμο για τον διαχωρισμό των ανθρωπιστικών από τις φυσικές επιστήμες (Feldner, 2003: 3-22). Δικαιολογημένα, λοιπόν, έχει επικρατήσει η άποψη ότι το πρελούδιο της ιδιαίτερα σημαντικής γερμανικής ιστορικής «επανάστασης» εντοπίζεται στα χρόνια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που προώθησε η «φωτισμένη» πρωσική μοναρχία και έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο του Γκέτιγκεν. Η επόμενη και σπουδαιότερη φάση αυτής της επανάστασης είθισται να παρουσιάζεται ως μια μορφή αντίδρασης ενάντια στο κίνημα του Διαφωτισμού, τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Δηλαδή οι μορφωμένοι Γερμανοί, που είχαν υποδεχθεί με ενθουσιασμό τις συνταρακτικές εξελίξεις του 1789, απογοητεύτηκαν βαθύτατα μετά την επικράτηση της Τρομοκρατίας. Με εφελτήριο τη σκέψη ότι ήταν ο Διαφωτισμός που είχε οδηγήσει στην Επανάσταση, και κατ' επέκταση στους πολέμους της, η γερμανική αντίδραση ενάντια στην γαλλική επαναστατική ιδεολογία κορυφώθηκε μετά την ήττα από τον Ναπολέοντα (1806-1807). Συγκεκριμένα, κατά τον αγώνα ενάντια στους Γάλλους, έναν αγώνα που ενέτεινε τις αντι-διαφωτιστικές προκαταλήψεις της γερμανικής πολιτικής σκέψης, αναδύθηκε ο γερμανικός «πολιτικός εθνικισμός», η κοινώς αποδεκτή αφετηρία του οποίου ήταν ένας νέος και σαφής ορισμός του κράτους, που δεν επηρεαζόταν από τις ριζοσπαστικές απαιτήσεις των Γάλλων για ισότητα (Iggers, 1983: 7). Ως αποτέλεσμα, διατυπώθηκε το γερμανικό αίτημα για την εφαρμογή ενός εκτεταμένου μεταρρυθμιστικού προγράμματος, στο πλαίσιο του οποίου εντάχθηκε και η μεταρρύθμιση των πρωσικών πανεπιστημίων. Έτσι, εξηγείται γιατί οι Πρώσοι μεταρρυθμιστές αφοσιώθηκαν στον άνωθεν εκσυγχρονισμό της μοναρχίας και έδωσαν έμφαση στις γερμανικές πολιτικές παραδόσεις και τη διδακτική πλευρά της ιστορίας, προκειμένου μεταξύ άλλων να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την αξιοποίηση των ανθρώπινων αποθεμάτων του γερμανικού έθνους. Στις σημαντικότερες μεταβολές της μεταρρύθμισης συγκαταλέγονται ο δραστικός περιορισμός των παρεμβάσεων των κατά τόπους θρησκευτικών και πολιτικών φορέων στην ακαδημαϊκή διδασκαλία και έρευνα και επίσης η καθιέρωση της αυτονομίας των ακαδημαϊκών εντός έκαστου πανεπιστημίου (η αρχή της «ακαδημαϊκής ελευθερίας»). Αλλά ακόμη και οι ιστορικοί που δεν παραδέχονται ότι ήταν εφικτή η εφαρμογή αυτής της αρχής σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο, τονίζουν ότι η έλξη που ασκούσε πια στους Γερμανούς η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική και συνέβαλε καθοριστικά στην εξέλιξη των επιστημών (Harrison, Jones & Lambert, 2004: 11-12).

Αναντίρρητα, λοιπόν, η μετα-ναπολεόντεια περίοδος αποτελεί την αφετηρία για την πιο ριζοσπαστική αλλαγή στην ιστορία σε ολόκληρο σχεδόν τον δυτικό κόσμο. Καθώς οι Ευρωπαίοι βασιλιάδες και οι κυβερνήσεις τους αντιλαμβάνονταν πόσο σημαντική ήταν η βοήθεια που μπορούσαν να αναζητήσουν στην ιστορία για τη στήριξη της πολιτικής τους και την ανανέωση της σχέσης τους με τους λαούς τους, οι Γερμανοί κατάφεραν να πρωτοστατήσουν. Συγκεκριμένα, αναγνώρισαν ότι η ιστορία ήταν το αποτελεσματικότερο μέσο για

την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων τους, αφού μέσω αυτής ήταν δυνατό να διαμορφωθεί η συνείδηση και ταυτότητα ενός έθνους, και ότι το επάγγελμα του ιστορικού υπηρετούσε άμεσα πλέον δημόσιες ανάγκες και πολιτικές σκοπιμότητες. Είναι φανερό ότι αυτή η νέα αντίληψη για την ιστορία δεν συμβάδιζε με τους κανόνες για την έρευνα και συγγραφή της, κυρίως αυτούς που είχαν προταθεί από στοχαστές του Διαφωτισμού. Αντίθετα, είχε ως απώτερο στόχο την ανάδειξη του επαγγέλματος του ιστορικού σε πολιτικό λειτουργήμα. Η αντίφαση αυτή έγινε φανερή ιδίως στο πρότυπο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου που ιδρύθηκε το 1810, για να συμβάλει στη διαμόρφωση των σύγχρονων οικονομικών, κοινωνικών και νομικών βάσεων του κράτους, αλλά με τρόπους συμβατούς προς τις γραφειοκρατικές, στρατοκρατικές, μοναρχικές και αριστοκρατικές παραδοσιακές δομές του. Εξάλλου, η πρωσική μεταρρύθμιση δεν περιορίστηκε στην αναδιοργάνωση των πανεπιστημίων. Επεκτάθηκε και στην αλλαγή της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των γυμνασίων, ώστε να προάγει μια συνολική πνευματική και αισθητική παιδεία (ο πυρήνας της οποίας έμεινε γνωστός ως *Bildung*), να δημιουργήσει μια κοινωνία μορφωμένων και νομοταγών πολιτών και συνάμα μια τάξη ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων. Για να υπηρετήσει αυτές τις επιδιώξεις, διορίστηκε, το 1825, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου ο Λέοπολντ φον Ράνκε, ένας δάσκαλος γυμνασίου, ο οποίος στην πρώτη μελέτη του, έναν χρόνο νωρίτερα (με τίτλο *Geschichten der romantischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*), είχε διακηρύξει την πρόθεσή του να καταστήσει την ιστορία μια αυστηρή επιστήμη, επαγγελματικά καταρτισμένων ιστορικών, οι οποίοι θα εκπονούσαν τα έργα τους αποκλειστικά με βάση τις πρωτογενείς πηγές και χωρίς να παρεμβάλλουν αξιολογικές κρίσεις και στοχασμούς (Iggers, 1999: 39-41).

Η αντιφατικότητα που διείπε την ιστορική μεθοδολογία του πολυγραφοτάτου Ράνκε, του επονομαζόμενου «πατέρα της ιστορικής επιστήμης», που μέχρι το τέλος της ζωής του εξέδωσε τουλάχιστον 54 τόμους ιστορικών και πολιτικών έργων, αποτυπώνεται ξεκάθαρα στην άποψή του ότι θα «εξαλείψει» τον εαυτό του και θα αφήσει το παρελθόν να «μιλήσει» στα κείμενά του (Wapfen, 2003: 26). Με άλλα λόγια, διακήρυττε την επιθυμία του να αποσιωπήσει τις επιδράσεις της κοινωνίας, στην οποία εντασσόταν και απηύθυνε το έργο του, και να παρακάμψει τις πολιτικές και φιλοσοφικές παραδοχές του, που στην πραγματικότητα καθόριζαν την έρευνά του. Ωστόσο, η γνωστότερη –και εξίσου αντιφατική– αντίληψή του αφορά την πρόθεσή του να περιγράψει με βάση τις πηγές, και παρά τις πολλές «σιωπές» τους και τη μεροληπτικότητα των παραγωγών τους (βλ. κεφάλαια 2 και 3), «πώς ακριβώς έγιναν τα πράγματα» («wie es eigentlich gewesen») –στόχος εκ των πραγμάτων ουτοπικός (Breisach, 1994: 232-233). Για να εξηγήσουμε τις παραπάνω αντιφάσεις του, θα ήταν άραγε αρκετό να αναλογιστούμε ότι ο Ράνκε ήταν ένας στρατευμένος ιστορικός, που –προφανώς ψευδώς– διακήρυττε ότι επιδίωκε να «δημιουργήσει» μια αυστηρά επιστημονική και αντικειμενική ιστορία; Προφανώς, όχι (βλ. σχετικά και το κεφάλαιο 11). Αντίθετα, είναι απολύτως ορθή η πρόταση του Ίγκερς, ότι για να κατανοήσουμε τις αντιφατικές ιδέες του Ράνκε, θα πρέπει να εξετάσουμε το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώθηκαν και διατυπώθηκαν (Iggers, 1999: 45).

Ήδη αναφέρθηκε ότι η κυρίαρχη τάση σε ολόκληρο σχεδόν τον μετα-ναπολεόντειο δυτικό κόσμο, ήταν η εστίαση του ενδιαφέροντος στις ιστορικές πηγές (τη διάσωση, τη δημοσίευση και τη μελέτη τους), με την προσδοκία ότι σε αυτές βρισκόταν η αλήθεια του εθνικού παρελθόντος και πολύ περισσότερο του πρόσφατου παρελθόντος. Ακόμη και στη Γαλλία, όπου η ιστορία έχαιρε μεγάλης εκτίμησης για τους λόγους που εξηγήσαμε, ήταν αρκετά γενικευμένο το αίτημα οι νέες ιστορικές μελέτες να «γίνονται με το μέλημα να δοθούν αναφορές και ακριβή κείμενα». Πολλοί συγγραφείς, λοιπόν, συνήθιζαν να «υπερφορτώνουν» τις σημειώσεις τους και να πολλαπλασιάζουν τα παραθέματα που αντλούσαν από «δικαιολογητικά έγγραφα» (Thuillier & J. Tulard, 1993: 30-31). Ως προς τους απώτερους στόχους της ιστορικής γραφής τη δεδομένη εποχή, αξίζει να επαναλάβουμε ότι και στη Γαλλία ή τη Βρετανία τα υπό εξέταση θέματα επιλέγονταν με κριτήριο την ανάγκη να δοθούν απαντήσεις στα καίρια ερωτήματα της τότε εθνικής επικαιρότητάς τους. Δηλαδή ο Φρανσουά Γκιζό, ο Ζυλ Μισελέ, ο Λουί Μπλαν, ο Ιπολύτ Ταιν –που, όπως αναφέραμε, ανέλαβαν και πολιτικούς ρόλους– έσπευσαν να αναζητήσουν στο παρελθόν τις γαλλικές ρίζες του φιλελευθερισμού και να προσφέρουν ομαλές γέφυρες «συμβιβασμού» και «συνέχειας» μεταξύ της Επανάστασης και του μετεπανα-



στατικού καθεστώτος. Αντίστοιχα, Βρετανοί ιστορικοί, όπως ο «βασιλικός» καθηγητής του Κέιμπριτζ, Ουίλιαμ Σμιθ (William Smyth, 1765-1849) –ο πρώτος μετά τον Έντμουντ Μπερκ που προσπάθησε να μελετήσει τη Γαλλική Επανάσταση– προσπάθησαν να υπερασπιστούν τη συνέχεια της πρωτοκαθεδρίας του βρετανικού φιλελεύθερου μοντέλου, αποσοβώντας τον κίνδυνο η πολιτική αναστάτωση του 1789 και η εντυπωσιακή διάδοση των γαλλικών ιδεών να θεωρηθεί σοβαρή ρήξη (Smyth, 1842). Κορυφαία στιγμή αυτής της προσπάθειας υπήρξε η δημοσίευση, λίγο μετά τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, της *Ιστορίας της Αγγλίας (History of England from the Accession of James II, 1849-1861)* του λόρδου Τόμας Μπάμπινγκτον Μακόλεϋ, όπου τονιζόταν η ιδέα πως η Αγγλία δεν ήταν τυχαίο δημιούργημα, αλλά αποτέλεσμα εξέλιξης πολλών αιώνων (Breisach, 1994: 238-55· Burrow, 2014: 390-429). Αν όμως οι έννοιες του έθνους και του κράτους συμπορεύονταν και αλληλοσυμπληρώνονταν στη γαλλική και βρετανική ιστορική πρόσληψή τους, δεν ίσχυε το ίδιο για το γερμανικό έθνος, ο ορισμός του οποίου δεν μπορούσε να στηριχθεί στα πολιτικά σύνορα ενός κράτους. Αντίθετα, περιέγραφε μια «φαντασιακή κοινότητα», που επιζητούσε τρόπους, για να εκφράσει με πολιτικούς όρους τους δεσμούς και τις μνήμες των μελών της.

Στη βάση αυτής της ανάγκης εδράζεται ο θρίαμβος στη σκέψη του Χέρντερ της διαφορετικότητας των ανθρώπινων ομάδων, η οποία τονίζει και τη μοναδικότητα εκάστης –κατ' επέκταση κάθε λαού ή έθνους– που οφείλεται στην κοινή ιστορία που συνδέει τα μέλη τους και επιπλέον στο κοινό μέλλον, που τους επιφυλάσσουν οι ιστορικές εμπειρίες τους. Αλλά και η εναλλακτική πρόταση του δασκάλου του, του Καντ, απέβλεπε στην επίτευξη των ίδιων στόχων: ο Καντ δηλαδή έδινε έμφαση στην ομοιομορφία παρά στη διαφορετικότητα, για να παρουσιάσει την ιστορική πορεία ως πραγματοποίηση του μυστικού σχεδίου της φύσης, μέσω του οποίου οι ικανότητες που η φύση έχει χαρίσει στην ανθρωπότητα, μπορούν να αναπτυχθούν, ώστε να επιτευχθεί ο απώτερος σκοπός της. Προχωρώντας ένα βήμα περισσότερο, ο Χέγκελ εξηγούσε ότι διαφορετικοί άνθρωποι σε διαφορετικές εποχές και διαφορετικούς τόπους έχουν διαφορετική «φύση», ώστε οι ιστορικοί οφείλουν να μελετούν τις περασμένες εποχές στα ιδιαίτερα συμφραζόμενά τους (Gilderhus, 1992: 40-43). Στις ιδέες αυτές στήριζε τις πεποιθήσεις του για την ιστορία, αλλά και τις απαιτήσεις του από την ιστορία και τον ιστορικό του γερμανικού έθνους, ο Βίλχελμ φον Χούμπολντ (Wilhelm von Humboldt, 1767-1835), ο εμπνευστής και πρωτεργάτης της πρωσικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και της σύστασης του Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Με άλλα λόγια, ο Χούμπολντ ήταν ο πρώτος που επεξεργάστηκε και ανέλυσε τη στενή σχέση ανάμεσα στην ιστοριογραφία και τις πολιτικές αξίες και προτεραιότητες των κοινωνιών, καθώς επίσης και άλλες βασικές αρχές του γερμανικού «ιστορισμού» (*Historismus*, κατά τον γερμανικό όρο ή *historicism* κατά την αγγλική του μετάφραση), που συνδέθηκε στενά με το όνομα του Ράνκε (Iggers, 1983: 44-62).<sup>47</sup> Μετά από τις παραπάνω επισημάνσεις, λοιπόν, η προσήλωση του Ράνκε και των Γερμανών ιστορικών, που επηρεαστήκαν από αυτόν, στην υποτιθέμενα αντικειμενική ιστορία δεν φαίνεται τόσο αντιφατική. Ούτε είναι ανεξήγητη η στράτευσή τους, που τους οδηγούσε να αναζητούν στις πηγές του παρελθόντος επιχειρήματα για τη στήριξη των εθνικιστικών επιδιώξεών τους. Επίσης, δεν μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι βασικές αρχές της «σχολής» του Ράνκε, έγιναν πανηγυρικά δεκτές από τη διαμορφούμενη ακόμη διεθνή επιστημονική κοινότητα των ιστορικών.

Χωρίς αμφιβολία, στη διάδοσή τους συνέβαλαν τα σεμινάρια του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, που καθιέρωσε ο Ράνκε το 1833, ακολουθώντας το παράδειγμα του σεμιναρίου που είχε ξεκινήσει ο Γκάτερερ στο Πανεπιστήμιο του Γκέτιγκεν, τη δεκαετία του 1770. Στα σεμινάρια αυτά, ο Ράνκε δίδασκε τους νεαρούς ιστορικούς πώς να εφαρμόζουν τις μεθόδους του στην ερευνητική πράξη, επέπτευε την άσκησή τους στα αρ-

<sup>47</sup> Ο Ίγκερς επισημαίνει ότι προτιμά τον όρο «ιστορισμός» και αποφεύγει τον όρο «ιστορικισμός», που, κατά την εκτίμησή του, αποκτά αντιφατικές σημασίες. Ο «ιστορισμός» δηλαδή όρος που χρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα, «χαρακτηρίζει ειδικότερα την κοσμοαντίληψη και την επιστημονική πρακτική των Γερμανών ιστορικών του δεκάτου ενάτου αιώνα και του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα», ενώ ο «ιστορικισμός» συνδέεται με ένα είδος επιστημολογικού ιδεαλισμού, που παραπέμπει στις μεταγενέστερες θέσεις του Μπενετέτο Κρότσε ή του Κόλινγουντ ότι η ιστορία πραγματευόταν πάντα τη σκέψη και κυρίως τις έννοιες που είναι απαραίτητο να γίνουν κατανοητές· βλ. Iggers, 1995: 129-151· 1999: 46.

χεία, που τότε άρχισαν να γίνονται προσβάσιμα στους ερευνητές, και επίσης τους μούσε στις τεχνικές ελέγχου της αξιοπιστίας και κριτικής μελέτης των μεσαιωνικών εγγράφων (Gooch, 1913: 113-115). Μέχρι το 1848 όλα τα γερμανόφωνα πανεπιστήμια είχαν εισαγάγει στα προγράμματά τους παρόμοια σεμινάρια και ο Ράνκε είχε την ικανοποίηση να καμαρώνει τους φοιτητές τους τώρα πια καθηγητές σε διάφορα γερμανικά πανεπιστήμια. Το 1868, το σεμινάριο κατά το γερμανικό πρότυπο «εμφυτεύθηκε» στη Γαλλία και, στη συνέχεια, έγινε ευρύτερα αποδεκτό ως προσφιλές μοντέλο για την επαγγελματοποίηση της ιστορίας στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Στην προσπάθειά τους να αποδείξουν τον επιστημονικό χαρακτήρα της ιστορίας αρκετοί Αμερικανοί ιστορικοί υιοθέτησαν τις μεθόδους και τις θεωρίες του Ράνκε για την *αληθινή* ιστορία και, κατά την πειστικότερη εκδοχή, ήταν ο διαπρεπής Αμερικανός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins, Χέρμπερτ Άνταμς (Herbert Baxter Adams, 1850-1901), αυτός που πρώτος αποκάλεσε τον Ράνκε «πατέρα» της επιστημονικής ιστορίας. Επίσης, ο καθηγητής Έμερτον (Ephraim Emerton, 1851-1935) τον ανακήρυξε σε «ιδρυτή» της «αληθινής ιστορικής μεθόδου», ενώ η Αμερικανική Ιστορική Εταιρεία, που συστάθηκε το 1884, τον αναγόρευσε πρώτο επίτιμο μέλος της (Iggers, 1983: 63-89· Iggers, 1999: 43-46· Warren, 2003: 23-41). Επομένως, το πρώτο ερώτημα με το οποίο ξεκινήσαμε την ενότητα αυτή, έχει ήδη απαντηθεί. Η *επανάσταση* της ιστορίας πραγματοποιήθηκε στη Γερμανία –με την ευρεία έννοια του όρου, αφού ακόμη δεν υπήρχε το γερμανικό κράτος– διότι οι πολιτικές συνθήκες και ανάγκες οδήγησαν στη δημιουργία των θεσμών που ευνόησαν την επιστημονικοποίηση και επαγγελματοποίηση της ιστορίας.

Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο 1, σε όλες τις χώρες που ακολούθησαν τη γερμανική *επανάσταση*, η ανάπτυξη της ιστορίας συνδέθηκε στενά με τις υφιστάμενες πολιτικές και κοινωνικές δομές τους. Οι επαγγελματίες ιστορικοί τους στρατεύθηκαν αρκετά πρόθυμα, παραμελώντας συνειδητά πολλές φορές τις μεθοδολογικές και θεωρητικές αρχές της επιστήμης τους, προκειμένου να επωφεληθούν από τη «χίνα που κάνει τα χρυσά αυγά» –για να θυμηθούμε τον αρκετά προκλητικό τρόπο με τον οποίο ο Λατούρ περιέγραφε το κράτος ως βασικότερο φορέα χρηματοδότησης των ιστορικών ερευνών και σπουδών. Πέρα από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, από το 1832 μέχρι το 1836, ο Ράνκε εξέδιδε και το περιοδικό της «σχολής» του, το *Historisch-Politische Zeitschrift*, που χρηματοδοτούσε ο τότε υπουργός Εξωτερικών της Πρωσίας, ο οποίος ενδιαφερόταν να προσφέρει στη «φωτισμένη» πρωσική μοναρχία ένα μέσο για τη διακήρυξη των ιδεών της και την υπεράσπιση της πολιτικής της απέναντι στους επικριτές της –δηλαδή τους υποστηρικτές των φεουδαλικών συμφερόντων αλλά και των φιλελεύθερων ιδεών (Iggers, 1983: 70). Επίσης, ο Ράνκε ήταν πρόεδρος της Ιστορικής Εταιρείας της Βαυαρικής Ακαδημίας, την οποία ίδρυσε για χάρη του στο Μόναχο ο πρίγκιπας Μαξιμιλιανός, μαθητής του στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου και ένθερμος οπαδός της ιστορικής μεθόδου του, και μάλιστα ήταν αυτός που επέλεγε τα μέλη της Εταιρείας –που κατέστη ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά ινστιτούτα ολόκληρου του γερμανόφωνου κόσμου και περιέλαβε στις εκδόσεις της σημαντικά έργα γερμανικής ιστορίας (Gooch, 1913: 116-117).

Αλλά γιατί συζητάμε ακόμη και σήμερα για τις μεθοδολογικές αρχές της «σχολής» του Ράνκε και του ιστορισμού, αφού είναι ξεπερασμένες; Φυσικά, μια ιστορική «σχολή» του 19<sup>ου</sup> αιώνα δεν είναι σημαντική για τα μεθοδολογικά πρότυπα ή αντι-πρότυπα, που μπορεί να προσφέρει στον σύγχρονο ιστορικό. Είναι αδιανόητο ο σημερινός ιστορικός να αναζητά σε τόσο παλιές εποχές της επιστήμης του μεθοδολογικά ή θεωρητικά εργαλεία. Αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μπορεί να κατανοήσει υπό ποιες συνθήκες αναδύθηκαν δεδομένες μεθοδολογικές τάσεις, που επηρέασαν την ιστοριογραφική παραγωγή, παρακίνησαν συζητήσεις και προκάλεσαν διαφωνίες και συγκρούσεις στην ευρεία επιστημονική κοινότητα των ιστορικών και υπό ποιες συγκυρίες τελικά ξεπεράστηκαν. Θα ήταν αφελές να αποδέχεται την εικόνα που ο ίδιος ο Ράνκε παρουσίαζε για τον εαυτό του, επειδή την αποδέχθηκαν λίγοι ή πολλοί ιστορικοί του 19<sup>ου</sup> αιώνα (ο καθένας φυσικά για τους δικούς του λόγους): ότι δηλαδή είχε επινοήσει μια επιστημονική και αντικειμενική ιστορική τεχνική χωρίς φιλοσοφία και χωρίς θεωρία, που εστιαζόταν πρωτίστως στην πολιτική, τη διπλωματία και τους πολέμους και η οποία, παρά την κατεξοχήν περιοριστική της οπτική, απέκλειε την κοινωνία και τους ανθρώπους ως υποκείμενα της ιστορίας και αναδείκνυε την *αλήθεια* του παρελθόντος. Εξάλλου, αν οι εκτός Γερμανίας ιστορικοί

του 19<sup>ου</sup> αιώνα που αποδέχθηκαν τις μεθοδολογικές αρχές του Ράνκε και του γερμανικού ιστορισμού (ή έστω κάποιες από αυτές), δεν ενδιαφέρθηκαν να κατανοήσουν με ποιες φιλοσοφικές, θεωρητικές και πολιτικές πεποιθήσεις συνδέονταν αυτές οι αρχές, ο σημερινός ιστορικός είναι αδύνατο να δείξει παρόμοια αδιαφορία. Αντίθετα, θα πρέπει να εξηγήσει γιατί επέλεξε αυτές τις αρχές ο Ράνκε και επίσης γιατί το επιστημονικό μοντέλο του άσκησε τόσο μεγάλη επιρροή, παρά το γεγονός ότι είχε και το «τίμημά» του: περιόρισε δραστικά το μεγάλο εύρος των ενδιαφερόντων της σχολής του Γκέτιγκεν και περιθωριοποίησε εκ νέου την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία.

Ίσως, βέβαια, αυτό δεν ήταν αποκλειστικά προσωπικό «επίτευγμα» του Ράνκε. Είναι γνωστό ότι ο ίδιος επικέντρωσε τις έρευνές του στη Μεταρρύθμιση και την Αντι-μεταρρύθμιση, αλλά δεν απέρριψε την ιστορία της κοινωνίας ή ακόμη και της τέχνης και της επιστήμης. Ωστόσο, πολλοί από τους οπαδούς του εντός ή και εκτός της Γερμανίας ενθουσιάστηκαν, περισσότερο ίσως κι από τον ίδιο, από τα επαγγελματικά πλεονεκτήματα του ακαδημαϊκού ιστορικού και προφανώς θεώρησαν την πολιτική ιστορία ως τον ασφαλέστερο δρόμο για την κατοχύρωση της θέσης τους στο πανεπιστημιακό κατεστημένο. Πράγματι, η πολιτική ιστορία αποτέλεσε το προσφιλέστερο θέμα πολλών περιοδικών, που εκδόθηκαν μετά από τα μέσα του αιώνα –π.χ. στο γερμανικό *Ιστορικό Περιοδικό (Historische Zeitschrift)*, που ιδρύθηκε το 1856, στη γαλλική *Ιστορική Επιθεώρηση (Revue Historique)*, που έκανε την εμφάνισή της το 1876 και στην *Αγγλική Ιστορική Επιθεώρηση (English Historical Review)*, που εξέδωσε το πρώτο τεύχος της το 1886. Την ίδια περίοδο, οι ιστορικοί που, όπως ο Μισελέ και ο Μπούρκχαρτ, έγραψαν τις ιστορίες τους για την Αναγέννηση με ευρύτερη θεματική προοπτική, αποτελούσαν τις εξαιρέσεις. Ο πρώτος δηλαδή στην ιστορία που εξέδωσε το 1855, προσπάθησε να αναδείξει την «ιστορία από κάτω» –την ιστορία των ανθρώπων που υπέφεραν, εργάστηκαν σκληρά και πέθαναν χωρίς να έχουν την ευκαιρία να περιγράψουν τις ταλαιπωρίες τους– ενώ ο δεύτερος έθεσε ως στόχο της δικής του ιστορίας, το 1860, τη διαφορετική οπτική μιας συνδυαστικής προσέγγισης του κράτους, της θρησκείας και του πολιτισμού. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι οι ιστορικοί της οικονομίας μάλλον ήταν καλύτερα οργανωμένοι, τόσο στη Γαλλία και την Αγγλία, όπου από τη δεκαετία του 1880 εμφανίστηκαν ενδιαφέρουσες μελέτες οικονομικής ιστορίας, όσο και στη Γερμανία, όπου το 1893 ιδρύθηκε το περιοδικό κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας (*Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*). Αλλά η πολιτική ιστορία παρέμενε «βασιλίτσα». Στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα, για παράδειγμα, ο Γκούσταβ Σμόλερ (Gustav Schmoller, 1838-1917), ιδρυτής από το 1872 μιας αρκετά σημαντικής ιστορικής «σχολής», παραδεχόταν με αγανάκτηση και θυμό τη σχεδόν ιμπεριαλιστική κυριαρχία της πολιτικής ιστορίας (Burke, 1990: 8-9). Επρόκειτο άραγε για επιτυχία του Ράνκε; Φυσικά, ο Ράνκε δεν ήταν ο μοναδικός ή ο κυριότερος εκπρόσωπος της πολιτικής ιστορίας, όπως δεν ήταν και ο πρώτος που έδωσε μεγάλη έμφαση στις πρωτογενείς πηγές και παρακίνησε τους ιστορικούς να μελετήσουν με σχολαστικότητα το σύνολο των πηγών τους.

Αλλά η «γεγονοτολογική» (ή «συμβαντολογική») ιστορία που υπηρέτησε με τόσο ζήλο ο Ράνκε, αποτελούσε, ακόμη και μετά το τέλος της «χρυσής» εποχής του, τη βολική λύση για πολλούς ιστορικούς. Όταν, για παράδειγμα, ο Τζον Άκτον (βλ. κεφάλαιο 1) αποφάσισε να αφιερώσει το πρώτο άρθρο του περιοδικού *English Historical Review* στις «Γερμανικές Ιστορικές Σχολές», στην πραγματικότητα επιδίωκε –φυσικά, για τους δικούς του λόγους– να απλοποιήσει και σε κάποιο βαθμό ίσως να μεγαλοποιήσει τις καινοτομίες, που είχε επιφέρει ο Ράνκε και η ιστοριογραφική επανάστασή του. Ο Άκτον δηλαδή έβρισκε με τη βοήθεια του μοντέλου του Ράνκε τρόπους να απαντήσει σε κάποια από τα δυσκολότερα ερωτήματα που τον απασχολούσαν. Από την άλλη πλευρά, η εφαρμογή των αρχών του Ράνκε στη συγγραφή της ιστορίας, ιδίως της νεότερης εποχής, προσέφερε στον ιστορικό κάποια ασφάλεια –προφανώς, μια ψεύτικη ασφάλεια, αλλά αρκετά χρήσιμη. Επίσης, η μέθοδος διαχείρισης των πηγών που είχε προτείνει ο Ράνκε ήταν μια απλή, εύκολα κατανοητή και μπορούσε να εφαρμοστεί σε όλα τα είδη των πηγών. Βέβαια, ο ίδιος ήταν καχύποπτος απέναντι στα έργα που προσέφεραν στον ιστορικό οι χρονικογράφοι ή οι προηγούμενοι ιστορικοί, κυρίως για τον λόγο ότι ήταν δύσκολο, και ίσως ανέφικτο, να ελέγξει την πρόθεσή τους να καταγράψουν και να διασώσουν την αλήθεια. Αλλά και πάλι δεν ήταν ο μόνος ιστορικός που είχε τέτοιους φόβους. Ο Άκτον, για παράδειγμα, σχολίαζε κάποια

στιγμή ότι τα χρονικά κατασκευάζονταν με βάση τη φαντασία και τη μνήμη, ενώ αντίθετα οι πρωτογενείς πηγές, π.χ. ένας καταστατικός χάρτης, ήταν «η ίδια η πραγματικότητα». (Bugrow, 2014: 488-93).

Παρά τον θαυμασμό, όμως, που προκάλεσε το επιστημονικό μοντέλο του Ράνκε, όσο περνούσε ο χρόνος η μεθοδολογία του δέχτηκε έντονη κριτική. Πώς εξηγείται αυτό; Πριν από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ο πολυγραφότατος Γιόχαν Γκούσταβ Ντρώζεν (Johann Gustav Droysen, 1808-1884), από τους γνωστότερους εκπροσώπους της «Πρωσικής ιστορικής Σχολής», δεν δίσταζε να τον χαρακτηρίσει «συλλέκτη» ιστορικών γεγονότων, αφού, κατά τη γνώμη του, η απλή παράθεση των γεγονότων δεν οδηγούσε στην άμεση γνώση του παρελθόντος. Ειδικότερα, ο Ντρώζεν, που στα νεανικά του χρόνια έγινε διάσημος ως μεταφραστής του Αισχύλου και συγγραφέας μιας βιογραφίας του Μεγάλου Αλέξανδρου, διαφωνούσε με τον Ράνκε ως προς τον ρόλο του ιστορικού κατά τη «συνομιλία» του με τις ιστορικές πηγές και παράλληλα απέρριπτε την εμμονή του συναδέλφου του στη διπλωματική και πολιτική ιστορία. Ο ίδιος έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την κοινωνική και οικονομική ιστορία (Κόκκινος, 1989: 152· Iggers, 1983: 104· Iggers, 2011: 50-51), όπως λίγο αργότερα και ο Καρλ Λάμπρεχτ (Karl Lamprecht, 1865-1915), ο οποίος με την πολιτιστική, κοινωνική και πολιτική δωδεκάτομη *Γερμανική Ιστορία* του (*Deutsche Geschichte*, 1891-1909) προκάλεσε την πρώτη σοβαρή «διαμάχη» στην κοινότητα των Γερμανών ιστορικών (Iggers, 1999: 50-51). Στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, οι προοδευτικά πολλαπλασιαζόμενες επιθέσεις κατά της ιστορίας του Ράνκε και η «κρίση του ιστορισμού» συνδέονταν στενά με τις πνευματικές εξελίξεις της εποχής, ιδίως της νέας εποχής που εγκαινίασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, και κατ' επέκταση με την αναδιαμορφούμενη σχέση της ιστορίας και του ιστορικού με τη δημόσια ζωή (βλ. κεφάλαιο 7).

### 6.3 Τι είναι «ιστορική σχολή»;

Ανατρέχοντας στο λήμμα «ιστορική σχολή» του λεξικού των Οφφενστάιντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ, διαβάζουμε: Ο όρος έχει «αφηρημένο νόημα». Μια ιστορική σχολή δηλαδή «συγκεντρώνει ιστορικούς οι οποίοι, στηριζόμενοι εν γένει σε θεσμούς», δηλαδή πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα ή και περιοδικά, έχουν κοινό στόχο «να αναπτύξουν μια συνολική οπτική του γνωστικού τους κλάδου και ένα αναλυτικό πλαίσιο που να προσιδιάζει στους ερευνητικούς τομείς τους». Τι σημαίνουν, όμως, οι όροι *μια συνολική οπτική* ενός κλάδου είτε *ένα αναλυτικό πλαίσιο*, που ταιριάζει σε κάποιους ερευνητικούς τομείς; Οι Οφφενστάιντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ δεν μας εξηγούν. Αντίθετα, προτιμούν να ολοκληρώσουν τον παραπάνω ορισμό τους με την παραδοχή ότι «τα όρια μιας ιστορικής σχολής δεν είναι πάντοτε πολύ ξεκάθαρα και το πού ανήκει ο κάθε ιστορικός είναι ενίοτε ασαφές» (2007: 101). Επομένως, τι είναι «σχολή»; Μπορούμε να καταλήξουμε σε έναν γενικό ορισμό; Κάποιοι ιστορικοί μάλιστα αναρωτιούνται ακόμη και αν αξίζει να γίνεται λόγος για την ύπαρξη «σχολών», και μερικοί υπερθεματίζουν την άποψη ότι πρόκειται μάλλον για μια γενική έννοια, που περιγράφει κυρίως τις σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών, είτε ίσως τα διάφορα δίκτυα συνεργατών ή φίλων και ομοϊδεατών. Ίσως πάλι η «ιστορική σχολή» παραπέμπει σε μια ομάδα ιστορικών, που αποδέχονται την ίδια ή κάποια παρόμοια φιλοσοφία σχετικά με το επάγγελμά τους ή και τον ρόλο τους στην κοινωνία. Προφανώς, αυτό είναι το υπέρτατο όριο της συλλογικότητας, που μπορεί να συνεπάγεται η σύνδεση ή η ένταξη σε μια «σχολή». Με άλλα λόγια, η «σχολή» είναι πιθανό να ταυτίζεται με μια ομάδα ιστορικών που «ανταποκρίνεται σε ένα προϋπάρχον αίτημα», ή στις προσδοκίες μιας κοινωνίας είτε ίσως στις ελπίδες των ίδιων των μελών της. Και τι μπορεί να είναι αυτό το «αίτημα» για την ιστορία; Ποιοι το διατυπώνουν και ποιοι έχουν τη δύναμη να το επηρεάζουν ή και να το μεταβάλλουν (π.χ. οι εκδότες, τα ΜΜΕ ή οι πολιτικές ηγεσίες);

Είναι πολύ πιθανό ότι τα κοινωνικά αιτήματα ή οι προσδοκίες, που ενδεχομένως παράγουν «σχολές», διαμορφώνονται και διατυπώνονται μετά από ιδεολογικές, εθνικές ή άλλες απογοητεύσεις (π.χ. μετά από κάποια πολιτική, οικονομική ή άλλης μορφής κρίση). Μπορεί, λοιπόν, οι «σχολές» να σχετίζονται με κρισιακές

ή άλλες διαδικασίες, που δημιουργούν με τη σειρά τους μόδες στην ιστορική παραγωγή. Αξίζει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι οι μόδες ή οι εθνικές και άλλες κρίσεις δεν δημιουργούν πάντα «σχολές». Για παράδειγμα, το ενδιαφέρον που εκδήλωσαν, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, πολλοί Έλληνες ιστορικοί αλλά και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες και άλλοι για τη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, δημιούργησε μια τρόπον τινά μόδα: οργανώθηκαν άτυπα ομάδες έρευνας και δίκτυα ανταλλαγής απόψεων, ιδρύθηκαν περιοδικά, πραγματοποιήθηκαν επιστημονικά συνέδρια, σεμινάρια και διαλέξεις. Αλλά δεν εμφανίστηκε κάποια νέα «σχολή». Ομοίως, συνέδρια, διαλέξεις, περιοδικά ή και ομάδες συνεργατών αναδείχθηκαν μετά από τη δεκαετία του 1990, ως απόρροια του προοδευτικά αυξανόμενου ενδιαφέροντος της διεθνούς κοινότητας ιστορικών και άλλων επιστημόνων της κοινωνίας και του ανθρώπου για τη μελέτη του εβραϊκού ολοκαυτώματος, ή της μετανάστευσης και των δικαιωμάτων του πολίτη, και λίγο νωρίτερα (από τη δεκαετία δηλαδή του 1970) του φαινομένου της διασποράς και της εξέλιξης των διάφορων εθνικών διασπορών. Αλλά και πάλι δεν δημιουργήθηκαν «σχολές» –ή τουλάχιστον όχι «σχολές», το όνομα των οποίων θα συναντήσουμε σε κάποιο λεξικό ή στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Έτσι, καταλήγουμε σε δύο πρώτες διαπιστώσεις: πρώτον, ότι στα τέλη του 20<sup>ου</sup> αιώνα, οι «σχολές» μάλλον δεν είναι πια της μόδας και, προφανώς, κανείς δεν ενδιαφέρεται για τη δημιουργία κάποιας «σχολής» ή δεν επιθυμεί να «βαπτίσει» μια ομάδα ως «σχολή». Το γιατί συμβαίνει αυτό, ξεπερνά τους στόχους της ανάλυσής μας σε αυτό το κεφάλαιο. Θα επικεντρώσουμε, λοιπόν, το ενδιαφέρον μας στην εξέταση των «σχολών» που συναντάμε στη βιβλιογραφία, και –στο βαθμό που είναι εφικτό– θα αναρωτηθούμε πώς δημιουργήθηκαν και ποιοι τις δημιούργησαν. Δεύτερον, διαπιστώνουμε ότι σε έναν επιστημονικό διάλογο ή σε μια ομάδα συνεργατών δεν είναι απαραίτητο να συμμετέχουν αποκλειστικά και μόνο ιστορικοί. Η διεπιστημονική συνεργασία αποτελεί, όπως θα επαναλάβουμε αρκετές φορές παρακάτω, βασικό γνώρισμα των γνωστότερων «σχολών».

Βέβαια, οι μόδες αποδεικνύονται συνήθως εφήμερες. Άραγε είναι και οι «σχολές» εξίσου εφήμερες; Η αλήθεια είναι ότι κάποιες από τις «σχολές» που έχουν αποκτήσει τη θέση τους στην ιστορία της ιστοριογραφίας, αποδείχθηκαν ανθεκτικές στον χρόνο, ακόμη κι αν μεταβάλλονταν στην πορεία του χρόνου τα «αιτήματα», τα οποία τις αναπαρήγαγαν και προσέφεραν τους δεσμούς μεταξύ των διαφορετικών γενιών των επιστημόνων τους. Αντιλαμβανόμενοι την ασάφεια του όρου, μερικοί ιστορικοί προτείνουν ότι τελικά είναι καλύτερο να αναφέρεται κανείς σε γενιές ιστορικών παρά σε «σχολές» (Thuillier & J. Tulard, 1993: 11-13). Κάποιοι άλλοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τον όρο «σχολή» για τις σημαντικότερες ομάδες που έχουν κατοχυρώσει αυτόν τον «τίτλο», ενώ παράλληλα επισημαίνουν την ασάφεια του όρου. Στη μελέτη, για παράδειγμα, που αφιερώνει στη «σχολή» των *Αννάλ* (την οποία θα παρουσιάσουμε στο κεφάλαιο 7), ο καθηγητής Πίτερ Μπερκ (Peter Burke, 1937-) σημειώνει ότι, όποιος μελετά τη συγκεκριμένη «σχολή», στην ουσία εξετάζει το έργο, τις ιδέες και τη συμβολή στην επιστήμη τριών διαδοχικών γενιών επιστημόνων ή γενικότερα ένα διανοητικό κίνημα στο πλαίσιο των ανθρωπιστικών, κοινωνικών και ενδεχομένως και άλλων επιστημών (1990: 3). Έτσι, δικαιολογεί και τη δική του απόφαση να χρησιμοποιήσει στη μελέτη του –ακόμη και στον τίτλο της– τον όρο «σχολή», που είναι αρκετά *βολικό*, για να περιγράψει, τόσο τους δεσμούς μεταξύ των ιστορικών που συνδέθηκαν κατά καιρούς με αυτήν όσο και τη συνεργασία τους με άλλους επιστήμονες της κοινωνίας και του ανθρώπου, χωρίς όμως να αποσιωπά την ασάφεια του όρου.

Αλλά από τη στιγμή που η «σχολή» έχει εξασφαλίσει τη θέση της στο λεξιλόγιο της επιστήμης μας, είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να εξετάσουμε διάφορα παραδείγματα, για να εντοπίσουμε τα βασικά γνωρίσματα μιας «σχολής» ή, με άλλα λόγια, τις απαραίτητες προϋποθέσεις, που επιτρέπουν στους ιστορικούς και τους άλλους επιστήμονες να περιγράψουν μια ομάδα ως «σχολή». Η πρώτη προϋπόθεση, λοιπόν, είναι η συνεργασία ιστορικών ή και άλλων επιστημόνων γύρω από κάποιον θεσμό: ένα πανεπιστήμιο, ένα ερευνητικό ίδρυμα, ένα ινστιτούτο ή εργαστήριο, που μπορεί να τους εξασφαλίσει διαύλους επικοινωνίας και δυνατότητες μετάδοσης των πορισμάτων των ερευνών τους (π.χ. μέσω της διδασκαλίας ή σεμιναρίων, συνεδρίων και κυρίως περιοδικών), επίσης τα απαραίτητα «εργαλεία» (π.χ. πλούσιες βιβλιοθήκες, προσιτές αρχαιακές συλλογές, ερευνητικά κονδύλια) και φυσικά οικονομική στήριξη. Παρατηρούμε μάλιστα ότι όλες οι «σχολές»

διέθεταν το περιοδικό τους, μέσω του οποίου παρουσίαζαν το σχετικά ομοιογενές θεωρητικό πλαίσιο τους, μία κοινώς αποδεκτή μεθοδολογική και ερευνητική πρακτική ή και τους επιστημονικούς στόχους τους. Γνωρίζουμε, όμως, ότι αρκετά συχνά οι μαθητές απομακρύνονται από τους δασκάλους τους ή κινούνται ακόμη και αντίθετα από τις επιστημονικές αρχές που έχουν διδαχθεί από αυτούς. Φυσικά, αυτό μπορεί να συμβεί και στο πλαίσιο μιας «σχολής». Αξίζει να αναφέρουμε εδώ το παράδειγμα του Μπούρκχαρτ. Αρχικά, ο νεαρός Ελβετός φιλόσοφος της ιστορίας ενθουσιάστηκε από τις ιδέες του δασκάλου του, του Ράνκε, αλλά επανεξετάζοντας στη συνέχεια την αποτύπωσή τους στην ιστοριογραφική παραγωγή, συνειδητοποίησε τι είδους ιστορικός δεν ήθελε να γίνει (Fitzsimons, 1983: 175). Εξίσου δύσκολο είναι να συμφωνήσουμε στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να δημιουργηθεί μια «σχολή». Αν σκεφτούμε, για παράδειγμα, ότι οι επιστήμονες που θεωρήθηκαν κάποια στιγμή μέλη της «σχολής» των *Αννάλ*, ουδέποτε αποδέχθηκαν αυτήν την ιδιότητά τους, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι τελικά ο όρος «σχολή» μπορεί να είναι απλά ένας «τίτλος», που κάποιοι άλλοι επιστήμονες αποδίδουν –ίσως ως παρατηρητές– σε ομάδες συναδέλφων τους, οι οποίοι συνεργάστηκαν μεταξύ τους γύρω από έναν θεσμό και ενδεχομένως συμφώνησαν σε μερικά θεωρητικά, ιδεολογικά ή και μεθοδολογικά ζητήματα. Άσχετα όμως από τη σημασία που μπορεί να αποκτούσε (αν αποκτούσε) ο τίτλος «σχολή», την περίοδο που τα μέλη της επεξεργάζονταν τις θεωρίες τους και εκπονούσαν τις μελέτες τους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι κερδίζουμε κάτι από τη χρήση του όρου: μπορούμε δηλαδή εμείς οι μεταγενέστεροι ιστορικοί, να αντιμετωπίσουμε τις «σχολές» ως κατηγοριοποιήσεις, που μας βοηθούν να ταξινομήσουμε τις εξελίξεις της επιστήμης μας και να τις βάλουμε σε μια λογική σειρά, που θα μας βοηθήσει ίσως να τις παρακολουθήσουμε και τις κατανοήσουμε ευκολότερα.

Στην προηγούμενη ενότητα ξεκινήσαμε από τις γερμανικές «σχολές» του Γκέτιγκεν και του Ράνκε (ιστορισμού/ιστορικισμού), που θεωρούνται τυπικά δείγματα «σχολών» και τοποθετούνται στο στάδιο της ανάπτυξης της ιστορίας σε ακαδημαϊκό κλάδο. Αμφότερες πληρούν, άλλωστε, τα κυριότερα από τα χαρακτηριστικά της «σχολής». Όπως φάνηκε, αναπτύχθηκαν γύρω από ένα πανεπιστήμιο, απέκτησαν τους συνεργάτες και το κοινό τους, προχώρησαν σε δημοσιεύσεις και κάποια στιγμή συνδέθηκαν με κάποια περιοδικά, ενώ οι κοινώς αποδεκτές θεωρίες για την ιστορία και τον ρόλο του ιστορικού, που ασπάζονταν τα μέλη τους, διαμορφώθηκαν, για να ικανοποιήσουν το κυρίαρχο αίτημα και τις προσδοκίες της γερμανικής κοινωνίας του 18<sup>ου</sup> και 19<sup>ου</sup> αιώνα –την εξεύρεση λύσης στο γερμανικό εθνικό πρόβλημα. Με τους ρόλους που ανέλαβαν οι ιστορικοί του Βερολίνου και οι μαθητές τους στη γερμανική ενοποίηση κατάφεραν να εντυπωσιάσουν τη διεθνή επιστημονική κοινότητα της εποχής.<sup>48</sup> Στη Γαλλία, που μετά την ήττα της από την Πρωσία, βίωσε δραματικά την ενσωμάτωση της Αλσατίας και της Λοραίνης στην ενωμένη Γερμανία, συγκροτήθηκε γύρω από το περιοδικό *Revue Historique* –που εξέδιδε από το 1876 ο Γκαμπριέλ Μονό (Gabriel Monod, 1844-1912) – η γαλλική θετικιστική σχολή, η λεγόμενη «μεθοδική», η οποία συνδέθηκε με το κυρίαρχο τότε αίτημα της γαλλικής κοινωνίας, την ανάκτηση δηλαδή των χαμένων εδαφών. Η ιδεολογική συγγένεια της νέας «σχολής» με τον γερμανικό ιστορισμό ήταν φανερή: στόχος της ήταν η εδραίωση μιας «θετικής επιστήμης», στο πλαίσιο της οποίας ο έλεγχος των ιστορικών πηγών θα επέτρεπε την εξακρίβωση της αλήθειας των γεγονότων, χωρίς να επιχειρείται η εφαρμογή φιλοσοφικών θεωριών. Δεν είναι απαραίτητο, βέβαια, ότι τα μέλη αυτής της «σχολής» αυτοπροσδιορίζονταν ως θετικιστές ή μεθοδιστές. Αποδέχονταν, όμως, κάποιες κοινές θεωρητικές αρχές και συνδέονταν μεταξύ τους με κοινές εθνικές προσδοκίες – ήταν υπερασπιστές του γαλλικού καθεστώτος, επιθυμούσαν να συμβάλουν στην ενίσχυση του πατριωτισμού, της ενότητας και της σταθερότητας

<sup>48</sup> Το 1900, ο μαθητής του Γκαμπριέλ Μονό, καθηγητής Αντουάν Γκιλάν (Antoine Guillaud) κατέκρινε αυτήν τη χρήση της γερμανικής ιστορίας και τόνιζε τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να έχει η υποταγή της ιστορίας στο άρμα του εθνικισμού. Με βάση αυτές τις απόψεις του, προσέφερε μια ενδιαφέρουσα μελέτη της γερμανικής ιστοριογραφίας του 19<sup>ου</sup> αιώνα, εστιάζοντας πρωτίστως στην προσωπικότητα των Γερμανών ιστορικών και κατόπιν στο έργο τους. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι στην αγγλική μετάφραση της μελέτης του, το 1915, ούτε καν αναφερόταν ότι το κείμενο είχε γραφτεί στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αντίθετα, δινόταν η εντύπωση ότι επρόκειτο για μελέτη που είχε γραφτεί λίγο πριν ή μετά το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, για να περιγράψει τις ολέθριες επιπτώσεις της ιδεολογικής και εθνικιστικής χρήσης της ιστορίας. Βλ. Guillaud, 1915.

του γαλλικού κράτους και θεωρούσαν εχθρό τη Γερμανία. Έτσι, ανέλαβαν πρόθυμα σημαντικούς ρόλους, συνέβαλαν στη μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης και αρκετοί από αυτούς κατέλαβαν πανεπιστημιακές έδρες (Dosse, 1993: 37-39). Προφανώς, αυτοί οι δεσμοί της ομάδας ήταν αρκετοί, για να παρουσιάζεται ως «σχολή». Εξάλλου, ούτε οι περισσότεροι από τους πανεπιστημιακούς ιστορικούς της υπόλοιπης Ευρώπης που μετά από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα εστίαζαν τις μελέτες τους στην ευρωπαϊκή πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία και ενστερνίζονταν θετικιστικές, ντετερμινιστικές ή εξελικτικιστικές αντιλήψεις, απέδιδαν στον εαυτό τους τίτλους, όπως αυτός του θετικιστή. Ο «θετικισμός», όρος που συνδέθηκε στενά με το φιλοσοφικό και κοινωνιολογικό έργο του Ωγκύστ Κοντ (August Comte, 1798-1857), ήταν ένα γενικό ρεύμα σκέψης, που είχε μεγάλη απήχηση κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, διαδόθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης και απέκτησε σχεδόν εξαρχής διάφορες παραλλαγές, στο πλαίσιο διάφορων ομάδων εργασίας ή «σχολών». Ωστόσο, άσκησε μόνο προσωρινή επιρροή. Είναι αξιοσημείωτο, μάλιστα, ότι οι Γάλλοι μεθοδιστές/θετικιστές δεν επηρεάστηκαν από τις ιδέες του συμπατριώτη τους. Σύντομα, μάλιστα, διασπάστηκαν και τα μέλη της, που ήταν ακραίοι βασιλόφρονες, εξέδωσαν το δικό τους όργανο έκφρασης, το περιοδικό *Revue des questions historiques*.

Όσο πλησιάζουμε στο τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα, τα περιοδικά και οι ομάδες συνεργασίας ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων πολλαπλασιάζονταν, συμβάλλοντας στους ποικίλους μετασχηματισμούς της ιστορίας –τις περισσότερες φορές μάλιστα με τη χρηματοδότηση των κρατών. Τα περιοδικά και οι ομάδες έμοιαζαν πια με φατρίες, στις οποίες ανήκαν οι πολιτικοποιημένοι ιστορικοί. Τα τελευταία χρόνια του αιώνα, η επιρροή της κοινωνιολογίας αναδείχθηκε στον δεύτερο σημαντικό παράγοντα που επηρέασε την αναμόρφωση της ιστορίας (Thuillier & J. Tulard, 1993: 33-35). Ο Εμίλ Ντυρκέμ (Émile Durkheim, 1858-1917), ο γνωστός κοινωνιολόγος στον οποίο είχε ανατεθεί μια δεκαετία νωρίτερα η διδασκαλία του πρώτου μαθήματος κοινωνιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Μπορντώ –και ο οποίος θεωρείται ένας από τους προδρόμους των *Αννάλ*– εργάστηκε συστηματικά για την ανάδειξη της κοινωνιολογίας σε κυρίαρχη επιστήμη μεταξύ των ανθρωπιστικών επιστημών, τις οποίες ο ίδιος οραματιζόταν ως ένα ενοποιημένο σύνολο. Αν και η κοινωνιολογία είχε ακόμη να διανύσει αρκετό δρόμο μέχρι την κατάκτηση του επιστημονικού θρόνου της, ο Ντυρκέμ και η «σχολή» του διέθεταν από το 1897 το δικό τους περιοδικό (*L'Année sociologique*), μέσω του οποίου διατύπωναν τις θεωρίες τους. Αλλά και το νέο περιοδικό (*Revue de synthèse historique*) που εξέδωσε λίγο αργότερα ο Ανρύ Μπερ (Henri Berr, 1863-1954), και το οποίο φιλοξένησε ως συνεργάτες του για ένα διάστημα τους ιδρυτές των *Αννάλ*, εκπορεύθηκε και πάλι από τους κύκλους της κοινωνιολογίας, που ασκούσαν όλο και πιο έντονη κριτική στην έως τότε εξέλιξη της ιστορίας (Dosse, 1993: 26-28). Αντίστοιχα, οι γεωγράφοι της ομάδας του Πωλ Βιντάλ (Paul Vidal de la Blanche, 1845-1918) διέθεταν από το 1891 τα δικά τους *Αννάλ* (*Annales de Géographie*), ενώ τον τίτλο των σημαντικότερων φορέων διάδοσης συντηρητικών απόψεων, σε ό,τι αφορά την ιστορία (κυρίως τη σύγχρονη ιστορία, που συνέπιπτε με τη στρατευμένη ιστορία της Τρίτης Δημοκρατίας), διεκδικούσαν, τόσο η Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, που συνδεόταν με τους βασιλόφρονες και την *Επιθεώρησή* τους (δηλαδή το περιοδικό *Revue des questions historiques*), όσο και η Ελεύθερη Σχολή των Πολιτικών Επιστημών, που ιδρύθηκε την επομένη του πολέμου, το 1870. Το 1898, δημιουργήθηκε η Εταιρία Νεότερης Ιστορίας, που μέσω του δικού της οργάνου, του περιοδικού *Revue d'Historie moderne et contemporaine*, εκπροσωπούσε τη νέα γενιά των μεθοδιστών ιστορικών, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποδυναμώσουν την Εταιρία Σύγχρονης Ιστορίας. Είναι πολύ πιθανό ότι με τη συμμετοχή τους σε εταιρείες, ομάδες συνεργασίας ή «σχολές» και περιοδικά οι ιστορικοί αντιλαμβάνονταν αμεσότερα τον ρόλο τους ως μέλη μιας επιστημονικής κοινότητας και εργάζονταν για την προαγωγή της επιστήμης τους. Με τον τρόπο αυτό πέτυχαν μια ακόμη σημαντική κατάκτηση, που άνοιγε νέους ορίζοντες στην έρευνα: τη διεπιστημονική συνεργασία.

Για να κατανοήσουμε όμως τη συμβολή των «σχολών» στην εξέλιξη της ιστορίας και γενικότερα των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου, θα ήταν χρήσιμο να αναφέρουμε ένα ακόμη –και μάλιστα αρκετά διαφορετικό– παράδειγμα. Ας μεταφερθούμε, λοιπόν, στη Φραγκφούρτη των πρώτων μεσοπολεμικών χρόνων και στο ισόγειο του πανεπιστημίου της, όπου με τη γενναία χρηματοδότηση ενός πλούσιου Εβραίου επι-

χειρηματία, του Φέλιξ Βέλ (Felix Weil, 1898-1975), τον Ιούνιο του 1924, έγιναν τα επίσημα εγκαίνια του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. Γύρω από το Ινστιτούτο, που παρά τη σοβαρή οικονομική κρίση της εποχής προσέφερε στους ερευνητές μια εξαιρετικά πλούσια βιβλιοθήκη, ένα εντυπωσιακό αρχείο, ένα άριστα οργανωμένο αναγνωστήριο και υποτροφίες για την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών, αναπτύχθηκε μια ομάδα φιλοσόφων και κοινωνιολόγων, που αποδέχονταν τις ίδιες περίπου απόψεις, έθεταν παρόμοια ερωτήματα, ήταν επηρεασμένοι από τη διαλεκτική φιλοσοφία του Χέγκελ και του Καρλ Μαρξ και σύντομα αναδείχθηκαν σε μια διανοητική μειοψηφία απέναντι στην κυρίαρχη ευρωπαϊκή παράδοση των νέο-καντιανών και την εξίσου ισχυρή αγγλο-αυστριακή παράδοση του λογικού εμπειρισμού. Πέρα από την ύπαρξη του θεσμού, που εξασφάλιζε στα μέλη της ομάδας δυνατότητες έρευνας και συνεργασίας, οι σημαντικότεροι δεσμοί που τους ένωναν ήταν το ενδιαφέρον τους για την κοινωνική θεωρία και η πρόθεσή τους να επιχειρήσουν μια κριτική προσέγγιση της τότε κοινωνίας. Από μια άποψη η ομάδα αυτή πληροί τις περισσότερες από τις απαραίτητες προϋποθέσεις, για να χαρακτηρίζεται ως «σχολή». Το 1931, μάλιστα, η διάλεξη-μανιφέστο της «κριτικής θεωρίας» του νέου τότε διευθυντή του Ινστιτούτου, Μαξ Χόρκχάιμερ (Max Horkheimer, 1895-1973), ενός πλούσιου Εβραίου που προτίμησε να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία παρά με τις επιχειρήσεις του πατέρα του, αποτέλεσε το θεωρητικό πρόγραμμα της «σχολής».

Συγκεκριμένα, ο Χόρκχάιμερ παρουσίασε σε αυτήν τη διάλεξή του την τότε κατάσταση της κοινωνικής φιλοσοφίας και επίσης περιέγραψε τις υποχρεώσεις ενός ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. Διακήρυξε επίσης ότι η «κριτική θεωρία» ήταν μια νέα διεπιστημονική θεωρητική διεργασία που θα συμπλήρωνε, αλλά και θα μεταμόρφωνε τη διαλεκτική φιλοσοφία του Χέγκελ και του Μαρξ με την εισαγωγή στοιχείων της σχετικώς νέας επιστήμης της ψυχανάλυσης, της γερμανικής κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας, καθώς και των φιλοσοφιών του Νίτσε (Friedrich Nietzsche, 1844-1900) και του Σόπενχαουερ (Arthur Schopenhauer, 1788-1860). Με άλλα λόγια, αυτό που πρότεινε η «σχολή» της Φραγκφούρτης ήταν μια διεπιστημονική, στοχαστική, διαλεκτική και κριτική προσέγγιση. Παράλληλα, ήταν η πρώτη «σχολή» που έθετε ζητήματα ηθικής, θρησκείας και λογικής από τη σκοπιά διάφορων επιστημών, ενώ ανάμεσα στα σπουδαιότερα επιχειρήματα που εισήγαγε, ήταν η πρακτική χρησιμότητα της θεωρίας και η έννοια της πολιτικής ευθύνης του κοινωνικού επιστήμονα: ο απώτερος στόχος δεν ήταν απλώς η κατανόηση και η συνειδητοποίηση των σφαλμάτων της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά η αναγνώριση εντός αυτής των ενδεχόμενων προοδευτικών τάσεων, που θα επέτρεπαν τη μεταμόρφωση της κοινωνίας προς το καλύτερο. Η «σχολή», λοιπόν, διέθετε ένα κοινό πρόγραμμα και επίσης το περιοδικό της για την κοινωνική έρευνα (*Zeitschrift für Sozialforschung*), που, όπως εξηγούσε στο πρώτο τεύχος του ο Χόρκχάιμερ, δεν είχε στόχο να ανταγωνιστεί το παλιότερο περιοδικό των Γερμανών κοινωνιολόγων, αλλά να αναδείξει τον διεπιστημονικό χαρακτήρα του έργου του Ινστιτούτου και να τονίσει τον ρόλο της κοινωνικής ψυχολογίας στη γεφύρωση του κενού ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Σε άρθρο του (με τίτλο «Ιστορία και Ψυχολογία») στο ίδιο τεύχος εξηγούσε αναλυτικά και σε μεγαλύτερο βάθος τις ψυχολογικές διαστάσεις της κοινωνικής έρευνας. Επομένως, υπό τη διεύθυνση του Χόρκχάιμερ, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, σκιαγραφείται το θεωρητικό πρόγραμμα του Ινστιτούτου και της «σχολής», και το κυριότερο επίτευγμά της είναι η γένεση της κριτικής θεωρίας. Από τα νέα μέλη που έγιναν δεκτά στο Ινστιτούτο αυτήν την περίοδο, αξίζει να αναφέρουμε τον Χέρμπερτ Μαρκούζε (Herbert Marcuse, 1898-1979), έναν ακόμη εύπορο Εβραίο, που επρόκειτο στη συνέχεια να αναδειχθεί σε έναν από τους κυριότερους «αρχιτέκτονες» της κριτικής θεωρίας.

Διαπιστώνουμε, συνεπώς, ότι η πρώτη γενιά της «σχολής» απαρτιζόταν κυρίως από Εβραίους ή από άνδρες, οι οποίοι υπό τις συνθήκες της εποχής ενδιαφέρθηκαν για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι ή έστω διακρίνονταν για την εξοικείωσή τους με την εμπειρία ή και τις συνέπειες της περιθωριοποίησης στο πλαίσιο της αστικής και καπιταλιστικής μεσοπολεμικής κοινωνίας. Το Ινστιτούτο και, συνεπώς, η «σχολή» χρηματοδοτήθηκαν επίσης από έναν Εβραίο επιχειρηματία, που πείστηκε να στηρίξει τη μελέτη του αντισημιτισμού στη Γερμανία (αλλά τέτοιου είδους μελέτες πραγματοποιήθηκαν τελικά μετά από τη δεκαετία του 1940). Έτσι, κατανοούμε αρκετά εύκολα γιατί δόθηκε τόσο μεγάλη έμφαση από τους πρωτεργάτες αυτής



της «σχολής» στην κοινωνική ευθύνη της ιστορίας και του ιστορικού. Από την άλλη πλευρά, τα εθνοτικά και θρησκευτικά ζητήματα θεωρούνταν δευτερεύοντα συγκριτικά με την κοινωνική έρευνα, για τον πρόσθετο λόγο ίσως ότι οι περισσότεροι Εβραίοι της Γερμανίας, όπως και τα μέλη της «σχολής», όντας οργανικά ενσωματωμένοι στη γερμανική κοινωνία, την οποία δεν θεωρούσαν εχθρική απέναντί τους μέχρι την άνοδο στην εξουσία του Χίτλερ, ξαφνιάστηκαν με την προθυμία της να αποδεχθεί τα αντισημιτικά μέτρα του ναζιστικού καθεστώτος. Κατά μια άλλη εκδοχή, ένα πρόσθετο κοινό ιδεολογικό γνώρισμα των μελών της «σχολής» ήταν η αποχή τους από την πολιτική δράση. Αξίζει πάντως να τονίσουμε και πάλι ότι όλα αυτά τα πρόσθετα γνωρίσματα της «σχολής» περιορίζονται στη σύντομη προπολεμική φάση της εξέλιξής της, που επίσης είναι δυνατό να χωριστεί σε επιμέρους περιόδους. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε άλλωστε ότι μετά την επικράτηση του ναζισμού το Ινστιτούτο ήταν αδύνατο να λειτουργεί στη Φραγκφούρτη.

Στις αρχές του 1933, πριν ακόμη δοθεί η επίσημη διαταγή για τη διακοπή της λειτουργίας του, την κατάσχεση της βιβλιοθήκης του και την εκδίωξη του Χόρκχαϊμερ από τη Φραγκφούρτη, η έδρα του Ινστιτούτου μεταφέρθηκε στη Γενεύη, όπου μετονομάστηκε σε Διεθνή Κοινωνία της Κοινωνικής Έρευνας (Société Internationale de Recherches Sociales) και απέκτησε δύο προέδρους: τον Χόρκχαϊμερ και τον στενό φίλο του, Φρήντριχ Πόλοκ (Friedrich Pollock, 1894-1970), επίσης εύπορο Εβραίο και κορυφαίο οικονομολόγο του Ινστιτούτου. Έκτοτε η «σχολή» της Φραγκφούρτης κατέστη ευρωπαϊκή και με τη βοήθεια φίλων και οπαδών του έργου της (π.χ. του κοινωνιολόγου Μωρίς Χαλμπάξ και συνεργάτη των *Αννάλ*, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ή του εκδότη του περιοδικού *Sociological Review* στο Λονδίνο) δημιουργήθηκαν οι επιμέρους κλάδοι της στο Παρίσι και το Λονδίνο. Φυσικά, ούτε το περιοδικό της «σχολής» ήταν δυνατό να συνεχίσει την έκδοσή του στη Λειψία. Η έκδοσή του, από τον Σεπτέμβριο του 1933, στο Παρίσι σήμανε αντίστοιχα το τέλος της γερμανικής περιόδου του. Αλλά πολύ σύντομα, λόγω των εξελίξεων της εποχής, το Ινστιτούτο που διατηρούσε την αρχική επαναστατική και μαρξιστική εικόνα του, αναγκάστηκε να αναζητήσει νέα έδρα έξω από την Ευρώπη. Από το καλοκαίρι του 1934 ξεκίνησε η μεταφορά του στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης και τα μέλη του υπήρξαν από τους πρώτους επιστήμονες πρόσφυγες που κατέφυγαν από τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης στις ΗΠΑ, έχοντας την τύχη, αντίθετα από άλλους, να μην αντιμετωπίσουν στον νέο τόπο οικονομικές δυσκολίες. Αναπόφευκτα, όμως, η προσαρμογή του Ινστιτούτου σε ένα διαφορετικό κοινωνικό και επιστημονικό περιβάλλον προκάλεσε μια σειρά σημαντικών αλλαγών, τόσο στη γενικότερη εικόνα του όσο και στο πρόγραμμά του. Η εξοικείωση, για παράδειγμα, των μελών του με τις εμπειρικές τεχνικές των Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων ήταν ένα σημαντικό μάθημα, που τους επηρέασε σοβαρά. Παρά το γεγονός ότι το περιοδικό της «σχολής» ήταν μέχρι το 1940 το μοναδικό που συνέχισε να εκδίδεται στη γλώσσα του Χίτλερ –επειδή τα μέλη της θεωρούσαν ότι, συνεχίζοντας να γράφουν στη μητρική τους γλώσσα, αντιστέκονταν στην ταύτιση της Γερμανίας με τον ναζισμό– στις σελίδες του φιλοξενούνταν άρθρα και στην αγγλική και τη γαλλική γλώσσα, ενώ αυτά που δημοσιεύονταν στη γερμανική, συνοδεύονταν από αγγλικές ή γαλλικές περιλήψεις.

Η αποδοχή νέων μελών, κυρίως προσφύγων που αναζητούσαν καταφύγιο στις ΗΠΑ, και η στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος της «σχολής» στη μελέτη του ναζισμού και του αντισημιτισμού αποτέλεσαν μερικά από τα νέα γνωρίσματα της αναδιαμορφούμενης ταυτότητάς της, που απηχούσαν όχι μόνο την προοδευτική ωρίμανση της κριτικής θεωρίας αλλά και την απομάκρυνση από τις αρχικές ιδέες του Χόρκχαϊμερ και των παλιότερων μελών της. Στις ΗΠΑ επίσης η πρώτη γενιά της «σχολής» βρέθηκε ενώπιον ενός νέου υπό εξέταση αντικειμένου: μιας καπιταλιστικής κοινωνίας με εντυπωσιακότερο γνώρισμα τότε τη βιομηχανία του Χόλυγουντ –την «πολιτιστική βιομηχανία», όπως αποκάλεσε το νέο φαινόμενο ο Τέοντορ Αντόρνο (Theodor W. Adorno, 1903-1969), ένας συνθέτης, θεωρητικός της μουσικής και της λογοτεχνίας, κριτικός, φιλόσοφος, κοινωνικός ψυχολόγος και συνάμα κοινωνιολόγος, που συγκαταλέγεται στους νεότερους συνεργάτες του Χόρκχαϊμερ. Νέα ερεθίσματα και νέοι προβληματισμοί τροφοδότησαν την απαισιοδοξία, τόσο του Χόρκχαϊμερ όσο και του Αντόρνο, μετά την επιστροφή τους το 1949 στη Φραγκφούρτη. Αμφότεροι δεν πίστευαν πια ότι ήταν πιθανό να πραγματοποιηθεί ο πρακτικός στόχος της κοινωνικής θεωρίας, δηλαδή η ριζική αναδιαμόρ-

φωση της κοινωνίας. Σε αυτόν ακριβώς τον πεσιμισμό τους εδράζεται η κριτική θεώρηση της κοινωνικής ιστορίας του Γιούργκεν Χάμπερμας (Jürgen Habermas, 1929-), που είθισται να συγκαταλέγεται στα μέλη της δεύτερης γενιάς της «σχολής». Με άλλα λόγια, ο Χάμπερμας προσπάθησε να αποδομήσει μερικές από τις κεντρικές θέσεις της κριτικής θεωρίας του Χόρκχάιμερ και του Αντόρνο, ώστε τίθεται το δίλημμα αν μπορούμε να τον θεωρήσουμε μέλος της δεύτερης γενιάς της «σχολής» ή τελικά επικριτή της. Ούτως ή άλλως πάντως, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, το περιεχόμενο του όρου «σχολή της Φραγκφούρτης» κατέστη ακόμη περισσότερο ασαφές, για τον πρόσθετο λόγο ότι περιέγραφε ποικίλες θεωρητικές τάσεις. Από την άλλη πλευρά, η κακή φήμη που απέκτησε ένα από τα μέλη της, ο Χέρμπερτ Μαρκούζε που θεωρήθηκε μαζί με τον Μαρξ, τον Μάο Τσετούνγκ (Mao Zedong, 1893-1976) και τον Χο Τσι Μιν (Ho Chi Minh, 1890-1969) ίνδαλμα των εξεγερμένων φοιτητών, προσέδωσαν στη «σχολή» μια κατά κάποιο τρόπο μυθική εικόνα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Αμερικανός ιστορικός Μάρτιν Τζέι (Martin Jay, 1944-) προσπάθησε να επανασυνδέσει τον μύθο της «σχολής» με τον πραγματικό κόσμο, τονίζοντας πόσο πολύπλευρη ήταν η πραγματικότητα πίσω από τον τίτλο «σχολή της Φραγκφούρτης». Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι ο όρος «σχολή» αποκτούσε στην περίπτωση αυτή κάποια σημασία στις πρώτες φάσεις της εξέλιξής της. Οι μελετητές, μάλιστα, που έχουν εξετάσει την ιστορία της «σχολής», παραδέχονται ότι είναι μάλλον αμφίβολο αν τελικά μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «σχολή» με την αυστηρή έννοιά του.<sup>49</sup>

Άλλωστε, λίγα μόνο από τα μέλη της χρησιμοποίησαν πρόθυμα τον όρο «σχολή», για να περιγράψουν την ομάδα τους. Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος «σχολή της Φραγκφούρτης» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1960, παρά το γεγονός ότι η «γένεσή» της τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ή και λίγο νωρίτερα. Κυρίως ο Αντόρνο χρησιμοποίησε με υπερηφάνεια αυτόν τον όρο, αλλά για τους περισσότερους εκπροσώπους της επρόκειτο μάλλον για έναν ανούσιο ή και περιττό τίτλο. Αξιοπρόσεκτη είναι η απουσία του όρου «σχολή» στον σύντομο πρόλογο της πρώτης μελέτης για την ιστορία της, που δέχθηκε να γράψει ο Χόρκχάιμερ δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του, μετά από παράκληση του συγγραφέα της. Το παράδειγμα της «σχολής» που περιγράψαμε συνοπτικά στις παραπάνω παραγράφους, αποδεικνύει μεταξύ άλλων ότι, όπως η εξέλιξη ενός μεμονωμένου ιστορικού, έτσι και η εξέλιξη μιας ομάδας επιστημόνων και η πορεία της συνεργασίας τους διαμορφώνονται και μεταβάλλονται στην πορεία του χρόνου υπό την επίδραση πολλών παραγόντων και σε άμεση επικοινωνία με το κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό και επιστημονικό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου ασκούν το έργο τους. Από την άποψη αυτή, η ιστορία της «σχολής» Φραγκφούρτης με τους ποικίλους διεπιστημονικούς αναπροσδιορισμούς της και τις πολλές μεταναστεύσεις της αποτελεί πράγματι ένα πολύ καλό παράδειγμα για τον προβληματισμό μας. Το γεγονός πάλι ότι σήμερα ο τίτλος «σχολή της Φραγκφούρτης» χρησιμοποιείται ευρύτατα, επαναφέρει στη σκέψη μας το ερώτημα: πόσο χρήσιμοι, αλλά και πόσο προβληματικοί μπορεί να είναι τελικά αρκετοί από τους όρους του λεξιλογίου της επιστήμης μας;

Με άλλα λόγια, γιατί επιμένουμε να αναφερόμαστε σε «σχολές», ενώ παράλληλα παραδεχόμαστε και τονίζουμε ότι δεν συνιστούν «κλειστά», συμπαγή, ομοιογενή ή εύκολα προσδιορίσιμα σύνολα ιστορικών ή επιστημόνων της κοινωνίας και του ανθρώπου; Είναι προφανές ότι αυτές οι αναφορές μας διατηρούν μεγάλη αξία, ιδίως στα πρώτα στάδια της ανάδειξης της ιστορίας σε επιστημονικό κλάδο και της γένεσης του επαγγέλματος του ιστορικού (Lloyd, 2009: 371-380). Με απλά λόγια, οι «σχολές» παρουσιάζονται ως φανταστικοί «θεσμοί της γνώσης», είτε ως «σώματα» ή και «επιστημονικοί τόποι», που δημιουργούνται εντός μιας κοινωνίας και συνενώνουν επιστήμονες των οποίων οι ειδικότητες σχετίζονται μεταξύ τους –αλλά η συνένωσή τους συνήθως δεν συνεπάγεται ανυπέρβλητες δεσμεύσεις. Στην ουσία η ομαδοποίηση που υποδηλώνει ο όρος «σχολή» έχει τη δική της ιστορία και διεκδικεί τον ιδιαίτερο ρόλο της στη διαδρομή της ιστορίας. Έλκει την καταγωγή της από τις συναντήσεις των λογίων του 17<sup>ου</sup> αιώνα και των διάφορων επιστημονικών κύκλων

---

<sup>49</sup> Η σύντομη παρουσίαση εδώ της «σχολής» της Φραγκφούρτης στηρίχθηκε στην πρώτη μελέτη της ιστορίας της, την οποία προλόγισε με μια σύντομη επιστολή του ο Χόρκχάιμερ, εξαιτίας των προβλημάτων τότε της υγείας του (στην επιστολή σημειώνεται ότι γράφτηκε τον Δεκέμβριο του 1971), βλ. Jay, 1973. Βλ. επίσης Woggershaus, 1998.

ή τις λεγόμενες «ακαδημίες» του 18<sup>ου</sup> αιώνα (π.χ. τις «συγκεντρώσεις» της Τετάρτης στη βιβλιοθήκη Colbertine από το 1675 μέχρι το 1751 ή τις παρισινές και επαρχιακές «ακαδημίες», που συνδέθηκαν στενά με τους «εγκυκλοπαιδιστές» του Διαφωτισμού). Είτε επιλέξουμε, λοιπόν, να επιμείνουμε στη χρήση όρων, όπως οι «σχολές» είτε όχι, αυτό που αξίζει να τονιστεί εδώ, είναι ότι η εργασία του ιστορικού συνδέεται στενά με τις «οργανωμένες ομάδες». Πρόκειται για «ένα επάγγελμα που έχει τη δική του ιεραρχία, τους δικούς του συγκεντρωτικούς κανόνες, τον δικό του τύπο ψυχοκοινωνικής στρατολόγησης», και το έργο του μεταβάλλεται και αναπροσαρμόζεται κατά καιρούς, όπως ακριβώς αλλάζει και «ο τύπος του λόγου», που χρησιμοποιεί ο ιστορικός. Έτσι, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 7, στα χρόνια της οικονομικής κρίσης του 1929, «περνάμε από την “κοινωνική ιστορία” στην “οικονομική ιστορία”» και στη συνέχεια «η πολιτιστική ιστορία παίρνει την επάνω βόλτα τη στιγμή που μαζί με τον ελεύθερο χρόνο και τα μαζικά μέσα επικοινωνίας επιβάλλεται παντού η κοινωνική, οικονομική και πολιτική σημασία της “κουλτούρας”» (Certeau, 1981: 24, 30-31).

## 6.4 Ποιος ήταν ο Μαρξ και τι είναι η μαρξιστική ιστοριογραφία;

Ο Καρλ Χάινριχ Μαρξ (1818-1883), απόγονος δύο γενιών ραβίνων και γιος ενός Εβραίου δικηγόρου που ανήκε «στην πρώτη γενιά χειραφετημένων Εβραίων», γεννήθηκε στην Τρηρ της Ρηνανίας, τρία χρόνια μετά την παραχώρησή της από το Συνέδριο της Βιέννης στο γοργά αναπτυσσόμενο πρωσικό βασίλειο. Σε ηλικία δεκαεπτά ετών αποφοίτησε με έπαινο από το τοπικό Γυμνάσιο και ξεκίνησε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και κατόπιν του Βερολίνου, προκειμένου να γίνει δικηγόρος, όπως προσδοκούσε ο πατέρας του. Εξοικειωμένος από τα παιδικά του χρόνια με τη ρομαντική λογοτεχνία και μελετώντας μέρα και νύχτα διεύρυνε τις γνώσεις για την ιστορία της λογοτεχνίας και των τεχνών, το δίκαιο, τη φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες, έμαθε μόνος την ιταλική και την αγγλική γλώσσα, έκανε κάποιες μεταφράσεις από τα ελληνικά και τα λατινικά και ξεκίνησε τη συγγραφή των πρώτων έργων του, τα οποία κατέστρεψε αργότερα ο ίδιος, διότι τα θεώρησε ανεπαρκή. Στο Βερολίνο παρακολούθησε τις διαλέξεις του καθηγητή Σαβινί και του αγαπημένου μαθητή του Χέγκελ, καθηγητή ποινικού δικαίου και επίσης Εβραίου, Έντουαρντ Γκανς (Eduard Gans, 1797-1839), ο οποίος τον μύησε στη φιλοσοφία και τη μέθοδο της ιστορίας. Την περίοδο αυτή μελετούσε μέρα και νύχτα τα έργα του Χέγκελ, που, όπως είναι γνωστό, άσκησαν καταλυτική επίδραση στη σκέψη του. Έτσι, αποφάσισε να εγκαταλείψει τη νομική. Συμμετείχε σε ένα σύλλογο ελευθεοφρόνων διανοουμένων του πανεπιστημίου (το Σύλλογο Αποφοίτων –«Doctorklub»), οι οποίοι συνεδρίαζαν σε μυρραρίες και συζητούσαν για την εγγεληνική φιλοσοφία. Όχι σπάνια στρέφονταν κατά του βασιλιά, της Εκκλησίας και της μπουρζουαζίας. Ο Μαρξ σύχναζε επίσης σε κοσμικά και φιλολογικά σαλόνια, όπου γνωρίστηκε με την κυρία Μπετίνα φον Άρνιμ (1785-1859), τη φίλη του Γκαίτε και του Μπετόβεν. Στη συνέχεια συνέθεσε μια ημιτελή ρομαντική τραγωδία και μερικά βιβλία με στίχους που αφιέρωσε στην αρραβωνιαστικιά του.<sup>50</sup>

Σε ηλικία είκοσι τεσσάρων ετών ήταν ένας ευρυμαθής και αξιοσέβαστος ερασιτέχνης φιλόσοφος, που είχε αρχίσει να αρθρογραφεί σε μια ριζοσπαστική πολιτικο-οικονομική εφημερίδα (τη *Rheinisch Zeitung*) και λίγους μήνες αργότερα έγινε βασικός εκδότης της. Όσοι έχουν μελετήσει τη ζωή, την προσωπικότητα και το έργο του, τονίζουν ότι ο Μαρξ εργαζόταν ακάματα. Σε αυτό το στάδιο της καριέρας του επιδόθηκε στη μελέτη των έργων του γαλλικού σοσιαλισμού και έτσι έμαθε μόνος του τη γαλλική γλώσσα. Παράλληλα, συνέχιζε με αφοσίωση τις ευρύτερες μελέτες του, αναζητώντας πειστικές απαντήσεις στα κεντρικά ερωτήματα που τον απασχολούσαν: για ποιους λόγους απέτυχε η Γαλλική Επανάσταση και, έτσι, η προσπάθεια ίδρυσης μιας ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας. Έπειτα, παντρεύτηκε και μετακόμισε στο Παρίσι, όπου εξέδιδε την εφημερί-

<sup>50</sup> Σε όλες τις εγκυκλοπαίδειες για την ιστορία της φιλοσοφίας και της ιστοριογραφίας, όπως και σε όλες ανεξαιρέτως τις σχετικές μελέτες, αφιερώνονται αρκετές σελίδες στον Μαρξ και τον μαρξισμό. Βλ. ενδεικτικά εδώ μια κλασική σειρά που επανεκδόθηκε και ενημερώθηκε τρεις φορές, Sills (Επιμ.), 1968: τ. 10, 34 κ.εξ.

δα του με τίτλο *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Στη γαλλική πρωτεύουσα, λοιπόν, γνώρισε το φθινόπωρο του 1844 τον στενό συνεργάτη του στο υπόλοιπο μέρος της ζωής του, τον Φρήντριχ Ένγκελς (Frederick Engels, 1820-1895), έναν ευκατάστατο Γερμανό ριζοσπάστη, γιο εργοστασιάρχη και εκείνη την περίοδο δημοσιογράφος. Την αφορμή της πρώτης συνάντησής του έδωσε το ενδιαφέρον του Ένγκελς να δημοσιεύσει κάποια οικονομικά άρθρα του στην εφημερίδα του Μαρξ. Αλλά στις αρχές του 1845 η γαλλική κυβέρνηση απέλασε τον Μαρξ, που μετέβη στις Βρυξέλλες, από όπου όμως απελάθηκε και πάλι κατά τις κρίσιμες εξελίξεις του 1848. Μετά από μια περιήγηση ως φυγάς και διωκόμενος στη Γαλλία και τη Γερμανία, επέλεξε τελικά να εγκατασταθεί στο Λονδίνο. Ο Μαρξ είχε ήδη αποφασίσει να εργαστεί για τη δημιουργία μιας διεθνούς επαναστατικής οργάνωσης και, μετά από τα γεγονότα του 1848, για την ίδρυση ενός νόμιμου επαναστατικού κόμματος. Λίγες εβδομάδες πριν από το ξέσπασμα της παρισινής επανάστασης, δημοσιεύθηκε η έκθεση που του είχε αναθέσει από την Κομμουνιστική Λίγκα του Λονδίνου με τον τίτλο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Δύο περίπου δεκαετίες αργότερα δημοσιεύθηκε ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου* του (*Capital*, 1867), που θεωρείται το σπουδαιότερο έργο του. Ωστόσο, ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του επιστήμονα και ο Ένγκελς τον έβλεπε σαν τον Δαρβίνο των κοινωνικών επιστημών. Κατά την περιγραφή του Αϊζάια Μπερλίν (2003), ο πολυγραφοτάτος Μαρξ δεν ήταν λαϊκός ηγέτης, δεν διέθετε την εντυπωσιακή ρητορική δεινότητα ενός Μπακούνιν (Mikhail Bakunin, 1814-1876)<sup>51</sup> και τα έργα του δεν διαβάστηκαν ευρέως στο στάδιο της δυναμικότερης δράσης του, αλλά άρχισαν να προσελκύουν το αναγνωστικό μετά από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 –δηλαδή στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Στο μεταξύ είχε ήδη αποκτήσει πολλούς ομοϊδεάτες φίλους και οπαδούς. Είναι γνωστό επίσης ότι επηρέασε όσο κανείς άλλος στοχαστής του 19<sup>ου</sup> αιώνα την ανθρωπότητα, τις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως την ιστορία, που μας ενδιαφέρει εδώ –αλλά αυτό συνέβη μετά από τον θάνατό του (Mesheryakov, 1933· Althusser, 1970).

Έκτοτε, ο μαρξισμός κατέστη μια από τις γνωστότερες ιδεολογίες που, όπως παρατηρούν όλοι οι μελετητές του, ξεκινά από τις ιδέες του Μαρξ, αλλά τις ξεπερνά κατά πολύ. Στο αντίστοιχο λήμμα του *Νέου Λεξικού των Ιστορικών Ιδεών* διαβάζουμε ότι από τα τελευταία χρόνια της ζωής του οι ιδέες του αποτέλεσαν το κεντρικό δόγμα των διάφορων πολιτικών οργανώσεων της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης και επίσης ότι η επιστημονικότητά του προσαρμόστηκε στο πνεύμα της εποχής, στο πλαίσιο της οποίας επιβεβαιώθηκε και η πρόβλεψή του ότι ο καπιταλισμός θα προκαλέσει οικονομική κρίση. Ήταν τα χρόνια της πρώτης βιομηχανικής κρίσης, της λεγόμενης Μεγάλης Ύφεσης (1873-1895), που ξέσπασε κατά τη διάρκεια της Διεθνούς Έκθεσης της Βιέννης και οδήγησε στην κατάρρευση των ευρωπαϊκών χρηματιστηρίων, έφτασε μέχρι τις ΗΠΑ και προκάλεσε πλήθος πτωχεύσεων, δραματική αύξηση της ανεργίας σε μερικές χώρες και γενικευμένη άνοδο του πληθωρισμού και των τιμών στα είδη πρώτης ανάγκης, αποδεικνύοντας μεταξύ άλλων την απειλητική μεταδοτικότητα των επιπτώσεων μιας βιομηχανικής κρίσης στις κατώτερες τάξεις ολόκληρου κόσμου. Ο καγκελάριος Όττο φον Μπίσμαρκ (Otto von Bismarck, 1815-1898), ηγέτης της γερμανικής ενοποίησης λίγο νωρίτερα, επιδίωξε να καταπολεμήσει το ενισχυμένο Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα με τη θέσπιση αντισοσιαλιστικών νόμων (1878), προκαλώντας έτσι ως αντίδραση την υιοθέτηση του μαρξισμού ως επίσημης ιδεολογίας του κόμματος μισή πενταετία μόλις μετά τον θάνατο του Μαρξ. Ο δρόμος είχε ανοίξει: στο γύρισμα του αιώνα, ο μαρξισμός ήταν η ελκυστικότερη αριστερή ιδεολογία, παρότι η επίδρασή του σε κάθε χώρα ήταν διαφορετική. Βέβαια, τη βασική διανοητική βάση του δογματικού μαρξισμού προσέφερε ο Ένγκελς που ερμήνευε την ιστορικά τεκμηριωμένη κριτική που είχε ασκήσει ο Μαρξ στον καπιταλισμό. Ο Ένγκελς ήταν που ισχυρίστηκε ότι ο Μαρξ είχε ανακαλύψει μια γενική ιστορική θεωρία, δηλαδή την υλική αντίληψη της ιστορίας ή ιστορικό υλισμό, που με απλά λόγια υποδηλώνει ένα γενικότερο εξελικτικό σχήμα, από την πρωτόγονη

<sup>51</sup> Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μαρξ συνάντησε τον Μπακούνιν, τον γνωστό θεωρητικό του αναρχισμού και καταπληκτικό ρήτορα, στο Παρίσι, από όπου αμφότεροι απελάθηκαν το 1845. Η ιδεολογική διαμάχη των δύο ανδρών ήταν το τελευταίο δημόσιο επεισόδιο της ζωής του Μαρξ.

κοινοκτημοσύνη μέχρι τον καπιταλισμό. Ο μαρξισμός ως επιστημονικός σοσιαλισμός, κατά τη θεώρηση και πάλι του Ένγκελς, γνώρισε την χρυσή περίοδό του μέχρι την έναρξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου.<sup>52</sup>

Είναι γεγονός, όμως, ότι οι έννοιες με τις οποίες ταυτίστηκε ο μαρξισμός, δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ από τον Μαρξ. Όπως επισημαίνει ένας από τους σημαντικότερους μαρξιστές ιστορικούς του 20<sup>ου</sup> αιώνα, ο Έρικ Χόμπσμπάουμ (Eric Hobsbawm, 1917-2012), ίσως και ο ίδιος ο Μαρξ θα αρνιόταν ότι ήταν ο πρώτος που έδωσε έμφαση στην οικονομική βάση της ιστορικής εξέλιξης ή εισήγαγε έννοιες, όπως η κοινωνική τάξη και η ταξική πάλη. Θα ήταν προτιμότερο στο σημείο αυτό να αφήσουμε τον Χόμπσμπάουμ, ο οποίος τόνιζε με κάθε ευκαιρία ότι ασχολήθηκε με την ιστορία χάρη στον Μαρξ,<sup>53</sup> να μας εξηγήσει αφενός πώς επηρέασαν οι ιδέες του Μαρξ τη συγγραφή της ιστορίας και αφετέρου τι του οφείλει ο ιστορικός. Ο Μαρξ, άλλωστε, δεν έγραψε ιστορικά έργα, με την έννοια που δίνουν οι ιστορικοί στον όρο, και στους τίτλους των έργων του δεν περιέλαβε τον όρο «ιστορία» (με μόνη εξαίρεση τη μελέτη του *Η μουσική διπλωματική ιστορία του 19<sup>ου</sup> αιώνα*, που μάλλον συγκαταλέγεται στα λιγότερο αξιόλογα έργα του). Με άλλα λόγια, η ιστορική θεώρησή του εντοπίζεται σε όλα τα πολιτικά και δημοσιογραφικά κείμενά του, τα άρθρα του για την Ινδία και τα μελετήματά του για τον καπιταλισμό. Έτσι, αυτό που συνήθως προβάλλεται ως μαρξιστική επίδραση στην ιστοριογραφία, είναι και πάλι οι τρόποι με τους οποίους κάποιοι άλλοι ερμήνευσαν τις αντιλήψεις του. Πρόκειται δηλαδή όπως σημειώνει ο Χόμπσμπάουμ, για «μερικές σχετικά απλές, αλλά πανίσχυρες, ιδέες, οι οποίες, με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, έχουν συνδεθεί με τον Μαρξ και με τα κινήματα που εμπνεύστηκαν από τη σκέψη του, οι οποίες όμως μπορεί να μην είναι καν μαρξιστικές ή, που στη μορφή που άσκησαν επίδραση, δεν αντιπροσωπεύουν απαραίτητα την ώριμη σκέψη του Μαρξ», για έναν «αγοραίο μαρξισμό», που «συνίσταται σε μια γενική έμφαση στο ρόλο των οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων στην ιστορία, η οποία έγινε κυρίαρχη μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε όλες τις χώρες με την εξαίρεση λίγων» –και η μαρξιστική ιστοριογραφία κάθε χώρας υπήρξε διαφορετική (Hobsbawm, 1998: 180-181, 183).<sup>54</sup>

Συνδέουμε, λοιπόν, τον Μαρξ με μια υλιστική αντίληψη για την ιστορία, η οποία απορρέει από την κριτική του κατά της γερμανικής φιλοσοφίας και των κυρίαρχων αντιλήψεών της σε ό,τι αφορά τον καθοριστικό ρόλο των ιδεών στη ζωή των ανθρώπων και τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Με απλούστερα λόγια, συνδέεται με την άποψή του ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι ο σπουδαιότερος και ότι από αυτόν εξαρτώνται όλοι οι άλλοι, ακόμη και τα φαινόμενα που νωρίτερα πιστεύαμε ότι δεν έχουν σχέση με την οικονομία. Η αντίληψη αυτή αποδίδεται σχηματικά στην ιστορία των ιδεών ως το μοντέλο της βάσης και του εποικοδομήματος, που πολλές φορές ερμηνεύθηκε διαφορετικά από ό,τι θα ήθελε ο ίδιος ο Μαρξ ή και ο Ένγκελς. Παρά τις προειδοποιήσεις, δηλαδή αμφοτέρων, όπως προσθέτει ο Χόμπσμπάουμ, το μοντέλο αυτό αντιμετωπίστηκε «σαν μια απλή σχέση κυριαρχίας και εξάρτησης ανάμεσα στην “οικονομική βάση” και στο “εποικοδόμημα”», που ενίοτε σχετιζόταν με τα ταξικά συμφέροντα και την ταξική πάλη, σαν να μην είχαν διαβάσει δηλαδή «πολλοί αγοραίοι μαρξιστές ιστορικοί [...] πολύ παρακάτω απ’ την πρώτη σελίδα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου και τη φράση πως “η [γραπτή] ιστορία όλων των μέχρι σήμερα κοινωνιών είναι η ιστορία της ταξικής πάλης”». Μια άλλη συχνά προβαλλόμενη μαρξιστική συμβολή συνδέεται με την εμμονή του Μαρξ στον συστηματικό χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης των κοινωνιών, που καθορίζεται από ανάγκες και ελάχιστα ή σχεδόν καθόλου από τυχαίους παράγοντες –τουλάχιστον το τυχαίο δεν μπορεί να χρησιμεύσει

<sup>52</sup> Βλ. το λήμμα Μαρξ, Horowitz (Επιμ.), 2005: τ. 4, 1357-1363.

<sup>53</sup> « (...) ο Μαρξ μου δημιούργησε την επίγνωση πως η ιστορία αποτελεί εργαλείο χωρίς το οποίο δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα όσα συμβαίνουν στον κόσμο», απαντούσε στο σχετικό ερώτημα του Αντόνιο Πολίτο, σε συνέντευξη που του παραχώρησε και η οποία δημοσιεύθηκε στη συνέχεια υπό τη μορφή βιβλίου. Βλ. Hobsbawm, 2000: 17-19. Ως γνωστό, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991* (στην ελληνική γλώσσα, Αθήνα: Θεμέλιο, 1995) αποτελεί ένα από τα κυριότερα βιβλία του Hobsbawm.

<sup>54</sup> Τα κεντρικά σημεία της αφήγησης εδώ του Χόμπσμπάουμ (1998) προέρχονται από τα δοκίμιά του, με τίτλους «Τι οφείλουν οι ιστορικοί στον Καρλ Μαρξ» (δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1969 και η πρώτη έκδοσή του στα ελληνικά πραγματοποιήθηκε το 1981 σε μετάφραση του Αλέξη Πολίτη) και «Ο Μαρξ και η ιστορία» (που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1984).

για την ερμηνεία των μακροπρόθεσμων αλλαγών. Ωστόσο, η έμφαση του Μαρξ στην ιστορική αναγκαιότητα παρουσιάστηκε από πολλούς άλλους «σαν μια δύσκαμπτη και επιβεβλημένη κανονικότητα [...], σαν ένας μηχανικός ντετερμινισμός». Επομένως, όπως καταλήγει ο Χόμπσμπαουμ, «όλο αυτό δεν αντιπροσώπευε, στην καλύτερη περίπτωση, παρά μια επιλογή από τις απόψεις του Μαρξ για την ιστορία, ενώ στη χειρότερη [...] μια ενσωμάτωση απόψεων του Μαρξ σε μη μαρξιστικές [...] απόψεις που κυκλοφορούσαν» από τους λεγόμενους μαρξιστές ιστορικούς. Φυσικά, η σπουδαιότερη συνεισφορά του ιστορικού υλισμού είναι ότι έφερε την ιστορία κοντά στις κοινωνικές επιστήμες και την ανέδειξε σε κοινωνική επιστήμη, αποσοβώντας τον κίνδυνο των θετικιστικών απλουστεύσεων, ενώ παράλληλα εξίσωνε τη μελέτη των κοινωνικών και των φυσικών επιστημών. Η παρουσίαση των ανθρώπινων κοινωνιών ως συστημάτων ανθρώπινων σχέσεων, που διέπονται από μια σταθερή κοινωνική δομή, διατηρεί αναντίρρητα την ιστορικότητά της αλλά και τη μεγάλη σημασία της για την ιστορικοποίηση, κυρίως από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, των ίδιων των κοινωνικών επιστημών. Κατά την εξελικτική πορεία της επιστήμης στη διάρκεια αυτού του σύντομου αιώνα, οι ιστορικοί και οι άλλοι επιστήμονες που στις αρχές περιθωριοποιήθηκαν εξαιτίας της σύνδεσής τους με τον μαρξισμό, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο δημοσίευαν σημαντικές μελέτες και κατέλαβαν θέσεις σε πολλά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (Hobsbawm, 1998: 180-194). Κατά μια ευρύτερη οπτική, «ο μαρξισμός δεν παρουσιάζεται ως ένα σύνολο προτάσεων που μπορούν να αναλυθούν, αλλά [...] ως ένα είδος κριτικής και προσδοκίας από τις οποίες απουσιάζουν όλες σχεδόν οι αξιώσεις του ίδιου του Μαρξ». Με αυτόν τον τρόπο, εν κατακλείδι, ο μαρξισμός συνεχίζει να επιβιώνει στον 21<sup>ο</sup> αιώνα (Horowitz, 2005).

## Βιβλιογραφία

- Althusser, Louis. (1970). *For Marx*, μτφρ. Ben Brewster. New York: Vintage.
- Bender, Thomas. (2009). Writing American History, 1789-1945. Στο Aviezer Tucker (Επιμ.). *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (σσ. 369-389). Sussex: Willey-Blackwell.
- Berlin, Isaiah. (2003). *Καρλ Μαρξ. Η ζωή και η εποχή του*, μτφρ. Γ. Ν. Μέρτικας. Αθήνα: Scripta (α' έκδ. Μάιος 1939).
- Bossuet, Jacques Benigne. (1976). *Discourse on Universal History*, μτφρ. Elborg Forster. Chicago & London: University of Chicago Press. [πρώτη γαλλική έκδοση: 1681].
- Breisach, Ernst (1994). *Historiography. Ancient, Medieval, and Modern, 2<sup>η</sup> Έκδοση*. Chicago και London: The University of Chicago Press. .
- Burke, Peter. (1990). *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-89*. Cambridge: Polity Press.
- Burrow, John. (2014). *Μια ιστορία των ιστοριών. Έπη, χρονικά, μυθιστορίες και διερευνήσεις από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη μέχρι τον 20ό αιώνα*, μτφρ. Άσπα Γολέμη. Αθήνα: Τόπος.
- Certeau, Michel de. (1981). Το ιστοριογραφικό έργο. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη (τ. 1, σσ. 19-66). Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα.
- Doggett, Rachel, Monique Hulvey και Julie Ainsworth (Επιμ.), (1992). *New World of Wonders: European Images of the Americas, 1492-1700*. Washington, DC., Seattle & London: The Folger Shakespeare Library/University of Washington Press.
- Dosse, François. (1993). *Η ιστορία σε ψίχουλα. Από τα Annales στη "Νέα Ιστορία"*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Fitzsimons, M.A. (1983). *The Past Recaptured*. Notre Dame & London: University of Notre Dame Press.
- Fulbrook, Mary. (2002). *Historical Theory*. London & New York: Routledge.
- Gilderhus, Mark T. (1992). *History and Historians. A Historiographical Introduction, 2<sup>η</sup> Έκδοση*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Gooch, George P. (1913). *History and Historians in the 19<sup>th</sup> century*. New York, Bombay & Calcutta: Longmans, Green and Co.
- Guilland, Antoine. (1915). *Modern Germany and her Historians*, New York.
- Harrison, Robert, Aled Jones & Peter Lambert. (2004). The Institutionalisation and Organisation of History. Στο Peter Lambert & Phillip Schofield (Επιμ.), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline* (σσ. 9-25). London & New York, Routledge.
- Heiko Feldner. (2003). The New Scientificity in Historical Writing around 1800. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 3-22). London: Arnold.
- Hobsbawm, Eric. (1998). *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, Eric. (2000). *Στους ορίζοντες του 21<sup>ου</sup> αιώνα. Μετά την εποχή των άκρων - Συνομιλία με τον Antonio Polito*, μτφρ. Σταματίνα Μανδηλάρα. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, Eric. (2002). *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Horowitz, Maryanne (Επιμ.). (2005). *New Dictionary of the History of Ideas*, Detroit, Thomas Gale..

- Iggers, Georg G. (1983). *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middletown: Connecticut, Wesleyan University Press.
- Iggers, Georg G. (1995). Historicism: The History and the Meaning of the Term. *Journal of the History of Ideas*, 56, 129-151.
- Iggers, Georg G. (1999) *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη.
- Iggers, Georg. (2011). The Intellectual Foundation of Nineteenth-Century “Scientific” History: The German Model. Στο Stuart Macintyre, Juan Maiguascha & Attila Pòk (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing* (τ. 4, σσ. 41-58). Oxford: Oxford University Press.
- Iggers, Georg G. & Q. Edward Wang (με τη συνεργασία της Supriya Mukherjee). (2013). *A Global History of Modern Historiography*. London & New York: Routledge.
- Jay, Martin. (1973). *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. London: Heinemann.
- Kant, Immanuel. (2009). Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim. Στο Amélie Oksenberg Rorty & James Schmidt (Επιμ.), *Kant's “Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim”*. *A Critical Guide*, μτφρ. Allen Wood (σσ. 9-23). Cambridge: Cambridge University Press.
- Κόκκινος, Γιώργος. (1989). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, 3<sup>η</sup> Έκδοση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kuhn, Thomas S. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions*, 3<sup>η</sup> Έκδοση. Chicago & London: The University of Chicago Press. (η πρώτη έκδοση το 1962).
- Kupperman, Karen Ordahl. Introduction. Στο Kupperman, Karen Ordahl (Επιμ.), *America in European Consciousness, 1493-1750* (σσ. 1-29). Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 1995.
- Lloyd, Christopher (2009). Historiographical Schools. Στο Aviezer Tucker (Επιμ.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (σσ. 371-380). Sussex: Wiley-Blackwell.
- McNeill, William H., Jerry Bentley, David Christian κ. ά. (επιμ.), *Berkshire Encyclopedia of World History*, Massachusetts, Berkshire Publishing Group, <sup>2</sup> 2010, τ. 5, [λήμμα: «Writing of World Histories», σ. 2847-2856].
- Mesheryakov, N. (1933). *The Life and Work of Karl Marx*, μτφρ. V. Lensbury. Moskow & Leningrad: The International Press.
- Noiriel, Gérald. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*; μτφρ. Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg.
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκότσινας. Αθήνα: Κέδρος.
- Overfield, James H. (1984). *Humanism and Scholasticism in Late Medieval Germany*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Phillis, Nicholas. (1997). Providence and Progress: An Introduction to the Historical Thought of William Robertson. Στο Stewart J. Brown (Επιμ.), *William Robertson and the Expansion of Empire* (σσ. 55-73). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierse, Siofra. (2013). Voltaire: Polemical Possibilities of History. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 153-188). Leiden & Boston: Brill.
- Robertson, William. (1777). *The History of America*, Dublin.
- Salmon, J. H. Precept. (1997). Example and Truth: Degory Wheare and the *ars historica*. Στο Donald R. Kelley & David Harris Sacks (Επιμ.), *The Historical Imagination in Early Modern Britain. History, Rhetoric and Fiction, 1500-1800* (σσ. 11-36). Cambridge: Cambridge University Press.



- Sharp, L. W. (1962). Charles Mackie, the First Professor of History at Edinburgh University. *Scottish Historical Review* 41, 23-45.
- Sills, David L. (Επιμ.). (1968). *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York: Mackmillan-Free Press και London, Collier-Mackmillan.
- Smitten, Jeffrey. (2013). William Robertson: The Minister as Historian. Στο Sophie Bourgault & Robert Sparling (Επιμ.), *A Companion to Enlightenment History* (σσ. 101-31). Leiden & Boston: Brill.
- Smyth, William. (1842). *Lectures on the French Revolution*, 3 τ. London.
- Soffer, Reba N., *Discipline and Power: The University, History and the Making of an English Elite, 1870-1930*. Stanford CA.: Stanford University Press.
- Solé, Jacques. (1997). The Historiography of the French Revolution. Στο Michael Bentley (Επιμ.), *Companion to Historiography* (σσ. 498-514). London & New York: Routledge.
- Thuillier, G. & J. Tulard. (1993). *Οι ιστορικές σχολές*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Pierse, Síofra, «Voltaire: Polemical Possibilities of History», στο Sophie Bourgault και Robert Sparling (επιμ.), *A Companion to Enlightenment History*, Leiden και Boston, Brill, 2013.
- Warren, John. (2003) «The Rankean Tradition in British Historiography, 1840 to 1950. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 23-41). London: Arnold.
- Woggershaus, Rolf. (1998). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance Studies in Contemporary German Social Thought*, μτφρ. Michael Robertson. Cambridge MA: The MIT Press.
- Wright, Ronald. *What is America? A Short History of the New World Order*, Philadelphia, Da Capo Press, 2008.

## Κεφάλαιο 7: Είναι πράγματι τόσο σημαντική η ιστορία της «σχολής» των Annales;

Αυτό το κεφάλαιο εστιάζεται στη «σχολή» των *Αννάλ*, τη σημαντικότερη ίσως από τις λεγόμενες «σχολές» των ιστορικών, η οποία συνήθως θεωρείται *πρωταγωνίστρια* της γαλλικής ιστορικής *επανάστασης*. Δεν θα ασχοληθούμε άλλο με τον τίτλο της ως «σχολή», αλλά θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα κυριότερα χαρακτηριστικά της. Το πρώτο γνώρισμά της, λοιπόν, αφορά τη μεγάλη διάρκειά της. Πρόκειται για μια «σχολή» που ξεκινά το 1929 γύρω από ένα περιοδικό, από το οποίο πήρε και το όνομά της. Στα πρώτα βήματά της γνώρισε έντονη κριτική, ακόμη και την περιθωριοποίηση, κατά καιρούς απειλήθηκε από εσωτερικές διαμάχες ακόμη και μεταξύ των ηγετικών προσωπικοτήτων της, αλλά αποδείχθηκε εξαιρετικά ανθεκτική στο χρόνο. Τα *Αννάλ* εκδόθηκαν, για να προωθήσουν ένα νέο είδος ιστορίας και συνεχίζουν μέχρι σήμερα την έκδοσή τους, ενθαρρύνοντας την καινοτομία στον χώρο της έρευνας. Το δεύτερο σπουδαίο γνώρισμα της «σχολής» σχετίζεται με την παγκόσμια επιρροή της και το τρίτο με τη διεπιστημονική συνεργασία που προώθησε εξ αρχής. Περίτρανη απόδειξη ότι η «σχολή» αυτή ξεπέρασε όλα τα όρια (γεωγραφικά, πολιτιστικά, χρονικά ή και επιστημονικά) αποτελεί το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα πλούσια η βιβλιογραφία που εξετάζει την πορεία και τη συμβολή της στην εξέλιξη της ιστορίας και των άλλων επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου. Ακόμη μεγαλύτερη όμως είναι η βιβλιογραφία που έχει παραχθεί στη διάρκεια του χρόνου από επιστήμονες, οι οποίοι εντάχθηκαν κάποια στιγμή στους κύκλους της. Σήμερα, η «σχολή» των *Αννάλ* παρουσιάζεται ως μια εξαιρετικά πλούσια επιστημονική κληρονομιά, η παρουσίαση της οποίας θα επιχειρηθεί στις παρακάτω σελίδες κατά χρονολογική σειρά, ανά γενιά ή σωστότερα ανά εποχή της «σχολής».

Με τη μελέτη αυτού του κεφαλαίου θα κατανοήσουμε σε ακόμη μεγαλύτερο βάθος ότι η ιστορία συνεχίζει να εξελίσσεται παράλληλα και σε αλληλένδετη σχέση με τις κοινωνίες, τα κράτη, τους διεθνείς ή εθνικούς θεσμούς, την οικονομία και την καθημερινή ζωή, επίσης ότι χρειάζεται να ανανεώνει διαρκώς τον επιστημονικό «εξοπλισμό» της και, τέλος, ότι είναι εξαιρετικά σημαντική η συνεργασία της με άλλες επιστήμες. Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό θα εξοικειωθούμε με διάφορους όρους και έννοιες που εισήχθησαν από τους επιστήμονες των *Αννάλ* και έκτοτε επαναλαμβάνονται συχνά στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες (π.χ. νοοτροπίες, δομές και υπερδομές, διακυμάνσεις, μακρά διάρκεια, ποσοτική ή σειραϊκή ιστορία, ιστορική δημογραφία κ.ά.).

### 7.1 Η ίδρυση του περιοδικού και η γένεση μιας νέας «σχολής»

Οι δύο ιδρυτές του περιοδικού και της «σχολής», οι ηγέτες δηλαδή της γαλλικής ιστορικής επανάστασης που ανέτρεψε το *παλιό καθεστώς* της ιστορικής επιστήμης, ήταν ο Λυσιέν Φεβρ (Lucien Febvre, 1878-1956) και ο Μαρκ Μπλοχ (Marc Bloch, 1886-1944). Αμφότεροι ήταν μαθητές, όταν ο καθηγητής της Λειψίας Καρλ Λάμπρεχτ επιτέθηκε κατά της πολιτικής ιστορίας και της ιστορίας των μεμονωμένων ανδρών, εξυμνώντας την πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική ιστορία –τη «συνολική» ιστορία, όπως υποστήριζε, η οποία εξέταζε συνδυαστικά όλους τους τομείς της δράσης των ανθρώπων και των λαών (Iggers, 1999: 74 κ.εξ.). Την ίδια περίπου περίοδο ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, Τζέιμς Ρόμπινσον (James Harvey Robinson, 1863-1936), εγκαινίαζε ένα άλλο κίνημα Νέας Ιστορίας, διακηρύσσοντας ότι, εφόσον η ιστορία περικλείει τα

ίχνη και τα κατάλοιπα όλων των πράξεων και των σκέψεων του ανθρώπου από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του στον κόσμο, η ανανέωση της συγγραφής της –δηλαδή η Νέα Ιστορία του– είναι θεμιτό και σκόπιμο να επωφεληθεί από τις ανακαλύψεις των ανθρωπολόγων, των οικονομολόγων, των ψυχολόγων και των κοινωνιολόγων για την ανθρωπότητα (Robinson, 1912).<sup>55</sup> Την ίδια εποχή, όμως, στη Γαλλία κυριαρχούσε ακόμη το πατριωτικό θετικιστικό μοντέλο, και τη σημαντικότερη επίδραση ασκούσαν οι «οδηγίες», που μόλις προσφάτως είχαν συμπεριλάβει στο «μανιφέστο» της μεθοδικής σχολής ο Σαρλ Λανγκλουά (Charles Langlois, 1863-1929) και ο Σαρλ Σενιομπός (Charles Seignebos, 1854-1942), δηλαδή στο εγχειρίδιό τους *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές* (1898), που παρουσίαζε την ιστορία σαν ένα μάθημα αγωγής του πολίτη. Συγκεκριμένα, οι Λανγκλουά και Σενιομπός υποστήριζαν ότι ο ιστορικός όφειλε να συγκεντρώνει τα στοιχεία του από τις πηγές και να τα ταξινομεί, έπειτα να τα επεξεργάζεται, στη συνέχεια να συνδέει τα γεγονότα μεταξύ τους, αποκαθιστώντας τα χάσματα και, τέλος, να τα οργανώνει σε μια «λογική κατασκευή». Ακολουθώντας σε γενικές γραμμές αυτά τα βήματα, ο απώτερος στόχος του ιστορικού δεν είναι η αναζήτηση των αιτιακών σχέσεων, που συνδέουν τα υπό εξέταση φαινόμενα, αλλά μάλλον η δημιουργία μιας αλληλουχίας επεισοδίων και γεγονότων, κυρίως πολιτικών και στρατιωτικών. Αντίθετα, σύμφωνα με την οπτική των Λανγκλουά και Σενιομπός, ακόμη και οι επαναστάσεις του 19<sup>ου</sup> αιώνα παρουσιάζονταν ως τυχαία γεγονότα που είχαν ξεσπάσει, γιατί ο βασιλιάς Κάρολος Γ', για παράδειγμα, ήταν άφρων και ο Λουδοβίκος Φίλιππος ισχυρογνώμων (Dosse, 1993: 40-41).

Όταν, λοιπόν, ο Μπλοχ ξεκινούσε τις σπουδές του, οι αυξανόμενες επιθέσεις που δεχόταν ο διευθυντής τότε της *École Normale Supérieure*,<sup>56</sup> καθηγητής Ερνέστ Λαβίς (Ernest Lavisse, 1842-1922) και κυριότερος εκπρόσωπος της αφηγηματικής ιστορίας των μεθοδιστών, ή ακόμη και οι δικές του προσπάθειες να απομακρυνθεί –έστω σε κάποιο βαθμό– από την κατεξοχήν πολιτική ιστορία, δίνοντας χώρο στην τέχνη και την πολιτική του πολιτισμού, ήταν μεν αξιοπρόσεκτες αλλά όχι ιδιαίτερα σημαντικές. Τα τρία «είδωλα της φυλής των ιστορικών» διατηρούσαν ακόμη μεγάλο μέρος της επιρροής τους, όπως σχολίαζε το 1903 ο κοινωνιολόγος Φρανσουά Σιμιάν (François Simiand, 1873-1935), ένας οπαδός του Ντυρκέμ που αρθρογραφώντας στο περιοδικό του *Ανρύ Μπερ* έλαβε τον τίτλο του δριμύτερου ίσως κατήγορου της ιστορίας. Τα «είδωλα» αυτά ήταν το «πολιτικό», δηλαδή η εμμονή στην πολιτική ιστορία και τους πολέμους, το «είδωλο της ατομικότητας», που ήθελε την ιστορία να ταυτίζεται με την ιστορία των σπουδαιών ανδρών, και το «χρονολογικό είδωλο», με άλλα λόγια: η συνήθεια να χάνει κανείς την ουσία των φαινομένων, για να αναδεικνύει την αφετηρία, την προέλευση και τις καταβολές τους. Είναι γεγονός ότι περισσότερες από τις μισές διδακτορικές διατριβές των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα αφιερώνονταν στην πολιτική ιστορία, ενώ, τη στιγμή που δημοσίευε ο Σιμιάν αυτές τις απόψεις στο περιοδικό του *Ανρύ Μπερ*, το υπόλοιπο 30% καλυπτόταν από βιογραφικές μελέτες («ατομικό είδωλο»). Με βάση αυτά τα δεδομένα, η ανανέωση της ιστορίας, η εγκατάλειψη των μοναδικών και ανεπανάληπτων γεγονότων και η μετάθεση του ιστορικού ενδιαφέροντος από το ατομικό στο κοινωνικό παρουσιάζονταν διά της γραφίδας του Σιμιάν ως ένα νεωτερικό επιστημονικό πρόγραμμα, το οποίο, όπως φαίνεται, ακολούθησαν κατά γράμμα λίγο αργότερα οι ιδρυτές των *Αννάλ*. Ιδίως ο Φεβρ, στο πρώτο άρ-

<sup>55</sup> Σε αυτό το βιβλίο του δημοσιεύονται παλιότερα άρθρα του, καθώς και διαλέξεις, που παρέδωσε στο πλαίσιο του μαθήματός του για την ιστορία της ευρωπαϊκής διανόησης στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια.

<sup>56</sup> Ο Μπλοχ ξεκίνησε τις σπουδές του τον Νοέμβριο του 1904, το έτος που η *Ecole Normale Supérieure* ενώθηκε με το Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο αυτής της μεταρρύθμισης, πέρα από το μάθημα της ιστορίας της γαλλικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που δίδασκε ο Εμίλ Ντυρκέμ, οι φοιτητές θα παρακολουθούσαν τα μαθήματά τους στη Σορβόνη. Σύντομα όμως η μεταρρύθμιση αποδείχθηκε ελάχιστα αποτελεσματική, οι παραδόσεις των μαθημάτων συνεχίστηκαν στο κτίριο, όπου γίνονταν παλιότερα, και η *Ecole Normale Supérieure* εξακολούθησε να εκπαιδεύει διπλωμάτες, πολιτικούς, δημοσιογράφους, νομικούς και δασκάλους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην εναρκτήρια ομιλία του, στις 23 Νοεμβρίου 1904, ο διευθυντής της σχολής Ερνέστ Λαβίς παρότρυνε τους φοιτητές να υπηρετήσουν το έθνος και να γίνουν άρτια καταρτισμένοι δάσκαλοι. Ενδεικτικό στοιχείο της παράδοσης του πολιτικού ακτιβισμού που προήγαγε η σχολή, είναι το γεγονός ότι από τους φοιτητές και αποφοίτους της, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, κινητοποιήθηκαν οι 800 και σκοτώθηκαν οι 239 (οι δέκα από αυτούς είχαν εισαχθεί στη σχολή μαζί με τον Μπλοχ, επρόκειτο δηλαδή για το ¼ των συμφοιτητών του). Βλ. Fink, 1989: 25-26.

θρο του, το οποίο δημοσίευσε το 1905 επίσης στο περιοδικό του Ανρύ Μπερ (στη συντακτική επιτροπή του οποίου έγινε μέλος λίγο αργότερα), τόνιζε πόσο καταλυτική ήταν η επιρροή που άσκησε στη σκέψη του η πρόσκληση του Σιμιάν. Είναι αλήθεια ότι η επιθεώρηση του Μπερ (*Revue de synthèse historique*) –όπου ξεκίνησαν τις δημοσιεύσεις τους όχι μόνο ο Φεβρ αλλά και ο Μπλοχ– υπερασπιζόταν από τα πρώτα βήματά της (δηλαδή από το 1900) μια σφαιρική ιστορία που περιέκλειε «στην ίδια επιστημονική προοπτική όλες τις όψεις της πραγματικότητας, από την οικονομία ως τις νοοτροπίες» και είχε στόχο να αποκαταστήσει τη σύνδεση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, ανατρέποντας τις βασικές θέσεις της μεθοδικής σχολής. Είθισται ο Φεβρ να θεωρείται διάδοχος του Μπερ και τα *Αννάλ* η συνέχεια της *Revue de synthèse historique* (Dosse, 1993: 28-29, 44-45).

Ανάμεσα στους άνδρες που επηρέασαν σημαντικά τις ιδέες των δύο ιδρυτών των *Αννάλ*, συγκαταλέγονται και άλλοι εκπρόσωποι συγγενικών προς την ιστορία επιστημών, που υπό το κλίμα των πρώτων χρόνων του αιώνα μέχρι την έναρξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, αναθεώρησαν τις μεθόδους και τους στόχους τους, αντιδρώντας με τον τρόπο τους κατά της γερμανικής κυριαρχίας. Ο Πωλ Βιντάλ, εκδότης, όπως αναφέρθηκε των *Αννάλ* της σχολής των γεωγράφων (*Annales de Géographie*), επιδίωξε να ερμηνεύσει τη «φυσική προσωπικότητα» της Γαλλίας, απορρίπτοντας την τυπική εμμονή των Γερμανών στη γεωγραφία, που, κατά τη γνώμη του, είχε αποκλειστικό στόχο τη νομιμοποίηση εδαφικών διεκδικήσεων. Αντίθετα, ο Βιντάλ εστίασε την προσοχή του στην αλληλεπίδραση μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, προτείνοντας μια νέα γεωγραφία, στενά συνδεδεμένη με την ιστορία και τη διεπιστημονική προσέγγιση και σύγκριση. Η σύγκριση αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο και των αναθεωρητικών προτάσεων του κοινωνικού γλωσσολόγου Αντουάν Μεγιέ (Antoine Meillet, 1866-1936), ο οποίος παρουσίαζε τη γλώσσα –αυτή «την αυθόρμητη δημιουργία συγκεκριμένων ομάδων», κατά την ερμηνεία του– να διαδίδεται, να αναπτύσσεται και να μεταμορφώνεται στην πορεία του χρόνου σε άμεση συνάρτηση με τους βασικούς παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας. Στη θέση μιας συνοπτικής παρουσίασης του αναθεωρητικού κλίματος της εποχής, αρκεί μόνο να σημειώσουμε ότι ο Μεγιέ τόνιζε τις ελάχιστες βεβαιότητες στις οποίες κατέληγε η επιστήμη του, η οποία, σύμφωνα με την παραδοχή του, ήταν αδύνατο να δώσει επαρκείς απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα σχετικά με τα γλωσσολογικά δάνεια ή τις μεταβολές των εθνικών γλωσσών, αφού τα ερευνητικά πορίσματά της βασιζόνταν κυρίως σε πιθανότητες και λογικές υποθέσεις. Την ίδια εποχή, ο φιλόσοφος Ανρύ Μπεργκσόν (Henri Bergson, 1859-1951) δίδασκε στη γενιά του Μπλοχ τις θεωρίες του για τις κατηγορίες της διάρκειας και της κίνησης, της μνήμης και της αντίληψης, και προσδίδοντας μια νέα διάσταση στην ιστορική πραγματικότητα, συνιστούσε να αποφεύγεται ο αυστηρός τεμαχισμός του παρελθόντος σε τεχνητές ενότητες χρόνου και χώρου και να μην παραγκωνίζονται τα ευρύτερα όρια του χρόνου και της πραγματικότητας, που στην ουσία αποτελούν τους απώτερους στόχους της ιστορικής επιστήμης. Ήδη τονίστηκε, ωστόσο, ότι αυτός που άσκησε καταλυτική επίδραση στη σκέψη των δύο ιδρυτών των *Αννάλ*, όπως και πολλών συγχρόνων τους, ήταν ο Εμίλ Ντυρκέμ και ο διάλογος ή σωστότερα η σύγκρουση μεταξύ της κοινωνιολογίας και της ιστορίας, που ξέσπασε το 1903, την περίοδο δηλαδή που ο Φρανσουά Σιμιάν εξέδιδε το περίφημο άρθρο του, επιτιθέμενος κυρίως στον Σενιομπός και την πρόσφατη τότε μελέτη του *Η ιστορική μέθοδος εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες* (1901) (Fink, 1989: 31-35).

Υπό την επίδραση αυτού του διανοητικού περιβάλλοντος, ο Φεβρ και ο Μπλοχ, μετά την πρώτη συνεργασία τους στο περιοδικό του Μπερ, συναντήθηκαν το 1920 και ξεκίνησαν μία εκ νέου στενή συνεργασία στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου. Σύμφωνα με τις προθέσεις της γαλλικής κυβέρνησης, μετά την ανάκτηση της Αλσατίας, το νέο πανεπιστήμιο επρόκειτο να αναδειχθεί σε πρότυπο ερευνητικό κέντρο και να ξεπεράσει το γερμανόφωνο Πανεπιστήμιο Kaiser Wilhelm, που λειτουργούσε στη θέση του μέχρι το 1918, αποδεικνύοντας την ανωτερότητα των Γάλλων ερευνητών απέναντι στους Γερμανούς ομολόγους τους. Αν λάβουμε υπόψη τη δυσμενή οικονομική κατάσταση της Γαλλίας, όπως και των περισσότερων ευρωπαϊκών μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, και επίσης τον περιορισμό τόσο των κρατικών πιστώσεων που χορηγούνταν για ιστορικές δημοσιεύσεις όσο και των πανεπιστημιακών εδρών, η συγκυρία ήταν

ευτυχής για τους δύο ιδρυτές των *Αννάλ*. Ο Μπλοχ κατέλαβε τον Οκτώβριο του 1919 τη θέση του βοηθού λέκτορα στην έδρα της Μεσαιωνικής Ιστορίας με πρόταση του δασκάλου του, Κριστιάν Πφίστερ (Christian Pfister, 1857-1933), που συμμετείχε στην εθνική επιτροπή διοίκησης του νέου πανεπιστημίου της αλσατικής πρωτεύουσας, όπου συστεγάζονταν οι ανθρωπιστικές, οι κοινωνικές, οι πολιτικές και οι νομικές σπουδές, και του οποίου οι καθηγητές ενθαρρύνονταν να συμμετέχουν στις παραδόσεις των συναδέλφων τους, προκειμένου να δημιουργηθεί μια «πολυσυλλεκτική [και] συμμετοχική ατμόσφαιρα» (Γαγανάκης, 1991: 33-34· Bloch, 1994: 8-9). Τον Ιανουάριο του 1920, ξεκίνησαν οι περίφημες απογευματινές συναντήσεις και οι ατέρμονες επιστημονικές συζητήσεις μεταξύ των καθηγητών του πανεπιστημίου. Συμμετείχαν ανελλιπώς ο Φεβρ και ο Μπλοχ και άλλοι συνάδελφοί τους, όπως ο κοινωνικός ψυχολόγος Σαρλ Μπλοντέλ (Charles Blondel, 1876-1939), τις ιδέες του οποίου θαύμαζε ο Φεβρ, και ο κοινωνιολόγος Μωρίς Χαλμπβάξ (Maurice Halbwachs, 1877-1945), που με τη μελέτη του για το κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης κέρδισε την εκτίμηση του Μπλοχ. Στο Στρασβούργο που σιγά-σιγά αναδεικνυόταν σε «πλούσιο θερμοκήπιο των ιδεών», οι ιδρυτές των *Αννάλ* γνώρισαν και αρκετούς άλλους από τους μετέπειτα συνεργάτες τους στη «σχολή». Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Ζωρζ Λεφέβρ, ο ιστορικός της Γαλλικής Επανάστασης που εστίαζε το ενδιαφέρον του στην ιστορία των νοοτροπιών, ο Ανρύ Μπρεμόν (Henri Bremond, 1865-1933), που με τις ιδέες του για την ιστορική ψυχολογία ενέπνευσε τον Φεβρ στη μελέτη του για τη Μεταρρύθμιση, και ο ιστορικός της αρχαίας εποχής Αντρέ Πιγκανιόλ (André Piganiol, 1883-1968), που έστρεψε την προσοχή του στην ανθρωπολογία, όπως δηλαδή και ο Μπλοχ στη μελέτη του *Οι θαυματουργοί βασιλιάδες* (*Les rois thaumaturges*, 1924) (Burke, 1990: 16-17· Dosse, 1993: 48-49).

Το Πανεπιστήμιο διέθετε επίσης μια εξαιρετικά πλούσια βιβλιοθήκη, καθώς και μεγάλα οικονομικά κονδύλια. Το ερώτημα, όμως, που τίθεται είναι γιατί ο Φεβρ και ο Μπλοχ αποφάσισαν την έκδοση ενός νέου περιοδικού, αφού ήδη συνεργάζονταν με το εξίσου νεωτερικό περιοδικό του Μπερ. Κατά μια εκδοχή, το ισχυρότερο ίσως κίνητρό τους ήταν η απροθυμία του Μπερ να δημιουργήσει γύρω του μια «σχολή» –όπως είχε πράξει λίγο νωρίτερα ο Ντυρκέμ– γεγονός που δεν βοηθούσε τους συνεργάτες και ομοϊδεάτες του να διεκδικήσουν πανεπιστημιακές έδρες και πρωταγωνιστικούς ρόλους στο ακαδημαϊκό και επιστημονικό κατεστημένο της εποχής. Επίσης, οι συνθήκες που επικρατούσαν τη δεδομένη εποχή, ευνοούσαν τη δημιουργία ενός καινούριου νεωτερικού περιοδικού και την ανάδυση μιας νέας και δυναμικής διεπιστημονικής ομάδας. Η οικονομική επιστήμη διδασκόταν από το 1878 στις νομικές σχολές και η πρώτη έδρα Οικονομικής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή της Σορβόνης –που είχε ιδρυθεί μόλις το 1927– δεν είχε αποτρέψει ακόμη την απομόνωση της οικονομίας από την κοινωνιολογία, την κοινωνική ιστορία και την ανθρωπογεωγραφία. Η γεωγραφική «σχολή» παρουσιαζόταν αρκετά αποδυναμωμένη, αλλά και οι κοινωνιολόγοι του Ντυρκέμ εμφανίζονταν διχασμένοι ανάμεσα στη νομική και τη φιλοσοφική. Εξάλλου, αντίθετα από τον Μπερ (που είχε αποτύχει δύο φορές –το 1905 και το 1912– να καταλάβει μια θέση στο Κολέγιο της Γαλλίας), οι δύο ιδρυτές των *Αννάλ* ήταν ήδη καθηγητές στο Στρασβούργο και διέθεταν μεγάλη φήμη χάρη στις δημοσιεύσεις τους. Ειδικά ο Φεβρ, που είχε σημαντικές πολιτικές γνωριμίες, παραδεχόταν ότι είχε στο μυαλό του την ιδέα της έκδοσης ενός νεωτερικού περιοδικού από την ημέρα που τελείωσε ο πόλεμος και αποστρατεύτηκε ο ίδιος. Στους στόχους του μάλιστα περιλάμβανε την ανάδειξη μιας ενιαίας κοινωνικής επιστήμης, την ενότητα της οποίας θα καθόριζε τώρα η ιστορία, και η οποία θα προσέφερε απαντήσεις στα καιρία ερωτήματα του παρόντος. Εν ολίγοις, μέσω ενός νέου περιοδικού αλλά και ενός επιστημονικού κινήματος, ο Φεβρ οραματιζόταν την επέκταση σε ολόκληρη τη Γαλλία της διεπιστημονικής συνεργασίας, που είχε δοκιμαστεί στο Στρασβούργο (Dosse, 1993: 46-52, 74). Είναι γνωστό όμως ότι ο Φεβρ έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην οικονομία, ενώ ο Μπλοχ στον κοινωνικό προσανατολισμό του περιοδικού. Τελικά, οι προτιμήσεις τους συνδυάστηκαν: το πρώτο τεύχος των *Annales d'histoire économique et sociale* εμφανίστηκε στις 15 Ιανουαρίου 1929 και οι εκδότες του εξηγούσαν ότι η ίδρυσή του αποσκοπούσε στην κατάλυση των συνόρων, που χώριζαν τους ιστορικούς από τους θεράποντες των άλλων κοινωνικών επιστημών, και επίσης στην καλλιέργεια ενός γόνιμου κλίματος διανοητικών ανταλλαγών. Τις προθέσεις τους αποδείκνυε και η σύνθεση της συντακτικής επιτροπής, στην οποία,

πέρα από τους ιστορικούς της αρχαίας και νεότερης εποχής, συμμετείχαν ο κοινωνιολόγος Μωρίς Χαλμπάξ, ο οικονομολόγος Σαρλ Ριστ (Charles Rist, 1874-1955), ο γεωγράφος Αλμπέρ Ντεμανζόν (Albert Demangeon, 1872-1940) και ο πολιτικός επιστήμονας Αντρέ Ζήγκφριντ (André Siegfried, 1875-1959) –επίσης μαθητής του Βιντάλ (Burke, 1990: 21-22).

Φυσικά, δεν είναι τυχαίο ότι το νέο περιοδικό εμφανίστηκε το 1929, τη χρονιά της μεγάλης οικονομικής κρίσης, αλλά μερικούς μήνες πριν από τον δραματικό Οκτώβριο της Γουάλ Στριτ. Το λεγόμενο Κραχ υπήρξε η αιτία της επιτυχίας του, ιδίως στα πρώτα του βήματα. Η κατάρπωση της καπιταλιστικής οικονομίας, που επηρέασε τόσο την Αμερική όσο και την Ευρώπη, έθεσε σε αμφισβήτηση την ιδέα της διαρκούς προόδου της ανθρωπότητας στην πορεία της προς την κατάκτηση περισσότερων υλικών αγαθών. Η κρίση προκάλεσε μια σειρά νέων προβληματισμών σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Τα *Αινάλ*, τα *Χρονικά της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, βρήκαν πράγματι πρόσφορο έδαφος σε αυτήν τη συγκυρία. Οι κοινωνίες έστρεφαν το ενδιαφέρον τους από το πολιτικό στο οικονομικό πεδίο και αισθάνονταν την ανάγκη να γνωρίσουν με ποσοτικά δεδομένα τις οικονομικές αλλαγές ή ακόμη και την εξέλιξη των τιμών, ενώ η οικονομία βρισκόταν σταθερά, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, στο επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντος και των δημοσίων συζητήσεων. Στη βάση του ιστορικού λόγου που αναπτύχθηκε μέσω των *Αινάλ*, κεντρική θέση κατέχουν σύγχρονα προβλήματα, όπως η τραπεζική κρίση στη Γερμανία, στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης αλλά και στις ΗΠΑ, η αγροτική κολεκτιβοποίηση και το δημογραφικό ζήτημα στην ΕΣΣΔ, η παγκόσμια κρίση του σιταριού και η αγροτική δυσαρέσκεια στην αμερικανική Δύση. Ο Μπλοχ απέρριπτε την περιοριστική προοπτική της ιστορίας ως επιστήμης του παρελθόντος και αντιπρότεινε πως ο ιστορικός μπορεί να ξεκινά με αφετηρία το παρόν, προκειμένου να «ενώνει το νήμα του χρόνου με τις κοινωνίες του παρελθόντος». Η μελέτη του για την αγροτική ιστορία της Γαλλίας, το 1931, έγινε γνωστή για τη μεθοδολογική πρωτοτυπία της, που αναδείκνυε ως αφετηρία της ιστορικής προσέγγισης, τον γνωστό και ως προορισμό της, το άγνωστο –σαν να ήταν μια ανάγνωση της ιστορίας προς τα πίσω. Πρόκειται για την «αναδρομική μέθοδο» («retrogressive method»), την οποία εφάρμοσε μεν ο Μπλοχ, αλλά δεν την επινόησε ο ίδιος. Είναι γνωστό ότι είχε εφαρμοστεί, το 1897, από τον καθηγητή του Κέιμπριτζ, Φρέντερικ Μέτλαντ (Frederic William Maitland, 1850-1906), τον οποίο θαύμαζε ο Μπλοχ, αλλά ακόμη και ο Μέτλαντ μνημόνευε άλλους ως προγενέστερους εισηγητές της και εμπνευστές της (1897: v-vi): όπως τον Φρέντερικ Σίμπομ (Frederic Seebohm, 1833-1912), ιδίως στο πρώτο κεφάλαιο της οικονομικής ιστορίας του για ένα χωριό της Αγγλίας (1883:vii-xvi), τον καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας, Φυστέλ ντε Κουλάνζ (Fustel de Coulanges, 1830-1889) –δάσκαλο του πατέρα του Μπλοχ, Γκουστάβ Μπλοχ (Gustave Bloch, 1848-1923).

Αλλά ο Μπλοχ ανέδειξε με μεγαλύτερη έμφαση τη διάσταση του χρόνου στην ιστορία. Ο ερευνητής, όπως εξηγούσε, θα πρέπει να εξετάζει πρώτα το παρόν ή ό,τι μέχρι πρότινος ήταν παρόν, προκειμένου να κατανοεί το παρελθόν. Όπως και ο Μέτλαντ, ξεκινούσε τον σχολιασμό της μεθοδολογίας που ακολουθούσε σε αυτή τη μελέτη του, μνημονεύοντας τους άλλους ερευνητές που είχαν ασχοληθεί με το θέμα του πριν από αυτόν και τονίζοντας ότι η αξία του ενός ιστορικού έργου είναι μόνο προσωρινή. Η ιστορία βρίσκεται πάνω από όλες τις επιστήμες που μελετούν την αλλαγή των κοινωνιών, προσέθετε ο ίδιος, και «όταν έρθει η ώρα να ξεπεραστεί το έργο μου από μελέτες βαθύτερης προσέγγισης, θα νιώθω μεγάλη τιμή αν η αντιπαράθεση με τις δικές μου λανθασμένες εικασίες βοήθησε την ιστορία να μάθει την αλήθεια για τον εαυτό της». Σχεδίαζε μάλιστα να προβεί σε μια αναθεωρημένη δεύτερη έκδοση της μελέτης του μετά από είκοσι χρόνια, όπως αποκάλυπτε ο Φεβρ, που προλόγισε τη δεύτερη έκδοση μετά τον θάνατό του. Είχε στόχο δηλαδή να ξαναγράψει αυτή τη μελέτη του, γιατί γνώριζε ότι ο χρόνος δεν σταματά για τον ιστορικό και ήταν επίσης πεπεισμένος ότι κάθε αξιόλογο δείγμα ιστορικής γραφής είναι απαραίτητο να ξαναγράφεται μετά από είκοσι χρόνια. Διαφορετικά, ο συγγραφέας έχει αποτύχει στον στόχο του και δεν έχει καταφέρει να παρακινήσει άλλους να ελέγξουν τις βασικές θέσεις του και να βελτιώσουν τις τολμηρότερες υποθέσεις του, ώστε να τις καταστήσουν ακριβέ-

στερες. Εξάλλου, «όποιος πιστεύει ότι τα βιβλία είναι ‘οριστικά’ είναι το αντίθετο του ιστορικού», όπως τόνισε και ο Φεβρ στον πρόλόγό του (Bloch, 1966a: xvii, xx και xxiv- xxv).<sup>57</sup>

Τόσο ο Μπλοχ όσο και ο Φεβρ, υπερθεματίζοντας την αλληλένδετη σχέση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, στόχευαν σε μια ιστορία που θα είναι χρήσιμη για τον οικονομολόγο αλλά και για τους ιθύνοντες των σύγχρονων κοινωνιών, ώστε οι ιστορικοί θα παρουσιάζονται ως φορείς μιας κατεξοχήν αποτελεσματικής γνώσης και θα συνεργάζονται στη διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος ακόμη και με άνδρες της δημόσιας διοίκησης και του επιχειρηματικού κόσμου ή με όσους ειδικεύονται σε διάφορα οικονομικά και κοινωνικά θέματα. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τραπεζίτες και επενδυτές δημοσίευαν μελέτες και απόψεις τους στα *Αννάλ*, ενώ ο Φεβρ και ο Μπλοχ ζήτησαν τη συνεργασία ακόμη και διευθυντικών στελεχών της Διεθνούς Τράπεζας της Ζυρίχης, της Διεθνούς Τράπεζας Εμπορίου και Βιομηχανίας ή της Τράπεζας των Χωρών της Κεντρικής Ευρώπης καθώς και άλλων φορέων, όπως η Κοινωνία των Εθνών και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας. Κάποια στιγμή στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο Μπλοχ αναρωτιόταν αν θα ήταν εφικτό κάποια στιγμή οι ιστορικοί να εργάζονται σε γραφεία μελετών στις κυριότερες επιχειρήσεις ή και δίπλα στους επικεφαλής μιας στατιστικής υπηρεσίας. Οι συνεργασίες αυτές φανερώνουν μεταξύ άλλων ότι η μαρξιστική επίδραση στους ιθύνοντες ή γενικότερα τους συνεργάτες του περιοδικού και του συνολικότερου κινήματος των *Αννάλ* τονίστηκε πολύ περισσότερο από όσο θα έπρεπε. Κατά μια πειστική ερμηνεία, η ομάδα των *Αννάλ* τοποθετήθηκε ανάμεσα στην ιστορικοστική σχολή, την οποία απέρριπτε, και τον μαρξισμό, από τον οποίο αντλούσε την ιδέα «της σφαιρικής σύλληψη της πραγματικότητας». Αλλά στην ουσία πρότεινε έναν τρίτο δρόμο, κατασκεύασε ένα πρωτότυπο «παράδειγμα», και έτσι διεκδικούσε την ηγετική θέση στην ιστορία και την κοινωνική επιστήμη ή σωστότερα σε μία ιστοριογραφική επανάσταση, στο πλαίσιο της οποίας ο ιστορικός οφείλει «να ξαναγράψει την ιστορία με άξονα τα ερεθίσματα του παρόντος» και χωρίς να στερεί το έργο του από την επιστημονικότητά του (Dosse, 1993: 67-73).

Η δεύτερη και γνωστότερη μελέτη του Μπλοχ μετά την ίδρυση των *Αννάλ*, *Η φεουδαλική κοινωνία* (1939-1940), συμπυκνώνει τις μεθοδολογικές προτάσεις του, προσφέροντας μία ευρεία σύνθεση, που καλύπτει τέσσερις αιώνες ευρωπαϊκής ιστορίας (από το 900 μέχρι το 1300) και ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων (τη δουλεία και την ελευθερία, την αλληλεγγύη στο πλαίσιο της ίδιας γενιάς και γενικότερα τους δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων, τις υλικές συνθήκες και την οικονομική τονικότητα κ.ά.). Ο Μπλοχ δεν περιορίστηκε στην εξέταση της ιστορικής εξέλιξης της έγγειας προσόδου, της κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας μετά τον πόλεμο, αλλά μελέτησε το σύνολο της φεουδαλικής κοινωνίας και την «κουλτούρα του φεουδαλισμού». Ασχολήθηκε με την ιστορική ψυχολογία, με αυτό δηλαδή που ο ίδιος αποκαλούσε «τρόπους αισθημάτων και σκέψης», επίσης με τη μεσαιωνική αντίληψη του χρόνου ή, σωστότερα, την αδιαφορία των ανθρώπων του Μεσαίωνα για τον χρόνο, αλλά και με τη συλλογική μνήμη –θέμα που τον είχε συνεπάρει, όπως και τον κοινωνιολόγο και οπαδό του Ντυρκέμ, Μωρίς Χαλμπβάξ. Ειδικά σε αυτό το βιβλίο του η επιρροή του Ντυρκέμ είναι ιδιαίτερα έντονη, τόσο κατά την πραγμάτευση της συλλογικής συνείδησης και μνήμης όσο και στην ανάλυση της κοινωνικής συνοχής. Επίσης, οι απόψεις και το ενδιαφέρον του Ντυρκέμ για τη σύγκριση, την τυπολογία και την κοινωνική εξέλιξη είναι φανερό ότι επηρέασαν σημαντικά την τελευταία ενότητα του βιβλίου –που στην ελληνική μετάφρασή του (1987) έχει τίτλο «ο φεουδαλισμός ως κοινωνικός τύπος και η δράση του»– όπου ο Μπλοχ διατυπώνει το συμπέρασμα ότι ο φεουδαλισμός δεν είναι ένα μοναδικό φαινόμενο, αλλά μάλλον μια επαναλαμβανόμενη φάση της κοινωνικής εξέλιξης και επιχειρεί τη σύγκριση της μεσαιωνικής Δύσης με την Ιαπωνία. Οι μελέτες που έγραψε ο Μπλοχ την περίοδο του Μεσοπολέμου, «αποπνέουν την ιδιαίτερη διανοητική ατμόσφαιρα που χρωμάτιζε τις έντονες ημέρες της ομάδας του Στρασβούργου», αλλά κυρίως «αντανακλούν το πνεύμα του ιδρυτικού διδύμου των *Annales*», τις κοινές διαπιστώσεις και τους κοινούς στόχους τους στην εκστρατεία που οι ίδιοι ξεκίνησαν, με σκοπό «τον επαναπροσανατολισμό της ιστορίας και την

<sup>57</sup> Για μια σύντομη και περιεκτική περιγραφή αυτής της μελέτης του Μπλοχ, βλ. στην εισαγωγή του Γαγανάκη, Bloch, 1994: 15-17.

ευρύτερη δυνατή σύγκλιση των ανθρωπιστικών επιστημών» (Burke, 1990: 23-25· Bloch, 1987· Bloch, 1994: 17-18).

Σταδιακά το περιοδικό κατέστη το κέντρο της νέας ιστορικής «σχολής». Δικαιολογημένα, η ανανέωση του ιστορικού λόγου μέσω της εγκατάλειψης της πολιτικής ιστορίας προς όφελος της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας προβάλλεται ως η σπουδαιότερη επιτυχία της «σχολής» στην πρώτη φάση της εξέλιξής της –δηλαδή μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην επιτυχία αυτή συνέβαλαν μάλιστα δύο άνδρες που δεν ήταν ιστορικοί. Ο πρώτος ήταν ο Ανρύ Ωζέρ (Henri Hauser, 1866-1946), που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πέτυχε την ίδρυση, το 1927, της πρώτης έδρας Οικονομικής Ιστορίας στη Σορβόνη και στην οποία τον διαδέχθηκε το 1936 ο Μπλοχ. Ο δεύτερος ήταν ο κοινωνιολόγος και στις αρχές του αιώνα κατήγορος της παραδοσιακής ιστορίας, Φρανσουά Σιμιάν, του οποίου τη θεωρία για τη «συνεχή φαινομενοσκόπηση» (δηλαδή την παρατήρηση του ίδιου φαινομένου μέσα στον χρόνο) υιοθέτησαν τα *Αννάλ*, ανοίγοντας έτσι τις πύλες τους στα ερευνητικά πεδία της στατιστικής και της μελέτης των τιμών. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι το 1936, που ο Μπλοχ έφτασε στη Σορβόνη, ίδρυσε μαζί με τον Χαλμπιάξ το Ινστιτούτο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος του ιστορικού από το πολιτικό στο οικονομικό είναι η διεύρυνση των εξεταζομένων πηγών. Για παράδειγμα, στη μελέτη του για τη γαλλική αγροτική ιστορία ο Μπλοχ δεν περιορίστηκε στην εξέταση των τίτλων ιδιοκτησιών, αλλά άντλησε το υλικό του από μελέτες του δικαίου, γεωγραφίας, αγροτικής οικονομίας, γλωσσολογίας, αρχαιολογίας και δημογραφίας, προκειμένου να παρουσιάσει σε διαχρονική κλίμακα τη δυναμική αλληλοσύνδεση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη γη, εξετάζοντας παράλληλα ακόμη και την εξέλιξη των εργαλείων της αγροτικής εργασίας, τη σύσταση των εδαφών και τις μεταβολές της παραγωγής αλλά και τους οικογενειακούς δεσμούς ή τη χρήση του νομίσματος. Επομένως, στην ιστορία του αξιοποίησε τόσο την οικονομία όσο και τη γεωγραφία ή γεωιστορία, αλλά και την ιστορική ψυχολογία και γενικότερα τις κοινωνικές επιστήμες. Με άλλα λόγια, υπέβαλε διαρκώς ερωτήματα στις πηγές όλων των ειδών, αναδεικνύοντας την «ιστορία-πρόβλημα» στη θέση της «ιστορίας-αφήγησης» των Λανγκλουά και Σενιομπός (Dosse, 1993: 73-98). Αυτή ήταν μία πρόσθετη καινοτομία της σχολής των *Αννάλ*, που οδήγησε στη «σύνδεση της ιστορικής γραφής με τη μονιμότητα, με τη μακρά διάρκεια», και, εν τέλει, στην «κατάδειξη των μετασχηματισμών της φύσης κατά την ιστορική τους πορεία» (Dosse, 1993: 83).

Εξαιρετικά σημαντικός είναι επίσης ο προσανατολισμός της «σχολής» των *Αννάλ* προς τη συγκριτική ιστορία, ενώ η κορυφαία ίσως πρότασή της συνδέεται με την «ιστορία των νοοτροπιών». Η νοοτροπία, έννοια που δανείστηκαν ο Φεβρ και ο Μπλοχ από τον Λυσιέν Λεβύ-Μπρύλ (Lucien Lévy-Bryhl, 1857-1939) και τη μελέτη του *La mentalité primitive*, 1922, «δεν θα μπορούσε να αναχθεί σε έναν αυστηρό ορισμό [αλλά] απαιτεί την εξέταση των πολλαπλών χρήσεών της», όπως διαβάζουμε στο αντίστοιχο λήμμα του λεξικού των Οφφενστάτ, Ντυφώ και Μαζουρέλ. Ωστόσο, η ιστορία των νοοτροπιών γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και «σημάδεψε [...] μια πραγματική διαστολή της περιοχής των ιστορικών μέσω της μελέτης νέων, μέχρι τότε παραμελημένων, ιστορικών αντικειμένων, όπως ο φόβος, ο θάνατος, το σώμα, η αιδώς, η σεξουαλικότητα, οι συγγενικές σχέσεις, το ασυνείδητο, οι συλλογικές πεποιθήσεις και τελετουργίες». Επιπλέον, «αποδίδοντας μεγαλύτερη αξία στα συλλογικά φαινόμενα απ' ό,τι στα άτομα, ήρθε σε αντίθεση με την παραδοσιακή ιστορία των ιδεών», ενώ δίνοντας έμφαση στη συλλογική ψυχολογία, «ανιχνεύοντας ακατάπαυστα τις νοητικές συνήθειες, το συλλογικό ασυνείδητο και την αυθόρμητη ομιλία» και αποσκοπώντας στην «ανασύσταση των συμπεριφορών, των εκφράσεων, των σιωπών που μεταφράζουν τις αντιλήψεις του κόσμου και τις συλλογικές ευαισθησίες», αναδεικνυόταν σε «μια ιστορία σε “τρίτο επίπεδο” που μελετούσε τις αντιστοιχίες του “νοητικού” με το κοινωνικό και το οικονομικό» (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 140-142).

Στο μεταξύ, το περιοδικό αποτελούσε το βασικό όργανο των νέων προτεινόμενων αντιλήψεων και οι βιβλιοκρισίες του καθίσταντο διάυλος περαιτέρω ενίσχυσης του διεπιστημονικού διάλογου. Αλλά οι δύο διευθυντές του κατάλαβαν γρήγορα ότι η οριστική ανατροπή του κυρίαρχου τρόπου γραφής και η ιστοριογρα-



φική επανάσταση που οραματίζονταν, ήταν αδύνατο να επιτευχθούν, εάν δεν άλλαζαν ριζικά τα κριτήρια για την πρόσληψη των διδασκόντων της ιστορίας στην ανώτερη βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης. Το 1932, ο Φεβρ και ο Μπλοχ συνυπέγραψαν μαζί με άλλους συνεργάτες των *Αννάλ* μια επιστολή διαμαρτυρίας κατά του καθιερωμένου τρόπου εξετάσεων των υποψηφίων. Δύο χρόνια αργότερα ο Φεβρ έθεσε και πάλι ανοικτά το ζήτημα της αναγκαίας αλλαγής των κανονισμών και της πρακτικής αυτού του διαγωνισμού, ενώ το 1937 συνέταξε μαζί με τον Μπλοχ ένα νέο κατηγορητήριο. Αλλά σε αυτήν την προσπάθειά τους απέτυχαν. Κανείς δεν τους υποστήριξε, γεγονός που αποδεικνύει πόσο ισχυρά ήταν ακόμη τα ερείσματα των εκπροσώπων της παλιάς ιστορίας στο σχολικό και το πανεπιστημιακό κατεστημένο. Ως αποτέλεσμα, επέλεξαν να μετατρέψουν αυτήν την αποτυχία τους σε «παράγοντα κινητοποίησης, καλλιεργώντας για τον εαυτό τους την εικόνα του παρία, του απόκληρου των πανεπιστημίων» και πετυχαίνοντας έτσι ευκολότερα «τη συσπείρωση των κοινωνικών επιστημών γύρω από τους ιστορικούς χωρίς το φόβο της απορρόφησης ή της διεύθυνσης από έναν πανίσχυρο γείτονα» (Dosse, 1993: 78-9). Την ίδια περίοδο η διεθνής αλλά και παγκόσμια επιρροή της «σχολής» αυξανόταν. Το γεγονός ότι ο Φεβρ απέκτησε, το 1933, την έδρα του στο Κολέγιο της Γαλλίας και ο διορισμός στη θέση του προέδρου της εκδοτικής επιτροπής της πολύτομης και διεπιστημονικής *Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας* που ξεκίνησε το 1935, όπως και η μετακίνηση του Μπλοχ, το 1936, στη Σορβόννη μπορούν να θεωρηθούν αποδείξεις της επιτυχίας του κινήματος των *Αννάλ*. Το 1939, ο Φεβρ αναφερόταν με υπερηφάνεια στην ομάδα των υποστηρικτών του «πνεύματος των *Αννάλ*», ενώ ο Μπλοχ, που συχνά συγκαταλεγόταν στους προσκεκλημένους ομιλητές γνωστών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και ερευνητικών ινστιτούτων, συνέβαλε με ένα κείμενό του στον πρώτο τόμο της *Οικονομικής Ιστορίας του Κέμπριτζ* (Bloch, 1966β: 235-290). Η εκτέλεσή του από τους Γερμανούς στις 16 Ιουνίου 1944 προκάλεσε διεθνή συγκίνηση.

## 7.2 Η μεταπολεμική περίοδος: Από την εποχή του Μπροντέλ στην τρίτη γενιά

Μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Φεβρ βρέθηκε σε θέση ισχύος: ορίστηκε εκπρόσωπος της Γαλλίας στην Ουνέσκο, συμμετείχε με την προετοιμασία της εξάτομης *Επιστημονικής και Πολιτιστικής Ιστορίας της Ανθρωπότητας* (Scientific and Cultural History of Mankind) (Petitjean, 2006) και προσκλήθηκε να συμβάλει στην αναδιοργάνωση της *École Pratique des Hautes Études* (Burke, 1990: 31). Την ίδια εποχή, όμως, μεταβλήθηκε και ο ευρύτερος προσανατολισμός του περιοδικού, που μετονομάστηκε σε *Annales. Economies, Societes, Civilisations*. Η απουσία του όρου *ιστορία* από τον νέο τίτλο φανερώνει την επιθυμία για τη στενότερη συνεργασία με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και μπορεί να θεωρηθεί συνέπεια των ευρύτερων μεταπολεμικών εξελίξεων. «Τα *Annales* αλλάζουν, γιατί όλα αλλάζουν γύρω τους», εξηγούσε στον πρώτο μεταπολεμικό τόμο, το 1946, ο Φεβρ: «οι άνθρωποι, τα πράγματα – με μια λέξη ο κόσμος», διότι «ο κόσμος του χθες τελείωσε ... χάθηκε για πάντα» (Dosse, 1993: 108).

Όπως είχε συμβεί το 1918, η ανάγκη της ευρύτερης ανασυγκρότησης του μεταπολεμικού κόσμου και ο πολιτικός ανταγωνισμός με έναν εχθρό, αυτήν τη φορά τη Σοβιετική Ένωση, ενθάρρυναν την ανάληψη νέων πρωτοβουλιών, που τώρα στηρίχθηκαν στη χρηματοδότηση του Ιδρύματος Rockefeller, η οποία εξασφαλίστηκε χάρη στις διασυνδέσεις του Σαρλ Μοραζέ (Charles Morazé, 1913-2003), γραμματέα της Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών Ερευνών, μέλους της συντακτικής επιτροπής των *Αννάλ* αλλά και ιδρυτή του Συνδέσμου φίλων των *Αννάλ* (1947) – που μετατράπηκε αργότερα σε Σύνδεσμο Μαρκ Μπλοχ. Όλα έδειχναν ότι οι κρατούσες συνθήκες απαιτούσαν την ταχύτατη ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών. Οι θεράποντες τους ήδη συνέδραμαν τους κρατικούς προγραμματισμούς ανασυγκρότησης, και στα τέλη της δεκαετίας του 1950 απέκτησαν τη θεσμική αναγνώρισή τους σε πολλά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (Dosse, 1993: 107-117, 133· Roberts, 2004: 83). Αλλά εξίσου φανερό ήταν και το γεγονός ότι η ιστορία, όπως και ο ιστορικός λόγος των *Αννάλ*, δέχονταν όλο και περισσότερες πιέσεις από τις κοινωνικές επιστήμες. Στο αρχικό στάδιο, ο απειλητι-

κότερος εχθρός ήταν η κοινωνιολογία και οι συνεχιστές του Ντυρκέμ, ένας εκ των οποίων, ο Ζωρζ Γκυρβίτς (Georges Gurvitch, 1894-1965), ίδρυσε στο γαλλόφωνο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, όπου είχε καταφύγει κατά τη διάρκεια του πολέμου, την Ελεύθερη Σχολή Ανωτάτων Σπουδών, και μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, το Κέντρο Κοινωνιολογικών Μελετών. Πραγματοποίησε έτσι ένα παλιό όνειρο των κοινωνιολόγων, θέτοντας στόχους παρόμοιους με αυτούς των *Αννάλ*: τη συσπείρωση δηλαδή των κοινωνικών επιστημών, αλλά στην περίπτωση αυτή υπό την «ηγεσία» της κοινωνιολογίας. Το 1945, ιδρύθηκε επίσης το Γαλλικό Ίδρυμα Δημοσκοπήσεων, ενώ η Ουνέσκο αύξησε εντυπωσιακά τις πρωτοβουλίες της, στις οποίες εγγράφονται η σύσταση των Διεθνών Ενώσεων Συγκριτικής Κοινωνιολογίας και Δικαίου και της Γαλλικής Ένωσης Πολιτικής Επιστήμης (1949). Αξιοσημείωτη όμως είναι η ίδρυση, το 1948, ενός νέου κέντρου διεπιστημονικής έρευνας, του Έκτου Τμήματος της *École Pratique des Hautes Études*, με διευθυντή τον Φεβρ και επικεφαλής του ιστορικού τμήματός του τον ευνοούμενό του, Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel, 1902-1987), ο οποίος τον διαδέχθηκε τόσο στη διεύθυνση των *Αννάλ* όσο και στην έδρα της Νεότερης Ιστορίας στο Κολέγιο της Γαλλίας.

Ο Μπροντέλ είναι ο συγγραφέας της τρίτομης *Μεσογείου* (μιας μελέτης περίπου 1.500 σελίδων), την οποία πολλοί ιστορικοί της γενιάς του αλλά και της επόμενης γενιάς τοποθετούσαν ανάμεσα στα σημαντικότερα βιβλία του δεύτερου μισού του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Αλλά δεν θα συμφωνούσαν μαζί τους οι μεταγενέστεροι ιστορικοί, όπως σχολίαζε ο Ρουτζέρο Ρομάνο (Ruggiero Romano, 1923-2003), ο ιστορικός που ανέλαβε, το 1955, τη βιβλιοκριτική της *Μεσογείου*, με αφορμή την ιταλική μετάφραση τότε της πρώτης έκδοσής της και ο οποίος έκτοτε μελέτησε, όσο λίγοι συνάδελφοί του, το έργο των ιστορικών των *Αννάλ* και κυρίως του Μπροντέλ. Αν δηλαδή ένας ιστορικός μελετούσε αυτό το βιβλίο την τελευταία δεκαετία του 20<sup>ου</sup> αιώνα, θα έβρισκε, όπως υπέθετε ο Ρομάνο, «μερικά από τα όσα γράφονται σε αυτό [...] κοινότοπα». Πράγματι, τώρα είναι «κοινότοπα», αλλά αυτό οφείλεται στον Μπροντέλ. Δεν θα πρέπει δηλαδή να λησμονεί ο σύγχρονος αναγνώστης ότι ο Μπροντέλ έγραψε και ξαναέγραψε το έργο του αρκετές φορές από το 1939 μέχρι το 1944, σε μια εποχή δηλαδή που αυτά που έγραφε, δεν ήταν καθόλου «κοινότοπα». Γι' αυτό, λοιπόν, ο Ρομάνο τον συμβούλευε να φανταστεί τον Μπροντέλ να λαμβάνει τον λόγο, το 1949, και να διακηρύττει στους τότε ιστορικούς: «όχι, κύριοι, αντίθετα από όσα πιστεύετε όλοι σας εδώ και περισσότερο από δύο αιώνες, η Μεσόγειος δεν πέθανε στις αρχές του 16<sup>ου</sup> αιώνα» (Romano, 2004: 62). Η *Μεσόγειος* ήταν η διδακτορική διατριβή του Μπροντέλ, την οποία ολοκλήρωσε, όπως εξηγούσε ο ίδιος, «στο τέλος της πρώτης λαμπερής νιότης των *Annales* του Marc Bloch και του Lycien Febvre» (Braudel, 2005: 16). Σύμφωνα με το «πλάνο» της εργασίας του, που τα επόμενα χρόνια προκάλεσε μεγάλη εντύπωση, το βιβλίο διαιρείται σε τρία τμήματα, παρακολουθώντας την κίνηση ισάριθμων «ομάδων στοιχείων». Το πρώτο εστιάζεται στο περιβάλλον, «το οποίο θέτει το ζήτημα μιας ιστορίας σχεδόν ακίνητης, συχνά αποτελούμενης από επίμονες επαναλήψεις και κύκλους που τελειώνουν και ξαναρχίζουν σχεδόν ακατάπαυστα», συνιστώντας έναν τρόπον τινά τύπο «δομικής» ιστορίας. Στο δεύτερο, παρουσιάζεται «η ιστορία των κοινωνικών ομάδων, των πολιτισμών και των οικονομιών» και ο Μπροντέλ, που δείχνει ότι γνωρίζει όλες τις τεχνικές που πρέπει να χρησιμοποιεί ένας ιστορικός της οικονομίας, αναδεικνύει τώρα μια ιστορία «που κινείται με αργούς αλλά και πιο ζωηρούς ρυθμούς». Εδώ, αναδύεται μια ιστορία «περιοδική» –όρος που σε αυτή τη χρήση δεν έχει σχέση με την οικονομική ορολογία, όπως ισχυριζόταν ο ίδιος ο Μπροντέλ. Τέλος, ακολουθεί «η ιστορία των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων», μια ιστορία συμβάντων δηλαδή που «παρακολουθεί τις πλέον σύντομες, γοργές και νευρικές ταλαντεύσεις» (Romano, 2004: 52-54). Έτσι, στη *Μεσόγειο* αναδύονται τρεις διαφορετικοί ιστορικοί χρόνοι: ένας στατικός, γεωλογικός χρόνος, η μακρά διάρκεια των κοινωνικών θεσμών που τόσο πολύ απασχόλησε τον Μπροντέλ και, τέλος, ο σύντομος χρόνος, δηλαδή ο χρόνος των συμβάντων. Από την άποψη αυτή ο Μπροντέλ προχώρησε περισσότερο τόσο από τον δάσκαλό του, τον Φεβρ, όσο και από τον Μπλοχ (Iggers, 1991: 84-85), προσφέροντας μια συνθετική μελέτη, που φυσικά δεν είναι «τέλεια», γιατί δεν υπάρχει τέλεια μελέτη, αλλά είναι μια «μεταβατική» προσέγγιση (αφού μπορεί να βελτιωθεί), που εγκαινιάζει μια καινούργια ή σωστότερα μια «άλλη» ιστορία, η οποία παράγεται από τη διασταύρωση στοιχείων, καταστάσεων και ιδεών (Romano, 2004: 63-64).

Ως συνεχιστής του Φεβρ στο επιστημονικό πρόγραμμα των *Αννάλ*, ο Μπροντέλ εξακολούθησε να υ-περασπίζεται την ηγετική θέση της ιστορίας μεταξύ των κοινωνικών επιστημών, την επανάσταση των οποίων θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική. Συχνά χαρακτήριζε τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες «ιμπεριαλιστικές», αλλά, κατά τη γνώμη του, η ιστορία δεν είχε λόγους να φοβάται την αντιπαράθεσή της μαζί τους. Την πρώτη πενταετία της δεκαετίας του 1950, ως πρόεδρος της επιτροπής εξετάσεων για την πρόσληψη διδασκόντων ιστορίας, συνέχισε το έργο στο οποίο είχαν αποτύχει, πριν από τον πόλεμο, ο Μπλοχ και ο Φεβρ, επαναφέροντας στο προσκήνιο τα κριτήρια, που είχαν προτείνει οι ιδρυτές των *Αννάλ*. Ειδικά μετά τον θάνατο του Φεβρ, το 1956, αναδείχτηκε στην ηγετική φυσιογνωμία του περιοδικού και του γενικότερου κινήματος, αν και οι απόψεις του διέφεραν καταφανώς από εκείνες του προκατόχου του: ακόμη και η ιστορία των δομών που ήταν τόσο προσφιλής στον Μπροντέλ, ήταν μια έννοια την οποία αντιπαθούσε ο Φεβρ. Επωφελούμενος όμως από την αύξηση των πιστώσεων τη δεδομένη εποχή και χάρη στο «επιχειρηματικό πνεύμα» του, ο Μπροντέλ βοήθησε στην ανάπτυξη του Έκτου Τμήματος αλλά και στην πρόοδο της δεύτερης γενιάς των *Αννάλ*. Μετά την επιστροφή του από το ταξίδι του στις ΗΠΑ, εισηγήθηκε την οργάνωση ενός ερευνητικού προγράμματος για την μελέτη πολιτισμικών περιοχών (*area studies*), που πραγματοποιήθηκε για μια διετία με γενναία χρηματοδότηση. Το 1959, εξασφάλισε για τον ιστορικό τομέα του Έκτου Τμήματος κονδύλια από τον προϋπολογισμό του επόμενου έτους για την ίδρυση εξήντα θέσεων βοηθών (Dosse, 1993: 135-8). Στους άμεσους στόχους του για την προετοιμασία της τρίτης γενιάς περιλάμβανε τη συνεργασία με νεαρούς ιστορικούς, όπως ο Ζακ Λε Γκοφ (Jacques Le Goff, 1924-2014), ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους αργότερα της «Νέας Ιστορίας», και ο Μαρκ Φερρό. Όσο περνούσε ο χρόνος, οι ιστορικοί που συνεργάζονταν με τα *Αννάλ* αναλάμβαναν, πέρα από τις πανεπιστημιακές αρμοδιότητές τους, την ευθύνη των εκδόσεων διαφόρων εκδοτικών οίκων, συμμετείχαν σε ερευνητικά προγράμματα, ενώ κάποια μέλη της έφτασαν σε υψηλές θέσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης, συνδράμοντας έτσι στην παγκόσμια φήμη των *Αννάλ* και την αναγνώρισή τους ως μοντέλο επιστημονικής ιστορίας από τους ιστορικούς ολόκληρου του κόσμου (Middell, 2003: 112).

Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε εδώ ότι όλες οι εξελίξεις γύρω από το «κίνημα των *Αννάλ*» δεν αφορούν αποκλειστικά το περιοδικό και επίσης ότι με τον όρο «σχολή των *Αννάλ*» δεν περιγράφεται σε καμία φάση της εξέλιξής της μια απολύτως ομοιογενής ομάδα ως προς τις ιδέες των μελών της. Ήδη εξηγήσαμε ότι τέτοιοι όροι είναι ασαφείς. Εξάλλου, όπως και οι ιδρυτές του περιοδικού διαφωνούσαν σε αρκετά σημεία, μπορεί να υποθεθεί ότι και κάθε επιστήμονας της δεύτερης γενιάς «είχε μια δική του θεώρηση της ιστορίας, καθένας πάσχιζε να περάσει ένα μήνυμα και καθένας είχε συχνά άπιστους μαθητές». Ωστόσο, ιδίως μετά το 1950, το σημαντικότερο επίτευγμα της «σχολής» ήταν το γεγονός «ότι έμμεσα ανάγκασε όλα όσα παρέμεναν εκτός του πεδίου επιρροής της [...] να ανανεώσουν τις μεθόδους τους, να επαναπροσδιορίσουν τις αρχές και τους στόχους τους, να προσαρμοστούν στην επιστημονική συγκυρία, πράγμα που υπήρξε πολύ επωφελές για ορισμένους κλάδους» (Thuillier & Tulard, 1993: 60-61). Σε αυτούς τους κλάδους συγκαταλέγεται, για παράδειγμα, η ιστορία των διεθνών σχέσεων, που συνδυάζει τη μελέτη των διπλωματικών σχέσεων με την εμβάθυνση στις «βαθύτερες δυνάμεις της ιστορίας», τόσο τις υλικές όσο και τις πνευματικές, καθώς επίσης στους εθνικούς χαρακτήρες και τις συλλογικές νοοτροπίες, ενώ «ιδρυτής-πατέρας» της θεωρείται ο Πιέρ Ρενουβέν (Pierre Renouvin, 1893-1974). «Οι νέες τάσεις της ιστορικής έρευνας, που τόνισαν τη μελέτη της υλικής ή πνευματικής ζωής των ανθρώπινων κοινωνιών», εξηγήσε ο Ρενουβέν στην εισαγωγή της οκτάτομης συλλογικής *Ιστορίας των Διεθνών Σχέσεων* (1953-1958), «υπέδειξαν στον τομέα των διεθνών σχέσεων έναν εντελώς διαφορετικό προσανατολισμό». Με αυτήν την οπτική στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται «η ιστορία των σχέσεων ανάμεσα στους λαούς» και όχι «οι σχέσεις ανάμεσα στις κυβερνήσεις»: ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται τα εθνικά αισθήματα και γίνονται αντιληπτά τα εθνικά συμφέροντα, το πώς εξασφαλίζεται η ηθική συνοχή ενός λαού, πώς διαμορφώνεται η εικόνα του για τους γείτονες του και η συμπεριφορά του στην ιδέα ενός πολέμου ή στην προοπτική της δημιουργίας μιας «διεθνούς κοινωνίας». Η έμφαση που έδινε ο Ρενουβέν στις «βαθύτερες δυνάμεις», επηρέασε τη διδακτορική διατριβή, το 1962, του Ρενέ Ρεμόν (René Rémond, 1918-2007) για την ιστορία της γαλλικής κοινής γνώμης, η οποία εγκαινίασε τις έρευνες γύ-

ρω από αυτό το θέμα (Noiriel, 2005: 87-95, 100-101). Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 παρατηρείται επίσης η εντυπωσιακή ανάπτυξη της ποσοτικής και σειραϊκής ιστορίας, που επίσης επωφελήθηκαν από τον πολλαπλασιασμό των νέων θέσεων στα πανεπιστήμια της εποχής. Οι στατιστικές μέθοδοι, που είχαν προκαλέσει μεγάλο ενδιαφέρον αλλά και πολλές συζητήσεις από τις αρχές του αιώνα, καθώς επίσης και η ανάλυση της «μακράς διάρκειας», επιβλήθηκαν με επικεφαλής αφενός τον Φερνάν Μπροντέλ, αφετέρου τον Ερνέστ Λαμπρούς (Ernest Labrousse, 1895-1988), ο οποίος διαδέχθηκε στην έδρα της Σορβόνης τον εκλιπόντα Μαρκ Μπλοχ, αλλά και τον Λυσιέν Φεβρ στη θέση του διευθυντή ερευνών του Έκτου Τμήματος της Σχολής Ανωτέρων Σπουδών του Παρισιού.

Γύρω από τον διαπρεπή καθηγητή Λαμπρούς συγκεντρώθηκαν νεαροί φοιτητές, των οποίων οι διδακτορικές διατριβές καταδείκνυαν την επιρροή των νέων αντιλήψεων σε όλους τους ερευνητικούς τομείς και συνέδραμαν στη μετατροπή της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας σε ηγεμονικό ρεύμα της γαλλικής ιστοριογραφίας (Burke, 1990: 32-53· Dosse, 1993: 117-65). Βέβαια, για την καλή φήμη του στη νέα γενιά είχε εργαστεί μεθοδικά ο ίδιος. Για τον σκοπό αυτό εκπόνησε, το 1944, τη δεύτερη διδακτορική διατριβή του στη Φιλοσοφική Σχολή με θέμα την κρίση της γαλλικής οικονομίας στο τέλος του παλαιού καθεστώτος και τις αρχές της Επανάστασης (η πρώτη του διατριβή είχε υποστηριχθεί το 1932 στη Νομική Σχολή). Αυτό που έχει μεγάλο ενδιαφέρον είναι ότι στην εισαγωγή αυτής της διατριβής του ο Λαμπρούς έδωσε έμφαση στην εξήγηση των οικονομικών εννοιών που χρησιμοποιούσε, και οι οποίες ήταν ξένες και άγνωστες στους ιστορικούς. Επιδίωξε δηλαδή τη δημιουργία ενός συμβατού κώδικα επικοινωνίας μεταξύ της οικονομίας και της ιστορίας, ερμηνεύοντας όρους και έννοιες, όπως εποχικές ή ετήσιες διακυμάνσεις, δεκαετής κύκλος, κίνηση μακράς διάρκειας, σύντομος χρόνος, ύφεση, δομή και συγκυρία. Έτσι, βοήθησε τους ιστορικούς να ενσωματώσουν οργανικά στο λεξιλόγιό τους αυτές τις έννοιες και τους παρακίνησε να στραφούν στη μελέτη των οικονομικών συνθηκών. Ο δεύτερος λόγος, που εξηγεί τη μεγάλη επιρροή της δεύτερης διατριβής του, συνδέεται με την πρωτοτυπία των εξηγήσεων που πρότεινε, για το θέμα που ανέκαθεν απασχολούσε τους Γάλλους ιστορικούς: τα αίτια της Επανάστασης. Ο Λαμπρούς υποστήριξε ότι το 1789 ξέσπασε μια επανάσταση εξαθλιωμένων. Επισήμανε ότι αποφασιστικό ρόλο στα επαναστατικά γεγονότα έπαιξε η οικονομική κρίση που είχε επιδεινωθεί από μια κακή σοδειά: διότι οδήγησε στην άνοδο των τιμών των προϊόντων αρτοποιίας, προκαλώντας πείνα στις λαϊκές μάζες. Υιοθετώντας την άποψη ότι η κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών όψεων της Επανάστασης είναι δυνατή μόνο σε συνάρτηση με τις οικονομικές τους αιτίες, στηρίχθηκε σε νέα εργαλεία ανάλυσης. Η έρευνά του βασίστηκε στη μελέτη των στατιστικών δεδομένων του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Δημιούργησε εθνικές αριθμητικές σειρές, για να παρακολουθήσει την εξέλιξη των τιμών, των αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων και του εμπορίου και για να ελέγξει την αξιοπιστία των πηγών του, παρουσίασε τον «νόμο των αντισταθμιστικών σφαλμάτων» και των ελέγχων συμφωνίας της στατιστικής. Μετά από τη δεκαετία του 1950, ο Λαμπρούς στράφηκε από την οικονομική στην κοινωνική ιστορία –δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ενδιαφέρθηκε για μια οικονομική ιστορία της κοινωνίας. Ο «μηχανισμός» που υπερασπίστηκε στην ιστορία του –και ο οποίος συνέπιπτε με τον αποδεκτό μηχανισμό των *Αννάλ*– απαρτίζεται από τρία επίπεδα: ξεκινά πάντοτε από κάτω, από την οικονομική υποδομή, και ολοκληρώνεται προς τα πάνω, στις υπερδομές, τις νοοτροπίες και κουλτούρες, καταλήγοντας σε μια αντίληψη για την ιστορία με όρους δομής και συγκυρίας. Πράγματι, η αντίληψη του Λαμπρούς για την ιστορία ταιριάζει άριστα με τον μεταπολεμικό υπότιτλο του περιοδικού – «οικονομίες, κοινωνίες, πολιτισμοί» (Noiriel, 2005: 112-115).

Αλλά παρά το γεγονός ότι ο Λαμπρούς διέδωσε τον όρο *μακρά διάρκεια*, ήταν ο Φερνάν Μπροντέλ που προσέφερε την αναλυτικότερη εξήγησή του. Σε ένα άρθρο του στα *Αννάλ* το 1958 τοποθετούσε τη μακρά διάρκεια της ιστορίας στον αιωνόβιο χρόνο, προσδίδοντάς της δομική προοπτική. Υποστήριζε δηλαδή ότι υπάρχουν υπολανθάνουσες δυνάμεις (οι δομές), που καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις σκέψεις και τις πράξεις των ανθρώπων, ακόμη και αν αυτοί δεν το συνειδητοποιούν. Υπεραμνόνταν την ιδέα ότι αυτό το διαχρονικό ασυνείδητο της κοινωνίας αποτελεί την ιστορία της, είναι δηλαδή το θαμμένο παρελθόν της, το οποίο ο ιστορικός οφείλει να προσεγγίσει και να κατανοήσει. Έτσι, ο Μπροντέλ άνοιξε το δρόμο για την ποσοτική

ιστορία των δεκαετιών του 1960 και 1970 και, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε αποκλειστικά ποσοτικές μεθόδους (Iggers, 1999: 83-85), σε αυτήν την ιδέα του για τη μακρά διάρκεια αναπτύχθηκε η λεγόμενη «σειραϊκή ιστορία» (Braudel, 1987, σ. 15-64· Noiriél, 2005: 117-119). Όπως μας εξηγεί ο Φρανσουά Φυρέ (François Furet, 1927-1997), η στοιχειώδης φιλοδοξία της ποσοτικής ιστορίας είναι «να συγκροτήσει το ιστορικό γεγονός σε χρονικές σειρές ομογενών και παραβλητών εννοτήτων, και μ' τρόπο να μπορέσει να μετρήσει την εξέλιξή τους με δοσμένες διακοπές χρόνου, ετήσιες κατά κανόνα». Αυτή είναι η βάση της σειραϊκής ιστορίας, η οποία προσφέρει «ακριβείς μεθόδους για τη μέτρηση της μεταβολής». Με απλούστερα λόγια, η ποσοτική και η σειραϊκή ιστορία που, παρά τις διαφορές τους, είναι αλληλένδετες, «αντικαθιστούν το γεγονός με τη σειρά, κατασκευάζοντας τα ιστορικά δεδομένα με τη βοήθεια μιας ανάλυσης βασισμένης στη θεωρία των πιθανοτήτων». Ποιες είναι οι πηγές, όμως, της ποσοτικής και της σειραϊκής ιστορίας; Πρόκειται για ένα τεράστιο σύνολο ανεκμετάλλευτων στοιχείων, που ήρθαν στην επιφάνεια, όταν οι ερευνητές εκδήλωσαν ενδιαφέρον για αυτές ή επιχείρησαν τη διαφορετική ανάγνωσή τους. Από τη δεκαετία του 1960, για παράδειγμα, τα παραγκωνισμένα έως τότε κατάστιχα των εκκλησιών, στήριζαν μελέτες για την προ-βιομηχανική κοινωνία. Ομοίως, τα δημογραφικά δεδομένα, όταν εξετάστηκαν με σημείο αναφοράς την εξέλιξη των μεθόδων αντισύλληψης, φώτισαν ζητήματα νοοτροπίας ή θρησκευτικής πρακτικής. Εξάλλου, «πόσες και πόσες άγραφες μαρτυρίες δεν περιμένουν τη συστηματική καταγραφή και περιγραφή τους»; Ο Φυρέ μας προσφέρει μερικά παραδείγματα: «ο αγροτικός χώρος διαμονής, η διάταξη των καλλιεργήσιμων χωραφιών, η θρησκευτική ή η κοσμική εικονογραφία» καθώς και «έναν ατελείωτο κατάλογο όλων των στοιχείων του πολιτισμού, που η λεπτομερής καταγραφή και περιγραφή τους θα επέτρεπε τη συγκρότηση νέων χρονολογικών σειρών και θα έθετε στη διάθεση του ιστορικού ένα πρωτοφανές υλικό» (Furet, 1981: 70-76).

Μια χαρακτηριστική μελέτη σειραϊκής ιστορίας είναι η μελέτη του κλίματος από το έτος 1000, την οποία δημοσίευσε το 1967 ο Εμμανυέλ Λε Ρουά Λαντυρί (Emmanuel Le Roy Ladurie, 1929-), ένας εκπρόσωπος της τρίτης γενιάς των *Αννάλ*. Χάρη στην πρόοδο της χημείας (συγκεκριμένα, τη μελέτη του ισότοπου του οξυγόνου 18) ήταν πλέον εφικτή η εξέταση των κλιματολογικών αλλαγών στη διάρκεια αιώνων. Έτσι, ο συγγραφέας εντόπισε κλιματικούς κύκλους, μικρής, μέσης και μακράς διάρκειας και παρακολούθησε τις συνέπειες των κλιματικών μεταβολών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων –π.χ. τους δημογραφικούς ρυθμούς, την αγροτική παραγωγή, τις μορφές κοινωνικότητας– διευκολύνοντας την κατανόηση της ιστορίας. Αλλά η πιο χαρακτηριστική ίσως ποσοτική μελέτη της δεκαετίας του 1960 είναι το άλλο έργο του Λε Ρουά Λαντυρί, που εκδόθηκε επίσης το 1967 με τίτλο *οι Χωρικοί του Languedoc*: στόχος του εδώ ήταν να αναδείξει την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους κύκλους της πληθυσμιακής εξέλιξης και των τιμών των ειδών διατροφής μέσα από στατιστική ανάλυση, σαν να επρόκειτο για μια «ιστορία χωρίς ανθρώπους», που φαίνεται να εγκαινιάζει μια νέα ιστορία των συνειδήσεων, όπως σχολίαζε σε μεταγενέστερη μελέτη του ο ίδιος (Iggers, 1999: 84-85).

Από τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1960, η σειραϊκή ιστορία στράφηκε στον τομέα της θρησκευτικής ιστορίας, συμβάλλοντας και στην ανάπτυξη της ιστορίας των νοοτροπιών, που συμπληρώνει την οικονομική και κοινωνική ιστορία, προσεγγίζοντας το διανοητικό επίπεδο στις πραγματικότητες του παρελθόντος. Αλλά το μεγάλο ενδιαφέρον των ιστορικών για την ιστορία των νοοτροπιών εξηγείται από την άμεση σύνδεση αυτής της ιστορίας με έναν άλλο τομέα, που ευνοήθηκε από την εντυπωσιακή πρόοδο της ποσοτικής και σειραϊκής ιστορίας με την εμφάνιση του ηλεκτρονικού υπολογιστή (Dosse, 1993: 195-210): την ιστορική δημογραφία (Noiriél, 2005: 146-8), που αμέσως μετά τον πόλεμο απέκτησε το ινστιτούτο μελετών της –το Εθνικό Ινστιτούτο Δημογραφικών Μελετών/Institut National Des Études Démographiques (INED)– τη δική της εταιρεία, την Εταιρεία Ιστορικής Δημογραφίας, και λίγο αργότερα το περιοδικό της (*Annales de démographie historique*), μέσω του οποίου διαδίδονταν στην κοινότητα των ιστορικών οι ειδικόι όροι, οι έννοιες και οι μέθοδοί της. Η συνάντηση της δημογραφίας και της ιστορίας άνοιξε τον δρόμο σε μία κοινωνική ιστορία, που ενδιαφερόταν για το ανώνυμο πλήθος και τους ταπεινούς. Έτσι, για παράδειγμα, συσχετίστηκαν οι κρίσεις στα είδη διατροφής με τις δημογραφικές εξελίξεις του παλαιού καθεστώτος –η αύξηση της θνησιμότητας και η μείωση των γάμων και γεννήσεων εξηγήθηκαν ως συνέπειες μιας κακής συγκομιδής που συνε-

πιφέρει άνοδο των τιμών των δημητριακών και κατ' επέκταση σιτοδεία ή λιμό. Το μοντέλο μιας τέτοιας τυποποιημένης μεθόδου χρησιμοποιήθηκε για τη μελέτη της δημογραφικής εξέλιξης του πληθυσμού (γεννητικότητα, γονιμότητα, θνησιμότητα, οικογενειακές δομές, γαμηλιότητα κ.ά.) και την ανασυγκρότηση των οικογενειών του παρελθόντος. Με τη βοήθεια των εργαλείων και των μεθόδων της δημογραφικής ιστορίας μελετήθηκαν και αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία των ενοριακών καταλόγων που κάλυπταν τη μεγάλη διάρκεια, οδηγώντας στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας με μονογραφίες που εστιάζονταν σε χωριά και διάφορες μικρές περιοχές είτε στην εξέλιξη του πληθυσμού των πόλεων. Επιπλέον, επειδή «οι δημογραφικές στατιστικές μάς δια φωτίζουν σχετικά με τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, με την αντίληψη που έχουν για τον εαυτό τους, για το σώμα τους, για τη συνήθη ζωή τους», αναδεικνύουν μεταξύ άλλων και την ιστορία της ιατρικής, τις διαφορές όψεις της οικογενειακής ζωής και των ανθρωπίνων σχέσεων, καθώς επίσης τις συμπεριφορές των ανθρώπων απέναντι στη ζωή, στον θάνατο και τη γέννηση. Έτσι, από τις τελευταίες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα παρατηρείται σταδιακά μία μεταστροφή από την ανάλυση των δημογραφικών μηχανισμών στην ανάλυση των συλλογικών συμπεριφορών (Offenstadt, Dufaud & Mazurel, 2007: 54-55).

Από την άλλη πλευρά, ο Λε Γκοφ και ο Ζωρζ Ντιμπί (Georges Duby, 1919-1996) επανέφεραν στο προσκήνιο την ερμηνεία του Μπλοχ για τον ευρωπαϊκό μεσαιωνικό πολιτισμό και συμπλήρωσαν την κοινωνική και πολιτιστική προσέγγισή του, χρησιμοποιώντας βιογραφικές μεθόδους. Ο Λε Γκοφ, για παράδειγμα, επιχείρησε να ενσωματώσει τον κόσμο των μεσαιωνικών αναπαραστάσεων στη βιογραφία του Λουδοβίκου ΙΑ'. Ο Φρανσουά Φυρέ με τη Μονά Οζούφ (Mona Ozouf, 1931-) προβλήθηκαν στην επιστημονική σκηνή με εντυπωσιακές αναλύσεις κοινωνικής ιστορίας για τη Γαλλία του 18<sup>ου</sup> αιώνα και ενέπνευσαν πολλούς Γάλλους ιστορικούς, ενώ αργότερα ο Φυρέ συνδέθηκε με τη νέα πολιτική ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης. Μετά από την εποχή των Φεβρ και Μπλοχ, και κατόπιν του Μπροντέλ, ως αφετηρία της τρίτης γενιάς προβάλλεται συνήθως το έτος 1969: τότε η διεύθυνση του περιοδικού έγινε συλλογική, ώστε δίπλα στον Μπροντέλ και τον Σαρλ Μοραζέ, στη διευθυντική επιτροπή προστέθηκαν ο Ζακ Λε Γκοφ, ο Μαρκ Φερρό, ο Εμμανυέλ Λε Ρουά Λαντυρί και άλλοι. Επίσης, η τρίτη γενιά ενδιαφέρθηκε περισσότερο από τον Μπλοχ, τον Φεβρ και τον Μπροντέλ για την εθνική ιστορία –τη γαλλική ιστορία– και προσπάθησε να ενσωματώσει στην εθνική κληρονομιά ό,τι είχε απολεσθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και της Κατοχής. Καθώς η νέα μετα-αφηγηματική εθνική ιστορία αποτελούσε απαίτηση των καιρών, η τρίτη γενιά μεσολάβησε με μεγάλη επιτυχία στην επέκταση της επιρροής των *Αννάλ* κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 (Middell, 2003: 113-114).

Αντί άλλου επιλόγου, λοιπόν, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον τόσο δημοφιλή όρο του Μπροντέλ και να περιγράψουμε την ίδια τη «σχολή» των *Αννάλ* ως ένα «κίνημα μακράς διάρκειας». Αναγκαστικά τότε θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι η εξέλιξή του, όπως και η επιστημονική συμβολή του, χαρακτηρίζονται από συνέχειες αλλά και από ασυνέχειες. Η πορεία της «σχολής» ακολούθησε τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές και συνακόλουθα τις ιδεολογικές αναζητήσεις των χρόνων μετά το 1929. Η επίδρασή της υπήρξε σημαντική ιδίως στους ιστορικούς, που «ήταν πολύ δεκτικοί στα ερεθίσματα της περιβάλλουσας κοινωνίας και στις επιταγές του συρμού». Αν αναζητήσουμε σταθμούς με βάση τις γενικότερες εξελίξεις του 20<sup>ου</sup> αιώνα, μπορούμε να διακρίνουμε «τρεις χρόνους» στην εξέλιξή της: ο πρώτος εκτείνεται μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο δεύτερος μέχρι τα γεγονότα ίσως του 1968 και ο τρίτος φτάνει έως τις μέρες μας. Αν πάλι εστιάσουμε την προσοχή μας στις καιρίες μεταβολές που παρατηρούμε στον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, τότε είναι δυνατό να αναφερόμαστε μόνο σε δύο «χρόνους»: Αρχικά δηλαδή σε μια «σφαιρική ανθρωπιστική προοπτική της πρώτης και δεύτερης γενιάς», όπου κυριαρχεί η προσπάθεια «συγκρότησης μιας Κοινής Αγοράς των ανθρωπιστικών επιστημών [...] γύρω από την ιστορία», δηλαδή «τη διεπιστήμη που επιθυμούσε ο Μπροντέλ». Μετά από τη δεκαετία του 1960 και τη νέα επίθεση των κοινωνικών επιστημών κατά της ιστορίας, ως σημαντικότερα γνωρίσματα εμφανίζονται η αποκλήρυξη της σφαιρικής οπτικής και η επικράτηση «των προσωρινών επιστημονικών διαχωρισμών με αφετηρία διαφορετικές πρακτικές και διαφορετικά ιστορικά αντικείμενα» (Dosse, 1993: 267-270, 272-280). Αλλά

σε καμία περίπτωση το περιοδικό του Φεβρ και του Μπλοχ δεν είναι πανομοιότυπο με τα *Αννάλ* του Μπροντέλ.

Στα τεύχη της πρώτης εποχής δόθηκε έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ της επιστήμης και των νοοτροπιών, σε μια πολύπλευρη προσέγγιση των αγροτικών δομών και των πρώιμων καπιταλιστικών επιχειρηματικών συστημάτων, που εξετάστηκαν ακόμη και από τη σκοπιά των συλλογικών συνειδήσεων. Επίσης, προσείλκυσε ενδιαφέρον η μεταβολή των αριστοκρατικών λειτουργιών στην πορεία από τον Μεσαίωνα προς τα νεότερα χρόνια, ενώ πολύ περισσότερος χώρος αφιερώθηκε στα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα του 19<sup>ου</sup> και κυρίως του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Παράλληλα, δημοσιεύθηκαν μελέτες για την παγκόσμια οικονομική κρίση, τον σοσιαλισμό και τον φασισμό, καθώς επίσης την ανάδυση των μεγάλων αστικών κέντρων και των αναπτυσσόμενων χωρών της εποχής. Ωστόσο, κεντρικό σημείο αναφοράς ήταν η αλληλοσυσχέτιση μεταξύ της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας των νοοτροπιών. Ο Φεβρ μάλιστα είχε καθιερώσει την ενότητα «Λέξεις και Πράγματα» στις στήλες του περιοδικού, κεντρικό θέμα της οποίας ήταν η διερεύνηση της σχέσης, που συνδέει τα «διανοητικά εργαλεία» με την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα». Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη ο ρόλος της μαγείας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες ήταν ένα από τα θέματα που εμφανίστηκαν στα *Αννάλ* τη δεκαετία του 1930. Υπό τη διεύθυνση του Μπροντέλ τα *Αννάλ* αλλάζουν, ώστε ακόμη και ο ίδιος αρκετά συχνά αναπολούσε το παρελθόν του περιοδικού. Ωστόσο, τη «συνέχειά» του καταδεικνύει το γεγονός ότι βασικός κορμός του παρέμενε η οικονομική και κοινωνική ιστορία (Iggers, 1991: 84· Romano, 2004: 92-94).

Η ρήξη στους κόλπους των *Αννάλ* επήλθε με τη Νέα Ιστορία, όρος που, όπως φάνηκε, χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές και υπήρξε ο απώτερος στόχος πολλών ιστορικών τάσεων και «σχολών» –ώστε η χρήση του μάλλον μας μπερδεύει (Burke, 1991: 1-23). Το 1867, για παράδειγμα, ένας Δανός ιστορικός δημοσίευσε μια μελέτη με τίτλο «Η νέα Ιστοριογραφία, υπεράσπιση της επιστημονικής ιστορίας του Ράνκε». Στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, ο Τζέιμς Ρόμπινσον, όπως αναφέραμε παραπάνω, εγκαινίασε στις ΗΠΑ το κίνημα μιας άλλης Νέας Ιστορίας, και στο βιβλίο-μανιφέστο που δημοσίευσε με τίτλο *Η Νέα Ιστορία* το 1912 συγκέντρωσε τις θεωρίες του, δημοσιεύοντας και αναδημοσιεύοντας άρθρα και διαλέξεις του από τις παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια των τελευταίων δέκα ή δεκαπέντε χρόνων. Λίγο αργότερα, ο Ιταλός Μπενεττέτο Κρότσε ολοκλήρωσε τη μελέτη του για τη θεωρία και την ιστορία της ιστοριογραφίας με το κεφάλαιο «Η Νέα ιστοριογραφία», δηλαδή η ιστορία που άρχισε να αναπτύσσεται με την εφαρμογή νέων μεθόδων και με στόχο την ανανέωση του ρομαντικού ιδεαλισμού και την απομάκρυνση από τον χρεωκοπημένο θετικισμό (Croce, 1921: 309-314). Σε αυτό το σημείο του επιλόγου αυτού του κεφαλαίου θα εστιάσουμε την προσοχή μας στην επικρατέστερη σήμερα χρήση του όρου «Νέα Ιστορία», που εμφανίζεται στον τίτλο του λεξικού, το 1978, του Λε Γκοφ, η αναλυτικότερη εξήγηση του οποίου βρίσκεται στην τρίτομη συλλογική μελέτη *Το έργο της Ιστορίας*, που είχε επιμεληθεί ο ίδιος τέσσερα χρόνια νωρίτερα. Στον χώρο αυτής της Νέας Ιστορίας εμφανίστηκαν σημαντικοί ιστορικοί, που διεύρυναν τα παλιά πεδία αναφοράς και ανέπτυξαν νέα, διότι η Νέα Ιστορία, όπως προσέθετε ο Πιέρ Νορά (Pierre Nora, 1931-), ο δεύτερος επιμελητής της τετράτομης έκδοσης του 1974, ήταν η μετάβαση από την «ιστορία στις ιστορίες». Η εξέλιξη αυτή επετεύχθη χάρη στην αξιοποίηση ακόμη μεγαλύτερου πλήθους ντοκουμέντων –κάθε είδους γραπτών, συμβολικών στοιχείων, ανασκαφικών ευρημάτων και ντοκουμέντων– που μέχρι τότε προσείλκυαν ίσως το ενδιαφέρον κάποιων δημοσιογράφων ή απλώς παρέμεναν στο ανεκδοτολογικό περιθώριο. Οι διηγήσεις των εορτών και των τελετών, οι σχέσεις των παρελάσεων και των λιτανειών αποτέλεσαν στην εποχή αυτής της Νέας Ιστορίας αντικείμενο εξέτασης, αφού το τυπικό των τελετουργιών θεωρήθηκε άριστος μάρτυρας των βαθύτερων σχέσεων του κοινωνικού συστήματος. Το ενδιαφέρον των ιστορικών κίνησαν ακόμη και οι κατάλογοι των φαγητών ή τα βιβλία μαγειρικής του παρελθόντος. Η σημαντικότερη πρόταση, επομένως, της Νέας Ιστορίας ήταν η εκ νέου ανάγνωση των πηγών. Αρκετά μέλη της τρίτης γενιάς της Σχολής των *Αννάλ*, που συνήθως αποκαλείται «Νέα Ιστορία», έχουν πια αποσυρθεί. Ενδεικτική των αλλαγών στον χώρο του περιοδικού είναι η αντικατάσταση από το 1994 του υπότιτλου *Economies, Societes, Civilisations* από τον εξής: *Histoire, Sciences Sociales*. Με τον προηγού-

μενο υπότιτλο τονίζοταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ευρύτητα των ενδιαφερόντων των *Αννάλ*, επίσης μια προκατάληψη κατά της πολιτικής ιστορίας, αλλά και μια προτίμηση για τις προνεωτερικές κοινωνίες. Πράγματι, τα *Αννάλ* είχαν κατηγορηθεί ότι δεν ασχολούνταν με τη σύγχρονη εποχή. Ωστόσο, σε πολλά έργα μελών των *Αννάλ* διακρίνεται μεγάλο ενδιαφέρον για τη συγχρονία. Είναι αλήθεια ότι πολλοί εστίασαν το ενδιαφέρον τους στον Μεσαίωνα και το Παλαιό Καθεστώς, αλλά ποτέ δεν παραμέλησαν τελείως τον σύγχρονο κόσμο. Αντίθετα, τα κείμενα των *Αννάλ* επικεντρώθηκαν στη σύγχρονη κουλτούρα, τις ιδέες, την πολιτική και τα σύμβολα, με σκοπό να καταστήσουν κατανοητές τις σύγχρονες πολιτικές παραδόσεις.<sup>58</sup>

Στη θέση, λοιπόν, ενός «απολογισμού» της επιστημονικής συμβολής των *Αννάλ* μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα, αξίζει να σημειώσουμε τις δύο παρακάτω σκέψεις. Η επιτυχία της «σχολής» εξηγείται, όπως φάνηκε, κυρίως με βάση την ικανότητά της να προσαρμόζεται στις ευρύτερες συνθήκες των διάφορων στιγμών του 20<sup>ου</sup> αιώνα και εν μέρει στη συνδρομή της στην οικοδόμηση μιας «γέφυρας» μεταξύ παρόντος και παρελθόντος. Θα πρέπει, όμως, να συσχετιστεί και με την ικανότητά της να «συνομιλεί» με τις άλλες επιστήμες, δηλαδή με τη διεπιστημονικότητα που καλλιέργησε, αλλά και με τους ανταγωνισμούς στους οποίους ενεπλάκη. Αναμφίβολα, οι ανταγωνισμοί είναι το κίνητρο της επιστημονικής αναπροσαρμογής, της προόδου και της αυτοκριτικής. Αυτό επισημαίνεται σε αρκετά άρθρα *Του έργου της ιστορίας*, που επιμελήθηκαν οι Λε Γκοφ και Νορά, και το οποίο ήδη αναφέραμε ως «σταθμό» για την εξέλιξη της «σχολής». Το έργο αυτό «συλλογικό και πολύτροπο», όπως εξηγούσαν οι επιμελητές του, είχε στόχο να παρουσιάσει «έναν νέο τύπο ιστορίας», και όχι την «ιστορία που συγγράφει μια ομάδα ή μια σχολή». Το «καινούργιο», προσέθεταν οι ίδιοι, σχετίζεται με τα καινούργια προβλήματα, «που απαιτούν αναθεώρηση της ίδιας της ιστορίας», με τους καινούργιους τρόπους προσέγγισης που «πλουτίζουν, ανατρέπουν, αλλάζουν τους παραδοσιακούς τομείς της ιστορίας», και, τέλος, με τα καινούργια αντικείμενα έρευνας, «που εμφανίζονται στον επιστημολογικό χώρο της ιστορίας» (Le Goff & Pierre Nora, 1981: 9, 11). Αυτός ο ορισμός του «καινούργιου» στην ιστορική γραφή είναι εντυπωσιακός μεν, αλλά μάλλον αρκετά γενικόλογος. Είναι προτιμότερο, όμως, να μην επεκταθούμε στην κριτική κατά της «Νέας Ιστορίας» ή και γενικότερα κατά των *Αννάλ*. Εξάλλου, η υπόσχεση του επιστημολογικού νεωτερισμού μπορεί να ειπωθεί ως η απαραίτητη «σημαία» της ανανεωτικής φάσης των *Αννάλ*, σε μια εποχή που η ανανέωση ήταν απολύτως αναγκαία, για τους λόγους που θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο 9.<sup>59</sup> Τα *Αννάλ* πάντως διατηρούσαν την εποχή αυτών των διακηρύξεων την ηγεμονική θέση τους στον χώρο της ιστορίας –η οποία τους αναγνωριζόταν στη Βρετανία, στις ΗΠΑ και σε πολλές άλλες χώρες.

Τα επόμενα χρόνια, όμως, η «σχολή» βρέθηκε σε κατάσταση «πανικού». «Ζούμε σε μια εποχή αβεβαιότητας», ανακοίνωνε η συντακτική ομάδα του περιοδικού στο εαρινό τεύχος του 1988, απευθύνοντας έκκληση στη διεθνή κοινότητα των ιστορικών, προκειμένου να συμβάλλουν στην «κριτική στροφή» τώρα της επιστήμης. Υπό τη μορφή ενός σύντομου απολογισμού, τονίζοταν ότι η οικονομική και κοινωνική ιστορία, που αποτέλεσαν το πεδίο της «σχολής» τις προηγούμενες δεκαετίες, είχαν ξεπεραστεί, προφανώς για τον λόγο ότι η ιστορία δεν είναι «ακίνητη» και ενδεχομένως, διότι η δομική προοπτική και η μακρά διάρκεια του Μπροντέλ δεν αρκούσαν πια για την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων. Η συντακτική ομάδα του περιοδικού επεσήμανε επίσης ότι η διάσπαση της ιστορικής έρευνας –αποτέλεσμα εν μέρει των συμμαχιών που είχαν συνάψει παλιότερα οι υπεύθυνοι των *Αννάλ*– «αποδυνάμωσε την ίδια την ταυτότητα της επιστήμης». Στη βάση της «κριτικής στροφής» της επιστήμης εξηγείται και η αλλαγή του υπότιτλου του περιοδικού το 1994 (Noiriel, 2005: 211-214· Gildea & Simonin, 2008: xi-xxix). Στο διάστημα που μεσολάβησε από τη «Νέα Ι-

<sup>58</sup> Βλ. Noiriel, 2005: 211-215, 251-253 όπου παρατίθεται μεταφρασμένο απόσπασμα της μελέτης του Bernard Lepetit με τίτλο «Ιστορία: αλλαγές και παραδόσεις» [«Histoire des pratiques, pratique de l'histoire», *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, 1995].

<sup>59</sup> Δεν θα επεκταθούμε, δηλαδή στην κριτική κατά της «σχολής» των *Αννάλ*, γιατί τότε θα αναγκαστούμε να παρουσιάσουμε πολλούς και διάφορους κύκλους συζητήσεων, που συνήθως επαναλαμβάνουν παρόμοιες ή λίγο-πολύ τροποποιημένες αντιλήψεις σχετικά με τις θεωρητικές αρχές και τα μεθοδολογικά εργαλεία της ιστορίας. Ήδη τονίσαμε, άλλωστε, ότι είναι αδύνατο να παρουσιάσουμε αναλυτικά και σε βάθος όλα τα ζητήματα και τις κατά καιρούς συζητήσεις που αφορούν στην ιστορία και την εξέλιξή της σε ένα μόνο βιβλίο.



στορία» του Λε Γκοφ μέχρι την τελευταία δεκαετία του 20<sup>ου</sup> αιώνα αλλά και μέχρι σήμερα, έχουν αλλάξει πολλά, και οι μεταβολές αυτές αποτελούν πάντοτε προκλήσεις για τον ιστορικό.

## Βιβλιογραφία

- Bloch, Marc. (1966α). *French Rural History. An Essay on Its Basic Characteristics*, μτφρ. Janet Sondheimer. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Bloch, Marc. (1966β). The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions. Στο M. M. Postan (Επιμ.), *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*, τ. 1: *Agrarian Life of the Middle Ages*, 2<sup>η</sup> Έκδοση (σσ. 235-290). Cambridge: Cambridge University Press (η πρώτη έκδοση του τόμου σε επιμέλεια J. H. Clapham & Eileen Power έγινε το 1941).
- Bloch, Marc. (1987). *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Κάλβος.
- Bloch, Mark. (1994). *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Braudel, Fernand. (1987). *Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Οντέν Βαρώων, Αθήνα, EMNE –Μνήμων, 1987.
- Braudel, Fernand. (2005). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τ. 1: *Ο ρόλος του περιγύρου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ (η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1949).
- Burke, Peter. (1990). *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-89*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, Peter. (1991). Overture: the New History, its Past and its Future. Στο Peter Burke (Επιμ.), *Historical Writing* (σσ. 1-23). Cambridge: Polity Press.
- Croce, Benedetto. (1921). *Theory and History of Historiography*, μτφρ. Douglas Ainslie. London: George Harrap & CO Ltd, (ιταλική έκδοση: 1916).
- Dosse, François. (1993). *Η ιστορία σε ψίχουλα. Από τα Annales στη "Νέα Ιστορία"*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Fink, Carole. (1989). *Marc Bloch: A Life in History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Furet, François. (1981). Η ποσοτική ιστορία. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη & Νίκος Σαββάτης (τ. 1, σσ. 67-89). Αθήνα. Εκδόσεις Ράππα.
- Γαγανάκης, Κώστα. (1991). Τα Annales 1929-1990: Σχολή ιστορίας ή κίνηση ιστορικών. *Θεωρία και Κοινωνία* 5, 29-66.
- Gildea, Robert & Anne Simonin (Επιμ.). (2008). *Writing Contemporary History*. London: Hodder Education.
- Iggers, Georg G. (1991). *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, Γνώση, 1991.
- Iggers, Georg G. (1999). *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη.
- Le Goff, Jacques & Pierre Nora (1981). Παρουσίαση. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη & Νίκος Σαββάτης (τ. 1, σσ. 9-15). Αθήνα. Εκδόσεις Ράππα.
- Maitland, F. W. (1897). *Domesday Book and Beyond. Three Essays in the Early History of England*. Boston & Cambridge: Cambridge University Press.
- Middell, Matthias. (2003). The Annales. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner και Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 104-117). London: Arnold.

- Noiriel, Gérald. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*; μτφρ. Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg.
- Offenstadt, Nicolas, Grégory Dufaud & Hervé Mazurel. (2007). *Οι λέξεις του ιστορικού. Έννοιες-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκότσινας. Αθήνα: Κέδρος.
- Petitjean, Patrick. (2006). The Birth of the Scientific and Cultural History of Mankind Project. Στο P. Petitjean, V. Zharov, G. Glaser, J. Richardson, B. de Paridac & G. Archibald (Επιμ.), *Sixty Years of Sciences at Unesco, 1945-2005* (σσ. 85-88) [halshs-00166673]. Ανακτήθηκε 1 Αυγούστου 2015 από <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00166673/document>.
- Roberts, Michael. (2004). The Annales School and Historical Writing. Στο Peter Lambert & Phillip Schofield (Επιμ.), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline* (σσ. 78-92). London & New York: Routledge.
- Robinson, James Harvey. (1912). *The New History*. New York: Mackmillan.
- Romano, Ruggiero. (2004). *Ο Braudel κι εμείς. Σκέψεις πάνω στην ιστορική παιδεία της εποχής μας*, μτφρ. Σταύρος Παπασταύρου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Seebohm, Frederic. (1883). *The English Village Community. An Essay in Economic History*. London: Longmans.
- Thuillier, G. & J. Tulard. (1993). *Οι ιστορικές σχολές*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

## Κεφάλαιο 8: Η ιστορία και οι άλλες επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου

Στόχος αυτού του κεφαλαίου δεν είναι η εξαντλητική παρουσίαση των άλλων επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου, με τις οποίες συνεργάζεται ή ανταγωνίζεται η ιστορία. Ένας τέτοιος στόχος είναι ανέφικτος. Επίσης, η συζήτηση στις παρακάτω σελίδες σχετικά με τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά καιρούς –ή βρίσκονται ακόμη και σήμερα στο προσκήνιο της διεπιστημονικής συνεργασίας ή αντιπαράθεσης– επικεντρώνεται επιλεκτικά σε μερικά μόνο σημαντικά ερωτήματα, χωρίς να φιλοδοξεί να προσφέρει στους αναγνώστες αυτού του κεφαλαίου «κανόνες» ή «οδηγίες» αξιοποίησης των πορισμάτων και των προόδων των άλλων επιστημών. Αυτό που θα επιχειρήσουμε εδώ είναι να διευρύνουμε την κατανόησή μας σε ό,τι αφορά τη θέση της ιστορίας στον κόσμο των επιστημών και έτσι να προσεγγίσουμε σε μεγαλύτερο βάθος την επιστημονική φύση και τον χαρακτήρα της ιστορίας, καθώς αυτή «προχωράει» και «προχωράει με τον εμπλουτισμό της προβληματικής». Για να επαναλάβουμε με τα λόγια του Νίκου Σβορώνου (1911-1990) τη διαπίστωση, που μετά τα όσα έχουμε αναφέρει στα προηγούμενα κεφάλαια είναι εύκολα κατανοητή: «εκείνο που κάνει διαφορετικό τον ιστορικό του 20<sup>ου</sup> αιώνα [...] από τον καλό ιστορικό του 19<sup>ου</sup> αιώνα ή του Μεσοπολέμου, από τον Κυριακίδη ή τον Παπαρηγόπουλο ή άλλους, είναι ότι θέτει καινούργια προβλήματα [...], διότι του τα υποβάλλει η εποχή του». Επιχειρώντας, λοιπόν, να εισάγουμε στην ανάλυση αυτού του βιβλίου και την ελληνική ιστοριογραφία, που γνώρισε τη δική της μικρή *επανάσταση* στα χρόνια που η δεύτερη γενιά της «σχολής» των *Αννάλ* παρέδιδε τη σκυτάλη στην τρίτη γενιά της, και να παρουσιάσουμε με αυτήν την ευκαιρία κάποιους Έλληνες ιστορικούς, που, με σπουδές οι περισσότεροι σε γαλλικά ή άλλα πανεπιστήμια του εξωτερικού και διασυνδέσεις με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, πρωτοστάτησαν σε αυτήν την ελληνική *επανάσταση*, ας δώσουμε για λίγο στο σημείο αυτό τον λόγο στον Σβορόνο, τον Κωνσταντίνο Δημαρά (1904-1992) και τον Σπύρο Ασδραχά (1931-), για να παρουσιάσουν αυτοί τα κυριότερα ζητήματα, που θα πραγματευτούμε σε αυτό το κεφάλαιο (Δημαράς & Σβορόνος, 1995: 111, 135).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, λίγο πριν από τον θάνατό του –και έτσι το οριστικό τέλος των *περιπετειών* του στην ιστορία– ο Σβορόνος, υπότροφος της γαλλικής κυβέρνησης το 1945, και στη συνέχεια καθηγητής στο Παρίσι (στην έδρα της Ιστορίας των Θεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην *École Pratique des Hautes Études*) και μετά τη μεταπολίτευση στην Αθήνα, περιέγραφε τη θέση της ιστορίας μεταξύ των επιστημών ως εξής: «Η ιστοριογραφία σήμερα είναι έργο διεπιστημονικό, ο ρόλος όμως του ιστορικού δεν είναι να περισυλλέξει τους προβληματισμούς και τις μεθοδολογίες των επιστημών, αλλά να καταφέρει σε μία υπέρτατη σύνθεση να δημιουργήσει μια ιδιαίτερη μεθοδολογία της ιστορίας». Τα δάνεια ή η μεθοδολογική και θεωρητική αυτοτέλεια και αυτάρκεια των επιστημών συνθέτουν τον βασικό θεματικό άξονα, που διατρέχει όλες τις ενότητες αυτού του κεφαλαίου. Υπάρχουν άραγε διακριτά όρια ανάμεσα στις επιστήμες που μελετούν την εξέλιξη του ανθρώπου ως μέλους μιας κοινωνίας; Είναι απαραίτητο να εντοπίσουμε τέτοια όρια ή ίσως να χαράξουμε σύνορα εκεί που δεν υπάρχουν; Με άλλα λόγια, από ποιες κοινωνικές ή ανθρωπιστικές επιστήμες υπαινισσόταν ο Σβορόνος ότι κάποιοι έστω ιστορικοί «περισυνέλεξαν» ή είχαν την πρόθεση να «περισυλλέξουν» μεθοδολογίες και ερωτήματα;

Ο Δημαράς, ένας άλλος θαυμαστής των *Αννάλ* και κυρίως των ιδεών του Λυσιέν Φεβρ, το έργο του οποίου θεωρούσε «σταθμό» για την εξέλιξη των ιστορικών σπουδών, καθηγητής και αυτός, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, στη Γαλλία (στην έδρα της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης) απαντούσε και πάλι έμμεσα. Άφηνε δηλαδή να εννοηθεί ότι η ιστορία σχετίζεται και με τις ανθρωπιστικές όπως και με τις κοινωνικές επιστήμες. Αλλά, κατά τη γνώμη του, «η ιστορία είναι επιστήμη του ανθρώπου», είναι μια «κατ' εξοχήν σύνθετη επιστήμη [...], μια γνώση η οποία χρησιμοποιεί, εκμεταλλεύεται τα πορίσματα πολλών άλλων επιστημών» και εντάσσεται αναπόδραστα στις «“ανθρώπινες επι-

στήμες», «επιστήμες του ανθρώπου»». Αντί άλλου επιχειρήματος, πρόβαλε το παράδειγμα της «σχολής» των *Αννάλ*: «Όλη η διδασκαλία των *Αννάλ* [...] είναι η ένωση όλων των ανθρωπιστικών, όπως τις λέμε, επιστημών σε μία, η συνεργασία μεταξύ τους και συγκεκριμένα στο θέμα της ψυχολογίας». Ήταν όμως κατηγορηματικός: η ιστορία, όπως τόνιζε, δεν ανήκει «στις “κοινωνικές επιστήμες”», και επειδή ο όρος αυτός «έχει πάρα πολύ κοινωνιολογία», θα ήταν απαραίτητο να αλλάξει, αν ήταν σκόπιμο να περιλάβει και την ιστορία (Δημαράς & Σβορώνος, 1995: 17-9). Ωστόσο, πριν ακόμη επιστρέψει ο Δημαράς στην Ελλάδα, οι ηγέτες της τρίτης γενιάς των *Αννάλ* και της Νέας Ιστορίας διακήρυτταν ότι η κυριότερη επίθεση που δεχόταν η ιστορία και η οποία την ανάγκαζε να αναθεωρήσει τα «εργαλεία» της, προερχόταν από τις κοινωνικές επιστήμες –για παράδειγμα, από τη δημογραφία και την οικονομική επιστήμη, οι οποίες χρησιμοποιούσαν την ιστορία ως «εργαστήριο πειραματισμού των υποθέσε[ώ]ν» τους (Le Goff & Nora, 1981: τ. 1, 11). Αν και οι κοινωνιολόγοι δεν ήταν πια τόσο απειλητικοί όσο στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα ή μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αρκετοί από τους διαπρεπέστερους εκπροσώπους τους παραχωρούσαν γενναϊόδωρα στην ιστορία μια θέση μεταξύ των κοινωνικών επιστημών. Εν τέλει, πόσο εύκολα μπορούμε να χαράξουμε σύνορα ανάμεσα στις κοινωνικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες;

Είναι προφανές ότι οι ορισμοί τους στο λεξικό, για παράδειγμα, των Οφφενστάιν, Ντυφώ και Μαζουρέλ, που συμβουλευόμαστε συχνά σε αυτό το βιβλίο, δεν μας βοηθούν (βλ. κεφάλαιο 1). Ειδικότερα για την ερμηνεία του όρου «ανθρωπιστικές επιστήμες», αξίζει να μνημονεύσουμε την *Εισαγωγή στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες*, του 1883, του Γερμανού φιλόσοφου Βίλχελμ Ντιλτάι (Wilhelm Dilthey, 1833-1911), όπου επιχειρήθηκε η ανάλυση των διαφορών τόσο μεταξύ των ανθρωπιστικών και νεαρών τότε κοινωνικών επιστημών όσο και των διαφορών αμφοτέρων από τις φυσικές επιστήμες.<sup>60</sup> Αλλά, παρά τις απαντήσεις του Ντιλτάι –το έργο του οποίου συγκαταλέγεται στην προδρομική φιλοσοφία και θεωρία της κοινωνικής ανθρωπολογίας– οι όροι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες χρησιμοποιήθηκαν στον 20<sup>ο</sup> αιώνα σχεδόν εναλλακτικά και χωρίς κάποια σαφή διαφοροποίηση. Αυτή ήταν η χρήση τους, όπως θα φανεί παρακάτω, ακόμη και στο λεξιλόγιο των *Αννάλ*.

Ίσως πάλι μπορούμε να αναζητήσουμε μια σαφέστερη απάντηση ως προς τη διάκριση των δύο όρων, με βάση τον διαχωρισμό των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας σε σχολές και τμήματα των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Ας εστιάσουμε, λοιπόν την προσοχή μας στην οργάνωση της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης, σήμερα, στη δεύτερη δεκαετία του 21<sup>ου</sup> αιώνα. Στα περισσότερα πανεπιστήμια της χώρας η ιστορία συγκατακεί στα ίδια τμήματα με την αρχαιολογία, την ιστορία της τέχνης, την κοινωνική ανθρωπολογία και τη λαογραφία, σε μια μόνο περίπτωση με την εθνολογία ενώ σε μια άλλη μένει μόνη της. Συνήθως, εντάσσεται σε φιλοσοφικές σχολές με γείτονες της την ελληνική ή και ξένη φιλολογία, τη φιλοσοφία, την ψυχολογία ενίοτε και την παιδαγωγική με τρεις εξαιρέσεις: στην πρώτη ενσωματώνεται σε Σχολή Ιστορίας και Μετάφρασης-Διερμηνείας, στη δεύτερη σε Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (μαζί με την ελληνική φιλολογία αλλά και ένα Τμήμα γλώσσας, φιλολογίας και πολιτισμού των Παρευξείνιων χωρών, που εκ πρώτης όψεως θυμίζει τις *area studies*, που τόσο είχαν γοητεύσει τον Μπροντέλ τη δεκαετία του 1950) και στην τελευταία μόνο σε Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Σπουδών δίπλα στην οικονομική επιστήμη. Μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα σε ό,τι αφορά την επίσημη ελληνική πολιτική διάκρισης των ανθρωπιστικών από τις κοινωνικές επιστήμες; Είναι δυνατό ίσως να υποθέσουμε ότι η ένταξη της ιστορίας σε φιλοσοφικές σχολές ήταν η τάση που επικρατούσε –και όχι μόνο στην Ελλάδα– στο μεγαλύτερο μέρος του 20<sup>ου</sup> αιώνα, αλλά όχι στις τελευταίες δεκαετίες του (αφού τα νεότερα πανεπιστήμια δεν απέκτησαν Φιλοσοφικές Σχολές). Είναι αδύνατο, όμως, να καταλήξουμε σε άλλες διαπιστώσεις, αφού δεν γνωρίζουμε αν σε κάθε περίπτωση τα κριτήρια που οδήγησαν στην παραπάνω οργάνωση τμημάτων και σχολών ήταν επιστημο-

<sup>60</sup> Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο που μπορεί κανείς να μελετήσει σε διάφορες γλώσσες. Το σύνολο του έργου του μάλιστα δημοσιεύθηκε μεταφρασμένο στην ισπανική γλώσσα (σε μια οκτάτομη σειρά), αμέσως μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου (1944-1945). Εδώ βλ. εδώ την αγγλική μετάφραση Dilthey, 1989. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα ανάλυση της προσέγγισης του Ντιλτάι για τις «ανθρωπιστικές επιστήμες», Rickman, 1979: 58-73.

νικά ή απλώς «πρακτικά», με την έννοια ότι συνένωναν σε Σχολές τα Τμήματα που ήδη λειτουργούσαν, αξιοποιώντας κάθε πιθανή επιστημονική «συγγένεια».

Δεν θα επιμείνουμε άλλο στη διάκριση των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας ή στην ένταξη της ιστορίας στη μία ή την άλλη κατηγορία. Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα χρησιμοποιούμε μαζί τους δύο όρους, με την «ευελιξία» του περιεχομένου που αποκτούν στα διάφορα κείμενα ή τις απόψεις που σχολιάζουμε, και στη βάση της παραδοχής ότι οι επιστήμες και των δύο κατηγοριών, άσχετα από τις διαφορές τους, εξετάζουν τον άνθρωπο ως μέλος της κοινωνίας και τις κοινωνίες ως αδιάρρηκτα σύνολα ανθρώπων. Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο ερώτημα: ποιες είναι οι «ιμπεριαλιστικές» μεταξύ των επιστημών και ποια τελικά είναι η σημασία αυτού του επιστημονικού «ιμπεριαλισμού»; Αξίζει να μνημονεύσουμε στο σημείο αυτό την απάντηση του Ασδραχά –που θεωρείται ότι επηρεάστηκε από τη μαρξιστική ιστοριογραφία και επίσης υπήρξε, όπως και ο Σβορώνος, καθηγητής στην *École Pratique des Hautes Études*. Σε μια συζήτηση για την ιστορία, κυρίως την οικονομική ιστορία, που έλαβε χώρα στην Αθήνα, τον Νοέμβριο του 1980, την περίοδο δηλαδή που η Ελλάδα εντασσόταν στην ΕΟΚ, ο Ασδραχάς παρατηρούσε με παρρησία: «η ιστορία είναι ιμπεριαλιστική, γιατί έχει υπέρ της τον χρόνο, δουλεύει με τον χρόνο και με τους ανθρώπους, είτε στη συλλογική τους δράση, συμπεριφορά, είτε σε έναν δυναμικότερο ορισμό, στη διαδικασία της επιδίωξης των στόχων τους» (1983: 169).

Ποιος ήταν (ή είναι) ο ρόλος του επιστημονικού «ιμπεριαλισμού» στην εξέλιξη των επιστημών; Ποιες είναι οι συνέπειες των διεπιστημονικών συγκρούσεων και σε τι χρειάζεται τελικά (αν χρειάζεται) τόσο ο διαχωρισμός των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών όσο και η συνεργασία τους; Δίνοντας έμφαση στο κεφάλαιο αυτό στην παράμετρο του χρόνου σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ των επιστημών, στην πρώτη ενότητα θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη σχέση της ιστορίας με τις επιστήμες του παρελθόντος, κυρίως δηλαδή την αρχαιολογία. Στη δεύτερη, θα επικεντρωθούμε στις επιστήμες του παρόντος, ή σωστότερα του μέλλοντος, αν δεχθούμε ότι δεν υπάρχει παρόν –και αυτές οι επιστήμες στην εποχή μας είναι αρκετές: η κοινωνιολογία, η εθνολογία, η ανθρωπολογία αλλά και διάφοροι επιμέρους κλάδοι τους (π.χ. ιστορική κοινωνιολογία, ιστορική ανθρωπολογία). Εν κατακλείδι, απώτερος στόχος μας είναι να παρακολουθήσουμε ποιο δρόμο ακολουθεί η ιστορία, πού προχώρησε μέχρι σήμερα και πού οδεύει στον κόσμο των επιστημών.

## 8.1 Μελετώντας το παρελθόν: Η σχέση της ιστορίας με την αρχαιολογία

Το έργο του αρχαιολόγου υπήρξε πάντοτε ιδιαίτερα σημαντικό για την έρευνα και τη μελέτη του ιστορικού (βλ. κεφάλαιο 2). Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αρχαιολογία προσφέρει στον ιστορικό που ειδικεύεται στην αρχαία εποχή, ένα ευρύ φάσμα πηγών, αλλά δεν συγκαταλέγεται στις υποτιμητικά αποκαλούμενες «βοηθητικές» επιστήμες, τουλάχιστον για τον εξής προφανή λόγο: διότι τα πορίσματα της έρευνάς της απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό και δεν παράγονται με απώτερη επιδίωξη να βοηθήσουν τον ιστορικό. Από την άποψη αυτή, η αρχαιολογία αποτελεί την παλιότερη ίσως αυτόνομη συνεργάτιδα της ιστορίας. Αλλά δεν ήταν πάντοτε αυτή η κρατούσα άποψη ούτε είναι κοινώς αποδεκτή σήμερα. Το 1973, για παράδειγμα, ο καθηγητής της κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, Αλαίν Σναπ (Alain Schnapp, 1946-), ξεκινούσε μαζί με τους συνεργάτες του ένα άρθρο για τη μεθοδολογική και θεωρητική ανανέωση της αρχαιολογίας που δημοσιεύθηκε στα *Αννάλ*, με το προκλητικό ερώτημα αν η αρχαιολογία είναι επιστήμη.<sup>61</sup> Φυσικά, πρόθεσή τους δεν ήταν να αμφισβητήσουν την επιστημονικότητα της αρχαιολογίας, αλλά να αποθαρρύνουν όσους αμφισβητούσαν, κυρίως από άγνοια, την επιστημονική υπόστασή της. Είναι γεγονός, όμως, ότι στο Ινστιτούτο, για παράδειγμα, Ιστορικής Έρευνας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου η αρχαιολογία ακόμη και στα τέλη του 20<sup>ου</sup> αιώνα

---

<sup>61</sup> Τμήμα αυτού του συλλογικού άρθρου αποτελεί την εισαγωγή στο Schnapp, 1983.

κατατασσόταν στις «βοηθητικές επιστήμες» της ιστορίας (Halsall, 1997: 788-9). Πώς εξηγείται αυτή η παράδοξη και συνάμα ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των δύο επιστημών;

Ιστορικοί και αρχαιολόγοι παραδέχονται σήμερα ότι οι επιστήμες τους είναι τόσο συγγενικές, ώστε σχεδόν αναπόδραστα καθίστανται ανταγωνιστικές. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην κοινή αφετηρία τους, τη μελέτη του παρελθόντος. Σε ποιο σημείο δηλαδή αρχίζουν και σε ποιο τελειώνουν οι «επικράτειες» της ιστορίας και της αρχαιολογίας; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η απλή σκέψη ότι η ιστορία επικεντρώνεται στην εξέταση των γραπτών πηγών και η αρχαιολογία των μη γραπτών κατάλοιπων του παρελθόντος, ίσως διατηρούσε τη βαρύτητά της κατά τη διάρκεια του 18<sup>ου</sup> ή του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ήδη εξηγήσαμε ότι αυτή η άποψη είναι απαρχαιωμένη και επίσης παραπλανητική. Ο ιστορικός οφείλει να μελετά όλα τα είδη των ντοκουμέντων, γραπτών και μη, αν είναι πιθανό να του παρουσιάσουν κάποιες όψεις της ζωής, της δράσης και της οργάνωσης των κοινωνιών, που μελετά. Από την άλλη πλευρά, ο αρχαιολόγος μελετά νομίσματα και επιγραφές, δηλαδή μερικές από τις κλασικές πηγές του ιστορικού, που συγκαταλέγονται, ιδίως οι τελευταίες, στην κατηγορία των γραπτών. Πώς θα μπορούσαμε, άλλωστε, να αποκλείσουμε τα χειρόγραφα, που θεωρητικά «ανήκουν» στον ιστορικό, από τα «υλικά κατάλοιπα» του παρελθόντος, που σκιαγραφούν το επιστημονικό πεδίο του αρχαιολόγου; Είναι φανερό, επομένως, ότι ο διαχωρισμός των πηγών του παρελθόντος σε ιστορικό και αρχαιολογικό υλικό δεν μας βοηθά να εντοπίσουμε τη διαφορά μεταξύ των δύο επιστημών. Αντίθετα, μας οδηγεί στο εξής ερώτημα: μήπως τελικά αυτή η τόσο στενή συγγενεία τους προκαλεί στους θεράποντές τους την επιθυμία να επιβληθούν ο ένας στον άλλο ή ίσως να διακόψουν τον δεσμό τους, προκειμένου έτσι να υπερασπιστούν την αυτόνομη υπόσταση της δικής τους επιστήμης;

Πράγματι, η αντιπαράθεση των δύο επιστημών έχει τη δική της ιστορία, που ξεκινά τουλάχιστον τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, όταν οι ιστορικοί, που έχει επικρατήσει να αποκαλούνται *antiquarians*, μελετούσαν και αντλούσαν πληροφορίες τόσο από τα γραπτά όσο και από τα μη γραπτά κατάλοιπα του αρχαίου πολιτισμού. Από τις δεκαετίες του 1870 και του 1880, όμως, ο όρος αρχαιολόγος άρχισε να χρησιμοποιείται ευρύτερα, περιγράφοντας τους εξειδικευμένους και επαγγελματίες, που διαφοροποιούνταν πια από τους *antiquarians*. Ωστόσο, ο διαχωρισμός των δύο επιστημών δεν είχε ακόμη επιτευχθεί. Κατά τη διάρκεια μάλιστα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, η σχέση τους κατέστη περισσότερο περίπλοκη, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην ενίσχυση του εθνικισμού μετά από το 1789. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης η αρχαιολογία προσείλκυσε ενδιαφέρον αλλά για πολιτικούς και προπαγανδιστικούς λόγους. Αυξήθηκε δηλαδή το ενδιαφέρον για τη σύσταση μουσείων και το 1792 ιδρύθηκε το περίφημο μουσείο του Λούβρου. Αλλά τα μουσεία θεωρήθηκαν χώροι που θα διευκόλυναν την εξοικείωση των πολιτών με το γαλλικό έθνος παρά με την αρχαιολογία. Ακόμη και στα εκθέματα του Λούβρου τα πρώτα χρόνια, η σπουδαιότερη θέση παραχωρήθηκε στους πίνακες της γκαλερί του Λουξεμβούργου, που μεταφέρθηκαν εκεί, γιατί το κτίριο της μετατράπηκε σε χώρο κράτησης ενός αδελφού του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ και το σχέδιο των επαναστατών ήταν να κηρύξουν τη συλλογή εθνική περιουσία. Η ίδρυση την ίδια περίοδο του Γαλλικού Ινστιτούτου της Αιγύπτου στο Κάιρο, που θα μπορούσε ίσως να προωθήσει σημαντικά την ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιστήμης, δεν είχε αποτέλεσμα, λόγω των πολεμικών εξελίξεων. Εν ολίγοις, η Επανάσταση έδειξε μεν ενδιαφέρον για την αρχαιολογία, αλλά την έθεσε υπό τις υπηρεσίες του έθνους και της πολιτικής. Έκτοτε, τα αρχαιολογικά ευρήματα θεωρούνταν σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη τεκμήρια του σπουδαίου εθνικού παρελθόντος τους και κατ' επέκταση σύμβολα της εθνικής υπερηφάνειάς τους. Στο πλαίσιο αυτό ευνοήθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ιστορία και η φιλολογία και εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Αλλά στο στάδιο αυτό η αρχαιολογία ωφελήθηκε λιγότερο από όλες και ήταν απαραίτητο να περιμένει αρκετές δεκαετίες ακόμη τη δημιουργία των θεσμών που θα συνέδραμαν στην επιστημονική της κορύφωση. Πράγματι, οι περισσότεροι αρχαιολόγοι επισημαίνουν ότι αυτό που κέρδισε από την Επανάσταση του 1789 ήταν το ότι βρέθηκε στο προσκήνιο του πολιτικού ενδιαφέροντος, και συμφωνούν ότι η επιστημονική αφετηρία της αρχαιολογίας τοποθετείται στο δεύτερο μισό 19<sup>ου</sup> αιώνα, που επιχειρήθηκαν σταθερές θεσμικές πρωτοβουλίες με μεγάλη διάρκεια. Μέχρι τότε συνέχισαν να αναπτύσσονται αφενός μια «φιλολογική αρχαιολογία», που, παραμένοντας κοντά

στην ιστορία, μελετούσε τα αρχαιολογικά ευρήματα των κλασικών χρόνων με τη βοήθεια των γραπτών πηγών, αφετέρου μια «φυσική αρχαιολογία», που εστιαζόταν στην προϊστορική εποχή και η τυπολογία της βρισκόταν πλησιέστερα προς εκείνες της γεωλογίας και της ανθρωπολογίας (Díaz-Andreu, 2007: 1-3, 60-78). Αλλά κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα, κυρίως στα χρόνια του Μεσοπολέμου και πολύ περισσότερο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η αρχαιολογία αναπτύχθηκε εντυπωσιακά.

Έτσι, η κλασική αρχαιολογία μοιράστηκε ειρηνικά τα ίδια ερευνητικά πεδία με την αρχαία ιστορία, και αντίστοιχα η μεσαιωνική και βυζαντινή αρχαιολογία με τη μεσαιωνική και βυζαντινή ιστορία. Κατά καιρούς μάλιστα επιχειρήθηκαν συνδυαστικές δημοσιεύσεις ιστορικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων, που ώθησαν στη μελέτη των πηγών (π.χ. των βρετανικών μεσαιωνικών πηγών) μέσω διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεών τους (Halsall, 1997: 803-804). Από την άλλη πλευρά, στην προϊστορική εποχή η αρχαιολογία διατηρεί δικαιωματικά το μονοπώλιο, ενώ μέχρι πρότινος επικρατούσε η άποψη ότι η ιστορία μπορεί να μονοπωλεί τη νεότερη και σύγχρονη εποχή. Τη δεκαετία του 1960, η αναίρεση της τελευταίας αντίληψης πυροδοτήσε για άλλη μια φορά τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο επιστημών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αρχαιολογία μπορεί να μελετά και τις κοινωνίες του 18<sup>ου</sup> ή του 19<sup>ου</sup> αιώνα, αφού και αυτές οι κοινωνίες παρήγαγαν τις κάθε μορφής πηγές τους. Όπως αποδείχθηκε, όμως, τόσο οι ιστορικοί όσο και οι αρχαιολόγοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, όταν προσπάθησαν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν αυτή η τόσο σύγχρονη αρχαιολογία μπορεί να θεωρηθεί η άλλη όψη της νεότερης ή σύγχρονης ιστορίας. Οι βρετανοί αρχαιολόγοι, για παράδειγμα, δυσκολεύτηκαν ακόμη και να βρουν τον «όρο», που θα περιέγραφε αυτήν τη σύγχρονη αρχαιολογία. Τελικά, πρότειναν διάφορες λύσεις –η συζήτηση αυτή δεν αφορούσε, φυσικά, τους ιστορικούς. Σύμφωνα, λοιπόν, με την πρώτη λύση αυτή η αρχαιολογία θα μπορούσε να ενσωματωθεί στη «μετα-μεσαιωνική αρχαιολογία», που μελετά την περίοδο μετά το 1450 και η οποία διαθέτει την Εταιρία ερευνών της και το δικό της περιοδικό. Αλλά όταν δοκιμάστηκε αυτή η λύση, η συντριπτική πλειονότητα των μελετών της μετα-μεσαιωνικής αρχαιολογίας παρέμενε επικεντρωμένη στην ανάπτυξη ή τις αλλαγές της κεραμικής, κυρίως της πρώιμης περιόδου των ετών 1450-1750, και σπανίως γινόταν λόγος μεταξύ των Βρετανών μετα-μεσαιωνικών αρχαιολόγων για ευρύτερα ιστορικά ερωτήματα, όπως η εξέταση της τοπιογραφίας ή της αρχιτεκτονικής. Η δεύτερη λύση, που συζητήθηκε, ήταν η κατάταξη της αρχαιολογίας του 18<sup>ου</sup> και 19<sup>ου</sup> αι. στη «βιομηχανική αρχαιολογία», που ακολουθεί, κατά την παραδοσιακή βρετανική περιοδολόγηση, τη «μετα-μεσαιωνική αρχαιολογία». Αλλά και πάλι τα υπό διερεύνηση αντικείμενά της θα ήταν περιορισμένα. Οι «βιομηχανικοί αρχαιολόγοι» εστιάζουν το ερευνητικό τους πρόγραμμα στα κατάλοιπα της βιομηχανίας, παρά το γεγονός ότι ο όρος «βιομηχανική αρχαιολογία» περιγράφει τη μελέτη μιας περιόδου (της βιομηχανικής περιόδου) παρά μιας θεματικής ενότητας.

Είναι φανερό, επομένως, ότι και το πρόβλημα της περιοδολόγησης είναι κοινό για τις δύο επιστήμες. Αλλά δεν είναι βέβαιο ότι αμφότερες συμφωνούν στον τρόπο με τον οποίο τεμαχίζουν τον χρόνο. Ωστόσο, τα προβλήματα έχουν πάντοτε τις λύσεις τους και δεν υπάρχει πλέον λόγος να θρηνούμε για την υποτυπώδη ανάπτυξη της αρχαιολογίας των πρόσφατων κοινωνιών στη Βρετανία ή αλλού, τόνιζε ένας άλλος αρχαιολόγος. Πράγματι, με την έναρξη του 21<sup>ου</sup> αιώνα πραγματοποιήθηκε πλήθος νέων δημοσιεύσεων, οργανώθηκαν επιστημονικά συνεδρία, προκηρύχθηκαν πανεπιστημιακές έδρες και ξεκίνησαν διδακτορικές διατριβές. Το 2003, για παράδειγμα, διοργανώθηκε στη Βρετανία ένα συνέδριο με τίτλο «Σύγχρονη και Ιστορική Αρχαιολογία και Θεωρία». Η μελέτη της πρόσφατης εποχής είθισται εδώ και αρκετές δεκαετίες να ορίζεται ως «ιστορική αρχαιολογία» και στις ΗΠΑ διαθέτει ήδη από το 1967 το πρώτο περιοδικό της (*Historical Archaeology Journal*) και την Εταιρεία της (*Society of Historical Archaeology*), η ίδρυση της οποίας γεννήθηκε το 1958 στο συμπόσιο των Αμερικανών ανθρωπολόγων, που αφιερώθηκε στον ρόλο της αρχαιολογίας στην ιστορική έρευνα (βλ. <http://sha.org>). Βέβαια, το πότε ξεκινά το αντικείμενο μελέτης της ιστορικής αρχαιολογίας είναι ένα πρόβλημα, που αφορά τόσο την ιστορία όσο και την αρχαιολογία. Για τους περισσότερους Ευρωπαίους αρχαιολόγους καλύπτει τους τελευταίους πέντε αιώνες. Κατά άλλη εκδοχή, καλύπτει γενικότερα τις περιόδους που έχουν παραγάγει τεκμήρια κειμένων, τα οποία επιδέχονται αποκρυπτογράφησης και η μελέτη τους απαιτεί τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ κειμένων και υλικών ντοκουμέντων. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για έναν όρο που



αποκτά την ίδια σημασία για τους αρχαιολόγους όλου του κόσμου (Tarlow, 2007: 2). Αλλά και αυτό δεν μας ξαφνιάζει.

Η ιστορική αρχαιολογία, όπως εξηγεί άλλος αρχαιολόγος, εξετάζει όλους τους πολιτισμούς του παρελθόντος, που ανέπτυξαν γραπτή παράδοση. Μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ως ο κλάδος που μελετά τον «σύγχρονο κόσμο» και γενικότερα τις ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες, που διαμόρφωσαν τον κόσμο μας περίπου μετά το 1500 μ.Χ. Δεν πρέπει, βέβαια, να υποθέσουμε ότι η χρήση του όρου «ιστορική αρχαιολογία» φανερώνει ότι όλοι οι αρχαιολόγοι παραδέχονται πως η ιστορία επηρεάζει την επιστήμη τους. Ούτε και η άποψη, που ήταν μάλιστα ευρύτατα διαδεδομένη ακόμη και στους κύκλους των αρχαιολόγων τη δεκαετία του 1960, ότι δηλαδή η αρχαιολογία είναι ένα είδος ιστορίας αποκαλύπτει τέτοιου είδους παραδοχές. Στην ψυχροπολεμική Βρετανία, για παράδειγμα, πολλοί αρχαιολόγοι, που είχαν σαγηνευτεί από τις ιδέες του Κόλινγουντ για την ιστορία, συμφωνούσαν ότι και τα δικά τους συμπεράσματα είχαν ιστορική διάσταση. Αλλά στη συνέχεια της συζήτησής τους αρκετοί από αυτούς αναζήτησαν και πάλι τις διαφορές μεταξύ της αρχαιολογίας και της ιστορίας, και κάποιοι έφτασαν στο ακραίο σημείο να επιδιώξουν την απεξάρτησή τους από αυτήν την κακή σχέση τους με την ιστορία. Υπό αυτές τις συνθήκες, μια ενδιαφέρουσα εξήγηση της διαφορετικότητας των δύο επιστημών συνδέθηκε με τον τρόπο παραγωγής των πηγών του παρελθόντος: υποστηρίχθηκε δηλαδή ότι τα ντοκουμέντα της αρχαιολογίας δεν είχαν δημιουργηθεί εσκεμμένα από τους δράστες των γεγονότων, όπως π.χ. οι γραπτές πηγές του ιστορικού. Η διάκριση αυτή, που μας θυμίζει εκείνη των άμεσων και έμμεσων πηγών του ιστορικού (βλ. κεφάλαιο 2), αποκτούσε φιλοσοφικές ή και θεωρητικές διαστάσεις και συνδυάζονταν με ευρύτερα ερωτήματα όπως: Ποια είναι η σχέση των ιστορικών και των αρχαιολόγων με το παρόν και το παρελθόν; Ποιο είναι το σημείο της ερευνητικής αφετηρίας τους, το παρόν ή το παρελθόν; Πώς μελετούν οι αρχαιολόγοι τον συμβολισμό στο παρελθόν, πώς εφαρμόζουν την επιστήμη τους για την ερμηνεία του παρελθόντος και τελικά πώς μπορούν να συνδράμουν στην «κατασκευή» του παρόντος μέσω της μελέτης του παρελθόντος (Hodder, 2002: 158-66); Σίγουρα, τα τελευταία ερωτήματα απασχολούν εξίσου έντονα τους ιστορικούς. Είναι αξιοσημείωτο, άλλωστε, ότι με βάση την απάντησή τους αναπτύχθηκαν πολλές και διάφορες «αρχαιολογίες», όπως πολλές είναι και οι θεωρητικές «ιστορίες». Έτσι, αναδύθηκαν η κανονιστική, η στρουκτουραλιστική, η μαρξιστική, η Νέα Αρχαιολογία, η διαδικαστική και στη συνέχεια η μεταδιαδικαστική αρχαιολογία.

Φαίνεται, τελικά, ότι ο ανταγωνισμός ή και η αντιπαλότητα ανάμεσα στην ιστορία και την αρχαιολογία συνδέθηκαν στενά με την προσπάθεια ιστορικών και αρχαιολόγων να υπερασπιστούν την επιστημονικότητα του κλάδου τους στον «αγώνα» μεταξύ κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, που αναβίωσε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η σπουδαιότερη ίσως διαφορά ανάμεσα στον παλιότερο «αγώνα» και σε αυτόν τον πιο πρόσφατο είναι η ανάδειξη της θεωρίας σε αναπόδραστο κριτήριο για την απόδειξη της επιστημονικότητας κάθε κλάδου (Lloyd, 2003: 83-84). Είναι γεγονός ότι ο δομισμός, ο στρουκτουραλισμός, ο μαρξισμός και άλλες θεωρίες επηρέασαν κατά καιρούς τόσο την ιστορία και την αρχαιολογία όσο και τις άλλες επιστήμες που μελετούν τον άνθρωπο και την κοινωνία. Η Νέα Ιστορία της τρίτης γενιάς των *Αννάλ* ήταν, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η απάντησή τους στις επιθέσεις που δέχονταν ως ιστορικοί από τους θεράποντες των κοινωνικών επιστημών. Την ίδια περίπου περίοδο, έκανε την εμφάνισή της η Νέα Αρχαιολογία, που σχεδόν αποκήρυξε τη σχέση της με την ιστορία. Κάποιοι εκπρόσωποί της μάλιστα διακήρυξαν ακόμη και την ταύτισή της επιστήμης τους με την ανθρωπολογία. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, ένας διάσημος Αμερικανός αρχαιολόγος, φανερά ενοχλημένος από τον ορισμό, το 1899, του καθηγητή Ιστορίας στο Κέμπριτζ, Φρέντερικ Μέτλαντ, ότι «μια αρχαιολογία που δεν είναι ιστορία είναι πέρα για πέρα άχρηστη», δήλωσε σχεδόν αγανακτισμένος: «η αμερικανική αρχαιολογία (δηλαδή του Νέου Κόσμου) ή είναι ανθρωπολογία ή δεν είναι τίποτα» (Romano, 1988: 85-86). Αντίθετα, πολλοί άλλοι αρχαιολόγοι τόνιζαν ότι «η αρχαιολογία δεν είναι ούτε ιστορία ούτε ανθρωπολογία», αλλά «είναι αρχαιολογία και μόνο αρχαιολογία» (Hodder, 2002: 284-285).

Το 1968, στο λήμμα «αρχαιολογία» της δεύτερης έκδοσης της *Εγκυκλοπαίδειας Κοινωνικών Επιστημών*, αναφερόταν ότι «η αρχαιολογία μπορεί να οριστεί ως η ανθρωπολογία των πολιτισμών που έχουν εκλείψει»· ότι ενδιαφέρεται, όπως και η ανθρωπολογία και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες, για τις επαναλαμβανόμενες όψεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς και όχι για την απομόνωση του μοναδικού· επίσης ότι «είναι ιστορική με την έννοια ότι ασχολείται με την ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως αυτή έγινε αντιληπτή στην πορεία του χρόνου, και συμπληρώνει τις γραπτές πηγές με επιχειρήματα, που αντλούνται από τα υλικά τεκμήρια του παρελθόντος»· και, τέλος, ότι είναι η επιστήμη που προσφέρει πληροφορίες και δεδομένα στους θεράποντες πολλών άλλων επιστημών, μέχρι και στους κριτικούς τέχνης και τους οικονομολόγους –και όχι μόνο στους ιστορικούς και τους ανθρωπολόγους. Στο λήμμα πάλι «ανθρωπολογία» της ίδιας εγκυκλοπαίδειας διαβάζουμε ότι πρόκειται για μια πολύ-περιεκτική επιστήμη, που αναδείχθηκε επίσης σταδιακά μετά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα και μελετά γενικά τον άνθρωπο και την ανθρωπότητα. Η τεράστια «επικράτεια» της φαίνεται να καλύπτει ολόκληρο το γεωγραφικό και χρονολογικό εύρος των ανθρώπινων κοινωνιών και η θεματολογία της περιλαμβάνει πολλά διαφορετικά αντικείμενα, όπως είναι η γλώσσα, οι κοινωνικές δομές, οι αισθητικές αποτυπώσεις και άλλα. «Στην πραγματικότητα, είναι η μοναδική μεταξύ των επιστημών του ανθρώπου που τον προσεγγίζει τόσο στις φυσικές όσο και στις κοινωνικο-πολιτισμικές μορφές του», καταλήγει ο συντάκτης του λήμματος. Έτσι, εξηγείται γιατί δεν είναι απαραίτητα μια ενιαία επιστήμη, αλλά απαρτίζεται από ένα σύνολο επιμέρους επιστημών, κάθε μία από τις οποίες αναπτύσσει, με γνώμονα τα ειδικά ερωτήματα που θέτει, τη μεθοδολογία της, η οποία τη διαφοροποιεί από τις άλλες –παρά το γεγονός ότι σίγουρα υπάρχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Ωστόσο, η σπουδαιότερη διχοτόμηση στους κόλπους της ανθρωπολογικής επιστήμης, σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό της, είναι η διάκρισή της σε φυσική ανθρωπολογία και κοινωνικο-πολιτισμική μελέτη του ανθρώπου, που περικλείει τους άλλους κλάδους της (π.χ. κοινωνική, πολιτισμική ανθρωπολογία) –και στις ΗΠΑ αναφέρεται με τον όρο «εθνολογία» (Greenberg, 1968: τ. 1, 304-311· Woodbury & Longacre, 1968: τ. 1, 378).

Καταλήγουμε, λοιπόν, στη διαπίστωση ότι είναι μάλλον αδύνατο να δοθούν σε λίγες γραμμές οι περιεκτικοί ορισμοί των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας, για τον απλό τουλάχιστο λόγο ότι έκαστη εξ αυτών, αναθεωρώντας την «ταυτότητά» της στα διάφορα στάδια της ανάπτυξής της, άνοιγε τον δρόμο για την εξέλιξη των άλλων, προκαλώντας συνάμα αντίστοιχες αναθεωρήσεις των δικών τους ταυτοτήτων. Επομένως, οι επιστημονικές ανταλλαγές, τα δάνεια αλλά και οι διαφωνίες συνθέτουν ένα ευρύ φανταστικό πεδίο, στο πλαίσιο του οποίου παρήχθησαν οι σημερινές πρόοδοι όλων αυτών των επιστημών, που, όπως είναι φυσικό, εξακολουθούν να εξελίσσονται και πάλι στην αλληλοσυσχέτισή τους με τις άλλες. Χωρίς αμφιβολία οι όροι διεπιστημονική συνεργασία ή συμπόρευση αποκτούν θετικό περιεχόμενο σε αντίθεση με τους όρους μπερδισμός, ανταγωνισμός, διαμάχη ή επιθέσεις μεταξύ των επιστημών. Προφανώς, καμία από τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας δεν θα είχε πετύχει τη σημερινή της ανάπτυξη, αν δεν είχε συντελεστεί η πρόοδος των άλλων. Κανείς ιστορικός ή ανθρωπολόγος δεν θα υποστήριζε σήμερα ότι ο αρχαιολόγος διαφέρει από τους ίδιους, μόνο και μόνο επειδή γνωρίζει καλύτερα με ποιους τρόπους θα πρέπει να οργανώσει και να πραγματοποιήσει μια ανασκαφή ή μια επιφανειακή έρευνα ή επειδή είναι εξοικειωμένος με τις μεθόδους χρονολόγησης και μελέτης της κεραμικής.

Με αφετηρία μια καλοπροαίρετη και όχι μια πολεμική διάθεση, ο αρχαιολόγος Αλαίν Σναπ αποτύπωνε εναργώς το 1973 την παράλληλη εξέλιξη των επιστημών: Η κρίσιμη στιγμή στη σχέση ιστορίας και αρχαιολογίας ήρθε, καθώς η ιστορία «εγκατέλειπε προοδευτικά αλλά οριστικά τη λατρεία του γεγονότος και του ξεχωριστού συμβάντος». Τότε ήταν φυσικό «να αναζητήσουμε στην αρχαιολογία το τελευταίο καταφύγιο των ακατέργαστων γεγονότων και του παραδοσιακού ανθρωπισμού», την οποία «θεωρούσαμε αρχικά σαν ένα είδος ενστικτώδους και εμπνευσμένης ιστορίας της τέχνης», αλλά έκτοτε «συμβόλιζε όλο και περισσότερο “αυτή τη μορφή της ιστορίας που ολόκληρη αναφερόταν μυστικά στη συνθετική δραστηριότητα του υποκειμένου”». Χάρη στην αργή αλλά καθοριστική και συνεχόμενη ανανέωσή της, η αρχαιολογία δίπλα στην επίσης διαρκώς αναπτυσσόμενη ιστορία «ανακαλύπτει με τη σειρά της δομές και ασυνέχειες εκεί που περίμενε

να βρει συγκυρίες και συνέχειες», ώστε «αν “ο ιστορικός μοιάζει με τον μύθο του δράκου”, ο αρχαιολόγος δεν είναι πια, σαν τον μπαλωματή του παραμυθιού, στοιχειωμένος από τον θησαυρό του» (Schnapp, 1983: 92). Ως αποτέλεσμα, οι προοπτικές της ανάπτυξης της αρχαιολογίας όχι μόνο δεν περιορίζονται από το γεγονός ότι μοιράζεται το υπό εξέταση αντικείμενό της με άλλες επιστήμες ή ότι επηρεάζεται από τις θεωρίες και τις μεθόδους τους, αλλά διερυνύνονται από τον διάλόγό της με την ιστορία, όπως και με άλλες επιστήμες. Αντίστοιχα, τα περιθώρια της συνεργασίας ανάμεσα στην αρχαιολογία και την ιστορία είναι μάταιο να επισκιάζονται από την κληρονομική περιπλοκότητα της σχέσης τους ή από το γεγονός ότι, εξαιτίας της αρχαιωμένης πολιτικής πολλών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, η αρχαιολογία παραμένει ακόμη και σήμερα «πνευματικά και διοικητικά [...] στενά συνδεδεμένη με την ιστορία», σχεδόν εξαρτώμενη από αυτήν (Hodder 2002: 46). Το επόμενο βήμα, επομένως, της διεπιστημονικής ανάγνωσης του παρελθόντος θα μπορούσε να είναι, κατά την πρόταση του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, Ίαν Χόντερ (Ian Hodder, 1949-), η εμβάθυνση της κατανόησής μας για τα λειτουργικά και ιδεατά νοήματα των κοινωνιών του παρελθόντος και μέσω αυτών του παρόντος, ακόμη κι αν τα πορίσματα της αρχαιολογίας δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από το παρόν (2002: 287-290).

## **8.2 Στο ταξίδι από το παρόν στο παρελθόν: Η ιστορία και η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και άλλες επιστήμες**

Μήπως έχει δίκιο ο Ρουτζέρο Ρομάνο ότι ολόκληρη η συζήτηση για τη σχέση της ιστορίας με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας «δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συζήτηση για τη διεπιστημονικότητα»; Δηλαδή για τη διεπιστημονικότητα που, όπως εξηγούσε ο ίδιος, «απέτυχε», γιατί όλοι πίστεψαν «πως ήταν αρκετό να ξεριζώσουν από κάποια επιστήμη ορισμένες τεχνικές και ορισμένα προβλήματα, για να μπορέσουν να μεταμφιεστούν με τις πιο παράξενες ετικέτες», ενώ το ουσιαστικό πρόβλημα «είναι να φθάσει κανείς σε μια πραγματική μετεπιστημονικότητα, δηλαδή σε μια συγχώνευση των τρόπων δουλειάς, των λογικών που υποστηρίζουν τις δύο (ή τρεις ή τέσσερις) επιστήμες που θέλει κανείς να φέρει σε επικοινωνία» (Romano, 1988: 91). Μήπως τελικά στην προσπάθειά μας να περιγράψουμε πώς αναπτύχθηκαν στην πορεία του χρόνου επιστήμες, όπως η ιστορία, η αρχαιολογία, η ανθρωπολογία είτε η κοινωνιολογία, τελικά αναφερόμαστε κατά κύριο λόγο στις «διαμάχες» τους ή ακόμη και στις εσωτερικές «διαμάχες» μεταξύ των ίδιων των θεραπόντων τους;

Σε αυτό το βιβλίο πάντως η δυναμική της ενδο-επιστημονικής και διεπιστημονικής «διαμάχης» και διαφωνίας νομιμοποιείται συνειδητά ως παράγοντας εξέλιξης και ως κίνητρο νέων αναζητήσεων στα πεδία της έρευνας, του θεωρητικού προβληματισμού, της μεθοδολογικής πρακτικής και εν τέλει της συναγωγής των πορισμάτων του ιστορικού. Διαφορετικά, πώς θα μπορούσαμε να ενσωματώσουμε οργανικά στην ιστορία της ιστορίας τις τόσες αντιπαραθέσεις αλλά και τις τόσες κατά καιρούς αμφισβητήσεις της επιστημονικής φύσης της, που είναι πιθανό να προέρχονται ακόμη και από ιστορικούς; Αναμφίβολα, η αποσιώπηση της αντίθετης άποψης θα ήταν μεμπτή, αφού θα οδηγούσε στην αποσιώπηση και των συνεπειών της ή και των αντιδράσεων που ενδεχομένως προκάλεσε. Με άλλα λόγια, θα οδηγούσε σε μια επιλεκτική, μάλλον εξωραϊσμένη, και έτσι παραπλανητική παρουσίαση της ιστορίας. Εξάλλου, πόσο πιστευτό και πόσο ωφέλιμο θα ήταν να «κατασκευάσουμε» μια υποτιθέμενα ομόφωνη, παγκόσμια κοινότητα ιστορικών –μια κοινότητα που είναι απίθανο να συναντήσουμε σε κάποια εξελικτική φάση των ανθρώπινων κοινωνιών– η οποία παραδίδει τη σκυτάλη στην κάθε επόμενη νέα γενιά της, για να συνεχίσει στον ίδιο δρόμο επιστημονικής προβληματικής; Πώς θα δικαιολογούσαμε τότε τις ριζικές αλλαγές και τις επαναστάσεις στην εξέλιξη της ιστορίας; Είναι προτιμότερο, λοιπόν, να εστιάσουμε την προσοχή μας στην εξήγηση κάθε είδους διαμάχης και κάθε διαφωνίας στο ιστορικό της πλαίσιο. Με αυτόν τον τρόπο, θα καταφέρουμε τουλάχιστον να προβληματιστούμε γύρω από το ερώ-

τημα πώς διαχωρίστηκαν και πώς μοιράστηκαν τα ερευνητικά πεδία τους όχι μόνο οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές, αλλά όλες γενικά οι επιστήμες –αφού άλλωστε σε καμία περίοδο δεν ήταν οι ίδιες οι επιστήμες, που χάραζαν τα σύνορά τους (Serres, 1983: 93-125).

Δεν έχουμε κανέναν λόγο να υποστηρίξουμε ότι ο φιλόσοφος και ιστορικός Ανρύ Μπερ –το περιοδικό του οποίου υπήρξε, όπως αναφέρθηκε, ο «πρόδρομος» του περιοδικού και της ιστορικής επανάστασης των *Αννάλ*– ήταν λιγότερο «ιμπεριαλιστής» από κοινωνιολόγους, όπως ο Ωγκύστ Κοντ, που επινόησε τον όρο «κοινωνιολογία» και οραματίστηκε τη στέψη της ως «βασίλισσα» των κοινωνικών επιστημών στις πληγωμένες μετεπαναστατικές κοινωνίες του αρχόμενου 19<sup>ου</sup> αιώνα, ή ο Εμίλ Ντυρκέμ, ο ένας από τους επονομαζόμενους «πατέρες» της κοινωνιολογίας και ιδρυτής της δικής του «σχολής» του στα τέλη του αιώνα. Το όνειρο του Μπερ ήταν να εξηγήσει σε βάθος την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, εκδίδοντας μια σειρά εκατό τόμων υπό τον τίτλο «Η εξέλιξη της ανθρωπότητας» και, συνδυάζοντας στην ίδια «σύνθεση», τις μεθόδους και θεωρίες εργασίας της γεωγραφίας, της οικονομικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας και της ιστορίας –την οποία ο ίδιος ενέτασσε στις κοινωνικές επιστήμες (Cambell, 2005: 190). Μπορεί να θεωρηθεί ότι το φιλόδοξο σχέδιο του Μπερ, όπως και το αντίστοιχα φιλόδοξο σχέδιο του Μαξ Βεμπερ (Max Weber, 1864-1920), συμβολίζουν το τέλος της πρώτης περιόδου στη σχέση της ιστορίας με την κοινωνιολογία, που ήταν και η μεγαλύτερη στην κοινή ιστορία τους. Είχε ξεκινήσει με τις διεκδικήσεις του Κοντ, και κατά τη διάρκειά της η ιστορία, που παρέμενε αφηγηματική, συμβαντολογική και προσηλωμένη στο μοναδικό και ανεπανάληπτο γεγονός, δάνειζε στην κοινωνιολογία το υλικό που εκείνη χρειαζόταν. Εκείνη δομούσε στη βάση αυτού του υλικού τα εξηγητικά σχήματα, μέσω των οποίων θα ανακάλυπτε τους νόμους της κοινωνικής αλλαγής και τους μηχανισμούς της μετάβασης από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία (Βαφέας & Κουμπουρλής, 2014: 9-12). Σε γενικές γραμμές, η περίοδος αυτή μπορεί να περιγραφεί ως ήπια ή και ρομαντικά «ιμπεριαλιστική» και για τις δύο επιστήμες.

Προφανώς, αυτό συνέφερε την ιστορία και τους ιστορικούς, που ήδη εξηγήσαμε ότι βρίσκονταν σε ισχυρότερη θέση από τους κοινωνιολόγους: εξάλλου, πέρα από τις πανεπιστημιακές έδρες και τις ερευνητικές επιδοτήσεις τους, είχαν αποκτήσει και πολιτικούς ρόλους σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Από την άλλη, όμως, αυτός ο ρομαντικός «ιμπεριαλισμός» εξυπηρετούσε αρκετά ικανοποιητικά και τις ανάγκες της νεαρής κοινωνιολογίας. Αυτό αποκαλύπτουν οι πρωτοβουλίες του Μαξ Βεμπερ για τη συστηματικότερη οργάνωσή της, αλλά και οι θεωρητικές διακηρύξεις του σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ των δύο επιστημών. Το φιλόδοξο σχέδιο του Βέμπερ, του ευρυμαθούς Γερμανού διανοούμενου που ξεκίνησε ως ιστορικός και κατέληξε κοινωνιολόγος, έμοιαζε αρκετά με αυτό του Ανρύ Μπερ και λίγο αργότερα με εκείνο των ιδρυτών των *Αννάλ*: επιθυμούσε να οργανώσει ομάδες διεπιστημονικής συνεργασίας, συναντήσεις και συνέδρια στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Γερμανών Κοινωνιολόγων, που ο ίδιος είχε δημιουργήσει. Επιδόθηκε σε τέτοιες προσπάθειες περίπου από το 1909, που αποκήρυξε ανοικτά τον ιστορισμό και την υπερβολική έμφαση στην ιστορική προσέγγιση που αποβαίνει σε βάρος των κοινωνικών επιστημών (λόγο επικαλέστηκε, όταν αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Ακαδημία Επιστημών του Μπάντεν). Τόνισε, επίσης, τη βασική αρχή ότι οι μελέτες του πολιτισμού και της ιστορίας είναι αδύνατο να αποφεύγουν τυπολογικές έννοιες, αλλά χρειάζονται σαφείς εξηγήσεις του περιεχομένου των εννοιών που χρησιμοποιούν (Ringer, 2004). Το σχέδιό του απέτυχε, αλλά ο ίδιος συνέχισε να εργάζεται συστηματικά. Με κάθε ευκαιρία σχολίαζε ότι δεν κατανοούσε τους λόγους των επιθέσεων που δεχόταν η κοινωνιολογία από οικονομολόγους, όπως ο Ρόμπερτ Λίφμαν (Robert Liefmann, 1872-1941), ο συνάδελφός του στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, που μάλλον ενοχλήθηκε από τη δημιουργία μιας από τις πρώτες έδρες που συνδύαζαν την οικονομία και την κοινωνιολογία –την έδρα δηλαδή που κατέλαβε ο Βέμπερ λίγο πριν τον θάνατό του και ενώ ετοιμάζε τη δημοσίευση της γνωστής μελέτης του *Οικονομία και Κοινωνία*. Διευκρίνιζε επίσης ότι δεν θεωρούσε την κοινωνιολογία και την ιστορία ανταγωνίστριες επιστήμες. Κατά την εκτίμησή του, η ουσιαστική διαφοροποίησή τους αφορά τον καταμερισμό της εργασίας των θεραπόντων τους. Με απλά λόγια, η κοινωνιολογία σχηματοποιεί τύπους και έννοιες και αναζητά νόμους στην πορεία των γεγονότων, αντίθετα από την ιστορία που αποσκοπεί στην αιτιακή ανάλυση και απόδοση των ατομικών πράξεων,

των δομών και των προσωπικοτήτων, που διατηρούν πολιτιστική σημασία. Για τον Βέμπερ, η κοινωνιολογία αντλεί το υλικό της από την ιστορία και της προσφέρει τη μεθοδολογία, ειδικότερα τη συγκριτική και τυπολογική διαδικασία που αποτελεί τη λογική προϋπόθεση της αιτιακής ανάλυσης. Έτσι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι συμφωνούν, όπως εξηγούσε σε έναν ιστορικό και σφοδρό εχθρό της κοινωνιολογίας, ότι είναι η ιστορία που θα αναδείξει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα π.χ. της μεσαιωνικής πόλης. Αλλά είναι αδύνατο να το πετύχει, εάν δεν αναζητήσει τις διαφορές της με την αρχαία, την ισλαμική ή την κινέζικη και άλλες πόλεις. Έπειτα η ιστορία θα συνεχίσει το έργο της αναζητώντας την αιτιακή εξήγηση αυτών των ιδιαιτεροτήτων της. Επομένως, ούτε η σχέση των δύο επιστημών είναι ανταγωνιστική αλλά ούτε η μία είναι υποδεέστερη της άλλης (Roth, 1984α: 119-143· Roth, 1984β: 195-206).

Μια δεύτερη φάση στη σχέση μεταξύ των δύο επιστημών ξεκινά «πολεμικά», με τις «επιθέσεις» που εξαπέλυσαν κατά της ιστορίας οι κοινωνιολόγοι Ντυρκέμ και κυρίως ο Φρανσουά Σιμιάν (βλ. κεφάλαιο 7). Στην πραγματικότητα, όμως, η αφετηρία αυτής της νέας πολεμικής δεν ήταν οι επιθέσεις των κοινωνιολόγων, οι οποίοι, άλλωστε, ήταν αρκετά αποδυναμωμένοι αλλά οι «επιθέσεις» ορισμένων ιστορικών. Πρωταγωνιστές ήταν, όπως φάνηκε, ο Φεβρ και ο Μπλοχ, που επιτέθηκαν στην παραδοσιακή ιστορία, για να πετύχουν την ανανέωσή της μέσω της συνεργασίας της με τις κοινωνικές επιστήμες. Δηλαδή οι δύο ιδρυτές των *Αννάλ* υπήρξαν προσωρινά «αρνητές» και αμφισβητίες της ιστορίας –ή, σωστότερα, του κυρίαρχου και καθιερωμένου τότε επιστημολογικού μοντέλου της– και έσπευσαν να αξιοποιήσουν τα πιο προκλητικά κατηγορητήρια των κοινωνιολόγων, κυρίως του Φρανσουά Σιμιάν, για να διευκολύνουν την επίτευξη των στόχων τους. Αυτό, βέβαια, είχε σοβαρές συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ των δύο επιστημών. Είναι αλήθεια ότι όσες προσπάθειες κι αν κατέβαλαν αργότερα οι ίδιοι, για να συμφιλιώσουν τους ιστορικούς με τον Φρανσουά Σιμιάν, δεν τα κατάφεραν. Το χάσμα έμοιαζε αγεφύρωτο και ο διάδοχός τους, ο Μπροντέλ, δεν είχε αυταπάτες. Αλλά για ποιο χάσμα επρόκειτο;

Σε άρθρο του για τη σχέση μεταξύ της ιστορίας και της κοινωνιολογίας, που δημοσιεύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ο Μπροντέλ (1987: 84-104) εξηγούσε ότι ο Σιμιάν στην πραγματικότητα δεν ήθελε να «μονομαχήσει» με «αντίπαλο του δικού του διαμετρήματος». Διαφορετικά, δεν θα επέλεγε τον προσκολλημένο στον μεθοδισμό και τη γεγονοτολογία, Σενιομπός, αλλά τον Πωλ Λακόμπ (Paul Lacombe, 1834-1919), έναν καινοτόμο ιστορικό, ο οποίος με τη μελέτη του, το 1894, *Θεώρηση της Ιστορίας ως επιστήμης* (*De l'histoire considerée comme science*) εξέφραζε απόψεις που θύμιζαν αρκετά αυτές του Σιμιάν. Με άλλα λόγια, ο Λακόμπ προσκαλούσε, μια δεκαετία πριν από τον Σιμιάν, τους ιστορικούς να απομακρυνθούν από τα γεγονότα και να εγκαινιάσουν μια ιστορία με κοινωνιολογική προοπτική (Bentley, 2013: 10-22). Αλλά τι ακριβώς επιχειρούσε να εξηγήσει σε ιστορικούς και κοινωνιολόγους ο Μπροντέλ με αυτήν την «κριτική», που ασκούσε στον Σιμιάν; Προφανώς, ήθελε να τονίσει ότι ο αιώνας αλλά και το κίνημα των *Αννάλ* δεν ξεκίνησαν από μια ανοικτή σύγκρουση μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας, στην οποία ηττήθηκε εξ ολοκλήρου η ιστορία. Αντίθετα από τον Σενιομπός, που στην ουσία ήταν ο μόνος ηττημένος αυτής της πρώτης αντιπαράθεσης, ο Λακόμπ θα μπορούσε «να συνεννοηθεί με τον κοινωνιολόγο» ή και να τον πείσει, γιατί, όπως πίστευε ο Μπροντέλ, «υπάρχει πάντοτε μία ιστορία που μπορεί να ταιριάζει με μία κοινωνιολογία –ή αντίθετα, προφανώς, ν' αλληλοφαγωθούν μεταξύ τους». Αυτό ήταν το σημείο σύγκλισης και συμφωνίας των επιστημών, κατά την αισιόδοξη οπτική του. Αλλά και ο Σιμιάν από την πλευρά του νόμιζε «ότι συνδιαλέγεται με την ιστορία». Στην πραγματικότητα, όμως, συνδιαλεγόταν «με μίαν ορισμένη ιστορία», την «ιστορίζουσα», την οποία δεν απέρριπτε μόνο ο κοινωνιολόγος αλλά και πολλοί ιστορικοί. Έτσι, εξηγείται και η δυναμική της σύγκρουσης που ξέσπασε στις αρχές του αιώνα. Είναι αλήθεια, κατά τον Μπροντέλ, ότι οι σχέσεις μεταξύ των επιστημών είθισται να διέπονται από τη «συνέχιση της πολεμικής, που πάντα ξαναρχίζει και ποτέ δεν είναι η ίδια, ανάμεσα σ' αυτούς τους γείτονες, που δεν μπορούν ούτε ν' αγνοήσουν ο ένας τον άλλον ούτε να γνωριστούν στην εντέλεια και που στις λογομαχίες τους, αυτοπροσδιορίζονται, μονομερώς», ακόμη κι αν όλοι κατανοούν ότι σε τελευταία ανάλυση «υπάρχουν ψευδείς πολεμικές, καθώς και ψευδή προβλήματα». Φυσικά, αυτή η «πολεμική» δεν αναδεικνύει νικήτριες ή ηττημένες επιστήμες. Εξάλλου, όπως εξηγούσε ο Μπροντέλ, «όλες

οι κοινωνικές επιστήμες» –όρος που ο ίδιος χρησιμοποιούσε εναλλακτικά και χωρίς διαφορά με τον όρο «ανθρωπιστικές επιστήμες»– «μολύνουν η μία την άλλη και η ιστορία δεν γλυτώνει απ’ αυτές τις επιδημίες». Αντίθετα, σε αυτές τις επιδημίες «οφείλονται και οι αλλαγές της ταυτότητάς της, των μεθόδων της, του προσώπου» της ιστορίας.

Ειδικά σε ό,τι αφορά τη σχέση της ιστορίας και της κοινωνιολογίας η γνώμη του ήταν ότι μεταξύ τους «δεν υπάρχει ούτε αντιδικία ούτε τέλεια συνεννόηση», ότι πρόκειται για δύο χώρους και δύο επαγγέλματα που «στο σύνολό τους, έχουν τα ίδια όρια, την ίδια περιφέρεια», ένα κοινό λεξιλόγιο με ελάχιστες και ασήμαντες διαφορές που δεν δυσχεραίνουν τη συνομιλία τους, και, εν τέλει, έχουν ευρύτατες προοπτικές «συναδέλφωσης». Η μόνη προϋπόθεση είναι να ξεπεράσουν το μοναδικό σοβαρό πρόβλημα της σχέσης τους: το μοίρασμα του χρόνου, αυτήν την «αμφίβολη αντιπαράθεση ανάμεσα στο χτες και το σήμερα». Είναι απαραίτητο δηλαδή να πάψει ο κοινωνιολόγος να απορρίπτει «την εισβολή του ιστορικού στο επίκαιρο», αφού και ο ίδιος συνηθίζει να «εισχωρεί στο παρελθόν που, στο κάτω-κάτω, δεν είναι ο ιδιαίτερος χώρος του». Με την πρόταση αυτή ο Μπροντέλ δεν εννοούσε ότι είναι εφικτό να «μοιραστεί» ο χρόνος ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες κοινωνικές ή ανθρωπιστικές επιστήμες. Γνώριζε άριστα ότι ούτε η διάσταση του χρόνου ούτε όμως και η διάσταση του χώρου ήταν δυνατό να διανεμηθούν με κάποιο μαγικό τρόπο σε χωριστά πεδία επιστημονικής έρευνας (Braudel, 1987: 84-85, 97). Αλλά στο σημείο αυτό εντοπίζουμε ένα ακόμη σημαντικό μήνυμά του. Πρόθεσή του δεν ήταν να κινήσει μια απειρίτητη κατά της κοινωνιολογίας ή μίας ορισμένης κοινωνιολογίας (της εξελικτικής, της ολιστικής, της ιστορικής ή άλλης), αλλά να πετύχει την ενοποίηση όλων των ανθρωπιστικών σπουδών. Αυτή η επιθυμία του δεν σήμαινε απαραίτητα ότι ο ίδιος αποδεχόταν την ταύτισή τους ή τη δυνατότητά τους να αποκτήσουν μια κοινή ταυτότητα με την ένταξή τους «σε μια κοινή αγορά» – όρος που ήταν της μόδας, όταν έγραφε το άρθρο του– αλλά απηχούσε τη φιλοδοξία του να απελευθερώσει τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες από «ψευδοπροβλήματα», ώστε να θέσει τις βάσεις για «μια καινούργια εκκίνηση[ή]» τους. Όπως προσέθετε λίγο αργότερα σε άλλο άρθρο του, στο πλαίσιο της ενότητας των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών αναδεικνύονται –παρά αποσιωπούνται– οι ιδιαιτερότητες καθεμιάς. Θα δούμε παρακάτω ότι παρόμοιο στόχο, δηλαδή κάποιο είδος «ενοποίησης» των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου, είχαν κατά καιρούς τόσο οι κοινωνιολόγοι όσο και οι ανθρωπολόγοι. Αλλά σε πρωταγωνιστή της ενιαίας επιστήμης αναδεικνυόταν κάθε φορά ο κλάδος, που εκπροσωπούσε ο εισηγητής της σχετικής πρότασης. Φυσικά, και ο Μπροντέλ την ιστορία οραματιζόταν ως πρωταγωνίστρια. Ωστόσο, το 1960 είχε πια απογοητευτεί: ο ιμπεριαλισμός όλων των συγγενικών επιστημών ήταν τόσο ισχυρός, ώστε ήταν προφανές ότι κάθε μια «τείνει να παρουσιάσει τα συμπεράσματά της σαν σφαιρική θεώρηση του ανθρώπου», σημείωνε με πικρία (Braudel, 1987: 67-79).

Συμμεριζόταν, όπως και οι προκατάτοχοι του αλλά και οι περισσότεροι ιστορικοί των *Αννάλ*, την άποψη ότι η ιστορία είναι η σπουδαιότερη από τις «γειτονικές» επιστήμες της, γιατί είναι η πιο περίπλοκη και η πιο ευέλικτη, αφού μπορεί να χρησιμοποιεί τις τεχνικές όλων των άλλων και επίσης να στοχεύει στην κατανόηση και ερμηνεία του όλου της κοινωνίας (Cambell, 2005: 197). Ωστόσο, η ιστορία βρισκόταν σε ανίσχυρη θέση σε αυτό το στάδιο της προσπάθειας των επιστημών που μελετούν τον άνθρωπο και την κοινωνία να επιβληθεί η καθεμιά στις άλλες και έτσι να κτίσει την «αυτοκρατορία» της. Ο Μπροντέλ γνώριζε καλά ότι από την αρχή του Ψυχρού Πολέμου οι κοινωνιολόγοι, οι ανθρωπολόγοι, οι εθνολόγοι και οι οικονομολόγοι είχαν τη μεγάλη ευκαιρία τους, σε αντίθεση με τους ιστορικούς. Οι νέες ανάγκες και τα ερωτήματα των μεταπολεμικών κοινωνιών, που απαιτούσαν απαντήσεις, ευνοούσαν τώρα τη δημιουργία και την ανάπτυξη θεσμών, πανεπιστημιακών τμημάτων και νέων εδρών για τις άλλες επιστήμες. Ήδη φάνηκε ότι και ο ίδιος ως εκπρόσωπος της ιστορίας ωφελήθηκε αρκετά και ότι απέκτησε πολλούς ρόλους. Αλλά ο δρόμος δεν ήταν πια τόσο εύκολος για την ιστορία. Ακόμη και οι λεγόμενες *area studies*, δηλαδή οι συλλογικές έρευνες διάφορων πολιτισμικών περιοχών, όπως η Ινδία, η Κίνα, η Ρωσία ή η Λατινική Αμερική, από «μια ομάδα *social scientists*» στις ΗΠΑ, που τόσο τον είχαν γοητεύσει (θυμίζουμε ότι είχε εξασφαλίσει ένα παρόμοιο διετές πρόγραμμα στο Έκτο Τμήμα), είχαν αποτύχει, γιατί δεν είχαν εισακουστεί οι συμβουλές του: δηλαδή ότι «πρέπει η συνά-

θροιση των κοινωνικών επιστημών να είναι πλήρης, να μην αμελούμε τις αρχαιότερες σε όφελος των πιο νέων, που μπορούν να υποσχεθούν τόσα, αν όχι παντοτινή διάρκεια». Το 1958, λοιπόν, παρατηρούσε ότι «η θέση που παραχωρείται στη γεωγραφία σ' αυτές τις αμερικανικές απόπειρες είναι ουσιαστικά μηδαμινή», αλλά ακόμη πιο μικρή και ασήμαντη είναι «η θέση που παραχωρείται στην ιστορία». Ο λόγος ήταν η τάση των άλλων κοινωνικών επιστημών να παραγνωρίσουν τη σημασία, τη χρησιμότητα της ιστορίας και κυρίως την αξία «της διάρκειας, όπως την αποδεσμεύει η επίμονη, η επαγγελματική παρατηρητικότητα του ιστορικού». Το 1960, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η αποτυχία των *area studies* οφειλόταν στο γεγονός ότι «οι συνάδελφοί μας από το Harvard, από το Columbia, από την γενναία ομάδα του Seattle [...] ενώ ξανοίχτηκαν στη στενή επικαιρότητα, δεν κάλεσαν παρά αραιά και που κάποιους ιστορικούς, ποτέ από όσο γνωρίζω τουλάχιστον κανένα γεωγράφο, για να μελετήσουν την Κίνα ή την Ινδία» (Braudel, 1987: 16-17, 78).

Οι ενστάσεις του Μπροντέλ επιβεβαίωναν την άποψη που είχε καταστεί αξίωμα τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, ότι δηλαδή είναι αδύνατο να επινοήσουμε κάποια ειδική παράμετρο, για να απομονώσουμε ένα σύνολο «πραγμάτων» από την ιστορία της κοινωνίας, με τρόπο που να μας επιτρέπει να προτείνουμε την κατανόηση της λειτουργίας τους, χωρίς να αναγκαστούμε να ενσωματώσουμε στο επιχείρημά μας το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνίας. Οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες παρουσιάζονται ταυτόχρονα ολιστικές και επιμεριστικές: αναπαριστούν μια μεμονωμένη διάσταση, που αποτελεί δεδομένο πρόβλημα της κοινωνίας (π.χ. η ελευθερία και τα όρια της), το οποίο προκαλεί βαθύτερους συλλογισμούς τουλάχιστον σε ορισμένα από τα μέλη της. Επομένως, τόσο ο χρόνος όσο και ο χώρος είναι έννοιες που μπορούν να αντιμετωπίζονται ως φιλοσοφικές κατηγορίες, ως ιστορικά πεδία και ως επιμέρους διαστάσεις της ευρύτερης γνώσης για το «κοινωνικό». Ακόμη και κατά τη μετάβαση από την παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων, που αποτέλεσε το «βασιλείο» της ιστορικής επιστήμης του 19<sup>ου</sup> αιώνα, στην αναζήτηση της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ των επιστημών, υπεισέρχονται οι μερικότερες εξηγητικές μεταβλητές, που επιβάλλει η έννοια του χώρου: π.χ. τα επίπεδα της τοπικής και της περιφερειακής πολιτικής. Η χρήση του όρου «επίπεδο» σε όλες τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες δηλώνει την έκταση ή το μέγεθος του πεδίου, που καλύπτει μια επιστημονική μελέτη. Η πολυσημία των όρων του καθημερινού λεξιλογίου μας (στην περίπτωση αυτή του όρου «επίπεδο») δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στη σκέψη ότι τα υπό εξέταση φαινόμενα «μετρώνται» από τη στιγμή που με κάποιο τρόπο λαμβάνουν μια θέση σε έναν πραγματικό ή «φαντασιακό» χάρτη, γιατί τότε ένας γεωγράφος ή ένας χαρτογράφος θα μας απαντούσε ότι όλα τα επίπεδα ενός φαινομένου μπορούν να αποτυπωθούν σε όλες τις κλίμακες, που χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία ενός χάρτη (Lévy, 1995: 227-241). Εξάλλου, με εφαλτήριο αυτή τη διάσταση του χώρου, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η εξέταση της πολιτικής ήταν αντικείμενο μελέτης ακόμη και της γεωγραφίας.

Η κατεξοχήν επιστήμη του χώρου, η γεωγραφία, είναι μια από τις αρχαιότερες επιστήμες, οι απαρχές της οποίας ανάγονται, όπως είναι γνωστό, στα χρόνια του Ηρόδοτου. Πρόκειται για μια άλλη σύνθετη επιστήμη, που μόνο στα πρώτα βήματά της ακολούθησε τον «δρόμο» της απλής παρατήρησης και εξέτασης του χώρου, για να απεικονίσει με γεωμετρικά σχήματα τις ηπείρους, τις θάλασσες, τα βουνά ή τις επικράτειες των κρατών σε χάρτες και, ξεπερνώντας στη συνέχεια την ταύτισή της με τη χαρτογραφία, να επιχειρήσει την περιγραφή της επιφάνειας της γης και των διαφοροποιήσεων, που παρατηρούνται από τόπο σε τόπο. Βέβαια, οι γεωγράφοι ξεπέρασαν τις περιγραφές των περιηγητών, και στην πορεία του χρόνου επεκτάθηκαν στα ερευνητικά πεδία της ζωολογίας, της βοτανικής, της γεωλογίας, της αστρονομίας, της μετεωρολογίας, της δημογραφίας, ακόμη και της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας. Από τα τελευταία χρόνια του 19<sup>ου</sup> αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι γεωγράφοι της «σχολής» του Πωλ Βιντάλ συνεργάζονταν στενά με τους ιστορικούς και τους θεράποντες των άλλων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, επιχειρώντας την εξήγηση των υπό παρατήρηση φαινομένων. Η γεωγραφία είχε αποκτήσει πια τη θέση της ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες, χρησιμοποιούσε επίσης μεθόδους και εργαλεία της οικονομικής επιστήμης και αποτολμούσε την προσέγγιση μιας άλλης διάστασης της ανθρώπινης γεωγραφίας, με επίκεντρο τη διαλεκτική σχέση ή την αντίθεση, για παράδειγμα, ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια (Claval, 2001: 6.188-6.194).

Μπορεί ο Μπροντέλ, που έδειχνε μεγάλη συμπάθεια στους γεωγράφους, να ισχυριζόταν ότι αστειεύεται, όταν σχολίαζε πως «όλα είναι ιστορία» (Braudel, 1987: 91), αλλά δεν είναι βέβαιο ότι θεωρούσε το ίδιο επιτυχημένο «αστείο» τον ορισμό που αποδέχονταν πολλοί κοινωνιολόγοι, δηλαδή ότι η επιστήμη τους μελετά την ανθρώπινη κοινωνική ζωή, τις ομάδες, τις κοινωνίες και τις συμπεριφορές των μελών τους –με άλλα λόγια, όλο το εύρος των ανθρώπινων κοινωνιών στην ιστορική τους εξέλιξη (Giddens, 1989: 7) και, συνεπώς, ό,τι ακριβώς μελετά και η ιστορία. Εξάλλου, ούτε οι ιστορικοί ούτε οι κοινωνιολόγοι διακήρυτταν την ταύτιση των επιστημών τους, αλλά μάλλον τόνιζαν την ανωτερότητα της δικής τους επιστήμης και, έτσι, την υποδεέστερη θέση της άλλης. Η περίοδος 1945-1965 μπορεί πράγματι να θεωρηθεί «η χρυσή εποχή» της κοινωνιολογίας. Κατά την άποψη ενός σημαντικού εκπροσώπου της, σε αυτά τα χρόνια «τα επιστημονικά της καθήκοντα έμοιαζαν ξεκαθαρισμένα, το μέλλον της εξασφαλισμένο, και οι διανοητικοί της ηγέτες σίγουροι για τους εαυτούς τους». Αλλά δεν κράτησε για πολύ: κάποιοι κοινωνιολόγοι στράφηκαν εναντίον της παραδοσιακής κοινωνιολογίας και άρχισαν να διασκορπίζονται προς πολλές και διάφορες, συχνά αποκλίνουσες, κατευθύνσεις (Wallerstein, 2014: σ. 225), τεμαχίζοντας την επιστήμη τους σε κομμάτια, όπως και οι ιστορικοί. Στην πιο «παράδοξη» ίσως στροφή της κοινωνιολογίας, στη μετάβασή της δηλαδή από τη «σύγχρονη κοινωνία» και την παλιά ταυτότητά της ως μιας κατεξοχόν σύγχρονης επιστήμης που είναι «βαθιά ριζωμένη στην κοινωνία που την γέννησε», προς μια νέα ταυτότητα που την παρουσιάζει «ως επιστήμη του γενικού, του κοινωνικού καθολικού, του υπερ-ιστορικού εντέλει», γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της η «ιστορική κοινωνιολογία», οι εκπρόσωποι της οποίας μελετούν ιστορικά γεγονότα, για να ελέγξουν κοινωνιολογικές θεωρίες και να δημιουργήσουν κοινωνικά μοντέλα (Βαφέας & Κουμπουρλής, 2014: 245).

Ποια είναι, όμως, η θέση αυτής της κοινωνιολογίας –που μοιάζει να αναζητά την ιστορικότητά της, εσωματώνοντας μάλιστα ένα παράγωγο του όρου «ιστορία» στο όνομά της– στον «φανταστικό χάρτη» των επιστημών, που γνωρίζει ποικίλες αναμορφώσεις από τη δεκαετία του 1960 και του 1970, όταν δηλαδή ξεκινά η τρίτη περίοδος στις σχέσεις μεταξύ της ιστορίας και της κοινωνιολογίας; Σίγουρα δεν υπάρχουν σαφή σύνορα. Παρόμοια προβλήματα παρουσίαζε και ο ορισμός νωρίτερα της «ιστορικής γεωγραφίας». Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πρώτο διεθνές συνέδριο της ιστορικής γεωγραφίας, που πραγματοποιήθηκε στις Βρυξέλλες το 1930, ένας από τους συνέδρους αποτόλμησε τον ορισμό της ως «ανθρώπινης γεωγραφίας του παρελθόντος», προκαλώντας τις αντιδράσεις των υπόλοιπων εκπροσώπων της. Δύο χρόνια αργότερα, το ερώτημα τι είναι η ιστορική γεωγραφία αποτέλεσε το κεντρικό θέμα της συνάντησης ιστορικών και γεωγράφων. Αλλά και πάλι το πρόβλημα δεν λύθηκε. Η *Ιστορική Γεωγραφία της Αγγλίας πριν από το 1800*, που δημοσίευσε το 1936 ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους αυτής της νέας επιστήμης (ο Henry Darby, 1909-1992), βασίστηκε, όπως παραδέχθηκε το 1960 ο ίδιος, σε ένα μείγμα μεθοδολογικών τεχνικών και επίσης στη χρήση πρωτογενών πηγών που επιλέχθηκαν, προκειμένου η συγκεκριμένη μελέτη να πληροί τις επιστημονικές προϋποθέσεις της ιστορίας. Μερικά χρόνια αργότερα, ο ίδιος συνέγραψε μια διαφορετική *Νέα Ιστορική Γεωγραφία της Αγγλίας* (1973) (Friedman, 2003:108-131). Είναι γεγονός ότι η συζήτηση γύρω από τον προσδιορισμό της ιδιαίτερης ταυτότητας της ιστορικής γεωγραφίας θυμίζει αρκετά τον αντίστοιχο διάλογο σχετικά με τον ορισμό της ιστορικής κοινωνιολογίας. Καθώς όλες οι επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου δανείζονταν η μία από την άλλη, το σοβαρότερο πρόβλημα, όπως φαίνεται, δεν ήταν ότι η χάραξη νέων συνόρων καθίστατο όλο και πιο περίπλοκη, αλλά το γεγονός ότι όλες αποκτούσαν περισσότερες ομοιότητες και λιγότερες διαφορές.

Όταν, λοιπόν, δανείστηκαν και οι ιστορικοί την έννοια του «μοντέλου» για τις ερμηνείες τους, και μερικοί μάλιστα αναζήτησαν τον ιδεατό τύπο «κατασκευής» των αληθοφανών κοινωνικών φαινομένων στη θεωρία του Βέμπερ, ακυρώθηκε εξ ολοκλήρου και η παραδοσιακή διαφορά των δύο επιστημών, που ήθελε την κοινωνιολογία να «γενικεύει» και την ιστορία να εστιάζεται στο «μερικό». Στην ουσία, επρόκειτο για μια απολύτως απλοϊκή διαφορά χωρίς πρακτική αξία. Συνάμα αποτελούσε ένα χρήσιμο «όπλο» και για τις δύο επιστήμες, εφόσον στηριζόταν στους διασημότερους παραδοσιακούς «εχθρούς» αμφοτέρων: από τη μια πλευρά δηλαδή το «μερικό», το «ατομικό», το «εξειδικευμένο» ή το μεμονωμένο γεγονός απειλούσε ή και



εξουδετέρωνε τις θεωρητικές αρχές της κοινωνιολογίας, καθιστώντας την ελάχιστα χρήσιμη, και από την άλλη η «γενίκευση» ακύρωνε την υπόσταση της ιστορίας ως επιστήμης και είτε την παρουσίαζε ως μια φλύαρη αφήγηση, ακόμη και ως ένα είδος τέχνης, είτε την οδηγούσε πίσω στο απαρχαιωμένο και απορριπτό μοντέλο του ιστορισμού. Ο Βέμπερ, που συγκαταλέγεται στους ιδρυτές της επιστημονικής κοινωνιολογίας και συνάμα στους θεωρητικούς της ιστορικής κοινωνιολογίας, επειδή ξεκίνησε, μελετώντας στη Γερμανία του Μπίσμαρκ ιστορία, δίκαιο, φιλοσοφία και θεολογία, στράφηκε έπειτα στην πολιτική και την οικονομία, εκπόνησε τη διατριβή του με θέμα νομικής ιστορίας και κατέληξε στην κοινωνιολογία, μπορούσε να κινείται με εντυπωσιακή άνεση ανάμεσα στο γενικό και το μερικό, προβάλλοντας τη μεθοδολογία παρά τη θεωρία ως κεντρικό πεδίο διαφοροποίησης των δύο επιστημών. Στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, όμως, αυτό δεν ήταν αρκετό. Τόσο η ιστορία όσο και η κοινωνιολογία είχαν αλλάξει σημαντικά από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.

«Είναι ανοησία να λέγεται ότι η γενίκευση δεν ταιριάζει στην ιστορία», υποστήριζε προκλητικά, το 1961, ο Έντουαρντ Καρ ενώπιον του μεγαλύτερου ίσως ακροατηρίου που είχε καταφέρει ποτέ να προσελκύσει ένας ιστορικός σε αμφιθέατρο. Αξίζει να θυμίσουμε ότι αυτές οι διαλέξεις του μεταδόθηκαν από το BBC και λίγο αργότερα δημοσιεύθηκαν σε βιβλίο που πούλησε χιλιάδες αντίτυπα και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες (βλ. κεφάλαιο 1). Με άλλα λόγια, ο Καρ είχε τη δεδομένη στιγμή τη μεγάλη ευκαιρία να επιτεθεί ανοικτά κατά των παραδοσιακών αντιλήψεων για την ιστορία, να επιχειρήσει μια ανανεωμένη ανάγνωση της προόδου που είχε πετύχει η επιστήμη του και φυσικά να συμμετάσχει στην ευρύτερη διεπιστημονική συζήτηση σχετικά με τις διαφορές και τις ομοιότητές της με τις άλλες επιστήμες, εστιάζοντας εν τέλει στο καίριο ζήτημα της χρησιμότητάς της. Όπως ήταν αναμενόμενο, κάποια στιγμή επιχειρήσε μια παρένθεση, προκειμένου να προχωρήσει σε «ορισμένες επισημάνσεις για τη σχέση ιστορίας και κοινωνιολογίας». Η κοινωνιολογία, όπως υποστήριξε, κινδυνεύει «να γίνει υπερβολικά θεωρητική και [...] υπερβολικά εμπειρική», με αποτέλεσμα να χάνεται «σε αφηρημένες και χωρίς νόημα γενικεύσεις για την κοινωνία». Με τον τρόπο αυτό ο Καρ έφερνε στο προσκήνιο μία από τις σοβαρότερες απειλές που υφίστατο τότε η κοινωνιολογία και η οποία ήδη δίχαζε τους θεράποντές της. Διατρέχει επίσης έναν ακόμη κίνδυνο, τόνιζε ο Καρ –τον οποίο επίσης γνώριζαν καλά οι κοινωνιολόγοι: να κατακερματιστεί «σε μεμονωμένα τεχνικά προβλήματα κοινωνικής αναπροσαρμογής». Αν είναι μάταιο, λοιπόν, να αναζητούμε τις διακριτές ταυτότητες των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας, ποια είναι η λύση που θα πρότεινε ένας ιστορικός, όπως ο Καρ, για την παράλληλη πρόδοό τους; «Αν η κοινωνιολογία θέλει να αποτελεί γόνιμο πεδίο μελέτης, πρέπει, όπως και η ιστορία, να ασχολείται με τη σχέση μεταξύ μοναδικού και γενικού [...], να έχει και δυναμικό προσανατολισμό, μελετώντας τις κοινωνικές αλλαγές και εξελίξεις, και όχι στατικά την κοινωνία (άλλωστε, δεν υπάρχουν ουσιαστικά στατικές κοινωνίες)». Και ολοκλήρωνε ως εξής τον συλλογισμό του: «όσο πιο κοινωνιολογική γίνεται η ιστορία και όσο πιο ιστορική η κοινωνιολογία, τόσο το καλύτερο και για τις δύο». Είναι προτιμότερο να αφήσουμε την «επικοινωνία ελεύθερη» και τα σύνορα μεταξύ των δύο επιστημών «ανοικτά», με την έννοια μάλλον απροσδιόριστα, υποστήριζε ο Καρ, που ούτως ή άλλως γνώριζε ότι ο προσδιορισμός συνόρων μεταξύ των επιστημών είναι στόχος ανέφικτος και μάλλον ουτοπικός (Car, 1999: 92-93).

Είναι απαραίτητα κακό να παραδεχθούμε ότι τα σύνορα είναι «ανοικτά» ή ότι τελικά δεν υπάρχουν; Το «άνοιγμα» των συνόρων μεταξύ της κοινωνιολογίας και της ιστορίας μετά από τη δεκαετία του 1960 έχει διευκολύνει τη «διπλής κατεύθυνσης» επικοινωνία τους. Έκτοτε, οδηγεί προοδευτικά στην αύξηση της παραγωγικότητας και των δύο επιστημών και γενικότερα στη διεύρυνση των γνώσεών μας για την κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις. Με απλούστερα λόγια, οι ιστορικοί (ή έστω οι περισσότεροι από αυτούς) επιθυμούν να διατηρούν έναν δεσμό με την κοινωνιολογία, αλλά όχι να πετύχουν έναν γάμο. Προφανώς, την ίδια επιθυμία συμμερίζονται και οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι, που έχουν εγκαταλείψει πια την επιμονή τους για την ανάπτυξη μιας κυρίαρχης και ανεξάρτητης κοινωνιολογίας (Λαμπίρη-Δημάκη, 1989: 190-202). Υπέρ των ανοικτών συνόρων μεταξύ των κοινωνικών επιστημών συνηγορούσε λίγο πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ο Ρουτζέρο Ρομάνο, όταν περιέγραφε την «επιτυχία» κάποιων ανθρωπολόγων, «οι οποίοι, ξεκινώντας από την ανθρωπολογία, κατευθύνθηκαν προς την ιστορία» και δημιούργησαν την «εθνοϊστορία» –όρος

που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά συστηματικά στις ΗΠΑ, τη δεκαετία του 1940. Οι θεράποντες αυτού του κλάδου κινούνται ανάμεσα στην ιστορία και την ανθρωπολογία, συνδυάζουν τη μελέτη των τυπικών ιστορικών πηγών και της έρευνας πεδίου στις κοινωνίες, το παρελθόν των οποίων επιδιώκουν να ανασυνθέσουν, προκειμένου να παράγουν μια σφαιρική ιστορία των κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων αυτοχθόνων λαών, όπως των Ινδιάνων στις ΗΠΑ, των εγκαταστάσεων και μεταναστεύσεων, των ποικίλων αναπροσαρμογών στο περιβάλλον, τη δημογραφική εξέλιξή τους ή τις σχέσεις των διάφορων φυλών τους με τους Ευρωπαίους (Cohn, 1968: 440-448). Η εθνοϊστορία είναι πια «μια νέα επιστήμη που έχει ήδη κατακτήσει τους τίτλους ευγενείας της», υποστήριξε ο Ρομάνο. Αλλά έχει επίσης αποκτήσει τους επικριτές, τους κατηγορούς της και τις διαμάχες της, όπως ακριβώς και η «ιστορική ανθρωπολογία» που, κατά την άποψή του, μοιάζει πολύ με την «ιστορική οικονομία». Τελικά, το γεγονός ότι τα ίδια προβλήματα «κατά καιρούς μοιάζουν να αποτελούν αντικείμενο της μιας ή της άλλης επιστήμης, δεν σημαίνει ότι πετυχαίνουμε το “καινούριο” με το να πηγαίνουμε να το παίρνουμε από τον κήπο του γείτονά μας». Ποια ήταν, λοιπόν, η πρόταση του Ρομάνο; «Το καινούριο μπορεί να έλθει μόνο από μία όσμωση τρόπων εργασίας, επιστημονικών λογικών». Με άλλα λόγια, η γνώμη του ήταν ότι «ήλθε ο καιρός να αντιμετωπίσουμε με σύνεση (και με πολύ μόχθο) τις δυνατότητες και τα όρια μιας πραγματικής συνεργασίας» (Romano, 1988: 88, 92, 94).

## Βιβλιογραφία

- Ασδραχάς, Σπύρος Ι. (1983). *Ζητήματα ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Braudel, Fernand. (1987). *Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Οντέν Βαρών, Αθήνα, ΕΜΝΕ –Μνήμων.
- Cambell, Peter R. (2005). The New History: The Annales School of History and the Modern Historiography. Στο William Lamont (Επιμ.), *Historical Controversies and Historians* (σσ. 119-198). London: University College London Press/ Taylor & Francis.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Claval, P. (2001). History of Geographical Thought. Στο Neil J. Smelster & Paul B. Baltes (Επιμ.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Studies* (σσ. 6188-6194). Oxford: Elsevier.
- Cohn, Bernard S. (1968). Ethnohistory. Στο David L. Sills (Επιμ.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (τ. 6, σσ. 440-448). New York & London: Mackmillan-Free Press & Collier-Mackmillan.
- Δημαράς, Κ. Θ. & Νίκος Σβορώνος. (1995). *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια (συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσματζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο)*. Αθήνα: Άγρα.
- Díaz Andreu, Margarita. (2007). *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Dilthey, Wilhelm. (1989). *Selected Works*, τ. 1: *Introduction to the Human Sciences*, Rudolf A. Makkreel & Frithjof Rodi (Επιμ.). Princeton NJ: Princeton University Press.
- Friedman, Susan W. (2003). Historical Geography and Historical Sociology: Our Honest Toil and the Spatial Turn. Στο Gerald Delanty & Engin F. Isin (Επιμ.), *Handbook of Historical Sociology* (σσ. 108-131). London, Sage.
- Giddens, Anthony. (1989). *Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, Joseph H. (1968). Anthropology: The Field. Στο David L. Sills (Επιμ.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (τ. 1, σσ. 304-313). New York & London: Mackmillan-Free Press & Collier-Mackmillan.
- Halsall, Guy. (1997). Archaeology and Historiography. Στο Michael Bentley (Επιμ.), *Companion to Historiography* (σσ. 788-810). London και New York: Routledge.
- Hodder, Ian. (2002). *Διαβάζοντας το παρελθόν. Τρέχουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία*, μτφρ. Π. Μουτζουρίδης, Κ. Νικολέντζος & Μ. Τσούλη. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα. (1989). *Κοινωνιολογία και ιστορία. Ομοιότητες και διαφορές*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Le Goff, Jacques & Pierre Nora (1981). Παρουσίαση. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη & Νίκος Σαββάτης (τ. 1, σσ. 9-15). Αθήνα. Εκδόσεις Ράππα.
- Lévy, Jaques. (1995). The Spatial and the Political: Close Encounters. Στο George B. Benko & Ulf Strohmayer (Επιμ.), *Geography, History and Social Sciences* (σσ. 227-241). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Lloyd, Christopher (2003). History and the Social Sciences. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 83-103). London, Arnold, 2003.
- Rickman, Hans Peter. (1979). *Wilhelm Dilthey: Pioneer of the Human Studies*, Berkley. Los Angeles και London: University of California Press.

- Ringer, Fritz. (2004). *Max Weber. An Intellectual Biography*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Romano, Ruggiero. (1988). Ιστορία, Ανθρωπολογία, Φολκλόρ. Στο Ruggiero Romano, *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μτφρ. Μ. Τραπεζανλίδου (σσ. 85-94). Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων (α' παρουσίαση του άρθρου: 1983).
- Roth, Guenther. (1984α). Charisma and Counterculture. Στο Guenther Roth & Wolfgang Schluchter (Επιμ.), *Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods* (σσ. 119-143). Berkley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Roth, Guenther. (1984β). Epilogue: Weber's Vision on History, Στο Guenther Roth & Wolfgang Schluchter (Επιμ.), *Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods* (σσ. 195-206). Berkley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Serres, Michel. (1983). Οι επιστήμες. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη & Νίκος Σαββάτης (τ. 3, σσ. 93-125). Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Schnapp, Alain (1983). Η Αρχαιολογία. Στο Jacques Le Goff & Pierre Nora (Επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη & Νίκος Σαββάτης (τ. 2, σσ. 71-94). Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Tarlow, Sarah. (2007). *The Archaeology of Improvement in Britain, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Βαφέας, Νίκος & Γιάννης Κουμπουρλής. (2014). Εισαγωγή. Στο Νίκος Βαφέας & Γιάννης Κουμπουρλής (Επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία: Αντικείμενο και μέθοδος*, μτφρ. Θεοδωρής Σπύρος (σσ. 9-40). Αθήνα: Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Wallerstein, Immanuel. (2014). Από την κοινωνιολογία στην ιστορική κοινωνική επιστήμη: Προοπτικές και εμπόδια». Στο Νίκος Βαφέας & Γιάννης Κουμπουρλής (Επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία: Αντικείμενο και μέθοδος*, μτφρ. Θεοδωρής Σπύρος (σσ. 225-240). Αθήνα: Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Woodbury, Richard B. & William A. Longacre. (1968). Archaeology. Στο David L. Sills (Επιμ.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (τ. 1, σσ. 378-391). New York & London: Mackmillan-Free Press & Collier-Mackmillan.

## Κεφάλαιο 9: Η κοινωνική, η πολιτική, η οικονομική και οι ... άλλες ιστορίες

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τη «δημιουργία» της κοινωνικής, της πολιτικής, της οικονομικής ιστορίας, της ιστορίας των ιδεών, των νοοτροπιών, των επιστημών, του πολιτισμού ή και άλλων επιμέρους «ειδικών» ιστοριών. Ο όρος «δημιουργία» εσκεμμένα τοποθετείται εδώ εντός εισαγωγικών: όλες αυτές οι ιστορίες σχεδόν πάντα είχαν τη θέση τους εντός της ενιαίας ιστορίας. Δεν μπορούμε, λοιπόν, να βρούμε τη στιγμή της δημιουργίας ή της αυτονόμησής τους. Μάλλον είναι προτιμότερο να εξετάσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες καθεμιά από αυτές τις μικρές ιστορίες βρέθηκε στο επίκεντρο της ευρύτερης επιστημονικής συζήτησης. Επίσης, συναντήσαμε παραπάνω και εν μέρει εξηγήσαμε τους όρους, οι οποίοι αποτελούν τους πρωταγωνιστές στην ανάλυση αυτού του κεφαλαίου: πολιτική, πολιτισμός, νοοτροπίες κ.ά.. Φυσικά, είναι περιττό να επαναλάβουμε ότι στόχος μας δεν είναι η εξαντλητική ανάλυση κάθε επιμέρους ιστορίας ούτε η παράθεση ενός πλήθους ορισμών της μορφής *πολιτική ιστορία είναι ...* Τέτοιοι ορισμοί θα ήταν δυσνόητοι και κουραστικοί για τον αναγνώστη, διότι στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας οι ορισμοί μοιάζουν άχρηστοι. Ακόμη κι αν τους απομνημονεύσει με ευλάβεια ένας ιστορικός, δεν θα μπορέσει ποτέ να τους εφαρμόσει, για να ειδικευτεί, π.χ. στη μία ή την άλλη ιστορία, αλλά ούτε για να κατατάξει τις υπάρχουσες μελέτες στην κατηγορία Α ή Β. Στην ουσία πρόκειται για τυπολογικούς καταμερισμούς και ο στόχος που εξυπηρετούν συνήθως δεν είναι άλλος από το να οδηγήσουν στην εφαρμογή πρόσθετων θεωριών, πιο περίπλοκων και πιο επιστημονικών. Αυτή είναι μια από τις συνηθέστερες πτυχές του αγώνα της επιστημοσύνης. Φυσικά, δεν είναι πρόθεσή μας να ακυρώσουμε τη σημασία ενός αγώνα ούτε να ασκήσουμε κριτική, αλλά ούτε επιθυμούμε να δώσουμε στις ενότητες αυτού του κεφαλαίου τη μορφή ή τους τίτλους που θα θύμιζαν λήμματα μιας ιστορικής εγκυκλοπαίδειας.

Ωστόσο, είναι σκόπιμο να καταρρίψουμε εδώ και έναν ακόμη *μύθο*: δεν υπάρχει μόνο μία κοινωνική, μία οικονομική ή μία πολιτική ιστορία. Η κοινωνική ή η οικονομική ιστορία, που απογειώθηκαν από τα χρόνια του Μεσοπολέμου και γνώρισαν τη χρυσή εποχή τους μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο – παραγκωνίζοντας την κυρίαρχη έως τότε πολιτική ιστορία– στην πραγματικότητα αποτελούν κατηγορίες, στις οποίες συνήθως κατατάσσουμε ειδικότερες κατηγορίες ιστοριών. Για παράδειγμα, όπως διαβάζουμε στο λήμμα «κοινωνική ιστορία» της *Εγκυκλοπαίδειας της Κοινωνικής Ιστορίας*, υπάρχουν αρκετοί ορισμοί της. Πρόκειται για ορισμούς που «δεν είναι πάντοτε τόσο σαφείς όσο θα ήταν επιθυμητό», διότι η κοινωνική ιστορία είναι ένας επιμέρους ερευνητικός τομέας της ιστορίας, «είναι μάλλον μια συλλογή τίτλων και αναλυτικών τεχνοτροπιών, παρά το αποτέλεσμα συγκεκριμένων μεθοδολογιών». Ωστόσο, οι περισσότεροι *κοινωνικοί ιστορικοί* –όρος μάλλον αδόκιμος στην ελληνική γλώσσα, όπως και οι όροι *οικονομικοί* ή *πολιτικοί ιστορικοί*– αντιλαμβάνονται με παρόμοιο τρόπο την κοινή ερευνητική αποστολή τους και αποδέχονται ότι η δουλειά τους διαφέρει από εκείνη των συναδέλφων τους, που εστιάζουν τα ενδιαφέροντά τους σε άλλους τομείς της ιστορίας (Sterns, 1994: 890-894· Sterns, 2001: xix-xxii). Ο Ρουτζέρο Ρομάνο μας εξηγεί πάλι ότι υπάρχουν τουλάχιστον δύο *οικονομικές ιστορίες*: «η –χωρίς άλλο μερική– ιστορία των τιμών, των μισθών, της νομισματοκοπίας, του εμπορίου, των πληθυσμών ..., που επιτρέπει να συσταθούν οι βασικοί φάκελοι, από τους οποίους ξεκινώντας μπορεί ο κάθε ιστορικός –ανάλογα με τις δυνάμεις του– να φθάσει σε συμπεράσματα συνθετικά»· ενώ η άλλη είναι «μια οικονομική ιστορία που συνιστά το άνοιγμα (το μόνο εφικτό;) στη μεγάλη ιστορία» (2004: 93-94). Ως ενδεικτικό παράδειγμα της τελευταίας, ο Ρομάνο μνημονεύει το έργο του Μπροντέλ *Υλικός πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός* (1967), που έχει ως κεντρικό θέμα τη σταδιακή απελευθέρω-

ση του ανθρώπου από τις δεσμεύσεις, που επέβαλαν στην καθημερινή ζωή του οι αναπόδραστες αναγκαιότητες της φύσης, και αναλύει τη χειραφέτησή του μετά το Μεσαίωνα χάρη στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επιστήμης και την πρόοδο της διανοήσης. Είναι άλλες οικονομικές ιστορίες οι μελέτες που εστιάζονται στην τεχνολογία, τις επιχειρήσεις και την επιχειρηματικότητα, τον καταναλωτισμό ή και την κοινωνία της διαφήμισης; Μήπως μπορούμε να εντοπίσουμε και διαφορετικές τάσεις στις οικονομικές, κοινωνικές ή πολιτικές ιστορίες διαφορετικών χωρών στην Ευρώπη ή τον υπόλοιπο κόσμο; Από τη στιγμή που έχουν αναπτυχθεί διαφορετικές «σχολές», μάλλον θα πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να συναντήσουμε και διαφορετικές προσεγγίσεις. Για να περιορίσουμε, λοιπόν, αυτόν τον τεράστιο και περίπλοκο κατακερματισμό, η καλύτερη ίσως λύση είναι να χρησιμοποιούμε τους όρους πολιτική, κοινωνική ή άλλη ιστορία στον ενικό αριθμό ως τίτλους γενικών κατηγοριών, που περιλαμβάνουν επιμέρους ενότητες και ποικίλες τάσεις.

Στόχος μας, άλλωστε, σε αυτό το κεφάλαιο είναι να παρουσιάσουμε με εύληπτο τρόπο την προοδευτική ωρίμανση της ιστορίας ως επιστήμης, προκειμένου να κατανοήσουμε πώς και πόσο ωφελήθηκε ο σημερινός ιστορικός από τις αναζητήσεις, τις επιτυχίες, τις όχι τόσο επιτυχημένες απόπειρες, αλλά και τις αναθεωρήσεις που αποτόλμησαν υπό δεδομένες συνθήκες κάποια στιγμή οι προκάτοχοί του. Παράλληλα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στη θεωρία, τις μεθόδους, τα εργαλεία, το υλικό (πηγές) και τα διάφορα στάδια της εργασίας του ιστορικού. Η θεωρία είναι ίσως ο πιο προβληματικός από τους παραπάνω όρους. Αξίζει να επαναλάβουμε ότι στο πρώτο μισό του 19<sup>ου</sup> αιώνα –και υπό την επίδραση κυρίως των ιδεών του Ράνκε– η θεωρία έμοιαζε με τον «ανεπιθύμητο επισκέπτη» της ιστορίας, ο οποίος έθετε πάντοτε τις λάθος ερωτήσεις στον λάθος τόπο και χρόνο, και προς απογοήτευση των εμπειρικών ιστορικών προσέφερε πολύ συχνά τις χειρότερες απαντήσεις. Αυτή η *κακή* σχέση της ιστορίας με τη θεωρία είναι μια βαριά κληρονομιά. Αρκεί μόνο να αναλογιστεί κανείς ότι κάθε φορά (και είναι πράγματι πολλές οι φορές) αυτήν τη σχέση επικαλούνται οι επικριτές της ιστορίας, για να αμφισβητήσουν την επιστημονική της υπόσταση (Zammito, 2009: 63-84· Iggers, 2011). Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η αξία και η χρησιμότητα της κοινωνικής θεωρίας προβλήθηκαν, πριν από το τέλος του 19<sup>ου</sup> αιώνα, για να νομιμοποιήσουν την επιστημονική υπόσταση γενικά των κλάδων, που μελετούν τον άνθρωπο και την κοινωνία κατά τη σύγκρισή τους με τις φυσικές επιστήμες, που από νωρίς μονοπωλούσαν τον τίτλο της επιστήμης (αξίζει να μνημονευτεί και πάλι η συμβολή του Βίλχελμ Ντιλτάι στη συζήτηση αυτή). Στα τελευταία χρόνια του αιώνα η *κακή* σχέση της ιστορίας με τη θεωρία έδωσε την αφορμή για τις πρώτες επιθέσεις που δέχθηκε τότε από τις άλλες επιστήμες της κοινωνίας του ανθρώπου (Lorenz, 2012: 13-35). Έκτοτε, το κυριότερο σημείο διαφωνίας στις κατά καιρούς επαναλαμβανόμενες συγκρούσεις ανάμεσα στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, αφορά, όπως είδαμε, την εφαρμογή καινούργιων θεωριών και αυτή η διαφορά τους συνήθως παρουσιάζεται σημαντικότερη από τις πολλές ομοιότητες τους ως προς τη μεθοδολογία που εφαρμόζουν, και το αντικείμενο που μελετούν.

Συνήθως οι εκπρόσωποι εκείνων των κοινωνικών ή ανθρωπιστικών επιστημών που για διάφορους λόγους (όχι απαραίτητα επιστημονικούς, όπως θα φανεί παρακάτω) αναλαμβάνουν σε μια δεδομένη εποχή ηγετικό ρόλο απέναντι στις άλλες, επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν την ανωτερότητά τους με το επιχείρημα ότι οι υποτιθέμενα κατώτερες είναι παραδοσιακές, απαρχαιωμένες και αφηγηματικές, επειδή στερούνται θεωρητικού πλαισίου. Πολλές φορές κατά τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> και των πρώτων δεκαετιών του 21<sup>ου</sup> αιώνα, η ιστορία βρέθηκε σε θέση άμυνας, διότι κατηγορήθηκε ότι υστερεί στο επίπεδο της θεωρίας. Όπως φάνηκε επίσης στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, ο πολλαπλασιασμός των προβαλλόμενων θεωριών στο ερευνητικό πεδίο κάθε επιστήμης του ανθρώπου και της κοινωνίας οδήγησε σε διαδοχικές διαδικασίες πολυδιάσπασης εκάστης. Έτσι, αναδείχθηκαν πολλές κοινωνιολογίες, ανθρωπολογίες ή αρχαιολογίες, όπως ακριβώς και πολλές ιστορίες, και κατά καιρούς σχηματίστηκαν αντίπαλες ομάδες ή «σχολές» στους κόλπους καθεμιάς επιστήμης. Αυτός ο κατακερματισμός των επιστημών μπορεί να θεωρηθεί αναπότρεπτη αλλά και θετική εξέλιξη, διότι είναι βέβαιο ότι ευνόησε την ανάπτυξή τους. Αξίζει να τονιστεί ότι στο κεφάλαιο αυτό (όπως και στα προηγούμενα), ο κατακερματισμός της ιστορίας αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως θετική εξέλιξη. Ωστόσο, αν και δηλώσαμε την πρόθεσή μας να αποφεύγουμε τους τυπικούς ορισμούς, στο σημείο αυτό μάλλον χρειαζόμαστε έναν ορι-

σμό, αυτόν της θεωρίας. Διαφορετικά, είναι σχεδόν αδύνατο να κατανοήσουμε ποια είναι αυτή η «δύναμη», που τεμαχίζει μεν τις επιστήμες και περιπλέκει τις *ταυτότητες* και τους *χάρτες* τους, αλλά παράλληλα παρακινεί τον ερευνητικό εμπλουτισμό και τη γενικότερη ανάπτυξή τους. Εξάλλου, πρόκειται για την έννοια-κλειδί, που μας είναι απαραίτητη, για να παρακολουθήσουμε τις περίπλοκες εξελίξεις αλλά και τις πολυάριθμες διαφωνίες, που περιγράφουμε στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι είναι αδύνατο να δοθεί ένας ορισμός της θεωρίας που θα εξασφάλιζε τη συναίνεση όλων των ιστορικών και όλων των επιστημόνων, που μελετούν την κοινωνία και τον άνθρωπο. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, θα παραθέσουμε τη σαφή και τεκμηριωμένη εξήγηση του όρου, που επιχείρησε πρόσφατα ένας καθηγητής της Οικονομικής Ιστορίας, ο Κρίστοφερ Λόιντ (Christopher Lloyd). Η επιστημονική θεωρία, όπως σημειώνει, αποτελεί μαζί με γενικές ιδέες και έννοιες (π.χ. νεωτερισμός), καθώς και περιγραφικές και συχνά στατιστικές κατηγοριοποιήσεις διάφορων φαινομένων (π.χ. οικονομικά δεδομένα) τους τρεις τύπους γενίκευσης, που επικρατούν σε όλες ανεξαιρέτως τις επιστήμες. Μπορούμε, συνεπώς, να περιγράψουμε τις επιστημονικές θεωρίες ως «αφηρημένες κατανοήσεις και ακριβείς κατηγοριοποιήσεις των εξουσιών, των ικανοτήτων, των δυνάμεων και των ιδιοτήτων που υπάρχουν μέσα και ανάμεσα στα πράγματα, για να δημιουργούν τις υπό παρατήρηση περίπλοκες ακολουθίες και τάξεις» ενός κόσμου, που δεν διέπεται από κανονικότητες. Για παράδειγμα, εντοπίζονται παντού δομές, μοντέλα, τάξεις και μεταβολές και θεωρείται αδιαμφισβήτητο ότι όλα αυτά αποτελούσαν στοιχεία της καθημερινής ζωής σε κάθε τόπο και σε κάθε εποχή. Αρκούν, όμως, οι θεωρίες για να κατανοήσουμε την πραγματική φύση της τάξης, την περιπλοκότητα του κόσμου και τα αίτια της αλλαγής; Η απάντηση του Λόιντ σε αυτό το ερώτημα είναι ενδιαφέρουσα. Αν ήταν τόσο εύκολο να εξηγήσουμε την οργάνωση της τάξης, δεν θα χρειαζόμασταν την επιστήμη, και η επιστήμη, με τη γενική σημασία του όρου, δεν θα είχε στην πορεία της εξέλιξής της αποτυχίες, επιτυχίες και προόδους, ούτε θα αναδιαμόρφωνε τις θεωρίες της υπό την επίδραση της έρευνας και των ανακαλύψεων. Για αυτόν, άλλωστε, τον λόγο, όπως συμπεραίνει ο Λόιντ, το έργο όλων των επιστημών δεν θεωρείται ποτέ ολοκληρωμένο ή αποκρυσταλλωμένο, αλλά συνεχίζεται (Lloyd, 2003: 96· Lloyd 2005: 128-138). Με εφελτήριο αυτόν τον ορισμό της θεωρίας, στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά και –ομολογουμένως συνοπτικά– την εξέλιξη ορισμένων από τις πολλές *ιστορίες* που διέρρηξαν την ενότητα του προγενέστερου ιστοριογραφικού μοντέλου, και θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως: είναι διακριτά τα όρια μεταξύ των διάφορων ιστοριών; Πώς χωρίζεται, για παράδειγμα, το πεδίο έρευνας της κοινωνικής από αυτό της πολιτικής ή οικονομικής ιστορίας και ποιες είναι οι προοπτικές ή τα περιθώρια της ανάπτυξης της κάθε μίας; Πώς διαμορφώνεται ο ιδιαίτερος *χάρτης* της ιστορικής επιστήμης και σε τι χρησιμεύει τελικά η χάραξη όλο και περισσότερων *φαντασιακών* συνόρων και ο σχηματισμός όλο και περισσότερων *φαντασιακών επικρατειών* ανάμεσα σε αρκετούς γείτονες και διεκδικητές των ίδιων *εδρών*;

## 9.1 Η πολιτική ιστορία σε κρίση;

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η κοινωνική ιστορία κέρδισε έδαφος στον «χάρτη» της ιστορικής επιστήμης και προσείλκυσε το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών, όταν κατάφερε να καταρρίψει το μονοπώλιο της πολιτικής ιστορίας, που είχε εδραιωθεί στα πρώτα βήματα της επιστημονικής ανάπτυξης της ιστορίας κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι από τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, και κυρίως μετά τις συνέπειες του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, η πολιτική και οι εκάστοτε πρωταγωνιστές της αποσύρθηκαν σιωπηλά και με τη συναίνεση όλων των ιστορικών από την κεντρική σκηνή της ιστορικής ανάλυσης σε παγκόσμιο επίπεδο. Πώς ήταν δυνατό, άλλωστε, να χωριστεί η ιστορία της κοινωνίας από την ιστορία της πολιτικής; Ακόμη και στη Γαλλία, μετά από την *επανάσταση* που προκάλεσε το περιοδικό *Ανάλ* και μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα, η μελέτη της Γαλλικής Επανάστασης, της γαλλικής πολιτικής, των διεθνών σχέσεων και

κυρίως της προέλευσης του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου προσέφερε την κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της Νέας Ιστορίας εκείνων των χρόνων (ήδη αναφέραμε, άλλωστε, ότι και ο όρος «Νέα Ιστορία» περιγράφει πολλές νέες ιστορίες). Για παράδειγμα, η Ερευνητική Επιτροπή που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της γαλλικής κυβέρνησης, το 1919, για τη μελέτη των πολεμικών γεγονότων, απαρτίστηκε μεν από γεροϋσιαστές, αλλά ο τότε υπουργός Εξωτερικών απευθύνθηκε και σε αρκετούς ιστορικούς. Πολλοί από αυτούς ανταποκρίθηκαν με προθυμία σε αυτό το κάλεσμα. Έτσι, προέκυψε η Εταιρεία Ιστορίας του Πολέμου που, χάρη στις γενναιόδωρες εισφορές που συγκέντρωσε, πολύ σύντομα προώθησε τη διδασκαλία ενός μαθήματος για τον πόλεμο, προσείλκυσε πανεπιστημιακούς ιστορικούς, εξέδωσε ένα περιοδικό για την ιστορία του πολέμου, οργάνωσε έρευνες και χρηματοδότησε δημοσιεύσεις ντοκουμέντων και πρωτότυπων ιστορικών μελετών, που είχαν ως απώτερο στόχο να αποδείξουν επιστημονικά την ευθύνη της Γερμανίας στον πόλεμο. Αυτή ήταν η αφετηρία για την ανάπτυξη στη Γαλλία της διπλωματικής ιστορίας, που σταδιακά απομακρύνθηκε από τους αρχικούς πολιτικούς στόχους της Εταιρείας. Στο μεταξύ, η κριτική εναντίον της προσήλωσης των ιστορικών αυτού του τομέα στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα συνέβαλε στη διαμόρφωση αποτελεσματικότερων εργαλείων εμπειρικής έρευνας και παρακίνησε επιστημονικές συζητήσεις σχετικά με τις «βαθύτερες δυνάμεις» της διπλωματικής ιστορίας –που θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με τις «υποδομές» της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας (Noiriel, 2005: 88-97).

Αλλά ούτε η διπλωματική ούτε οι άλλες ιστορίες αναπτύχθηκαν την ίδια στιγμή και με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Είναι προφανές ότι κάθε εθνική ιστοριογραφία έχει τη δική της ιστορία, τις κληρονομίες και τις ιδιαιτερότητές της. Έτσι, όταν αναφερόμαστε στις αναθεωρήσεις του παραδοσιακού «παραδείγματος» της πολιτικής ιστορίας στον αρχόμενο 20<sup>ο</sup> αιώνα –ακόμη και αν πρόκειται για αναθεωρήσεις που μπορούν να συνδεθούν με κάποια «σχολή» ή μια συγκεκριμένη τάση– δεν περιγράφουμε απλά γενικευμένες ή παγκόσμιες μεταβολές αλλά αλλαγές, που αποκτούν το ειδικό περιεχόμενό τους ανάλογα με την πορεία και την εξέλιξη της ιστοριογραφίας σε κάποια χώρα. Παρατηρούμε, για παράδειγμα, ότι η κυριαρχία της πολιτικής ιστορίας αποκηρύχθηκε με διαφορετικούς τρόπους αλλά και πολύ δυσκολότερα στη Βρετανία από ό,τι στη Γαλλία. Για να κατανοήσουμε, όμως, τους λόγους είναι απαραίτητο να στρέψουμε την προσοχή μας στα ιδιαίτερα γνωρίσματα της βρετανικής ιστοριογραφίας, που πράγματι θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τι ακριβώς εννοούμε, όταν ισχυριζόμαστε ότι η ιστοριογραφική ανανέωση των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα ήταν αποτέλεσμα της αποκήρυξης της πολιτικής ιστορίας άλλα σίγουρα όχι της εγκατάλειψής της. Ας συναντήσουμε, λοιπόν, την πρώτη γενιά των Βρετανών ιστορικών του 20<sup>ου</sup> αιώνα, τη στιγμή που αποχαιρετούσε τον χρυσό αιώνα της πολιτικής ιστορίας με τον περίφημο ορισμό της ιστορίας από τον Τζον Σίλεϋ (John Seeley, 1834-1895), τον «βασιλικό» καθηγητή του Κέμπριτζ, που συνήθιζε να διδάσκει στους φοιτητές του, πέρα από την ιστορία, και τη νεαρή τότε πολιτική επιστήμη. Ως τυπικός εκπρόσωπος της εποχής του, ο Σίλεϋ φρόντισε να προσφέρει την ύστατη υπεράσπισή του στην πολιτική ιστορία, λίγο πριν παραχωρήσει την έδρα του στον λόρδο Άκτον: η ιστορία, όπως εξηγούσε στους ακροατές του, είναι η πολιτική του παρελθόντος και η πολιτική είναι η ιστορία του παρόντος (Seeley, 1895· 1896). Αν υποθέσουμε ότι ο Σίλεϋ ήταν αρκετά οξυδερκής, για να αντιλαμβάνεται ότι προετοιμαζόταν το κλίμα μιας ριζικής αλλαγής –και όντως ήταν, όπως φανερώνει το έργο του– αυτός ο ορισμός του μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί ως η τελευταία συμβουλή του προς τους νεότερους Βρετανούς ιστορικούς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σχέση τους με την κυρίαρχη ακόμη πολιτική ιστορία επιβαρυνόταν ανυπολόγιστα, από την κληρονομία της «ουιγκικής» ιστοριογραφικής παράδοσης. Το τι ακριβώς περιγράφει ο όρος «ουιγκική» ιστοριογραφία, είναι αδύνατο να παρουσιαστεί σε λίγες γραμμές. Με απλά λόγια θα μπορούσε να περιγραφεί ως η «συνταγή» ιστορικής γραφής που είχαν επινοήσει οι ιστορικοί του κόμματος των Ουίγκων ή φιλέλευθερων, όταν ξαναέγραφαν την ιστορία του έθνους τους με σκοπό να τονίσουν τον θρίαμβο των βρετανικών πολιτικών ιδεών. Σε γενικές γραμμές έμοιαζε με μια ευχάριστη και περίτεχνη αφήγηση που αντιμετώπιζε το παρελθόν σαν μια σειρά από σκαλοπάτια που οδηγούν στο παρόν, το οποίο φυσικά ήταν ανώτερο από το παρελθόν. Επρόκειτο όμως για το επικρατέστερο ιστοριογραφικό μοντέλο που, εστιάζοντας σε συγκεκριμένες όψεις της βρετανικής



πολιτικής ιστορίας, είχε πετύχει να ενσωματώσει στην ίδια αφηγηματική ανασύνθεση του εθνικού παρελθόντος τους τέσσερις λαούς και τις ισάριθμες χώρες (την Αγγλία, τη Σκωτία, την Ουαλία και τη Βόρεια Ιρλανδία), που συναποτελούσαν το βρετανικό έθνος και κράτος (Bentley, 2011β: 204-224). Επομένως, ο όρος «ουιγκική» ιστοριογραφία δεν περιγράφει μόνο ένα παραδοσιακό «παράδειγμα», που έδινε έμφαση στην πολιτική, παραγκωνίζοντας ίσως την κοινωνία ή την οικονομία και άλλες εκφάνσεις της ιστορικής εξέλιξης, αλλά μια ισχυρή εθνική παράδοση, που στηριζόταν στην ιστορική τεκμηρίωση της συνταγματικής συνέχειας μετά την Ένδοξη Επανάσταση, συνδυαζόταν με τη θριαμβολογική και γραμμική εξήγηση του βρετανικού μεγαλείου και τη δημιουργία εθνικών ηρώων, ώστε, τελικά, νομιμοποιούσε το παρόν μέσω της μελέτης του παρελθόντος.<sup>62</sup> Επρόκειτο δηλαδή για το κεντρικό δόγμα της βρετανικής εθνικής ιδεολογίας. Μπορούμε, συνεπώς, να κατανοήσουμε γιατί η ανατροπή του δεν ήταν δυνατό να στηριχθεί σε αμφισβητήσεις, που θα βασίζονταν στις προσδοκίες και τις αξιώσεις μιας ιστοριογραφικής ανανέωσης. Από την άλλη πλευρά, όμως, αναπόδραστη προϋπόθεση για την ιστοριογραφική ανανέωση ήταν η αμφισβήτησή του: έτσι, εξηγείται γιατί στα πρώτα αξιολογούμενα βήματα της νέας βρετανικής ιστορίας, τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, παρατηρούμε τον διχασμό των Βρετανών ιστορικών σε δύο στρατόπεδα: τους συνεχιστές της «ουιγκικής» ιστοριογραφίας, που συνέχιζαν να εφαρμόζουν τις μεθοδολογικές τεχνικές της, και τους «αντι-ουίγκους», που επιδίωκαν την κτήριξη αυτών των μεθόδων και, έτσι, τολμούσαν να αμφισβητήσουν τους καταξιωμένους και επιφανείς προκατόχους τους (Blaas, 1978). Η πρώτη διαπίστωσή μας, λοιπόν, είναι ότι το «φάντασμα», που προσπαθούσαν να διώξουν οι εκσυγχρονιστές Βρετανοί ιστορικοί, δεν ήταν η προσήλωση της ιστοριογραφικής θεματολογίας τους στην πολιτική.

Εξάλλου, η σταδιακή ανάδυση του σοσιαλισμού, το καθολικό δικαίωμα ψήφου, το κίνημα για τη χειραφέτηση των γυναικών, ο βιομηχανικός και μιλιταριστικός ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως η σύνδεση του ιμπεριαλιστικού εθνικισμού της βρετανικής αυτοκρατορίας που διατηρούσε, όπως είναι γνωστό, καθοριστικό ρόλο στην παγκόσμια πολιτική, με τη βιομηχανική ανάπτυξη και την οικονομία, είναι μερικοί από τους παράγοντες που είχαν στρέψει από τα τέλη ακόμη του 19<sup>ου</sup> αιώνα το ενδιαφέρον των Βρετανών ιστορικών και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης δράσης πέρα από την πολιτική. Μια συνοπτική περιγραφή της επίδρασης όλων αυτών των αλλαγών στη σχέση του ιστορικού τόσο με το παρελθόν και το παρόν του όσο και με την πολιτική και την κοινωνική ιστορία, αποτυπώνεται εναργώς στον πρόλογο της *Πολιτικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Σύγχρονης Ευρώπης*, που εξέδωσε κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ο καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, Κάρλτον Χάιες (Carlton J. H. Hayes, 1882-1964), ένας οπαδός της Νέας Ιστορίας του Ρόμπινσον (και στα χρόνια 1942-1945 πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Ισπανία), ο οποίος απέρριπτε κατηγορηματικά την άποψη του Σίλεϋ ότι η ιστορία ταυτίζεται με την πολιτική. Όπως εξηγούσε, οι πολιτικές ενέργειες αποτυπώνουν τα κοινωνικά ένστικτα του ανθρώπου και επηρεάζουν την ανθρωπότητα σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ είναι προφανές ότι υποκινούνται από κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες και φιλοδοξίες. Κατά την άποψή του, αυτό που χρειαζόνταν οι ιστορικοί αλλά και οι κοινωνίες, που ζούσαν τα συνταρακτικά γεγονότα του Μεγάλου Πολέμου, δεν ήταν να διαγράψουν τις πολιτικές ενέργειες του παρελθόντος, αλλά να ανιχνεύσουν την προέλευσή τους και να εξηγήσουν τη σημασία που αποκτούσαν κατά την αλληλοσύνδεσή τους με το ευρύ φάσμα των κοινωνικών εξελίξεων και των ευρύτερων φαινομένων, που μελετούνταν μέχρι τότε από τις ιστορίες του πολιτισμού και των ιδεών (Hayes, 1916: τ. 1. ν-

<sup>62</sup> Το ερώτημα τι ακριβώς περιγράφει ο όρος «ουιγκική ιστοριογραφία» έχει οδηγήσει στη συγγραφή αρκετών βιβλίων, αποτέλεσε το κύριο θέμα της βρετανικής ανανεωτικής ιστοριογραφίας του Μεσοπολέμου και, κατά μια εκδοχή, το επίθετο «ουιγκικός» διατηρείται ακόμη και σήμερα στο βρετανικό λεξικό ως υποτιμητικός χαρακτηρισμός μιας μελέτης ή ενός ιστορικού (Mayr, 1990). Η απλή αναφορά των εκπροσώπων της, μεταξύ των οποίων ο διασημότερος ήταν ο Τόμας Μακόλνι, που αναγνωριζόταν για δεκαετίες από τους συναδέλφους του ως ο «σπουδαιότερος» Βρετανός ιστορικός (βλ. κεφάλαιο 1), θα ήταν μια πιθανή απάντηση, η οποία όμως δεν περιγράφει επακριβώς τη μορφή και το κύρος της ιστοριογραφίας αυτού του τύπου. Εξάλλου, ακόμη και ο Μακόλνι δεν μπορεί να θεωρηθεί ο μοναδικός εισηγητής και «εφευρέτης» όλων των μεθοδολογικών αρχών της «ουιγκικής ιστορίας», ούτε όμως είναι υπεύθυνος για τη διάδοσή της μετά από αυτόν. Βλ. Louis, 1999: 1-42.

viii). Ακολουθώντας με συνέπεια αυτές τις αρχές, στη *Συνοπτική Ιστορία* του, το 1920, ο Χάιες αναζητούσε τα αίτια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου αφενός στο παγκόσμιο σύστημα των κρατών –χωρίς φυσικά να χρησιμοποιεί τον όρο «δομές»– και αφετέρου στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κοινωνικών και οικονομικών ομάδων, όπως και στις ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές –παρά το γεγονός ότι ακόμη τον γοήτευαν τα γεγονότα και οι σημαντικές προσωπικότητες (Hayes, 1920). Η γεφύρωση, επομένως, του χάσματος ανάμεσα στην πολιτική και την κοινωνική ιστορία έβρισκε μια από τις πρώιμες, αρκετά συντηρητικές, αλλά μεθοδολογικά προοδευτικές αποτυπώσεις της σε όλες ανεξαιρέτως τις μελέτες του Χάιες, και κυρίως στην πρότασή του για μια κοινωνική πραγμάτευση της πολιτικής –ή «κοινωνικοποίηση της πολιτικής», όπως την αποκάλεσε ο ίδιος το 1913– που θα αναδείκνυε τα κοινωνικά προβλήματα της βιομηχανικής κοινωνίας, ακόμη και τις διαδικασίες συγκρότησης της εργατικής τάξης και τις δυναμικές απόκτησης δικαιωμάτων κατά την πορεία του εκδημοκρατισμού (Hayes, 1913: 1-19).

Ομοίως, η αρκετά συντηρητική κοινότητα των Βρετανών ιστορικών, υπό την επίδραση των οικονομικών και κοινωνικών ανατροπών του Μεγάλου Πολέμου, στράφηκε από την πολιτική στην οικονομική και κατά δεύτερο λόγο στην κοινωνική ιστορία, πριν ακόμη συγκρουστεί με την «ουγκική» παράδοσή της. Οι προτεραιότητές οφείλονται, βέβαια, στην ισχυρή παράδοση της βρετανικής οικονομικής σκέψης, αλλά και στον σαφέστερο ορισμό της οικονομικής επιστήμης συγκριτικά με εκείνον των νεαρών κοινωνικών επιστημών. Στους πρώτους σημαντικούς εκπροσώπους αυτής της τάσης συγκαταλέγεται ο Τζον Κλάπχαμ (John Clapham, 1873-1946), που το 1919 αφιέρωσε τρεις διαλέξεις του στην οικονομική ιστορία και το 1928 κατέλαβε την πρώτη έδρα Οικονομικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ. Στο μεταξύ, είχε δημοσιεύσει τη μελέτη του για την οικονομική ανάπτυξη της Γαλλίας και της Γερμανίας (*The Economic Development of France and Germany, 1815-1914*, Cambridge 1921), λίγο πριν από την έναρξη του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου προχώρησε στη δημοσίευση μιας τρίτομης μελέτης για τη βρετανική οικονομική ιστορία (*An Economic History of Modern Britain*, Cambridge 1938) και πριν από τον θάνατό του ανέλαβε την επιμέλεια των δύο πρώτων τόμων της πρώτης *Οικονομικής Ιστορίας του Κέιμπριτζ*. Ενδεικτικά, αξίζει να σημειωθεί εδώ η ίδρυση, το 1926, της *Οικονομικής Ιστορικής Εταιρείας (Economic History Society)*, που είχε στόχο, όπως αναφερόταν στο πρώτο καταστατικό της, να προωθήσει συνδυαστικά τη μελέτη της οικονομικής και της κοινωνικής ιστορίας, καθώς και την περαιτέρω συνεργασία τους μέσω ενός νέου περιοδικού (πρόκειται για το περιοδικό *The Economic History Review*, το πρώτο τεύχος του οποίου δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1927). Είναι αξιοπρόσεκτη, όμως, η απουσία του όρου «κοινωνική ιστορία» από το όνομα της βρετανικής Εταιρείας και του περιοδικού της. Έχει ενδιαφέρον επίσης να επισημάνουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων, που δημοσιεύονταν σε αυτό, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εστιάζονταν αποκλειστικά στην οικονομική ιστορία και την ανάπτυξή της στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ. Επομένως, αν και εκ πρώτης όψεως, οι στόχοι των Βρετανών ιστορικών θυμίζουν τις κυριότερες επιδιώξεις που ενσωμάτωσαν λίγο αργότερα στις δικές τους διακηρύξεις οι ιδρυτές των *Ανάλ*, οι ομοιότητες ήταν μάλλον συγκυριακές και προφανώς αποτύπωναν τα ευρύτερα ερωτήματα όλων των ιστορικών και όλων των ευρωπαϊκών κοινωνιών τα πρώτα χρόνια μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά κάποιες κοινές ιστοριογραφικές αναζητήσεις.

Ωστόσο, όπως παραδεχόταν, το 1923, ο συγγραφέας μιας ιστορίας της θρησκείας (G. Coulton (1858-1947) στην τετράτομη μελέτη του *Five Centuries of Religion*), και οι Βρετανοί ιστορικοί του Μεσοπολέμου ενδιαφέρονταν αναγκαστικά για ευρύτερες προσεγγίσεις του παρελθόντος, που θα ξεπερνούσαν την πολιτική, αφού οι αναγνώστες τους ήταν πρόθυμοι να αγοράσουν και να διαβάσουν ιστορικές μελέτες, που θα τους πρόσφεραν πλούσιες αναλύσεις, όχι μόνον παραθέτοντας ιστορικά ντοκουμέντα, κατά την παραδοσιακή και αφηγηματική ιστορική μέθοδο των Ουίγκων, αλλά προτείνοντας ερμηνείες και χρησιμοποιώντας θεωρίες (Bentley, 2005: 119-128). Η βρετανική ιστοριογραφική παραγωγή των επόμενων μεσοπολεμικών χρόνων φανερώνει ότι η στροφή προς την εξέταση του παρελθόντος της κοινωνίας συνδυάστηκε με την απομάκρυνση από τις απαρχαιωμένες μεθοδολογικές τεχνικές και τις αναχρονιστικές ερμηνείες της «ουγκικής» παράδοσης, παρά με την εξ ολοκλήρου εγκατάλειψη της πολιτικής ιστορίας. Αυτό επιβεβαιώνει, για παράδειγμα, η επιτυ-

χία, το 1929, του Πολωνού ιστορικού, Λίους Νάμιερ (Lewis Namier, 1888-1960 –αυτό είναι το «αγγλοποιημένο» όνομα του Ludwik Bernstein Niemirowski, μετά από την πολιτογράφηση του) να επιφέρει με μια τυπική πολιτική ιστορία το ισχυρότερο έως τότε πλήγμα κατά της «ουιγκικής» παράδοσης. Συγκεκριμένα, ο Νάμιερ έγραψε μια ανανεωμένη, αυστηρά επιστημονική και συνάμα θεωρητική ιστορία με τίτλο *Δομή της πολιτικής* (*The Structure of Politics at the Accession of George III*), η οποία επικεντρώθηκε στο προσφιλέστερο θέμα των «Ουίγκων», αλλά πρότεινε τη διαφορετική ανάγνωσή του. Στην ουσία, ο Νάμιερ, που αργότερα δημιούργησε μια νέα «σχολή» πολιτικής ιστορίας, αποτόλμησε να ξαναγράψει την πολιτική ιστορία του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Αξίζει να σημειώσουμε συνοπτικά μερικές από τις καινοτομίες του. Διερεύνησε τη «δομή» της πολιτικής σε μια περιορισμένη φάση της εξέλιξης του βρετανικού πολιτικού συστήματος, προκειμένου να ελέγξει την «ουιγκική» ερμηνεία της συνέχειας. Μελέτησε σχολαστικά και λεπτομερώς πηγές που παραγκώνιζε η «ουιγκική» πολιτική ιστορία –π.χ. την ιδιωτική αλληλογραφία υπουργών και μελών του κοινοβουλίου. Διαπίστωσε ότι απουσίαζαν οι συνέχειες που εντόπιζαν στον μεγάλο χρονικό ορίζοντα οι «Ουίγκοι» ιστορικοί, για να νομιμοποιήσουν με τη μελέτη του παρελθόντος το παρόν και να παρουσιάσουν τη βρετανική πολιτική ιστορία ως μια αδιάκοπη εξέλιξη του φιλελευθερισμού με βάση τη θεωρία της εξέλιξης. Αντίθετα, κατά τη «μικρογραφική» εξηγητική τεχνική που πρότεινε, ο ίδιος ακολούθησε τα εξής βήματα: επικέντρωσε σχολαστικά και εξαντλητικά την προσοχή στην εξέταση της απόφασης, της πρωτοβουλίας και των κινήτρων μεμονωμένων πολιτικών προσώπων σε μια μικρή χρονική περίοδο. Μελέτησε τη ζωή, την προσωπικότητα, τις πολιτικές, κοινωνικές και οικογενειακές δικτυώσεις και διασυνδέσεις των πολιτικών προσώπων, τις προθέσεις, τα κίνητρα και τη συμπεριφορά τους και αποτόλμησε να θέσει ευρύτερα ερωτήματα όπως: Τι αναζητούν οι άνθρωποι στην πολιτική, γιατί ασχολούνται με αυτήν και, εν κατακλείδι, τι είναι αυτό που καθορίζει τη συμπεριφορά του πολιτικού; Για να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά, σκιαγράφησε με εξαντλητικές λεπτομέρειες «προσωπογραφίες» –τεχνική που θυμίζει την ιστορική ψυχολογία και η οποία αργότερα χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στο είδος προσέγγισης της πολιτικής ιστορίας, που συνήθως μνημονεύεται με το όνομά του (Hall, 2009: 227-246).

Η μελέτη του προκάλεσε πολύ θετικά σχόλια στην κοινότητα των Βρετανών ιστορικών, κυρίως για τον λόγο ότι ο Νάμιερ δεν επιτέθηκε γενικά κατά της «ουιγκικής» ιστοριογραφίας και δεν προσπάθησε να καταρτίσει κάποιον κατάλογο με ονόματα «κακών» Ουίγκων ιστορικών. Αντίθετα, αυτός ήταν ένας από τους στόχους της δεύτερης σημαντικής «επίθεσης», που εξαπέλυσε δύο χρόνια αργότερα ο Χέρμπερτ Μπάτερφιλντ (Herbert Butterfield, 1900-1979), με τη μελέτη του *Ουιγκική ερμηνεία της ιστορίας* (*The Whig Interpretation of History*). Αυτήν τη φορά δεν επρόκειτο για ένα πρότυπο έργο πολιτικής ιστορίας αλλά για μια ιστορία της πολιτικής ιστοριογραφίας –ίσως από τις πρώτες στο είδος της– που ταύτιζε την «ουιγκική» παράδοση με την εργογραφία των ιστορικών, που ο Μπάτερφιλντ θεωρούσε εκπροσώπους της. Έτσι, πολλοί συνάδελφοί του τον κατηγορήσαν ότι άφησε πολλούς τυπικούς εκπροσώπους της εκτός της λίστας του και επίσης ότι περιέλαβε αρκετούς άλλους, κυρίως επειδή δεν τους συμπαθούσε και ήθελε να τους επιτεθεί. Ως αποτέλεσμα, τα πρώτα χρόνια μετά από τη δημοσίευση του έργου του, ελάχιστοι έδωσαν έμφαση στις εξαιρετικά δύσβατες θεωρητικές ατραπούς στις οποίες προχώρησε, θέτοντας ερωτήματα σχετικά με την τεχνική της ιστορικής αφήγησης, την αξία και τη χρησιμότητά της στην πολιτική ιστορία ή και γενικότερα στην ιστορία. Στην ουσία, η μελέτη του Μπάτερφιλντ αποτελεί μια αξιοπρόσεκτη προσπάθεια ανανέωσης της ιστορίας, που δεν στρεφόταν κατά της πολιτικής θεματολογίας, αλλά πρότεινε την αναθεώρηση των μεθοδολογικών και θεωρητικών τεχνικών, που είχε καθιερώσει η βρετανική πολιτική και «ουιγκική» ιστορία του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία μάλιστα της τυπολογίας, που προσπάθησε να κατασκευάσει ο Μπάτερφιλντ, ήταν η βασική αρχή του ότι οι ιστορικοί δεν πετυχαίνουν την κατανόηση του παρελθόντος, αν προσπαθούν να υποτάξουν το παρελθόν στο παρόν, αλλά μόνον αν καταφέρουν να ταξιδέψουν και να ζήσουν οι ίδιοι στο παρελθόν, ώστε να αντιληφθούν τη ζωή μιας άλλης εποχής με τα δικά της μάτια. Εστίασε επίσης την προσοχή του στη συγκριτική αξιολόγηση της πολιτικής ιστορίας στο πλαίσιο της εποχής στην οποία παράγεται, καταλήγοντας στην εξίσου ενδιαφέρουσα διαπίστωση ότι η ιστοριογραφική αφήγηση θα πρέπει εν τέλει να αντι-

μετωπίζεται ως ένα είδος οργάνωσης της κοινωνικής μνήμης (Bentley, 1999: 63-71· Bentley 2011α· Sewell, 2005).

Αν όμως η κορυφαία φάση αυτής της διαδικασίας κατασκευής της μνήμης, είχε μικρή διάρκεια σε άλλες χώρες –π.χ. στη Γερμανία συνέπιπτε με τις λίγες δεκαετίες της «σχολής» του Ράνκε– στη βρετανική περίπτωση αποδείχθηκε μεγαλύτερης διάρκειας και, όπως φάνηκε, η ανατροπή της υπήρξε αργή και σταδιακή. Ο κυριότερος λόγος ήταν οι συγκρούσεις μεταξύ των «Ουίγκων» και «αντι-ουίγκων» ιστορικών του Μεσοπολέμου. Έτσι, εξηγείται, άλλωστε, γιατί η μελέτη του Μπάτερφιλντ διαβάστηκε και σχολιάστηκε ευρύτατα κατά τη δεύτερη έκδοσή της, τη δεκαετία του 1950. Επίσης, έτσι εξηγείται γιατί η νέα «σχολή» πολιτικής ιστορίας του Νάμιερ εδραιώθηκε μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο –και τότε μόνο απέκτησε τη θεσμική υπόστασή της, στο πλαίσιο του κρατικά χρηματοδοτούμενου προγράμματος «Ιστορία του Κοινοβουλίου». Εξάλλου, στο έντονα φορτισμένο ιδεολογικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1930 δεν υπήρχε «χώρος» για μια ριζικά ανανεωτική μεθοδολογική προσέγγιση, που θα συνδυαζόταν ίσως και με τις σφοδρές επιθέσεις των νέων ιστορικών εναντίον των παλιότερων και πιο καταξιωμένων, ούτε όμως για τη δημιουργία μιας νέας «σχολής», που θα πρότεινε μια από-ιδεολογικοποιητική δομική προσέγγιση, όπως αυτή του Νάμιερ (Blaas, 1978: 4-5). Οι συνθήκες άλλαξαν μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τότε οι βασικές αρχές της μικρογραφικής ανάλυσης του Νάμιερ ενέπνευσαν μια νέα προσέγγιση: αυτήν της «υψηλής πολιτικής» («high politics approach»), που από τη δεκαετία του 1970 συγκαταλέγεται στα σύγχρονα ιστορικά ρεύματα.

Σε γενικές γραμμές, οι εκπρόσωποί αυτής της τάσης αντιμετωπίζουν αφενός την πολιτική ως ένα αυτοτελές «παιχνίδι», που έχει τους δικούς του όρους και τους δικούς του κανόνες, αφετέρου τους πολιτικούς που συμμετέχουν σε αυτό, ως «παικτές» που επιδιώκουν μόνο να κερδίσουν και έτσι αντιμετωπίζουν τις πρωτοβουλίες που οι ίδιοι αναλαμβάνουν, όπως και τις ρητορικές στρατηγικές που αναπτύσσουν, ως ελιγμούς, που θα τους βοηθήσουν να φτάσουν στον στόχο τους. Φαίνεται μάλιστα ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους ιστορικούς είναι αρκετά επιφυλακτικοί απέναντι στις «προσωπογραφίες» και την ατομική ψυχογράφηση, που γοήτευαν τον Νάμιερ. Αντίθετα, αναζητούν έναν ασφαλέστερο αιτιακό μηχανισμό, μελετώντας τις ανάγκες που προκαλούνται, για παράδειγμα, από την καχυποψία και τους ανταγωνισμούς στους κλειστούς κύκλους μιας μικρής πολιτικής ελίτ. Φυσικά, όπως σε κάθε γενικό τύπο προσέγγισης, η ερευνητική ιδέα που θέτει ο κάθε ιστορικός είναι πιθανό να οδηγήσει σε μικρές ή μεγάλες τροποποιήσεις των βασικών αρχών της. Από την άλλη, όμως, ένα πρόσθετο ενδιαφέρον κοινό γνώρισμα των μελετητών, που επιχειρούν να ξαναγράψουν υπό αυτήν την οπτική την πολιτική ιστορία, είναι η προσπάθειά τους να διευρύνουν την κατανόησή τους για το διανοητικό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου έλαβαν χώρα οι πολιτικοί αγώνες του παρελθόντος. Πολύτιμος αρωγός τους στην προσπάθεια αυτή είναι η ιστορία των ιδεών, που συχνά αποκαλείται και ιστορία της πολιτικής σκέψης –η ανάπτυξη της οποίας ξεκίνησε υπό τις ευνοϊκές ερευνητικές συνθήκες, που επικρατούσαν στο Κέιμπριτζ τη δεκαετία του 1950 (Tuck, 1991: 193-205· Southgate, 2003: 243-260). Δεν είναι υπερβολή, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι οι διαφορετικοί «τύποι» πολιτικής ιστορίας είναι τόσοι, όσοι περίπου είναι και οι ιστορικοί που εστιάζουν τις μελέτες τους στην πολιτική. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου, το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στα πεδία των άλλων ιστοριών. Οι συγγένειες και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων της πολιτικής ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης ή και της εκλογολογικής κοινωνιολογίας, όχι μόνο δεν είναι σπάνιες, αλλά πολλές φορές παρακινούν τη γένεση πρόσθετων και λίγο ή πολύ αυτόνομων «τύπων» ιστορίας. Έτσι, η ιστορία των πολιτικών ιδεών, που από τη δεκαετία του 1980 βρίσκεται σε ακμή, οδηγεί στην ανασύνθεση του ευρύτερου πολιτικού διαλόγου μιας υπό εξέταση εποχής μέσω της συστηματικής ανάλυσης πολιτικών ομιλιών, δηλώσεων ή διακηρύξεων: με απλούστερα λόγια, στρέφει την προσοχή του ιστορικού από τις αποφάσεις των πολιτικών ελίτ του παρελθόντος στις κοινωνίες τους, και τον προκαλεί να κατανοήσει με ποιους τρόπους αντιλαμβάνονταν αυτές οι κοινωνίες τη είναι πολιτική και ποιες είναι οι πρακτικές της. Είναι φανερό, συνεπώς, ότι δεν είναι πάντα εύκολο να κατατάξουμε τις διάφορες μελέτες πολιτικής ιστορίας στον έναν ή τον άλλο «τύπο», και είναι μάλλον μάταιο να αναζητούμε σαφή όρια ανάμεσα στα ερευνητικά πεδία τους (Lawrence, 2003: 183-202).

Τόσο η πολιτική των ιδεών και της πολιτικής σκέψης όσο και η ιστορία των εκλογών ή η πολιτική ιστορία «από τα κάτω» –αυτό δηλαδή που αποκαλούμε ιστορία της δημόσιας πολιτικής– διερευνούν την κοινωνική αλλαγή στη συσχέτισή της με την αναδιάρθρωση των κοινωνικών τάξεων, την εξέλιξη και τις αναδιαμορφώσεις των πολιτικών κομμάτων και την επιτυχία των πολιτικών να προσαρμοστούν στις κοινωνικές δυνάμεις, που άλλαζαν ριζικά τον κόσμο τους. Αλλά και πάλι είμαστε αναγκασμένοι να τονίσουμε ότι είναι αδύνατο να τεμαχίσουμε το παρελθόν σε αυτόνομα τμήματα του τύπου *κοινωνία, πολιτική, οικονομία, πολιτισμός, διανοήση* ή άλλα. Σε ποιο βαθμό, άραγε, θα ήταν δυνατό να απομονώσει κανείς τη «δημόσια πολιτική κουλτούρα» από την «υψηλή» πολιτική των ελίτ; Αντί να σπαταλάει κανείς τον χρόνο του σε ανούσιες καταμήσεις του ερευνητικού πεδίου της πολιτικής ή άλλης ιστορίας, ίσως θα ήταν προτιμότερο να αναρωτηθεί: με ποιους τρόπους εργάζεται ο θεράπων της πολιτικής ιστορίας; Ποιες νέες τεχνικές έχει επεξεργαστεί και σε ποιες πρόσθετες τεχνικές μπορεί ή θα πρέπει να εστιάσει το ενδιαφέρον του; Τα θέματα, άλλωστε, της ιστορίας δεν εξαντλούνται. Οι ιστορικές έρευνες αλλά και οι διαφωνίες σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση ή το ναζιστικό καθεστώς, προφανώς, δεν θα θεωρηθούν ποτέ οριστικά ολοκληρωμένες. Τέτοιες σκέψεις οδηγούν και πάλι την προσοχή μας στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην ιστορία –την πολιτική ιστορία, όπως και κάθε άλλη– και στο παρόν του ιστορικού, είτε σε γενικότερα ερωτήματα που αφορούν τη χρησιμότητα ή τις προοπτικές εξέλιξης της ιστορικής επιστήμης. Πώς μπορεί, για παράδειγμα, να διερευνήσει ο ιστορικός άλλα θέματα –όπως η βίαιη πολιτική αλλαγή ή η πολιτική βία; Ποια είναι τα όρια (αν υπάρχουν τέτοια όρια) που σκιαγραφούν το ερευνητικό πεδίο του πολιτικού ιστορικού ή του πολιτικού επιστήμονα (Andress & Wahmich, 2008: 121-144);

Η σκέψη ότι ειδικά η πολιτική ιστορία «ηττήθηκε» ή περιθωριοποιήθηκε, κατά τη στροφή προς τη νέα ιστορία και την ανάδυση της κοινωνικής ιστορίας στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, είναι βάσιμη μόνο με την έννοια ότι έκτοτε οι πολιτικοί ιστορικοί, όπως και «οι αυστηροί διπλωματικοί ιστορικοί και οι ηλιοκαμένοι αυτοκρατορικοί ιστορικοί», αποκλείστηκαν από τα μεγάλα προγράμματα και τις επιστημονικές συναντήσεις, όπου πρωταγωνιστούσαν οι εκπρόσωποι των άλλων ιστοριών που ήταν πια του συρμού –κυρίως η κοινωνική και η πολιτισμική ιστορία. Είναι βέβαιο ότι οι μόδες εναλλάσσονται και θα ήταν χρήσιμο ίσως να παρατηρούμε ακόμη και αυτήν την εναλλαγή τους, σαν μια φυσική διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας η κεντρική σκηνή παραχωρείται –έστω για λίγο– σε έναν νέο πρωταγωνιστή. Η «πολιτισμική στροφή» ανέδειξε μια πολιτισμική ιστορία που –κι αυτή κατακερματισμένη στους υποτομείς της– «συμβάλλει στην εξήγηση και την κατανόηση της εργασίας, της οικονομίας και της πολιτικής» χωρίς να αποκλείει «κανένα πεδίο εμπειρίας –προσωπικής και συλλογικής– [...] από την εμβέλειά της» (Roubin, 2007: 155-179). Μήπως όμως δεν θα ξαφνιαζόμασταν, αν στη θέση της πολιτισμικής ιστορίας τοποθετούσαμε στον παραπάνω ορισμό την κοινωνική ή πολιτική ιστορία; Με άλλα λόγια, ένας τέτοιος ορισμός επιβεβαιώνει την απόφασή μας –όπως εξηγήσαμε και στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου– να αποφύγουμε τους ορισμούς, διότι δεν προσθέτουν κάτι ουσιαστικό στην ανάλυσή μας. Εξάλλου, εδώ δεν επιχειρούμε να πλέξουμε το εγκώμιο της μίας ή της άλλης ιστορίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να παρακολουθήσουμε την πορεία και την εξέλιξη γενικά της ιστορικής επιστήμης. Η πολιτική ιστορία έχασε την κυριαρχική θέση της, αλλά δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, γιατί είναι αδύνατο να εγκαταλειφθεί ή και να διαχωριστεί από τις άλλες ιστορίες. Το επόμενο βήμα, λοιπόν, που προβλέπουν για την πολιτική ιστορία οι εξειδικευμένοι θεράποντές της, είναι η στροφή της στη μελέτη της αλληλένδετης σχέσης μεταξύ των εθνικών πολιτικών πολιτισμών και του παγκόσμιου συστήματος εξουσίας – και αυτή η νέα δυναμική στροφή της πολιτικής ιστορίας έχει ήδη ξεκινήσει (Pedersen, 2007: 81-114).

## **9.2 Η «βασίλισσα» κοινωνική ιστορία, οι πολλές κοινωνικές «ιστορίες» και οι μεταστροφές του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος από το γενικό στο ειδικό**

Ας επιστρέψουμε τώρα στη δεκαετία του 1960, όταν πραγματοποιήθηκε η σταδιακή κατά τόπους αλλά, κατά κοινή ομολογία, ρηξικέλευθη μεταστροφή του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος από τις πολιτικές ελίτ, τη διπλωματία, τον πόλεμο και τους σημαντικούς άνδρες στους απλούς και αφανείς ήρωες των εκάστοτε εξελίξεων, στους εργάτες και εργαζόμενους, στους άσημους οικογενειάρχες και αποδέκτες των μηνυμάτων των αλληλοσυγκρουόμενων κρατικών εθνικισμών –η μεταστροφή, εν ολίγοις, που ανέδειξε την κοινωνική ιστορία σε «βασίλισσα» των επιμέρους πολλών ιστοριών. Αναπόφευκτα, το πρώτο σοβαρό πρόβλημα της νέας κοινωνικής ιστορίας ήταν ο προσδιορισμός της ιδιαίτερης ταυτότητάς της. Ήδη φάνηκε ότι, όσοι χρησιμοποίησαν στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα τον όρο «κοινωνική ιστορία», συνειδητοποίησαν ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο να καταλήξουν σε έναν σαφή ορισμό της. Το 1903, για παράδειγμα, ο Πάτρικ Τζόις (Patrick Weston Joyce, 1827-1914), ένας ιστορικός που εργάστηκε και ως λαογράφος, συγκεντρώνοντας συλλογές μουσικών παραδόσεων και εθίμων, δικαιολογούσε την απόφασή του να γράψει *Μια Κοινωνική ιστορία της αρχαίας Ιρλανδίας* με τον εξής απλό τρόπο:

*Αν θέλουμε να αποκτήσουμε μια σαφή άποψη της γενικής κατάστασης μιας δεδομένης χώρας στο παρελθόν, θα χρειαστεί να γνωρίσουμε καλά τους ανθρώπους, τους ανώτερους και τους κατώτερους, τους φτωχούς και τους πλούσιους, τα δεδομένα του πολιτισμού, της θρησκείας και της παιδείας τους, τις αρετές και τις υστερήσεις τους, τις βιομηχανίες, τα επαγγέλματα και τις διασκεδάσεις τους, τους τρόπους και τα έθιμά τους, και το είδος της ζωής που γνώριζαν κάθε μέρα στα σπίτια τους (Joyce, 1903: τ. 1, vii).*

Η κοινωνική ιστορία περιέκλειε τα πάντα, ακόμη και τα στρατιωτικά θέματα, όπως προσέθετε ο ίδιος τρία χρόνια αργότερα στην έκδοση μιας εικονογραφημένης σύνοψης της παραπάνω ιστορίας του (Joyce, 1906). Από την άποψη αυτή ο Τζόις επαναλάμβανε το παραδοσιακό αξίωμα της ιστορικής θεωρίας, δηλαδή ότι είναι δυνατό να παραχθεί μια «συνεκτική επιστημονική εξήγηση των αλλαγών που έχουν συμβεί στο παρελθόν» (Iggers, 1999: 129). Ακόμη και ο Μπλοχ, ο Μπροντέλ ή ο Λεφέβρ, «δεν είναι ονόματα που μπορούν να ταξινομηθούν ως κοινωνικοί ιστορικοί», παρατηρούσε ο Έρικ Χόμπσπλουμ, το 1970, στη συνάντηση του περιοδικού της Αμερικανικής Ακαδημίας Τεχνών και Επιστημών *Δαίδαλος*. Θα ήταν ίσως δυνατό να τους κατατάξουμε στην κατηγορία αυτή, αν μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποδέχονταν την παλιότερη άποψη ότι «η ιστορία [...] είναι η επιστήμη των ανθρώπινων κοινωνιών». Είναι φανερό, ωστόσο, ότι ένας τέτοιος ορισμός γενικεύει παρά εξειδικεύει το αντικείμενο της κοινωνικής ιστορίας. Όπως ήδη φάνηκε στο κεφάλαιο 7, ακόμη και οι πρωτοπόροι των *Αννάλ* επιθυμούσαν μια σφαιρική κοινωνική ιστορία, αλλά στη βάση διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων και νέων ερωτημάτων –ίσως για αυτόν τον λόγο «αισθάνονταν [...] άβολα με τον όρο αυτό καθ' εαυτό».<sup>63</sup> Ο πολυγραφότατος Χόμπσπλουμ υπήρξε ένας από τους μαρξιστές ιστορικούς (βλ. κεφάλαιο 6), που συνεχίζοντας την προσπάθεια της «σχολής» της πολιτικής οικονομίας, της νεαρής κοινωνιολογίας, της αμερικανικής Νέας Ιστορίας και κυρίως των προπολεμικών *Αννάλ*, συνέβαλαν καθοριστικά από τη δεκαετία του 1960 στην «απογείωση» της κοινωνικής ιστορίας. Οι απόψεις του, ιδίως αυτή η ανακοίνωσή του το 1970 –που μετά τη δημοσίευσή της, δύο χρόνια αργότερα, αποτέλεσε «σταθμό» στη συζήτηση για την κοινωνική ιστορία– έχουν αναπόφευκτα μεγάλη αξία για την ανάλυσή μας σε αυτήν την ενότητα. Ακολουθώντας την προτροπή του Καρ να κατανοήσουμε τον ιστορικό, πριν μελετήσουμε την ιστορία που μας προσφέρει (Carr, 1999: 37), θα προσπαθήσουμε στο σημείο αυτό να εξετάσουμε τις αντιλήψεις των πρωτοπόρων –ή ειδικών– της κοινωνικής ιστορίας για την ιδιαιτερότητα και τα γνωρίσματά της, προκειμένου να πα-

<sup>63</sup> Πρόκειται για το άρθρο του Χόμπσπλουμ με τίτλο «Από την κοινωνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας», το οποίο ανακοίνωσε για πρώτη φορά το 1970, στη συνάντηση που οργάνωσε στη Ρώμη το περιοδικό της Αμερικανικής Ακαδημίας Τεχνών και Επιστημών *Daedalus*, και το οποίο δημοσίευσε δύο χρόνια αργότερα σε συλλογικό τόμο. Βλ. Hobsbawm, 1998α: 93-119 (τα παραπάνω παραθέματα από σ. 98).

ρακολουθήσουμε την εξέλιξή της –και θα παρουσιάσουμε με μεγάλη φειδώ ιστορικά έργα, που αποκαλύπτουν τις καινοτομίες της.

Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, με την παρατήρηση του Χόμπσμπουμ ότι το αντικείμενο της κοινωνικής ιστορίας «δεν είναι δυνατόν να απομονωθεί», διότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να δοθεί ένας ορισμός ή ένα μοντέλο «για το τι εννοούμε ως κοινωνία, ή [...] τι θέλουμε να μάθουμε για την ιστορία της». Εξάλλου, πόσο χρήσιμο θα ήταν να δημιουργήσουμε έναν κατάλογο με τα θέματα, που εξετάζει (ή μπορεί να εξετάσει) η κοινωνική ιστορία; Ίσως οι ιστορικοί μπορούν να ορίσουν κάποιες δραστηριότητες ως οικονομικές –παρότι και αυτό είναι «τεχνητό ή αντιρρεαλιστικό». Αυτοί που ασχολούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1960 με τη «διανοητική ιστορία», είχαν πετύχει, όπως προσέθετε ο Χόμπσμπουμ, να απομονώσουν ως ένα βαθμό τις καταγεγραμμένες ιδέες από το ανθρώπινο πλαίσιο τους και έτσι μελετούσαν τη «γενεαλογία τους από τον ένα συγγραφέα στον άλλο». Κατά τη γνώμη του, όμως, «οι κοινωνικές όψεις του ανθρώπου δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις άλλες όψεις του είναι του», επιπλέον «από τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι φτιάχνουν τη ζωή τους και το υλικό τους περιβάλλον», και, εν τέλει, «από τις ιδέες τους, αφού οι μεταξύ τους σχέσεις εκφράζονται και διατυπώνονται σε γλώσσα, η οποία [...] περιέχει έννοιες». Ως αποτέλεσμα, ακόμη κι αν ένας ιστορικός των ιδεών μπορεί να επιλέγει να μη δίνει προσοχή στην οικονομία ή ένας οικονομικός ιστορικός στον Σαίξπηρ, ο κοινωνικός ιστορικός δεν έχει τη δυνατότητα να αγνοήσει κάτι. Τότε τι ακριβώς επεδίωκε να εξηγήσει, το 1970, για την κοινωνική ιστορία ο Χόμπσμπουμ, και γιατί επιθυμούσε την ανάδειξή της σε νέα ειδικευση; Προφανώς, ο Χόμπσμπουμ θεωρούσε υποχρέωσή του να σκιαγραφήσει την ταυτότητα της νέας κοινωνικής ιστορίας, που εκπροσωπούσε, ακόμη κι αν ήταν ασαφής, και στη συνέχεια να επισημάνει τους κινδύνους που ελλόχευαν στις σχέσεις ή τις αντιπαραθέσεις της με τις άλλες ιστορίες και τις άλλες επιστήμες. Διαφορετικά, άλλωστε, θα ήταν αδύνατο να σχεδιάσει ένα «σύστημα» εργασίας του κοινωνικού ιστορικού και να αποδείξει τη διαφορετικότητα του «τύπου» της εν λόγω ιστορίας. Ξεκινούσε, λοιπόν, με την απόρριψη των ερευνητικών μοντέλων, που προέρχονταν από τις κοινωνικές επιστήμες και στη συνέχεια, περιέγραφε τα στάδια της εργασίας του κοινωνικού ιστορικού. Ως πρώτο στάδιο πρόβαλε τη μελέτη του υλικού και ιστορικού περιβάλλοντος, ως δεύτερο την εξέταση των παραγωγικών δυνάμεων και των οικονομικών δομών, και ως επόμενο την πολύπλευρη διερεύνηση της διαδικασίας κοινωνικής παραγωγής, που επέτρεπε την κατανόηση των ευρύτερων κοινωνικών δομών, και έτσι των φαινομένων που κατά παράδοση προσελκύουν το ενδιαφέρον της κοινωνικής ιστορίας (π.χ. των κοινωνικών κινημάτων, της συλλογικής συνείδησης και της κοινωνικής διάστασης των διανοητικών και πολιτισμικών αλλαγών). Αυτό που φιλοδοξούσε να αποδείξει ήταν αφενός ότι «η ιστορία της κοινωνίας είναι *ιστορία*», αφετέρου ότι χρειάζεται τα δικά της αξιόπιστα μοντέλα «κοινωνικο-ιστορικής δυναμικής», προκειμένου να αναδειχθεί σε επιστημονική ειδικευση και κυρίως σε έναν ιδιαίτερο τρόπο ερευνητικής πρακτικής και ιστοριογραφικής παραγωγής (Hobsbawm, 1998a: 103 κ.εξ.). Είναι φανερό ότι αυτή η επιτυχία του κάλυπτε και μια αδήριτη «πολιτική» ανάγκη των ιστορικών της εποχής του. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα «δάνεια» μεταξύ των κοινωνικών επιστημών προκαλούσαν μεγάλη ανησυχία σε όλους, αλλά ήταν λογικό να τρομάζουν ακόμη περισσότερο τους πιο ενθουσιώδεις εκπροσώπους της νέας κοινωνικής ιστορίας, οι οποίοι προφανώς αισθάνονταν άβολα κάθε φορά που βρίσκονταν σε θέση άμυνας απέναντι στους κοινωνιολόγους.

Μέχρι το σημείο αυτό, πάντως, μπορούμε να κατανοήσουμε την κοινωνική ιστορία ως τίτλο μιας κατηγορίας, που περιλάμβανε τις ιστορίες των φτωχών και κατώτερων κοινωνικών τάξεων και κυρίως των κινημάτων τους (των λεγόμενων κοινωνικών κινημάτων). Βέβαια, η στενή σύνδεσή της με την ιστορία της κοινωνικής διαμαρτυρίας, των σοσιαλιστικών και εργατικών ιδεών και οργανώσεων της είχε ήδη κληροδοτήσει ένα σοβαρό πρόβλημα: παρουσιαζόταν ως η ιστορία, που ενδιέφερε πρωτίστως τους ριζοσπάστες ή τους σοσιαλιστές. Αλλά δεν ήταν αυτό το σοβαρότερο πρόβλημά της. Εξάλλου, στην κοινωνική ιστορία εντάσσονταν πολλές άλλες μελέτες, που επικεντρώνονταν σε ένα ασύγκριτα ευρύτερο φάσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων (π.χ.: ήθη, έθιμα, την καθημερινή ζωή) –τα θέματα δηλαδή που οι Γερμανοί ταξινομούσαν στην ιστορία της κουλτούρας ή των ηθών. Συνήθως, αυτού του είδους οι μελέτες δεν εστίαζαν στις κατώτερες τάξεις και μάλ-

λον αναδείκνυαν μια «μερική» κοινωνική ιστορία, ο σημαντικότερος στόχος της οποίας ήταν να αποσιωπήσει την πολιτική ή, κατά άλλη εκδοχή, να ενσωματώσει την πολιτική ως τμήμα της κοινωνικής ιστορίας (Dovring, 1960). Αλλά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχε κι ένας τρίτος ορισμός της κοινωνικής ιστορίας, που ήταν μάλλον ο ευρύτερα διαδεδομένος: ήταν ο συνδυασμός της με την οικονομική ιστορία. Ο Χόμπσμπλουμ επιβεβαίωσε, το 1970, την παρατήρηση, στην οποία καταλήξαμε παραπάνω: ότι δηλαδή «το οικονομικό ήμισυ αυτού του συνδυασμού ήταν το κυρίαρχο» (Hobsbawm, 1998α: 93-96). Αυτό αποδεικνύουν, άλλωστε, όχι μόνο τα παραδείγματα της *Economic History Society* και του περιοδικού της, αλλά και το αμερικανικό περιοδικό οικονομικής και επιχειρηματικής ιστορίας, που ξεκίνησε την έκδοσή του το 1928 (*The Journal of Economic and Business History*), η ίδρυση, το 1903, στη Στουτγάρδη του περιοδικού κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας (*Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*), που διεκδικεί τον τίτλο του πρώτου σε αυτό το είδος, αλλά ακόμη και τα γαλλικά *Annál*, που από το 1929 συνδύαζαν τους δύο όρους στον υπότιτλό τους.

Σε αυτό το περιβάλλον μαχόταν τώρα ο Χόμπσμπλουμ, επιδιώκοντας την αναγνώριση της κοινωνικής ιστορίας ως ειδικεύσης ή άλλης ιστορίας, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο θα αναγνωριζόταν από την επιστημονική κοινότητα η αξία της και θα κατοχυρωνόταν η θέση της στα πανεπιστήμια και τις ερευνητικές δραστηριότητες της εποχής. Ενώ μέχρι τότε δεν υπήρχε «μεγάλη πίεση» για τον σαφέστερο ορισμό και τη «χειραφέτηση» της κοινωνικής ιστορίας, «τα θεσμικά και επαγγελματικά εδραιωμένα συμφέροντα, τα οποία επιμένουν συνήθως στις ακριβείς οριοθετήσεις», είχαν αλλάξει ριζικά την κατάσταση, όπως παραδεχόταν ο ίδιος. Η κοινωνιολογία, που είναι μάλλον ο στενότερος συγγενής αλλά και ο σφοδρότερος αντίπαλος της κοινωνικής ιστορίας, αναδείχθηκε σε ξεχωριστό αντικείμενο σπουδών και επιπλέον κατέστη μόδα. Ωστόσο, οι κοινωνιολόγοι, όπως και οι θεράποντες των άλλων κοινωνικών επιστημών, έδειχναν όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το παρελθόν και τις ιστορικές πηγές. Αυτή η γενικευμένη τάση της ιστορικοποίησής τους, αν και δυσχέραινε ακόμη περισσότερο τον διαχωρισμό τους από την ιστορία (βλ. κεφάλαιο 8), φαίνεται ότι λειτούργησε και ως κίνητρο για την ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτής της περίπλοκης σχέσης, εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα χειραφέτησης της κοινωνικής ιστορίας: τα περιοδικά *Διεθνής Επιθεώρηση της Κοινωνικής Ιστορίας* (*International Review of Social History*) και *Συγκριτικές Μελέτες στην Κοινωνία και την Ιστορία* (*Comparative Studies in Society and History*), που περιλήφθηκαν στις εκδόσεις του Κέιμπριτζ, το 1956 και το 1958. Στην πραγματικότητα, όμως, τότε μόλις ξεκινούσε η διαδρομή της κοινωνικής ιστορίας στον χώρο της ιστορικής επιστήμης και οι προβληματισμοί δεν ήταν λίγοι. Παρατηρώντας με προσοχή τη ριζική αναδιάρθρωση του χάρτη των κοινωνικών επιστημών, ο Σουηδός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Ιλινόις, Φολκ Ντόρβινγκ (Folke Dovring, 1916-1998), αναρωτιόταν, το 1960, ποιες «περιοχές» θα μπορούσε να διεκδικήσει η κοινωνική ιστορία, ποιες πηγές θα μπορούσε να αξιοποιήσει και πώς θα έπρεπε να μεταμορφώσει τις μεθοδολογικές τεχνικές της, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της νέας εποχής. Το βιβλίο του αποτέλεσε έναν πρώτο «οδηγό» των τρόπων, με τους οποίους όφειλε να εργάζεται ο ιστορικός ως κοινωνικός επιστήμονας, αλλά πολλά ερωτήματα παρέμεναν ακόμη αναπάντητα (Dovring, 1960). Προφανώς, η απάντησή τους δεν ενδιέφερε άμεσα τον Ντόρβινγκ, ο οποίος θεωρούσε απαραίτητο να απαντήσει στα παλιά ερωτήματα της γενικότερης ιστορικής συζήτησης –εκείνα που είχαν τεθεί στα χρόνια του Μεσοπολέμου– διότι, κατά τη γνώμη του, ιδίως στις ΗΠΑ, όπου εργαζόταν, χρειαζόταν να διαμορφωθεί επειγόντως το στέρεο επιστημονικό έδαφος, στο οποίο θα «πατούσε» το τεράστιο πλήθος των γοργών εξελίξεων, που μεταμόρφωναν τις επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου (Ross, 1991).

Πράγματι, τα περισσότερα από τα νέα ερωτήματα που αφορούσαν την κοινωνική ιστορία, απαντήθηκαν με διαφορετικό τρόπο από τους εκπροσώπους των διαφορετικών εθνικών ιστοριογραφιών –ανάλογα πάντα με τις ιδιαίτερες ανάγκες, που οι ίδιοι καλούσαν να αντιμετωπίσουν. Η περιπετειώδης πορεία της γερμανικής κοινωνικής ιστορίας, μετά την αποδέσμευσή της από το μοντέλο του Ράνκε, την υπαγωγή της στο ναζιστικό καθεστώς και έπειτα την αποτίναξή του, μας προσφέρει ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα. Μέχρι την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, συναντάμε στη Γερμανία μια πρώιμη κοινωνική ιστορία, που προσπα-



θούσε να ανταγωνιστεί τις ύστερες αποτυπώσεις του ιστορισμού και τις αναχρονιστικές εστιάσεις του στους σπουδαιούς άνδρες και την πολιτική. Αρχικά, εξελίχθηκε σε ένα μη-μαρξιστικό ρεύμα, που μεταξύ άλλων καταπολεμούσε τις μαρξιστικές πτέρυγες της γερμανικής διάνοησης, με κυριότερο ίσως παράδειγμα τη διεπιστημονική «σχολή» της κριτικής θεωρίας της Φραγκφούρτης (βλ. κεφάλαιο 6). Έπειτα, έλαβε τη μορφή μιας ιστορίας των δομών, η οποία αργότερα θα ανέσυρε από τις ιστορίες της εκβιομηχάνισης τους εργάτες, τις αστικές κουλτούρες και το κοινωνικό λεξιλόγιο, για να αποκαλύψει συνέχειες πέρα από τις ρήξεις που προκάλεσε η Βιομηχανική Επανάσταση και ο αργοπορημένος εκδημοκρατισμός της Γερμανίας (Welskopp, 2003: 208-209). Το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε ορόσημο για τη γερμανική κοινωνική ιστορία για πολλούς λόγους, πρώτα απ' όλα εξαιτίας των θεσμικών μεταβολών που επέφερε. Μετά τον χωρισμό της Γερμανίας σε δύο κράτη, στο δυτικό τμήμα της ιδρύθηκε, το 1957, η Ομάδα Εργασίας για την Κοινωνική Ιστορία (*Arbeitskreis für Sozialgeschichte*), που αποτέλεσε σημαντικό θεσμό για την πρώτη γενιά των ιστορικών, οι οποίοι προσπαθούσαν να συμφιλιωθούν με την πρόσφατη ιστορία τους. Την ίδια περίοδο, μεγάλη επιρροή ασκούσαν οι Γερμανοί ιστορικοί, που είχαν καταφύγει στα χρόνια του ναζισμού στις ΗΠΑ και τώρα κατείχαν έδρες σε αμερικανικά πανεπιστήμια. Την ίδια εποχή, τα πανεπιστήμια της Δυτικής Γερμανίας πολλαπλασιάζονταν, δημιουργώντας νέες έδρες και αυξάνοντας τον αριθμό των πανεπιστημιακών καθηγητών. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν ο εμπλουτισμός του διαλόγου σχετικά με τις μεθοδολογικές τεχνικές της ιστορίας (Berger, 2012: 228-229). Υπό αυτές τις συνθήκες, το έντονο ενδιαφέρον της νέας γενιάς των Δυτικο-γερμανών ιστορικών της δεκαετίας του 1960 για την κοινωνική ιστορία συνδέθηκε με την επιθυμία τους να προσφέρουν μια κριτική εξήγηση του γερμανικού παρελθόντος και να απαντήσουν στο ερώτημα γιατί κατέστη δυνατή η επικράτηση της βαρβαρότητας της ναζιστικής δικτατορίας.

Όπως αποδεικνύεται, αυτή η γενιά των Γερμανών ιστορικών συνέδεε στενά την πολιτική με τον εκσυγχρονισμό και τις κοινωνικές δυνάμεις (τους δύο βασικούς όρους των κοινωνικών επιστημών) και σε μεγάλο βαθμό αποδεχόταν τις βασικές αρχές της πολιτικής κοινωνιολογίας του Βέμπερ και μέσω αυτού, του Μαρξ. Το 1961, η μελέτη του Φριτς Φίσερ (Fritz Fischer, 1908-1999) *Οι στόχοι της Γερμανίας κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Griff nach der Weltmacht)*, επέφερε την πρώτη σημαντική ρήξη με την κρατούσα έως τότε και εν πολλοίς συμβατική εξήγηση της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας. Από την άποψη της μεθοδολογίας, η μελέτη αυτή εντάσσεται στον χώρο της παραδοσιακής διπλωματικής ιστορίας. Αλλά η ερμηνεία του Φίσερ ότι η Γερμανία είχε την ευθύνη για την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ανέτρεπε ό,τι είχαν πιστέψει και υποστηρίξει οι Γερμανοί ιστορικοί μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Το επιχείρημά του ήταν ότι οι νικητές του πολέμου είχαν απόλυτο δίκιο, όταν επέρριψαν την αποκλειστική ευθύνη στην Αυτοκρατορική Γερμανία, και ότι η γερμανική κυβέρνηση διακινδύνευσε συνειδητά έναν προληπτικό πόλεμο το καλοκαίρι του 1914. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε μετά από την ενδελεχή διερεύνηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ της πολιτικής ηγεσίας και των οικονομικών ομάδων πίεσης, που επιζητούσαν την επέκταση της γερμανικής πολιτικής και οικονομικής ηγεμονίας, ειδικά στην Ανατολική Ευρώπη, και επίσης οραματίζονταν τη χώρα τους ανώτερη και ισχυρότερη από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Στα τεχνάσματά του συγκαταλέγονται η εξέταση των δομών, στο πλαίσιο των οποίων λαμβάνονται οι αποφάσεις, και η αναζήτηση συνεχειών σε μια τυπολογία της γερμανικής επεκτατικής πολιτικής, την οποία κατασκεύασε ο ίδιος, ξεκινώντας από τον 19<sup>ο</sup> αιώνα. Δεν έχει σημασία αν το επιχείρημά του αποδείχθηκε πειστικό, αν η τυπολογία του χαρακτηρίστηκε επιτυχής ή αν προκλήθηκαν αντιδράσεις εναντίον του (που όντως προκλήθηκαν). Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι μεθοδολογικές αναμορφώσεις της γερμανικής κοινωνικής ιστορίας, που ξεκίνησαν με τον Φίσερ και κορυφώθηκαν λίγο αργότερα στην «ιστορική κοινωνική ιστορία» του Χανς Ούλριχ Βέλερ (Hans Ulrich Wehler, 1931-2014).

Ο Βέλερ, καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μπίλεφελντ (Bielefeld) –που ιδρύθηκε το 1971, με σκοπό να αποτελέσει πρότυπο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας– συγκέντρωσε γύρω του μια ομάδα ιστορικών, που συχνά αναφέρεται ως «σχολή του Μπίλεφελντ» και έθεσε τις βάσεις μιας «ιστορικής κοινωνικής επιστήμης», στενά συνδεδεμένης με την κριτική θεωρία της «σχολής» της Φραγκφούρτης. Ως συνεχιστής της

κριτικής επανεξέτασης της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας, πίστευε ότι η καταστροφική πορεία της Γερμανίας οφειλόταν στον ανολοκλήρωτο εκσυγχρονισμό της. Κατά την άποψή του, ο εκσυγχρονισμός είναι μια θετική και απολύτως αναγκαία διαδικασία, αλλά η πορεία του δεν είναι πάντοτε ίδια: ο ιδιαίτερος γερμανικός «δρόμος προς τη νεωτερικότητα» ήταν ίσως η ιδέα του Βέλερ, που προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις και επικρίσεις. Αλλά στη βάση αυτής της ιδέας, ο Βέλερ στήριξε την έννοια μιας «ιδιαιτέρης» εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, που αποκτούσε σαφείς πολιτικές διαστάσεις –ξεκινούσε δηλαδή από την αποκήρυξη των απολυταρχικών γερμανικών παραδόσεων και κατέληγε στον προοδευτικό εκδημοκρατισμό, που θα οδηγούσε σε μια καλύτερη κοινωνία. Η σπουδαιότερη ίσως συμβολή του Βέλερ και των ιστορικών της ομάδας του στην ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας, ήταν η ιδέα ότι η ιστορία είναι μια κοινωνική επιστήμη, η οποία θα πρέπει να προσαρμοστεί σε αυτήν την ταυτότητά της και να προσφέρει επαρκείς και πειστικές εξηγήσεις των κοινωνικών αλλαγών. Μια δεύτερη αξιοσημείωτη συμβολή τους αφορά την παρουσίαση της κοινωνίας ως αδιάρρηκτου συνόλου πολιτικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών παραγόντων –παρά το γεγονός ότι η πολιτισμική διάσταση προβλήθηκε δυναμικά αργότερα τόσο από Γερμανούς όσο και από Αυστριακούς ιστορικούς της κοινωνίας. Η σύγχρονη ιστορία της κοινωνίας του Βέλερ, που αναδείχθηκε σε υπο-τομέα της ιστορίας, προϋπέθετε την ανάλυση τεσσάρων βασικών διαστάσεων της κοινωνικής εξέλιξης, συγκεκριμένα: της οικονομικής, της πολιτικής, της κοινωνικής και της πολιτισμικής σφαίρας στην αλληλοσύνδεσή τους μέσω των συστημάτων κοινωνικής ανισότητας. Απώτερος στόχος της ήταν η εξήγηση της πολιτικής διαδικασίας σε ένα «μετα-αφηγηματικό» μοντέλο του αποτυχημένου γερμανικού εκσυγχρονισμού, το οποίο έγινε αρκετά δημοφιλές, διότι μετέτρεπε την εκσυγχρονιστική θεωρία, τον στρουκτουραλισμό, την ιδεολογική κριτική και μια εμφαντικά ηθική ερμηνευτική προσέγγιση μιας κρίσιμης περιόδου σε μια «κριτική» εθνική ιστορία (Iggers, 1999: 91-106· Welskopp, 2003: 208-212).

Αντίθετα, στη Βρετανία, η «απογείωση» της κοινωνικής ιστορίας είχε ως πρώτο στόχο την εξήγηση της Βιομηχανικής Επανάστασης και της ανόδου της ταξικής κοινωνίας και κυρίως την απάντηση στο ερώτημα, γιατί αυτές οι διαδικασίες προκάλεσαν μεν τη συγκρότηση ενός οργανωμένου εργατικού κινήματος αλλά όχι και τη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης, που προέβλεπε η θεωρία του Μαρξ. Η πραγμάτευση αυτών των ζητημάτων δεν ήταν εύκολη, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας ότι κατά παράδοση οι Βρετανοί ιστορικοί, αντίθετα από τους Γάλλους, αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη τις κοινωνικές επιστήμες και τις μεθόδους τους. Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, η κατάσταση είχε αλλάξει αρκετά από την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατά τη διάρκεια του οποίου οι περισσότεροι Βρετανοί ιστορικοί ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τους γεωγράφους και τους αρχαιολόγους και λιγότερο με τους κοινωνιολόγους. Από τη δεκαετία του 1960, όμως, η νέα κοινωνική ιστορία συνδέθηκε στενά με *μαρξίζοντες* –και ίσως όχι απαραίτητα μαρξιστές– Βρετανούς ιστορικούς, όπως ο Χόμπσμπαουμ, οι οποίοι έλαβαν ενεργό ρόλο στις φιλοσοφικές συζητήσεις της εποχής για την ιστορία, ξεκινώντας από τη αισιόδοξη πεποίθηση ότι ο ιστορικός υλισμός αποκαλύπτει τα μυστικά των «νόμων» της ιστορίας. Αρκετοί προχώρησαν στην ανάλυση των κοινωνικών αγώνων και της πολιτικής, σε συνάρτηση με τις νοοτροπίες και τον πολιτισμό, και πολλοί επηρεάστηκαν άμεσα από τις έντονες διαψεύσεις μετά τα συνταρακτικά γεγονότα της ίδιας δεκαετίας (π.χ. την κριτική κατά της ποιότητας της ζωής και των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών μιας εκβιομηχανισμένης και ακμάζουσας κοινωνίας μετά τον πόλεμο του Βιετνάμ). Η αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των συνηθισμένων ιστοριογραφικών εξηγητικών μοντέλων, που στηρίζονταν, όπως και η μαρξιστική θεωρία, σε μακρο-ιστορικά και μακρο-κοινωνικά δεδομένα (π.χ. τάξη, κράτος, αγορά), μετατόπισε το ενδιαφέρον τους σε άλλες, βαθύτερες και διαφορετικές όψεις της κοινωνίας και της καθημερινής ζωής, σαν να παραχωρούσαν συνειδητά τώρα οι Βρετανοί ιστορικοί τη θέση που απέδιδαν μέχρι τότε στον Μαρξ, σε ό,τι αφορά την ανάλυση της εξουσίας και των σχέσεων της με τη γνώση, στον φιλόσοφο Μισέλ Φουκώ (Michel Paul Foucault, 1926-1984) (Iggers, 1999: 129-132). Σε ένα τέτοιο κλίμα θεωρητικών ανακατατάξεων, η μελέτη που άνοιξε νέους δρόμους στη βρετανική κοινωνική ιστορία, δημοσιεύθηκε το 1963 από τον Έντουαρντ Τόμπσον (E. P. Thompson, 1924-1993), με τίτλο *Η διαμόρφωση της Αγγλικής Εργατικής Τάξης* (*The Making of the English Working Class*).

Ο Τόμπσον, διατηρώντας μεν την έννοια της τάξης και την ιδέα ότι η ταξική εμπειρία καθορίζεται από τις παραγωγικές σχέσεις στο πλαίσιο των οποίων γεννώνται (ή αναγκάζονται να ενταχθούν) οι άνθρωποι, τόνισε δε ότι η τάξη δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως δομή ή κατηγορία. Αντίθετα, αποτελεί μια αναπόδραστη και πραγματική εξέλιξη των ανθρώπινων σχέσεων, που δεν είναι αποτέλεσμα των οικονομικών δυνάμεων, όπως είχε υποστηρίξει ο Μαρξ ή η στρουκτουραλιστική κοινωνιολογία. Έτσι, ο Τόμπσον τοποθέτησε την ανάδυση της κοινωνικής τάξης στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής παράδοσης. Ειδικά για τη διαμόρφωση της αγγλικής εργατικής τάξης, υποστήριξε την άμεση συσχέτισή της με τις περίπλοκες και αντιφατικές εμπειρίες των εργατών ανάμεσα στα κρίσιμα έτη 1790 και 1832. Αν σταματήσουμε το χρόνο σε ένα δεδομένο σημείο, σημείωνε στο βιβλίο του, τότε θα παρατηρήσουμε ότι δεν υπάρχουν τάξεις αλλά ένα πλήθος ανθρώπων, που διαθέτουν πλήθος εμπειριών. Αν παρακολουθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους σε μια χρονική διάρκεια κοινωνικής αλλαγής, τότε διακρίνουμε τα μοντέλα που διέπουν τις σχέσεις, τις ιδέες και τους θεσμούς τους. Ως αποτέλεσμα, η έννοια της κοινωνικής τάξης αποκτά τη διάσταση ιστορικής σχέσης: ορίζεται από τους ανθρώπους με βάση τον τρόπο που βιώνουν τη δική τους ιστορία, και, εν τέλει, αυτός είναι ο μοναδικός ορισμός της. Οι άνθρωποι μάλιστα διατηρούν ενεργό ρόλο τόσο στη διαδικασία διαμόρφωσης μιας κοινωνικής τάξης όσο και στην ταξική συνείδησή τους: δεν είναι παθητικοί αποδέκτες, αλλά έχουν αισθήματα και αντιλήψεις για τα κοινά συμφέροντα, που τους συνδέουν με κάποιους ανθρώπους ή τους φέρνουν σε αντιπαράθεση με άλλους. Είναι αλήθεια ότι η μελέτη του Τόμπσον (που αξίζει να τονιστεί ότι δέχθηκε έντονη κριτική) επηρέασε όσο ίσως καμία άλλη κοινωνική ιστορία της εποχής τον αναπροσανατολισμό της νέας επιστήμης, ιδίως στον αγγλοσαξονικό κόσμο (Thompson, 1963· Sewell, 1990: 50-77). Βέβαια, στις ΗΠΑ, όπου η μαρξιστική θεωρία ασκούσε μικρότερη επίδραση από τον στρουκτουραλιστικό φονξιοναλισμό και τη θεωρία του εκσυγχρονισμού, τα ζητήματα που πραγματευόταν η ιστορία της κοινωνίας ήταν ασύγκριτα περισσότερα (π.χ. αποικιακή κοινωνία, Αμερικανική Επανάσταση, δουλεία, Εμφύλιος Πόλεμος, εθνική πολυμορφία, μη-ταξικές κοινωνικές διαφορές και άλλα χαρακτηριστικά ενός έθνους μεταναστών), ενώ η ευρύτατη διάδοση των ποσοτικών μεθόδων οδηγούσε σε νέες τάσεις και τροφοδοτούσε νέες προσδοκίες: η στατιστική ανάλυση των δημογραφικών δεδομένων, της κοινωνικής κινητικότητας και της μετανάστευσης αναδεικνυόταν σε «γέφυρα», που συνένωνε τις οικονομικές, τις πολιτικές και τις κοινωνικές όψεις της νέας αμερικανικής κοινωνικής ιστορίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες μονογραφίες της δεκαετίας του 1950 ή και του 1960, που μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία της κοινωνικής ιστορίας, ήταν εστιασμένες στη μελέτη κάποιας πόλης, έτσι ώστε συνδύαζαν τη δημογραφική, οικονομική και εθνοτική ιστορία με αυτήν της εργατικής τάξης και συνέδεαν την οικονομική βάση (δομή) με τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, δίνοντας έμφαση στην εθνότητα ως βασικό παράγοντα της πολιτικής σφαίρας. Οι δυνατότητες, που προσέφερε τώρα η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, επέκτειναν το ερευνητικό πεδίο σε νέους τομείς, όπως η ιστορική δημογραφία και η ιστορία των οικογενειών (Welskopp, 2003: 203-222).

Βέβαια, από τα σημαντικότερα διεπιστημονικά προγράμματα μελέτης της κοινωνίας, που λάμβαναν χώρα στις ΗΠΑ της δεκαετίας του 1960, η ιστορική επιστήμη απουσίαζε. Η απογοήτευση του Μπροντέλ (βλ. κεφάλαιο 8) ήταν δικαιολογημένη. Τη σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας καθόριζαν σχεδόν αποκλειστικά οι κοινωνιολόγοι, που κατασκεύαζαν μεγάλης διάρκειας μοντέλα, στα οποία η ιστορική έρευνα προσέφερε απλά το υλικό για την ανίχνευση των διαδοχικών κοινωνικο-πολιτισμικών σταδίων. Άλλοι πάλι κινούνταν ανάμεσα στην παρατήρηση της σύγχρονης κοινωνικής συμπεριφοράς και της ιστορικής ανάλυσης επιμέρους θεμάτων (π.χ. η ζωή σε ένα χωριό του Μεσαίωνα). Μια διαφορετική οπτική προσέφερε η προσφυγή των κοινωνιολόγων στη συγκριτική ιστορία, με σκοπό να απαντήσουν σε ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων σχετικά με τις πολιτικές διαδικασίες –όπως, για παράδειγμα, τις κοινωνικές απαρχές της δικτατορίας και της δημοκρατίας, το θέμα της διάσημης μελέτης, το 1966, του πολιτικού κοινωνιολόγου Μπάρνινγκτον Μουρ (Barrington Moore, 1913-2005). Έτσι, είχε διαμορφωθεί η σχέση ιστορίας και κοινωνιολογίας στην επιστημονική κοινότητα των ΗΠΑ, και κυρίως στο Χάρβαρντ, όπου εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή του, ο γνωστός κοινωνιολόγος, Τσαρλς Τίλλυ (Charles Tilly, 1929-2008), ένας από τους θερμότερους οπαδούς καθ' όλη

τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του της στενής και ισότιμης συνεργασίας μεταξύ των δύο επιστημών (Tilly, 2007). Ωστόσο, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η σχέση τους είχε γίνει εχθρική. Η κριτική, για παράδειγμα, της διδακτορικής μελέτης του Τίλλυ (*The Vendée*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1964), στο περιοδικό *History and Theory* ξεκινούσε ως εξής:

*Οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι είναι φύσει εχθροί. Ο αγώνας τους να καταδείξουν ποιος είναι καταλληλότερος να επιβιώσει, έχει εισαγάγει ένα ήπιο αντίγραφο του νόμου της ζούγκλας σε περισσότερα από ένα πανεπιστήμια» και, όπως συνήθως συμβαίνει στη φύση, ο απώτερος στόχος ήταν «η περιχαράκωση του χώρου ανάμεσα στα δύο “είδη”, προκειμένου να αποτραπεί η αλληλοεξόντωσή τους (Cobban, 1966: 198).*

Λίγο πριν αποχαιρετήσουν τη δεκαετία του 1960, οι ιστορικοί της κοινωνίας διάβασαν στο άρθρο για την κοινωνική ιστορία της ανανεωμένης δεύτερης έκδοσης της αμερικανικής *Διεθνούς Εγκυκλοπαίδειας των Κοινωνικών Επιστημών*, μια αναλυτική παρουσίαση των αδυναμιών τους. Επίσης, διάβασαν τη συμβουλή του συντάκτη του «να θέσουν τους εαυτούς τους υπό την καθοδήγηση των κοινωνιολόγων, προκειμένου να μεταμορφώσουν την επιστήμη τους», ώστε να αποσοβήσουν τους κινδύνους που ελλόχευαν για αυτήν, από έργα κοινωνιολόγων, οι οποίοι παρακινήμενοι από το ενδιαφέρον τους για τα ιστορικά τεκμήρια, εκπονούσαν μελέτες «κοινωνιολογικής ιστορίας» (Hecht, 1968: 455-462) –όρος που φαινόταν να υποκαθιστά και να ακυρώνει την κοινωνική ιστορία. Την άνοιξη επίσης του 1968, οι ιστορικοί συναντήθηκαν με τους κοινωνιολόγους σε ένα συνέδριο του αμερικανικού περιοδικού *Δαιδάλος* και διαφώνησαν μαζί τους για το μέλλον της μελέτης του παρελθόντος. Συμφώνησαν, όμως, ότι ήταν καιρός πια να ξεκινήσουν τις διαπραγματεύσεις για την επαναπροσέγγιση και συμφιλίωση των επιστημών τους και όρισαν την επόμενη συνάντησή τους για το 1970, αυτήν τη φορά στη Ρώμη. Εκεί, ο Χόμπσμπουμ, εκπροσωπώντας τους Βρετανούς κοινωνικούς ιστορικούς, ανακοίνωσε την επεξεργασμένη θεωρία του για το «σύστημα» της κοινωνικής ιστορίας, με την οποία ξεκινήσαμε την ανάλυση αυτής της ενότητας. Κατέληγε μάλιστα στην εξής αισιόδοξη πρόβλεψη: η δεκαετία που ξεκινούσε, ανήκε στους ιστορικούς της κοινωνίας. Η κοινωνική ιστορία ήταν ήδη του συρμού και, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν ακόμη πολλά προβλήματα που έπρεπε να ξεπεραστούν, ήταν η καλύτερη περίοδος, για να είναι κανείς κοινωνικός ιστορικός (Hobsbawm, 1998α: 119).

Πού στήριζε την αισιοδοξία του ο Χόμπσμπουμ; Πράγματι είχαν σημειωθεί σημαντικές εξελίξεις στον χώρο της κοινωνικής ιστορίας. Χάρη στις έως τότε φιλότιμες προσπάθειες των θεραπόντων της, διεκδικούσε δυναμικά τον ρόλο της σε μοντέρνες ερμηνευτικές διαδικασίες στη βάση κοινωνικών μοντέλων και συγκρίσεων μεταξύ ατόμων, ομάδων, τόπων και γεγονότων εντός ενός βαθύτατα ιστορικοποιημένου πλαισίου. Είχε απομονώσει τους παραδοσιακούς και παρεξηγημένους κλάδους της, όπως την πολιτική και διπλωματική ιστορία, που είχαν πια χαράξει μια δική τους εκσυγχρονιστική πορεία, και ήταν αυτή που έθετε πια τους όρους της συνεργασίας της με την οικονομική, τη δημογραφική ή άλλες ιστορίες. Πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ιστορικοί και δημογράφοι συνεργάζονταν στο πλαίσιο της ίδιας ομάδας του Κέμπριτζ σε ένα πρόγραμμα, που με την ευρύτατη χρήση ποσοτικών μεθόδων, κατέγραφε την ιστορία της οικογένειας στην Βρετανία των τελευταίων τεσσάρων αιώνων. Την ίδια περίοδο, η Αμερικανική Ιστορική Εταιρεία είχε συστήσει μια ειδική επιτροπή για τη διερεύνηση των μεθόδων, που θα επέτρεπαν την εφαρμογή των ποσοτικών δεδομένων στην ιστορία, και οι κοινωνικοί ιστορικοί, που είχαν τώρα πρόσβαση σε πλήθος νέων περιοδικών και βιβλίων της νέας ερευνητικής προοπτικής, έδειχναν όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μετρήσεις και στατιστικές. Σε έναν συλλογικό τόμο με θέμα την εφαρμογή της ποσοτικής έρευνας στην ιστορία, που περιλήφθηκε το 1972 στις εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Πρίνστον, ο διακεκριμένος Βρετανός ιστορικός Λώρενς Στόουν (Lawrence Stone, 1909-1999) αποτόλμησε μια μαζική βιογραφία της αγγλικής αριστοκρατίας, στηριζόμενος στην καινοτόμο έννοια της «συλλογικής προσωπογραφίας», την οποία κατασκεύασε με βάση στατιστικές αναλύσεις και άλλες μεθόδους των κοινωνικών επιστημών. Στην ουσία, συνέχιζε την ιδέα που είχε

προτείνει τη δεκαετία του 1940 ο Νάμερ (βλ. παραπάνω) αλλά, προχωρώντας από την «προσωπογράφηση» των ελίτ στη μαζική βιογραφία των απλών εργατών ή και ολόκληρων κοινωνιών, πολλαπλασίαζε τους ανθρώπους, που μελετούσε η ιστορία με τη βοήθεια των στατιστικών περιγραφών και ενίοτε των στατιστικών μοντέλων. Έτσι, κατάφερε να διαψεύσει τις παραδοσιακές θεωρίες για την κοινωνική δομή και κινητικότητα της νεότερης και σύγχρονης Αγγλίας και ήταν πια αισιόδοξος ότι με την προσωπογραφία, τη συλλογική βιογραφία και τη συνδυαστική έρευνα σε επίπεδα διάφορων επαγγελματικών τάξεων, η κοινωνική ιστορία θα αποκαθιστούσε τη σχέση της με την πολιτική ιστορία, θα πετύχαινε τη συμφιλίωσή της με την κοινωνιολογία και την ψυχολογία και επιπλέον θα έκανε ένα βήμα παραπάνω, για να συνδέσει τις εντυπωσιακές εξελίξεις της διανοητικής και πολιτισμικής ιστορίας με τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά θεμέλια τους (Stone & Fawtier Stone, 1972: 56-123).

Τόσο η ιστορία των πόλεων, του πληθυσμού και της εργατικής τάξης όσο και διάφοροι κλάδοι της πολιτικής, της οικονομικής και της διανοητικής ιστορίας δημιούργησαν με βάση τα δικά τους δεδομένα διάφορους τύπους συλλογικής βιογραφίας, η οποία επρόκειτο στη συνέχεια να εφαρμοστεί στις ιστορίες της οικογένειας, της μετανάστευσης και των μειονοτήτων. Με άλλα λόγια, οι ιστορικοί πείστηκαν από την άποψη που εξέφρασε το 1972 ο Στόουν ότι η συλλογική βιογραφία αποκάλυπτε την «τάξη» των γεγονότων και των κοινωνικών σχέσεων και παράλληλα φώτιζε τη διάσταση της ατομικής εμπειρίας. Το 1972 επίσης εκδόθηκε ο συλλογικός τόμος που φιλοξένησε τα άρθρα των συνέδρων στις δύο τελευταίες συναντήσεις του περιοδικού *Δαίδαλος* (1968 και 1970), σχετικά με τις προοδευτικές νέες ιστορίες και το μέλλον τους (Felix, 1972). Το σημαντικότερο ίσως αμερικανικό περιοδικό για την κοινωνική ιστορία (*Journal of Social History*) συμπλήρωνε την πρώτη πενταετία από την ίδρυσή του. Το 1976, το έτος που ο καθηγητής Χάρολντ Πέρκιν (Harold Perkin, 1926-2004) (ο ιστορικός που τη δεκαετία του 1950 έκανε τις πρώτες διαλέξεις κοινωνικής ιστορίας σε βρετανικό πανεπιστήμιο) ίδρυσε τη βρετανική Εταιρεία Κοινωνικής Ιστορίας (Social History Society), ξεκίνησε η έκδοση του περιοδικού *Κοινωνική Ιστορία* (*Social History*). Στο πρώτο τεύχος του η κοινωνική ιστορία χαρακτηριζόταν ως «νέος κλάδος» των ιστορικών σπουδών, ως «ένα νέο είδος ιστορίας», που έχει στόχο να εισβάλει σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης και της ιστορικής ανάλυσης, χωρίς να περιορίζει τη θεματολογία της σε συγκεκριμένες πτυχές της κοινωνικής ανάπτυξης, αλλά ούτε αποκλειστικά στη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού επισήμαινε τα μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα, που δεν είχαν ακόμη λυθεί. Παράλληλα μνημόνευε τους πρωτοπόρους της νέας κοινωνικής ιστορίας: τον Μπλοχ και τον Μπροντέλ, από την πλευρά της Γαλλίας και της «σχολής» των *Αννάλ*, και τον Τόμπσον και τον Χόμπσμπαουμ από την πλευρά της Βρετανίας (Editorial: 1-3). Βέβαια, η βρετανική ομάδα δεν είχε δημιουργήσει κάποια «σχολή», αλλά είχε στη διάθεσή της όλα τα μέσα για την προώθηση και τη διάδοση της κοινωνικής ιστορίας. Ο Τόμπσον, που στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας είχε ιδρύσει το Κέντρο Έρευνας της Κοινωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Warwick, το 1976 ήταν ο εμπνευστής ενός άλλου σημαντικού περιοδικού για την κοινωνία (*History Workshop Journal*), το οποίο προσέθετε εξαρχής στα ενδιαφέροντά του μερικά όχι τόσο τονισμένα, αλλά θεμελιώδη στοιχεία της κοινωνικής ζωής: δηλαδή πέρα από τον υλικό πολιτισμό και τις σχέσεις μεταξύ των τάξεων, τη διάκριση των φύλων και τον γάμο, την οικογένεια, ακόμη και τον χώρο του σχολείου και της οικίας.

Έτσι, συμπληρώνονταν όλα τα κενά του «συστήματος» της κοινωνικής ιστορίας, που είχε επεξεργαστεί ο Χόμπσμπαουμ στις αρχές της δεκαετίας. Αναμφίβολα, η παντελής απουσία της ιστορίας των γυναικών ήταν το σπουδαιότερο κενό. Πώς ήταν δυνατό να απουσιάζουν οι γυναίκες από τη «συνολική ιστορία της κοινωνίας», που προσπάθησε να οικοδομήσει ο Χόμπσμπαουμ; Κάποια στιγμή αναγκάστηκε να απολογηθεί για αυτήν την παράβλεψή του, αλλά προφανώς γνώριζε εκ των προτέρων ότι δεν θα ήταν πειστικές οι δικαιολογίες του. Ισχυρίστηκε δηλαδή ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1970 δεν είχε έρθει η ώρα της ιστορίας των γυναικών και ότι μέχρι τότε δεν είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον των ιστορικών, που ήταν στη συντριπτική πλειονότητά τους άνδρες. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι και στην ομάδα των τριάντα περίπου συνεργατών του *Έργου της Ιστορίας* των Λε Γκοφ και Νορά, που πραγματοποιήθηκε την ίδια περίπου εποχή, συμμετείχε μόνο μια

γυναίκα. Είναι επίσης γεγονός ότι η «ιστορία των γυναικών» απουσίαζε από τα άρθρα της *Διεθνούς Εγκυκλοπαίδειας των Κοινωνικών Επιστημών*, που εκδόθηκε το 1968. Αλλά στη θεωρία και την ερμηνευτική πρακτική άλλων κοινωνικών επιστημών (της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας ακόμη και της οικονομικής επιστήμης) υπήρχαν αρκετές αναφορές στην επίδραση του φύλου. Η Νέα Ιστορία και η νέα κοινωνική ιστορία είχαν καθυστερήσει να «ανακαλύψουν» τις γυναίκες; Προφανώς, όχι. Οι γυναικείοι ρόλοι εξετάζονταν ακόμη και σε ορισμένες παλιές, προδρομικές μελέτες της κοινωνικής ιστορίας στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Δεν θα πρέπει επίσης να παραβλέψουμε ότι τα πρώτα δειλά βήματα της ανάπτυξης αυτής της ιστορίας, που συχνά αναφέρεται ως φεμινιστική ιστορία ή ιστορία των φύλων, εντοπίζονται επίσης στη δεκαετία του 1960. Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι η ανάδειξή της σε αυτόνομο επιμέρους πεδίο της ιστορίας (ή νέο τύπο ιστορίας) μετά τη δεκαετία του 1970 υπήρξε σταδιακή εξέλιξη, γεγονός που θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε πολιτικούς λόγους. Η πρώτη ακμή της δηλαδή κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, συνέπιπτε με την κορύφωση του φεμινιστικού κινήματος στη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία. Αλλά η «his-(s)tory» άρχισε να μετατρέπεται σε «her-story», κατά το λογοπαίγνιο κάποιων εκπροσώπων της, όταν αυξήθηκαν σημαντικά οι γυναίκες που κατείχαν πανεπιστημιακές έδρες και σημαντικές θέσεις σε ινστιτούτα και ερευνητικά ιδρύματα –κι αυτό συνέβη (παρά τις διαφορές που παρατηρούνται από χώρα σε χώρα) τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, παρατηρείται και ένα ακόμη παράδοξο: αυτή η σταδιακή «αυτονόμηση» της ιστορίας των γυναικών φαίνεται ότι σχετίζεται στενά με τις δύο «κρίσεις» της κοινωνικής ιστορίας –που έλαβαν χώρα στις αρχές και στα τέλη της δεκαετίας του 1980, αντίστοιχα.

Το 1980, στο τεύχος του περιοδικού *Θεωρία και Κοινωνία (Theory and Society)*, που εκδίδεται από το 1974), το οποίο αφιερώθηκε στην πρώτη κρίση της κοινωνικής ιστορίας, ο Τσαρλς Τίλλυ εξηγεί ότι αρκετοί κοινωνικοί ιστορικοί είχαν χάσει τον αρχικό τους ενθουσιασμό τους, πριν ακόμη αποχαιρετήσουν τη χρυσή δεκαετία τους. Έδιναν την εντύπωση ότι μάλλον επαναπαύτηκαν στη χρήση των μοντέλων και των μεθόδων των κοινωνικών επιστημών και έτσι λησμόνησαν την εκστρατεία του Χόμπσμπουμ για την οικοδόμηση των ιστορικά θεμελιωμένων θεωριών –που ήταν το υπέρτατο χρέος τους, κατά την κρίση ενός κοινωνιολόγου, όπως ο Τίλλυ. Δεν είχαν θέσει δηλαδή νέα ερωτήματα, όπως: Πώς συγκροτήθηκε ο κόσμος στον οποίο ζούμε; Πώς επηρέασε τη ζωή των απλών ανθρώπων η διαδικασία της διαμόρφωσής του και τι θα μπορούσε να έχει συμβεί στην καθημερινότητά τους κατά τις κρίσιμες ιστορικές στιγμές; Πώς και γιατί επικράτησαν κάποιες πιθανότητες και όχι άλλες (Tilly, 1980: 679-681); Ο έλεγχος των πιθανοτήτων στο παρελθόν παρουσιαζόταν πια ως η απαίτηση των άλλων κοινωνικών επιστημών από την ιστορία. Αντίθετα, από την πλευρά των ιστορικών ήταν ο ίδιος ο Λώρενς Στόουν (Lawrence Stone, 1909-1999), που όχι μόνον επιβεβαίωνε τη «διάγνωση» του Τίλλυ, αλλά σε ένα άρθρο του, τον Νοέμβριο του 1979, στο σημαντικότερο βρετανικό ιστορικό περιοδικό (το *Past and Present*) διακήρυττε την επιστροφή της κοινωνικής ιστορίας στη γοητεία της αφήγησης. Υπό την επίδραση των εξελίξεων της δεκαετίας, οι ιδεολογικές αμφισβητήσεις –κυρίως των κεντρικών θέσεων του μαρξισμού– αλλά και η επιβολή του οικονομικού νετερμινισμού στην ιστορία φαίνεται πως είχαν απογοητεύσει τον εβδομηντάχρονο πια Στόουν. Οι νέες συνθήκες καλούσαν την ιστορία να στραφεί στις πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις –όπου, άλλωστε, δεν είχε να αντιμετωπίσει ισχυρούς ανταγωνιστές. Εν κατακλείδι, οι εφαρμογές των ποσοτικών μεθόδων είχαν προχωρήσει τόσο, ώστε είχαν ξεφύγει από τον έλεγχο των ιστορικών, εκείνων τουλάχιστον που δεν είχαν ειδικές μαθηματικές γνώσεις. Η επιστροφή αυτή θα απάλλαζε επίσης τους ιστορικούς από μοντέλα και μαθηματικές, στατιστικές ή άλλες μετρήσεις, που γίνονταν πια με τη βοήθεια των υπολογιστών, όπως ισχυριζόταν ο Στόουν. Θα τους άφηνε δηλαδή ελεύθερους να αναζητούν και πάλι τι είχαν στο μυαλό τους οι άνθρωποι του παρελθόντος και να διερευνούν πώς ήταν σε άλλες εποχές η ζωή (Stone, 1979: 3-24). Βέβαια, ο Χόμπσμπουμ απάντησε στον Στόουν ότι οι κοινωνικοί ιστορικοί είχαν ήδη πετύχει πολλά και ότι είχαν ακόμη το περιθώριο να περιμένουν τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της εκσυγχρονιστικής μεθοδολογικής «μεταρρύθμισής» τους (Hobsbawm, 1980: 3-8). Αλλά οι αμφισβητήσεις των μεταμοντέρων θεωριών για την ιστορία ξεπερνούσαν τις απόψεις του Στόουν και κατέληγαν στην άρνηση του ότι η ιστορική γραφή ανασυνθέτει το πραγματικό ιστορικό παρελθόν (Tilly, 1984: 363-406).

Κατά σύμπτωση, ο 20<sup>ος</sup> αιώνας είχε ξεκινήσει με τις διακηρύξεις κάποιων ιστορικών (όπως ο Άκτον, βλ. κεφάλαιο 1) ότι η ιστορία είναι επιστήμη και κατέληγε με τις αμφισβητήσεις άλλων ιστορικών, που τοποθετούσαν την ιστορική γραφή και πάλι πολύ κοντά στην αφήγηση και τη λογοτεχνία. Αντίστοιχα, ο αγώνας των πρώτων δεκαετιών του αιώνα για τον επιστημονικό εκμοντερνισμό της ιστορικής θεωρίας και μεθοδολογίας, στα τέλη του ίδιου αιώνα παραχωρούσε τη θέση του στις μεταμοντέρνες αντεπιθέσεις της «πολιτισμικής» και «γλωσσικής στροφής». Με άλλα λόγια, η αρχική ρήξη με τη μεγάλη και ενιαία παλιά ιστορία οδήγησε στη νέα προσπάθεια ρήξης με τον νετερμινισμό των κοινωνικο-οικονομικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, που είχαν οικοδομηθεί στη διάρκεια του αιώνα. Ανάμεσα στις συνέπειες της πορείας της ιστορικής επιστήμης ξεχωρίζει αφενός η πολυδιάσπασή της στην πολιτική, τη διπλωματική, την οικονομική, την κοινωνική, την πολιτισμική, την αυτοκρατορική, τη θρησκευτική, τη διανοητική ιστορία ή την ιστορία του κοινωνικού φύλου, της επιστήμης και αφετέρου ο κατακερματισμός κάθε μιας από αυτές τις ιστορίες σε πολλές άλλες (Kalifa & Kelly, 2008: 47-68· Hafton, 2007:115-153· Brett, 2007: 211-242· Colley, 2007: 243-270). Η γενική διαπίστωση ότι, αντί να διευρυνθεί κατά την εξέλιξή της η «επικράτεια» της ιστορίας, «στένευε», περιλήφθηκε στις αιτιάσεις των επικριτών της επιστημονικότητάς της. Αυτός ο περιορισμός, εξάλλου, ήταν ακόμη πιο έντονος, καθώς αυξάνονταν οι επιμέρους ιστορίες που διεκδικούσαν και αποκτούσαν την αυτονομία τους ως υπο-κλάδοι της, γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί όχι μόνο συνέπεια αλλά και αιτία της «κρίσης» της γενικής ιστορίας όσο και καθεμιάς ιστορίας. Αν αναφέρουμε ως παράδειγμα την ιστορία των γυναικών και πάλι, η αυτονόμησή της στο τελευταίο τέταρτο του 20<sup>ου</sup> αιώνα ήταν αφενός συνέπεια της αδιαφορίας έως τότε των κοινωνικών ιστορικών για τις γυναίκες, αφετέρου στόχος που επιτεύχθηκε χάρη στις συντονισμένες επιθέσεις των κινητοποιημένων φεμινιστριών εναντίον του υλιστικού χαρακτήρα των βασικών κατηγοριοποιήσεών τους. Ο φεμινιστικός αναθεωρητισμός δηλαδή αποκήρυξε την κυρίαρχη ιδέα ότι στο προλεταριάτο κυριαρχούν κατά κανόνα άνδρες, αντλώντας την έμπνευσή του από τις θεωρίες ή σφωστότερα τις «ενοράσεις» και τη μέθοδο, που κληροδότησαν στους ιστορικούς οι «γενεαλογίες» του Φουκώ. Καθώς ο φεμινισμός αλλά και τα κινήματα για τα δικαιώματα του πολίτη και οι αντιαποικιακές καμπάνιες κορυφώνονταν στις δεκαετίες του 1970 και 1980, παρουσιαζόταν ως επιτακτική ανάγκη η εξιστόρηση της «γενεαλογίας» της καταπίεσης, που έμοιαζε με πολιτισμική εξιστόρηση και πάντα συσχετιζόταν με πολιτισμικές αναπαραστάσεις της βιολογικής διαφοράς. Η ιστορία δηλαδή που οικοδομούσαν οι φεμινίστριες παρέπεμπε στην καταπίεση με βάση τις διαφορές φύλου, ενώ η ιστορία που ζητούσαν, για παράδειγμα, οι Αφροαμερικανοί καθοριζόταν από φυλετικά στερεότυπα (Roubin, 2007: 160-163). Χωρίς αμφιβολία, οι ιστορικοί του φεμινισμού συνέδραμαν στη γενικότερη εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης: από τη δεκαετία του 1970 διεύρυναν την κατανόηση των ιστορικών σχετικά με το τι συνθέτει την κοινωνία και από την επόμενη δεκαετία μετέβαλαν την αντίληψή τους για το τι είναι πολιτισμός. Επομένως, διαδραμάτισαν καίριο ρόλο και στην προϊούσα διαδικασία του κατακερματισμού της σε υπο-πεδία. Όπως ήδη φάνηκε, ο ενεργός ρόλος τους ήταν παράλληλα αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων της εποχής: το δικαίωμα της γυναικειάς ψήφου, η κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων στις περισσότερο χώρες του κόσμου και η άρση του αποκλεισμού των γυναικών από την επιστημονική κοινότητα και τα πανεπιστήμια. Καταλήγουμε έτσι στην εξής πρόσθετη διαπίστωση: ότι η ιστορία της ιστορίας και των πολλών ιστοριών βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ιστορία των ιστορικών.

Είχε έρθει, λοιπόν, το «τέλος» της πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας στις αρχές της δεκαετίας του 1970; Αραγε, η αναβίωση της αφήγησης και η «πολιτισμική στροφή», στα τέλη της δεκαετίας, έφεραν το «τέλος» και της κοινωνικής ιστορίας; Μήπως είχε έρθει γενικά το «τέλος» της ιστορίας, λίγο πριν αποχαιρετήσει τον 20<sup>ο</sup> αιώνα, όπως δηλαδή αναρωτήθηκαν κάποιοι ιστορικοί; Στον βαθμό που μπορούμε να μετρήσουμε πόσες πολιτικές ιστορίες δημοσιεύθηκαν μετά τη δεκαετία του 1970, η απάντηση είναι αρνητική: η πολιτική ιστορία έλαβε νέες μορφές και παρήγαγε νέες μικρότερες πολιτικές ιστορίες, που δυσκολεύουν την προσπάθειά μας να δημιουργήσουμε έναν κατάλογο έργων. Αν πάλι λάβουμε υπόψη μας ότι η έσωθεν και έξωθεν κριτική κατά της κοινωνικής ιστορίας στις αρχές και στα τέλη της δεκαετίας του 1980 φανέρωνε ότι οι κοινωνικές κατηγορίες μπορούν να γίνονται κατανοητές υπό τους όρους της διαφορετικότητας, αφού η δι-

αφορετικότητα είναι πάνω από όλα μια ατομική ιδιότητα των προσώπων που δρουν στο παρελθόν, τότε διαπιστώνουμε ότι οι κοινωνικοί ιστορικοί περιπλέκουν στην πορεία του χρόνου το έργο τους, και οδηγούν στη ριζική αναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο συγκροτούν τις συλλογικότητες. Επομένως, και πάλι δεν παρατηρούμε κάποιο «τέλος», αλλά μια διαδικασία που συνεχίζεται, εμπνέεται από το παρόν του ιστορικού και παράγει νέες ερμηνείες του παρελθόντος –πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία που δεν προβλέπεται να ολοκληρωθεί. Έτσι, εξηγείται, για παράδειγμα, γιατί η ιστορία της εργατικής τάξης (ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι βίωσαν το παρελθόν) υπήρξε η πρώτη «περιοχή», που επεδίωξε την αυτονομία της υπό την προστασία της κοινωνικής ιστορίας του Τόμπσον, και επίσης γιατί αυτή η νέα ιστορία συνδέθηκε στενά με μια νέα προσέγγιση «ιστορίας από τα κάτω» –όρο που εισήγαγε και πάλι ο Έντουαρντ Τόμπσον στο λεξιλόγιο των ιστορικών, το 1966 (Welskopp, 2003: 215-217).

Η τελευταία προσέγγιση, που ταυτόχρονα ενέπνευσε την ιστορία της δημόσιας πολιτικής (βλ. παραπάνω), αποτελεί μια ακόμη υποκατηγορία της μεγαλύτερης κατηγορίας της ιστορίας των απλών ανθρώπων δίπλα στην ιταλικής προέλευσης μικροϊστορία και τη γερμανική ιστορία της καθημερινής ζωής (*Alltagsgeschichte*). Είναι προφανές, άλλωστε, ότι ούτε ο Τόμπσον είχε πρόθεση να εγκαινιάσει μια νέα «αυτόνομη» ιστορία. Αυτό που ήθελε, όπως εξηγούσε, ήταν «να διασώσει τον φτωχό καλτσοποιό [...], τον “απαρχαιωμένο” υφαντή του χειροκίνητου αργαλειού [...] από την πελώρια συγκαταβατικότητα των μεταγενέστερων» (Iggers, 1999: 136). Επιδίωκε, λοιπόν, να τονίσει την αξία μιας διαφορετικής προσέγγισης, που δεν ήταν απαραίτητα άγνωστη στους ιστορικούς της εποχής του, παρότι ήταν βέβαιο ότι χρειαζόταν επεξεργασία. Δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε ότι οι διάφορες όψεις της εμπειρίας των απλών ανθρώπων είναι αδύνατο να αποκοπούν από τις δομές και τις δυνάμεις της κοινωνίας ή από την εξέταση της πολιτικής ή και της οικονομίας (Sharpe, 1991: 24-41). Αντίθετα, η εξέτασή τους έχει στόχο να διευρύνει τις προοπτικές και το πεδίο έρευνας της ιστορίας, φέρνοντας στο προσκήνιο τους αγώνες, τις εμπειρίες, τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τις καθημερινές προοπτικές και τις νοοτροπίες των απλών ανθρώπων, που ήταν καταδικασμένοι από τους παλιούς ιστορικούς να παραμείνουν στην αφάνεια, ενδεχομένως, γιατί είχαν θεωρηθεί λιγότερο σημαντικοί, ίσως γιατί η ανάδειξή τους στο προσκήνιο της ιστορικής ανάλυσης είναι εκ των πραγμάτων δύσκολη και επίπονη διαδικασία, αφού οι ιστορικές πηγές κατασκευάστηκαν στη συντριπτική πλειονότητά τους από τους λίγους και επιφανείς, για να αφήσουν στη σκιά τους ασήμαντους και ασύγκριτα περισσότερους. Αλλά σύμφωνα με αυτή τη νέα προσέγγιση, οι πολλοί δεν αντιμετωπίζονται ως τμήμα ενός πλήθους –του ανώνυμου πλήθους– αλλά ως άτομα, και οι ιστορίες τους είναι διηγήσεις που απαιτούν «μια επιστημολογία προσαρμοσμένη στις εμπειρίες αυτών των πολλών, που να επιτρέπει την προσέγγιση του συγκεκριμένου και όχι του αφηρημένου» (Iggers, 1999: 136-137).

Η μικροϊστορία είναι ένας σαγηνευτικός κλάδος ή σωστότερα μια προτεινόμενη προσέγγιση, που δεν είχε την ανάγκη να επεξεργαστεί τα θεωρητικά κείμενά της και να προβεί σε ανακοινώσεις των μαρτυρήσεών της. Οι συναλλαγές της με την κοινωνική ιστορία πάντοτε ήταν αδιάκοπες, ώστε οι εκπρόσωποί της δεν χρειάστηκε να επινοήσουν το δικό τους ιδιαίτερο συνεκτικό σύστημα εννοιών και αρχών. Αλλωστε, οι προσδοκίες και οι μυθολογίες που είχαν καθοδηγήσει έως τότε το μεγαλύτερο μέρος του πολιτισμικού διαλόγου, συμπεριλαμβανομένου και του ιστοριογραφικού, είχαν αποδειχθεί μικρής αξίας και ακατάλληλες εν όψει των απρόβλεπτων συνεπειών των πολιτικών εξελίξεων και των κοινωνικών δεδομένων από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 –στις εξελίξεις που ήδη αναφέραμε, αξίζει να προστεθεί το φοιτητικό κίνημα στο Μπέρκλεϋ, το Παρίσι, το Βερολίνο και την Πράγα (η λεγόμενη «άνοιξη της Πράγας»). Ως πρακτική η μικροϊστορία βασίστηκε στον περιορισμό του επιπέδου παρατήρησης, στη μικροσκοπική ανάλυση και την εντατική ανάλυση του αρχειακού υλικού. Αλλά δεν μπορεί να οριστεί ως μια διαφορετική προσέγγιση που επικεντρώνεται στις αιτίες και επενέργειες του αδιαμφισβήτητου γεγονότος ότι σε κάθε κοινωνικό σύστημα συνυπάρχουν πολλές και διάφορες διαστάσεις. Με απλά λόγια, στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί, όταν προσπαθούν να περιγράψουν το τεράστιο πλήθος των περίπλοκων κοινωνικών δομών χωρίς να χάσουν την αίσθηση του επιπέδου του κοινωνικού «χώρου» κάθε ατόμου και, συνακόλουθα, των αν-



θρώπων και της θέσης τους στη ζωή. Η μικροϊστορία, που ομολογουμένως έχει αρκετά κοινά γνωρίσματα με την ανθρωπολογία, μπορεί να θεωρηθεί ως μια απάντηση στους περιορισμούς των εξηγήσεων της κοινωνικής ιστορίας (Levi, 1991: 93-113). Τελικά, δεν υπάρχει κανένας λόγος «να μην μπορούν να συνυπάρχουν και να αλληλοσυμπληρώνονται μια ιστορία που ασχολείται με ευρείες κοινωνικές αλλαγές και μια ιστορία που επικεντρώνεται σε ατομικές υπάρξεις» (Iggers, 1999: 138). Με απλά λόγια, ο ιστορικός οφείλει να συνδυάσει αυτά τα δύο επίπεδα ιστορικής εμπειρίας. Βέβαια, τα σημαντικότερα προβλήματα του είναι τεχνικά: ας σημειώσουμε αφενός τουλάχιστον τις ανεπαρκείς πηγές του, όπου οφείλει να αναζητήσει τις χαμένες «φωνές» των ανθρώπων που δεν είχαν τη δυνατότητα ή ποτέ δεν ενδιαφέρθηκαν να διασώσουν τη «φωνή» τους, αφετέρου τις αδυναμίες του μοντέλου της ανάλυσής του –παρά το γεγονός ότι ως ιστορικός των κοινών ανθρώπων έχει το μεγάλο πλεονέκτημα συγκριτικά με τους κοινωνικούς επιστήμονες να παραδέχεται ότι γνωρίζει ελάχιστα πράγματα για το παρελθόν και ότι θα πρέπει να κοπιάσει σκληρά στον ειδικευμένο κλάδο του (Hobsbawm, 1998β: 247-264).

Η γερμανική ιστορία της καθημερινότητας διαφοροποιήθηκε σε αρκετά σημεία, για να μετατοπιστεί στις παρυφές, όπου είναι δυνατό να βρεθούν οι άνθρωποι του παρελθόντος, που δεν αποδέχθηκαν τους κανόνες, και να αποδείξει ότι *το μικρό είναι όμορφο*. Αλλά είναι και πάλι προφανές ότι η προσέγγιση του μικρού, η μικροϊστορία ή η καθημερινή ιστορία προϋποθέτουν την ύπαρξη της συνολικής κουλτούρας του λαού. Οι ιστορικοί, λοιπόν, παράλληλα με τη νέα κοινωνική ιστορία, ενδιαφέρονται και για το μικρό, το ειδικό και τοπικό αλλά και το μεγάλο ή παγκόσμιο; Σε αυτό το ερώτημα είναι πολύ δύσκολο να δοθεί μια απάντηση. Το 1981, ο Ουίλιαμ Μακ Νηλ (William McNeil, 1917-), ένας αρκετά μοναχικός οπαδός της άποψης ότι η παγκόσμια ιστορία δεν διέφερε ως προς τους στόχους και τις μεθόδους της από τα άλλα είδη ιστορίας, ήταν ο τιμώμενος προσκεκλημένος της Βασιλικής Ιστορικής Εταιρείας του Λονδίνου στο κατάμεστο αμφιθέατρό της. Η διάλεξή του είχε τίτλο «Για την υπεράσπιση της Παγκόσμιας Ιστορίας». Ίσως ο μοναδικός ομοϊδέατης του στον αγγλοσαξονικό κόσμο ήταν ο ιστορικός της Οξφόρδης, Τζον Ρόμπερτς, μια μελέτη του οποίου είχε σημειώσει λίγο νωρίτερα (το 1976) μεγάλη εμπορική επιτυχία –και με την οποία είχε κερδίσει τον σεβασμό των συναδέλφων του. Αλλά είναι μάλλον απίθανο ότι ο Μακ Νηλ θα είχε λάβει μια τέτοια πρόσκληση λίγα χρόνια νωρίτερα. Αυτή μάλλον ήταν η στιγμή, που η παγκόσμια ιστορία έβγαινε από το περιθώριο, για να βρεθεί και πάλι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ιστορικών, για να πολλαπλασιάσει τις δημοσιεύσεις μελετών της, να οργανώσει πανεπιστημιακά μαθήματα και να αποκτήσει λίγο αργότερα (από το 1990) στις εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Χαβάης το περιοδικό της (*Journal of World History*) (Moore, 1997: 918-933). Επρόκειτο για μια ακόμη «επιστροφή», για μια διάψευση ή απελευθέρωση; Ίσως η απάντηση δεν είναι απαραίτητη. Αυτό που μας χρειάζεται είναι μια περιεκτική επισκόπηση μεμονωμένων αλλά αποκαλυπτικών εξελίξεων, που θα μας επιτρέψουν να αντιληφθούμε τη δυναμική της εξελικτικής πορείας της ιστορικής επιστήμης.

Πράγματι, είμαστε σε θέση τώρα να κατανοήσουμε την αγωνία του Έντουαρντ Καρ, το 1961, να αποδεσμεύσει την ιστορία και τους ιστορικούς από την «τυραννία» της αντικειμενικότητας και του πραγματικού –όρων που έχουν την ερμηνεία τους σε όλες τις γλώσσες του κόσμου, αλλά οι ορισμοί τους παραμένουν ασαφείς, όταν επιδιώκεται η συσχέτισή τους με την καθημερινή πράξη. Οι ανακαλύψεις των ανθρώπων του ψυχροπολεμικού κόσμου για τον εαυτό τους και τη θέση τους στις κοινωνίες τους αλλά και στην παγκόσμια κοινωνία επιβεβαιώνουν πόσο εύπλαστοι είναι οι παραπάνω όροι και ότι τελικά η διαδικασία της εννοιολόγησής τους εξαρτάται κάθε φορά από τις κεντρικές παραμέτρους, που τίθενται ως προϋποθέσεις για την κατασκευή του νοήματός τους. Μπορούμε επίσης να αντιληφθούμε γιατί ο Λώρενς Στόουν προσπάθησε μετά το 1979 να απελευθερώσει την ιστορία και τους ιστορικούς από την «τυραννία» των μεθοδολογικών εργαλείων μέτρησης και τυπολογικής κατάταξης των κοινωνικών επιστημών. Είχε δηλαδή δίκιο τουλάχιστον στον ισχυρισμό του ότι οι κοινωνίες δεν απαρτίζονται από αριθμούς και όμοια στοιχεία, και οι «εικόνες» τους, όπως αναδύονται μέσα από τις πηγές του ιστορικού, δεν είναι πάντα εφικτό να τοποθετηθούν ως δεδομένα προς επεξεργασία σε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή. Μπορούμε, τέλος, να κατανοήσουμε την ανησυχία των ιστο-

ρικών, που σχετικά πρόσφατα ανακίνησαν τις συζητήσεις σχετικά με το «τέλος» της ιστορίας και τον ανολοκλήρωτο ή και αναξιώπιστο χαρακτήρα της ιστορικής γραφής επηρεασμένοι από τις «στροφές» και τις συνακόλουθες αμφισβητήσεις του μεταμοντερνισμού. Δεν θα πρέπει, όμως, να λησμονούμε ότι η ιστορική επιστήμη δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τις προβαλλόμενες θεωρίες και επίσης ότι η αποτίμηση του ειδικού ρόλου της θεωρίας στην περίπτωση της ιστορίας απαιτεί πρώτα απ' όλα τη γεφύρωση της χρονικής απόστασης: οι θεωρίες παράγονται στο παρόν του ιστορικού, συναρτώνται με μεθοδολογικές τεχνικές που επίσης είναι προϊόντα των σύγχρονων κοινωνιών, και εφαρμόζονται στο υπό εξέταση παρελθόν.

Το παρελθόν του ιστορικού είναι θεμιτό στο σημείο αυτό να περιγραφεί ως εξής: μοιάζει με ένα ψηφιδωτό με ελάχιστες φωτισμένες ψηφίδες, των οποίων ο «φωτισμός» επηρεάζει σοβαρά την πρώτη παραγόμενη εικόνα τους, και σταδιακά αναδεικνύεται σε κείμενο που μπορεί να διαβαστεί με ποικίλους τρόπους. Κατά τη διαδικασία αυτής της ανάγνωσης, κάθε αναγνώστης/ιστορικός και ομάδα αναγνωστών/ιστορικών επιδιώκουν να προχωρήσουν ένα βήμα περισσότερο, για να φτάσουν βαθύτερα στο «πραγματικό» –αυτή είναι πράγματι μια εμμονή των ιστορικών, ακόμη και μετά από την τυπική «απελευθέρωσή» τους από τα δεσμά της. Με σκοπό, λοιπόν, εγκατέλειψαν τη μακροϊστορία και στράφηκαν στη μικροϊστορία, «αγκαλιάζοντας» τους μεμονωμένους μάρτυρες από τους οποίους ήλπιζαν ότι είναι πιθανό να μάθουν την «αλήθεια» –δηλαδή την «αλήθεια» που εκείνοι αντιλήφθηκαν ή θέλησαν να αντιληφθούν. Αυτή είναι μια δύσκολη συνιστώσα που προκαλεί σύγχυση. Ωστόσο, αρκετά χρόνια μετά τον Στόσον, οι εκπρόσωποι της μικροϊστορίας κατάφεραν να αξιοποιήσουν τις τεχνικές των υπολογιστών και να αναδείξουν τις εξαιρέσεις των γενικεύσεων παρά να παράγουν γενικεύσεις. Θα καταφέρουν πράγματι οι ιστορικοί να καταργήσουν με αυτόν τον τρόπο τις αποστάσεις ανάμεσα στον μύθο και το γεγονός; Είναι σκόπιμο τελικά να επικεντρώνονται σε αυτόν τον στόχο; Η καλύτερη ίσως λύση θα ήταν να θεωρήσουμε π.χ. τη μικροϊστορία ως συμπλήρωμα ή ως μια πρόσθετη οπτική της μακροϊστορίας, όχι όμως ως κατηγορηματική απόρριψη και ακύρωση των ευρύτερων κοινωνικών πλαισίων (Iggers, 1999: 154-155). Αντίστοιχα και οι πολλοί άλλοι τύποι ιστοριών μπορούν να ειπωθούν ως συνεργάτες και γείτονες σε έναν ενωμένο και ειρηνικό επιστημονικό κόσμο, παρά ως ιμπεριαλιστές αντίπαλοι που διεκδικούν ο ένας «περιοχές» του άλλου.

## Βιβλιογραφία

- Andress, David & Sophie Wahmich. (2008). How Should Historians Deal with Extreme Political Change and Political Violence. Στο Robert Gildea & Anne Simonin (Επιμ.), *Writing Contemporary History* (σσ. 121-144). London, Hodder Education.
- Bentley, Michael. (1999). *Modern Historiography, An Introduction*. London & New York, Routledge.
- Bentley, Michael. (2005). *Modernizing England's Past: English Historiography in the Age of Modernism, 1870-1970*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bentley, Michael. (2011α). *The Life and Thought of Herbert Butterfield*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bentley, Michael. (2011β). Shape and Pattern in British Historical Writing, 1815-1945. Στο Stuart Macintyre, Juan Maiguascha & Attila Pòk (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing* (τ. 4, σ. 204-224). Oxford: Oxford University Press.
- Berger, Stephan. (2012) From the Search for Normality to the Search for Normality: German Historical Writing. Στο Axel Schneider & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing* (τ. 5, σσ. 220-242). Oxford: Oxford University Press.
- Blaas, P. B. M. (1978). *Continuity and Anachronism: Parliamentary and Constitutional Development in Whig Historiography and in the Anti-Whig Reaction between 1890 and 1930*. The Hague, Boston & London: Martinus Nijhoff.
- Brett, Annabel. (2007). Τι είναι διανοητική ιστορία σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 211-242). Αθήνα: Νήσος.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Cobban, Alfred. (1966). Review: The Vendée by Charles Tilly. *History and Theory*, 5 (2), 198-201.
- Colley, Linda «Τι είναι αυτοκρατορική ιστορία σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 243-270). Αθήνα: Νήσος.
- Dovring, Folke. (1960). *History as a Social Science. An Essay of the Nature and Purpose of Historical Studies*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Editorial (1976). *Social History* 1 (1), 1-3.
- Felix, Gilbert. (Επιμ.) (172). *Historical Studies Today*. New York: W. W. Norton, 1972.
- Hafton, Olwen. (2007). Τι είναι θρησκευτική ιστορία σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 115-153). Αθήνα: Νήσος.
- Hall, Ian. (2009). The Realist as Moralist: Sir Lewis Namier's International Thought. Στο Ian Hall & Lisa Hill (Επιμ.), *British International Thinkers from Hobbes to Namier*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hayes, Carlton J. H. (1913). *British Social Politics: Materials Illustrating Contemporary State Action for the Solution of Social Problems*. Boston, New York, Chicago & London: Ginn & CO.
- Hayes, Carlton J. H. (1916). *A Political and Social History of Modern Europe*, τ. 1. New York: Macmillan.
- Hayes, Carlton J. H. (1920). *A Brief History of the Great War*. New York: Macmillan.
- Hecht, J. Jean. (1968). Social History. Στο David L. Sills (Επιμ.), *International Encyclopedia of Social Sciences* (τ. 6, σσ. 455-462). New York: Mackmillan-Free Press και London, Collier-Mackmillan, 1968.
- Hobsbawm, Eric. (1980). The Revival of Narrative: Some Comments. *Past and Present* 86, 3-8.

- Hobsbawm, Eric. (1998α). Από την κοινωνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας. Στο Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας (σσ. 93-119). Αθήνα: Θεμέλιο [α' παρουσίαση: 1970].
- Hobsbawm, Eric. (1998β). Για την ιστορία από τα κάτω. Στο Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας (σσ. 247-264). Αθήνα: Θεμέλιο [α' δημοσίευση: 1988].
- Iggers, Georg G. (1999). *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη.
- Iggers, Georg G. (2011). Introduction. Στο Leopold von Ranke, *Theory and Practice of History*, New York: Routledge, 2011.
- Joyce, P. W. (1903). *A Social History of Ancient Ireland*. Dublin: M. H. Gill & Son Ltd..
- Joyce, P. W. (1906). *A smaller social history of ancient Ireland, treating of the government, military system, and law; religion, learning, and art; trades, industries, and commerce; manners, customs, and domestic life, of the ancient Irish people*. London, New York & Bombay: Longmans, Green και Co.
- Kalifa, Dominique & Michael Kelly. (2008) What is Cultural History now about? Στο Robert Gildea & Anne Simonin (Επιμ.), *Writing Contemporary History* (σσ. 47-68). London, Hodder Education.
- Lawrence, Jon. (2003). Political History. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 183-202). London: Arnold.
- Levi, Giovanni (1991). On Microhistory. Στο Peter Burke (Επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing* (σσ. 93-113). Cambridge: Polity Press. 93-113.
- Lloyd, Christopher. (2003). History and the Social Sciences. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 83-102). London, Arnold.
- Lloyd, Christopher. (2005). Beyond Sciences in Historical Theory? Critical Commentary on the History/Science Distinction. *Storia della Storiografia*, 46, 128-138.
- Lorenz, Chris. (2012). History and Theory. Στο Axel Schneider & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing* (τ. 5, σσ. 13-35). Oxford: Oxford University Press.
- Louis, Wm Roger. Introduction, στο Robin W. Winks (Επιμ.), *The Oxford History of the British Empire*, τ. 5: *Historiography* (σσ. 1-42). Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Mayr, Ernst. (1990). When is Historiography Whiggish? *Journal of the History of Ideas*, 51 (2), 301-309.
- Moore, R. I. (1997). World History. Στο Michael Bentley (Επιμ.), *Companion to Historiography* (σσ. 918-933). London & New York: Routledge.
- Noiriel, Gérald. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*; μτφρ. Μαρία Κορασίδου. Αθήνα: Gutenberg.
- Pedersen, Susan. (2007). Τι είναι πολιτική ιστορία σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 81-114). Αθήνα: Νήσος.
- Romano, Ruggiero. (2004). *Ο Braudel κι εμείς. Σκέψεις πάνω στην ιστορική παιδεία της εποχής μας*, μτφρ. Σταύρος Παπασταύρου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ross, Dorothy. (1991). *The Origins of American Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roubin, Miri. (2007). Τι είναι η πολιτισμική ιστορία σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 155-179). Αθήνα: Νήσος.
- Seeley, John. (1895). *The Growth of British Policy*. London: C. J. Lay & Sons, 2 τ.
- Seeley, John. (1896). *Introduction to Political Science. Two Series of Lectures*. London & New York. Macmillan & Co.
- Sewell, Keith. (2005). *Herbert Butterfield and the Interpretation of History*. New York: Palgrave MacMillan.

- Sewell, William H. (1990). How Classes Are Made: Critical Reflections on E. P. Thompson's Theory of Class Formation. Στο Harvey J. Kaye & Keith McClelland (Επιμ.), *E. P. Thompson: Critical Debates* (σσ. 50-77). Oxford: Basil Blackwell.
- Sharpe, Jim, (1991). History from Below. Στο Peter Burke (Επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing* (σσ. 24-41). Cambridge: Polity Press.
- Southgate, Beverley. (2003). Intellectual History/History of Ideas. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 243-260). London: Arnold.
- Sterns, Peter N. (1994). Social History. Στο Peter N. Sterns (Επιμ.), *Encyclopedia of Social History* (σσ. 890-894). New York & London, Garland Publishing INC.
- Sterns, Peter N. (2001). Introduction. Στο Peter N. Sterns (Επιμ.), *Encyclopedia of European Social Science* (σσ. τ. 1, σ. xix-xxii). Detroit, New York κ.ά.: Charles Scribner's Sons.
- Stone, Lawrence & Jeanne C. Fawtier Stone. (1972) Country Houses and their Owners in Hergfordshire, 1540-1879. Στο William O. Aydelotte, Allan G. Bogue & Robert William Fogel (Επιμ.), *The Dimensions of Quantitative Research in History* (σσ. 56-123). Princeton: Princeton University Press.
- Stone, Lawrence. (1979). The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History. *Past and Present*, 85, 3-24.
- Thompson, E. P. (1963). *The Making of the English Working Class*. London: Victor Colanz.
- Tilly, Charles. (1980). Two Callings of Social History. *Theory and Society*, 9 (5), 679-681.
- Tilly, Charles. (1984). The Old New Social History and the New Old Social History. *Review* 3, 363-406.
- Tilly, Charles. (2007) History of and in Sociology: Introduction to the Didactic Seminar on Methodologies of the History of Sociology [ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο American Sociological Association Annual Meeting, Montréal]. Ανακτήθηκε 24 Αυγούστου 2015 από <http://professor-murmann.info/index.php/weblog/tilly>.
- Tuck, Richard. (1991). History of Political Thought. Στο Peter Burke (Επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing* (σσ. 193-205). Cambridge: Polity Press.
- Welskopp, Thomas. (2003). Social History. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 203-222). London: Arnold.
- Zammito, John. (2009). Historians and Philosophy of Historiography. Στο Aviezer Tucker (Επιμ.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (σσ. 63-84). Sussex: Willey-Blackwell.

## Κεφάλαιο 10: Μπορεί η ιστορία να συγκρίνει, να προβλέψει ... και γιατί χρειαζόμαστε την ιστορία;

Τι νόημα έχει μια πληροφορία που είναι πιθανό να μας προσφέρει ο συγγραφέας μιας ιστορικής μελέτης για την ελληνική κοινωνία, ο οποίος εργάστηκε συστηματικά και μελέτησε διεξοδικά τις πηγές του, ότι ο Έλληνας στρατηγός αμειβόταν, ας πούμε στα μέσα της δεκαετίας του 1880, με 500 δραχμές τον μήνα, αν δεν μας εξηγήσει κατά πόσο ήταν υψηλότερη η αμοιβή του από εκείνη του απλού εργάτη, ενός γιατρού, ενός δασκάλου ή από τα κέρδη ενός επιτυχημένου επιχειρηματία και ποια ήταν τελικά η αγοραστική δύναμη που εξασφάλιζε με αυτόν τον μισθό; Θα ήταν μάλιστα εξαιρετικά χρήσιμο, αν ο ίδιος ιστορικός αποφάσιζε να μας εξηγήσει πόσο καλά αμειβόταν ο Έλληνας στρατηγός συγκριτικά με τον συνάδελφό του σε άλλες χώρες της εποχής, όπου το αξίωμά του ήταν ή δεν ήταν σημαντικό ως προς τη θέση που του εξασφάλιζε στην κοινωνική ιεραρχία. Ο ιστορικός, λοιπόν, που δεν θέλει μόνον να παραθέσει πληροφορίες ή να τοποθετήσει τα «γεγονότα» του παρελθόντος σε μια χρονολογική σειρά, πολύ συχνά αναγκάζεται να κάνει συγκρίσεις. Εξάλλου, αν ένας ιστορικός προσπαθούσε να αφηγηθεί ή και να εξηγήσει την επιβολή της δικτατορίας σε μια ευρωπαϊκή χώρα του μεσοπολέμου χωρίς να αναρωτηθεί γιατί σε αρκετές άλλες ευρωπαϊκές χώρες επιβλήθηκαν την ίδια περίοδο απολυταρχικά καθεστώτα, πόσο θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε την εθνική περίπτωση που επέλεξε να εξετάσει; Σε τι συμπεράσματα θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε αν, για παράδειγμα, διαβάσαμε σε μια μελέτη για το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα ότι κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα εκδόθηκαν κάποιες εφημερίδες και περιοδικά για τις γυναίκες ή ότι οι Ελληνίδες απέκτησαν δικαίωμα ψήφου το 1952, αν δεν γνωρίζαμε ποια ήταν η πορεία του γυναικείου κινήματος σε άλλες χώρες ή τότε επετεύχθη εκεί η κατοχύρωση του ίδιου γυναικείου δικαιώματος;

Όπως φαίνεται, οι συγκρίσεις του ιστορικού που μελετά μια ευρωπαϊκή κοινωνία είναι πιθανό να περιορίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο ή σε μικρότερα τμήματά του (π.χ. στα Βαλκάνια) ή ακόμη και σε δύο ή τρία επιλεγμένα παραδείγματα (π.χ. το γυναικείο κίνημα στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αγγλία). Φυσικά, το εύρος και οι πιθανές εμβυθύνσεις της συγκριτικής προσέγγισης εξαρτώνται από το υπό εξέταση κάθε φορά αντικείμενο αλλά και από τα κεντρικά ερωτήματα και τις επιδιώξεις μιας μελέτης. Επομένως, ήδη παρατηρούμε ότι υπάρχουν διάφορα είδη και πολλά πιθανά πεδία σύγκρισης, αφού σε μία ιστορική μελέτη που επιχειρεί να εξηγήσει και να ερμηνεύσει τι συνέβαινε σε έναν τόπο και σε μία συγκεκριμένη περίοδο, είναι λογικό να μας ενδιαφέρει το τι προϋπήρχε στην ίδια κοινωνία ή το τι συνέβαινε την ίδια εποχή σε άλλους τόπους. Με άλλα λόγια, στο κεφάλαιο αυτό ξεκινάμε με την παραδοχή ότι η ιστορία όχι μόνο είναι δυνατό, αλλά είναι απαραίτητο να προχωρεί σε συγκρίσεις. Έπειτα θα απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως: Με ποιους τρόπους και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί ο ιστορικός να επιχειρεί συγκρίσεις; Ποιοι μπορεί να είναι οι στόχοι του, αλλά και ποιοι είναι οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν στις συγκρίσεις του; Αναγκαστικά, πέρα από την έννοια και την αξία της σύγκρισης, εδώ θα μας απασχολήσει και η λεγόμενη «συγκριτική ιστορία», που συνήθως ορίζεται με τον εξής γενικό τρόπο: ως η μέθοδος που με εφιαλτήριο μια σειρά ερωτημάτων, συγκρίνει δύο ή περισσότερες περιπτώσεις προερχόμενες από διαφορετικά πλαίσια, με σκοπό άλλοτε να αναδείξει ομοιότητες και διαφορές, άλλοτε να ορίσει το πεδίο των θεωρητικών προσεγγίσεων της κοινωνίας και σπανιότερα ίσως να οδηγήσει στον σχηματισμό θεωριών (Haupt, 2001: 2397-403). Ειδικά ο ρόλος της σύγκρισης στην κατασκευή θεωριών, όπως και οι γενικεύσεις ή η εστίαση στο «μερικό» αποτελούν μερικά από τα σοβαρότερα προβλήματα που θα μας απασχολήσουν παρακάτω. Αφού όμως η ιστορία μπορεί, αλλά και οφείλει να συγκρίνει, προκειμένου να εξηγήσει τις εξελίξεις και τις αλλαγές στην πορεία του χρόνου, το επόμενο ερώτημα στο οποίο αναπόδραστα οδηγούμαστε, είναι το εξής: Μπορούμε μέσω της μελέτης του παρελθόντος να καταλήγουμε και σε προβλέψεις; Τι ακριβώς εννοούμε ότι μέσω του παρελθόντος κατανοούμε καλύτερα το παρόν μας; Είναι δυνατόν δηλαδή η ιστορία να παράγει κάποιους γενικούς «νόμους», όπως άλλες επιστήμες; Αν

δηλαδή ένας ιστορικός μελετά τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, εστιάζοντας σε μια ή περισσότερες κοινωνίες, μπορεί άραγε να προβλέψει ποιες θα είναι οι απώτερες συνέπειες ή και η κατάληξη της σημερινής οικονομικής κρίσης; Θα μπορούσε ίσως να καταρτίσει έναν κατάλογο παραγόντων, που κατά κανόνα καταλήγουν σε παρόμοιες κρίσεις ή, μελετώντας συγκριτικά διάφορες οικονομικές κρίσεις του παρελθόντος, να δημιουργήσει έναν «νόμο» με βάση τον οποίο θα μπορούμε να προβλέπουμε πότε υπάρχει κίνδυνος τέτοιας κρίσης;

Ήδη τονίσαμε ότι η έννοια του «νόμου» απουσιάζει από τις επιστήμες της κοινωνίας και του ανθρώπου ή έστω ότι, όταν κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκε σε κάποιες από αυτές, η σημασία της υπήρξε καταφανώς διαφορετική. Είναι αυτονόητο ότι ειδικά ο ιστορικός που είναι ο πρωταγωνιστής της ανάλυσής μας σε αυτό το βιβλίο, δεν είναι προφήτης, όπως δεν είναι ανακριτής, δικαστής ή γενικά ο κριτής που προσπαθεί να ανασύρει από το παρελθόν τους «καλούς» και τους «κακούς», τους «πολιτισμένους» και τους «απολίτιστους», τους «ανώτερους» και τους «κατώτερους». Αντίστοιχα το παρελθόν δεν μπορεί να λειτουργήσει ως πεδίο «παραγωγής» προβλέψεων και νόμων και ο ρόλος της ιστορίας δεν είναι να προσφέρει έναν οδηγό για την αποσόβηση ή την επίλυση των μελλοντικών προβλημάτων. Γιατί, λοιπόν, χρειαζόμαστε την ιστορία; Τι μας προσφέρει η ιστορία, τι μπορεί να μας εξηγήσει για τη σύγχρονη κοινωνία και εν τέλει γιατί αποτελεί ένα μέσο χωρίς το οποίο δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τα όσα συμβαίνουν στην κοινωνία μας και γενικότερα στον κόσμο; Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου θα απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, προσφέροντας μεταξύ άλλων στον αναγνώστη μας έναν πρώτο επίλογο της ανάλυσης μερικών από τους κεντρικούς θεματικούς άξονες που θέσαμε στο κεφάλαιο 1. Εξάλλου, με αυτό και το επόμενο κεφάλαιο, ολοκληρώνεται η «περιήγησή» μας στην ιστορία της ιστορικής επιστήμης, προκειμένου στο κεφάλαιο 12 να «ταξιδέψουμε» στο ελληνικό κράτος αμέσως μετά τη σύστασή του, για να παρακολουθήσουμε τις ιδιαιτερότητες, τις επιρροές των ευρωπαϊκών ιστοριογραφικών εξελίξεων και γενικότερα την ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας.

## **10.1 Η σύγκριση στην ιστορία και η συγκριτική ιστορία**

Η συγκριτική προσέγγιση παρουσιάστηκε ως ερευνητικό εργαλείο της ιστορικής μεθοδολογίας στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Αν και η χρήση της παρατηρείται ακόμη και σε έργα των ιστορικών της αρχαιότητας, αυτή η αφετηρία προτείνεται σε εγκυκλοπαίδειες και λεξικά κοινωνικών επιστημών, αλλά και σε πολλές σύγχρονες μελέτες που εστιάζονται σε αυτήν την ειδική ιστορική μέθοδο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, προβάλλοντας τον αρχόμενο 20<sup>ο</sup> αιώνα ως αφετηρία και της συγκριτικής προσέγγισης, τονίζουμε ακόμη μια καινοτομία της Νέας Ιστορίας, η οποία καταδίκασε μεταξύ άλλων τον ασύμμετρο χαρακτήρα και τους περιοριστικούς στόχους των έμμεσων ή άμεσων συγκρίσεων, που επιχειρήθηκαν σε πολλές εθνικές ιστορίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αξίζει να θυμίσουμε ότι ο κυριότερος στόχος των συγκρίσεων της παλιάς ιστορίας ήταν η ανάδειξη των υποτιθέμενα μοναδικών χαρακτηριστικών κάποιων εθνικών κρατών και της διαφοροποίησής τους από τα άλλα. Τα παραδείγματα αυτής της μορφής είναι αναρίθμητα. Ήδη τονίσαμε, όμως, ότι οι περισσότερες τεχνικές της ιστορικής γραφής δοκιμάστηκαν σε διάφορες περιόδους πριν ή και μετά την «ενθρόνιση» της ιστορίας μεταξύ των επιστημών και ότι κάθε φορά προσαρμόζονταν στους στόχους που έθεταν οι συγγραφείς, οι οποίοι αποτολμούσαν τη χρήση τους. Αυτό ωστόσο που θα εξηγήσουμε στην ενότητα αυτή, είναι ότι η ιστορική ανασύνθεση του παρελθόντος είναι κατά βάση συγκριτική, είτε μια μελέτη χαρακτηρίζεται συγκριτική είτε όχι.

Με απλά λόγια, όταν ο ιστορικός επιλέγει να μελετήσει σε βάθος μια δεδομένη εθνική ή τοπική κοινωνία ή ομάδα σε κάποιο τμήμα του παρελθόντος της, δεν μπορεί να την απομονώσει από το ευρύτερο περιβάλλον της: είναι αδύνατο δηλαδή να λησμονήσει τι συνέβαινε γύρω της –στις γειτονικές ή μακρινές κοινω-

νίες της και πέρα από τα «τεχνητά» όρια που σκιαγραφούν την ενότητα έκαστης κοινωνίας. Τα σύνορα ενός κράτους είναι σχεδόν αδύνατο να εμποδίσουν την ανταλλαγή ιδεών και γνώσεων και τις επιδράσεις των ευρύτερων εξελίξεων μιας εποχής, ώστε η «ζωή» και η «δράση» μιας κοινωνίας δεν ξεκινούν από τη μία γραμμή του πολιτικού ή γεωγραφικού χάρτη και καταλήγουν σε κάποια άλλη. Επομένως, ακόμη και τις διαφορές που εντοπίζουμε στην προσπάθειά μας να εξηγήσουμε την περίπτωση που εξετάζουμε, τις θεωρούμε διαφορές με βάση τα γενικότερα κριτήρια μιας εποχής. Η δημοκρατία, για παράδειγμα, της αρχαίας Αθήνας είναι εντυπωσιακή, γιατί έμμεσα ή άμεσα τη συγκρίνουμε με τα πολιτικά συστήματα της Σπάρτης ή των άλλων πόλεων-κρατών της ίδιας εποχής, τα οποία γνωρίζουμε. Ακόμη και ο χαρακτηρισμός ενός κράτους ως ισχυρό, αναπτυγμένο, πλούσιο ή φιλελεύθερο κατά τη διάρκεια κάποιου αιώνα ή μιας εποχής απορρέει από τη σύγκρισή του με τα άλλα και –είτε το επιδιώκουμε είτε όχι– δηλώνει τη θέση του στην πολιτική και οικονομική πραγματικότητα σε διεθνές ή και παγκόσμιο επίπεδο. Αλλά και οι ομοιότητες που είναι πιθανό να εντοπίσουμε ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες περιπτώσεις, έχουν αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά: οι δημοκρατίες π.χ. της Γαλλίας, της Γερμανίας ή της Ελλάδας μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν τόσο διαφορετικές όσο διαφορετικές είναι και οι πολιτικές παραδόσεις, οι οικονομικές, γραφειοκρατικές, κομματικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δομές, οι νοοτροπίες και οι εθνικές ιδεολογίες των κοινωνιών τους. Αναμφίβολα θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ πολλές άλλες διαφοροποιητικές τομές. Τα παραπάνω παραδείγματα αρκούν, για να κατανοήσουμε ότι οι ιστορικοί σκέφτονται σχεδόν πάντα συγκριτικά (σε συγχρονική/οριζόντια ή και διαχρονική/κάθετη κλίμακα), αλλά αυτό που καθορίζει την αξία της συγκριτικής προοπτικής τους, είναι το ερώτημα που θέτουν ως εφελτήριο της έρευνάς τους. Όπως ήδη φάνηκε (κεφάλαιο 5), οι πρώτοι που προσπάθησαν να διακρίνουν τις διάφορες «ζώνες» του κόσμου με βάση τις παρατηρούμενες διαφορές και ομοιότητες στα επίπεδα των εθίμων, των νόμων και των θρησκειών τους, ήταν οι φιλόσοφοι του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Προφανώς, ένας από τους στόχους τους ήταν να παρουσιάσουν τον ευρύτερο κόσμο από τη σκοπιά της Ευρώπης και ίσως να εξηγήσουν και να τεκμηριώσουν την ευρωπαϊκεντρική θεώρησή τους και την ανωτερότητα του κόσμου που εκπροσωπούσαν. Στον 19<sup>ο</sup> αιώνα –την εποχή του αναδυόμενου εθνικισμού, των εθνικών αγώνων και των οικονομικών αυτοκρατοριών, κατά τη γνωστή τριλογία του Χόμπσμπαουμ– οι στόχοι των ερασιτεχνών ή πρώτων επαγγελματιών ιστορικών ήταν αρκετά διαφορετικοί (κάποιοι από αυτούς θα αναλυθούν στο επόμενο κεφάλαιο). Αλλά στον 20<sup>ο</sup> ή τον 21<sup>ο</sup> αιώνα, την εποχή δηλαδή της παγκοσμιοποίησης, η προσήλωση του ιστορικού στη μελέτη ενός έθνους ή εθνικού κράτους, αποκομμένου από τον υπόλοιπο κόσμο, προφανώς δεν αρκεί, για να εξηγήσει τη διαδικασία ή και τις διακυμάνσεις της κοινωνικής αλλαγής και να προσφέρει τις απαντήσεις που ζητούν από τη μελέτη του παρελθόντος οι σύγχρονες κοινωνίες. Αναπόδραστα, λοιπόν, το «εργαλείο» της σύγκρισης (έστω και της έμμεσης σύγκρισης) είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον ιστορικό, που επιθυμεί να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες και προκλήσεις της επιστήμης του (Cohen & O'Connor, 2004: ix-xxiv).

Αυτή είναι η πρώτη διαπίστωσή μας, η οποία μάλιστα επιβεβαιώνεται από τον πολλαπλασιασμό στον 20<sup>ο</sup> αιώνα των συγκριτικών μελετών που, αναδεικνύοντας διαφορές (ίσως και μοναδικότητες) και ομοιότητες, διευρύνουν το πεδίο του υπό ανασύνθεση παρελθόντος. Με την παρότρυνση, βέβαια, της Νέας Ιστορίας, από τις αρχές του αιώνα ανανεώθηκαν τα κριτήρια, με βάση τα οποία ένας ιστορικός μπορεί να επιλέγει τις προς σύγκριση περιπτώσεις και να ορίζει τα κεντρικά ερωτήματα αλλά και τους στόχους της διευρυμένης συγκριτικής προοπτικής του. Τα έθνη και η διαδικασία συγκρότησης εθνικών κρατών έπαψαν να αποτελούν τα προσφιλέστερα πεδία σύγκρισης. Από τα χρόνια του Μεσοπολέμου συγκρίνονται ευρύτερες περιοχές ως ενότητες (οικονομικές, πολιτισμικές γλωσσολογικές κ.ά.), και ιδίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η σύγκριση εφαρμόζεται με πρόσθετο στόχο τη βαθύτερη κατανόηση φαινομένων (π.χ. εθνικισμός, δημοκρατία, φιλελευθερισμός ή φασισμός), κινημάτων, θεσμών, πολιτικών συστημάτων και στρατηγικών (όπως το εργατικό ή το γυναικείο κίνημα, ο θεσμός της ιθαγένειας, η διαμόρφωση των ταυτοτήτων, η πολιτική σε θέματα μετανάστευσης, διασποράς, οικολογικής και περιβαλλοντικής διαχείρισης, οι κατά τύπους γραφειοκρατικοί μηχανι-



σμοί, οι δυναμικές των κομματικών συστημάτων κ.ά.). Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι η συγκριτική προσέγγιση συνήθως συνδέεται στενά με τις θεωρητικές παραδοχές που είναι πιθανό να ελέγχονται σε μια μελέτη.

Έτσι, παρατηρούμε ότι οι περιπτώσεις που επιλέγονται προς σύγκριση, πολλές φορές αντιμετωπίζονται ως εκφάνσεις, εκδοχές ή διακυμάνσεις ενός φαινομένου, η εξέταση και παραβολή των οποίων εξηγούν τις παρατηρούμενες διαφορές ή και ομοιότητες. Μια μελέτη δηλαδή που εστιάζεται στη δημοκρατία και τον φασισμό, όπως η γνωστή μελέτη του πολιτικού κοινωνιολόγου Μπάρινγκτον Μουρ (Barrington Moore, 1913-2005), είναι πιθανό να εξετάζει συγκριτικά την ανάπτυξη και εξέλιξη διάφορων φασιστικών καθεστώτων, για να ελέγξει κάποια διαπίστωση ή θεωρία. Ο Μουρ, για παράδειγμα, ξεκίνησε με την παρατήρηση ότι οι αγροτικές κοινότητες παρουσιάζονται περισσότερο επιρρεπείς στον φασισμό. Στη συνέχεια μελέτησε τις εξελίξεις στη Βρετανία, τη Γαλλία, τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, την Ινδία και την Κίνα και έλεγξε τις υπάρχουσες και αρκετά γενικευτικές θεωρίες σχετικά με τις αλλαγές των κοινωνιών, αποδεικνύοντας μεταξύ άλλων ότι παρόμοιες οικονομικές πιέσεις οδήγησαν στη διαμόρφωση διαφορετικών πολιτικών συστημάτων (δημοκρατία, φασισμός, κομμουνισμός). Υποστήριξε επίσης ότι ακόμη και οι αναπτυσσόμενες την ίδια εποχή δικτατορίες ή δημοκρατίες είχαν διαφορετικές καταβολές και δομές (Moore, 1967). Πολλές μελέτες που εστιάζονται στον εθνικισμό, αποσκοπούν στη συγκριτική διερεύνηση των διαφορετικών «τύπων» του εθνικισμού σε μια δεδομένη περίοδο, συχνά αναζητούν τους παράγοντες που εξηγούν την αλληλοσυσχέτισή τους, ενώ παράλληλα ελέγχουν θεωρίες και υποθέσεις εργασίας. Με άλλα λόγια, η σύγκριση αποτελεί εργαλείο όχι μόνο της ιστορίας αλλά των περισσότερων επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου (αν όχι όλων). Είναι ενδεικτικό ότι τη δεκαετία του 1930 οι προτάσεις για τη συγκριτική ιστορία του Μαρκ Μπλοχ είχαν ως αφητηρία τους τη συγκριτική γλωσσολογία, στο πλαίσιο της οποίας όμως είναι δυνατό να διακρίνουμε κάποιους γενικούς κανόνες επιλογής των υπό σύγκριση περιπτώσεων –τις λεγόμενες κοινές αφητηρίες των γλωσσολογικών ενοτήτων. Αλλά δεν υπάρχουν αντίστοιχοι κανόνες στις συγκρίσεις του ιστορικού. Η εκδοτική επιτροπή του περιοδικού *Συγκριτικές Μελέτες στην Κοινωνία και την Ιστορία* (*Comparative Studies in Society and History*) ξεκινούσε το 1958 την παρουσίαση των στόχων της, επιδοκιμάζοντας τις μεθοδολογικές πρακτικές των ιστορικών γλωσσολόγων και παροτρύνοντας τους άλλους επιστήμονες να επιλέγουν όποια συγκριτική προσέγγιση έκριναν κατάλληλη για τους στόχους της δικής τους μελέτης. Αλλά δεν πρότεινε κάποιον ορισμό της «συγκριτικής μεθόδου» ούτε εξηγούσε ποια ή ποιες θεωρίες είναι δυνατό να ελεγχθούν ή να εφαρμοστούν μέσω της σύγκρισης (Hill & Hill, 1980: 828-846).

Οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα εξαρτώνται από την επιλογή έκαστου επιστήμονα και συνάμα από τους στόχους της επιστήμης που θεραπεύει. Η πολιτική επιστήμη, για παράδειγμα, μια νέα επιστήμη του 20<sup>ου</sup> αιώνα, που στα αρχικά αναπτύχθηκε κυρίως στις ΗΠΑ –το πρώτο τμήμα πολιτικής επιστήμης ιδρύθηκε το 1880 στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια και το 1903 ιδρύθηκε η American Political Science Association (Gunell, 2011: 1087-1098)– δανείζεται παραδείγματα και μεθόδους από την ιστορία, την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την κοινωνική ψυχολογία και άλλες επιστήμες, για να εξετάσει κατά κανόνα συγκριτικά ζητήματα όπως: πώς διαμορφώνονται οι συλλογικές συμπεριφορές (π.χ. των ψηφοφόρων), οι επιλογές των κυβερνητικών ελίτ και διάφορες άλλες όψεις της πολιτικής ζωής· πώς αναπτύσσονται οι κοινωνικές οργανώσεις, οι ομάδες και οι τάξεις, οι θεσμοί και τα συστατικά τους στοιχεία, οι διεθνείς σχέσεις ή ειδικότερα οι σχέσεις μεταξύ εθνικών κρατών στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών και οικονομικών συστημάτων· και γενικότερα πώς διαμορφώνονται και πώς εξελίσσονται οι ιδέες για την πολιτική και την κοινωνία. Θα μπορούσε δηλαδή κανείς να χαρακτηρίσει τον πολιτικό επιστήμονα ως ιστορικό των ιδεών, της πολιτικής ή και των θεσμών, τουλάχιστον για τον λόγο ότι αυτές οι επιμέρους ιστορίες αποτελούν την πηγή της έμπνευσής του; Αυτός θα ήταν μάλλον ένας ατυχής χαρακτηρισμός. Ο πολιτικός επιστήμονας μπορεί να κατανοεί και να μεταμορφώνει έννοιες με τη βοήθεια άλλων επιστημών και επίσης να αντλεί πληροφορίες και παραδείγματα από την ιστορία, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να εξετάζει εξαντλητικά τις πηγές του παρελθόντος. Εξάλλου, τα ειδικά εργαλεία, οι θεωρίες και κυρίως η ευρύτατη συγκριτική προοπτική της επιστήμης του τον διαφοροποιούν τόσο από τον ιστορικό όσο και από τους ανθρωπολόγους ή τους άλλους επιστήμονες, ενώ ο ίδιος επιφορτίζεται με

την υποχρέωση να προχωρεί σε συμμετρικές συγκρίσεις μιας μεγάλης ομάδας περιπτώσεων –συνήθως με τη χρήση των μαθηματικών και της στατιστικής– αρκεί να ορίσει με βάση τα ερωτήματά του τα κριτήρια που επιτρέπουν τη σύγκρισή τους (Grigsby, 2009· Polsby, 2001).

Αντίθετα από τους εκπροσώπους των άλλων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι αυτό που συνήθως επιδιώκει ο ιστορικός μέσω της συγκριτικής προσέγγισης είναι η καλύτερη και σε μεγαλύτερο βάθος κατανόηση της ειδικής υπό εξέταση περίπτωσης που μελετά (Berger, 2003: 163). Ξεκινά την εργασία του, όπως και ένας πολιτικός επιστήμονας, προσπαθώντας να δημιουργήσει συγκριτικά τάξεις πραγμάτων, για να κατασκευάσει καλύτερες ερμηνείες της πολιτικής στο παρελθόν και το παρόν. Στην προσπάθειά του, όμως, να απαντήσει σε ιδιαίτερα περίπλοκα ερωτήματα (π.χ. γιατί η πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση εκδηλώθηκε στη Βρετανία και όχι σε άλλη χώρα ή γιατί στη Βρετανία και τις ΗΠΑ δεν είχε μεγάλη απήχηση ο μαρξισμός) έχει περισσότερες ευκαιρίες να αξιοποιήσει τη συγκριτική προσέγγιση ως αποτελεσματικό εργαλείο ελέγχου των υπό παρατήρηση εξελίξεων και αλλαγών του παρελθόντος. Έχει επίσης ευρύτερα περιθώρια να δώσει έμφαση στην ανυποχώρητη ιδιαιτερότητα των ιστορικών εμπειριών και να παραδεχτεί ότι η απώτερη προσδοκία του είναι να καταλήξει μέσω της προσεκτικής ανάλυσης διάφορων μεμονωμένων περιπτώσεων σε κατά προσέγγιση χρήσιμες εμπειρικές γενικεύσεις. Είναι γεγονός, όπως παραδεχόταν ο Τσαρλς Τίλλυ, ότι ο ιστορικός αποδεικνύει ακόμη και στον πολιτικό επιστήμονα ότι και αυτός χρειάζεται για τις συγκρίσεις του εμβριθή ιστορική γνώση. Σε αυτήν τη διαπίστωση κατέληξε ο Τίλλυ, όπως εξηγεί ο ίδιος, μετά από τη συμμετοχή του, το 1969, σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα τη συγκριτική μελέτη της διαδικασίας συγκρότησης κράτους στη Δυτική Ευρώπη. Η συνεργασία του με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας των πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων ήταν άριστη και εποικοδομητική, όπως προσθέτει. Αλλά τα πορίσματα των ιστορικών προχώρησαν, κατά τη γνώμη του, σε πολύ μεγαλύτερο βάθος, προσφέροντας στον ίδιο και την ομάδα του πολύτιμα διδάγματα σε ό,τι αφορά τους τρόπους με τους οποίους είναι θεμιτό να επιχειρεί κανείς συγκρίσεις, χρησιμοποιώντας την ιστορία. Στα συμπεράσματά τους οι ιστορικοί εξηγούσαν ότι τα μοντέλα των πολιτικών εξελίξεων δεν επιτρέπουν στον ερευνητή να επιχειρεί ερμηνείες, αλλά ούτε να προσφέρει πρωτότυπες απαντήσεις, εάν οι ερωτήσεις που θέτει δεν είναι απολύτως σαφείς, καθώς και ότι τα πιο ευρηματικά σχήματα, που είναι πιθανό να επινοεί σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, είναι αδύνατο να καταστούν υποθέσεις ερμηνείας για το αύριο. Με εφалτήριο αυτές τις παρατηρήσεις, ο Τίλλυ συνειδητοποιούσε ότι ο ιστορικός που αποτολμά να συγκρίνει διαφορετικές πραγματικότητες, του προσφέρει εμπειριστατωμένες αναγνωρίσεις και ερμηνευτικές αναγνώσεις των πολλών διαφορετικών δρόμων πολιτικής επιβίωσης των κοινωνιών του παρελθόντος και επιπλέον προσεκτικές ανασυνθέσεις (και μάλιστα όχι μόνο εξελικτικά) των ιστορικών προβλημάτων. Όταν δηλαδή ένας ιστορικός εξετάζει το παρελθόν μέσα από γενικές κατηγορίες πολιτικής εξέλιξης, είναι σαν να παρατηρεί φωτογραφίες της γης που έχουν ληφθεί από το διάστημα. Συνειδητοποιώντας το προφανές –ότι δηλαδή η εθνική επικράτεια που τον ενδιαφέρει, δεν είναι παρά μόνο ένα κομμάτι ενός ευρύτερου συστήματος– αισθάνεται την ανάγκη να πλησιάσει όσο πιο κοντά μπορεί, για να συγκρίνει τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, που από μακριά φαίνονται παρόμοια, διότι το πότε και το που λαμβάνουν χώρα κάποιες δεδομένες εξελίξεις, είναι παράγοντες που επηρεάζουν καθοριστικά και το πώς εξελίσσονται (Tilly, 2006: 417-437).

Βέβαια, η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη του Εμίλ Ντυρκέμ (την οποία διατύπωσε το 1895, στη μελέτη του *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου και επιλεγμένα κείμενα για την κοινωνιολογία και τις μεθόδους της*) ότι οι συγκρίσεις των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου είναι κάτι αντίστοιχο με τα πειράματα των φυσικών επιστημών –με την έννοια ίσως ότι σε μία σύγκριση τα στοιχεία απομονώνονται για να καταδείξουν την αιτιακή σχέση τους– φαίνεται υπερβολικά αισιόδοξη. Θα μπορούσαμε, όμως, να ισχυριστούμε ότι η σύγκριση μας επιτρέπει να ξεχωρίσουμε τις «καλές» από τις «κακές» αιτιακές ερμηνείες. Η άποψη, για παράδειγμα, ότι η επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία ήταν συνέπεια της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 1929, υπήρξε για ένα διάστημα αρκετά δημοφιλής. Ωστόσο, αν αναλογιστούμε ότι στις ΗΠΑ ή και σε άλλες δημοκρατικές χώρες η ίδια οικονομική κρίση είχε αδιαμφισβήτητα δραματικές συνέπειες, αλλά δεν οδήγησε

στην εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων, αυτή η «αιτιακή σχέση» δεν αρκεί από μόνη της, για να εξηγήσει την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Αντίθετα, η συγκριτική προσέγγιση των πολιτικών συνεπειών της λεγόμενης Μεγάλης Ύφεσης του Μεσοπολέμου σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη αναδεικνύει αρκετές από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ομοιότητες αλλά και διαφορές τους και εξηγεί πειστικότερα γιατί αλλού διατηρήθηκαν και αλλού καταλύθηκαν τα δημοκρατικά καθεστάτα. Αυτό επιτυγχάνεται σε συνάρτηση με τη μελέτη των θεσμικών και συνταγματικών δομών και της εξελικτικής πορείας του πολιτικού πολιτισμού κάθε κράτους, καθώς επίσης και άλλων μεταβλητών που είναι δυνατό να συγκριθούν. Αποδεικνύοντας ότι παρόμοιες συνέπειες (π.χ. διαδηλώσεις και απεργίες) είναι πιθανό να έχουν διαφορετικές αιτίες και ενδεχομένως να εξελίσσονται με διαφορετικό τρόπο και επίσης ότι οι ίδιες εξελίξεις είναι επίσης πιθανό να οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα, οι συγκρίσεις του ιστορικού συμβάλλουν στην επιλογή του «καλύτερου» ή έστω πιο εμπεριστατωμένου (ή πιθανότερου) ερμηνευτικού σχήματος (Berg-Schlosser & Jeremy Mitchell, 2000· Berger, 2003:165).

Ποιες είναι, λοιπόν, οι προϋποθέσεις ή και οι κίνδυνοι που οφείλει να λαμβάνει υπόψη του ο ιστορικός που αποτολμά συγκριτικές προσεγγίσεις; Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να είναι πολύ καλά εξοικειωμένος με τις κοινωνίες που επιχειρεί να συγκρίνει. Αυτό φαίνεται αυτονόητο, αλλά δεν είναι πάντοτε εύκολο. Ελάχιστες φορές θα συναντήσει ένας ιστορικός αρχειακές πηγές που είναι δυνατό να συγκριθούν. Από την άλλη πλευρά, αν επιλέξει να μελετήσει κυρίως δευτερογενείς πηγές της μίας από τις δύο ή περισσότερες υπό σύγκριση περιπτώσεις του, τότε θα αντιμετωπίσει ένα άλλο σοβαρό –και ίσως ανυπέρβλητο– πρόβλημα: οι ερευνητικές τακτικές και οι ερμηνευτικές λογικές των διάφορων ιστοριογραφικών παραδόσεων παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις, με αποτέλεσμα να μην προσφέρουν πάντα συγκρίσιμες μεταβλητές. Καθώς δηλαδή οι ιστορικοί θέτουν διαφορετικά ερωτήματα, είναι πολύ πιθανό να αναδεικνύουν διαφορετικές όψεις των εξελίξεων, των κοινωνικών, πολιτισμικών, οικονομικών και πολιτικών δομών, οργανώσεων και νοοτροπιών του υπό εξέταση αντικειμένου τους. Ως αποτέλεσμα, ο ιστορικός, που θα θελήσει να χρησιμοποιήσει τα συμπεράσματα άλλων, για να δημιουργήσει τις συγκριτικές μεταβλητές της δικής του έρευνας, μάλλον είναι υποχρεωμένος να ξεκινήσει από τη σύγκριση των διαφορετικών ιστοριογραφικών παραδόσεων, από τις οποίες αντλεί τα στοιχεία του, φιλοδοξώντας ότι θα προετοιμάσει κατάλληλα το πεδίο για τη σύγκριση της συγκεκριμένης εξέλιξης ή του φαινομένου που τον ενδιαφέρει. Όπως είναι φανερό, το έργο του περιπλέκεται. Αλλά και πάλι δεν είναι βέβαιο ότι θα καταφέρει να προετοιμάσει τις προϋποθέσεις της σύγκρισής του (Berger, 2003: 166).

Μια δεύτερη απαραίτητη προϋπόθεση της συγκριτικής προσέγγισης αφορά τον σαφή προσδιορισμό του χώρου και του χρόνου. Τα γεωγραφικά σύνορα είναι πολλές φορές αυθαίρετα, έχουν οριστεί υπό δεδομένες συνθήκες και για να υπηρετήσουν συγκεκριμένους στόχους, ενώ ακόμη και τα πολιτικά σύνορα είναι πιθανό να μεταβάλλονται στην πορεία του χρόνου. Σε μια προσπάθεια σύγκρισης, για παράδειγμα, των ευρύτερων συνεπειών της οικονομικής κρίσης του 1929 και μιας μεταγενέστερης, ας πούμε της τρέχουσας, στα κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, τα προβλήματα που παρουσιάζονται ως προς τον προσδιορισμό του χώρου είναι πολλαπλά και περίπλοκα. Ας σημειώσουμε εδώ μόνο το γεγονός ότι οι επικράτειες πολλών από αυτά τα κράτη της ευρύτερης περιοχής (που επίσης δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια) έχουν μεταβληθεί σημαντικά στην περίοδο, που εστιάζεται το παράδειγμά μας, ενώ λίγο πριν το 1929 έλαβαν χώρα άλλες συνοριακές μεταβολές. Επομένως, δεν είναι θεμιτό να δεχόμαστε εκ των προτέρων «φυσικά» ή αυτονόητα όρια στο χώρο, στον οποίο εστιάζεται μια ιστορική σύγκριση. Αντίθετα, ο ιστορικός είναι αναγκασμένος να δικαιολογεί και την επιλογή του ως προς τον χώρο, όπως ακριβώς και ως προς τον χρόνο, που σκιαγραφεί το πεδίο των συγκρίσεων του. Αν, για παράδειγμα, συγκρίνει τα εργατικά κινήματα σε μια ή δυο περισσότερες χώρες, θα πρέπει να έχει κατά νου ότι η σύγκρισή του δεν είναι συγχρονική, αφού τόσο η εκβιομηχάνιση όσο και τα εργατικά κινήματα δεν αναπτύχθηκαν παντού την ίδια στιγμή αλλά σε διαφορετικό χρόνο και υπό την επίδραση διαφορετικών κοινωνικών παραγόντων. Σε ένα τρίτο στάδιο οφείλει να αναρωτηθεί όχι μόνον ποιες ενότητες επιλέγει προς σύγκριση αλλά και με ποιο στόχο, διότι, όπως συνήθως αναφέρεται, «όλα εξαρτώνται

από το θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο που επιλέγουμε για τη σύγκριση» και «τα ερευνητικά ερωτήματα θα πρέπει να τροποποιούνται με γνώμονα την αυξανόμενη γνώση μας για τις ενότητες της σύγκρισης». Τέλος, ένας ιστορικός που επιχειρεί συγκρίσεις σε διαφορετικά έθνη και κράτη δεν θα πρέπει να λησμονεί ότι θα συναντήσει και γλωσσολογικές «παγίδες». Ο όρος «φιλελεύθερος», για παράδειγμα, προσλαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο στη Γερμανία και στη Βρετανία, ενώ όροι, όπως εργατικά ή σοσιαλιστικά κόμματα, μπορεί να έχουν διαφορετικές σημασίες ακόμη και στο πλαίσιο της ίδιας ιστοριογραφίας. Επομένως, ο ιστορικός που επιχειρεί συγκρίσεις θα πρέπει να είναι προετοιμασμένος να διερευνήσει μεταξύ άλλων και τις σημασίες που αποκτούν διάφοροι όροι και έννοιες σε διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα (Berger, 2003: 166-169· Yengoyan, 2009).

Εν κατακλείδι, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συγκριτική έρευνα δεν είναι μια αυτόνομη μέθοδος, δεν μοιάζει με πείραμα ούτε θα πρέπει να ταυτίζεται με τη διαδικασία κατασκευής θεωριών. Είναι πολύ πιθανό οι συγκρίσεις να οδηγούν στη διαμόρφωση κάποιας θεωρίας αλλά, ειδικά σε ό,τι αφορά την ιστορική επιστήμη, ούτε είναι αυτός ο στόχος ούτε οι θεωρίες, που ενδεχομένως παράγονται, χρησιμεύουν για την εξήγηση ή πρόβλεψη γεγονότων και εξελίξεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι συγκρίσεις του ιστορικού αναγνωρίζουν και αναδεικνύουν τους διάφορους τρόπους μιας εξέλιξης, με αποτέλεσμα να οδηγούν την προσοχή μας σε δεδομένα πλαίσια της πραγματικότητας του παρελθόντος, που από μια επιφανειακή άποψη μοιάζουν ασήμαντα ή ασύνδετα μεταξύ τους. Είναι εύκολο, λοιπόν, να κατανοήσουμε για ποιους λόγους η συζήτηση σχετικά με τη συγκριτική προσέγγιση, την αξία και τις μεθόδους της θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική τόσο από τους ιστορικούς όσο και από τους θεράποντες των άλλων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, και επίσης γιατί συνεχίζεται και διαρκώς εμπλουτίζεται.

## 10.2 Είναι δυνατό η ιστορία να προβλέπει; Μερικές σκέψεις για τη χρησιμότητα της ιστορίας

Καμία επιστήμη της κοινωνίας και του ανθρώπου δεν μπορεί να επιχειρήσει με ασφάλεια προβλέψεις. «Η απλή ανθρώπινη εμπειρία και κατανόηση δεν προσφέρονται για κάτι τέτοιο», όπως μας εξηγεί ο Χόμπσμπαουμ (1998: 46). Βέβαια, υπήρξαν περιπτώσεις που κάποιοι ιστορικοί αποπειράθηκαν να επινοήσουν μοντέλα ή τεχνικές, που θα οδηγούσαν σε κάποιας μορφής πρόβλεψη. Σε ένα από αυτά τα «πειράματα» μάλιστα συμμετείχε, το 1968, και ο ίδιος ο Χόμπσμπαουμ. Η εμπειρία του, όπως την κατέθεσε ο ίδιος σε μία διάλεξή του, έχει πράγματι μεγάλο ενδιαφέρον. Το συγκεκριμένο «πείραμα» εστίαζε στην οικονομία και ειδικότερα στο φαινόμενο, που συνήθως ονομάζεται «μακρά κύματα Κοντράτιεφ». Λαμβάνοντας το όνομά τους από το Ρώσο οικονομολόγο Νικολάι Κοντράτιεφ (Nikolai Kondratiev, 1892-1938), τα κύματα αυτά σκιαγραφούν ένα σχήμα ιστορικής περιοδικότητας της παγκόσμιας οικονομίας, στο πλαίσιο του οποίου περίοδοι ανάπτυξης και ευημερίας, διάρκειας συνήθως δύο ή τριών δεκαετιών, εναλλάσσονται με περιόδους ύφεσης, ίσης περίπου διάρκειας. Ωστόσο, η επιστημονική στήριξη του φαινομένου είναι απολύτως ανεπαρκής. Πρόκειται για μία θεωρία που ελάχιστοι αποτόλμησαν να αμφισβητήσουν, κυρίως για τον λόγο ότι στηρίζεται σε εμπειρική παρατήρηση και επίσης διότι επιβεβαιώθηκε με την πρόβλεψη της κρίσης του 1929, αλλά οι περισσότεροι την αντιμετωπίζουν τουλάχιστον με περίσκεψη. Με βάση μάλιστα τη θεωρία αυτή, η ομάδα των επιστημόνων στην οποία συμμετείχε ο Χόμπσμπαουμ κατάφερε να προβλέψει και την κρίση της δεκαετίας του 1970. Αλλά, όπως μας εξηγεί ο ίδιος, από τη στιγμή που ξεκίνησε η κρίση, οικονομολόγοι και ιστορικοί διχάστηκαν: οι αναλύσεις των πρώτων προέβλεπαν κάθε έτος μετά το 1973 γρήγορη ανάκαμψη και οι τελευταίοι τους αμφισβητούσαν, και έτσι δικαιωνόνταν για την ορθότητα της δικής τους πρόβλεψης. Ωστόσο, και οι ιστορικοί ήταν αδύνατο να στηρίξουν τις προβλέψεις τους σε σταθερά δεδομένα ή επιστημονικά επιχειρήματα, παρά το γεγονός ότι αποδεικνύονταν σωστές. Προχωρώντας ακόμη περισσότερο, ο Χόμπσμπαουμ μας αποκαλύπτει

ότι το 1984 ο ίδιος τόλμησε να προβλέψει ότι το επόμενο κύμα ανόδου ήταν απίθανο να έρθει πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Και πάλι αποδείχθηκε ότι είχε δίκιο, αλλά, όπως παραδέχεται, ήταν αδύνατο να τεκμηριώσει επαρκώς και αυτήν την πρόβλεψή του. Είχε βασιστεί κυρίως στην ιστορική παρατήρηση, όπως μας εξηγεί: υπολόγισε δηλαδή όχι μόνον τα οικονομικά αλλά και τα πολιτικά χαρακτηριστικά κάθε «κύματος Κοντράτιεφ», και προφανώς διαπίστωσε ότι απουσιάζουν οι προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν την άνοδο. Θα μπορούσε να είχε διαψευστεί; Πολύ πιθανό. Ο ίδιος, άλλωστε, ερμηνεύει αυτήν την επιτυχία του ως έναν λογικό υπολογισμό, άμεσα συνδεδεμένο με την εμπειρική χρήση της ιστορικής κατανόησης αλλά όχι με κάποιο μηχανισμό πρόβλεψης (1998: 46-47).

Μήπως είναι προτιμότερο, λοιπόν, να χρησιμοποιούμε τον όρο «υπολογισμό» αντί του όρου «πρόβλεψη», στις περιπτώσεις που επιβεβαιώνονται οι σκέψεις μας για το τι πρόκειται να συμβεί; Προφανώς η επιτυχημένη «πρόβλεψη» των αποτελεσμάτων μιας εκλογικής αναμέτρησης από έναν πολίτη που παρακολουθεί με προσοχή τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του ή ενός ποδοσφαιρικού αγώνα από έναν φίλαθλο, που παρατηρεί σε μια αρκετά μεγάλη διάρκεια την πορεία των δύο αντίπαλων ομάδων, δεν στηρίζεται σε συγκεκριμένους μηχανισμούς αλλά μόνον στην παρατήρηση, τη διαίσθηση και εν μέρει στην τύχη. Οι δημοσκοπήσεις μερικούς μήνες, μερικές μέρες ή λίγες ώρες πριν από τις εκλογές –τα λεγόμενα exit polls στην τελευταία περίπτωση– συνήθως «προβλέπουν» με επιτυχία τα εκλογικά αποτελέσματα, αλλά δεν υποκαθιστούν τις εκλογικές διαδικασίες. Οι εκλογές διενεργούνται κανονικά, ενώ οι μηχανισμοί «πρόβλεψης» προσφέρουν ευκαιρίες συζήτησης και προβληματισμού –π.χ. όσον αφορά την εκλογική συμπεριφορά των πολιτών ενός κράτους– ενίοτε και προπαγάνδας. Αλλά και αυτοί οι μηχανισμοί μερικές φορές αποτυγχάνουν. Αξίζει να αναρωτηθούμε, λοιπόν, ποια είναι η αξία μιας πρόβλεψης, ακόμη κι όταν δεν αναφερόμαστε στις προβλέψεις που επιζητούν ορισμένοι με τη χρήση ή τη βοήθεια της ιστορίας. Το δεύτερο παράδειγμα σύγκρισης που παρέθετε στην παραπάνω διάλεξή του ο Χόμπσμπαουμ, φανερώνει ξεκάθαρα ότι είναι μάταιο να αναφερόμαστε σε «προβλέψεις» και απολύτως ανώφελο να επιδιώκουμε «ιστορικές προβλέψεις». Τον Ιούνιο του 1980 «τα ανιχνευτικά όργανα της αμερικανικής κυβέρνησης κατέγραψαν κάτι που θεώρησαν σαν εκτόξευση ρωσικών ατομικών πυραύλων εναντίον της Αμερικής» και η εξέταση των ενδείξεων που ακολούθησε χωρίς χρονοτριβή, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι είχε ξεκινήσει ένας τρίτος παγκόσμιος πόλεμος. Ένας ιστορικός, που θα στηριζόταν στην εμπειρία και την παρατήρηση, θα ισχυριζόταν ότι τη δεδομένη στιγμή οι συνθήκες δεν δικαιολογούσαν μια τέτοια επίθεση, όπως σχολιάζει ο Χόμπσμπαουμ. Αλλά τίποτα δεν ήταν απίθανο, συμπέραινε ο ίδιος (1998: 47). Ποιος θα μπορούσε, άλλωστε, να αποκλείσει το απρόσμενο ή το τυχαίο, ώστε να αποτρέψει την προληπτική κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού;

Μπορούμε να υποστηρίξουμε, συνεπώς, ότι οι προβλέψεις ενός ιστορικού ή άλλου επιστήμονα της κοινωνίας και του ανθρώπου δεν είναι παρά λογικές υποθέσεις, που στηρίζονται σε εμπριθή γνώση του παρελθόντος και εμπειρική παρατήρηση –και αυτό ισχύει, είτε ο ιστορικός ή ο θεράπων μιας συγγενικής επιστήμης παραδέχεται την αδυναμία του να «κατακτήσει» το μέλλον είτε απλά φθονεί τον Όμηρο για την ελευθερία του να προσφέρει στους ήρωές του τους χρησμούς ενός μάντη, προκειμένου να ικανοποιήσει την περιέργεια των ακροατών του για αυτά που επρόκειτο να συμβούν. Αλλά και στην τελευταία περίπτωση ο ιστορικός θα πρέπει να αναλογιστεί ότι οι χρησμοί αφορούσαν αυτά που ήδη είχαν συμβεί στο παρελθόν του ποιητή και τα οποία ο ίδιος γνώριζε, όταν συνέτασσε το έπος του· και επίσης ότι η αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων ενός χρησμού, προϋπέθετε την κατάλληλη ερμηνεία. Με άλλα λόγια, ο Όμηρος δεν εξαπατούσε τους ακροατές του. Μάλλον τους προετοίμαζε με περίτεχνο τρόπο, για να εξοικειωθούν με την αδυναμία τους να μάθουν τι θα συμβεί στο μέλλον. Ο ιστορικός, όμως, που δεν είναι θεμιτό να χρησιμοποιεί παρόμοια ποιητικά τεχνάσματα, οφείλει να απαντήσει ειλικρινά σε όσους του ζητούν κάτι περισσότερο από αυτό που μπορεί να προσφέρει με επιστημονικό τρόπο, όπως προτείνει ο Χόμπσμπαουμ:

*Ο σκοπός της ανίχνευσης της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας δεν είναι να προβλέψει κανείς τι θα γίνει στο μέλλον, έστω κι αν η ιστορική γνώση και κατανόηση είναι ουσιαστικής*

*σημασίας για τον καθένα που θέλει να βασίσει τη δράση του και τα σχέδιά του σε κάτι καλύτερο από τη μαντεία, την αστρολογία ή τον καθαρό βολонταρισμό. Το μόνο αποτέλεσμα ιπποδρομίας που οι ιστορικοί μπορούν να μας πουν με απόλυτη αξιοπιστία είναι κάποιος που έχει ήδη γίνει. Ακόμα λιγότερο, σκοπός της είναι να ανακαλύψει ή να επινοήσει νομιμοποιήσεις των ελπίδων μας, ή των φόβων μας, για το πεπρωμένο του ανθρώπου. [...] Εκείνο που μπορεί να κάνει είναι να ανακαλύψει τις μορφές και τους μηχανισμούς της ιστορικής αλλαγής, και συγκεκριμένα των μετασχηματισμών των ανθρώπινων κοινωνιών (1998: 49).*

Από τη στιγμή, άλλωστε, που η ιστορική επιστήμη μελετά το παρελθόν, αλλά απευθύνει τα πορίσματά της στο παρόν –που αποτελεί και το σημείο εκκίνησης της έρευνας και της διανοητικής περιπέτειας του ιστορικού– τι μπορεί να προσφέρει στον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος προβληματίζεται πρωτίστως για τη σημερινή του κατάσταση; Όπως ρωτούσε και τον Βολταίρο η αγαπημένη σύντροφός του, Μαντάμ ντυ Σατελέ (βλ. κεφάλαιο 5), ποια είναι τελικά η χρησιμότητα της ιστορίας και της γνώσης της; Είναι γνωστό φυσικά ότι τέτοια ερωτήματα έχουν διατυπωθεί σε επιστημονικό επίπεδο πολλές φορές στην ιστορία της ιστορίας και έχουν οδηγήσει σε ατέρμονες συζητήσεις. Οι ιστορικοί που συμμετέχουν σε τέτοιες συζητήσεις, συνήθως καταθέτουν τις απόψεις τους με βάση την επαγγελματική τους εμπειρία –και όχι με επιστημονικά ή ερευνητικά πορίσματα. Μπορεί μάλιστα να υποθέσει κανείς ότι οι συζητήσεις αυτές συνδέονται στενά μεταξύ τους, ακόμη κι αν έχουν διεξαχθεί σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, σαν να αποτελούν δηλαδή επιμέρους «στιγμές» ενός (φαντασιακά) ενιαίου και αδιάκοπου διαλόγου μεταξύ ιστορικών διαφορετικών γενιών και εποχών. Προφανώς αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, όπως μας εξηγεί ο Μπέβερλι Σάουθγκεϊτ (Beverley Southgate), ένας σύγχρονος ιστορικός, που, καθ' όλη τη διάρκεια της καριέρας του, «συνομιλεί» με τις φωνές των προγενέστερων ιστορικών, προσπαθώντας να κατανοήσει γιατί καθένας από αυτούς καταπατήστηκε με τη συγγραφή της ιστορίας, τι προσδοκούσε να πετύχει και τι πίστευε ότι πέτυχε, επίσης πώς αντιλαμβανόταν τον ρόλο του και κατ' επέκταση τη χρησιμότητα της επιστήμης που υπηρετούσε. Όπως σημειώνει στον πρόλογο ενός πρόσφατου βιβλίου του, τέτοια ερωτήματα είναι σκόπιμο να τίθενται σε όσο το δυνατό περισσότερους ιστορικούς του παρελθόντος, κάθε φορά που η ιστορία δέχεται επιθέσεις από ακραιφνείς εκσυγχρονιστές, οι οποίοι θεωρούν अपαρχαιωμένο και ασήμαντο κάθε τι που σχετίζεται με τα «παλιά» και «περασμένα» (2005: xi). Σε μία από τις προηγούμενες μελέτες του ο Σάουθγκεϊτ δημιούργησε τη «σκηνή», στην οποία εμφανίστηκαν ιστορικοί από την αρχαία μέχρι τη σύγχρονη εποχή, εξηγώντας τι επιδίωκαν, όταν έγραφαν τα ιστορικά έργα τους: ψυχαγωγία, αναζήτηση/αποκατάσταση της αλήθειας, άντληση προτύπων και παραδειγμάτων, ανάδειξη ηρώων, ηθική διαπαιδαγώγηση και νουθεσία, κατασκευή ταυτοτήτων και συλλογικής συνείδησης, καθώς επίσης διάδοση εθνικών ιδεωδών. Αυτές ήταν μερικές από τις απαντήσεις τους (1996: 28-57), τις οποίες τώρα –μετά από τη μελέτη δηλαδή των προηγούμενων κεφαλαίων– μπορούμε να κατανοήσουμε με άνεση.

Ίσως κάποιοι σύγχρονοι ιστορικοί θα τολμούσαν να ισχυριστούν ότι μελετούν το παρελθόν και επιχειρούν την ανασύνθεσή του, με απώτερη επιδίωξη να αλλάξουν τον κόσμο. Αλλά σε καμία περίπτωση ένας ιστορικός δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι το έργο και η επιστήμη του δεν έχει σχέση με τη σύγχρονη πραγματικότητά του ή ότι ο ίδιος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μικροκαλλιεργητή, που «σκάβει» στο μικρό κτήμα ή στον κήπο του μακριά από την πόλη και τον κόσμο, για να ανακαλύψει μεν το παρελθόν, αλλά χωρίς να ενδιαφέρεται για τις ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές ή άλλες επιδράσεις της ανακάλυψής του (Southgate, 2005: 175-176). Αντίθετα, η «δουλειά των ιστορικών» είναι «να πουν στη σύγχρονη κοινωνία μερικά πράγματα από τα οποία μπορεί να ωφεληθεί, έστω κι αν δεν έχει τη διάθεση να μάθει» (Hobsbawm, 1998: 55). Σήμερα μάλιστα οι ιστορικοί έχουν πολλές δυνατότητες να πετύχουν αυτόν τον στόχο τους: όχι μόνον μέσα από τα πανεπιστήμια αλλά και πέρα από αυτά, ως «δημόσιοι ιστορικοί», ως υπάλληλοι μουσείων και ερευνητές ιστορικών εταιρειών και ιδρυμάτων αλλά και ως δημοσιογράφοι. Οι ιστορίες τους μπορούν να διευρύνουν την ανθρώπινη εμπειρία και να ωθήσουν τους συγχρόνους τους να ξεπεράσουν τα όρια της κοινωνίας και του πολιτισμού τους, ώστε να κατανοήσουν καλύτερα και σε μεγαλύτερο βάθος τον κόσμο

(Bailyn, 1994: 8-13). Αλλά το περίεργο είναι ότι οι περισσότεροι ιστορικοί βρίσκονται σε αμηχανία, όταν καλούνται να εξηγήσουν γιατί θα ήταν χρήσιμο για έναν άνθρωπο να μελετήσει την ιστορία –και είναι μάλλον απρόθυμοι να αποτολμήσουν τέτοιες απαντήσεις. Ακόμη πιο παράδοξο, βέβαια, είναι το γεγονός ότι «η ιστορική εμπειρία έχει επίσης διδάξει τους ιστορικούς [...] ότι κανείς ποτέ δεν έχει διδαχθεί απ' αυτήν»: οι άνθρωποι αναζητούν στην ιστορία μοντέλα επίλυσης των προβλημάτων που τους απασχολούν, και οι πολιτικοί που αποδεικνύονται οι πιο αδιάφοροι μαθητές της συνήθως ευνοούν τη «συστηματική διαστρέβλωσ[ή]» της (Hobsbawm, 1998: 54-55).

Δεν έχει νόημα να παραθέσουμε στο σημείο αυτό άλλες απόψεις ή να «ζωντανέψουμε» άλλες στιγμές του ιστορικού διαλόγου, που ακόμη συνεχίζεται (και προφανώς θα συνεχίζεται). Αντί άλλου επιλόγου θα είχε ενδιαφέρον να διαβάσουμε την απάντηση που έδωσε στο ερώτημα «γιατί χρειαζόμαστε την ιστορία;», ο Μαρκ Μπλοχ λίγο πριν από την εκτέλεσή του από τους Γερμανούς. Ο Μπλοχ, του οποίου τη σταδιοδρομία παρακολούθησαμε κυρίως στο κεφάλαιο 7, γνώριζε από το καλοκαίρι του 1940 ότι η ζωή του βρισκόταν σε κίνδυνο λόγω της εβραϊκής καταγωγής του. Το 1941 απογοητεύτηκε ακόμη και από τον φίλο, συνεργάτη του και συνιδρυτή των *Αννάλ*, που του ζήτησε να του παραχωρήσει τα δικαιώματα ιδιοκτησίας του στο περιοδικό και να απομακρυνθεί από αυτό, προκειμένου να μην το θέσει σε κίνδυνο. Τα *Αννάλ* παρέμειναν στο γερμανοκρατούμενο Παρίσι και πέρασαν στην ιδιοκτησία του Φεβρ, ενώ ο Μπλοχ που είδε το διαμέρισμα και την προσωπική βιβλιοθήκη του να καταστρέφονται από τους Γερμανούς, δεν πρόλαβε να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ. Το 1944, συνελήφθη, βασανίστηκε και τουφεκίστηκε. Επομένως, μπορούμε να ερμηνεύσουμε με ποικίλους τρόπους την παραδοχή με την οποία ξεκινούσε την *Απολογία* του: ότι «ο ιστορικός καλείται να τακτοποιήσει τους λογαριασμούς του», ξεπερνώντας «τους μικροδισταγμούς μιας επαγγελματικής συνείδησης». Δύο-τρεις σελίδες παρακάτω σημείωνε ανοικτά τους φόβους του: αναρωτιόταν αν θα είχε την πολυτέλεια να επισκεφτεί κάποια στιγμή μια μεγάλη βιβλιοθήκη, για να προσθέσει σε αυτήν τη μελέτη του τις υποσημειώσεις του και να μελετήσει, για να βελτιώσει το έργο του. Επειδή όμως δεν γνώριζε την απάντηση, βιαζόταν να ολοκληρώσει κατά κάποιον τρόπο την επαγγελματική του διαδρομή και να εξηγήσει. ποια ήταν η χρησιμότητα της ιστορίας, σε εκείνον τον άνθρωπο, έναν στρατιώτη, τον οποίο δεν γνώριζε, αλλά τον άκουσε, τη μέρα που οι Γέρμανοι κατέλαβαν το Παρίσι, να αναρωτιέται φωναχτά: «μήπως πρέπει να δεχθούμε πως η ιστορία μας πρόδωσε;». Για ποιον λόγο, λοιπόν, χρειαζόμαστε την ιστορία; «Ακόμη κι αν δεν βρίσκαμε άλλη χρησιμότητα στην ιστορία», σίγουρα θα παραδεχόμαστε «την ψυχαγωγική της λειτουργία», σημείωνε ο Μπλοχ. Αλλά «αν η καθολική γοητεία που ασκεί η ιστορία ήταν η μόνη αιτία ύπαρξής της –αν ήταν δηλαδή μια ευχάριστη ενασχόληση στον ελεύθερο χρόνο, όπως το μπριτζ ή το ψάρεμα– θα άξιζε πραγματικά τους κόπους στους οποίους υποβαλλόμαστε υπηρετώντας της;» Σίγουρα, όχι. Από την άλλη πλευρά, όμως, ένας άνθρωπος που ζούσε τα γεγονότα της Κατοχής είχε την πολυτέλεια να αναζητά τη ψυχαγωγία του. Και πάλι η απάντησή του ήταν αρνητική. Η ιστορία είναι μια επιστήμη, αλλά για να είναι μια ολοκληρωμένη επιστήμη θα πρέπει να βοηθά τους ανθρώπους να βελτιώσουν τη ζωή τους, προσέθετε ο Μπλοχ.

Αναγκαστικά προχωρούσε σε μία ακόμη παραδοχή: «Και μόνο το γεγονός ότι η ιστορία έχει ως αντικείμενο τον άνθρωπο και τις πράξεις του, της προσδίδει μια ιδιαίτερη βαρύτητα στον θεωρούμενο καθοδηγητικό της ρόλο». Οι άνθρωποι δηλαδή καταφεύγουν στην ιστορία «σχεδόν ενστικτωδώς», για να βρουν «κατευθυντήριες γραμμές» και άλλες χρήσιμες οδηγίες για τις πράξεις τους και τότε μάλλον απογοητεύονται, όπως εκείνος ο ηττημένος στρατιώτης. Κάποιοι, λοιπόν, κατηγορήσαν την ιστορία ότι είναι άχρηστη και αβάσιμη, άλλοι προχώρησαν ακόμη περισσότερο, χαρακτηρίζοντάς την καταστροφική, «το πιο επικίνδυνο μείγμα που επινόησε η χημεία της νόησης». Προφανώς, δεν έλαβαν υπόψη τους το αντικείμενο της ιστορικής μελέτης, σχολίαζε ο Μπλοχ. Για αυτόν τον λόγο, ο Μπλοχ έγραφε την *Απολογία* του: για να εξηγήσει ποιο είναι το έργο του ιστορικού, ποιες είναι οι περιπλοκές και οι περιορισμοί του. Η ιστορία, εξάλλου, είναι μια διανοητική διεργασία και, επιπλέον, μια επιστήμη σε κίνηση, με αποτέλεσμα η χρήση αλλά και η χρησιμότητα του επαγγέλματος να αποκτούν το ειδικό περιεχόμενό τους, ανάλογα με τα δεδομένα κάθε εποχής (Bloch, 1994: 38-49).

## Βιβλιογραφία

- Bailyn, Bernard. (1994). *On the Teaching and the Writing of History. Responses to a Series of Questions*. Hanover, New Hampshire: Montgomery Endowment Dartmouth College.
- Berger, Stefan. (2003). *Comparative History*. Στο Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing History. Theory and Practice* (σσ. 161-179). London: Arnold.
- Berg-Schlosser, Dirk & Jeremy Mitchell (Επιμ.). (2000). *Conditions of Democracy in Europe, 1919-1939. Systematic Case Studies*. London: Palgrave-Macmillan.
- Cohen, Deborah & Maura O'Connor. (2004), Introduction: Comparative History, Cross-national History, Trans-national History-Definitions. Στο Deborah Cohen & Maura O'Connor (Επιμ.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective* (σσ. ix-xxiv). New York & London: Routledge.
- Grigsby, Elen. (2009). *Analyzing Politics: An Introduction to Political Science, 4<sup>η</sup> Έκδοση*. Belmont CA: Wadsworth, Cengage Learning.
- Gunell, John G. (2011). *History of Political Science*. Στο Bertrand Badie (Επιμ.), *International Encyclopedia of Political Science* (τ. 4: σσ. 1.087-1.098). Los Angeles & London κ.ά.: Sage.
- Haupt, H. G. (2001). *Comparative History*. Στο Neil J. Smelster & Paul B. Baltes(Επιμ.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Studies* (σσ. 2397-2403). Oxford: Elsevier, 2001.
- Haupt, Heinz-Gerhard & Jürgen Kocka (Επιμ.). (2009). *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Hill, Alette Olin & Boyd H. Hill. (1980). *Marc Bloch and Comparative History. The American Historical Review*, 85 (4), 828-846.
- Hobsbawm, Eric. (1998). *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Moore, Barrington Jr. (1967). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Polsby, Nelson W. (2001). *Political Science: Overview*. Στο Neil J. Smelster & Paul B. Baltes (Επιμ.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Studies* (σσ. 11698-11701). Oxford, Elsevier, 2001.
- Southgate, Beverley. (1996). *History, What and Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives*. London & New York: Routledge.
- Southgate, Beverley. (2005). *What is History for?* London & New York: Routledge.
- Tilly, Charles. (2006). *Why and How History Matters*. Στο Robert Goodin & Charles Tilly (Επιμ.), *Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* (σσ. 417-37). Oxford: Oxford University Press,.
- Yengoyan, Aram A. (Επιμ.). (2006). *Modes of Comparison. Theory and Practice*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.



## Κεφάλαιο 11: Για ποια ... αντικειμενικότητα; Η δυτικοποίηση, η εθνικοποίηση ή η ιδεολογικοποίηση της ιστορίας

Οι άνθρωποι κάθε κοινωνίας και κάθε εποχής είναι λογικό να ζητούν την «αλήθεια» ή έστω κάποια «αλήθεια». Φυσικά δεν επιθυμούν να παραπλανηθούν. Αυτό που απαιτούν είναι ίσως ένας οδηγός «αληθινών» γεγονότων και εξελίξεων που θα τους βοηθήσει να ερμηνεύσουν τη θέση τους στον χρόνο και στον σύγχρονο κόσμο τους: τι έγινε πριν από αυτούς, πώς και γιατί έγινε, ποιοι έφταιγαν, ποιοι ήταν οι «καλοί» ή οι «κακοί», τι θα έπρεπε ίσως να είχε γίνει και επίσης ποιοι είναι οι ίδιοι σήμερα ως λαός ή έθνος δίπλα, σε σύγκριση ή και αντιπαράθεση, στους «άλλους». Αλλά είναι επίσης λογικό ότι οι απαντήσεις που τους ικανοποιούν, περιορίζονται από τους κυρίαρχους ερμηνευτικούς κώδικες της εποχής και της κοινωνίας τους. Στη διαδικασία διαμόρφωσης αυτών των κωδίκων ο ρόλος των ιστορικών είναι τις περισσότερες φορές καθοριστικός και, όπως φάνηκε παραπάνω, μπορούμε να αντλήσουμε πολυάριθμα παραδείγματα από την ιστορία της ιστοριογραφίας.

Αξίζει να θυμηθούμε ότι οι «αλήθειες», που αναζητούσαν ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης και άλλοι ιστορικοί της αρχαιότητας, είχαν κατά κανόνα ως αφετηρία τους την προοδευτική απομάκρυνση των συγχρόνων τους από τους επικρατέστερους μύθους, τις ιδεοληψίες ή τις προκαταλήψεις τους. Οι δικές τους προβαλλόμενες «αλήθειες» ήταν οι προσωπικές ερμηνείες τους, είτε ο τρόπος της σκέψης και της έρευνας του ενός έμοιαζε είτε διέφερε από τους αντίστοιχους τρόπους των άλλων. Ήδη αναφέραμε στο κεφάλαιο 5 με ποιους τρόπους αναζήτησαν την «αλήθεια» οι συγγραφείς των ελληνιστικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, οι χρονογράφοι του Μεσαίωνα ή οι αναθεωρητές τους κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης. Στόχος όλων ανεξαιρέτως ήταν να ικανοποιήσουν και να πείσουν τις κοινωνίες τους, να εμπλουτίσουν ή και να τροποποιήσουν τις απαντήσεις που συνήθιζαν να δίνουν στα σοβαρότερα ερωτήματα των καιρών τους. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ενώ τα γεγονότα του παρελθόντος παρέμεναν, όπως είναι λογικό, αμετάβλητα, τα εννοιολογικά «εργαλεία» κατασκευής της πολυπόθητης «αλήθειας» μεταβάλλονταν, εξελίσσονταν, εναλλάσσονταν ή και αλληλοσυγκρούονταν. Δεν προκαλεί έκπληξη ότι οι εκάστοτε αποκαλυπτόμενες «αλήθειες» σχετικά με την εντυπωσιακή ακμή, για παράδειγμα, είτε την παρακμή μιας αυτοκρατορίας ή το τέλος της ηγεμονίας μιας πόλης-κράτους ορίζονταν αναπόδραστα με γνώμονα και τη θείκη βούληση: κατά την αρχαιοελληνική θεώρηση, βασικός παράγοντας ήταν η αλαζονεία των πρωταγωνιστών της ιστορίας που είχαν αγνοήσει τους θεούς, ενώ σύμφωνα με τη χριστιανική κοσμοαντίληψη, ήταν οι «αμαρτίες» των ανθρώπων. Εξηγήσαμε επίσης ότι η προοδευτικά αναπτυσσόμενη ερμηνευτική λογική από την Αναγέννηση μέχρι τον Διαφωτισμό έδινε έμφαση σε άλλης μορφής «λάθη» των ανθρώπων, ωθώντας τους ερευνητές να αναζητήσουν εξηγήσεις στην εξέλιξη των νόμων και των θεσμών, των γλωσσών και των πολιτισμών, των τεχνών ή της αισθητικής, των επιστημών, της τεχνολογίας και πολλών άλλων όψεων της ανθρώπινης δράσης. Τον 19<sup>ο</sup> αιώνα η αναζήτηση της «αλήθειας» μετέβαλε τον προσανατολισμό της ιστορίας: η αναγνώρισή της ως επιστήμης τη συνέδεσε στενά στο άρμα της επιζητούμενης «αλήθειας» των εθνικών κρατών, η οποία όφειλε να προσφέρει ισχυρούς δεσμούς στα μέλη τους, τους υπηκόους ή πολίτες τους, και να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση και την υπερηφάνεια τους και κατ' επέκταση τη διεκδίκηση ή διασφάλιση μιας σημαντικής θέσης για την πατρίδα τους στη διεθνή πολιτική σκηνή. Ως αποτέλεσμα, οι εθνικές ιστορικές «αλήθειες» πολλαπλασιάστηκαν, σε αντίθεση με την υποτιθέμενα μία «επιστημονική αλήθεια» της ιστορίας –της οποίας η σημασία εξαρτάται, όπως εξηγήσαμε στο κεφάλαιο 1, από το τι θεωρείται «επιστήμη» σε μια δεδομένη εποχή

Το ζήτημα, όμως, περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, αν αναλογιστούμε και πάλι ότι η ιστορία αναγνωρίστηκε ως επιστήμη από τότε που τα κράτη (ή σωστότερα οι ιθύνοντες των κρατών) αντιλήφθηκαν την αξία της γνώσης του παρελθόντος και της άντλησης παραδειγμάτων και επιχειρημάτων από το παρελθόν για τη στήριξη της πολιτικής τους. Επομένως, δεν επένδυσαν σε μία νέα επιστήμη με σκοπό την ανακάλυψη της «αλήθειας» του παρελθόντος, αλλά της «αλήθειας» που εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους. Θα πρέπει, λοιπόν,

πόν, να παραδεχθούμε ότι η «γεγονοτολογία» της διαδικασίας αναγνώρισης και προοδευτικής ενίσχυσης του κύρους της νέας επιστήμης (όπως αναφέραμε, η ίδρυση ιστορικών εδρών από βασιλιάδες ή κυβερνώντες, οι κρατικές χρηματοδοτήσεις ερευνητικών προγραμμάτων, εκδόσεων και ιδρυμάτων, η πολιτική πρόσβασης και αξιοποίησης των πηγών του παρελθόντος κ.ά.) αναδεικνύεται σε έναν πρώτο παράγοντα, που υπονομεύει όποια «αλήθεια» μπορεί ενδεχομένως να πετύχει η ιστορία και γενικότερα την «αντικειμενικότητά» της. Άραγε, με πόση επιστημονική ελευθερία εκπονούνταν τις μελέτες τους οι ιστορικοί που εργάστηκαν, για παράδειγμα, στη γαλλική Εταιρεία Ιστορίας του Πολέμου μετά το 1919, αφού, όπως εξηγήσαμε, ο φορέας τους ιδρύθηκε και χρηματοδοτήθηκε από το γαλλικό κράτος, που επιδίωκε να αποδείξει ότι η ευθύνη για τον πόλεμο βάρυνε αποκλειστικά τη Γερμανία; Η πραγμάτευση των παραπάνω ζητημάτων στην πρώτη ενότητα αυτού του κεφαλαίου (που είναι και το προτελευταίο) αποτελεί μεταξύ άλλων τη συνέχεια αλλά και τον επίλογο ενός από τα κεντρικά θέματα της ανάλυσης μας στο ανά χειράς βιβλίο.

Με απλά λόγια, παρακάτω θα εξηγήσουμε γιατί τελικά η αξία της ιστορικής επιστήμης δεν ταυτίζεται με την ικανότητα των ιστορικών να αναπαράγουν αλήθειες και να είναι αντικειμενικοί και επίσης ότι είναι στόχος ανέφικτος να αποζητούμε την αληθινή ή αντικειμενική ανασύνθεση του παρελθόντος. Σε αυτή μάλιστα την ενότητα θα εμπλουτίσουμε τα επιχειρήματά μας με παραδείγματα, που θα αντλήσουμε από διάφορες εθνικές ιστοριογραφίες, και, μερικές φορές, θα επιχειρήσουμε μια διαφορετική ανάγνωση των ιστοριογραφικών παραδόσεων ή «παραδειγμάτων», που ήδη παρουσιάσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια. Θα πρέπει, εξάλλου, να επισημάνουμε ότι εδώ οι ιστοριογραφικές παραδόσεις (τόσο οι δυτικές όσο και οι μη δυτικές) αντιμετωπίζονται ως επιμέρους τμήματα της ιστορίας των αντίστοιχων εθνικών κρατών: δηλαδή ως προοδευτικά διαφοροποιούμενες (και γιατί όχι εξελισσόμενες) αποτυπώσεις και ανασυνθέσεις της πραγματικότητας του παρελθόντος με αφετηρία το εκάστοτε παρόν του ιστορικού. Πράγματι, με την ευκαιρία της παρουσίασης και των εθνικών ιστοριογραφιών, στη δεύτερη ενότητα θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις μη-δυτικές ιστοριογραφίες, που επισκιάστηκαν από τις δυτικές ιστοριογραφίες, κυρίως εξαιτίας των «προπαρασκευασμένων» εθνικών, ευρωποκεντρικών ή και αποικιοκρατικών αντιλήψεων, τις οποίες ενστερνίζονταν οι ιστορικοί του δυτικού κόσμου σχεδόν μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Με εφελτήριο την υποτιθέμενη αλήθεια ή αντικειμενικότητα της ιστορίας, που φυσικά απουσιάζει από τις ιστορίες που έπλασαν οι δυτικοί για τους μη δυτικούς πολιτισμούς, θα εξηγήσουμε ότι όλοι ανεξαιρέτως οι λαοί διαμόρφωσαν στην πορεία του χρόνου τη δική τους σχέση με την ιστορία και τον ιστορικό χρόνο, παρά το γεγονός ότι οι μη-δυτικές ιστοριογραφίες προβλήθηκαν στο προσκήνιο της επιστημονικής συζήτησης μόνο μετά τη δεκαετία του 1960. Με άλλα λόγια, οι δυτικοί ιστορικοί χρησιμοποίησαν την ιστορία, τόσο για να νομιμοποιήσουν πολιτικές, κοινωνικές ή εθνικές επαναστάσεις, καθεστώτα και ιδεολογικές παραδόσεις, όσο και για να δικαιολογήσουν την αποικιοποίηση της Αφρικής και της Ασίας. Έτσι, υπηρέτησαν την επιστήμη τους ως άνθρωποι που γεννήθηκαν «μέσα στην κοινωνία, μέσα στην ιστορία» και χωρίς να έχουν περιθώρια να επιλέξουν αν θα δεχτούν ή θα απορρίψουν αυτή τη θέση τους –ούτως ή άλλως δεν τους προσφέρθηκε (και ούτε σήμερα προσφέρεται) «εισιτήριο εισόδου». Η «είσοδος» των ιστορικών, όπως όλων των πολιτών, στην κοινωνία τους ξεπερνά τις επιλογές τους, θεωρείται αναπόφευκτη και ίσως αυτονόητη, για να δανειστούμε εδώ την εξήγηση του Έντουαρντ Καρ, ενός από τους ιστορικούς που θα πρωταγωνιστήσει και στην ανάλυση αυτού του κεφαλαίου χάρη στην πρωτοβουλία του να καταγγείλει δημοσίως στις περίφημες διαλέξεις του, το 1961, που τόσο μας απασχόλησαν στα προηγούμενα κεφάλαια, την «τυραννία» της ιστορικής αντικειμενικότητας και αλήθειας. Όπως θα τονίσουμε, αυτό που πέτυχε ο Καρ δεν ήταν να δώσει οριστικές και απολύτως πειστικές απαντήσεις στο «τι είναι ιστορία», αν δεν είναι η αληθινή/πραγματική, αμερόληπτη/αντικειμενική αφήγηση των γεγονότων του παρελθόντος. Κατάφερε, όμως, να κινήσει έναν νέο κύκλο συζητήσεων γύρω από τη φύση, τις ιδιαιτερότητες, τις δυσκολίες, τις αδυναμίες και τις αρετές της ιστορίας αλλά και τις προσδοκίες, τις απαιτήσεις και τις αυταπάτες που αναπτύχθηκαν προοδευτικά γύρω από την ιστορία. Έτσι, μετά τη μελέτη και της δεύτερης ενότητας αυτού του κεφαλαίου θα έχουμε μια σφαιρική εικόνα της αλληλοσυσχέτισης μεταξύ των αναγνώσεων του παρελθόντος, που επιχειρεί ο ιστορικός, και του παρόντος του.

## 11.1 Η «τυραννία» της αντικειμενικότητας: Οι ιστοριογραφίες είναι «εθνικές»

Αν στρέψουμε την προσοχή μας για άλλη μια φορά στην Πρωσία του 19<sup>ου</sup> αιώνα, όπου κατά κοινή αποδοχή τέθηκαν οι επιστημονικές βάσεις της ιστορίας, θα συναντήσουμε και πάλι τον Λέοπολντ φον Ράνκε και τους ομοϊδεάτες του να υπόσχονται ότι επινόησαν την «κατάλληλη μέθοδο», που επιτρέπει στον ιστορικό να γράφει «ό,τι ακριβώς είχε συμβεί» χωρίς θεωρητικές, συναισθηματικές ή άλλες παραποιήσεις, παραμορφώσεις ή αποσιωπήσεις. Σε αυτό το σημείο του βιβλίου δεν θα εξετάσουμε τις προτάσεις τους σε ό,τι αφορά τη θεωρία και τη μεθοδολογία της ιστορίας ή τη συμβολή τους στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας (όπως δηλαδή στο κεφάλαιο 6), αλλά θα διερευνήσουμε τα κίνητρα που τους οδήγησαν στην επιλογή δεδομένων μορφών ιστορικής προσέγγισης και ερμηνείας, εξετάζοντας επίσης, στον βαθμό που είναι δυνατό, τις προθέσεις τους όσον αφορά την αντικειμενικότητα ή την αλήθεια των ιστορικών έργων που πρόσφεραν ως επαγγελματίες ιστορικοί στους συγχρόνους τους. Σε ποιο βαθμό, λοιπόν, πέτυχαν ή θα μπορούσαν να έχουν πετύχει τον παραπάνω διακηρυγμένο στόχο τους;

Στα κεφάλαια 2 και 3 παρουσιάσαμε εξαντλητικά τι μέρος της «αλήθειας» του παρελθόντος μας αποκαλύπτουν οι πηγές, αλλά και με ποιους τρόπους είναι πιθανό να έχουν καταγραφεί τα «όσα είχαν συμβεί». Επομένως, έχουμε κατανοήσει ότι έχουμε πρόσβαση σε ένα μικρό μέρος μιας άγνωστης και περίπλοκης πραγματικότητας και επίσης ότι αυτά που τελικά έχουμε στη διάθεσή μας, δεν είναι παρά διάφορες υποκειμενικές «αλήθειες», τις οποίες μπορούμε να αξιοποιήσουμε μόνον αν τις υποβάλουμε σε προσεκτικό, αυστηρό έλεγχο και τις ερμηνεύσουμε. Πράγματι, έχουμε μελετήσει και τις ιδιαίτερες τεχνικές που ανέπτυξαν πριν από μας πολλοί σημαντικοί ιστορικοί, προκειμένου να ξεχωρίζουν το αληθοφανές από το αληθινό, να απομονώσουν τις παραποιημένες και πλαστογραφημένες πηγές και έτσι να περιορίζουν δραστικά τον κίνδυνο να παρασύρονται από τους παραγωγούς των πηγών. Ας υποθέσουμε ότι ο σημερινός ιστορικός έχει αποκτήσει ακόμη και τη μαγική ικανότητα να ανακαλύπτει μέσα από το σκοτάδι και τις παγίδες των πηγών του τις «αυθεντικές αλήθειες» του παρελθόντος. Ακόμη κι αν δεχτούμε το ανέφικτο, για να είναι αμερόληπτος ο ιστορικός δεν θα πρέπει να υπηρετεί ούτε τα εθνικά συμφέροντα του κράτους του (όπως κι αν ορίζονται αυτά), αφού δεν είναι βέβαιο ότι οι «αυθεντικές αλήθειες» ταυτίζονται πάντα με τις επιζητούμενες «εθνικές αλήθειες». Από την άποψη αυτή, η σπουδαιότερη επιτυχία του Ράνκε και της «σχολής» του περιορίζεται στο γεγονός ότι το έργο τους εγκαινίασε την επιστημονική και επαγγελματική ιστορία, η οποία μεταμόρφωσε τον δυτικό τρόπο σκέψης και επηρέασε σημαντικά τη διαμόρφωση των σύγχρονων νοοτροπιών. Για αυτούς τους λόγους θεωρήθηκε, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, τόσο σημαντική η «επανάστασή» τους και μπορεί να διεκδικήσει, κατά μια εκδοχή, τη δεύτερη θέση στην ιεραρχία των σημαντικότερων επιστημονικών κινήματων, αμέσως μετά την Επιστημονική Επανάσταση του 17<sup>ου</sup> αιώνα. Με άλλα λόγια, ο Ράνκε και η «σχολή» του αντικατέστησαν τις ήδη παρακμάζουσες παλιές θεωρίες που παρουσίαζαν τον υποτιθέμενα «σταθερό» κόσμο του παρελθόντος να γίνεται αντιληπτός μέσα από αφηρημένους συλλογισμούς, από έναν νέο προσανατολισμό που εστίαζε σε όλες σχεδόν τις όψεις της ανθρώπινης γνώσης. Στο εξής, ο νέος τρόπος με τον οποίο γραφόταν η ιστορία –που τώρα υποκαθιστούσε τη φιλοσοφία ως πρωταγωνίστρια στην ευρύτερη διαδικασία κατανόησης των ανθρώπινων πραγμάτων, εξελίξεων και καταστάσεων– προσέφερε εξηγήσεις, σύμφωνα με τους όρους της αλλαγής και της εξέλιξης. Αλλά ο Ράνκε και η «σχολή» του δεν προσπάθησαν να δημιουργήσουν την επιστήμη της ιστορικής «αλήθειας», και με γνώμονα τα όσα διακήρυξαν, αυτή ήταν και η κυριότερη αποτυχία τους. Απλά έδρασαν ως άνθρωποι της εποχής τους και υπηρέτησαν με ζήλο τον αγώνα της γερμανικής εθνικής ενοποίησης.

Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι θέλησαν να ξεγελάσουν τους άλλους Γερμανούς ή Ευρωπαίους και Αμερικανούς συναδέλφους τους, όταν ανακοίνωσαν ότι «ανακάλυψαν» το επιστημονικό μοντέλο της

αλήθειας και αντικειμενικότητας; Ήδη αναφέραμε, όμως, ότι ακόμη και οι θερμότεροι θαυμαστές τους εντυπωσιάστηκαν από τη συμβολή της νέας ιστορίας τους στην επιτυχία του γερμανικού εθνικού αγώνα, παρά στην καταδίκη της πάλαι ποτέ κυρίαρχης ερασιτεχνικής ιστορικής γραφής –που στην ουσία δεν εγκαταλείφθηκε. Επομένως, αν κάποιος ιστορικός της εποχής ξεγελάστηκε από τον Ράνκε και τους συνεργάτες του, είναι φανερό ότι οι ίδιοι επέλεξαν να ξεγελαστούν. Η ιστορία είχε αναδειχθεί σε πρωταγωνίστρια των πατριωτικών και εθνικών αγώνων, αποκτούσε μεγάλη σημασία στην τεκμηρίωση των κρατικών πολιτικών και, προφανώς, πολλοί ιστορικοί σε διάφορες χώρες ήταν πρόθυμοι να αποδεχτούν τους νέους ρόλους τους. Από την άλλη πλευρά, όμως, το άμεσο και προφανές αποτέλεσμα της «επανάστασης» του Ράνκε και της «σχολής» του είναι ότι η ιστορία κληρονόμησε από τα πρώτα βήματα της επιστημονικής πορείας της την εξής αντιφατική ιδιότητα: συνδέεται στενά με την ισχύ των εθνών, ώστε και η ιδεολογική χρήση της αλλά και η επικαιροποίησή της αποτελούν μερικά από τα βασικά γνωρίσματά της, που στην ουσία νοσηματοδοτούν και τις επιζητούμενες αλήθειες της (δηλαδή τις «εθνικές αλήθειες»). Παράλληλα, έχει κληρονομήσει ως αναπόσπαστο τμήμα της ταυτότητάς της την υποχρέωση να αποκαλύπτει ιστορικές «αλήθειες» μετά από την αντικειμενική και αμερόληπτη ανάγνωση του παρελθόντος –είτε αυτός ο στόχος είναι εφικτός είτε όχι. Κανείς δεν εξετάζει και δεν προσπαθεί να ερμηνεύσει τη λογική αυτής της κληρονομιάς –για ποιο λόγο να το κάνει; Η υπόσχεση της «αλήθειας», ιδίως μετά τη νομιμοποίησή της από τη «σχολή» του Ράνκε, φαίνεται πως έχει αποκτήσει τη γοητεία ενός μύθου –και οι μύθοι είναι δύσκολο να καταρριφθούν.

Αλλά ας θέσουμε εδώ ένα πρόσθετο ερώτημα: Άραγε ο Ράνκε και οι άλλοι «πατριώτες» ιστορικοί του 19<sup>ου</sup> ή του αρχόμενου 20<sup>ου</sup> αιώνα, που λίγο ή πολύ ενστερνίστηκαν τις θεωρίες του, δεν επιθυμούσαν να είναι αντικειμενικοί ή δεν είχαν πρόθεση να γράψουν στα έργα τους την αλήθεια; Η απάντηση δεν είναι απαραίτητα αρνητική. Όταν ένας ιστορικός ξεκινά τον ερευνητικό συλλογισμό του, αναπόδραστα μάλλον πιστεύει σε κάποια αλήθεια –την οποία προφανώς έχει αποδεχτεί ως μέλος της κοινωνίας του. Αλλά όπως ένας άνθρωπος που πιστεύει ότι ένας δράκος είναι κρυμμένος στη ντουλάπα του, εκπλήσσεται, όταν ανοίξει την πόρτα και διαπιστώσει ότι έκανε λάθος, έτσι κι ο ιστορικός θα πρέπει να είναι προετοιμασμένος στο ενδεχόμενο να είναι εσφαλμένη η αρχική πεποίθησή του. Με άλλα λόγια, το κυριότερο πρόβλημα όσον αφορά την αντικειμενικότητα τόσο του ανθρώπου που σκέφτεται στην καθημερινότητά του όσο και του ιστορικού ή κάποιου άλλου κοινωνικού επιστήμονα που ξεκινούν τον σχεδιασμό του ερευνητικού ερωτήματός τους, είναι ότι θα πρέπει να αναγνωρίζουν εκ των προτέρων την πιθανότητα να είναι εσφαλμένη η υπόθεση ή πεποίθηση, την οποία αρχικά θεωρούσαν «αληθινή» (Davidson, 2004: κεφάλαιο 1). Ειδικά ο επιστήμονας είναι υποχρεωμένος να ξεκινά με αυτήν την παραδοχή, αν και εφόσον επιθυμεί να υπηρετήσει τους επιστημονικούς και όχι άλλους ενδεχόμενους στόχους του. Αλλά και στην τελευταία περίπτωση θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποστηρίξουμε ότι ο ιστορικός είναι δυνατό να ανασυνθέσει αντικειμενικά τις πραγματικότητες του παρελθόντος. Το να επιθυμεί κάποιος να περιγράψει το τι υπήρχε σε μια κοινωνία μιας δεδομένης στιγμής ή και στη μετάβασή της από τη μια στιγμή στην άλλη, μοιάζει με γρίφο παρά με απλή διαδικασία καταγραφής των γεγονότων που μπορεί να παρατηρεί με βάση τα στοιχεία που του προσφέρουν οι πηγές του παρελθόντος. Αν αναλογιστούμε και πάλι τι είδους στοιχεία του παρέχουν οι πηγές, πώς, από ποιους και με ποιες προθέσεις κατασκευάστηκαν και ποια ήταν η διαδρομή που ακολούθησαν μέχρι να φτάσουν στα χέρια του ιστορικού, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για στόχο ουτοπικό. Οδηγούμαστε, λοιπόν, στη σκέψη ότι ο Ράνκε, ανεξάρτητα από το αν ήθελε να εξαπατήσει τους συναδέλφους και τους αναγνώστες του ή όχι, υποσχέθηκε κάτι ανέφικτο –και γνώριζε ότι ήταν ανέφικτο. Πράγματι, ένας ιστορικός που υιοθετεί ως απώτερη επιδίωξη του έργου του την αντικειμενική αλήθεια, στην ουσία παράγει εσκεμμένα ένα μεγαλύτερο «ψέμα», με σκοπό ίσως να προπαγανδίσει ή να υπηρετήσει στόχους του παρόντος με την επίκληση της νομιμότητας, που μπορεί να του προσφέρει η υπόσχεση ότι αναζητά την πολυπόθητη αλήθεια του παρελθόντος. Το ζήτημα, ωστόσο, που θα πρέπει να εξετάσουμε με μεγαλύτερη προσοχή στο σημείο αυτό είναι αν ο ιστορικός αποτολμά να δώσει τέτοιες υποσχέσεις –έστω για να παραπλανήσει– έχοντας κατά νου την ιστορική ή την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα είτε την κοινωνία του, στην οποία απευθύνει το έργο του.

Στη μελέτη του, το 1944, για τον Άγγλο και την ιστορία του (*The Englishman and His History*), ο Χέρμπερτ Μπάτερφιλντ, που τον συναντήσαμε στο κεφάλαιο 9 ως επικριτή του ιστοριογραφικού μοντέλου των Ουίγκων, παραδεχόταν ότι αρκετές φορές οι ιστορικοί διδάσκουν και γράφουν το είδος της ιστορίας που ταιριάζει στην κοινωνική και πολιτική οργάνωσή τους και το οποίο είναι ευχάριστο στο διανοητικό κλίμα του δικού τους κόσμου. Πώς γνωρίζουν, όμως, ποιο είδος ιστορίας είναι ταιριαστό και ευχάριστο για τις κοινωνίες τους; Άραγε υποθέτουν ή προσπαθούν να το διαμορφώσουν οι ίδιοι; Επίσης, με αυτόν τον τρόπο λειτουργούν μόνον μερικές φορές ή πολύ συχνότερα από όσο ίσως και θα ήθελαν να παραδεχτούν; Σε έναν συλλογικό τόμο που δημοσιεύθηκε επίσης το 1944 με τον προκλητικό τίτλο *Γιατί μελετούμε την ιστορία* (*Why we study History*), ένας άλλος Βρετανός ιστορικός υποστήριξε ότι το 99% όσων έχουν συμβεί δεν παρουσιάζονται στις ιστορικές μελέτες, αλλά αποσιωπούνται, γιατί οι συγγραφείς τους πιστεύουν, είτε ότι δεν προσελκύουν ενδιαφέρον είτε ότι δεν θα είναι τόσο ευχάριστα στον αναγνώστη (Thornton, 1999: 612-34). Ωστόσο, αυτό που πιστεύει ή υποθέτει ο ιστορικός για τις προτιμήσεις ή τις απαιτήσεις της κοινωνίας του, είναι μια προσωπική –δηλαδή υποκειμενική εκτίμηση– σε αντίθεση με την επιζητούμενη αλήθεια.

Στα τέλη, για παράδειγμα, του 19<sup>ου</sup> αιώνα, όπως εξηγεί ο Καρ, πολλοί ιστορικοί ήταν πεπεισμένοι ότι οι αναγνώστες τους επιθυμούσαν να μάθουν αν ο Ναπολέων Βοναπάρτης ή άλλοι σπουδαίοι άνδρες της ιστορίας ήταν «καλοί άνθρωποι». Έτσι, δεν επέμεναν μόνον στην υποτιθέμενα αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων, αλλά επιφορτίζονταν ηθελημένα με την πρόσθετη υποχρέωση να διατυπώσουν στο όνομα της ιστορίας –αλλά μιας ιστορίας που παρουσιαζόταν «ως υπερϊστορική δύναμη»– ηθικές κρίσεις για τις σπουδαίες προσωπικότητες. Τέτοιες κρίσεις δεν είναι μόνον ανώφελες, κατά την άποψη του Καρ, αλλά είναι και παραπλανητικές. Με πόση ελευθερία ή αντικειμενικότητα θα μπορούσαν οι ιστορικοί, για παράδειγμα, της δεκαετίας του 1960 ή και του 1970 να καταλήξουν σε ηθικές κρίσεις για άνδρες, όπως ο Χίτλερ, ο Στάλιν ή ο γεροισιαστής Μακ Κάρθου, αφού εκατομμύρια ανθρώπων που ακόμη βρίσκονταν εν ζωή, είχαν υποφέρει από τις πρωτοβουλίες και τις αποφάσεις τους; Εξίσου ανούσιες και παραπλανητικές παρουσιάζονται και οι εγκωμιαστικές κρίσεις των ιστορικών για σπουδαίους άνδρες (π.χ. εθνικούς ήρωες και ηγέτες), αλλά και οι τοποθετήσεις για τις καλές ή κακές εξελίξεις του παρελθόντος. Ο Λεφέβρ, κατά το παράδειγμα που επέλεξε ο Καρ (1999:107-9), για να στηρίξει τον συλλογισμό του, χρησιμοποίησε μια ηθική κρίση, για να πείσει τους αναγνώστες του ότι η Γαλλική Επανάσταση ήταν μια αναπόδραστη και συνάμα «καλή» εξέλιξη: ίσως ο Λεφέβρ ήταν πεπεισμένος ότι και το κοινό του, δηλαδή οι Γάλλοι πολίτες των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα, επιθυμούσαν να απαλλαγεί η Επανάσταση από τις τυχόν ευθύνες της για τις καταστροφές των Ναπολεόντειων Πολέμων. Αλλά επειδή, κατά τη σκέψη του, απαιτούσαν να κατονομαστεί και ο «υπεύθυνος», ο ίδιος ως ιστορικός επέλεξε να αποδώσει την ευθύνη «στη δικτατορία ενός στρατηγού [...], του οποίου η ιδιοσυγκρασία [...] δεν μπορούσε εύκολα να αποδεχθεί την ειρήνη και τη μετριοπάθεια». Επρόκειτο για μια μετριοπαθή και ικανοποιητική λύση.

Αν στρέψουμε την προσοχή μας στη Γαλλία των πρώτων χρόνων μετά το τέλος Επανάστασης και αναφερθούμε ξανά (όπως δηλαδή και στο κεφάλαιο 6) στις ιστορίες της που δημοσιεύθηκαν τη δεκαετία του 1820, για παράδειγμα, θα διαπιστώσουμε ότι τόσο ο Ωγκυστέν Τιερρύ (Augustin Thierry, 1795-1896) όσο και ο Γκιζό και πολλοί άλλοι φιλελεύθεροι Γάλλοι ιστορικοί εκείνης της εποχής στράφηκαν στις πηγές της ιστορίας, για να ανασύρουν επιχειρήματα στα οποία θα μπορούσαν να στηρίξουν το καθεστώς της Παλινόρθωσης, επειδή πίστευαν ακράδαντα ότι αυτού του είδους τις ιστορικές αναπαραστάσεις και ερμηνείες χρειαζόνταν οι σύγχρονοί τους, προκειμένου να συμφιλιωθούν με το πρόσφατο παρελθόν της Επανάστασης. Άλλωστε ποιος Γάλλος πολίτης δεν θα ήθελε εκείνη τη στιγμή να αισθανθεί υπερήφανος για την πρόσφατη ιστορία του έθνους του; Διερευνώντας σε μεγαλύτερο βάθος αυτή τη γενικευμένη, κατά την κρίση τους, ανάγκη, οι φιλελεύθεροι ιστορικοί προσπάθησαν να ξαναγράψουν τη γαλλική εθνική ιστορία με τη μορφή μιας εξελικτικής αφήγησης, που θα κάλυπτε όλες τις απαιτήσεις των συγχρόνων τους: θα φανέρωνε τις αλήθειες που ήθελαν να μάθουν, θα νομιμοποιούσε τις ατομικές ελευθερίες με τις οποίες είχαν εξοικειωθεί τα προηγούμενα χρόνια και, εν κατακλείδι, θα αποκαθιστούσε την ενότητά τους ως λαού και έθνους. Για να πετύχουν αυτούς

τους στόχους, στράφηκαν στις προγενέστερες φάσεις της γαλλικής ιστορίας και συνδύαξαν την παρουσίαση της ιστορικής συνέχειας και ενότητας του έθνους από την εποχή του Μεσαίωνα με την επίδραση της θρησκείας –την οποία φυσικά δεν απέρριπταν. Υπό αυτές τις συνθήκες, η κατάλληλη ιστορία έμοιαζε τελικά με έναν καθρέφτη, στον οποίο οι άνθρωποι του αρχόμενου 19<sup>ου</sup> αιώνα θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους και την κοινή τους ταυτότητα, ώστε να κατανοήσουν ότι ανήκαν σε μια κοινωνία που παρέμενε ίδια παρά τις δυναμικές διαδικασίες ιστορικής αλλαγής που είχε γνωρίσει στην πορεία του χρόνου. Όπως εξηγούσε το 1845 ο αδελφός του Τιερρύ, αυτή η φιλελεύθερη ερμηνευτική της ιστορίας αποτύπωνε την «εθνική ψυχή» τη δεδομένη στιγμή: όλα έδειχναν ότι η ίδια η πατρίδα συμμετείχε τότε στην έρευνα του πρόσφατου παρελθόντος της και της ιστορίας της εθνικής ζωής της. Τη δεκαετία του 1830, οι φιλελεύθεροι ιστορικοί προσέθεσαν ότι η Ιουλιανή Επανάσταση ήταν η κορυφαία στιγμή της συμφιλίωσης ανάμεσα στον λαό, που είχε κτίσει το έθνος στη διάρκεια των αιώνων, και τη μοναρχία, που με την εξουσία της προστάτευε την ενότητά του. Έτσι, ολοκλήρωσαν τη φιλελεύθερη εθνική ιστορία της Γαλλίας, που μέχρι την Επανάσταση του 1848 επικράτησε με ευκολία απέναντι στην ιστορία των αντιπάλων της Επανάστασης: διότι άσχετα από το αν ήταν ή δεν ήταν περισσότερο αρεστή στο λαό, ήταν αυτή που προτιμούσε το νέο καθεστώς και οι ιστορικοί που συνδέονταν με αυτό (Crossley, 1999: 49-56). Αρκεί μόνο να επαναλάβουμε εδώ ότι ο Γκιζό και πολλοί άλλοι φιλελεύθεροι ιστορικοί ανέλαβαν την περίοδο αυτή υπουργεία και διάφορα σημαντικά πολιτικά αξιώματα.

Αλλά πόσο αληθινή ή πόσο αρεστή ήταν η ιστορία τους μετά την πτώση του Ιουλιανού καθεστώτος και πολύ περισσότερο μετά από τις συνταρακτικές εξελίξεις που προκάλεσε η γαλλική ήττα από την Πρωσία το 1870; Όπως ήδη αναφέρθηκε, η συγγραφή της ιστορίας και η διαμόρφωση διά αυτής της ταυτότητας του έθνους παρέμενε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα καίριο ζήτημα της γαλλικής πολιτικής επικαιρότητας, ακόμη κι αν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί της δεν ήταν το ίδιο πρόθυμοι να αναγνωρίσουν το εθνικό κράτος ως υποκείμενο και συνάμα ως αντικείμενο της ιστορίας. Είναι περιττό να επαναλάβουμε άλλα παραδείγματα από τη διαφορετική ανάγνωση της ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης που επιχειρήσαμε στο κεφάλαιο 6. Αρκεί μόνο να σημειώσουμε ότι οι συγκρουόμενες ερμηνείες του 1789 εξακολουθούσαν να τροφοδοτούν τις ιδεολογικές διαμάχες των ιστορικών της και δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να δεχτούμε ότι η Επανάσταση φαινόταν να συνεχίζεται μέσα από τους ιστορικούς της, επιβεβαιώνοντας μεταξύ άλλων την άποψη ότι οι ίδιοι άνδρες αντιμετωπίζουν πάντα τους ίδιους εχθρούς (Jones, 1999: 85-96). Σήμερα, βέβαια, πολλοί ιστορικοί παραδέχονται πως οι περισσότεροι συνάδελφοί τους στον 19<sup>ο</sup> αλλά και στον 20<sup>ο</sup> αιώνα, ιδίως στις πρώτες δεκαετίες του αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ανέλαβαν τον ρόλο του εθνικού ιστοριογράφου των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αναδεικνύοντας την ιστορία ως το μέσο που επέτρεπε τη διαμόρφωση των μη-εθνών σε έθνη και επικαλούμενοι έμμεσα ή άμεσα τις επιθυμίες, τις ανάγκες αλλά και τις απαιτήσεις των συγχρόνων τους. Από την άποψη αυτή, η εθνική ιστορία συνδέεται άμεσα με την κατασκευή ταυτοτήτων αλλά και τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, και μεταβάλλεται με γνώμονα τις πολιτικές εξελίξεις και όχι απαραίτητα την ανανέωση των θεωρητικών συλλογισμών και των μεθοδολογικών εργαλείων της επιστήμης. Αναμφίβολα, όμως, ο διάλογος ανάμεσα στον ιστορικό και την κοινωνία του είναι μια δυναμική διεργασία, η οποία δεν προϋποθέτει ενδελεχή και επιστημονική έρευνα των προτιμήσεων στο παρόν. Για παράδειγμα, η *Ιστορία της Πρωσίας* του Ράνκε υπήρξε υποδειγματικό έργο αυτής της μορφής χάρη στην ευρηματικότητα του συγγραφέα της, που επέλεξε να αναδείξει σε κεντρικό σημείο ενότητας του γερμανικού έθνους τον αγώνα της εδαφικής ενοποίησής του, αφού ήταν αδύνατο να εντοπίσει κάποιον θεσμό ως σημείο ενότητας. Φυσικά, ο Ράνκε δεν χρειάστηκε να μελετήσει τι πίστευαν οι σύγχρονοί του για την ταυτότητά τους, αλλά μάλλον προσπάθησε να τους πείσει ο ίδιος για την κοινή τους ταυτότητα και την αναγκαιότητα του εθνικού αγώνα τους (Banhens, 1999: 57-68).

Αντίθετα, οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της αγγλικής ιστοριογραφίας είχαν τη δυνατότητα να επικαλεστούν συγκεκριμένους θεσμούς, που αποδείκνυαν τη διαχρονική εθνική ενότητα τους: ήταν το σύνταγμα μετά την αναίμακτη Ένδοξη Επανάσταση και επίσης το κοινοβούλιο, που αποτελούσε το κέντρο αλλά και τον τόπο συνάντησης του έθνους, και συμβόλιζε τη θεσμική έκφραση της εθνικής αφοσίωσης στις θεμελιώδεις

κρατικές δομές, που εξασφάλιζαν στην αγγλική κοινωνία την αξιοπρόσεκτη ισορροπία της ελευθερίας και της τάξης. Αυτή ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, η κυρίαρχη Ουϊγκική ερμηνεία της αγγλικής ιστορίας (Robbins, 2011: 231-255), η οποία, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, αμφισβητήθηκε μεν από τους ιστορικούς του αρχόμενου 20<sup>ου</sup> αιώνα, αλλά διατηρεί ακόμη και σήμερα την ισχύ της στη βρετανική εθνική ιδεολογία. Για παράδειγμα, κατά την προεκλογική εκστρατεία του κόμματός του στις ευρωεκλογές του 1994, ο τότε Βρετανός πρωθυπουργός επιχείρησε την εξής ιστορική αναδρομή: το βρετανικό έθνος, υποστήριξε, είναι ενωμένο γύρω από μια μοναρχία που ιδρύθηκε πριν από έντεκα αιώνες, έχει εδώ και επτά αιώνες το κοινοβούλιο και τα πανεπιστήμια του και μιλά μια ιστορική γλώσσα, το λεξιλόγιο της οποίας είναι το πλουσιότερο στον κόσμο. Με βάση αυτά τα ιστορικά επιχειρήματα, ο πολιτικός κάλεσε τους ψηφοφόρους του να λάβουν υπόψη τους αυτά που γνώριζαν για τη διαχρονική ιστορική συνέχεια του παλιού έθνους τους, προκειμένου να δώσουν στους υποψηφίους του κόμματός του την εντολή να εργαστούν για τη δημιουργία μιας νέας και καλύτερης Ευρώπης, χωρίς να λησμονούν τις παραδόσεις και την κληρονομιά του εθνικού παρελθόντος τους. Παρόμοια επιχειρήματα είχε επικαλεστεί με διάφορες αφορμές και η προκάτοχός του, Μάργκαρετ Θάτσερ (Cannadine, 2008: 171), διότι, όπως εξηγούν οι επιμελητές ενός πρόσφατου συλλογικού τόμου που αφιερώνεται στη συγκριτική προσέγγιση των κυριότερων ευρωπαϊκών εθνικών ιστοριογραφιών του 19<sup>ου</sup> και 20<sup>ου</sup> αιώνα, στις δεκαετίες του 1980 και 1990 παρατηρείται τόσο στη Βρετανία όσο και στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, μια τάση «επανεθνικοποίησης» των ταυτοτήτων τους υπό την πρόκληση της αναγέννησης τότε των εθνικιστικών κινημάτων στον πολιτικό χώρο της ευρωπαϊκής δεξιάς, καθώς και της ανανεωμένης εθνικής συζήτησης, που εστιαζόταν στην υποτιθέμενη «κανονικότητα» των εθνικών ταυτοτήτων της Ευρώπης. Φυσικά, και αυτές οι συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν σε κάθε χώρα υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες. Στη Γερμανία συνδέθηκαν με την εντυπωσιακή αναβίωση του ενωμένου και ισχυρού εθνικού κράτους μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος της Ανατολικής Γερμανίας. Στην Ιταλία, η πολιτική κρίση ενισχύθηκε από την απειλή της διάλυσης του εθνικού κράτους, εξαιτίας ενός δυναμικού αποσχιστικού κινήματος στα βόρεια της χώρας (της Lega Nord που ιδρύθηκε το 1991). Στη Γαλλία, την αφορμή για αναθεωρήσεις και νέους προβληματισμούς έδωσε ο εορτασμός των δύο αιώνων από τη Γαλλική Επανάσταση, και η ανακάλυψη της «μνήμης» ως νέου ιστοριογραφικού θέματος (Berger, Donovan & Passmore, 1999: 3-14).

Αλλά και σε προγενέστερες κρίσεις –για παράδειγμα, μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου– οι επαναπροσεγγίσεις των ευρωπαϊκών ιστοριογραφιών αναπτύσσονται γύρω από ειδικά εθνικά ζητήματα. Στην ψυχροπολεμική Γερμανία, η εθνική ιστορία ήταν αναγκαίο να ξαναγραφεί, προκειμένου να δικαιολογηθεί το πρόσφατο φασιστικό παρελθόν της. Αν στρέψουμε την προσοχή μας μερικές δεκαετίες νωρίτερα, θα παρατηρήσουμε τις παλιότερες κρίσιμες τομές της γερμανικής ιστορίας και τους Γερμανούς ιστορικούς να αναδεικνύονται σε υπερασπιστές τόσο του πρωσικού μοντέλου της γερμανικής ιστορίας όσο και της αυτοκρατορικής Γερμανίας, από το 1871 μέχρι την κατάλυσή της το 1918. Υπό τις τότε συνθήκες, ένας καθηγητής της ιστορίας σε κάποιο γερμανικό πανεπιστήμιο δεν ήταν παρά κρατικός αξιωματούχος, που όφειλε να επιδείξει την προσήλωσή του, ιδίως στην Πρωσία, και να υποταχθεί στον αυστηρό επιστημονικό κώδικα που καθόριζε τη συμπεριφορά όλων γενικά των κρατικών αξιωματούχων –είτε ήταν ιστορικοί είτε όχι. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος προσφέρει επίσης ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τους διαφορετικούς τρόπους ανάγνωσης και ερμηνείας του ίδιου παρελθόντος στο πλαίσιο διαφορετικών εθνικών ιστοριογραφιών. Στη βρετανική ιστοριογραφία, ο Μεγάλος Πόλεμος παρουσιάζεται ως η σημαντικότερη καταστροφή του 20<sup>ου</sup> αιώνα, που είχε σημαντικές αντηχήσεις στη βρετανική πολιτική συνείδηση και συλλογική μνήμη μέχρι το ξέσπασμα του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου –αλλά και πολύ αργότερα. Αντίθετα στη γερμανική ιστοριογραφία επισκιάστηκε από την άνοδο στην εξουσία του Χίτλερ, ενώ τα ενδιάμεσα χρόνια, αυτά του Μεσοπολέμου –και πιο συγκεκριμένα η περίοδος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1919-1933)– παρουσιάζεται ως το πρελούδιο ή ως η μεταβατική φάση, που άνοιξε τον δρόμο στον εθνικο-σοσιαλισμό και οδήγησε μια χώρα στην κατάρρευση εξαιτίας του παρελθόντος της –δηλαδή την ευθύνη της στον Μεγάλο Πόλεμο (Eckel, 2011: 26-48).

Ήδη εξηγήσαμε με αφορμή την ανάδυση της κοινωνικής ιστορίας στο κεφάλαιο 9, τα κυριότερα ερμηνευτικά σχήματα του γερμανικού παρελθόντος στα έργα του Φριτς Φίσερ, του Ούλριχ Βέλερ και άλλων συναδέλφων τους. Στην ιταλική ιστοριογραφία του Ψυχρού Πολέμου δόθηκε έμφαση στο αντιφασιστικό κίνημα «Δικαιοσύνη και Ελευθερία». Ένας από τους εμπνευστές και οργανωτές του κινήματος, ένας καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Τουρίνου που απολύθηκε, γιατί αρνήθηκε να δώσει τον όρκο της αφοσίωσης στο καθεστώς του Μουσολίνι, το 1943 παρουσίαζε από τη φυλακή την αντίσταση ως συνέχεια του Risorgimento, που είχε οδηγήσει στην πολιτική και εδαφική ενοποίηση της Ιταλίας στα έτη 1859-1871, και δεν χαρακτήριζε απλά ένα κίνημα ή μια χρονική περίοδο, αλλά ήταν η ζωντανή εθνική παράδοση, στην οποία όφειλαν να αναφέρονται διαρκώς οι Ιταλοί, προκειμένου να αντλούν πρότυπα και κίνητρα για την εθνική δράση τους. Αυτή η άποψη του συγκεκριμένου ιστορικού θύμιζε τη φιλελεύθερη κεντρική ιδέα της ιταλικής εθνικής ταυτότητας, που είχε διατυπώσει πριν από αυτόν ο Μπενετέττο Κρότσε, στη μελέτη του για την ιστορία της Ιταλίας από το 1871 μέχρι το 1915: δηλαδή το γεγονός ότι ο φασισμός δεν είχε θέση στην ιταλική ιστορία, αλλά αποτελούσε ένα σύντομο διάλειμμα στη «γραμμική πορεία» της χώρας προς την πραγμάτωση του φιλελεύθερου καθεστώτος (Morgan, 1999: 150-9).

Μπορούμε, λοιπόν, να κατανοήσουμε ότι η ιστοριογραφία διατηρεί τη δική της ιστορία, που δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το ιστορικό παρελθόν και επίσης ότι οι ιστορικές-ιστοριογραφικές παραδόσεις δεν ξεπερνιούνται, αλλά μάλλον ερμηνεύονται σε κάθε εποχή εκ νέου. Πολλοί ιστορικοί θα ήθελαν ίσως οι μελέτες τους να συνδέονται με την ιστορία –δηλαδή με το παρελθόν που προσπάθησαν να αναπαραστήσουν– σαν να ήταν η ιστοριογραφία τους η «συνείδηση» της ιστορίας. Έτσι, θα ήταν πιθανό αλλά και λογικό να γνωρίζουν και οι αναγνώστες τους το τι συνέβη στο παρελθόν με την αμεσότητα και τη βεβαιότητα που γνωρίζουν τους εαυτούς τους. Είναι γεγονός ότι αυτή η προσδοκία συζητήθηκε εκτενώς στο πλαίσιο του επιστημονικού διαλόγου για τη φιλοσοφία της ιστοριογραφίας. Αλλά η κριτική μάλλον απογοήτευσε τους αισιόδοξους: η ιστοριογραφία, όπως και η ιστορική συνείδηση, είναι μεμονωμένες όψεις και αποτυπώσεις της κοινωνίας, στην οποία ζουν τόσο οι ιστορικοί όσο και οι αναγνώστες τους. Επομένως, η αντικειμενική γνώση του παρελθόντος είναι στόχος απολύτως ανέφικτος, για τον απλό λόγο ότι οι εκάστοτε ιστορικοί φιλοδοξούν να φτάσουν σε αυτή, στηριζόμενοι σε ιστοριογραφικές παραδόσεις, που δεν είναι παρά οι ιδεολογικοί ορίζοντες του παρόντος τους (Tucker, 2004: 183-184). Κατ' επέκταση ο τρόπος, με τον οποίο οι ιστορικοί λαμβάνουν υπόψη τους τα αιτήματα των αναγνωστών τους, εξαρτάται από τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή.

Το παράδειγμα που καταθέτει από την εμπειρία του ένας καθηγητής σήμερα της στρατιωτικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Yale, ο Τζον Λιούις Γκάντις (John Lewis Gaddis, 1941-) μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα αποκαλυπτικό. Το 1968, που ολοκλήρωσε τη διδακτορική διατριβή του με θέμα την πολιτική των ΗΠΑ στον Ψυχρό Πόλεμο, πολλοί άνδρες, υπερήφανοι για τη συμμετοχή τους στα γεγονότα, διάβασαν τη μελέτη του με μεγάλο ενδιαφέρον, αναζητώντας μεταξύ άλλων τη «θέση» που θα τους παραχωρούσαν οι ιστορικοί. Όλοι ανεξαιρέτως όμως απογοητεύτηκαν. Κάποιοι μάλιστα κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος ιστορικός δεν είχε κατανοήσει τα γεγονότα. Όταν εκείνος, απολογούμενος, τους διαβεβαίωσε ότι σέβεται απόλυτα τις αναμνήσεις τους, αλλά οφείλει να τις διασταυρώσει με άλλες μαρτυρίες και πηγές, προκειμένου να καταλήξει σε συμπεράσματα, αρκετοί του απάντησαν με τον εξής τρόπο: «Πώς μπορείς εσύ να γνωρίζεις τι έγινε στην πραγματικότητα; Εξάλλου, εγώ ήμουν εκεί, ενώ εσύ θα ήσουν, νομίζω, πέντε ετών εκείνη την εποχή». Μετά από αυτήν την εμπειρία του, ο Γκάντις κατέληξε στη σκέψη ότι ο χειρότερος εφιάλτης του ιστορικού είναι να έρθουν με κάποιον τρόπο μπροστά του οι άνθρωποι και οι κοινωνίες που μελετά, για να του περιγράψουν πώς πιστεύουν ότι έγιναν αυτά που εκείνος έγραψε στη μελέτη του. Ως δρώντα πρόσωπα του παρελθόντος είναι πολύ πιθανό ότι θα θεωρούσαν τον ιστορικό «τύραννο», «βασανιστή» και «εκτελεστή» της ιστορίας που οι ίδιοι έζησαν. Είναι βέβαιο ότι δεν θα κατανοούσαν τον επιστημονικό ισχυρισμό του πως η ιστορία, όπως ίσως και η χαρτογραφία, είναι μια «αναπαράσταση» της πραγματικότητας και



όχι η ίδια η πραγματικότητα. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι ενστάσεις και οι αντιδράσεις τους δεν είναι απολύτως αδικαιολόγητες.

Με το πέρασμα του χρόνου, όπως εξηγεί ο Γκάντις, οι αναπαραστάσεις των ιστορικών συνήθως καθίστανται αυτό που θεωρούμε «πραγματικότητα του παρελθόντος» –με άλλα λόγια, καθώς «ανταγωνίζονται» όλο και πιο δυναμικά εκείνη την «πραγματικότητα», τελικά υποκαθιστούν ακόμη και τις αναμνήσεις που έχουν οι άνθρωποι για τα γεγονότα που έζησαν. Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι οι ιστορικοί «επιβάλλονται» στο παρελθόν τόσο αποτελεσματικά, αλλά και τόσο πιεστικά όσο και τα κράτη στις επικράτειες και τους λαούς που επιθυμούν να ελέγχουν. Βέβαια, οι ιστορικοί δεν έχουν απαραίτητα «κακή» πρόθεση ούτε οργανώνουν κάποια συνωμοσία, για να πετύχουν αυτόν τον στόχο τους: αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο τόσο ο ιστορικός όσο και κάθε άνθρωπος μπορούν να διαχειρίζονται τη μνήμη. Ακόμη και όταν επαναλαμβάνουν ένα ανέκδοτο για το παρελθόν ή καταγράφουν ένα περιστατικό σε κάποιο ημερολόγιο, αυτό το ανέκδοτο και αυτή η ημερολογιακή καταγραφή τους, όπως ακριβώς και μια φωτογραφία, αποτυπώνουν τη μεμονωμένη στιγμή που, επειδή έχει «επιβιώσει» ανάμεσα στις άλλες, αναδεικνύεται σε αυτό που μπορούμε να θυμόμαστε για ένα άτομο, μια ομάδα, έναν τόπο, ένα συμβάν ή και μια ολόκληρη εποχή. Σε αυτό θα συμφωνούσε ίσως και ο σπουδαιότερος μελετητής της διαχείρισης της ανθρώπινης μνήμης, ο Σίγκμουντ Φρόιντ (Sigmunt Freud, 1856-1939), όπως προσθέτει ο Γκάντις. Η μέθοδος δηλαδή που εφαρμόζει ο ιστορικός, για να καταστήσει προσβάσιμο το παρελθόν, δεν διαφέρει σημαντικά από τους τρόπους μέσω των οποίων οι άνθρωποι συμφιλιώνονται με το προσωπικό παρελθόν τους: συνειδητά ή ασυνειδητά συμπιέζουν ή και αποσιωπούν πολλά πράγματα, αφού υπάρχουν τόσα άλλα που μπορούν να επιλέξουν και να τονίσουν. Με απλούστερα λόγια, στην αναπαράσταση της «πραγματικότητας» του παρελθόντος μεσολαβεί η σκέψη του ιστορικού, με αποτέλεσμα να στερεί αυτήν την «πραγματικότητα» από την αμεσότητα και τη ζωντάνια της –και αυτό δεν είναι το μοναδικό πρόβλημα της αληθινής ή αντικειμενικής αναπαράστασής της (Gaddis, 2002: 135-141).

Η ιστορική αναπαράσταση εθνικών ζητημάτων, όπως και γενικότερα οι εθνικές ιστοριογραφίες, είναι στενά συνυφασμένες με τη διαδικασία «επιπόνησης των παραδόσεων», όρος που συζητήθηκε εκτενώς και προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, όταν αποτέλεσε αντικείμενο συγκριτικής προσέγγισης στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν το 1983 ο Έρικ Χόμπσμπωουμ και ο καθηγητής των Φυλετικών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης Τέρενς Ρέιντζερ (Terence Ranger, 1929-2015). Προφανώς, αυτό που ενόχλησε τους ιστορικούς, όταν δημοσιεύθηκε το βιβλίο τους, ήταν το γεγονός ότι κάποιοι από τους ιστορικούς έθιγαν τώρα τόσο κρίσιμα ζητήματα σε ό,τι αφορά τη συγγραφή της ιστορίας. Οι «επιπονημένες» παραδόσεις δηλαδή δεν ταυτίζονται με τις παραδόσεις και τα έθιμα των κοινωνιών του παρελθόντος, αλλά, όπως σημειώνει ο Χόμπσμπωουμ στην εισαγωγή αυτού του τόμου, δεν είναι τόσο παλιές όσο παρουσιάζονται. Μπορεί να είναι πρόσφατες και να «επιβάλλονται» στο απώτατο παρελθόν και μερικές φορές είναι πιθανό να είναι «κατασκευασμένες». Ο όρος δηλαδή «επιπονημένες παραδόσεις» δηλώνει «ένα σύνολο πρακτικών, οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν» (Hobsbawm, 2004: 9-24). Για παράδειγμα, η ανεξάρτητη παράδοση των Υψιπέδων της Σκοτίας στους πανηγυρικούς εορτασμούς, στην οποία κυριαρχούν τα εξωτερικά γνωρίσματα του εθνικού τους εξοπλισμού, η σκοτσέζικη φούστα (κιλτ) και η γκάνιτα, δημιουργήθηκε και επιβλήθηκε σε ολόκληρο το σκοτσέζικο έθνος τον 18<sup>ο</sup> και τον 19<sup>ο</sup> αιώνα. Πριν από την Ένωση με την Αγγλία (1707), οι κάτοικοι των Υψιπέδων της Σκοτίας δεν αποτελούσαν έναν διακριτό λαό, η Δυτική Σκοτία παρέμενε αποκομμένη από την Ανατολική εξαιτίας των βουνών και πολιτισμικά συνδεόταν κυρίως με την Ιρλανδία, ενώ η σκοτσέζικη φούστα ήταν σύμβολο του άεργου, του κατεργάρη και του άρπαγα που εκβίαζε τους κατοίκους των Υψιπέδων, και όχι η εθνική ενδυμασία με τους πολλούς συμβολισμούς της (Trevor-Roper, 2004: 25-54).

Οι επιπονημένες παραδόσεις, όπως εξηγεί ο Χόμπσμπωουμ, πολλαπλασιάστηκαν στα τριάντα ή σαράντα χρόνια πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια εποχή δηλαδή που υπήρχαν λίγα νέα κράτη, τα οποία,

ακολουθώντας το παράδειγμα των παλιότερων, «ανακάλυπταν» στα αποθέματα του εθνικού παρελθόντος τους τα κατάλληλα σύμβολα ή ακόμη και το υλικό, με βάση το οποίο μπορούσαν να κατασκευάσουν τους «μύθους», που θα χρησίμευαν για την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητάς τους. Έτσι, αυξήθηκαν εντυπωσιακά και οι δημόσιες τελετουργίες και οι ανεγέρσεις μνημείων. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, καθιερώθηκε το 1880 ο εορτασμός της Ημέρας της Βαστίλης, που επιλέχθηκε μεταξύ των άλλων γεγονότων της Γαλλικής Επανάστασης, για να «μετασηματίσει την κληρονομιά της (...) σε συνδυασμένη έκφραση, αφενός κρατικής πομπώδους επίδειξης και ισχύος και αφετέρου ευχαρίστησης των πολιτών». Η «αγαλματομανία», που στις περισσότερες χώρες δεν επιβάρυνε το κρατικό ταμείο, αλλά στηριζόταν οικονομικά από τις τοπικές κοινωνίες (αυτό π.χ. συνέβαινε και στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών του 19<sup>ου</sup> αιώνα), παρήγαγε τους «ορατούς δεσμούς» των πολιτών με το έθνος και την ιστορία του. Η έννοια της «επινόησης», σε αυτές τις περιπτώσεις, ταυτιζόταν κυρίως με τη διαδικασία επιλογής των συμβόλων και των ανδρών που ήταν χρήσιμο να ηρωοποιηθούν. Κατά μια μαρτυρία των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα, για τους ανθρώπους που διοργανώνουν, αλλά και για αυτούς που παρακολουθούν μία τελετουργία, η οποία αναδεικνύει το σύγχρονο μεγαλείο των κρατών τους, δεν είναι απλά μια εντυπωσιακή και φαντασμαγορική εμπειρία, «αλλά γεγονός υψίστου ιστορικού ενδιαφέροντος». Χωρίς αμφιβολία αυτής της μορφής οι επινοήσεις παραδόσεων ξεπερνούν εκείνες των ιστορικών, τα έργα των οποίων απευθύνονται σε ένα περιορισμένο κοινό. Φαίνεται, όμως, ότι οι επινοήσεις των ιστορικών είναι πολλές φορές μεγαλύτερης διάρκειας από τις άλλες. Πολλές τελετές θεσμοθετήθηκαν, αλλά αρκετές καταργήθηκαν αργότερα, συνήθως για τον λόγο ότι κάποιο διάδοχο καθεστώδες δεν τις χρειαζόταν πια (Hobsbawm, 2004: 297-345).

Αλλά, όπως παραδέχεται κι ο Χόμπσμπωουμ, είναι αδύνατο να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το πόσο ανθεκτικότεροι στον χρόνο είναι οι μύθοι των εθνικών ιστοριογραφιών από τους άλλους –ίσως θα μπορούσαμε να το επιχειρήσουμε με ενδελεχείς συγκριτικές προσεγγίσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Για την επίτευξη του τελευταίου στόχου, στις τελευταίες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα και ιδίως στην πρώτη του 21<sup>ου</sup> αιώνα, πραγματοποιήθηκαν αρκετά αξιόλογα ερευνητικά προγράμματα και διοργανώθηκαν επιστημονικά συνέδρια, αλλά τόσο η συγκριτική προσέγγιση των εθνικών μύθων και των «επινοημένων» παραδόσεων όσο και πολλά άλλα ερωτήματα χρήζουν ακόμη διεξοδικότερης μελέτης. Όπως σημειώνεται μάλιστα στην εισαγωγή ενός από τους συλλογικούς τόμους που εκδόθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος «Αναπαραστάσεις του παρελθόντος: Η συγγραφή εθνικών ιστοριών στην Ευρώπη του 19<sup>ου</sup> και 20<sup>ου</sup> αιώνα» («Representations of the Past: The Writing of the National Histories in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe»), που διήρκησε από το 2003 μέχρι το 2008, και έδωσε την ευκαιρία συνεργασίας και διαλόγου σε ιστορικούς από 31 ευρωπαϊκές χώρες ([www.uni-leipzig.de/zhsesf](http://www.uni-leipzig.de/zhsesf)), όλα σχεδόν τα έθνη ή σωστότερα οι περισσότερες ομάδες που θεωρούν ότι συνιστούν έθνη «έχουν δημιουργήσει στην πορεία του χρόνου μια περίπλοκη ποικιλία εθνικών ιστοριών, που δεν ανταγωνίζονται μόνο με τις άλλες ιστορίες του “ίδιου έθνους” αλλά ταυτόχρονα ανταγωνίζονται με τις ιστορίες των άλλων “εθνών”» (βλ. για παράδειγμα, τον ανταγωνισμό και την αλληλεπίδραση μεταξύ της γαλλικής και της γερμανικής εθνικής ιστοριογραφίας) (Berger & Lorenz, 2011: 1). Με άλλα λόγια, η εθνική ιστορία που πρωταγωνιστεί ανάμεσα στα είδη της ευρωπαϊκής ιστορικής γραφής των δύο τελευταίων περίπου αιώνων και συνάμα αποτελεί σημαντικό –ίσως το σημαντικότερο– είδος ιστορικής γραφής και εκτός Ευρώπης, ενισχύει το συμπέρασμα στο οποίο έχουμε καταλήξει σε αυτήν την ενότητα: ότι δηλαδή ο ιστορικός είναι αδύνατο να «εξαφανίσει» την εθνική ή όποια άλλη ιδεολογία του. Αυτό τουλάχιστον που θα πρέπει να προσπαθεί είναι να «ελαττώσει [...] την παρουσία των παθών του και της ιδεολογίας του μέσα στα κείμενά του», όπως παραδεχόταν μετά από την πολύχρονη σταδιοδρομία του στην ιστορική επιστήμη ο Κ. Θ. Δημαράς (1995: 17) (τον οποίο ήδη παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 8 και του οποίου τη συμβολή στην εξέλιξη της ελληνικής ιστορικής επιστήμης θα συζητήσουμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, που είναι και το μοναδικό σε αυτό το βιβλίο που αφιερώνεται σε μια εθνική ιστοριογραφία).

Με εφιαλτήριο, λοιπόν, αυτήν την παραδοχή του Δημαρά, ας θέσουμε αντί άλλου επιλόγου εδώ τρία ερωτήματα. Πρώτα απ’ όλα, σε ποιο βαθμό οι ιστορικοί επιστήμονες οφείλουν να ταυτιστούν με το εθνικό

κράτος τους –την πατρίδα τους– και να διεκδικήσουν το προνόμιο ή να αναλάβουν την υποχρέωση ως πατριώτες να μελετήσουν την εθνική ιστορία τους; Τι θα μας απαντούσαν μερικοί μη ιστορικοί στο ερώτημα αν θα πρέπει ο ιστορικός να ξεκινά και να εκπονεί την έρευνά του με κριτήριο την εθνική ή και τις άλλες επιμέρους ταυτότητές του (κοινωνική, οικονομική, ιδεολογική, πολιτική, κομματική κ.ά.); Ως προς τις τελευταίες ταυτότητές του μάλλον θα λαμβάναμε αμέσως αρνητική απάντηση. Αντίθετα, το πρώτο σκέλος της παραπάνω ερώτησης, αν δηλαδή ο ιστορικός ιδίως της δικής μας εθνικής ιστορίας, πρέπει να ερευνά και να ανασυνθέτει το παρελθόν μας ως πατριώτης, προκαλεί συνήθως μεγάλη αμηχανία. Αρκεί να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ένα παράδειγμα από την ελληνική κοινωνία του 21<sup>ου</sup> αι., πριν μελετήσουμε (στο επόμενο κεφάλαιο) την ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας: με αφορμή τη συγγραφή ενός νέου ιστορικού εγχειριδίου για την τελευταία τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στις αρχές του τρέχοντος αιώνα, αρκετοί δημοσιογράφοι αύξησαν τις πωλήσεις των φύλλων των εφημερίδων τους και τα ποσοστά θεαματικότητας των εκπομπών στα κανάλια όπου εργαζόνταν, ασκώντας ως «πολυμαθείς» και με τη βοήθεια διάσημων «πολυμαθών» (πολιτικών, διανοουμένων ή και καλλιτεχνών), που συγκαταλέγονταν στους προσκεκλημένους των πολυάριθμων τότε σχετικών τηλεοπτικών εκπομπών, «πατριωτική» κριτική κατά της «ποιότητας», όχι μόνον του εν λόγω εγχειριδίου αλλά και άλλων ιστορικών μελετών.

Με άλλα λόγια, απομόνωνσαν αμφιλεγόμενες ή ατυχείς φράσεις και ισχυρίστηκαν ότι κάποιοι επαγγελματίες και επιστήμονες ιστορικοί απαρνούνται βασικές «εθνικές θέσεις», ώστε είναι αντιπατριώτες (όχι πλέον απλά «αποδομητές», γιατί ακόμη και ο όρος «αποδόμηση» των κυριότερων εθνικών αφηγημάτων δεν ήταν αρκετός στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, για να αναδείξει τους «αντιπατριώτες» ιστορικούς). Έτσι, τα ονόματα μερικών «αντιπατριωτών» ή «ανθελλήνων» σύγχρονων Ελλήνων ιστορικών έγιναν γνωστά στο ευρύ κοινό των ΜΜΕ, που σίγουρα είναι πολύ μεγαλύτερο από το αναγνωστικό κοινό τους, από το ακροατήριο μιας πανεπιστημιακής παράδοσης ή μιας ομιλίας τους σε κάποια επιστημονική συνάντηση. Τέτοιες ευκαιρίες διασημότητας μπορούν πράγματι να θεωρηθούν «προνόμιο» των ιστορικών, αφού οι περισσότεροι από τους άλλους επιστήμονες σπανίως έχουν τη δυνατότητα, ιδίως σε περιόδους ειρήνης, να αποδείξουν μέσω του επιστημονικού έργου τους τον «πατριωτισμό» τους. Παρόμοιες συζητήσεις ή και επιθέσεις έλαβαν χώρα την ίδια περίπου περίοδο με σημείο αναφοράς το ζήτημα της έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης ή τον μύθο του «κρυφού σχολείου», όταν αποκαλύφθηκε στα ΜΜΕ ότι πολλοί ιστορικοί ισχυρίζονται πως η Επανάσταση δεν ξεκίνησε την 25<sup>η</sup> Μαρτίου και ότι στα χρόνια της τουρκοκρατίας δεν υπήρχε «κρυφό σχολείο». Στην περίπτωση αυτή οι αλήθειες των πηγών δεν ταίριαζαν με τις αλήθειες που θα ήταν αρεστές στους σύγχρονους Έλληνες, γιατί απλά οι ίδιοι συνήθισαν τις αλήθειες που διδάχθηκαν στο σχολείο. Σε αυτό το παράδειγμα, παρατηρούμε ότι κατά τον διάλογο με την κοινωνία του ο ιστορικός είναι πιθανό να υποθέτει τις προτιμήσεις της, τις οποίες διαμόρφωσαν (ή έστω συνέβαλαν στη διαμόρφωσή τους) κάποιοι συνάδελφοί του, πριν από αυτόν και ότι, εν τέλει, ο ίδιος έχει την επιλογή ή να συμμορφωθεί με τις κρατούσες προτιμήσεις ή να συγκρουστεί με τους συγχρόνους του. Η απόφαση είναι δική του. Αλλά είναι φανερό ότι οι έννοιες της ιστορικής αλήθειας και αντικειμενικότητας, ούτε είναι σταθερές και αμετάβλητες ούτε συμφωνούν με τους ορισμούς που μπορούμε σήμερα να βρούμε σε ένα ερμηνευτικό λεξικό.

Ας προχωρήσουμε τώρα στο δεύτερο ερώτημα αυτού του επιλόγου μας. Μπορεί εν τέλει να είναι αντικειμενικός ένας πατριώτης ιστορικός; Σε πολλές βιβλιοκρισίες του που εστιάζονταν κυρίως σε μελέτες της γερμανικής ιστοριογραφίας του Μεσοπολέμου, ο Μαρκ Μπλοχ, πολέμιος ως γνωστόν του είδους της εθνικής ιστοριογραφίας, υποστήριξε ότι ήταν αδυναμία ενός ιστορικού, όπως για παράδειγμα του Γκέοργκ φον Μπέλοβ (Georg von Below, 1858-1927) (του ενός από τους ιδρυτές και εκδότες του αντίστοιχου με τα *Αννάλ* περιοδικού *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, το οποίο θαύμαζε ο Μπλοχ), να γνωρίζει άριστα τη γερμανική ιστορία, αλλά να αγνοεί την ευρωπαϊκή ιστορία. Ειδικά στο βιβλίο του Μπέλοβ για την γερμανική αγροτική ιστορία, ο Μπλοχ ως αναγνώστης αποκτούσε την εντύπωση, αφενός ότι η Γερμανία υπήρξε και εξελίχθηκε μόνη της σε έναν «άδειο» κόσμο, αφετέρου ότι κανείς άλλος, πέρα από τους Γερμανούς ιστορικούς, δεν είχε ασχοληθεί ποτέ με την ανάπτυξη των αγροτικών συστημάτων. Ήταν πράγματι παράδοξο

να επιχειρεί μια τέτοια προσέγγιση ο Μπέλοβ: ένας ιστορικός που ασχολήθηκε με τη θεωρία και τη μεθοδολογία της ιστορίας, όπως περίπου και ο Μπλοχ ή ο Φεβρ και άλλοι άνδρες της «σχολής» των *Αννάλ*. Με άλλα λόγια, ένας ιστορικός του είδους που θέλησε να γίνει ο Μπέλοβ θα μπορούσε, όπως συμπεραίνει ο Μπλοχ, να είναι μέλος του πολιτικού κόμματος της επιλογής του, αλλά ως επιστήμονας και ερευνητής της ιστορίας θα έπρεπε να είναι πρωτίστως Ευρωπαίος –και όχι μόνον Γερμανός (Schöttler, 1999: 125-36). Με απλά λόγια, ακόμη και η εστίαση του ενδιαφέροντος του ιστορικού αποκλειστικά στην εξέλιξη του έθνους και κράτους του είναι πιθανό να αναδεικνύει τη μοναδικότητά τους, αλλά δεν ακολουθεί τις επιστημονικές αρχές της ιστορίας. Όσον αφορά το ζήτημα της αντικειμενικότητας, ήδη το έχουμε εξαντλήσει: πρόκειται για στόχο ανέφικτο.

Αξίζει να θυμηθούμε και πάλι τις περίφημες διαλέξεις το 1961 του Έντουαρντ Καρ, στις οποίες αποκήρυξε την «τυραννία» της αντικειμενικότητας του ιστορικού –αυτή είναι ίσως και η σπουδαιότερη συμβολή του στη συζήτηση για την επιστήμη της ιστορίας, τις δυσκολίες και τις ιδιαιτερότητές της. Αλλά, όπως σχολίαζε ένας ιστορικός στο συμπόσιο που διοργανώθηκε με αφορμή τη σαρακοστή επέτειο από την πρώτη έκδοση αυτών των διαλέξεων, ούτε ο Καρ κατάφερε να διαχειριστεί

*την ένταση που υπήρχε στο μυαλό του ανάμεσα στην πίστη του στην υποκειμενικότητα των ιστορικών και την ελπίδα του ότι θα μπορούσαν να αρθούν υπεράνω του εαυτού τους, για να αποκτήσουν μια αντικειμενική άποψη για το παρελθόν, η οποία δεν θα όφειλε τίποτα στις ιδιαίτερες συνθήκες των ίδιων ή της εποχής που ζούσαν* (Evans, 2007: 47-8).

Παρά το γεγονός αυτό, ο Καρ παρακίνησε πολλούς ιστορικούς να προβληματιστούν σχετικά με την επίδραση που είχαν στο έργο τους οι προκαταλήψεις τους ή οι «προπαρασκευασμένες κρίσεις», που συνειδητά ή ασυνείδητα είχαν αποδεχθεί. Εν τέλει, ώθησε πολλούς συναδέλφους του να αναλογιστούν με ποιους στόχους έγραφαν τις ιστορικές μελέτες τους, εγκαινιάζοντας έτσι έναν νέο κύκλο της διεπιστημονικής συζήτησης γύρω από την ιστορία. Στο πλαίσιο μάλιστα αυτού του κύκλου, όλο και περισσότεροι ιστορικοί άρχισαν να αποκαλύπτουν στους αναγνώστες τους τα «μυστικά» και τις σιωπηρές παραδοχές στις οποίες στηρίζεται η δουλειά του ιστορικού. Μπορούμε να υποστηρίξουμε δηλαδή ότι ο Καρ έπεισε τους ιστορικούς ότι είναι μάταιο και ανώφελο να επικαλούνται το «ανέφικτο»: δηλαδή ότι μπορούν να ξεπεράσουν τους εαυτούς τους και να παράγουν αντικειμενικές αλήθειες.

Γιατί, όμως, αξίζει οι ιστορικοί να αποκαλύπτουν το ανέφικτο της αλήθειας και της αντικειμενικότητας, τους μύθους ή τις επινοημένες παραδόσεις της επιστήμης τους;<sup>64</sup> Αυτό είναι το τρίτο και τελευταίο ερώτημα που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε εδώ. Το κέρδος που μπορούν να αποκομίσουν οι ιστορικοί, μελετώντας τις αδυναμίες της επιστήμης τους, είναι ιδιαίτερα μεγάλο: όπως μας εξηγεί ο Χόμπσμπωουμ, μόνον έτσι θα μπορέσουν να αναδείξουν «τη σχέση του ανθρώπου με το παρελθόν και επομένως το αντικείμενο και την τέχνη του ιστορικού» (2004: 22-4). Με άλλα λόγια, αυτή η έρευνα εστιάζεται στο πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται και εξελίσσεται η ιστοριογραφία στην αλληλοσύνδεσή της με τα έθνη, τα εθνικά κράτη και τον εθνικισμό. Όπως ήδη φάνηκε, από τις αρχές περίπου του 20<sup>ου</sup> αιώνα οι ιστορικοί διάφορων χωρών, σε συνεργασία ή και σε αντιπαράθεση με άλλους επιστήμονες της κοινωνίας και του ανθρώπου, μετέβαλαν τους στόχους τους, και τα επόμενα χρόνια κάποιοι από αυτούς «επαναστάτησαν» κατά του τυραννικού αιτήματος της αλήθειας και της αντικειμενικότητας της ιστορίας –οι διαλέξεις του Καρ μπορούν να παρομοιαστούν με μια από τις πρώτες «τελετές» αυτής της επανάστασης και δεν είναι τυχαίο ότι διοργανώθηκαν με αφορμή την αποχώρηση ενός από τους τελευταίους εκπροσώπους της «παλιάς» ιστορίας. Εξάλλου, η ιστορία δεν έχει μόνον την υποχρέωση να παράγει τις «αλήθειες» του παρελθόντος (από όποια σκοπιά κι αν ερμηνεύσουμε τελί-

<sup>64</sup> Βλ. στο σημείο αυτό την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Λιάκου (2007: 155-160), σε σχέση με την ανάδειξη του «αληθινού» ή «πραγματικού» στην ιστορία.

κά τον όρο «αλήθεια»): τότε θα ήταν μια ανιαρή και «νεκρή» επιστήμη. Προφανώς, θα πρέπει να έχει περισσότερους στόχους. Αν θυμηθούμε επίσης ότι οι παραγωγοί των πηγών (δηλαδή οι σωζόμενες «φωνές» του παρελθόντος, όπως αναφέραμε στα κεφάλαια 2, 3 και 4) που προσφέρουν τις υποκειμενικές αλήθειες τους στον ιστορικό, ήταν κι αυτοί άνθρωποι της εποχής τους, μπορούμε να κατανοήσουμε ακόμη καλύτερα όχι μόνο γιατί η ιστορία διατηρεί πάντα επίκαιρο χαρακτήρα, αλλά και γιατί ο ιστορικός που επιθυμεί να πείσει την κοινωνία του, δίνοντας απαντήσεις στα καίρια ερωτήματά της, είναι αναγκασμένος να εξηγήσει γενικότερα το έργο του: τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους διευρύνει, αλλά και προχωρεί σε μεγαλύτερο βάθος την κατανόηση των συγχρόνων του σε ό,τι αφορά τη σχέση τους με την προοπτική του χρόνου, με το χτες, το σήμερα και το αύριο –τους στόχους της ιστορίας και της ιστορικής γνώσης.

## 11.2 Όλοι οι λαοί έχουν ιστορία

Μέχρι το σημείο αυτό αναφερθήκαμε αρκετά αναλυτικά στην ιστοριογραφία που αναπτύχθηκε στις διάφορες γλώσσες του δυτικού κόσμου από τα χρόνια του Ηρόδοτου μέχρι σήμερα. Ήδη φάνηκε ότι αυτό που ονομάζουμε «δυτική ιστοριογραφία» δεν αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο αλλά απαρτίζεται από πολλές και διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις και από πολυάριθμους τρόπους ιστορικής γραφής, που δεν ορίζονταν πάντα με εθνικούς όρους αλλά συχνά ξεπερνούσαν ακόμη και τα εθνικά σύνορα του χάρτη μιας εποχής. Προφανώς, όμως, αυτή η δυτική ιστοριογραφία έχει κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα, η κατανόηση των οποίων μας αναγκάζει να στραφούμε στη μελέτη των «μη δυτικών» ιστοριογραφικών παραδόσεων και να αναζητήσουμε τα δικά τους ομοιόμορφα χαρακτηριστικά. Έτσι, μπορούμε να επιχειρήσουμε συγκρίσεις που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος όχι μόνον την ταυτότητα της δυτικής ιστοριογραφίας, αλλά και το τεράστιο εύρος της πολυσύνθετης και πολυδιάστατης ιστορικής πραγματικότητας. Ωστόσο, πριν επιχειρήσουμε μια σύγκριση, είναι απαραίτητο, όπως ήδη εξηγήσαμε στο κεφάλαιο 10, να επιλέγουμε με προσοχή (και να ελέγχουμε) τα κριτήριά της. Με άλλα λόγια, τα κριτήρια είναι πιθανό να προκαθορίζουν το αποτέλεσμα της σύγκρισης και, ειδικά, όταν δεν αρκούν, για να οδηγήσουν σε μία σύγκριση, τότε βαδίζουμε σε έναν αδιέξοδο δρόμο, όπως ακριβώς κι ένας μαθηματικός που θα επιχειρούσε να συγκρίνει μη συγκρίσιμα μεγέθη. Η άποψη, για παράδειγμα, ότι, πριν από τον 17<sup>ο</sup> ή τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, η συγγραφή ιστορικών μελετών και γενικότερα η ιστορική σκέψη και η ιστορική συνείδηση ήταν μονοπόλιο των λαών της Δύσης, είναι τελείως αυθαίρετη, ακόμη κι αν υποστηρίχθηκε από τον Χέγκελ και άλλους διαπρεπείς στοχαστές.

Από τα αρχαία χρόνια αναπτύσσονταν οι ιστοριογραφίες και των μη δυτικών. Απαρτίζονταν από γενεαλογίες, βιογραφίες ή άλλα είδη ιστορικής γραφής, που ταίριαζαν στις μη δυτικές κοινωνίες, τις ανάγκες και τις απαιτήσεις τους. Οι Ινδοί, για παράδειγμα, δεν ενδιαφέρθηκαν για την ιστορία τους μόλις συναντήθηκαν με τους Βρετανούς αποικιοκράτες, ούτε ήταν η τρίτομη *Ιστορία της βρετανικής Ινδίας* (*The History of British India*, 1817), του Τζέιμς Μιλ (James Mill, 1773-1836), η πρώτη ιστορία για την Ινδία. Αν αποδεχτούμε την άποψη του Μιλ ή του Τόμας Μακόλεϋ ότι οι Ινδοί δεν είχαν πολιτισμό ή τις αντιλήψεις άλλων δυτικών παρατηρητών ότι για πολλούς αιώνες ο ινδικός πολιτισμός ήταν στάσιμος και απαράλλακτος, και για αυτόν τον λόγο οι Ινδοί δεν είχαν τη δική τους ιστορική σκέψη και ιστορική συνείδηση, τελικά δίνουμε στον όρο «ιστορία» και τα παράγωγά του ερμηνείες τελείως διαφορετικές από αυτές που αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Παράλληλα, αποσιωπούμε και τα έργα ιστορικού περιεχομένου των μη δυτικών λαών –στο παράδειγμα που αναφέρουμε εδώ, των αρχαίων Ινδών (τις γενεαλογίες, τα χρονικά ή τις βιογραφίες τους). Καταλήγουμε, τέλος, να απορρίπτουμε την ινδική ιστοριογραφία. Αλλά με ποια κριτήρια; Προφανώς, επειδή τη θεωρούμε διαφορετική ή κατώτερη από τα πρότυπα της δυτικής ιστοριογραφίας. Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε εδώ ότι αυτή η άποψη αποκρυσταλλώθηκε κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» της Εταιρείας της Ανατολικής Ινδίας, στα αρχεία της οποίας είχε πρόσβαση πρωτίστως ο Τζέιμς Μιλ αλλά

και άλλοι Βρετανοί συγγραφείς, που δημοσίευσαν, μέχρι τη δεκαετία του 1860, παρόμοιες πολύτομες ιστορίες και αναπαρήγαγαν τις παραπάνω απόψεις για τη σχέση των Ινδών με το παρελθόν και την ιστορία (Ali, 2012: 80-101).

Αντίστοιχα, οι περισσότεροι Αμερικανοί και Ευρωπαίοι ιστορικοί αποδέχονταν μέχρι τη δεκαετία περίπου του 1970 ως αφετηρία της σύγχρονης ιστορίας της Κίνας την ήττα της από τη Βρετανία στους δύο συναπτούς Πολέμους του Όπιου (1839-1842), που έληξαν με τη βρετανική κατάκτηση του Χονκ-Κονγκ (Crossley, 2010: 70-97). Η κρατούσα τεκμηρίωση αυτής της περιοδολόγησης της κινέζικης ιστορίας, από την πλευρά της δυτικής ιστοριογραφίας, ήταν ότι η Κίνα βρισκόταν σε παρακμή πριν από την επαφή της με τη βρετανική αυτοκρατορία και δεν είχε την ικανότητα, όπως δηλαδή και οι περισσότερες αρχαίες ασιατικές αυτοκρατορίες, να αλλάξει και να εκσυγχρονίσει από μόνη της τους θεσμούς και τον πολιτισμό της. Έτσι, ήταν ευάλωτη στη δυτική επιρροή, που στην ουσία μετέφερε και στην Κίνα τον «εκσυγχρονισμό» (Crossley, 1997: 627-44). Τέτοιες απόψεις ήταν χρήσιμες σε προγενέστερες φάσεις της ιστορίας της ιστοριογραφίας τόσο για τη νομιμοποίηση της αποικιοκρατικής πολιτικής των κρατών της Δύσης όσο και για την ανάδειξη του «καλύτερου» πολιτισμού και της «σωστότερης» ή «σημαντικότερης» ιστοριογραφίας. Ήδη, όμως, αναφέραμε ότι πρόκειται για αθέμιτες συγκρίσεις που βασίστηκαν σε αυθαίρετα κριτήρια –όπως φαίνεται, στην κατεξοχήν ευρωποκεντρική θεώρηση, που προβάλλει εμφαντικά ως ανώτερο το πρότυπο του δυτικού πολιτισμού και συνακόλουθα της δυτικής ιστορίας.

Οι αντιλήψεις αυτές υποχώρησαν προοδευτικά μετά τα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Έκτοτε, όλοι σχεδόν οι ιστορικοί αποδέχονται ότι δεν υπάρχει λαός που να μην έχει ιστορία. Αλλά πριν καταπιαστούμε με το τεράστιο έργο της μελέτης της ιστορίας σε παγκόσμιο επίπεδο, οφείλουν να ξεπεράσουν ένα ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα: από ποιο σημείο θα μπορούσαν να ξεκινήσουν; Όπως εξήγησε ο Έρικ Χόμπσμπουμ το 1983, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την ιστορία ενός λαού έξω από τα πλαίσια του δικού του κόσμου αλλά και του ευρύτερου κόσμου –και αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν ταυτίσουμε τον «ευρύτερο» κόσμο με ολόκληρο τον κατοικημένο πλανήτη. Ξεκινούμε, λοιπόν, με βάση την παραδοχή ότι η ιστορία κάθε λαού «δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνον μέσα από τις διατομές ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους κοινωνικής οργάνωσης, ο καθένας από τους οποίους τροποποιείται μέσα από την αλληλεπίδραση με τους άλλους». Συμφωνούμε επίσης με τον Χόμπσμπουμ ότι έτσι ο ιστορικός που ενδιαφέρεται για την ιστορία τού σήμερα, θα αποκτήσει «μια αυθεντική θεωρητική βάση», θα προσπεράσει «τις επιχειρηματολογίες υπέρ ή κατά του ευρωποκεντρισμού» και θα κατανοήσει τις «δυνάμεις που μεταμόρφωσαν τον κόσμο» (1998: 212). Αλλά αν δεν θέσουμε γεωγραφικά όρια, θα πρέπει να αναζητήσουμε κάποια χρονικά όρια. Από ποιο χρονικό σημείο θα μπορούσε κανείς να ξεκινήσει μια μελέτη για την παγκόσμια ιστορία της ιστοριογραφίας; Πόσο χώρο του βιβλίου του θα πρέπει να αφιερώσει στη μία ή την άλλη περιοχή; Τα ερωτήματα αυτά δεν είναι εύκολο να απαντηθούν. Κατά τη γνώμη του Χόμπσμπουμ, ο ιστορικός που θα εμπλακεί σε ένα τέτοιο εγχείρημα, οφείλει να βρει μόνον τους τις απαντήσεις και να τις δικαιολογήσει επαρκώς.

Για παράδειγμα, ο ανθρωπολόγος Έρικ Βολφ (Eric Wolf, 1923-1999), ένας από τους πρωτοπόρους της νέας ανθρωπολογίας που έκανε την εμφάνισή της στα τέλη της δεκαετίας του 1960, στη μελέτη του για την Ευρώπη και τους μη-ευρωπαϊκούς λαούς «χωρίς ιστορία» (1982) –το βιβλίο δηλαδή που έδωσε την αφορμή στον Χόμπσμπουμ να καταθέσει τις παραπάνω απόψεις του– αποφάσισε να ξεκινήσει τη μελέτη του με κεντρικό ερώτημα τη «μεταμόρφωση» των άλλων λαών υπό την επίδραση του ευρωπαϊκού εμπορίου, από τις αρχές του 15<sup>ου</sup> αιώνα, δηλαδή λίγο πριν την ευρωπαϊκή κατάκτησή τους. Φυσικά, το βιβλίο του –για την έρευνα και συγγραφή του οποίου χρειάστηκε περίπου μια δεκαετία– δεν αποτελεί μια τυπική προσέγγιση της μη δυτικής ιστοριογραφίας. Πρόκειται για μια εμβριθή θεώρηση της ιστορίας ενός μεγάλου τμήματος του μη δυτικού κόσμου με τη συνδυαστική χρήση των μεθόδων και των εργαλείων της νέας ανθρωπολογίας και της ιστορίας, η οποία βασίστηκε στη μαρξιστική θεωρία. Είναι αλήθεια, όμως, ότι ο Βολφ πρόβαλε δυναμικά στο πλαίσιο της διεπιστημονικής συζήτησης των αρχών της δεκαετίας του 1980 την αξία και την αναγκαιότητα μιας παγκόσμιας ιστοριογραφίας (Hobsbawm, 1998: 211-9). Λίγο πριν την ολοκλήρωση της μελέτης του, ο

Βρετανός ιστορικός Τζέφρυ Μπάρακλαφ (Geoffrey Barraclough, 1908-1984) εξέδωσε το βιβλίο του για τις κυριότερες τάσεις στην παγκόσμια ιστοριογραφία (1979) και ο γνωστός και πολυγραφότατος μελετητής της ιστορία της ιστοριογραφίας, Γκέοργκ Ίγκερς, συμμετείχε ως ένας από τους επιμελητές στην έκδοση του πρώτου *Διεθνούς Εγχειριδίου Ιστορικών Σπουδών*, στο οποίο περιλήφθηκαν κεφάλαια για την ιστοριογραφία της Κίνας, της Ιαπωνίας και της Αφρικής (Iggers & Parker, 1980). Παρά τις διαφορές των παραπάνω εκδόσεων, πρόκειται για τα πρώτα δείγματα της παγκόσμιας συγκριτικής ιστοριογραφίας του αγγλόφωνου κόσμου. Αν και η δυσανάλογη παρουσίαση της δυτικής και μη δυτικής ιστοριογραφίας αποτελεί γνώρισμα των περισσότερων συλλογικών έργων και ιστορικών εγκυκλοπαιδειών που εκδόθηκαν, έκτοτε η συγκριτική προσέγγιση της ιστορίας της ιστορικής επιστήμης είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί ο ιστορικός να αντιλαμβάνεται την αλληλεπίδραση μεταξύ των ποικιλότροπα δομημένων και γεωγραφικά διάσπαρτων «κοινωνικών οντοτήτων [...], οι οποίες αναδιαμορφώνουν αμοιβαία η μια την άλλη» στην πορεία του χρόνου (Hobsbawm, 1997: 213).

Κατά μία εκδοχή, η καταλληλότερη χρονική αφετηρία μιας ενιαίας προσέγγισης της μη δυτικής ιστοριογραφίας (που δεν απαρτίζεται από ανεξάρτητα κεφάλαια, όπως μια πολύτομη ή συνοπτική ιστορική εγκυκλοπαίδεια) είναι ο 18<sup>ος</sup> αιώνας: διότι κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα επεκτάθηκε σημαντικά η επιρροή της δυτικής στη μη δυτική ιστοριογραφία και θεωρήθηκε ότι περιορίστηκε δραστικά η απόσταση που τις χώριζε έως τότε. Είναι πολύ πιθανό οι απαντήσεις των ιστορικών στο ερώτημα «ποια είναι τα κυριότερα γνωρίσματα της δυτικής ιστοριογραφίας» να παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφορές. Το ίδιο συμβαίνει και με τις απαντήσεις στο ερώτημα «ποια είναι τα κοινά γνωρίσματα της μη δυτικής ιστοριογραφίας». Αλλά αν θέσουμε ως αφετηρία της συνδυαστικής (ή και συγκριτικής) προσέγγισής τους τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, μπορούμε να προβάλλουμε κάποιες τουλάχιστον σταθερές παραμέτρους, με βάση τις οποίες θα είναι αρκετά ευκολότερο να επιχειρήσουμε μια τόσο εκτεταμένη με γεωγραφικούς όρους μελέτη. Εξάλλου, με τους όρους «δυτική» και «μη δυτική» ιστοριογραφία είναι σαν να αναφερόμαστε σε μεγάλες κατηγορίες, που απαρτίζονται από πολλές μικρότερες, οι οποίες με τη σειρά τους κατακερματίζονται σε ακόμη περισσότερες. Καθώς όμως από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται τα κοινά χαρακτηριστικά της δυτικής ιστοριογραφίας, αποκτά σαφέστερο νόημα τόσο η έννοια «μη δυτική» ιστοριογραφία όσο και οι επιμέρους υποκατηγορίες της.

Μπορούμε, για παράδειγμα, να ισχυριστούμε ότι η δυτική ιστορική σκέψη επηρεάζεται καθοριστικά όχι μόνον από τη χριστιανική κοσμοαντίληψη αλλά και από ένα σχετικά ομοιόμορφο θεσμικό πλαίσιο και έναν πολιτικό πολιτισμό με ευδιάκριτα κοινά γνωρίσματα, που αναδύονται μετά τα τέλη του 18<sup>ου</sup> αι. και σκιαγραφούν όλο και πιο έντονα την ενότητα του δυτικού κόσμου στο πλαίσιο του οποίου παράγεται η λεγόμενη δυτική ιστοριογραφία. Πρόσθετο και συνακόλουθο γνώρισμά της μπορεί να θεωρηθεί η αντίληψη της ιστορικής προοπτικής: δηλαδή η «γραμμική» θέαση του παρελθόντος, που τείνει να απαλλάσσει την ιστορική γραφή από αναχρονισμούς, να την εμπλουτίζει, δίνοντας έμφαση στην εξέλιξη, την πρόοδο και την επιστημονικότητα (με την έννοια που προσλάμβανε ο όρος στο 18<sup>ο</sup> αι.), και, εν τέλει, να την εφοδιάζει με πολλά από τα ερωτήματα που μας απασχολούν ακόμη και σήμερα –π.χ.: όσον αφορά τα περιθώρια αναζήτησης αιτιακών εξηγήσεων, επίτευξης της αντικειμενικότητας ή και εφαρμογής στην ιστορία μετρήσεων και ποσοτικών δεδομένων (Burke, 2002: 15-30). Με βάση αυτούς τους παράγοντες θα αναζητήσουμε στα παρακάτω παραδείγματα ομοιότητες και διαφορές, επιρροές ή και ανταλλαγές ανάμεσα στη δυτική και τη μη δυτική ιστοριογραφία. Η σημασία της θρησκείας είναι εξ αρχής ευδιάκριτη στην ιστορική σκέψη πολλών μη δυτικών –παρότι με διαφορετικούς τρόπους. Ωστόσο, μετά τη συνάντηση δυτικών αποικιοκρατών και μη δυτικών λαών, η αναπροσαρμογή της πολιτικής οργάνωσης των τελευταίων με βάση τα πρότυπα των πρώτων, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός καταφανώς διαφορετικού περιβάλλοντος, στο πλαίσιο του οποίου παρήχθησαν οι δικές τους ιστοριογραφίες. Αν επιδιώξουμε να αναζητήσουμε ιστοριογραφικές «συνέχειες», εντοπίζουμε αρκετά εύκολα τα πρότυπα, που είναι τα κλασικά έργα του Ηρόδοτου και του Θουκυδίδη για τους δυτικούς, το κοράνι για τον ισλαμικό κόσμο, ο Κομφούκιος και οι προγενέστερες παραδόσεις των “shi” για τις χώρες της Ανατολικής Ασίας (Κίνα, Ιαπωνία, Κορέα και Βιετνάμ) και οι σανσκριτικές «βέδες» (αρχαίοι ιεροί ύμνοι) για την Ινδία. Η

κυριότερη δυσκολία στην προσπάθειά μας να παρακολουθήσουμε τις πιθανές «συνέχειες», τουλάχιστον μέχρι τον 18<sup>ο</sup> αιώνα, οπότε και αυξάνονται οι αλληλεπιδράσεις και περιορίζονται οι διαφορές μεταξύ των πολιτισμών αλλά και των ιστοριογραφιών της Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου (Iggers & Wang, 2013: 1-21), είναι οι ελάχιστες γνώσεις μας για την ιστορία των μη δυτικών κρατών. Αυτή η άγνοιά μας είναι αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής πολιτικής των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών, που συνήθως προβάλλουν εμφαντικά την εθνική ιστορία τους, δευτερευόντως παρουσιάζουν τις καίριες εξελίξεις του ευρωπαϊκού κόσμου, αλλά αναφέρονται σπάνια και με φειδώ στον υπόλοιπο κόσμο. Με εφιαλτήριο κάποια παραδείγματα μη δυτικών ιστοριογραφιών, στη συνέχεια αυτής της ενότητας θα επιχειρήσουμε μια σύντομη περιήγηση πέρα από τα ευρωπαϊκά όρια, προκειμένου να κατανοήσουμε τα γνωρίσματα της δυτικής ιστοριογραφίας στο πλαίσιο «του δικού τους κόσμου», εξετάζοντας παράλληλα τον τρόπο με τον οποίο οι δυτικοί ιστορικοί αντιμετώπισαν και αποτίμησαν τη γραφή των μη δυτικών, προκειμένου να τους παραχώρησαν μια θέση στον νοητό χάρτη της παγκόσμιας ιστοριογραφίας.

### **11.3 Μια σύντομη περιήγηση στη μη δυτική ιστοριογραφία**

Στην Κίνα που επηρέαζε άμεσα τον σινικό κόσμο, λειτουργούσε από τα χρόνια της δυναστείας των Τανγκ (618-907) –συγκεκριμένα από το 629– μια κρατική ιστορική υπηρεσία, που είχε ως αρμοδιότητα την καταγραφή μιας ιστορίας υπό τη μορφή απολογισμού του έργου των προηγούμενων δυναστειών και παράλληλα τη διάσωση των πηγών της παρούσας δυναστείας –η τελευταία δράση της υπηρεσίας αναφερόταν υπό τον όρο «εθνική ιστορία». Αυτό το «σύστημα» ιστορίας, που παρήγαγαν οι «ιστορικοί» υπάλληλοι του κινεζικού κράτους και το οποίο απευθυνόταν αποκλειστικά σε γραφειοκράτες, επηρέασε σοβαρά την Κορέα και το Βιετνάμ και αργότερα την Ιαπωνία, με αποτέλεσμα μέχρι τον 9<sup>ο</sup> αι. οι δυναστικές ιστορίες τους να γράφονται επίσης στην κινέζικη γλώσσα. Οι συγγραφείς των δυναστικών ιστοριών είχαν στόχο να αποθανατίσουν τα γεγονότα του παρελθόντος, προκειμένου να συνδράμουν στην καλύτερη κατανόηση του παρόντος και κατ' επέκταση στην πρόβλεψη του μέλλοντος. Πολλά έργα της κινέζικης ιστοριογραφίας, ιδίως μετά τη δυναστεία των Τανγκ, γράφθηκαν με την επιδίωξη να παρέχουν έναν οδηγό για το παρόν και το μέλλον. Οι συγγραφείς τους προσδοκούσαν ότι η εκάστοτε δυναστεία θα μπορούσε με τρόπο να διδαχθεί από το παρελθόν, να αποφύγει τα σφάλματα των προκατόχων της και έτσι να διασφαλίσει την εξουσία της για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Σταδιακά, όμως, η παρακμή του κλασικού κομφουκισμού,<sup>65</sup> η καταλυτική επίδραση του βουδισμού (που εμφανίστηκε στην Κίνα από τον 1<sup>ο</sup> αι. μ.Χ.), ο εκλεκτικισμός της δυναστείας των Τανγκ και από τον 10<sup>ο</sup> αι. ο νεο-κομφουκιανισμός οδήγησαν σε μια νέα τάση της δυναστικής ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο της οποίας ανανεώθηκε η πίστη στα ηθικά διδάγματα του παρελθόντος, με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον για τη νομιμότητα της ιστορικής ερμηνείας. Καθώς διάφοροι εκπρόσωποι αυτής της νέας τάσης παρατηρούσαν τις δραματικές πολιτικές αλλαγές που επέφερε η πτώση της δυναστείας των Χαν τον 3<sup>ο</sup> αι. (τον κατακερματισμό δηλαδή της Κίνας μέχρι την επανένωσή της το 581 υπό τη βραχύβια δυναστεία των Σούι) και συνειδητοποιούσαν τη σημασία της πολιτισμικής ρήξης που ακολούθησε, προβληματίζονταν, με βάση τώρα τους όρους της ηθικής, για τη νομιμότητα των εξηγήσεων που τους προσέφεραν οι ιστορίες των δυναστειών μετά τους Χαν (206 π.Χ.-220 μ.Χ.). Στο πλαίσιο αυτό, η αποκάλυψη της ιστορικής αλήθειας συνέπιπτε με την υπέρτατη αρχή μιας βαθύτατα θρησκευτικής ηθικής, που παρακινούσε τους Κινέζους ιστορικούς να επιχειρήσουν μια αυστηρή ιστορική κριτική, προκειμένου να περιορίσουν τα σφάλματα που ήταν

---

<sup>65</sup> Ως «κομφουκική ιστοριογραφία» ορίζεται μια παράδοση ιστορικής γραφής που στηριζόμενη στις ηθικές αξίες και τα πολιτικά ιδεώδη του Κομφούκιου (περίπου 551-479 π.Χ.) έδινε έμφαση στον ρόλο της ιστορίας στην ανάλυση και ερμηνεία της κοινωνικής ιεραρχίας και πολιτικής τάξης. Βλ. στο χρήσιμο γλωσσάριο των Iggers & Wang, 2013: 402-3.



πιθανό να ενσωματώνουν στις πολύτομες ιστορικές αφηγήσεις τους. Με παρόμοιες επιδιώξεις, αρκετοί από αυτούς προβληματίστηκαν γύρω από το ζήτημα της ιστορικής αιτιότητας και κάποιοι έκαναν φιλότιμες προσπάθειες να κατανοήσουν την εσωτερική αλληλοσύνδεση των ιστορικών γεγονότων.

Καθώς η αυτοκρατορική εξουσία αυξήθηκε εντυπωσιακά στα χρόνια της δυναστείας των Μινγκ (1368–1644) και η αξιόπιστη καταγραφή των γεγονότων από τους ιστορικούς του «ιστορικού γραφείου» ήταν μάλλον ανέφικτος στόχος, έκανε την εμφάνισή της η ιδιωτική ιστορία. Τα πρώτα δείγματά της εντοπίζονται νωρίτερα, με σημαντικότερο στα χρόνια της δυναστείας των Σονγκ (960-1279) το μνημειώδες χρονικό που προετοίμασε μετά από αυτοκρατορική παραγγελία η ομάδα των ιστορικών του Sima Guang (1019–1086). Η φιλόδοξη προσέγγισή τους προσέφερε για πρώτη φορά ιστορικές εξηγήσεις για την άνοδο και την πτώση των διάφορων δυνασθειών, αλλά και γενικότερες ερμηνείες της κινεζικής πολιτικής ιστορίας χιλίων και περισσότερων χρόνων, και επηρέασε καθοριστικά όχι μόνον τις αναζητήσεις αρκετών μεταγενέστερων ιστορικών, αλλά αποτέλεσε το προσφιλέστερο ιστορικό ανάγνωσμα πολλών γενιών μέχρι τον 20<sup>ο</sup> αιώνα (Wang, 2001: 3, 53). Φυσικά, στην ακμή της ιδιωτικής ιστοριογραφίας οδήγησαν διάφορες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις: η προοδευτικά αυξανόμενη ελευθερία των ιστορικών στα χρόνια των Μινγκ, η ανάπτυξη του εμπορίου και από το 16<sup>ο</sup> αι. της αγοράς των βιβλίων, καθώς και η ανάδειξη στη νοτιοανατολική Κίνα μιας αστικής κοινωνίας που περιλάμβανε πολλούς φιλόσοφους. Στις προτεραιότητες των σημαντικότερων εκπροσώπων της συγκαταλέγονται η κατάδειξη της διαφοράς των Κινέζων από τους «βάρβαρους», η επικοινωνία και σχέση του ηγεμόνα με τους υπουργούς του, οι δεσμοί μεταξύ του πατέρα και του γιου, τα ζητήματα της νομιμότητας και της μεταβίβασης της εξουσίας των δυνασθειών. Ανάμεσα στα κυριότερα έργα της ξεχωρίζει μια μελέτη του αρχόμενου 16<sup>ου</sup> αιώνα, που ανέλυε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ιστορικής διδασχής του παρελθόντος και εστίαζε στους στόχους, τις μεθόδους και τους κανόνες της ιστορίας, καθώς επίσης στις υποχρεώσεις του ιστορικού. Αλλά η πτώση των Μινγκ, λίγο πριν τα μέσα του 17<sup>ου</sup> αι., αποτέλεσε σταθμό και για την ιστοριογραφία της Κίνας. Αποδόθηκε στα ιδεώδη του νεο-κομφουκιανισμού, με αποτέλεσμα να προκαλέσει, αφενός την αμφισβήτηση της πολιτισμικής υπεροχής της Κίνας από τους γείτονές της –την Κορέα, το Βιετνάμ και την Ιαπωνία– και αφετέρου ένα κύμα έντονης κριτικής στους κύκλους της κινέζικης κοινωνίας, που θα μπορούσε ίσως να συγκριθεί με την Αναγέννηση του δυτικού κόσμου: επρόκειτο για ένα κίνημα που αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του κλασικού κομφουκιανισμού της δυναστείας των Χαν ή και των προγενέστερων χρόνων και για μια επιστροφή από τη φιλοσοφία στη φιλολογία, που άσκησε μεγάλη επιρροή στη συγγραφή της ιστορίας και κορυφώθηκε στη διάρκεια του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Το ενδιαφέρον της κινέζικης ιστοριογραφίας στράφηκε στην αρχαία εποχή και τις προγενέστερες ιστορίες, τις οποίες οι νεότεροι ιστορικοί υπέβαλαν σε αυστηρή κριτική διά της σύγκρισής τους με πλήθος άλλων πηγών, αξιοποιώντας παράλληλα τα εφόδια της ευρυμάθειάς τους, προκειμένου να προσφέρουν «σωστές» και διεξοδικές ερμηνείες των εξιστορούμενων γεγονότων και εξελίξεων (Mittag, 2012: 24-42· Crossley, 2012: 43-59· Ng, 2012: 60-79· Iggers & Wang, 2013: 46-58).

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 18<sup>ου</sup> αιώνα, επήλθαν αρκετές σημαντικές αλλαγές τόσο στη δυτική ιστοριογραφία όσο και στις ιστοριογραφίες της Κίνας, της Ινδίας, της Ιαπωνίας και πολλών άλλων μη δυτικών χωρών –αλλά για διαφορετικούς λόγους. Οι ποικίλες μεταμορφώσεις του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζαν το παρελθόν τους οι μη δυτικοί, όταν αντιμετώπισαν τις προκλήσεις του διαφορετικού πολιτισμού που εκπροσωπούσαν οι μισιονάριοι, οι έμποροι και οι στρατιωτικοί και κρατικοί αξιωματούχοι της αποικιοκρατικής Δύσης, ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της απάντησής τους στο ερώτημα αν θα υιοθετούσαν τις ιδέες της προόδου και του Διαφωτισμού –αλλά και της επιλογής των ιδεών που ήταν τελικά πρόθυμοι να αποδεχθούν. Παρά τις κατά τόπους διαφορές στην πραγματικότητα, επρόκειτο για μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από αρκετά αντιφατικά αιτήματα. Προκειμένου να αποκτήσουν τη θέση τους στο λεγόμενο παγκόσμιο σύστημα, οι μη δυτικοί όφειλαν να δημιουργήσουν την εθνική ιστορία τους σύμφωνα με τους όρους αυτής της πρώιμης τάσης παγκοσμιοποίησης παρά να εκφράσουν μέσω της ιστορίας τους τα ιδεώδη της. Από τα χρόνια των Πολέμων του Όπιου οι Κινέζοι ιστοριογράφοι επέκτειναν τους γεωγραφικούς ορίζοντές τους, ώ-

στε να επεκταθούν στη Δύση, ενώ οι έννοιες της επιστήμης, της προόδου και της γραμμικής χρονικής εξέλιξης άρχισαν να επηρεάζουν τη σκέψη τους. Αν πράγματι επιθυμούσαν να αναδείξουν το παρελθόν τους σε εθνική ιστορία ενός ισότιμου μέλους του κόσμου των δυτικών εθνικών κρατών, όφειλαν να ξεπεράσουν με επιδεξιότητα και ευελιξία τις παγίδες μιας ιστορικής αφήγησης που θα παρουσίαζε τη σταδιακή και αργή πορεία της προόδου τους και η οποία ήταν πολύ πιθανό να τους εγκλωβίσει στην κατάσταση μιας μόνιμης οπισθοδρομικότητας, από την οποία πολύ δύσκολα θα ξέφευγαν. Παρά το γεγονός ότι η νέα αντίληψη της εθνικής ιστορίας ήταν μια ρήξη με το παρελθόν της κινέζικης ιστοριογραφίας, οι εκπρόσωποί της όφειλαν τώρα να επινοήσουν τρόπους για την κατάδειξη της ιστορικής συνέχειας, που θα αποτελούσε τη βάση της κινέζικης ταυτότητας και εθνικής συνείδησης αλλά και της διαδικασίας συγκρότησης του σύγχρονου εθνικού κράτους τους (Schneider & Tanada, 2011: 491-519).

Ούτε όμως η ινδική ιστοριογραφία ανέμενε τον 18<sup>ο</sup> αιώνα τη γένεσή της, όπως ισχυρίζονταν οι δυτικοί. Αντίθετα, διήνυε την τρίτη φάση της εξέλιξής της: μετά από την πρώτη που θεωρείται ότι ξεκίνησε με τις επιδρομές των Αρίων και την επικράτηση της σανσκριτικής γλώσσας, και τη δεύτερη που αναπτύχθηκε από τον 13<sup>ο</sup> αιώνα και καθορίστηκε από τη μουσουλμανική κυριαρχία και τον κεντρικό ρόλο των Περσών στα ινδικά γράμματα και τη διοίκηση του κράτους. Ήδη στα μέσα του 12<sup>ου</sup> αι., μία ιστορία για τους βασιλιάδες του Kashmir αποτέλεσε το πρώτο δείγμα κριτικής και συγκριτικής έρευνας των πρωτογενών (επιγραφών, διαταγμάτων και βασιλικών προκηρύξεων) και δευτερογενών πηγών, εγκαινιάζοντας το νέο είδος της ινδικής ιστοριογραφίας. Στην ακμαία φάση της αυτοκρατορίας των Μουγκάλ (από τον 16<sup>ο</sup> μέχρι τις αρχές του 18<sup>ου</sup> αιώνα), πολλά κείμενα, γραμμένα σε τοπικές διαλέκτους, μας αποκαλύπτουν τη σταδιακή απομάκρυνση από τις θρησκευτικές και μυθολογικές ιστορικές αναφορές των παλιότερων σανσκριτικών αφηγήσεων.

Όσο αυξανόταν ο αριθμός των έργων που, γραμμένα τώρα στην περσική γλώσσα, είχαν ιστορικό περιεχόμενο, η επιρροή της θρησκείας γινόταν φανερή, όπως περίπου και στον δυτικό κόσμο. Ο θεός παρουσιάζοταν ως σημείο αναφοράς για την εξέλιξη των πραγμάτων, ο άνθρωπος δεν όριζε την ιστορική αλλαγή και η αναζήτηση της αλήθειας, που επίσης αποτελούσε αναπόδραστη υποχρέωση του μουσουλμάνου Ινδού, συνδεόταν στενά με την κυρίαρχη πρόσληψη της προοπτικής του χρόνου. Σταδιακά, φαινόταν να εγκαταλείπεται η κυκλική αντίληψη του χρόνου, που ήταν η προσφιλέστερη στα σανσκριτικά κείμενα, και να αντικαθίσταται από τη θέαση μιας ομαλής, σχεδόν γραμμικής, διαδοχής των γεγονότων, που καταδείκνυε και συμβόλιζε τις θεϊκές παρεμβάσεις –αν και στην ινδική περίπτωση δεν απουσίαζε και ο συνδυασμός της κυκλικής και γραμμικής θέασης του παρελθόντος. Μπορεί μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η ινδο-ισλαμική ιστορική γραφή χαρακτηρίζεται από αφηγηματικές ιστορίες και πανηγυρικές περιγραφές πολιτικών θεμάτων, μέσω των οποίων οι συγγραφείς, που συνήθως ήταν κυβερνητικοί υπάλληλοι, επιδίωκαν να προσφέρουν μαθήματα και διδάγματα, αλλά χωρίς να ενδιαφέρονται ακόμη για τις ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες (Iggers & Wang, 2013: 38-43).

Ο τελευταίος αιώνας των Μουγκάλ συμπίπτει με την πρώιμη περίοδο των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων αλλά και με την κορυφαία φάση της βρετανικής κυριαρχίας. Η Εταιρεία της Ανατολικής Ινδίας, η πρώτη από τις ευρωπαϊκές εταιρείες που είχε ιδρυθεί στις 31 Δεκεμβρίου 1600, με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση του πλούτου της περιοχής –και η οποία συνεργάστηκε με τους Μουγκάλ, αλλά έπειτα συγκρούστηκε μαζί τους και ηττήθηκε ταπεινωτικά (το 1686)– στις αρχές του 18<sup>ου</sup> αιώνα εξασφάλισε τρεις σημαντικές εμπορικές μεγαλουπόλεις: τη Μαντράς (ή Τσεννάι), τη Βομβάη (ή Μουμπάι) και την Καλκούτα. Με βάση αυτές τις στρατηγικές θέσεις επρόκειτο τα επόμενα χρόνια να επεκτείνει την κυριαρχία της στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Πρώτος σταθμός για την εξέλιξη αυτή μπορεί να θεωρηθεί ο ευρωπαϊκός πόλεμος για την αυστριακή διαδοχή (1744-1748), που κατέστησε την Ινδία θέατρο του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο Δυνάμεων εντάθηκε από τον πρωτόγνωρο εθνικιστικό ενθουσιασμό που είχε αρχίσει να καταλαμβάνει τους ευρωπαϊκούς λαούς και τις δυναστείες τους, και ο οποίος έμελλε λίγο αργότερα να επηρεάσει καθοριστικά τον πατριωτισμό των Ινδών. Με το τέλος του πολέμου, η βρετανική Εταιρεία επέκτεινε την επιρροή της στις εσωτερικές υποθέσεις της Ινδίας αλλά και οι Ινδοί, ιδίως όσοι κατοικούσαν στα λιμάνια και τις εμπορικές μεγαλουπόλεις, απέδειξαν την προσήλωσή τους στους Βρετανούς. Ο Επταετής Πόλεμος

(1756-1763) στην Ευρώπη υπήρξε η σημαντική ευκαιρία για την παγίωση της αγγλικής κυριαρχίας. Στη μάχη του Plassey (1757), η Εταιρεία κατατρόπωσε τους Ινδούς που την αμφισβητούσαν και τους Γάλλους συμμάχους τους, κατέκτησε τη Βεγγάλη, την οποία θεωρούσε ανεξάντλητη πηγή πλούτου, και μετά από ενάμιση αιώνα παρουσίας στην Ινδία μετεξελίχθηκε από εταιρεία εμπορικών συμφερόντων σε κατακτητή, που επηρέασε καθοριστικά το πολιτικό σύστημα της Ινδίας. Η Ινδία που είχε δεχθεί πολλές φορές στην ιστορία της πολιτισμικές επιρροές από τους εισβολείς της –και η οποία διατηρούσε πνευματικές επαφές με το Κάιρο, την Κωνσταντινούπολη, τη Βαγδάτη, τη Δαμασκό και την Τεχεράνη– στρεφόταν πια προς την Ευρώπη, με άμεσο αποτέλεσμα μαζί με τις εμπορικές συναλλαγές να εντατικοποιηθούν και οι ανταλλαγές νεωτερικών γνώσεων και ιδεών (Metcalf & Metcalf, 2006: 44-55).

Έτσι, διαμορφώθηκε μια ινδική πολιτική κοινωνία, που σε κάποιο βαθμό μπορεί να συγκριθεί με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 18<sup>ου</sup> αιώνα. Στις μεγαλύτερες πόλεις της Ινδίας δημιουργήθηκαν ομάδες αναγνωστών και σαλόνια, που λειτουργούσαν ως τόποι συνάντησης εύπορων εμπόρων και διανοούμενων, όπως περίπου στο Παρίσι και το Βερολίνο, ενώ πολλά καφενεία και λουτρά εξελίχθηκαν σε χώρους συζητήσεων και ανταλλαγής ιδεών. Φυσικά, οι πολιτικές, οι κοινωνικές και οι οικονομικές συνθήκες της Ινδίας διέφεραν καταφανώς από εκείνες των δυτικών χωρών: η Ινδία διήνυε μεν ένα μεταβατικό εκσυγχρονιστικό στάδιο, αλλά κατά βάση παρέμενε μια παραδοσιακή χώρα τόσο ως προς τις κοινωνικές δομές της όσο και ως προς τους διανοητικούς της ορίζοντες. Επομένως, απουσιάζουν τα δεδομένα που θα επέτρεπαν μία σύγκριση της ινδικής ιστοριογραφικής παραγωγής με εκείνη των ευρωπαϊκών χωρών της εποχής. Η ανάπτυξη της ινδικής γραφειοκρατίας κατά τον 17<sup>ο</sup> και τον 18<sup>ο</sup> αιώνα είχε οδηγήσει μεν στην οργάνωση αρχείων, αλλά το έργο των ιστορικών της συνδεόταν στενά με την τεκμηρίωση, για παράδειγμα, των νόμιμων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ενώπιον των δικαστηρίων, ενώ ιστορίες της Ινδίας συνέγραφαν κυρίως γραφειοκράτες, οι οποίοι από τα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα εκπονούσαν τις μελέτες τους με εντολή των αποικιακών αρχών, που επιθυμούσαν να αποκτήσουν γνώσεις για τις περιοχές στις οποίες κυριαρχούσαν. Στο πλαίσιο αυτό, οι Ινδοί συγγραφείς ιστορικών έργων ενδιαφέρονταν να μεταφέρουν στους νέους κυρίαρχους τις αντιλήψεις της κοινωνίας τους για τον ιδεατό τύπο διοίκησης, χωρίς όμως να απομακρύνονται σημαντικά από την παράδοση της ινδο-ισλαμικής ιστορικής γραφής (Iggers & Wang, 2013: 43-6). Υπό αυτές τις συνθήκες δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η άποψη που επικράτησε για την ιστορία της Ινδίας, ήταν αυτή που επέβαλαν οι Ευρωπαίοι, και πιο συγκεκριμένα, οι Βρετανοί που προσπάθησαν να εξηγήσουν τον θρίαμβο της Εταιρείας της Ανατολικής Ινδίας.

Στις αρχές, λοιπόν, της δεύτερης δεκαετίας του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ένας Άγγλος συνταγματάρχης (ο Mark Wilks, 1759-1831) εξέδωσε στο Λονδίνο μια από τις πρώτες ιστορίες της νότιας Ινδίας, στην οποία εξηγγούσε πώς το ενδιαφέρον για την «ασορροπία δυνάμεων» στην Ινδία εξελίχθηκε σε αγώνα ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας (πρόκειται για τη τρίτομη μελέτη του *Historical Sketches of the South of India*, 1810-1814). Ως πηγές του χρησιμοποίησε τα αρχεία της Ινδίας, στα οποία είχε ελεύθερη πρόσβαση, όπως και πολλοί άλλοι Βρετανοί που συνέγραφαν την ίδια περίοδο ιστορίες της Ινδίας, με σκοπό να νομιμοποιήσουν τη βρετανική κυριαρχία στην περιοχή. Επίσης, οι αξιωματούχοι της Εταιρείας Ανατολικής Ινδίας συνήθιζαν να αγοράζουν, να συλλέγουν, να μεταφράζουν και να δημοσιεύουν ινδικά ιστορικά έργα και ντοκουμέντα. Ένας εξ αυτών, για παράδειγμα, εξέδωσε το 1819 σε τέσσερις τόμους τη μεταφρασμένη ιστορία που είχε γράψει, πριν από δύο περίπου αιώνες, ένας μουσουλμάνος Ινδός, αφιερώνοντας στο εγχείρημα αυτό είκοσι χρόνια εργασίας [πρόκειται για την ιστορία του Muhammad Kasim Hindu Ferishta (1560-1620), που μεταφράστηκε από τον John Briggs (1785-1875) με τίτλο *History of the Rise of Mohomedan Power in India*]. Αξίζει να σημειωθεί ότι επρόκειτο για την τρίτη μετάφραση του ίδιου ιστορικού έργου. Πέρα από τις πολυάριθμες μεταφράσεις ινδικών ιστορικών έργων, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η οκτάτομη *Ιστορία της Ινδίας όπως Ειπώθηκε από τους Ιστορικούς της* (*The History of India as Told by Its Own Historians*, μτφρ. και επιμ. Henry Elliot και John Dowson, Λονδίνο, 1867-1872), στο αρχείο της Εταιρείας, μέχρι τη διάλυσή της το 1858, συγκεντρώθηκαν επίσημες, ημιεπίσημες και ιδιωτικές πηγές της ινδικής ιστορίας, μεγάλο μέρος των οποίων μεταφράστηκε και δημοσιεύθηκε αργότερα. Είναι γεγονός, άλλωστε, ότι το ενδιαφέρον της βρετανικής κοινωνίας για την ιστορία της

Ινδίας κορυφώθηκε μετά το τέλος της βρετανικής κυριαρχίας στην περιοχή. Τις τελευταίες δεκαετίες μάλιστα του 19<sup>ου</sup> αιώνα μια *Αναλυτική Ιστορία της Ινδίας από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τη διάλυση της Εταιρείας το 1858* (πρόκειται για τη μελέτη που δημοσίευσε το 1870 ο Robert Sewell, 1845-1925) εισήχθη ως εγχειρίδιο σε σχολεία και κολέγια της Βρετανίας και επίσης ξεκίνησε από τις εκδόσεις Κλάρεντον η δημοσίευση της γνωστής 25τομης βιογραφικής σειράς *Κυβερνήτες της Ινδίας* (1892-1926). Μέχρι τα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα, η *Ιστορία της Ινδίας της Οξφόρδης* (1919), η μνημειώδης πολύτομη *Ιστορία της Ινδίας του Κέιμπριτζ* (1922-1932) μαζί με τη *Συνοπτική Ιστορία του Κέιμπριτζ*, που γνώρισε διάφορες εκδόσεις από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, σκιαγραφούν την κορυφαία φάση της βρετανικής αυτοκρατορικής προσέγγισης της ιστορίας της Ινδίας (Frykenberg, 1999: 194-213· Raychaudhuri, 1999: 214-30).

Η θεώρηση του παρελθόντος της Ινδίας με κεντρικό σημείο αναφοράς τη βρετανική αυτοκρατορία διατήρησε αρκετή από την ισχύ της στην ανανεωμένη αγγλόφωνη ιστοριογραφική παραγωγή, που αφορούσε γενικά τις ασιατικές ιστοριογραφίες, ακόμη και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το κυριότερο γνώρισμα των προσεγγίσεων που περιλήφθηκαν το 1961 στους τέσσερις τόμους των πρακτικών του μεγάλου συνεδρίου της Σχολής Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών του Λονδίνου (που εκδόθηκαν από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης), αλλά και των άρθρων που δημοσιεύονταν στο πρώτο περιοδικό για την ιστορία της Νοτιοανατολικής Ασίας (*Journal of Southeast Asian History*, των εκδόσεων Κέιμπριτζ από το 1960), ήταν ότι οι Ευρωπαίοι ασχολούνταν με την ιστορία των μη δυτικών χωρών (π.χ. της Σρι Λάνκα, του Πακιστάν, της Κίνας και της Ιαπωνίας), ως εκπρόσωποι της κυρίαρχης Δύσης, και με σκοπό να παρουσιάσουν τους «άλλους» στον δυτικό κόσμο. Με απλά λόγια, απώτερος στόχος τους ήταν να ανανεώσουν τις ευρωποκεντρικές παραδόσεις, τονίζοντας μεταξύ άλλων ότι ήταν πρωτίστως το μεγάλο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για τους λεγόμενους ασιατικούς λαούς ο παράγοντας που είχε διευκολύνει την ανασύνθεση του παρελθόντος της ευρύτερης παγκόσμιας πραγματικότητας (Curto, 2012: 536-55).

Το γεγονός ότι η ιστορία της Σρι Λάνκα βρισκόταν περίπου μέχρι τη δεκαετία του 1960 στη σκιά της Ινδίας στο πλαίσιο τόσο της βρετανικής όσο και γενικότερα της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, οφείλεται κυρίως στην έλξη που μπορούσε να ασκεί στους δυτικούς ως αποικία. Οι αποικιοκρατικές διοικήσεις της Πορτογαλίας, της Ολλανδίας και της Βρετανίας επηρέασαν τον πολιτισμό και, προφανώς, την προβολή της ιστορίας της στον ευρωποκεντρικό κόσμο του 19<sup>ου</sup> και του αρχόμενου 20<sup>ου</sup> αιώνα. Έτσι, μέχρι τα μέσα του αιώνα οι μοναδικές προσεγγίσεις που εστιάζονταν στην ιστορία της Σρι Λάνκα, ήταν ένα άρθρο στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Ινδίας του Κέιμπριτζ* (1922) και ένα βιβλίο κάποιου αμερικανού ιστοριοδίφη, που δεν είχε επισκεφτεί ποτέ την περιοχή και είχε στηριχθεί αποκλειστικά σε βρετανικές πηγές. Αλλά και το πρόγραμμα της έκδοσης της πρώτης τετράτομης ιστορίας της Σρι Λάνκα, που ξεκίνησε με πρωτοβουλία ενός καθηγητή ιστορίας του τοπικού πανεπιστημίου, ξεκίνησε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και χρειάστηκε για την περάτωσή του περίπου τριανταπέντε έτη. Αν και στο διάστημα που μεσολάβησε πολλοί ιστορικοί, ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι δημοσίευσαν αρκετές μονογραφίες που εστιάζονταν στο παρελθόν του νησιού, η περίπτωση της ιστορίας της Σρι Λάνκα παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη καθυστέρηση, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην ευρωποκεντρική θεώρησή της (De Silva, 2012: 243-52).

Για ευνόητους λόγους, η πρώτη ιστορία της άγνωστης στους δυτικούς ιστοριογραφίας της Ινδονησίας εκδόθηκε στην αγγλική γλώσσα, μόλις το 1965, με πρωτοβουλία Ινδονήσιων ιστορικών: μετά την ανακήρυξη της χώρας τους σε ανεξάρτητο κράτος (1949), στόχος τους ήταν να γράψουν την εθνική ιστορία τους και να αποκαταστήσουν τη συνέχειά της. Επρόκειτο για έναν συλλογικό τόμο, η έκδοση του οποίου θα είχε πραγματοποιηθεί τουλάχιστον μια πενταετία νωρίτερα, αν οι περισσότεροι από τους συγγραφείς του ήταν περισσότερο εξοικειωμένοι με την αγγλική γλώσσα. Αλλά δεν ήταν μια τυπική ιστορία μιας εθνικής ιστοριογραφίας. Στην πραγματικότητα ήταν ένας τόμος που παρουσίαζε τα κυριότερα προβλήματα της μελέτης της ινδονησιακής ιστοριογραφίας –π.χ. το γεγονός ότι οι πηγές της βρίσκονταν διασκορπισμένες σε διάφορες χώρες και επίσης ότι απουσίαζε μια ενιαία και συνεχής ιστοριογραφική αφήγηση για το παρελθόν της Ινδονησίας– και έδινε την ευκαιρία στον διαπρεπή Ινδονήσιο ιστορικό που ανέλαβε την επιμέλειά του (τον πρώτο Ινδονήσιο

ιστορικό που δίδαξε ως προσκεκλημένος καθηγητής σε πανεπιστήμιο των ΗΠΑ) να προσκαλέσει τους δυτικούς συναδέλφους του να συνδράμουν στην ανάπτυξη της νέας ιστοριογραφίας (Soedjatmoko, 1965). Οι συνθήκες που επικρατούσαν στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, ευνοούσαν την προβολή των μη δυτικών ιστοριογραφιών και, όπως εξηγούσε το 1952 ο συγγραφέας της πρώτης αγγλόφωνης ιστορίας της μουσουλμανικής ιστοριογραφίας, ενίσχυαν την εντύπωση ότι είχε περιοριστεί δραστικά το χάσμα ανάμεσα στις διαφορετικές παραδόσεις τους. Αυτό ήταν το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα του θεσμικού εκδυτικισμού των περισσότερων μη δυτικών χωρών, προσέθετε ο ίδιος, και η άποψή του επιβεβαιωνόταν από την πρόοδο των μη δυτικών πανεπιστημίων και την αύξηση του αριθμού τους, αλλά και από τον πολλαπλασιασμό των βιβλιογραφικών και ιστοριογραφικών μελετών, που εξέδιδαν στις γλώσσες τους οι μη-δυτικοί επαγγελματίες ιστορικοί (π.χ. με θέμα τους ιστορικούς του Μαρόκο, της Δαμασκού της Συρίας, της Αιγύπτου, του Ιράκ κ.ά.) (Rosenthal, 1968).

Παράλληλα, αυξάνονταν προοδευτικά στα πανεπιστήμια του δυτικού κόσμου οι μελετητές του πολιτισμού, της θρησκείας, της κοινωνικής οργάνωσης και διάφορων άλλων όψεων της ιστορίας των μουσουλμανικών χωρών, αρκετοί από τους οποίους πραγματοποιούσαν τώρα επιτόπιες έρευνες, ακολουθώντας το παράδειγμα πρωτοπόρων, όπως ο Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στην Οξφόρδη Έβανς Πρίτσαρντ (Evans Pritchard, 1902-1973), που έχει μείνει γνωστός κυρίως για τις μελέτες του σχετικά με τους Νουέρ του Σουδάν –τις οποίες ξεκίνησε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν η κυβέρνηση του Σουδάν τον κάλεσε να μελετήσει και να ερμηνεύσει τις επαναστατικές προθέσεις αυτής της «απειθαρχής» ομάδας, προκειμένου ίσως να αποφύγει τη βίαιη καταστολή του κινήματός της (Douglas, 1980: 43-4). Αναμφίβολα, τα πανεπιστήμια και οι άλλοι κρατικοί θεσμοί επηρέασαν σημαντικά, όπως ήδη αποδείχθηκε, τόσο την ιστοριογραφική παραγωγή της Δύσης και του υπόλοιπου κόσμου όσο και τη σχέση που ανέπτυξαν μεταξύ τους. Η ανάδειξη της ιστορίας σε αυτόνομη και χωριστή ακαδημαϊκή επιστήμη και στις μη δυτικές χώρες, οδήγησε τους ιστορικούς τους σε συζητήσεις σχετικά με τη μεθοδολογία, την αντικειμενική αλήθεια και αξιοπιστία της, τις νέες μορφές των επαγγελματικών ιστορικών εκδόσεων και τις εξίσου νέες ανάγκες της διδασκαλίας της. Στην Κίνα, για παράδειγμα, από τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα ιδρύθηκαν διάφορα ιστορικά περιοδικά και το 1928 συστάθηκε το Ινστιτούτο Ιστορίας και Φιλολογίας της Σινικής Ακαδημίας, που οργανώθηκε σύμφωνα με τα πρότυπα των Γαλλικών και Γερμανικών ινστιτούτων. Με απλά λόγια, η μετάβαση από τον 18<sup>ο</sup> στον 19<sup>ο</sup> αιώνα και στη συνέχεια η αναγνώριση της επιστημονικής ιστορίας, πρώτα στη Γερμανία και τις άλλες δυτικές χώρες και έπειτα στην Ιαπωνία, την Κίνα, την Ινδία και αλλού, σηματοδοτούν τον πρώτο και σημαντικότερο ίσως σταθμό στην ιστορία της παγκόσμιας ιστοριογραφίας. Υπό την πρόκληση της παγκοσμιοποίησης και του εκσυγχρονισμού, οι μη δυτικοί ενδιαφέρθηκαν, όπως λίγο νωρίτερα και οι δυτικοί, για την συγγραφή των εθνικών ιστοριογραφιών τους, προκειμένου να διευκολύνουν τη διάδοση της εθνικής ταυτότητας τους. Καθώς περνούσε ο χρόνος, οι παραγόμενες εθνικές ιστορίες τους έτειναν –συνήθως με την υποστήριξη του επίσημου κράτους– να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένους στόχους στο όνομα της αντικειμενικής και αυταπόδεικτης εθνικής αλήθειας τους. Μέχρι το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα παρατηρούμε ότι οι μη δυτικοί υιοθέτησαν αρκετά πρόθυμα πολλές από τις ιδέες αλλά και την τεχνολογία της Δύσης, ενώ σε μερικές περιπτώσεις –κυρίως σε αυτή της Ιαπωνίας– φαίνεται ότι αυτό που επιχειρήθηκε ήταν η προσαρμογή των δυτικών δανείων στις τοπικές παραδόσεις. Αυτό επιβεβαιώνει ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός των δυτικών βιβλίων όλων των επιστημών, που από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα μεταφράστηκαν στα κινέζικα, τα ιαπωνικά, τα κορεάτικα, τα τούρκικα, τα αραβικά και άλλες γλώσσες. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί αναμφίβολα τον δεύτερο σημαντικό σταθμό για την πορεία της ιστοριογραφίας σε παγκόσμιο επίπεδο και εγκαινίασε την πιο εντυπωσιακή εξελικτική της φάση που φτάνει μέχρι τις μέρες μας.

## Βιβλιογραφία

- Ali, Daud. (2012). *Indian Historical Writing, c. 600-c. 1400*. Στο Sarah Foot & Chase F. Robinson (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 2: 400-1400 (σσ. 80-101). Oxford: Oxford University Press.
- Banthers, Patrick. (1999). National Unification and Narrative Unity: The Case of Ranke's German History. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 57-68). London & New York: Routledge.
- Barracough, Geoffrey. (1979). *Main Trends in History*. New York: Holmes & Meir Publishers.
- Berger, Stefan, Mark Donovan & Kevin Passmore. (1999). Apologias for the Nation-State in Western Europe since 1800. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 3-14). London & New York: Routledge.
- Berger, Stefan & Chris Lorenz. (2011). Introduction: National History Writing in Europe in a Global Age. Στο Stefan Berger & Chris Lorenz (Επιμ.), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (σσ. 1-23). Hampshire, Palgrave Macmillan.
- Burke, Peter. (2002). Western Historical Thinking in a Global Perspective -10 Theses. Στο Jörn Rüsen (Επιμ.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate* (σσ. 15-30). New York & Oxford: Berghahn Books.
- Cannadine, David. (2008). *Making History Now and Then: Discoveries, Controversies and Explorations*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Carr, E. H. (1999). *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μτφρ. Αντρέας Παππάς. Αθήνα: Γνώση.
- Crossley, Ceri. (1999). History as a Principle of Legitimation in France, 1820-1848. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 49-56). London & New York: Routledge.
- Crossley, Pamela Kyle. (1997). Historiography of Modern China. Στο Michael Bentley (Επιμ.), *Companion to Historiography* (σσ. 627-644). London & New York: Routledge.
- Crossley, Pamela Kyle. (2010). *The Wobbling Pivot: China since 1800. An Interpretive History*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Crossley, Pamela Kyle. (2012). The Historical Writing of Qing Imperial Expansion. Στο José Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 3: 1400-1800 (σσ. 43-59). Oxford: Oxford University Press.
- Curto, Diogo Ramada. (2012). European Historiography on the East. Στο José Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 3: 1400-1800 (σσ. 536-55). Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, Donald. (2004). *Problems of Rationality*. Oxford: Clarendon Press.
- De Silva, K. M. (1999). (Ceylon) Sri Lanka. Στο Robin W. Winks (Επιμ.), *The Oxford History of the British Empire*, τ. 5: *Historiography* (σσ. 243-52). Oxford: Oxford University Press.
- Δημαράς, Κ. Θ. & Νίκος Σβορώνος. (1995). *Η μέθοδος της ιστορίας. Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια (συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσματζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο)*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Douglas, Maria. (1980). *Evans Pritchard*. London: Fontana.

- Eckel, Jan. (2011). Narrativizations of the Past: The Theoretical Debate and the Example of the Weimar Republic». Στο Stefan Berger και Chris Lorenz (επιμ.), *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (σσ. 26-48). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Evans, Richard J. (2007). Πρόλογος: Τι είναι ιστορία; -Σήμερα. Στο David Cannadine (Επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα*; μτφρ. Κώστας Αθανασίου (σσ. 23-52). Αθήνα: Νήσος.
- Frykenberg, Robert E. (1999). India to 1858. Στο Robin W. Winks (Επιμ.), *The Oxford History of the British Empire*, τ. 5: *Historiography* (σσ. 194-213). Oxford: Oxford University Press.
- Gaddis, John Lewis. (2002). *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, Eric. (1998). *Για την ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, Eric. (2004). Εισαγωγή: Επιστομολογία παραδόσεις. Στο Eric Hobsbawm & Terence Ranger (Επιμ.), *Η επινοήση της παράδοσης* (σσ. 9-24), μτφρ. Θανάσης Αθανασίου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, Eric. (2004). Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914. Στο Eric Hobsbawm & Terence Ranger (Επιμ.), *Η επινοήση της παράδοσης* (σσ. 297-345), μτφρ. Θανάσης Αθανασίου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Iggers, Georg G. & Harold Parker. (1980). *International Handbook of Historical Studies: Contemporary Research and Theory*. London, Methuen & Co.
- Iggers, Georg G. & Q. Edward Wang (με τη συνεργασία της Supriya Mukherjee) (2013). *A Global History of Modern Historiography*. London & New York: Routledge.
- Jones, Stuart. (1999). Taine and the Nation-State. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 85-96). London & New York: Routledge.
- Λιάκος, Αντώνης. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.
- Metcalf, Barbara & Thomas R. Metcalf. (2006). *A Concise History of Modern India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mittag, Achim. (2012). Chinese Official Historical Writing under the Ming and Qing. Στο José Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 3: *1400-1800* (σσ. 24-42). Oxford: Oxford University Press.
- Morgan, Philip. (1999). Reclaiming Italy? Antifascist Historians and History in Justice and Liberty. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 150-61). London & New York: Routledge.
- Ng, On-cho. (2012). Private Historiography in Late Imperial China. Στο José Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 3: *1400-1800* (σσ. 60-79). Oxford: Oxford University Press.
- Raychaudhuri, Tapan. (1999). India, 1858 to the 1930s. Στο Robin W. Winks (Επιμ.), *The Oxford History of the British Empire*, τ. 5: *Historiography* (σσ. 214-230). Oxford: Oxford University Press
- Robbins, Keith. (2011). Ethnicity, Religion, Class and Gender and the 'Island Story/ies': Great Britain and Ireland. Στο Stefan Berger & Chris Lorenz (Επιμ.), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (σσ. 231-255). Hampshire, Palgrave Macmillan.
- Rosenthal, Franz. (1968). *A History of Muslim Historiography*, 2<sup>η</sup> Έκδοση. Leiden: Brill.
- Schneider, Axel & Stefan Tanada. (2011). The Transformation of History in China and Japan. Στο Stuart Macintyre, Juan Maignascha & Attila Pòk (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 4: *1800-1945* (σσ. 491-519). Oxford, Oxford University Press.
- Schöttler, Peter. (1999). Marc Bloch as a Critic of Historiographical Nationalism in the Interwar Years. Στο Stefan Berger, Mark Donovan & Kevin Passmore (Επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (σσ. 125-136). London & New York: Routledge.

- Soedjatmoko (Επιμ.). (1965). *An Introduction to Indonesian Historiography*. Jakarta: Equinox Publishing.
- Thornton, A. P. (1999). The Shaping of Imperial History. Στο Robin W. Winks (Επιμ.), *The Oxford History of British Empire*, τ. 5: *Historiography* (σσ. 612-634). Oxford: Oxford University Press.
- Trevor-Roper, Hugh. (2004). Η επινόηση της παράδοσης: Η παράδοση των Υψηλών της Σκοτίας. Στο Eric Hobsbawm & Terence Ranger (Επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης* (σσ. 25-54), μτφρ. Θανάσης Αθανασίου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Tucker, Aviezer. (2004). *Our Knowledge of the Past. A Philosophy of Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wang, Q. Edward. (2001). *Inventing China through History: The May Fourth Approach to Historiography*. Albany: State University of New York Press.
- Wolf, Eric. (1982). *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press.



## Κεφάλαιο 12: Η ιστορική επιστήμη στην Ελλάδα

Παρά το γεγονός ότι η εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης ανά χώρα δεν εντάσσεται στις θεματικές ενότητες μας, σε αυτό το βιβλίο θα ήταν αδύνατο να απουσιάζει ένα κεφάλαιο για την ελληνική ιστοριογραφία – δηλαδή την ιστοριογραφία του ελληνικού κράτους. Σε ό,τι αφορά την ιστορία που έγραψαν και τις ερμηνείες που προσέφεραν Έλληνες ιστορικοί την περίοδο του ελληνικού Μεσαίωνα, δηλαδή του Βυζαντίου, είτε του Διαφωτισμού ή, πιο συγκεκριμένα, της περιόδου που έχει επικρατήσει να αναφέρεται ως Νεοελληνικός Διαφωτισμός, προκειμένου να τονίζεται η πνευματική και πολιτική αναγέννηση του ελληνικού έθνους σε αναλογία με το κίνημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού– θα περιοριστούμε σε όσα έχουμε προαναφέρει συνοπτικά στις αντίστοιχες ενότητες του κεφαλαίου 5. Ο αναγνώστης μας, λοιπόν, δεν θα πρέπει να ξαφνιαστεί από την απουσία στις παρακάτω σελίδες των έργων ιστορικού περιεχομένου (ούτως ή άλλως το ενδιαφέρον για το παρελθόν, τη σχέση των ανθρώπων με τον χρόνο και την ανασύνθεση των γεγονότων δεν αποτυπώνεται μόνον σε τυπικές ιστορίες) σημαντικών και γνωστών ανδρών όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800) και πολλών άλλων. Δεν θα πρέπει επίσης να ξαφνιαστεί από την απουσία αναφορών στην τόσο γνωστή παγκόσμια ιστορία του Κωνσταντίνου Κούμα (*Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1830-1832) και σε άλλα γνωστά πονήματα. Οι διευκρινίσεις αυτές είναι απαραίτητες, όχι μόνον για να τονίσουμε ότι πρόθεσή μας δεν είναι μια σύντομη και βιαστική αναφορά σε όσο το δυνατό περισσότερα ονόματα σημαντικών φιλοσόφων και ιστορικών και ιστορικών τίτλων, αλλά για να κατανοήσουμε τα χρονικά όρια και τους στόχους αυτού του κεφαλαίου.

Στόχος μας σε αυτό το κεφάλαιο –που είναι και το τελευταίο του βιβλίου– είναι να απαντήσουμε σε αρκετά από τα ερωτήματα, που είναι βέβαιο ότι έχει συγκεντρώσει ο αναγνώστης μας, όπως: Πότε εμφανίζονται οι πρώτοι Έλληνες επαγγελματίες και επιστήμονες ιστορικοί και πόσο επηρεάστηκαν από το μοντέλο του Ράνκε, γενικότερα τον ιστορισμό ή τον θετικισμό, ή και τη «σχολή» των *Αννάλ*; Μπορεί να γίνει λόγος για κάποια ισχυρή παράδοση πολιτικής ιστορίας στην Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, όπως δηλαδή στη Βρετανία, τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες; Παρατηρούμε επίσης στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα κάποιο νεωτερικό ιστοριογραφικό ρεύμα ή έστω μια αξιοσημείωτη μεταστροφή, που να μπορεί να συσχετιστεί ή και να συγκριθεί με τα κινήματα των Νέων Ιστοριών που προκαλούν, όπως φάνηκε, σημαντικές αλλαγές ή και *επαναστάσεις* (με την ευρεία ιστορία του όρου) στις ιστοριογραφίες αρκετών άλλων Ευρωπαίων; Πώς εξελίχθηκε η συνεργασία της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες και ποιους σημαντικούς σταθμούς συναντούμε στην ελληνική περίπτωση; Πώς μπορούμε, εν τέλει, να εξηγήσουμε τις ομοιότητες ή τις διαφορές ανάμεσα στην ελληνική και τις άλλες ευρωπαϊκές ιστοριογραφίες; Έτσι, αυτό το σύντομο «ταξίδι» μας στην ελληνική κοινωνία και την ιστοριογραφία της κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> και του 20<sup>ου</sup> αιώνα θα αποτελέσει και τον επίλογο του βιβλίου. Με παράδειγμα δηλαδή το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε εδώ στα περισσότερα από τα καιρία ερωτήματα, που θέσαμε εξαρχής σε ό,τι αφορά την ιδιαίτερη «φύση» και την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην αλληλοσυσχέτισή της με τις πραγματικότητες, τις προόδους και τη γενικότερη ανάπτυξη των ανθρωπίνων κοινωνιών.

### 12.1 Όταν ένα νέο κράτος γεννιέται και γράφει την ιστορία του

Η συγγραφή της «αληθινής» ιστορίας του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, έγραφε ο Γρηγόριος Κωνσταντάς (1753-1844) σε επιστολή του προς τον πρώτο Κυβερνήτη του ελληνικού κράτους το 1828, ήταν μια αναπόδραστη προτεραιότητα. Ο λόγος ήταν προφανής: η ιστορία της νέας πραγματικότητας των Ελλήνων θα προσέφερε αδιάσειστα επιχειρήματα στον παράλληλο διπλωματικό αγώνα τους, ιδίως σε ό,τι αφορά την τεκμηρίωση του

δικαιώματός τους να συστήσουν ανεξάρτητο κράτος (Σκλαβενίτης, 2004: 172). Φυσικά, η «αληθινή» ιστορία, που επιζητούσε ο τέως έφορος παιδείας και ήδη ιδρυτής ενός πρότυπου σχολείου στη Σύρο και τον Πόρο, θα ήταν μια αφηγηματική ανασύνθεση των πρόσφατων πολεμικών και πολιτικών γεγονότων, που ενδεχομένως θα έδινε έμφαση στη διεξοδική παρουσίαση του πατριωτικού ηρωισμού και της αυτοθυσίας των επαναστατημένων Ελλήνων, ώστε να αποδεικνύεται ότι κάθε ενδεχόμενη συμβιβαστική λύση ήταν ανέφικτο να εφαρμοστεί χωρίς περιπλοκές. Εξάλλου, από τους πρώτους μήνες του Αγώνα το ενδιαφέρον των περισσότερων Ελλήνων διανοούμενων, που είχαν φτάσει στις «υπό τα όπλα επαρχίες» για να αναλάβουν ρόλους (κυρίως πολιτικούς), αλλά και όσων παρέμεναν στην Ευρώπη, προσφέροντας από εκεί τις υπηρεσίες τους στην υπεράσπιση της ελληνικής υπόθεσης, ήταν στραμμένο στην ιστορία, μέσω της οποίας αναμενόταν να επιτευχθεί η σύνδεση του ένδοξου παρελθόντος με το ηρωικό παρόν.

Φυσικά, το αρχαιοελληνικό παρελθόν δεν προσείλκυσε το ενδιαφέρον των Ελλήνων για πρώτη φορά το 1821 ούτε, βέβαια, η παραγωγή έργων ευρύτερου ιστορικού ενδιαφέροντος που είχαν στόχο τη σφρηλάτηση της ελληνικής ταυτότητας ξεκίνησε ξαφνικά μετά από την έναρξη του Αγώνα (Βελουδής, 1982: 8-12). Η ιστορία ως αφήγηση των εξελίξεων του ελληνικού παρελθόντος και ως πηγή άντλησης αποδείξεων για την ιστορικότητα της ομάδας που αποκαλούνταν Έλληνες (ή Ρωμιοί και Γραικοί) και οι πνευματικοί ηγέτες των οποίων επιζητούσαν την ανάδειξή τους σε έθνος, με τη σημασία του πολιτικού έθνους που επικρατούσε στον «φωτισμένο» κόσμο μετά από τις ρηξικέλευθες επαναστάσεις του 18<sup>ου</sup> αιώνα, πρωταγωνιστούσε και στην ελληνική διάνοηση. Ανάμεσα στα σπουδαιότερα προ-επαναστατικά δείγματα αυτής της μορφής την ηγετική ίσως θέση κατέχει το ιστορικό δοκίμιο, που ανέγνωσε ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) ενώπιον της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών στο Παρίσι, το 1803, με πρόθεση να παρουσιάσει την οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική πρόοδο ενός έθνους χωρίς κράτος στην μακραίωνη εξέλιξή του υπό ξένη κυριαρχία. Η εξελικτική θεωρία –που, όπως αναφέραμε, αποτελούσε την κυρίαρχη θεωρία στην ιστοριογραφία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού– έβρισκε στο κείμενο αυτό μια από τις καλύτερες αποτυπώσεις της. Αυτός είναι ένας πρώτος λόγος που εξηγεί την απόφασή μας να μνημονεύσουμε εδώ αυτό το δοκίμιο. Ο δεύτερος και σπουδαιότερος αφορά την προσπάθεια του συγγραφέα του, του γιατρού, φιλόλογου και ευρυμαθούς λόγιου, που θεωρείται σήμερα «πατέρα» του ελληνικού εθνικισμού, να περιγράψει ένα παρελθόν με βάση τα ερωτήματα που έθετε το παρόν και με πρόθεση να εξηγήσει την «κατάσταση» των Ελλήνων στις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Τα τεράστια χρονικά κενά της ελληνικής ιστορίας καλύπτονταν περίτεχνα από τη διεξοδική αφήγηση της αδιάσπαστης ευρωπαϊκής συνέχειας μιας μικρής νησίδας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, που αποσπάσθηκε βίαια από τον ευρωπαϊκό πολιτικό πολιτισμό (Κοραής, 1803). Οι ακροατές του Κοραή και λίγο αργότερα αναγνώστες του δημοσιευμένου κειμένου του είναι πιθανό ότι εντυπωσιάστηκαν από τις ρητορικές ικανότητές του. Είναι επίσης πιθανό ότι ως εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού κόσμου της εποχής ικανοποιήθηκαν από τις ανεξάντλητες, όπως παρουσιάζονταν από τον Κοραή, δυνάμεις του ελληνικού έθνους που κατάφερε να διατηρήσει, παρά τις μακραίωνες περιπέτειές του, τον ευρωπαϊκό και φιλελεύθερο χαρακτήρα του. Ή μήπως αισθάνθηκαν συγκίνηση λόγω της συμπάθειάς τους για τους ένδοξους προγόνους των Ελλήνων του αρχόμενου 19<sup>ου</sup> αιώνα; Όποια κι αν είναι η απάντηση, το δοκίμιο του Κοραή αποτελεί μια υποδειγματική απόπειρα ερασιτεχνικής ιστορικής γραφής από τη σκοπιά ενός ευρυμαθούς, που συνειδητά μάλλον στρατευόταν στην προετοιμασία ενός μελλοντικού εθνικού αγώνα.

Χωρίς αμφιβολία, η επίκληση του ένδοξου ελληνικού παρελθόντος αξιοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία μετά από την έναρξη των κατά τόπους μαχών για την ανανέωση του φιλελληνικού ενδιαφέροντος και τη μετεξέλιξή του σε διεθνές κίνημα υποστήριξης του ελληνικού αγώνα. Η προβολή επίσης της πολιτισμικής απομόνωσης και της πολιτικής καταπίεσης ως εξηγητικών μεταβλητών της οικονομικής και κοινωνικής καθυστέρησης ενός έθνους, που δεν είχε περιθώρια επιλογής σε ό,τι αφορά το παρόν του, αποδείχθηκαν πειστικές. Τη σκέψη αυτή επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η Ελλάδα προσείλκυσε μετά την έναρξη της Επανάστασης το ενδιαφέρον ακόμη και ενός διάσημου και ευνόητου πολιτικού φιλόσοφου, όπως ο Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham, 1748-1832), ο οποίος αφιέρωσε αρκετό χρόνο για να σχεδιάσει, στη βάση της νεωτερικής ευρωπαϊ-

κής ιδεολογίας της εποχής, ένα φιλελεύθερο και εκσυγχρονιστικό πολιτικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, που θα επέτρεπε την άμεση γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν της ελληνικής κοινωνίας και, έτσι, στη μετεξέλιξή της σε σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία. Προφανώς, οι πολεμιστές της «υπό τα όπλα» Ελλάδας είχαν ελάχιστη ενημέρωση για τις εξελίξεις αυτές. Οι «παραστάτες» του έθνους στην Β' Εθνοσυνέλευση (1822) αναφέρθηκαν στο πολιτικό σχέδιο του Μπένθαμ και συνυπέγραψαν την ευχαριστήρια επιστολή, που αποφασίστηκε να του αποσταλεί. Η είδηση ανακοινώθηκε και στις επαναστατικές εφημερίδες, αλλά είναι βέβαιο ότι οι στρατιώτες του Αγώνα δεν παραβρίσκονταν στην Εθνοσυνέλευση και είναι μάλλον απίθανο να είχαν πρόσβαση στις εφημερίδες της εποχής. Σχεδόν καθημερινά, όμως, άκουγαν στις πρόχειρες ή πανηγυρικές ομιλίες, που σχεδίαζαν αποκλειστικά για αυτούς οι στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες τους, τις αναφορές τους σε σπουδαία πρόσωπα του αρχαίου παρελθόντος, σε επιλεγμένες στιγμές τους και στα ένδοξα στρατιωτικά και πολιτικά κατορθώματά τους. Οι αναφορές αυτές πολλαπλασιάζονταν προοδευτικά, όσο περνούσε ο χρόνος. Πράγματι, στις ομιλίες αυτές τα αξιοθαύμαστα επιτεύγματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού προβάλλονταν ως το αφηγηματικό υπόβαθρο μιας ρομαντικής ιστορικής μυθοπλασίας, που, σε συνδυασμό με τα πρόσφατα επαναστατικά κατορθώματα, ενίσχυαν τον πολεμικό ζήλο και τον πατριωτικό ενθουσιασμό και κατ' επέκταση προσέφεραν νομιμοποιητικά τεκμήρια για την ανάδειξη των επαναστατών σε ιστορικό έθνος – και πάλι με τη σημασία που αποκτούσε ο όρος στο ευρωπαϊκό λεξιλόγιο της εποχής– και για την κατοχύρωση του δικαιώματός τους να συστήσουν το δικό τους εθνικό κράτος, παραβιάζοντας τις αρχές του κυρίαρχου μετά το συνέδριο της Βιέννης (1815) διεθνούς συστήματος. Αυτή, λοιπόν, η ερασιτεχνική, και σε μεγάλο βαθμό προφορική «δημόσια», ιστορία –δείγματα της οποίας σώζονται στις εφημερίδες των επαναστατικών χρόνων, στα φυλλάδια με ομιλίες επιφανών πολιτικών, που δημοσιεύτηκαν είτε κατά τη διάρκεια του Αγώνα είτε αργότερα, και κυρίως στις *ιστορίες* των Ελλήνων ή Φιλελλήνων για την Ελληνική Επανάσταση και στα απομνημονεύματα των αγωνιστών– αποτυπώνει εναργώς το ενδιαφέρον για την πρακτική χρησιμότητα της ιστορίας.

Μέχρι το τέλος του Αγώνα, είναι βέβαιο ότι η χρησιμότητα της ιστορίας ταυτιζόταν με την επίτευξη του απώτερου στόχου –τη σύσταση ανεξάρτητου κράτους– και οι αναφορές στην αξιοθαύμαστη ελληνική αρχαιότητα αρκούσαν. Στο νεοσύστατο βασίλειο, η ανάγκη της συγγραφής μιας εθνικής ιστορίας αναμενόταν να διευκολύνει τη συμφιλίωση ανάμεσα στο πρόσφατο επαναστατικό παρελθόν και το πολιτικό και κοινωνικό παρόν των υπηκόων τώρα ενός κράτους, οργανωμένου κατά τα δυτικά πρότυπα, και ενός Ευρωπαϊού βασιλιά –του Βαυαρού πρίγκιπα Όθωνα, που επιλέχθηκε το 1832 για τον ελληνικό θρόνο. Αυτός ήταν ο σημαντικότερος γενικός στόχος. Τα επόμενα χρόνια, όπως θα φανεί παρακάτω, η χρησιμότητα της ιστορίας συνδέθηκε στενά στο άρμα της Μεγάλης Ιδέας και του ελληνικού εθνικισμού, αποσκοπώντας στην τεκμηρίωση του κυρίαρχου αιτήματος της ενοποίησης των αλύτρωτων ελληνικών ομάδων, που παρέμεναν διάσπαρτες στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό είναι το γενικό περίγραμμα στο οποίο κινήθηκε η ερασιτεχνική και επαγγελματική ιστοριογραφική παραγωγή καθ' όλη τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Φυσικά, μέχρι τη σύσταση του πρώτου πανεπιστημίου δεν μπορεί να γίνει λόγος για επιστημονική ελληνική ιστοριογραφία. Η επιστημονική ιστοριογραφία άλλωστε δεν ταυτίζεται με «ένα σύνολο άυλων, αφηρημένων διαδικασιών σκέψης [...], αλλά έχει να κάνει πάντοτε με ζωντανούς ανθρώπους, οι οποίοι εργάζονται μέσα σε ακαδημαϊκούς ή επιστημονικούς θεσμούς, και οι οποίοι έχουν κάποια πιστεύω σχετικά με τη φύση της πραγματικότητας, τα οποία μοιράζονται με πολλούς άλλους συγχρόνους τους» (Iggers, 1999: 35-36). Πριν από τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού θεσμού, στα δημοσιεύματα ιστορικού περιεχομένου κυριαρχούν οι βιογραφίες ή προσωπογραφίες σπουδαίων ανδρών της Επανάστασης, τα απομνημονεύματα αγωνιστών, καθώς και κάποιες *ιστορίες* –ερασιτεχνικές, ως επί το πλείστον, γραμμένες από άνδρες που είχαν επίσης λάβει μέρος στα επαναστατικά γεγονότα. Τα έργα αυτά αποτυπώνουν το μετεπαναστατικό «πάθος» της ελληνικής κοινωνίας για την ιστορία, κατά προτεραιότητα την πρόσφατη ιστορία, το οποίο θυμίζει το αντίστοιχο «πάθος» που επικράτησε για αρκετές δεκαετίες, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 6, στην αμερικανική και κυρίως τη γαλλική κοινωνία μετά από το τέλος των δικών τους επαναστάσεων. Πράγματι, δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι όλες σχεδόν οι

ομάδες της ελληνικής κοινωνίας έδειχναν τώρα μεγάλο ενδιαφέρον για τα όσα είχαν συμβεί μετά το 1821 ή και λίγο νωρίτερα, κατά την προετοιμασία του Αγώνα.

Οι βιογραφίες, γραμμένες συνήθως σε τρίτο πρόσωπο, αποτέλεσαν το πρώτο είδος ιστορικής γραφής που εγκαινιάστηκε το 1828 – δηλαδή πριν ακόμη οριστικοποιηθούν τα σύνορα του ελληνικού κράτους– από τον Γεώργιο Γαζή (1795-1855). Το βιβλίο με τις βιογραφίες του Μάρκου Μπότσαρη (1788-1823) και του Γεωργίου Καραϊσκάκη (1782-1827), δύο σημαντικών στρατιωτικών δηλαδή που έχασαν τη ζωή τους στα πεδία των μαχών, που δημοσίευσε ο Γαζής στην Αίγινα, διαβάστηκε και αγοράστηκε από πολλούς, ώστε ο ίδιος παραδεχόταν αργότερα ότι είχε και οικονομικό κέρδος αλλά και ένα ισχυρό κίνητρο, για να συνεχίσει το συγγραφικό του έργο. Λίγο αργότερα (το 1841), προχώρησε σε ένα γενικότερο *Λεξικόν της Επανάστασεως* που περιλάμβανε και άλλα βιογραφικά και «πατριδογραφικά» έγγραφα. Φαίνεται επίσης ότι η επιλογή νεκρών ηρώων του Αγώνα ήταν η προσφιλές τακτική των πρώτων βιογράφων. Ο θάνατος είχε ήδη ηρωοποιήσει τους άνδρες, που επέλεγαν να παρουσιάσουν στους αναγνώστες τους, και η πρόθεσή τους να αποτρέψουν την αποσιώπηση των ένδοξων κατορθωμάτων τους έμοιαζε με μια προσπάθεια επιστροφής στις καλύτερες στιγμές του Αγώνα, που δεν είχαν επισκιαστεί από πολιτικά πάθη και εμφύλιες διενέξεις. Προφανώς, η έμφαση σε τέτοιες στιγμές αναμενόταν να ικανοποιήσει το αναγνωστικό κοινό της εποχής, αλλά και να συμβάλει στην ηθική διαπαιδαγώγηση των επόμενων γενιών. Παράλληλα, έδινε την εντύπωση, ακόμη και στους ίδιους τους συγγραφείς τους, ότι επιτελούσαν σημαντικό εθνικό έργο, διασώζοντας μερικά από τα γεγονότα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, που ήταν ωφέλιμο να αποκτήσουν σημαντική θέση στη συλλογική μνήμη. Τη σκέψη αυτή επιβεβαιώνουν οι επιλογές των συγγραφέων, που συνέχισαν τα επόμενα χρόνια την έκδοση βιογραφικών έργων. Το 1831, το κρίσιμο έτος της δολοφονίας του Ιωάννη Καποδίστρια, κατά τη διάρκεια του οποίου κορυφώθηκαν οι πολιτικοί ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές φατρίες των επαναστατών, δημοσιεύθηκε μία ακόμη βιογραφία του Μάρκου Μπότσαρη (αυτήν τη φορά στην Κέρκυρα από τον Σπυρίδωνα Μεταξά), ενώ το ίδιο έτος ο Δημήτριος Αινιάν (1800-1884), ο μορφωμένος γραμματικός του Καραϊσκάκη, δημοσίευσε στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* την αγγελία της έκδοσης μιας δεύτερης βιογραφίας του στρατιωτικού, την οποία τελικά πραγματοποίησε τρία χρόνια αργότερα, όταν ακόμη ήταν πρωτοδίκης στη Λαμία και πριν έρθει σε ρήξη με το καθεστώς. Επίσης, το 1834, το έτος που ξεκίνησε με την απόφαση της Αντιβασιλείας για την ανέγερση των δύο πρώτων μνημείων για τη μνήμη των γεγονότων της Επανάστασης, ανακοινώθηκε η αγγελία για την έκδοση των *Υπομνημάτων* του Παλαιών Πατρών Γερμανού (1771-1826) από τον ιερέα και σχολάρχη Καλλίνικο Καστόρχη –για τη ζωή και τη δράση του οποίου έχουμε ελάχιστες πληροφορίες, κυρίως από το βιογραφικό λεξικό των αγωνιστών που συντάχθηκε στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, γνωστός ως Φωτάκος (1798-1898), και το οποίο εξέδωσε μετά από τον θάνατό του ένας αρεοπαγίτης συγγενής του (Χρυσανθόπουλος, 1888: 13-14). Όπως και ο Αινιάν, έτσι και ο Καστόρχης χρειάστηκε να περιμένει μερικά χρόνια μέχρι να συγκεντρωθεί επαρκής αριθμός συνδρομητών και να χρηματοδοτηθεί η έκδοση. Βέβαια, είναι αρκετά πιθανό ότι καιρίο ρόλο στη δημοσίευση αυτή έπαιξε ο Ιωάννης Φιλήμων (1798-1874), ο γνωστός δημοσιογράφος, εκδότης, το 1833, του *Χρόνου* (της βραχύβιας εφημερίδας του Ναυπλίου) και από το 1838 του *Αιώνα*, μιας από τις μακροβιότερες πολιτικές εφημερίδες της ελληνικής πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα.

Ο Φιλήμων, που προσέθεσε στην έκδοση του Καστόρχη (1837) ένας εκτενής ιστορικό σημείωμα (περίπου πενήντα σελίδων) ως εισαγωγή των *Υπομνημάτων* που είχε συντάξει ο Μητροπολίτης, είχε ήδη δημοσιεύσει το *Δοκίμιον* του για τη Φιλική Εταιρεία (1834) –ένα από τα πρώτα ιστοριογραφικά έργα, μετά τη *Συνοπτική Ιστορία των τριών ναυτικών νήσων* του Πέτρου Σκυλίτση Ομηρίδη (1831), στα οποία χρησιμοποιούνταν εκτενώς ντοκουμέντα και παραπομπές για την απόδειξη της αλήθειας των εξιστορούμενων γεγονότων και επίσης περιλαμβάνονταν παραρτήματα εγγράφων. Τα έργα αυτής της μορφής είχαν στόχο να απαντήσουν στα κυριότερα ερωτήματα των καιρών –γιατί έγινε η Επανάσταση, πώς οργανώθηκε, με ποιους τρόπους επετεύχθη η σύσταση του ελληνικού κράτους και ποια ήταν η συμβολή διάφορων σπουδαίων ανδρών ή τόπων στην αίσια έκβαση της ελληνικής υπόθεσης (Σκυλίτσης-Ομηρίδης, 1831: ε΄ Φιλήμων, 1834: α΄). Το νέο κα-

θεστώδεν στήριζε οικονομικά τέτοιες εκδοτικές πρωτοβουλίες, αλλά ούτε τις εμπόδιζε, προφανώς για τον λόγο ότι αφορούσαν ένα παρελθόν, στο οποίο ο βασιλιάς τώρα της Ελλάδας δεν είχε αναλάβει ενεργούς ρόλους. Αντίθετα, υπήρχε η προσδοκία ότι το παρελθόν αυτό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ενίσχυση της συνοχής και του πατριωτισμού της ελληνικής κοινωνίας, όπως επίσης και για την κατασκευή και διάδοση μιας ελληνικής ταυτότητας, που θα διευκόλυνε τη μεταμόρφωση των στρατιωτών του πολέμου της Ανεξαρτησίας σε υπηκόους του βασιλείου και υπερασπιστές της έννομης τάξης του. Ως αποτέλεσμα, η Αντιβασιλεία και μετά την ενηλικίωσή του, το 1835, ο ίδιος ο βασιλιάς δεν εμπόδισαν ούτε τη δημοσίευση των επίσημων ντοκουμέντων των επαναστατικών χρόνων –τη νέα μόδα που ξεκίνησε με πρωτεργάτες τον Σκυλίτση-Ομηρίδη και κυρίως τον Φιλήμονα. Τα παραρτήματα δηλαδή των εγγράφων, των διακηρύξεων και των επιστολών, με τα οποία αμφότεροι συνόδευσαν τα έργα τους, υπήρξαν τα πρώτα δείγματα της νέας μόδας. Η πρώτη αυτόνομη έκδοση ντοκουμέντων –ο πρώτος τόμος της *Συλλογής των Πρωτοκόλλων, Συνθηκών και Διπλωματικών Εγγράφων των επαναστατικών χρόνων*– πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο, την προσωρινή πρωτεύουσα του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου, το 1834, με πρότυπο τις γαλλικές δημοσιεύσεις της εποχής, από τον Νικόλαο Σκούφο, έναν άνδρα που είχε ζήσει στο Παρίσι και παρακολουθούσε με ενδιαφέρον και θαυμασμό τις γαλλικές εξελίξεις. Πρόθεσή του, όπως εξηγούσε ο ίδιος, ήταν να συγκεντρώσει το πρωτογενές υλικό για τη μελέτη της ελληνικής διπλωματικής ιστορίας. Το 1839, πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη διάφορων Ελλήνων της διασποράς η έκδοση του πρώτου τόμου της συλλογής νόμων και επίσημων εγγράφων της περιόδου 1821-1832 από τον Ανδρέα Μάμουκα –με τίτλο *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και επίσημων πράξεων*, που επρόκειτο να ολοκληρωθεί με την έκδοση του ενδέκατου τόμου, το 1852.

Τα επόμενα χρόνια πολλαπλασιάστηκαν οι δημοσιεύσεις εγγράφων, περιλαμβάνοντας τμήματα τοπικών επαναστατικών αρχείων, όπως αυτό της Ύδρας (*Τα Ύδραϊκά*, που εκδόθηκαν, το 1844, με δαπάνη του δήμου της Ύδρας) και των Σπετσών (*Τα Σπετσιώτικα*, που δημοσίευσε, το 1861, ο Ανδρέας Χατζηανάργυρος) ή ιδιωτικών συλλογών –για παράδειγμα, το 1855, ο υποστράτηγος Ιωάννης (Γενναίος) Κολοκοτρώνης (1806-1868), γιος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη (1770-1843), δημοσίευσε από το αρχείο του έγγραφα και επιστολές για τα γεγονότα του 1832. Έτσι, αφενός δινόταν έμφαση στην τοπική ιστορία, που επρόκειτο να γνωρίσει την πρώτη ανάπτυξή της στα μέσα περίπου του αιώνα (Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 345). Αφετέρου τα ντοκουμέντα και οι αφηγήσεις ιστορικού περιεχομένου, στις οποίες, από τη δεκαετία του 1830, προστέθηκε ένας μεγάλος αριθμός απομνημονευμάτων, αναδείκνυαν τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και τις διαφωνίες των πρωταγωνιστών της Επανάστασης. Μεμονωμένοι άνδρες, όπως ο Γεώργιος Τερτσέτης (1800-1874), στον οποίο υπαγόρευσε τα απομνημονεύματά του ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ανέλαβαν καίριο ρόλο στην καταγραφή της μνήμης των διαπρεπέστερων αγωνιστών, παροτρύνοντάς τους να επιχειρήσουν την έκδοση των γεγονότων, στα οποία συμμετείχαν αλλά και εκδίδοντας οι ίδιοι πονήματα ιστορικού περιεχομένου, στα οποία, με βάση τις προφορικές μαρτυρίες των απομνημονευματογράφων, με τους οποίους συνομιλούσαν, επιχειρούσαν με φανερά ερασιτεχνικό τρόπο την αποκατάσταση των αιτιατικών σχέσεων των εξιστορούμενων γεγονότων αλλά και ηθικές ή άλλες κρίσεις για τους άνδρες που πρωταγωνίστησαν σε αυτά. Ο Τερτσέτης, για παράδειγμα, αποτόλμησε, το 1852, μια τέτοια ιστοριογραφική προσέγγιση με τίτλο *Εξακολούθησις των προλεγομένων εις τα υπομνήματα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη* και με κυριότερη πηγή την αφήγηση του επονομαζόμενου «γέρου του Μοριά», προσπαθώντας τώρα όχι να περιγράψει πώς έγιναν τα πράγματα, αλλά να απαντήσει στο ερώτημα πώς θα μπορούσαν να έχουν γίνει και γιατί δεν έγιναν με καλύτερο τρόπο. Τέτοιου είδους κείμενα ήταν ιδιαίτερα προσφιλή στο αναγνωστικό κοινό της εποχής.

Από την άλλη πλευρά, η δημοσίευση των απομνημονευμάτων ενός αγωνιστή προκαλούσε αρκετά συχνά την απάντηση κάποιου άλλου, ο οποίος τον κατηγορούσε για παραποίηση των γεγονότων, εξύμνηση του ρόλου των φίλων του και συκοφαντική δυσφήμιση των εχθρών του. Τα παραδείγματα τέτοιων απαντήσεων είναι πράγματι πολλά. Αυτή η πολεμική των φυλλαδίων φανερώνει τις νέες απαιτήσεις της ελληνικής κοινωνίας σε ό,τι αφορά την εξήγηση των γεγονότων της πρόσφατης ιστορίας της, οι οποίες επηρεάζονταν,

όπως είναι φυσικό, από τις εξελίξεις του παρόντος της. Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι, τη δεκαετία του 1850 και μέχρι την έξωση του Όθωνα, ο αριθμός τόσο των βιογραφικών όσο και απομνημονευματικών έργων αυξήθηκε εντυπωσιακά και επίσης δημοσιεύθηκαν δύο σημαντικές ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης. Η πρώτη εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1853, και «βελτιωμένη» κατόπιν στα έτη 1860-1862, από τον πολιτικό και διπλωμάτη Σπυρίδωνα Τρικούπη (1788-1873). Πρόκειται για μια αξιοπρόσεκτη προσπάθεια ανασύνθεσης των γεγονότων του πρόσφατου παρελθόντος, στην οποία τίθενται πρωτότυπα και προκλητικά ερωτήματα. Κατά μία εκδοχή, είναι μία ιστορία που «έχει χαρακτηριστικά των αντίστοιχων ιστοριών στις μεγάλες χώρες της Ευρώπης» της ίδιας εποχής, η οποία παρουσιάζει την αίσια έκβαση του ελληνικού αγώνα ως αποτέλεσμα του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων και αντιμετωπίζει κριτικά τις κατά καιρούς πολιτικές συμπεριφορές, καταλήγοντας ακόμη και σε παραδοχές, που δεν ήταν συμβατές με τις κυρίαρχες ιδέες ή τους ευρύτατα διαδεδομένους εθνικούς μύθους, που σχετιζόνταν με την Επανάσταση –όπως, για παράδειγμα, ότι «στην Αγία Λαύρα δε συνέβη απολύτως τίποτε». (Κρεμμυδάς, 2007: 145-151). Η δεύτερη εκδόθηκε από τον Φιλήμονα στα έτη 1859-1861. Στο κυρίως κείμενο ο συγγραφέας επαναλαμβάνει τους αφηγηματικούς τρόπους, που εφαρμόσε στο *Δοκίμιό* του για τη Φιλική Εταιρεία (1834), δημοσιεύοντας εκτενή αποσπάσματα και ολόκληρα έγγραφα στις πολυάριθμες σημειώσεις του. Αλλά τα πιο ενδιαφέροντα τμήματα της ιστορίας του είναι τα προλεγόμενα κάθε τόμου, που αποτελούν τη συνέχεια αλλά και την απάντηση στα προλεγόμενα του πρώτου έργου του.

Ξεκινώντας, λοιπόν, από την παραδοχή ότι «όστις γράφει την Ιστορίαν των συγχρόνων του, δύσκολως δύναται να ήναι ελεύθερος από συμπαθείας και αντιπάθειας αισθήματα», ο Φιλήμων εξηγούσε τους λόγους, που ωθούσαν τους άνδρες, οι οποίοι συμμετείχαν στα γεγονότα της Επανάστασης, να συγγράψουν την ιστορία της και τόνιζε τις κυριότερες δυσκολίες που αντιμετώπιζε, όποιος αποτολμούσε ένα τέτοιο έργο. Η αποκατάσταση της αλήθειας, η καταγραφή της πρόσφατης ένδοξης ιστορίας, η δημιουργία νέων ηρώων, η κατανόηση της νέας πολιτικής πραγματικότητας της ελληνικής κοινωνίας και η πατριωτική και ηθική διαπαιδαγώγηση των επόμενων γενιών συγκαταλέγονταν στις κυριότερες επιδιώξεις των ερασιτεχνών ιστοριογράφων και των απομνημονευματογράφων της Επανάστασης, που συνέχισαν να εκδίδουν τα έργα τους παράλληλα με τα πρώτα δείγματα της επιστημονικής ιστορικής γραφής των Ελλήνων πανεπιστημιακών ιστορικών του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αν και οι αφηγήσεις τους προσείλκυαν το ενδιαφέρον και προκαλούσαν πολλές φορές τα θετικά σχόλια των πανεπιστημιακών ιστορικών, η μεροληψία, όπως παραδεχόταν ο Φιλήμων, είναι το αναπόδραστο αποτέλεσμα των διαφορετικών τρόπων «του συλλογίζεσθαι». Κάθε άνθρωπος, άλλωστε, «λαμβάνει πολλάκις οδηγόν την πρόληψιν», όταν επιδιώκει να μεταμορφώσει σε συλλογική μνήμη εκείνες τις περασμένες στιγμές, που ο ίδιος έζησε και θεωρεί ένδοξες, γιατί έτσι αντιλαμβάνεται την προσωπική του ευθύνη τόσο απέναντι στο παρελθόν, του οποίου τις «ζημιές» επιθυμεί να αποκαταστήσει όσο και απέναντι στο παρόν, που επιθυμεί να προφυλάξει από μελλοντικές «ζημιές». Με την παραδοχή αυτή ο Φιλήμων προσέφερε ένα εξαιρετο δείγμα συγχρονικής κατανόησης των «τάξεων του χρόνου», δηλαδή των συνειδητών ή ασυνειδών επιταγών «των καιρών» όσον αφορά τις αδιαπραγμάτευτες σχέσεις μιας κοινωνίας με τον χρόνο, και αποκάλυπτε τις δεσμεύσεις του και έτσι τις «αδυναμίες» των ιστορικών έργων του. Ίσως για αυτόν τον λόγο ο ίδιος επιδίωκε τον εμπλουτισμό τους με παραρτήματα εγγράφων, για να ενισχύσει δηλαδή την «αλήθεια» των σκέψεων και των ερμηνειών του, αν και σε τελευταία ανάλυση θεωρούσε πως η αλήθεια ήταν αυταπόδεικτη: «ομιλούσι τα πράγματα, ουδεμίαν έχοντα ανάγκην συνηγορίας και υποστηρίξεως», κατά την άποψή του (Φιλήμων, 1834: ιστ'-κ' Φιλήμων, 1859: ιστ'-κδ'). Ωστόσο, την περίοδο που ο Φιλήμων κατέγραφε αυτές τις σκέψεις του για την ιστορία, ξεκινούσε η κυκλοφορία του πρώτου ελληνικού ιστορικού περιοδικού με τίτλο *Φίλιστωρ* (Βελουδής, 1982: 7-8), ενώ είχε ήδη διοριστεί καθηγητής Γενικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών ένας από τους πρώτους αποφοίτους του, ο Δημήτριος Βερναδάκης (1833-1907) (Καραμανωλάκης, 2006: 137).

## 12.2 Η ελληνική επιστημονική ιστορία και οι κυριότεροι σταθμοί της

Το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο (“Όθώνειο” αρχικά και έπειτα “Εθνικό και Καποδιστριακό”) εγκαινιάστηκε στην οικία του αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη (1802-1862), στους πρόποδες της Ακρόπολης, τον Μάιο του 1837, και σύμφωνα με τον πρώτο κανονισμό του, που βασίστηκε στο γερμανικό πρότυπο, περιλάμβανε τέσσερις σχολές: τη θεολογική, τη νομική, την ιατρική και τη σχολή «της φιλοσοφίας και της άλλης εγκυκλίου παιδείας». Η επιλογή του γερμανικού προτύπου δεν οφειλόταν μόνον στη βουαρικη καταγωγή του πρώτου βασιλιά της Ελλάδας, αλλά επίσης στο γεγονός ότι πολλοί από τους Έλληνες διανοούμενους της εποχής είχαν σπουδάσει σε πανεπιστήμια της Γερμανίας και της Αυστρίας και θεωρούσαν ότι το γερμανικό πανεπιστημιακό σύστημα ανώτερο, επιτυχημένο και αρκετά φιλελεύθερο, διότι τόνιζε την αξία της θεωρητικής κατάρτισης και της κλασικής παιδείας (Λάμπας, 2004: 88-96). Στην οργάνωση του πρώτου προγράμματος σπουδών είναι φανερή η επίδραση των ιδεών του Αουγκούστ Μπεκ (August Böckh, 1785-1867), του διάσημου φιλόλογου, ιστορικού και καθηγητή, από το 1810, στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (Καραμανωλάκης, 2006: 59). Ο Μπεκ, συγγραφέας μιας μελέτης για τα μεταλλεία του Λαυρίου και του σημαντικού βιβλίου *Η δημόσια οικονομία της Αθήνας* (1817) –του μοναδικού ιστορικού βιβλίου που εκδόθηκε πριν από τον διορισμό του Ράνκε και το οποίο δεν παραγκωνίστηκε στη *χρυσή εποχή* του– και ο ερευνητής που θεωρήθηκε ότι μετέτρεψε την κλασική φιλολογία σε ιστορική επιστήμη, είχε τη φήμη του εξαίρετου δασκάλου, που προσείλκυε μεγάλο πλήθος φοιτητών στις παραδόσεις του (Gooch, 1913: 30-31). Πράγματι, ανάμεσα στους ακροατές του βρέθηκαν κάποια στιγμή οι περισσότεροι από τους καθηγητές που δίδαξαν ιστορία στο ελληνικό πανεπιστήμιο τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του και αρκετοί επηρεάστηκαν σοβαρά από τις ιδέες του. Ο Κωνσταντίνος Σχινάς (1801-1857), για παράδειγμα, ο Φαναριώτης νομικός και ιστορικός ή σωστότερα πολυμαθής, που κατέλαβε την πρώτη έδρα ιστορίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο (Χρήστου, 1998), ξεκίνησε τις διαλέξεις του με ένα μάθημα αρχαίας ιστορίας, το οποίο θύμιζε ένα από τα σπουδαιότερα μαθήματα, που είχε εισαγάγει στην πανεπιστημιακή διδασκαλία ο Μπεκ –και το μάθημα αυτό διδάχθηκε για πολλές δεκαετίες από διάφορους Έλληνες καθηγητές, με μικρές διαφοροποιήσεις στον τίτλο του (Καραμανωλάκης, 2006: 59).

Βέβαια, ο Σχινάς είχε συνδεθεί και με άλλους καθηγητές στο Βερολίνο και κυρίως με τον πεθερό του, Φρήντριχ Καρλ φον Σαβινί, με τον οποίο διατηρούσε συχνή αλληλογραφία καθ’ όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Η επίδραση της γερμανικής σκέψης αποτυπώνεται εναργώς στο μοναδικό σύγγραμμα, που συνέγραψε ως καθηγητής –και με κρατική χρηματοδότηση– το 1845, με θέμα την ιστορία των σπουδαιότερων ή των λιγότερο σημαντικών αρχαίων εθνών, που ανέπτυξαν εμπορικές και πολιτισμικές επαφές με τις ελληνικές πόλεις κράτη, πριν από την επικράτηση των τελευταίων στο ιστορικό προσκήνιο. Η ελληνοκεντρική θεώρησή του στο πλαίσιο μιας τέτοιας παγκόσμιας ιστορίας, που παρουσιαζόταν ως ένα σύνολο εθνικών ιστοριών και είχε στόχο την επιστημονική καταγραφή των σημαντικότερων γεγονότων, βασίστηκε στη συστηματική και σχολαστική μελέτη των πηγών, όπως και στη συνήθη πρακτική της συχνης παράθεσης αυτούσιων ντοκουμέντων. Ακολουθώντας το πρότυπο της γερμανικής ιστορικής σκέψης, απώτερη επιδίωξη του Σχινά ήταν η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων, και, ειδικότερα, ο φρονηματισμός του έθνους μέσω της γνώσης του παρελθόντος (Καραμανωλάκης, 2006: 49-55). Αξίζει να επισημάνουμε, όμως, ότι το ιστοριογραφικό έργο του –όπως και των περισσότερων συναδέλφων του τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του ελληνικού πανεπιστημίου– δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσιο. Ακόμη και ο Βερναδάκης, που κατέλαβε την έδρα ιστορίας το 1861, πριν από τον διορισμό του είχε δημοσιεύσει κυρίως ποιήματα και δραματικά έργα, και το ενδιαφέρον του εστιαζόταν στη λογοτεχνία και το θέατρο. Το ιστοριογραφικό έργο του περιοριζόταν στη μετάφραση μιας δίτομης ιστορίας. Ο διάδοχός του, το 1871, Σωκράτης Τσιβανόπουλος (1836-1896), την περίοδο του διορισμού του είχε στο βιογραφικό μόνον μια μελέτη –μάλλον πολιτικού παρά ιστορικού περιεχομένου, που περιέγραφε την κατάσταση του ελληνικού βασιλείου στα χρόνια του Όθωνα ενώ έγραψε πολλές ιστορικές μελέτες και ιστορικά εγχειρίδια μετά την αποχώρησή του, το 1881, από το πα-

νεπιστήμιο (Καραμανωλάκης, 2006: 137, 148-149). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι τα σημαντικότερα ιστορικά έργα, που εκδόθηκαν τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας του πανεπιστημίου και θεωρούνται σημαντικές απόπειρες φιλοσοφικής θεώρησης των αιτιακών σχέσεων της ιστορίας, αποτελώντας, κατά μια εκδοχή, «ορόσημο μιας νέας φάσης της νεοελληνικής πολιτισμικής ιστορίας», δεν προήλθαν από μέλη της κοινότητας των πανεπιστημιακών ιστορικών. Για παράδειγμα, το *Φιλοσοφικόν Δοκίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της Παλαιάς Ελλάδος* (1839) ήταν έργο του γιατρού, βουλευτή και ιδρυτή της Εθνικής Βιβλιοθήκης και του Νομισματικού Μουσείου, Γεώργιου Κωζάκη-Τυπάλδου (1790-1867), ενώ η *Φιλοσοφία της Ιστορίας* (1841) του δικηγόρου και δικαστή, Μάρκου Ρενιέρη (1815-1897), ο οποίος κατέλαβε μεν μια πανεπιστημιακή έδρα το 1855 αλλά στη Νομική Σχολή (Βελουδής, 1982: 18-22).

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1880 και τις μεταρρυθμίσεις του Χαρίλαου Τρικούπη, η επιλογή των καθηγητών του πανεπιστημίου στηριζόταν αποκλειστικά στις καλές σχέσεις των υποψηφίων με το καθεστώς. Σε μεγάλο βαθμό εξαρτώταν από το υπουργείο Παιδείας, που αποφάσιζε για τον διορισμό τους, την προαγωγή τους σε ανώτερη βαθμίδα ή ακόμη και την απόλυσή τους –και είναι αλήθεια ότι οι απολύσεις δεν ήταν σπάνιες (Λάππας, 2004: 153-159). Έτσι, εξηγείται γιατί κατά καιρούς κατέλαβαν πανεπιστημιακές έδρες άνδρες, που νωρίτερα είχαν πολιτικούς ή άλλους δημόσιους ρόλους και επίσης γιατί ορισμένοι θεώρησαν τη θητεία τους στο πανεπιστήμιο ως ένα προστάδιο πολιτικής καριέρας. Ο Σχινάς, για παράδειγμα, που είναι γνωστό ότι το 1834 είχε εμπλακεί στη δίκη του Κολοκοτρώνη και του Δημήτριου Πλαπούτα, επιδιώκοντας την καταδίκη τους, και είχε διατελέσει υπουργός δύο διορισμένων κυβερνήσεων της Αντιβασιλείας (1833-1834), διατηρούσε παράλληλα με την έδρα του στο πανεπιστήμιο, μια έκτατη θέση στο Συμβούλιο Επικρατείας, και το 1841 που διορίστηκε τακτικό μέλος του, μεταπήδησε στην άμισθη θέση του «επιτίμιου» καθηγητή. Μετά από την επιτυχία του στις εκλογές του 1847 και κυρίως μετά από τον διορισμό του, δύο χρόνια αργότερα, στην πρεσβεία του Μονάχου, εγκατέλειψε οριστικά την πανεπιστημιακή έδρα. Ο Έντουαρντ Μάσσον (1800-1873), που το 1841 ανέλαβε για μικρό χρονικό διάστημα την έδρα του Σχινά, νωρίτερα ήταν εισαγγελέας –είναι γνωστό ότι και αυτός συγκαταλεγόταν στους κατηγορούς του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα στην περιβόητη δίκη τους. Ο τρίτος καθηγητής της πρώτης γενιάς των πανεπιστημιακών ιστορικών, ο Θεόδωρος Μανούσης (1793-1858), που συνδεόταν κυρίως με το πανεπιστήμιο του Γκέτιγκεν, λίγο πριν αποκτήσει την έδρα του, ήταν βασιλικός επίτροπος στην Ιερά Σύνοδο και σύνεδρος στον Άρειο Πάγο. Ο Βερναδάκης, που συνέχισε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στα πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου –όπου παρακολούθησε τις παραδόσεις του Μπεκ– ήταν ευνοούμενος του τότε υπουργού Παιδείας και συγγενής ενός πλούσιου ομογενή και ευεργέτη του πανεπιστημίου (Καραμανωλάκης, 2006: 56, 65, 68, 137). Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι η αγαστή συνεργασία των πρώτων καθηγητών με το καθεστώς εν μέρει τουλάχιστον εξηγεί και την προτίμησή τους στο γερμανικό ιστοριογραφικό μοντέλο. Χωρίς αμφιβολία, όμως, η ανάδυση του ελληνικού ιστορισμού, που γνώρισε την κορύφωσή του στο δεύτερο μισό του 19<sup>ου</sup> αιώνα, οφείλεται σε πολλούς άλλους παράγοντες.

Προφανώς, ένας από τους σημαντικότερους ήταν η ανάγκη απάντησης στον δριμύτερο κατηγορο του ελληνικού έθνους, Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ (Jacob Philipp Fallmerayer, 1790-1861). Αξίζει να θυμίσουμε ότι, το 1830, ο βραβευμένος Γερμανός ιστορικός, αιφνιδίασε τους Έλληνες αλλά και τους φιλελληνικούς κύκλους της Ευρώπης, ιδίως της Βαυαρίας, ανακοινώνοντας την ιστορική «ανακάλυψή» του για «τη σύρριζη εξαφάνιση του αρχαίου, ένδοξου γένους των Ελλήνων». Μετά από την πρώτη επίσκεψή του στην Ελλάδα, το 1833, επεξεργάστηκε σε μεγαλύτερο βάθος τη θεωρία του, προσθέτοντας το φαινόμενο του «εξαλβανισμού» ως δεύτερου κύματος «αφελληνισμών» μετά από τον αρχικό «εκσλαβισμό» της Ελλάδας. Η μεγαλύτερη εξοικείωσή του με τους σύγχρονους Έλληνες μετά από το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα, το 1842, τον οδήγησε σε διαπιστώσεις, που συνέδεαν στενότερα το παρελθόν με το παρόν των Ελλήνων: οι Έλληνες, υποστήριξε, «είναι αδύνατο να εξευρωπαϊστούν, παρ' όλες τις προσπάθειες και το χρήμα της "Δύσης"» και είναι απίθανο να αναπτύξουν τις επιστήμες και τις τέχνες (Βελουδής, 1982: 29-35· Σκοπετέα, 1995). Τις πρώτες απαντήσεις κατά των θεωριών του Φαλμεράνερ –που αξίζει να τονιστεί ότι αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του στο ζήτημα



της ελληνικής καταγωγής – προσέφεραν Ευρωπαίοι και κυρίως Γερμανοί λόγιοι, διανοούμενοι και, φυσικά, ιστορικοί. Με ελάχιστες εξαιρέσεις λογίων, οι Έλληνες, ιδίως οι πανεπιστημιακοί ιστορικοί, έλαβαν τη «σκυτάλη» σε αυτόν τον ιστορικό αλλά και εθνικιστικό διάλογο με καθυστέρηση μερικών δεκαετιών. Προφανώς, οι αιτίες της καθυστέρησης ήταν πολλές: αμέσως μετά τη σύσταση του πανεπιστημίου ο μοναδικός καθηγητής Ιστορίας, ο Σχινάς, είχε να αντιμετωπίσει πλήθος προβλημάτων, όπως και ο Μανούσης, ο καθηγητής Πολιτειογραφίας – αν τελικά θεωρήσουμε ότι η ειδικότητά του είχε αρκετές ομοιότητες με μία πιο σύγχρονη παγκόσμια ιστορία. Ο Μάσσον, που δεν πρόλαβε να αναλάβει τα καθήκοντά του λόγω ασθένειας, μετά το κίνημα της 3<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1843 υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει οριστικά το πανεπιστήμιο (Καραμανωλάκης, 2006: 67). Ο καθηγητής που ανέλαβε να απαντήσει στον Φαλμεράνερ, ήταν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891), ο γνωστός «πατέρας» της εθνικής ιστοριογραφίας και πρωταγωνιστής της εθνικής ιστορικής «σχολής», η οποία, ακολουθώντας τα βήματα της «σχολής» του Βερολίνου, κατέστη η κυρίαρχη ελληνική ιστοριογραφική παράδοση μέχρι τα μέσα περίπου του 20<sup>ου</sup> αιώνα ενώ η επιρροή της παρέμεινε σημαντική και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι η έμφαση στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας μέχρι την αποκατάσταση της ελληνικής ιστορικής συνέχειας στο έργο του Παπαρρηγόπουλου ήταν μια πρώτη αντίδραση των πανεπιστημιακών ιστορικών κατά του Φαλμεράνερ. Αλλά κι αυτό είναι αμφίβολο. Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα κεφάλαια, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα (αλλά και αργότερα) η εστίαση της ιστορικής μελέτης και διδασκαλίας στην αρχαία εποχή παρουσιαζόταν ως ασφαλέστερη επιλογή για τους επιστήμονες ιστορικούς στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ακόμη και στην πρωτοπόρο Γαλλία: πρώτον, διότι ήταν ευκολότερη η πρόσβασή τους στις πηγές και, δεύτερον, διότι τους προστάτευε από τις πολιτικές συγκρούσεις και τις έριδες της εποχής τους. Στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο και το πανεπιστήμιό του το ένδοξο αρχαίο παρελθόν κατέκτησε εξ αρχής εξέχουσα θέση – π.χ. στις πανηγυρικές τελετές και τις πρυτανικές ομιλίες – κυρίως διότι αποτελούσε αναπόδραστο σημείο αναφοράς για τη σύνδεση των Ελλήνων της νεότερης εποχής με τη «φωτισμένη» Ευρώπη. Όπως ήδη αναφέραμε, λίγο αργότερα επρόκειτο να αποτελέσει το κεντρικό ιδεολόγημα της ελληνικής μεγαλοϊδεατικής πολιτικής. Δικαιολογημένα, λοιπόν, αρκετοί ιστορικοί υποστηρίζουν σήμερα ότι το αρχαίο παρελθόν είχε αναχθεί σε «νομιμοποιητικό στοιχείο των επιδιώξεων της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης» αλλά και γενικότερα της πολιτιστικής πολιτικής του Όθωνα. Υπό αυτές τις συνθήκες η απόφαση των καθηγητών ιστορίας να επικεντρώνουν τα μαθήματά τους στην αρχαία εποχή ήταν μάλλον πολιτική επιλογή – και ήταν απόλυτα ταιριαστή με τη φιλοσοφία και τις επιδιώξεις τόσο του πανεπιστημίου όσο και του βασιλείου (Καραμανωλάκης, 2006: 60-64). Ενδεικτικά μόνο αξίζει να αναφέρουμε ότι το έτος της σύστασης του πανεπιστημίου ιδρύθηκε η Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρία και επίσης ξεκίνησε η έκδοση της *Αρχαιολογικής Εφημερίδας*, ενός από τα πρώτα και μακροβιότερα ελληνικά επιστημονικά περιοδικά (Βελουδής, 1982: 22-23).

Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι η ανάγκη της διδασκαλίας της μεσαιωνικής/βυζαντινής και της νεότερης ιστορίας τονίστηκε νωρίς. Ήδη το πρώτο έτος της λειτουργίας του πανεπιστημίου η Σύγκλητος επέπληξε τον Σχινά για την επιλογή του να εστιάζει το μάθημά του στην αρχαία εποχή (Καραμανωλάκης, 2006: 48). Βέβαια, υπήρχαν και αρκετά πρακτικά προβλήματα, που δεν επέτρεπαν μια άμεση στροφή στη βυζαντινή ή τη νεότερη ιστορία: οι καθηγητές ιστορίας ήταν ελάχιστοι, οι σπουδές τους δεν επαρκούσαν για τη διδασκαλία τέτοιων μαθημάτων αλλά και η σχέση τους με το πανεπιστήμιο ήταν, όπως ήδη φάνηκε, βραχύβια. Η σημαντική μεταβολή επήλθε μετά από τον διορισμό, το 1851, του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος εισήγαγε το μάθημα της ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Βέβαια, ο Παπαρρηγόπουλος διέφερε καταφανώς από τους προκατόχους του. Ήταν ο πρώτος που διορίστηκε με κριτήριο το συγγραφικό του έργο. Φυσικά, διέθετε και αυτός ισχυρούς φίλους και με τη βοήθεια ενός εξ αυτών – συγκεκριμένα του Σχινά – κατάφερε, μετά από πολλές περιπέτειες, να αναγορευτεί διδάκτορας *in absentia* στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, και έτσι να εξασφαλίσει τον ακαδημαϊκό τίτλο, που απαιτούσε ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Καραμανωλάκης, 2006: 95). Επίσης, μπορεί να θεωρηθεί ο πρώτος επαγγελματί-

ας ιστορικός, με τη σημασία που αποκτούσε ο όρος στα ευρωπαϊκά κράτη του 19<sup>ου</sup> αιώνα: δηλαδή ζούσε με τον μισθό του καθηγητή, υπηρετούσε την ιστορική επιστήμη τόσο με το συγγραφικό όσο και με το διδακτικό έργο του (όχι δηλαδή όπως ο Ρενιέρης, που έγραφε ιστορικά έργα και δίδασκε στη Νομική Σχολή) και επίσης χρησιμοποιούσε την ιδιότητα του καθηγητή της ιστορίας, για να διαδίδει τις απόψεις του για την επιστήμη στους φοιτητές του αλλά και τις γνώσεις και τις ερμηνείες του για την ελληνική ιστορία στη σύγχρονη κοινωνία. Κατά την άποψή του, ο ιστορικός ήταν μέλος της κοινωνίας του και ενδιαφερόταν για την υποδοχή του έργου του από τους συγχρόνους του. Βασική πεποίθησή του, άλλωστε, ήταν ότι, όπως το παρελθόν συμβάλει στην κατανόηση του παρόντος, έτσι και η κατανόηση του παρόντος μπορεί να προσφέρει τον οδηγό και την αφετηρία για την εμβριθή εξήγηση του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης για την ιστορία, στη γνωστή μελέτη του *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* επεξεργάστηκε τη θεωρία του για την «ελληνική συνέχεια», ανασκευάζοντας, δηλαδή πολιτικοποιώντας, αλλά και απλοποιώντας, το σχήμα της συνέχειας που είχε επεξεργαστεί πριν από αυτόν ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) –τον οποίο, βέβαια, μνημόνευε στο έργο του, όπως μνημόνευε και πολλούς Ευρωπαίους ιστορικούς που τον είχαν εμπνεύσει.

Ωστόσο, ούτε ο Ζαμπέλιος ούτε ο Παπαρρηγόπουλος προβληματίστηκαν για το αν είναι εφικτή η επιστημονική υποστήριξη των θεωριών τους (Κουμπουρλής, 2004: 81-101). Προφανώς, δεν ήταν αυτή η προτεραιότητά τους. Αυτό που τους ενδιέφερε ήταν η εκπλήρωση των εθνικών επιδιώξεων. Ο Παπαρρηγόπουλος δεν ήταν λιγότερο εθνικιστής από τον Ράνκε και από πολλούς άλλους Ευρωπαίους ιστορικούς της εποχής. Επίσης, ήταν στρατευμένος, όπως δηλαδή και ο Ράνκε ή και ο Γκιζό –τον οποίο μάλιστα θεωρούσε πρότυπο, ιδίως χάρη στην ιδέα που είχε διατυπώσει, ότι δηλαδή οι πολιτικοί και οι ιστορικοί μπορούν να συνεργάζονται αρμονικά (Κουμπουρλής, 2004: 97). Ως ένθερμος οπαδός αυτής της συνεργασίας, ο Παπαρρηγόπουλος έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην πολιτική αξιοποίηση της γνώσης του παρελθόντος παρά σε μεθοδολογικά ή θεωρητικά ζητήματα της ιστορίας. Γι' αυτό ήταν πάντα πρόθυμος να συμμετέχει σε εθνικούς συλλόγους, να εκφράζει δημοσίως τις απόψεις του σε εθνικά θέματα (π.χ. στις στήλες εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας), να συντάσσει υπομνήματα ή και να συνομιλεί με πολιτικούς και διπλωμάτες, που σέβονταν τις απόψεις ενός πανεπιστημιακού ιστορικού, θέτοντας έτσι την ιστορία στις υπηρεσίες της εθνικής πολιτικής. Για παράδειγμα, τον Φεβρουάριο του 1860 –του έτους που ξεκινούσε την έκδοση της πολύτομης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*– προγραμματίζε την παράδοση έξι δημόσιων μαθημάτων ελληνικής ιστορίας, προκειμένου να απευθυνθεί στο ευρύτερο κοινό της πρωτεύουσας, που ενδιαφερόταν για την εθνική ιστορία. Δεν γνωρίζουμε, αν αυτές οι διαλέξεις πραγματοποιήθηκαν, αλλά έχουμε πληροφορίες για πολλές άλλες δημόσιες διαλέξεις του Παπαρρηγόπουλου στους συλλόγους, για παράδειγμα, του Παρνασσού και Ελληνικού Φιλολογικού Συνδέσμου Κωνσταντινούπολης (Καραμανωλάκης, 2004: 215-233). Η κυριότερη επιδίωξή του ήταν να διευκολύνει τη συμμετοχή και της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας στην αγαστή συνεργασία της ιστορίας με την πολιτική. Δεν είναι εύκολο να απαντήσουμε στο ερώτημα αν αποδεχόταν την κυρίαρχη άποψη στο βρετανικό πανεπιστημιακό κατεστημένο, ότι τα ιστορικά τμήματα οφείλουν να προετοιμάζουν τους ευρυμαθείς πολίτες, που θα αναλάμβαναν καίριους πολιτικούς και δημόσιους ρόλους, για να υπερασπιστούν τα εθνικά τους συμφέροντα –που, όπως αναφέραμε, διατήρησε την ισχύ της μέχρι τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Παπαρρηγόπουλος πάντως αναλάμβανε με προθυμία τέτοιους ρόλους. Ωστόσο, μπορούμε και πάλι να υποθέσουμε ότι η προτεραιότητά του δεν ήταν να απαντήσει σε ένα τέτοιο ερώτημα. Από την άλλη πλευρά, όμως, ήταν εξαιρετικός δάσκαλος: οι υπόλοιποι διάβαζαν τις σημειώσεις ή τα εγχειρίδιά τους, αν δηλαδή είχαν γράψει εγχειρίδια, όπως σχολίαζε ένας από τους φοιτητές τους, που, το 1877, εξελίχθηκε σε συνάδελφό τους –ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919), ένας άρτια καταρτισμένος ιστορικός, που επίσης ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και επηρεάστηκε έντονα από τους διαπρεπείς καθηγητές του, π.χ. τον Ντρούζεν και τον Μόμμσεν (Καραμανωλάκης, 2006: 155).

Ο Λάμπρος ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως καθηγητής του ελληνικού πανεπιστημίου από το τελευταίο τέταρτο του 19<sup>ου</sup> αιώνα, την εποχή δηλαδή που ο Παύλος Καρολίδης (1849-1930) διαδέχθηκε τον Παπαρρηγόπουλο, και ο Γέωργιος Κρέμος (1840-1926) δοκιμάστηκε ως υφηγητής. Οι παραπάνω παρατηρήσεις

του για τους δασκάλους του και την πορεία της πανεπιστημιακής ιστορίας στην Ελλάδα περιλήφθηκαν στην ανακοίνωσή του για τη σχέση μεταξύ της επτανησιακής και της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, που παρουσιάστηκε στο πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο, το οποίο διοργανώθηκε στην Κέρκυρα, τον Μάιο του 1914, με αφορμή τη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Αυτή η ανακοίνωσή του, την εποχή που οι ιδρυτές των Αννάλ ολοκλήρωναν τις σπουδές τους και ετοίμαζαν την ιστορική επανάστασή τους, ήταν μια από τις τελευταίες δημόσιες παρουσίες του. Λίγους μήνες αργότερα άρχισε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Στη χειρότερη φάση του Διχασμού, τον Σεπτέμβριο του 1917, ο Λάμπρος δέχθηκε την πρόταση του βασιλιά και τέως μαθητή του να αναλάβει υπηρεσιακός πρωθυπουργός. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, ξέσπασαν τα λεγόμενα «Νοεμβριανά» – μια σειρά από εμφύλιες βιαιοπραγίες στους δρόμους της πρωτεύουσας. Παρενέβησαν οι Δυνάμεις της Αντάντ και, όταν επανήλθε στην εξουσία ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο πρωθυπουργός, δηλαδή ο καθηγητής Λάμπρος, εξορίστηκε (Γαζή, 2004: 195-197). Στην εξορία άρχισε να ετοιμάζει μια ιστορία της ελληνικής ιστορικής επιστήμης, την οποία σκόπευε να παρουσιάσει κατά τον εορτασμό των εκατό χρόνων από την έναρξη της Επανάστασης, αλλά δεν πρόλαβε. Αρρώστησε σοβαρά και τελικά απεβίωσε στο σπίτι του, το 1919. Στο ημιτελές χειρόγραφο του παρατηρούσε ότι οι Έλληνες καθυστέρησαν πολύ να μελετήσουν την ιστορική τους συνέχεια και αναρωτιόταν αν ο εισηγητής της ήταν τελικά ο Παπαρρηγόπουλος, ή κάποιος προγενέστερός του, Έλληνας ή ξένος ιστορικός. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι έτσι αμφισβητούσε τη συνήθεια έως τότε των Ελλήνων ιστορικών να αντιμετωπίζουν το ζήτημα της ελληνικής συνέχειας ως δική τους υπόθεση, σαν να είχαν διαμορφώσει μόνοι τους την εικόνα της ιστορίας τους και παρά το γεγονός ότι και οι ίδιοι αναγνώριζαν τη συμβολή των Ευρωπαίων. Όταν όμως εκπληρώθηκε ο στόχος της αποκατάστασης της ιστορικής συνέχειας, οι Έλληνες ιστορικοί ενσωμάτωσαν στην εθνική τους αφήγηση «γνωστικές περιοχές που αντιστοιχούσαν σε ιστορικές εποχές, οι οποίες ήσαν δομικά στοιχεία στις δυτικοευρωπαϊκές παιδείες», ώστε, αν υποθέσουμε ότι είχαν θεωρήσει αυτονόητο δικαίωμά τους να οικειοποιηθούν και να εθνικοποιήσουν την αρχαιότητα, δεν ήταν το ίδιο εύκολο να αξιώσουν την εθνικοποίηση και της βυζαντινής εποχής (Λιάκος, 2004: 53-57). Αξίζει, για παράδειγμα, να σημειωθεί ότι οι σοβαρότερες επιθέσεις που είχε δεχθεί ο Παπαρρηγόπουλος, όταν δίδαξε για πρώτη φορά το μάθημα της ενιαίας ελληνικής ιστορίας, εστιάζονταν στις ιδιομορφίες της βυζαντινής περιόδου και προέρχονταν από τους θερμότερους οπαδούς της αρχαίας ιστορίας – οι οποίοι, παραδόξως, δεν είχαν αντιρρήσεις για το τελευταίο μέρος του μαθήματός του, που αφορούσε τη σύγχρονη εποχή. Το 1892 πάντως σε άρθρο που δημοσίευσε ο Λάμπρος μαζί με τον καθηγητή Γλωσσολογίας, Γεώργιο Χατζηδάκι (1848-1941), στο πρώτο τεύχος του *Byzantinische Zeitschrift* του Καρλ Κρουμπάχερ (Karl Krumbacher, 1856-1909), του πρώτου καθηγητή Βυζαντινής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, καθίστατο φανερό πια ότι οι Έλληνες ιστορικοί είχαν συμφιλιωθεί με την ιδέα να μοιραστούν με τους Ευρωπαίους τη μελέτη της βυζαντινής περιόδου. Ίσως δεν ήταν τυχαίο ότι το ελληνικό κράτος χρηματοδότησε πριν από το τέλος του αιώνα το πανεπιστημιακό φροντιστήριο του Κρουμπάχερ, αλλά πολύ αργότερα τις βυζαντινές σπουδές εντός της Ελλάδας (Καραμανωλάκης, 2006: 219-224).

Ωστόσο, στην αυγή του 20<sup>ου</sup> αιώνα υπήρχε αυτόνομο μάθημα για την Ελληνική Επανάσταση στο πρόγραμμα σπουδών του πανεπιστημίου: το είχε εισαγάγει ο Κρέμος, ως υφηγητής, στο ακαδημαϊκό έτος 1899-1900 και το δίδαξε αργότερα και ο Καρολίδης. Αλλά ο Λάμπρος, επειδή κατείχε έδρα αρχαίας ιστορίας, είχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί με την Επανάσταση μόνο στο πλαίσιο του ιστορικού φροντιστηρίου, που λειτουργούσε από το 1888, ακολουθώντας το πρότυπο των πανεπιστημίων του Γκέτιγκεν και του Βερολίνου, που, όπως αναφέραμε, είχε καταστεί πια ευρωπαϊκή μόδα (Καραμανωλάκης, 2006: 224-239). Τα φροντιστήρια συνδέθηκαν στενά με τη συστηματική μελέτη των πηγών και τη διάδοση των ερευνητικών πρακτικών της επιστημονικής ιστορίας. Μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ο κύριος χώρος, όπου οι καθηγητές είχαν την ευκαιρία να μεταδίδουν τις αρχές και τις ιδέες τους για την ιστορία στους νέους ιστορικούς, όπως αποκάλυπτε στην μαρτυρία της για τα φοιτητικά της χρόνια στα μέσα της δεκαετίας του 1930 η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, η πρώτη τακτική καθηγήτρια, το 1972, του ελληνικού πανεπιστημίου (1994: 893-890). Επίσης, από τις τελευταίες δεκαετίες του 19<sup>ου</sup> αιώνα παρατηρείται μια γενικευμένη τάση μεταφράσεων ευρω-

παϊκών βιβλίων, που αποσκοπούσε στον εμπλουτισμό της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας. Μεταξύ αυτών μάλιστα περιλήφθηκε, το 1902, το μεθοδολογικό εγχειρίδιο των θετικιστών Λανγκλουά και Σενιομπός (*Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας*), το οποίο μετέφρασε και προλόγισε ο Λάμπρος (Καραμανωλάκης, 2006: 247-251).

Στο ξεκίνημα, λοιπόν, του νέου αιώνα το ελληνικό πανεπιστήμιο εξελισσόταν προοδευτικά στον θεσμό, που επέτρεπε τη διαμόρφωση και διάδοση στην επιστημονική κοινότητα των μεθοδολογικών πρακτικών της ιστορίας, και επίσης στο κέντρο ελέγχου και συντονισμού του έργου των πολυάριθμων πια εθνικών συλλόγων, που επιδίωκαν τη μετάδοση της εθνικής ιστορίας στο ευρύτερο κοινό. Επομένως, δεν παρατηρείται κάποια ανανεωτική τάση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα –όπως, για παράδειγμα, στη Γαλλία– αλλά μόνο μια προσπάθεια συστηματικότερης οργάνωσης των επιστημονικών πειραματισμών του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Αυτή η προσπάθεια μάλιστα δεν προϋπέθετε την ανατροπή της κυρίαρχης ιστοριογραφικής παράδοσης του Παπαρρηγόπουλου ή την απόρριψη των κυριότερων προτύπων του. Αντίθετα, οι Έλληνες ιστορικοί, που τώρα ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη μεθοδολογία της ιστορίας, δεν είχαν λόγους να επιδιώκουν την απομάκρυνσή τους από τον ιστορισμό και έτσι στρέφονταν ανοικτά υπέρ της εκσυγχρονισμένης μορφής του, όπως αυτή αποτυπωνόταν στο μανιφέστο της γαλλικής θετικιστικής «σχολής» των Λανγκλουά και Σενιομπός. Όπως ήδη φάνηκε, άλλωστε, αυτό επέβαλλε η μόδα της εποχής (βλ. κεφάλαιο 6). Αλλά δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια Νέα Ιστορία στην Ελλάδα ούτε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τη μία πλευρά, η ήττα στον πόλεμο του 1897, η κορύφωση του μεγαλοϊδεατισμού, ο Μακεδονικός Αγώνας και στη συνέχεια οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Εθνικός Διχασμός και η εκστρατεία στη Μικρά Ασία δεν άφηναν χώρο για την αμφισβήτηση του κυρίαρχου μοντέλου της εθνικής ιστορίας. Στο βεβαρυμένο πολιτικό κλίμα του Μεσοπολέμου η παράδοση του διορισμού καθηγητών που ήταν αποδεκτοί από την πολιτική ηγεσία, συνεχίστηκε και οι παρεμβάσεις του κράτους στο πανεπιστήμιο πολλαπλασιάστηκαν –το 1910, για παράδειγμα, η μαζικότερη έως τότε «εκκαθάριση» του διδακτικού προσωπικού του πανεπιστημίου είχε ως αποτέλεσμα δέκα επτά απολύσεις, οι νέοι απολυθέντες το 1918 έφτασαν τους δεκαέξι, ενώ με την επόμενη «εκκαθάριση», που επιχειρήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι περισσότεροι επανήλθαν στα καθήκοντά τους για να απολυθούν άλλοι (Καραμανωλάκης, 2006: 276-279). Η επιβολή στη συνέχεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά είχε ακόμη μεγαλύτερο αντίκτυπο τόσο στη θεματολογία όσο και στη μεθοδολογία των ιστορικών μελετών της εποχής. Στο κλίμα αυτό η καινοτόμος μελέτη *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέρα Τουρκοκρατία (1715-1821)* που υπέβαλε ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας ο Μιχαήλ Σακελλαρίου (1912-2014), απορρίφθηκε εξαιτίας της κοινωνιολογικής διάστασης που εισήγαγε. Εξάλλου, η επιρροή της κοινωνιολογίας παρέπεμπε τη δεδομένη εποχή στη «σχολή» των *Αννάλ*, σε μια εποχή που, όπως αναφέραμε παραπάνω, παρέμενε στο περιθώριο, κυρίως εξαιτίας του ότι θεωρήθηκε άμεσα επηρεασμένη από τη μαρξιστική θεωρία. Πράγματι, ο Σακελλαρίου, που είχε γυρίσει από τη Σορβόνη και το Κολέγιο του Παρισιού, μπορούσε να θεωρηθεί «ύποπτος» για τέτοιου είδους επιρροές, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος, κατά μια εκδοχή, επιδίωκε σ' αυτή τη μελέτη του να ανατρέψει τις μαρξιστική ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης που είχε αποτολμήσει, το 1924, ο Γιάννης Κορδάτος στη μελέτη του *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*. Τελικά, ο Σακελλαρίου κατέλαβε με αρκετή καθυστέρηση (το 1960) την έδρα Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης (Αρώνη-Τσίχλη, 2008: 371-372).

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, μία από τις βασικότερες πεποιθήσεις της ελληνικής ιστορικής κοινότητας τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του αιώνα ήταν η ταύτιση της ιστορίας με τις ανθρωπιστικές επιστήμες και κατ' επέκταση η απόρριψη της συνεργασίας της με τις νεαρές τότε κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, δίπλα στις ιστορικές έδρες, που άρχισαν να αυξάνονται μετά τη μεταρρύθμιση του 1911 και την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης το 1926, προστέθηκαν έδρες των λεγόμενων «βοηθητικών» επιστημών, της αρχαιολογίας και της τέχνης. Η «περίεργη» τύχη, ωστόσο, της έκτακτης έδρας Ιστορικής Γεωγραφίας, που επίσης θεσπίστηκε το 1911 αλλά δεν καλύφθηκε ποτέ (και μάλιστα παρά το γεγονός ότι καταξιωμένοι ιστορικοί –όπως ο Παπαρρηγόπουλος– θεωρούσαν τους γεωγράφους άριστους συνεργάτες τους) συνδέεται με τη γενικό-

τερη απροθυμία των Ελλήνων ιστορικών για διεπιστημονικές συνεργασίες. Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία αποτυπώνει τις «ιμπεριαλιστικές» τάσεις της ιστορίας απέναντι όχι μόνον στη γεωγραφία –που παρουσιαζόταν σταθερά ως η «θεραπαινίς της ιστορίας» (Κουλούρη, 1988: 26-30)– αλλά και στις άλλες επιστήμες, με τις οποίες συνεργάζονταν την ίδια εποχή οι ιστορικοί των *Αννάλ*. Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1930 ο καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας Σωκράτης Κουγέας (1876-1966) αλλά «ουσιαστικά ιστορικός του ελληνικού κόσμου στην οικουμενική του διάσταση», όπως και ο καθηγητής του Δημόσιου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών Φαίδων Κουκουλές (1881-1956), κατά τη μαρτυρία της φοιτήτριάς τους Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, εξακολουθούσαν να επιμένουν σχολαστικά στις ιστορικές πηγές, παρακάμπτοντας τη θεωρία. Ενώ ο καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας από το 1924 μέχρι το 1939, ο Κωνσταντίνος Αμαντος (1874-1960), που είχε πάντα μεγάλο ακροατήριο, έδινε έμφαση «σε θέματα εθνολογικά, την ηθική και πνευματική υπόσταση των πρωταγωνιστικών προσώπων, τη δράση τους πολιτική ή στρατιωτική ή την απήχηση των θρησκευτικών ερίδων, την προσφορά του Βυζαντίου στον εκχριστιανισμό των ξένων λαών», όπως προσέθετε η Χριστοφιλοπούλου. Αντίθετα, οι διοικητικοί θεσμοί, η λειτουργία του κράτους και η οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας «δεν τον πολυαπασχολούσαν, όπως περίπου και το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητών της εποχής, που προηγείται του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου». Εξάλλου, η οικουμενικότητα του ελληνικού κόσμου ήταν το μείζον θέμα ακόμη και στις μελέτες των διαπρεπέστερων νομικών, οι οποίοι συμμετείχαν στο διάλογο των ιστορικών, προσφέροντας επιχειρήματα από τη *συνέχεια* του ελληνικού δικαίου (Χριστοφιλοπούλου, 1994: 983-990).

Αλλά ούτε μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο παρατηρείται κάποια ανανεωτική τάση στην ελληνική ιστοριογραφία. Περίπου μέχρι τη δεκαετία του 1970 οι περισσότεροι πανεπιστημιακοί ιστορικοί παρέμειναν κοντά στους παραδοσιακούς συνεργάτες τους –τη φιλολογία, τη λαογραφία και την αρχαιολογία– χωρίς να επιδιώκουν την ανανέωση της ιστορίας ως επιστήμης όχι αποκλειστικά του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Κατά την εξήγηση του οικονομικού ιστορικού Γεώργιου Δερτιλή (1939-) –οι έρευνες του οποίου εστιάζονται στην αλληλοσυσχέτιση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας του ελληνικού κράτους– «οι εν λόγω ιστορικοί» δεν ακολούθησαν τη μόδα της διεπιστημονικής συζήτησης και δεν διεύρυναν τα όρια των προσεγγίσεων τους, διότι «ήταν τόσο πολύ αφοσιωμένοι [...] σε αυτό το ειδικό ζητούμενο της εθνικής τους συνείδησης [...], ώστε προσανατολίστηκαν σχεδόν αποκλειστικώς στη σύνδεση του ελληνισμού με το Βυζάντιο και με την αρχαιότητα» και «δεν τους έμεινε ποτέ αρκετός χρόνος να ασχοληθούν συστηματικά με τα άλλα ζητούμενα της νεότερης ελληνικής ιστορίας», όπως την οικονομική και κοινωνική ιστορία, την ιστορία του δικαίου και της δικαιοσύνης, των πληθυσμών, των πόλεων, της πολεοδομίας, των επιστημών και των πανεπιστημίων ή των διεθνών σχέσεων (Δερτιλής, 2004: 278-279). Υπήρχαν, βέβαια, εξαιρέσεις όπως ο Σακελλαρίου είτε ο καθηγητής Ιστορίας και φιλολογίας των λαών της Χερσονήσου του Αίμου, στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, Μιχαήλ Λάσκαρις (1903-1965). Επίσης, εκπονήθηκαν και αρκετές αξιόλογες μελέτες που επεκτάθηκαν στα πεδία της κοινωνικής, της οικονομικής και των άλλων ιστοριών, αλλά όχι από τους ιστορικούς, που ακόμη αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλόλογοι: «κοινωνικοί επιστήμονες έγραφαν και ως ιστορικοί», όπως τονίζει ο Δερτιλής (2004: 276-277).

Προφανώς, «η ξαφνική και γενικευμένη δεκτικότητα για νέες αντιλήψεις περί της ιστορίας, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί στο εξωτερικό», οφείλεται, όπως εξηγεί ένας άλλος οικονομικός ιστορικός με ευρύτερο φάσμα ερευνητικών προσανατολισμών, που επίσης αγκαλιάζει στις συνολικές της διαστάσεις τη νεότερη και σύγχρονη πραγματικότητα, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, «στο γενικευμένο κλίμα αμφισβήτησης των κατεστημένων κατά την τελευταία περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών, που συμπαρέσυρε την από πολύ καιρό ανύπαρκτη ουσιαστικά και απονομιμοποιημένη ακαδημαϊκή ιστοριογραφία». Η εξέλιξη αυτή επιταχύνθηκε, όπως προσθέτει ο ίδιος, από την «είσοδο στην ιστοριογραφία επιστημόνων που προέρχονταν από άλλες κοινωνικές επιστήμες, ακόμα και τις θετικές επιστήμες», από τη διάδοση του «εννοιολογικού εξοπλισμού» άλλων κοινωνικών επιστημών, από την υιοθέτηση –όχι απαραίτητα αποδοχή– κοινωνικών θεωριών, ακόμη και του μαρξισμού. Έτσι, όπως παρατηρεί ο Χατζηιωσήφ, το περιοδικό *Μνήμων* μέσα σε λίγα χρόνια από

όργανο της Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας μεταμορφώθηκε σε περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, που, όπως αναφέρεται, στον κανονισμό της, αποδέχεται την ιστορία ως κοινωνική επιστήμη «τόσο από την άποψη του περιεχομένου της όσο και από την άποψη των προσανατολισμών της». Μας θυμίζει επίσης ο Χατζηιωσήφ την παραδοχή του Σπύρου Ασδραχά, ενός άλλου σημαντικού οικονομικού ιστορικού, στον οποίο αναφερθήκαμε στην εισαγωγή του κεφαλαίου 8, ότι κατά τη συνάντησή τους με τα Αννάλ, οι Έλληνες ιστορικοί που βρέθηκαν στη Γαλλία μετά το 1967, ήταν απροετοίμαστοι, διότι ήταν «αιρετικοί, δηλαδή επαξίως περιθωριακοί» –είτε το συνειδητοποιούσαν είτε όχι. Η ανανέωση, επομένως, της ελληνικής ιστοριογραφίας ξεκινά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών στο εξωτερικό, από τους Έλληνες που εκπονούν τις διδακτορικές διατριβές τους σε ευρωπαϊκά και αμερικανικά πανεπιστήμια και συνεχίζεται εντός της Ελλάδας μετά την πτώση της δικτατορίας, κυρίως από τη δεκαετία του 1980. Τότε ξεκινούν και οι μεταφράσεις ξενόγλωσσων πονημάτων που εστιάζονται στην επιστημολογική ταυτότητα της ιστορίας –ως πρώτο σημαντικό δείγμα αυτής της τάσης μπορεί να θεωρηθεί η μετάφραση του τρίτομου *Έργου της Ιστορίας* των Ζακ Λε Γκοφ και Πιερ Νορά, που ξεκινά το 1981. Ο στόχος της διεπιστημονικότητας περιλήφθηκε στις προγραμματικές δηλώσεις ενός περιοδικού –με τίτλο *Θεωρία και Κοινωνία*– που εκδόθηκε για ένα περίπου χρόνο στην Αθήνα, το 1990. Το ρεύμα μιας νέας ιστορίας στην Ελλάδα αποτυπώνεται εύγλωττα στο αγγλόφωνο περιοδικό *Historien*, η εκδοτική επιτροπή του οποίου πρότεινε στο πρώτο τεύχος του, το 1999, «την εμβάθυνση των κριτικών ανταλλαγών ανάμεσα στα πεδία της ιστορίας, των φιλολογικών σπουδών και της ανθρωπολογίας», τα οποία οδήγησαν «στην ανάπτυξη των υποπεδίων της διανοητικής και πολιτισμικής ιστορίας» (Χατζηιωσήφ, 2004: 284-287, 301).

Αντί άλλων συμπερασμάτων, λοιπόν, ας στρέψουμε την προσοχή μας στο τελευταίο ερώτημα που θέσαμε στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου και το οποίο αναμένει ακόμη την απάντησή του: Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τις τυχόν ομοιότητες ή διαφορές, τις αποκλίσεις ή τις συγκλίσεις ανάμεσα στην ελληνική και τις άλλες ευρωπαϊκές ιστοριογραφίες; Θα πρέπει προηγουμένως να καταθέσουμε την απολογία μας για τις επιλογές μας, που καθορίζουν την ανάλυση αυτού του κεφαλαίου –ιδίως στη δεύτερη ενότητά του. Ασχολούμαστε πολύ περισσότερο με τη γένεση και την εξέλιξη της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα μέχρι τον Μεσοπόλεμο και μόνον συνοπτικά για την πορεία της στο δεύτερο μισό του 20<sup>ο</sup> αιώνα, ώστε η ελληνική Νέα Ιστορία και τα ποικίλα ανανεωτικά κύματά της παρουσιάζονται σχεδόν ως επίλογος του βιβλίου. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια συνειδητή επιλογή που υπαγορεύτηκε από την ανάγκη της γνωριμίας μας με τη μεγαλύτερης διάρκειας ιστοριογραφική παράδοση της σημερινής ελληνικής ιστορικής επιστήμης, η οποία καλύπτει τα 2/3 περίπου της ιστορίας του ελληνικού κράτους. Το υπόλοιπο 1/3 είναι ιστοριογραφικά τόσο πλούσιο, που είναι εκ των πραγμάτων αδύνατο να παρουσιαστεί συνοπτικά στις λίγες σελίδες μόνο ενός κεφαλαίου, αλλά είναι επίσης αδύνατο να γίνει κατανοητό χωρίς μια εκτενή παρουσίαση της προϋπάρχουσας ιστορικής παράδοσης. Εξάλλου, ο στόχος που θέσαμε σε αυτό το κεφάλαιο είναι η απάντηση μερικών επιλεγμένων ερωτημάτων, που μας επιτρέπουν να αντιμετωπίσουμε την ελληνική ιστοριογραφία ως ενδιαφέρουσα υπό εξέταση περίπτωση για τους βαθύτερους προβληματισμούς μας σχετικά με την ιδιαίτερη «φύση», την πορεία και την εξέλιξη της επιστήμης μας. Αλλά θα πρέπει επίσης να απολογηθούμε για την απουσία εδώ των ονομάτων πολλών σημαντικών ιστορικών και όλων των σπουδαίων Ελληνίδων ιστορικών. Απέναντι στις τελευταίες, δικαιολογούμαστε, διότι επιλέξαμε να ταξιδέψουμε στην ελληνική ιστοριογραφία μιας ανδροκρατούμενης εποχής. Έτσι, εξηγείται γιατί απουσιάζουν από την ανάλυσή μας και οι περισσότεροι σημαντικοί ιστορικοί του δεύτερου μισού του 20<sup>ο</sup> αιώνα: είναι, άλλωστε, τόσο πολλοί που η επιλογή μας θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Δεν αναφερόμαστε επίσης στις περισσότερες από τις επιμέρους ιστορίες που αναπτύσσονται στη σημερινή Ελλάδα. Αλλά και πάλι απαντούμε –συνοπτικά μεν– αλλά αρκετά ικανοποιητικά (με γνώμονα τον περιορισμένο χώρο μας) στο σχετικό ερώτημα που θέσαμε στην εισαγωγή του κεφαλαίου. Η παρουσίαση της ελληνικής ιστοριογραφίας απαιτεί μια ολόκληρη μελέτη, ίσως πολύτομη –αν και δεν είναι σήμερα της μόδας οι πολύτομες μελέτες.

Μετά από αυτήν την απολογία μας, ας προσπαθήσουμε να απαντήσουμε και πάλι σε λίγες γραμμές στο ερώτημά μας. Στον βαθμό που είναι δυνατό να επιχειρήσουμε τη σύγκριση της εξέλιξης δύο ή περισσότερων εθνικών ιστοριογραφιών, η εξήγηση των παρατηρούμενων ομοιοτήτων ή διαφορών θα πρέπει να επιχειρηθεί στη βάση των κεντρικών ερμηνευτικών αξόνων, που αναδεικνύει η εξέλιξη κάθε ιστοριογραφίας. Η σκέψη αυτή αποτελεί την άλλη όψη της συγκριτικής μεθόδου, που παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο 10: με απλά λόγια, εδώ προτείνουμε τη σε βάθος εξέταση κάθε περίπτωσης, πριν (κι αν) αποτολμήσουμε κάποια σύγκριση. Ίσως πάλι είναι μάταιο να επιδιώκουμε συγκρίσεις. Σε ολόκληρο το βιβλίο προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε κάποιους από τους ιστορικούς ή απλά συγγραφείς έργων ιστορικού περιεχομένου να εξηγούν τους λόγους που τους οδήγησαν σε μια τόσο κοπιαστική διανοητική περιπέτεια, τους τρόπους που εφάρμοσαν ή επινόησαν, τις επιδιώξεις ή και τις απόψεις τους για το τι κατάφεραν τελικά. Παρουσιάσαμε επίσης τις διάφορες ιστορίες να αναπτύσσονται σε διαφορετικές περίπλοκες πραγματικότητες, που εξελίσσονται παράλληλα σε έναν ενιαίο κόσμο, και στις οποίες, χωρίς να κυριαρχεί η ιστορία (με την έννοια της ανασύνθεσης του παρελθόντος), υπάρχει παντού: πρωταγωνιστεί από τη φύση της αλλά και για τον πρόσθετο λόγο ότι υπάρχουν πολλοί που, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα ενός σκηνοθέτη ή/και σεναριογράφου, αποφασίζουν να της δώσουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Τελικά, ίσως δεν είναι θεμιτό να αναφερόμαστε σε ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές ιστοριογραφίες, αλλά στην επικοινωνία τους και τη φανταστική «συνομιλία» τους –οι μεταξύ τους επιρροές, άλλωστε, προσαρμόζονται αλλά και γονιμοποιούνται σε καταφανώς διαφορετικά περιβάλλοντα.

Ας δανειστούμε εδώ ένα τελευταίο παράδειγμα από τον Αντώνη Λιάκο (2004: 59). Ο Λιάκος μας θυμίζει την περίφημη διαπίστωση ενός διανοούμενου, φιλόσοφου, νομικού, πολιτικού και γενικότερα ευρυμαθούς, που ενίοτε χαρακτηρίζεται και ιστορικός, αλλά είναι γνωστότερος ως ο πρώτος αιρετός Πρόεδρος της ελληνικής Δημοκρατίας μετά από την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών –αναφερόμαστε δηλαδή στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987). Το 1949, λοιπόν, ο Τσάτσος δήλωσε: «εμείς οι Έλληνες έχουμε μια ιστορία 3000 χρόνων και δεν επιτρέπεται να γίνουμε σκλάβοι των Σλάβων» –και, προφανώς, όχι μόνο αυτών. Οι Σλάβοι ήταν τη δεδομένη στιγμή ο «απειλητικός» εχθρός. Αν αλλάξουμε το όνομα του εχθρού, μπορούμε να παρουσιάσουμε τον Τσάτσο να μιλά στην ελληνική κοινωνία του 1850, του 1890 ή ακόμη και σήμερα. Ενώ ο Δημαράς, όπως μας θυμίζει και πάλι ο Λιάκος, έγραψε σε ένα σπουδαίο έργο του ότι «η Ελλάδα [...] χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη ανανέωση μιας προαιώνιας παράδοσης». Πόσο διαφέρουν οι παραπάνω δηλώσεις από τις ιδέες του Παπαρρηγόπουλου; Αυτό αναρωτιέται και ο Λιάκος, καθώς παρατηρεί ότι παντού, όχι μόνο στην πολιτική, αλλά και στην καθημερινότητα ή την τέχνη, επικρατεί «μια ισχυρή τάση αντίληψης της ιστορίας η οποία απέκτησε τη δική της δυναμική και η οποία μεταβλήθηκε σε ηγεμονική ιδεολογία έως σήμερα, κυριαρχώντας πάνω στην ιστορία των ιστορικών» (Λιάκος, 2004: 60). Άλλοτε πάλι «η κοινωνία επιβάλλει συχνά σιωπές στην ιστορία» αλλά και «οι σιωπές αυτές είναι εξ ίσου ιστορία με την ιστορία» (Ferro, 1999: 11). Πράγματι, αυτή η «τάση αντίληψης της ιστορίας», οι επιβεβλημένες σιωπές και εν γένει ο πολιτικός και κοινωνικός ρόλος της ιστορίας μπορούν να θεωρηθούν ομοιότητες των περισσότερων, ίσως και όλων, των εθνικών ιστοριογραφιών. Αλλά και πάλι πρόκειται για ομοιότητες που έχουν διαφορετικές αφετηρίες και εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο. Δεν είναι πρόθεσή μας εδώ να συζητήσουμε να επιχειρήσουμε ένα ορισμό αυτής της ιδιαίτερης ομοιότητας. Αλλά είναι προτιμότερο να αποχαιρετήσουμε τον αναγνώστη μας σε αυτές τις τελευταίες γραμμές του βιβλίου με κάποια αισιοδοξία. Πράγματι, «υπάρχει και χώρος για μια κάποια αισιοδοξία», όπως μας λέει ο Δερτιλής: όπου κι αν οδηγήσει την ιστορία «το διεθνές σινάφι των ιστορικών», ακόμη κι αν τη «φθάσει κάποτε στη μετα-ιστορία της μετα-ιστορίας, δεν πειράζει. Μόδα είναι, θα περάσει». (Δερτιλής, 2004: 281).

## Βιβλιογραφία

- Αρώνη-Τσίγλη, Καίτη. (2008). *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βελουδής, Γιώργος. (1982). Ο Jakob Phillip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού. Αθήνα: ΕΜΝΕ/Μνήμων [α΄ δημοσίευση: 1970].
- Γαζή, Έφη. (2004). Μια ρομαντική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου (1851-1919). Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 195-213). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Gooch, George P. (1913). *History and Historians in the 19<sup>th</sup> century*. New York, Bombay & Calcutta: Longmans, Green and Co.
- Δερτιλής, Γιώργος Β. (2004). Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην ιστοριογραφία. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 275-282). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Ferro, Marc. (1999). *Η ιστορία υπό επιτήρηση. Επιστήμη και συνείδηση της ιστορίας*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Αθήνα: Νησίδες.
- Iggers, Georg G. (1999) *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης Δ. (2004). Η ιστορία και το κοινό της στον 19<sup>ο</sup> αιώνα από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 215-233). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης Δ. (2006). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Κοραής, Αδαμάντιος. (1803). *Mémoire sur l' État Actuel de la Civilisation dans la Grèce*. Παρίσι [1<sup>η</sup> ελληνική μετάφραση του Αναστάσιου Κωνσταντινίδη, Αθήνα 1853 –φωτοανατύπωση ΚΝΕ/ΕΙΕ Αθήνα, 1983].
- Κουλούρη, Χριστίνα. (1988). *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κουμπουρλής, Γιάννης. (2004). Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 81-101). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης. (2007). *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. [Εισαγωγικός Τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Σπυρίδωνα Τρικούπη]*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Λάμπας, Κώστας. (2004). *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Λιάκος, Αντώνης. (2004). Το ζήτημα της «συνέχειας» στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 53-65). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε. (2004). Το Εθνικό Πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876). Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 171-193). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Σκοπετέα, Έλλη. (1997). *Φαλμεράνερ. Τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σκυλίτσης-Ομηρίδης, Πέτρος. (1831). *Συνοπτική Ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών, καθ' όσον συνέτρεξαν υπέρ της ελευθερίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος το 1821 και πρώτον έτος της Ελληνικής Αυτονομίας, μετά παρατήματος διαφόρων επιστολών και άλλων επισήμων εγγράφων προς απόδειξιν της αληθείας*. Ναύπλιο.



- Τρικούπης, Σπυρίδων. (1860). *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 4, 2<sup>η</sup> Έκδοση. Λονδίνο.
- Φιλήμων, Ιωάννης. (1859). *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*. Αθήνα, τ.1.
- Φιλήμων, Ιωάννης. (1834). *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*, Αθήνα.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος. (2004). Η ιστορία και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες. Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002* (τ. 1, σσ. 283-305). Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Χρήστου, Θανάσης. (1998). *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή, το έργο, η εποχή του*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη. (1994). Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. *Νέα Εστία* 136 (1610), 983-990.
- Χρυσανθόπουλος, Φώτιος [Φωτάκος]. (1888). *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον Αγώνα της Επανάστασεως*. Αθήνα.

## ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

### Α

Αινιάν, Δημήτριος, 237, 238  
Άκτον, Τζον, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 139, 185, 197  
Αλεξάνδρεια, βιβλιοθήκη της, 63, 66, 70, 124  
Άμαντος, Κωνσταντίνος, 245  
Αναγέννηση, 58, 59, 62, 95, 108, 110, 111, 112, 113, 138, 214, 227  
ανθρωπολογία, 6, 22, 154, 168, 169, 171, 172, 173, 178, 198, 207  
Αννάλ,"σχολή", 126, 127, 140, 141, 142, 144, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 184, 186, 190, 191, 195, 211, 223, 235, 243, 244, 245  
Ανταμς, Χέρμπερτ, 137  
Αντόρνο, Τέοντορ, 144, 145  
Ανώνυμος του Οξυρύγχου, 101  
Αριστόβουλος, 103  
Αριστοτέλης, 43, 69, 103, 114  
Αριστοφάνης, 69  
Αρριανός, 102, 103  
αρχαιολογία, 6, 43, 47, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 245  
αρχεία, 44, 46, 48, 50, 54, 60, 61, 62, 63, 86, 104, 109, 114, 131, 133, 137, 224, 229  
Ασδραχάς, Σπύρος, 168, 180  
Αύλος, Γέλλιος, 107  
Άχενβαλ, Γκότφριντ, 135

### Β

Βείλ, Φέλιξ, 142  
Βέλερ, Χανς Ούλριχ, 192, 193, 219  
Βεμπερ, Μαξ, 173, 174  
Βέντρις, Μάικλ, 40, 62  
Βερολίνου, Πανεπιστήμιο του, 24, 131, 136, 137, 138, 141, 145, 240, 241, 243, 244  
Βίκο, Τζιαμπαττίστα, 120, 121, 133  
Βιντάλ, Πωλ, 142, 153, 155, 176  
βιογραφίες, 30, 65, 104, 105, 113, 224, 237  
βοηθητικές επιστήμες, 39, 41, 66, 67, 82, 83, 134, 169  
Βολταίρος, 119, 120, 121, 128, 130, 134  
Βολφ, Έρικ, 225

### Γ

Γαζής, Γεώργιος, 237  
γεγονοτολογία, 52, 53, 140, 175, 176, 214, 215  
γεωγραφία, 97, 153, 157, 176, 177, 245, 248  
γεωιστορία, 157  
Γκάντις, Τζον Λιούις, 220  
Γκάτερερ, Γιόχαν, 135, 137  
Γκέτιγκεν, Πανεπιστήμιο του, 20, 24, 128, 134, 135, 137, 138, 141, 241, 244  
Γκιζό, Φρανσουά, 24, 127, 132, 133, 136, 218, 242  
Γκιλάν, Αντουάν, 141  
Γκίμπον, Έντουαρντ, 122  
Γκουιτσαρντίνι, Φραντζέσκο, 116  
Γκυρβίτς, Ζωρζ, 158

Δ

Δερτιλής, Γιώργος, 245, 247, 248  
δευτερογενείς πηγές, 47, 50, 54, 55, 56, 85, 86, 89, 92, 208  
Δημαράς, Κ. Θ., 167, 180, 222, 232, 247  
δημογραφία, 153, 158, 162, 169, 177  
Διαφωτισμός, 6, 95, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 134, 135, 136, 145, 206, 228, 235, 236  
Διονύσιος, Αλικαρνασσεύς, 104, 112

Ε

εθνοϊστορία, 179  
εθνολογία, 168, 169, 172  
Έκο, Ουμπέρτο, 91  
Έμερτον, Έφραϊμ, 137  
Ένγκελς, Φρήντριχ, 146, 147

Ζ

Ζαμπέλιος, Σπυρίδων, 242

Η

Ηρόδοτος, 13, 48, 69, 71, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 108, 110, 111, 214

Θ

Θεόπομπος ο Χίος, 101  
θετικισμός, 142  
Θουκυδίδης, 13, 48, 70, 71, 72, 75, 97, 98, 100, 101, 103, 110, 111, 214

Ι

Ίγκερς, Γκέοργκ (Georg Iggers), 9, 136, 137, 225  
ιστορία αυτοκρατορική, 190, 198  
ιστορία δημογραφική, 163, 195, 196  
ιστορία διανοητική, 198  
ιστορία διπλωματική, 140, 148, 185, 190, 193, 196, 198, 203  
ιστορία επιστήμη, 198  
ιστορία θρησκευτική, 162, 198  
ιστορία ιδεών, 148, 158, 189, 191-192  
ιστορία κοινωνική, 134, 146, 158, 159, 161-5, 183, 190-8  
ιστορία νοοτροπιών, 155, 162, 164  
ιστορία, οικονομική, 134, 140, 146, 156, 158, 161, 162, 164, 165, 169, 183-5, 187, 191, 192  
ιστορία οικογενειών, 195  
ιστορία παγκόσμια, 96, 100, 124, 129, 200, 226, 136, 242  
ιστορία πολιτική, 105, 139-40, 154, 163, 183, 185-90  
ιστορία πολιτισμική, 122, 139, 190  
ιστορία ποσοτική, 153, 161-2  
ιστορία σειραϊκή, 153, 161-2  
ιστορία συγκριτική, 206-10  
ιστορία φύλων, 198-9  
ιστορική αρχαιολογία, 172  
ιστορία συγκριτική, 206-10  
ιστορική γεωγραφία, 178, 245-6  
ιστορική δημογραφία, 195  
ιστορική κοινωνιολογία, 170, 178  
ιστορικισμός, 137

ιστορισμός, 137-9, 142, 175, 178, 193, 236, 242, 245

## **K**

Καλλισθένης, 102  
Καντ, Εμανουέλ, 122, 128, 137  
Καρ, Έντουαρντ, 30, 31, 32, 34, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 86, 87, 88, 178, 190, 199, 215, 217, 223  
Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης, 9  
Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα, 46, 66, 79, 82  
Καρλάυλ, Τόμας, 30  
Καστόρχης, Καλλίνικος, 239  
κινηματογραφικά επίκαιρα, 51  
Κικέρων, 43, 71, 96, 104, 105, 112, 113, 115, 116  
Κλάπχαμ, Τζον, 186  
Κλαρκ, Τζορτζ, 34  
Κλείταρχος, 103  
κοινωνιολογία, 6, 22, 23, 131, 142, 155, 158, 167, 169, 173, 174, 175, 177, 178, 181, 191, 193, 195, 207, 208  
Κόλινγουντ, Ρόμπιν Τζορτζ, 137, 171  
Κοντ, Ωγκύστ, 142, 173, 174  
Κοραής, Αδαμάντιος, 236, 248  
Κορδάτος, Γιάννης, 244  
Τάκιτος, 105  
Κουέας, Σωκράτης, 245  
Κουκουλές, Φαίδων, 245  
Κουλάνζ, Φυστέλ ντε, 155  
Κουν, Τόμας, 130  
Κρέμος, Γεώργιος, 243  
Κρότσε, Μπενετέτο, 137, 163, 220  
Κρουμπάχερ, Καρλ, 243  
Κωνσταντάς, Γρηγόριος, 235

## **Λ**

Λαβίς, Ερνέστ, 25, 153  
Λάμπνιτς, Γκότφριντ, 128  
Λακόμπ, Πωλ, 175  
Λάμπρεχτ, Καρλ, 139, 152  
Λάμπρος, Σπυρίδων, 243, 244  
Λαμπρούς, Ερνέστ, 160, 161  
Λανγκλουά, Σαρλ, 152, 153, 157, 244  
Λάσκαρις, Μιχαήλ, 245  
Λατούρ, Μπρυνό, 18, 19, 29, 138  
Λε Γκοφ, Ζακ, 112, 159, 162, 163, 164, 196, 246  
Λε Ρουά Λαντυρί, Εμμανυέλ, 161, 162  
Λεβύ-Μπρύλ, Λυσιέν, 157  
Λεφέβρ, Ζωρζ, 133, 154, 189, 217  
Λιάκος, Αντώνης, 100, 125, 233, 243, 247, 248  
Λίφμαν, Ρόμπερτ, 174  
Λόιντ, Κρίστοφερ, 183, 184  
Λουκιανός, 107

## **M**

Μακ Νηλ, Ουίλιαμ, 199  
Μακιαβέλι, Νικολό, 116, 117  
Μακόλεϋ, Τόμας Μπάμπινγκτον, 27, 28, 137

Μάμουκα, Ανδρέας, 238  
Μανούσης, Θεόδωρος, 241  
Μάργουικ, Άρθουρ, 15, 45, 55, 89  
Μαρκούζε, Χέρμπερτ, 143, 144  
Μαρξ, Καρλ, 6, 31, 127, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 192, 193  
Μάσσον, Έντουαρντ, 241  
Ματιέζ, Αλμπέρ, 132, 133  
Μεγιέ, Αντουάν, 154  
Μέικι, Τσαρλς, 128  
Μεσαίωνας, 57, 58, 107, 110  
Μέτλαντ, Φρέντερικ, 155, 171  
μικροϊστορία, 199-200  
Μίλλ, Τζέιμς, 224  
Μισελέ, Ζυλ, 133, 136, 138  
Μονό, Γκαμπριέλ, 141  
Μοντεσκιέ, 119, 120, 128, 134  
Μοντφακόν, βενεδικτίνος λόγιος, 62  
Μοραζέ, Σαρλ, 158, 162  
Μοσέ, Κλωντ, 43, 46, 71, 72  
Μουρ, Μπάρινγκτον, 194, 206  
Μπακούνιν, Μ., 31, 146  
Μπάρακλαφ, Τζέφρυ, 225  
Μπάτερφιλντ, Χέρμπερτ, 187, 217  
Μπεκ, Αουγκούστ, 240, 241  
Μπέλοβ, Γκέοργκ φον, 223  
Μπένθαμ, Τζέρεμυ, 236  
Μπερ, Ανρύ, 142, 153, 154, 155, 173, 174  
Μπεργκσόν, Ανρύ, 154  
Μπέρι, Τζον, 26, 27, 28, 29, 33, 35  
Μπερκ, Έντμουντ, 130, 133, 136, 140  
Μπερλίν, Αϊζάια, 118, 119, 121, 122, 146  
Μπλαν, Λουί, 133, 136  
Μπλοντέλ, Σαρλ, 154  
Μπλοχ, Μαρκ, 78, 80, 81, 88, 92, 127, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 174, 189, 195, 206, 211, 212, 223  
Μποντέν, Ζαν, 117, 128  
Μποσιέ, Ζακ Μπενίν, 128  
Μπούρκχαρτ, Γιάκομπ, 58, 59, 138, 141  
Μπρεμόν, Ανρύ, 154  
Μπροντέλ, Φερνάν, 6, 53, 126, 127, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 174, 175, 176, 177, 182, 189, 194, 195  
Μπρούνι, Λεονάρντο, 115, 116

## N

Νάμιερ, Λίους, 187, 188, 195  
Νέβινς, Άλεν, 48  
Νορά, Πιέρ, 163, 164, 196, 246  
Ντεμανζόν, Αλμπέρ, 155  
Ντιλτάυ, Βίλχελμ, 168, 183  
Ντιμπί, Ζωρζ, 162  
Ντόρβινγκ, Φολκ, 191  
Ντρούζεν, Γιόχαν Γκούσταβ, 34, 139, 243  
Ντυρκέμ, Εμίλ, 142, 153, 154, 155, 156, 158, 173, 174, 208

Ξ

Ξενοφών, 71, 96, 98, 101

Ο

Οζούφ, Μονά, 162  
οικονομική επιστήμη, 169, 174, 178, 187, 197  
Όμηρος, 70, 210  
οπτικο-ακουστικό υλικό, 5, 51  
Ουμανισμός, 114

Π

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, 168, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248  
περιοδολόγηση, 5, 39, 57, 58, 59, 60, 115, 170  
Πέρκιν, Χάρολντ, 195  
Πετράκη, Μαρίνα, 51, 52, 67  
Πετράρχης, Φραγκίσκος, 114, 115  
Πιγκανιόλ, Αντρέ, 154  
Πλάτων, 70  
Πλούταρχος, 64, 102  
Πολίτης, Αλέξης, 91, 92, 93, 94  
πολιτική επιστήμη, 19, 22, 186, 208  
Πόλοκ, Φρήντριχ, 143  
Πολύβιος, 71, 99, 100, 101, 103, 106, 110  
Πτολεμαίος, στρατηγός, 103  
Πρίτσαρντ, Έβανς, 231  
προφορική ιστορία, 40, 48, 49, 50, 80, 91, 237  
πρωτογενείς πηγές, 47, 50, 54, 55, 56, 85, 86, 89, 92, 136, 139

Ρ

Ραμπώ, Αλφρέντ, 25  
Ράνκε, Λέοπολντ φον, 6, 81, 126, 127, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 163, 183, 187, 191, 215, 216, 217, 218, 235, 240, 242  
Ρέινζερ, Τέρενς, 221  
Ρεμόν, Ρενέ, 160  
Ρενουβέ, Πιέρ, 133  
Ρενουβέν, Πιέρ, 160  
Ριστ, Σαρλ, 155  
Ρομάνο, Ρουτζέρο, 158, 159, 173, 178, 182  
Ρόμπερτσον, Ουίλιαμ, 122, 128, 129, 130  
Ρόμπινσον, Τζέιμς, 152, 163, 186  
Ρούφος, Κούντος Κούρτιος, 104

Σ

Σαβινί, Φρήντριχ Καρλ φον, 131, 145, 240  
Σακελλαρίου, Μιχαήλ, 244, 245  
Σαλλούστιος, 104, 115  
Σάουθγκεϊτ, Μπέβερλι, 211  
Σβορώνος, Νίκος, 167, 168, 180, 232  
Σενιομπός, Σαρλ, 152, 153, 154, 157, 175, 244  
Σίλεϋ, Τζον, 185, 186  
Σιμιάν, Φρανσουά, 153, 154, 157, 174, 175  
Σίμπομ, Φρέντερικ, 155

Σκούφος, Νικόλαος, 238  
Σμιθ, Ουίλιαμ, 128, 136  
Σναπ-Γκουρμπεγιόν, Άνι, 43, 46, 71  
Σορβόννη, 25, 133, 153, 157, 158  
στατιστική, 136, 157, 158, 161, 162, 195, 208  
Στόουν, Λώρενς, 195, 196, 197, 199  
Στρέζεμαν, Γκούσταφ, 76, 77, 78  
Σχινάς, Κωνσταντίνος, 240, 241, 249

## **T**

Τάιλορ, Έντουαρντ Μπάρνετ, 23  
Ταιν, Ιππολύτ, 133, 136  
Τερτσέτης, Γεώργιος, 238  
Τζέι, Μάρτιν, 144  
Τζόις, Πάτρικ, 189  
Τζολ, Τζέιμς, 46, 75  
Τιερρύ, Ωγκυστέν, 218  
Τύλλυ, Τσαρλς, 194, 196, 207  
Τιμαίος ο Ταυρομένιος, 71, 102  
Τίτος Λίβιος, 104  
Τόμπσον, Έντουαρντ, 193, 195, 196, 199  
Τόμπσον, Πωλ, 48  
Τρεβέλιαν, Τζορτζ Μακόλεϋ, 27, 28, 29, 30, 35  
Τρικούπης, Σπυρίδων, 56, 249  
Τσάντγουικ, Τζον, 40, 62

## **Φ**

Φαλμεράυερ, Γιάκομπ Φίλιπ, 241, 248  
Φεβρ, Λυσιέν, 127, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 167, 174, 211, 223  
Φέργκιουσον, Άνταμ, 128  
Φερθ, Τσαρλς, 26, 27, 29, 35  
Φερρό, Μαρκ, 51, 52, 53, 159, 162  
Φιλήμων, Ιωάννης, 56, 238, 239, 249  
Φίσερ, Φριτς, 192, 219  
Φοντενέλ, Μπερνάντ ντε, 121  
Φουκώ, Μισέλ, 193, 197  
Φραγκφούρτη, σχολή, 142, 143, 144  
Φρόιντ, Σίγκμουντ, 220  
Φυρέ, Φρανσουά, 161, 162  
φωτογραφικά αρχεία, 54

## **X**

Χάιες, Κάρλτον, 186  
Χαλμπιάξ, Μωρίς, 144, 154, 155, 156, 157  
Χάμπερμας, Γιούργκεν, 144  
Χατζηιωσήφ, Χρήστος, 245, 246, 249  
Χέγκελ, Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ, 122, 123, 137, 142, 143, 145, 224  
Χέρντερ, Γιόχαν Γκότφριντ φον, 121, 123, 137  
Χιούελ, Ουίλιαμ, 19  
Χιουμ, Ντέιβιντ, 122  
Χόμπσμπαουμ, Έρικ, 147, 148, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 206, 209, 210, 221, 223, 225  
Χόντερ, Ίαν, 173  
Χόρκχαϊμερ, Μαξ, 143, 144, 145

Χούμπολντ, Βίλχελμ φον, 137

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη, 9, 12, 39, 40, 42, 45, 47, 51, 53, 56, 66, 87, 88, 94, 244, 245, 249  
χρονικό, 29, 69, 87, 110, 111, 187, 225, 227, 241  
χρονογραφίες, 109, 134

**Ψ**

ψυχολογία, 22, 23, 154, 156, 157, 168, 187, 195, 207

**Ω**

Ωζέρ, Ανρύ, 157

Ωλάρ, Αλφόνς, 25, 132, 133



## Σύντομο βιογραφικό σημείωμα

Η Ελπίδα Κ. Βόγλη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Στο συγγραφικό έργο της περιλαμβάνονται τα βιβλία: *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940* (Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2005), “*Έλληνες το γένος*”: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2007) και *Το γνήσιον Μεταξά: Η ανάπτυξη μιας οικογενειακής επιχείρησης (μέσα 19<sup>ου</sup> αι.-μέσα 20ού αι.)* (Αθήνα: ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ και Διβάνη, 2010). Επίσης, μετέφρασε τα βιβλία του James Joll, *Europe since 1870. An International History* (*Η Ευρώπη, 1870-1970*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας/Ιστωρ, 2006) και του Χάρη Μυλωνά, *The Politics of Nation-Building. Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities* (*Οικοδομώντας το έθνος: Ομοεθνείς, Πρόσφυγες, Μειονότητες*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο –υπό έκδοση). Έχει συμμετάσχει σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια στην Ελλάδα, την Ευρώπη, την Αυστραλία και τον Καναδά και έχει δημοσιεύσει διάφορα άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και βιβλία (βλ. <https://duth.academia.edu/ElpidaVogli>). Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζονται στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία και ειδικότερα στα θέματα του εθνικισμού, της συγκρότησης κράτους, της ταυτότητας, της ιθαγένειας, των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς επίσης στη μετανάστευση και τη διασπορά.